

La terminologia tèxtil a la documentació llatina de la Catalunya altomedieval

Laura Trias Ferri

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

LA TERMINOLOGIA TÈXTIL A LA DOCUMENTACIÓ LLATINA DE LA CATALUNYA ALTOMEDIEVAL

Laura Trias Ferri

Tesi doctoral

Programa de doctorat: Gresol de la Mediterrània antiga

Director de tesi: Pere Quetglas Nicolau

Departament de Filologia Llatina

Universitat de Barcelona

2011/2012

ÍNDIX

AGRAÏMENTS.....	12
INTRODUCCIÓ.....	15-22
Primera part: ELS DRAPS LAICS.....	23-230
Introducció.....	23-30
Capítol 1: EL PARAMENT DE LA LLAR.....	31-145
1. La roba de llit.....	31-117
1.1. Els termes genèrics.....	31-35
DRAPOS DE LECTO I PANNOS DE LECTO.....	31-35
1.2. Els matalassos.....	36-55
ALMATRAC.....	36-39
COTO.....	39-44
COTED.....	44
FELTRO.....	44-47
MARFEGA.....	47-48
PLOMAZ.....	49-55
PLUMATIOLO.....	55
1.3. Les flassades.....	56-71
COLCEDRA.....	56-59
CORDUES.....	59-60
ESTRAI, STRAMENTA I STRATUS.....	60-63
FLAZADA.....	63-66
QUIR.....	66-67
VELLADA I VELLOSO.....	67-71
VELLADELLA I VELLADETA.....	71
1.4. Els llençols.....	71-77
BADALENGO.....	71-73
LENCIO I LENCIOLO.....	73-77
1.5. Els cobrellits.....	78-109
ALIFAFA.....	78-81
ALMOCELIA.....	81-83

COOPERTORIO I CUBERTO.....	83-86
GUADENGA, GANGAB I VANUA.....	86-96
LODITIA.....	96
PALLIUM.....	96-100
RAZENA.....	100
SPONNALLA.....	100-101
SUPERLECTO.....	101-104
TAPITO.....	104-109
1.6. Els coixins.....	109-115
AURICULARIUM.....	109-110
CAPCIALE.....	110-113
KAPIFOL.....	113
CUXINO.....	114-115
1.7. Altres.....	115-117
ANNATA.....	115-116
BRECAL.....	116-117
FADILIUM.....	117
2. La resta de parament domèstic: els cobertors de mobles, les cortines, i les tovalloles, els eixugamans i els mocadors.....	118-145
2.1. Els termes genèrics.....	118-130
DRAPO.....	118-123
DRAPELLO.....	123
PANNO.....	123-126
SAVANA.....	127-129
TELA.....	129-130
2.2. Els cobertors de mobles.....	131-133
BANCALE.....	131-133
TAPETUM.....	133
2.3. Les cortines.....	134-135
CORTINA.....	134-135
2.4. Les tovalloles, els eixugamans i els mocadors.....	136-145
FACISTERCULO.....	136-137
MANUS TERGEA.....	137
MAPPA.....	137-141

MAPIL.....	141
MAPASA.....	141
TUALIA.....	142-145
Capítol 2: LA INDUMENTÀRIA CIVIL.....	147-220
1. Els termes genèrics.....	147-153
INDUMENTUM.....	147-148
VESTA.....	148-149
VESTIMENTUM, VESTITUM, VESTIDURA I VESTIS.....	149-153
2. Els abrics.....	153-180
CAPA.....	153-158
CAPITA I CAPELA.....	158
CAPAL.....	159
COTA.....	159-161
CRUXINA.....	161-162
GONNA I GONELLA.....	163-167
MANT, MANTELLO I MANTA.....	167-170
PELLICEA I PELLICEUM.....	170-175
PELLICULA.....	175
PELLICIONE.....	175-177
PELLICIADA.....	177
RENUUM.....	177-178
SUPERPELLICIO.....	178-180
3. Els pantalons.....	180-183
CALCES.....	180-183
4. La roba interior.....	183-195
BAMBEZO.....	183-185
BRAGAS.....	185-187
BRISAL.....	188-190
CAMISA.....	190-194
TUNICA.....	194-195
5. El calçat.....	196-203
CALCES NOCTERNALES.....	196-197
CALCIAMENTA I CALCIATO.....	197

CALIGAS.....	198-199
SABATES.....	199-200
CHABATONS.....	200
SOLAS.....	201-202
SUTOLARES.....	202-203
6. Els cinturons.....	203-207
BRAGER.....	203-204
CINTORIUM.....	204-205
CORREGA.....	205
DECINTO.....	205-206
NASTALA.....	206-207
7. Els barrets.....	208-213
CALOTA.....	208
CAPELLUM.....	208-210
CHAMALEGA.....	210-211
COFIA.....	211-212
TOCELLA.....	212-213
8. La resta d'accessoris.....	213-218
BENNELLO.....	213-214
BORSA.....	214
CAPUD LIGAMINE.....	215
GANT.....	215-217
ORALE.....	217-218
SUDARIO.....	218
9. Altres.....	218-220
ALOBETONO.....	218-219
CLENCA.....	219
GUARAMBALLO.....	219-220
Capítol 3: L'ARREU DE LES CAVALCADURES.....	221-230
BULZA.....	221-222
CAPIZANA.....	222
ORGANA.....	222-223
SACA I SACO.....	223-224

SACCET.....	224
SELLA.....	225-227
SOGA.....	227
STRALGO I STRATUS.....	228-229
UTERO.....	229-230
Segona part: ELS DRAPS ECLESIASTICS.....	231-364
Introducció.....	231-243
Capítol 1: EL PARAMENT CULTUAL.....	245-272
1. Els draps de l'altar.....	245-269
CAMISA.....	245
CAPCIALE.....	245-246
COHOPERTORIUM I CHOOPERCULO.....	247
CORPORALE.....	248-249
CORTINA.....	250-251
COSSINO.....	251
DOSSALE.....	252-253
FACISTERGIO.....	253-255
INDUMENTUM.....	255
MANUTERGEUM.....	256-257
MAPA.....	257
MAPILES.....	258
MATRAFO.....	258-259
OFFERTORIO.....	259-260
PALLIO I PALLIA.....	260-264
PALLEOLO.....	264
SABENA.....	264-265
SUPERALTARE.....	265-266
TAPITO.....	266-267
TUALIA.....	267-268
VELAMEN.....	268-269
2. Els estandards.....	269-271
GONFANONE.....	269-270

GIRAMPHANO.....	271
3. Altres.....	271-272
CHECOVA.....	271-272
Capítol 2: LA INDUMENTÀRIA LITÚRGICA.....	273-365
1. Els termes genèrics.....	273-277
INDUMENTUM.....	273
VESTIMENTUM, VESTIARIO I VESTIS.....	274-277
2. Els vestits litúrgics inferiors.....	277-305
ALBA I CAMISO.....	277-288
AMICTO.....	288-294
CINCULUM, CINTA I ZONA.....	295-298
SUCCINTA.....	298-302
SUPERPELLICIUM.....	302-305
3. Els vestits litúrgics superiors.....	305-338
CAPA.....	305-312
CASULLA, PLANETA I INFULA.....	312-324
COLOBIUM.....	324-325
CURCIBALDO.....	325-327
DALMATICA.....	327-335
ROQUO, SUBDIACONILIS I TUNICA.....	335-338
4. Les insígnies litúrgiques.....	338-363
MANIPULO I FANONE.....	338-347
PALLIUM.....	347-354
PALLEOLO.....	355
STOLA.....	355-363
5. Les sabates.....	363-365
SANDALIAS.....	363-365
6. Els guants.....	365
GUANTOS.....	365
Tercera part: ELS TIPUS DE TEIXITS I ELS MATERIALS DE CONFECCIÓ.....	367-464
Introducció.....	367-368
1. Les fibres vegetals.....	369

ALCHOTONO I COTO.....	369-370
BOCHEREN.....	370-373
CAMSIL.....	373
CANABO.....	374-375
FUSTANI.....	375-378
LENTIO.....	378-380
LINO I LINEUS.....	380-384
2. Les llanes.....	384-393
BORRACIO.....	384-385
LANA I LANEUS.....	385-388
OVED.....	388-389
PRESSETO.....	390-392
SARZIL.....	392-393
3. Les pells i els pèls.....	393-418
AGNUS I AGNINUS.....	393-394
ARGINO.....	394-395
ALFANEC I ALFANECHUS.....	395-397
ARIETE.....	397
ARMELINUS I ERMINIUM.....	397-400
CABRIDIS.....	400
CORDUES.....	401
COREUM.....	401-402
CONIL I CONILLINUS.....	402-403
FAGIRE.....	403-404
FELTRUM I FELTRENIUS.....	404-405
GATO.....	405-406
LUPO CERVARIO.....	406-407
CORNERINO.....	407
MARTRINUS.....	407-409
GUAT MATRE.....	409
PELLES.....	410-413
PENNA.....	413-414
VAIRUS.....	414-416
VULPINUS.....	417

YANETA.....	418
4. Les plomes.....	418-419
DIUIT.....	418-419
PLUMA I PLUMEUS.....	419-420
5. Les sedes.....	420-440
CENDATO.....	420-423
CHEZUA.....	423
CHAUSA.....	423-424
CICLATO.....	424-426
DIASPIDE.....	427-428
PALLEO I PALLEUS.....	428-433
SEDA I SERICUS.....	433-436
TAFALBALA.....	436-437
TIRED.....	438-440
6. Teixits denominats a partir del seu color originari.....	440-455
BERREGANO I BERREGANUS.....	440-443
BIZION.....	443-444
BLASTANEA.....	444-445
CASTANEA I CASTANEUS.....	445-446
CERVUNUS.....	446-447
GUALABRU.....	447-449
ALAMBRUGO.....	449
ISAMBRU.....	449-451
PARSEGO.....	451-452
PURPURA I PURPUREUS.....	452-455
7. Els brodats i els ornaments.....	455-460
BROSDE I BROSETATUS.....	455-458
FRES I FRESATUS.....	458-459
TAPID.....	460
8. La felpa.....	460-461
PELFO.....	460-461
9. Altres.....	461-464
ALMOCHANRAC.....	461
MARIZMED.....	462

OZTORINO.....	462-463
EZ CENI.....	464
Apèndix: ELS COLORS I ELS MODELS O LES PROVINENCES.....	465-475
Capítol 1: ELS COLORS.....	465-472
ALBUS.....	467
AMARELLUS.....	467-468
BLANC.....	468
BLAVUS.....	468-469
COCCINEUS.....	469
COLORIUS.....	469
DIAPRASIUS.....	469
DIARODINUS.....	469
DIOCODRINUS.....	469
DE COLORS.....	470
GRIS.....	470
NIGER.....	470
POLIMITUS.....	470
RUBEUS.....	470-471
VERD.....	471
VERMILIUS.....	471-472
Capítol 2: ELS MODELS O LES PROVINENCES.....	472-475
AD GUISA DE SPANIA.....	473
AD GUISA DE XIPRA.....	473
DE ALAMANIA.....	473
DE CASTELA.....	473
DE LUCA.....	474
DE PODIO.....	474
FRANCISCUS.....	474
GREZISCHUS.....	474
IN DIE.....	475
SPANESCUS.....	475

TOLSA.....	475
CONCLUSIONS.....	477-487
BIBLIOGRAFIA.....	489-519
Fonts documentals altomedievals de Catalunya.....	489-494
Altres fonts antigues, medievals i modernes.....	494-507
Obres de referència i estudis.....	507-519

AGRAÏMENTS

Aquesta investigació s'ha dut a terme amb el recolzament del programa de Formació del Personal Investigador (F.P.I.) del Ministeri espanyol d'Educació i Ciència –dins del projecte “Informatización del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (4)”–, així com amb el suport del Deutscher Akademischer Austauschdienst (D.A.A.D.) i “La Caixa”.

D'altra banda no ens podem estar d'agrair els consells i l'atenció manifestada tant per l'equip del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* com pels integrants del Mittellateinisches Seminar de la Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg i del Wörterbuch der altgaskonischen Urkundensprache de la Heidelberger Akademie der Wissenschaften al nostre pas per la idíl·lica ciutat alemanya.

INTRODUCCIÓ

El present estudi s'emmarca en un projecte de majors proporcions encapçalat per la redacció del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae (GMLC)*, que analitza les manifestacions de la llengua vernacla que emergeixen aquí i allà en la documentació llatina altomedieval –bàsicament testaments, llegats, acords i confirmacions de compra-venda– conservada als comtats situats al territori que posteriorment rebé el nom de Catalunya. Així doncs, de nord a sud les fonts estudiades abasten des del Rosselló fins a les terres de l'Ebre i d'est a oest des dels comtats gironins fins als lleidatans. Quant als límits cronològics, els textos notariais objecte de la nostra recerca se situen entre els anys 800 i 1150. Ara bé, com a recolzament de les dades aportades, ens hem permès la llicència d'incloure-n'hi d'altres un xic més tardans –datats fins a finals del segle XII–, que registren testimonis de mots ja presents en l'època estudiada però poc documentats fins aleshores, cosa que enriqueix substancialment el contingut de la recerca duta a terme. En definitiva, en parlar del corpus objecte d'estudi –de les fonts catalanes altomedievales–, ens referirem sempre a documentació escrita en llatí.

Malgrat que en aquella època encara s'estipulava que els documents oficials s'havien d'escriure en la llengua de cultura per excel·lència –el llatí–, la comunicació oral ja havia mutat cap a un parlar divers que més endavant, en aquest territori concret, es coneixeria amb el nom de català. Precisament per això, tant la població il·letrada com els escribes encarregats de plasmar testaments, donacions i acords sobre el paper ja no estaven avesats a la llengua d'antany, cosa que repercutia inevitablement en el procés d'escriptura. D'aquí que en els textos sovint s'hi trascolin mots amb una marcada empremta romànica, així com oscil·lacions de caràcter divers. Els termes vinculats a la llengua emergent, a més, apareixen escrits sota múltiples formes, arran de la vacil·lació que assaltava l'escriptent a l'hora reproduir mots en la majoria de les ocasions només vius en la parla oral.

Així doncs, l'objectiu que des d'un bell principi ens hem proposat consisteix a resseguir les mostres de llengua popular que de tant en tant treuen el cap dins de documents a dreta llei escrits en llatí. No es tracta pas de copsar la transició del llatí medieval cap a la llengua vernacla, ja que sovint aquest camí no arribà a existir mai. En efecte el fenomen es presenta més complex del que podria semblar a primera vista. Com molt bé expliquen la Teresa Gràcia i en Pere Quetglas en el seu article “Interferències del llatí medieval en la formació del lèxic romànic” (2005: 207), *el llatí medieval, respecte al propi llatí, constitueix una prolongació més o menys forçada de la història natural del llatí, ja que en cap cas no*

podem dir que estigui en una situació intermèdia o pont entre un estat de llengua anterior i un estat de llengua posterior. No és pas, doncs, que el llatí medieval fos la culminació del desenvolupament lògic i fluït de la llengua clàssica, de la mateixa manera que tampoc no es pot afirmar que les llengües romàniques siguin el resultat de l'evolució de la varietat de llatí medieval parlat en cadascun dels territoris de l'antic imperi. Més que res perquè el llatí medieval no fou mai una llengua de comunicació oral, ans al contrari: constituí una mena d'invençió a través de la qual els escribes medievals intentaren plasmar el contingut d'arranjaments notariais, que prescriptivament s'havia d'escriure en llatí, arran del fet que hom considerava la llengua vernacla com un mer instrument comunicatiu vinculat a l'esfera oral, a la qual encara no li era lícit intervenir en processos tan seriosos com la redacció d'un testament o la confirmació d'una donació o una venda.

Ara bé, en una època en què el poble des de temps ençà ja parlava una llengua vernacla i en què l'únic contacte amb el llatí era l'estudi de les obres creades per anteriors –o de vegades coetànies– generacions de poetes, historiadors, teòlegs i estudiosos en general, la traça lingüística de l'escrivent jugava un paper decisiu en la redacció de qualsevol document. *A grans trets, podem dir que el llatí medieval es forma, d'una banda, mitjançant l'aportació morfològica, sintàctica i lèxica del llatí tardà i, per l'altra, mitjançant unes innovacions pròpies, especialment, lèxiques* (GRÀCIA – QUETGLAS, 2005: 209). La tasca de l'escriba, doncs, és decisiva, ja que és ell qui decideix com transcriu un afer que s'ha donat, per via oral, en un parlar romànic i que a ell li tocarà plasmar sobre el paper en llatí. En el cas dels mots d'ascendència llatina, unes vegades es recorre al terme originari, mentre que d'altres tan sols s'intenta adaptar les variants romàniques a la fonètica o a la morfologia llatina, de manera que el conjunt final presenti un cert regust llatí. Un fenomen similar s'observa quan s'introdueixen ètims foranis: o bé se'ls intenta adaptar a la fonètica de la llengua d'acollida o bé cal esmerarse a transcriure'ls tan fidedignament com es pugui, tot respectant l'estructura de la llengua de partida. Fins i tot hi ha testimonis de casos en què *a partir d'una forma romànica sense ètim llatí preexistent, es passa a una forma llatina medieval, que és la que acaba produint una forma romànica evolucionada, que en cap cas no pot provenir de la forma romànica primitiva sinó que li cal passar obligatòriament a través del llatí medieval* (GRÀCIA – QUETGLAS, 2005: 213).

Al llarg d'aquest estudi tindrem l'oportunitat d'observar tots aquests vaivéns lingüístics fruit de l'afany d'escrivents obligats a reproduir amb la màxima fidelitat un discurs oral formalitzat en un parlar ben divers del que acte seguit es llegiria en el document resultant. D'aquí en surten, doncs, intents d'adaptació lingüística més o menys forçats. Citem, a tall

d'exemple, el cas del mot d'origen aràbic *almatrac*, també documentat com a *almatrazt*, el plural del qual adquirí la forma llatinitzada *almatraphios*; el terme de pretesa ascendència indoeuropea *flazada*, transliterat a la llatina sota una munió de formes: *flacada*, *flaciada*, *flaciata*, *flasada* o *flezada*; o l'ètim eslau *crusina*, que desemboca en *cruxina* o *croxina*, fruit del creuament amb el llatí *crux*.

Val a dir que la base de dades digital creada en el si del projecte esmentat, que conté entorn de 22.000 documents –un volum ingent per a l'època que tractem–, sens dubte ha facilitat la tasca de recerca dels fragments en què s'inclouen els mots objecte de la nostra investigació. Malgrat tot, cal advertir del perill que suposa treballar amb fonts ja editades, subjectes a possibles lectures errònies per part dels editors, difícils d'esmenar sense el treball de camp que suposa el contacte directe amb la documentació original. Si bé el present estudi s'insereix més aviat en una vessant filològica sense massa pretensions paleogràfiques, hem acudit als manuscrits originals sempre que ho hem cregut necessari –una tasca, dit sigui de passada, ben engrescadora–. No obstant això, sovint es troba a faltar una col·laboració més estreta entre historiadors i filòlegs –mentre uns es limiten a formar-se en l'art de llegir i transcriure l'escriptura manuscrita, els altres la interpreten i la tradueixen sense preocupar-se de les fonts originals–, que sens dubte paliaria molts dels estralls de què els textos han estat objecte al llarg de la història. D'altra banda, davant de formes estranyes tampoc no es pot descartar mai una errada d'escriptura o de còpia ja present en el document original. En fi, dues lectures diverses responen de vegades a l'existència de múltiples còpies –custodiades en diferents seus– de la transacció corresponent.

La present recerca s'ha dut a terme mitjançant l'estudi d'un corpus concret: la terminologia tèxtil. El fet d'acotar la investigació a un àmbit tan present en les societats d'arreu respon a la voluntat d'intentar copsar les minses espurnes de la vida quotidiana que ens puguin trasmetre uns documents tan primerencs. D'aquesta manera, a més d'una anàlisi purament filològica basada en l'estructura lèxica i semasiològica de la llengua continguda en els textos, s'obté una panoràmica social que si més no reflecteix certs aspectes de la realitat quotidiana dels individus que habitaven les nostres terres ara fa més de mil anys.

El corpus obtingut consta de 188 entrades –algunes, si es dóna el cas, seguides de les corresponents subentrades– que s'han distribuït en tres grans apartats: els draps laics, els draps eclesiàstics, i els tipus de teixits i els materials de confecció. En els dos primers grups s'hi inclouen tant el parament propi de l'àmbit esmentat com la vestimenta característica dels individus que hi pertanyen, mentre que en el tercer s'hi analitzen els diversos tipus de materials emprats en la confecció de les peces estudiades, així com els teixits resultants de la

manufactura de diverses matèries primeres. Val a dir que alguns dels ètims apareixen repetits en dos apartats diferents per la senzilla raó que, depenent del context en què s'insereixen, es vinculen simultàniament a més d'una esfera. En aquest cas, l'estudi detallat de la veu en qüestió es trobarà contingut en una sola de les aparicions, a la qual naturalment es remetrà la resta de mots homònims. A mode d'apèndix hi hem inclòs una última part –que consta de 27 entrades– dedicada a les minses referències als colors i als models –o les provinences– de les peces esmentades en les fonts catalanes objecte d'estudi, cosa que ens dóna una perspectiva més concreta sobre la seva naturalesa.

Hem intentat estructurar l'anàlisi dels ètims de tal manera que l'etimologia, la semàntica, i la pervivència i trajectòria dels mots en els dominis de la Romània, així com sobretot la seva incidència en la documentació conservada, hi apareguin ben representades. En aquest sentit, s'aporten alguns testimonis de fonts llatines medievals d'arreu d'Europa, tot i que com és lògic se n'emfatitzen els registres trobats en el corpus de documents catalans establert com a objectiu prioritari de la investigació que ens ocupa –del qual no se n'esmenta pas la totalitat de les aparicions trobades, sinó una mostra sens dubte significativa–. Finalment cadascun dels articles consta d'una breu conclusió on s'especifica tant la regió com el període concret en què el terme es mantingué vigent a les fonts altomedievals catalanes objecte d'estudi. Així doncs, serà precisament en aquesta documentació on hom podrà entreveure indicis de la llengua vernacle del nostre territori, emergent en aquell moment en els textos escrits però ja en boca de tothom de temps ençà.

Mitjançant l'anàlisi de peces tan quotidianes com eren els vestits, els draps o els mateixos teixits, hom pot percebre certes influències culturals provinents d'altres pobles, que segurament repercutiren també en la resta d'àmbits vitals. En aquest sentit cal destacar el fet que, malgrat que la gran majoria dels mots presenten una clara ascendència llatina, l'empremta de l'àrab o el germànic no hi és pas absent. El primer enriquí el vocabulari de l'època amb designacions de teles i vestits importats de la Hispània musulmana; el segon ens aportà una munió de termes vinculats a la indumentària i a la confecció tèxtil provinents del contacte que les guarnicions establertes al *limes* i el seu seguici mantingueren amb la població germànica. Val a dir que les denominacions dels draps eclesiàstics solen presentar una forma més homogènia, d'una banda perquè provenen del llatí –una llengua, per tant, gens aliena i de fàcil pronunciació per als habitants de la Romània, fet que condicionà decisivament els ètims vernacles resultants, no pas massa allunyats dels seus equivalents llatins–; de l'altra, perquè les designacions de les teles i vestits culturals es mantingueren estables al llarg dels segles –sovint deriven, en realitat, de peces ja corrents a l'Antiguitat–, cosa que degué contribuir

decisivament a fixar-ne una forma definitiva i regular. Tot plegat ben diferent del que succeïa en l'àmbit civil i en el dels teixits i els materials, en què les variants gràfiques es multipliquen, ja sigui perquè els noms de les peces revelen un origen forani, ja sigui perquè les fugisseres tendències de la moda impedeixen fixar un vocabulari en expansió constant.

Sovint resulta difícil establir una definició acurada i unívoca dels ètims, ja que malauradament els documents de què partim ben poques vegades ens ofereixen descripcions de les peces analitzades. No obstant això, sortosament ens topem alguns cops amb tractats o compilacions de l'època, d'abast europeu, que si més no ens aclareixen certs aspectes dels mots en qüestió. Els textos literaris, en algunes ocasions, també ens poden guiar en una direcció concreta, malgrat que el camí el continuem fent a les fosques, ja que realitat i literatura no sempre van de la mà. Fins i tot els colors o la provenença de les teles ressenyades ens són sovint desconegudes. Tot plegat, unit a la munió de variants gràfiques adoptades per determinades veus, complica enormement el procés de recerca. Fóra bo destacar, d'altra banda, que a la manca d'estudis especialitzats referits a la terminologia tèxtil d'època altomedieval –sobretot en l'àmbit català– cal afegir-hi la poca fiabilitat d'algunes de les obres a l'abast –ja siguin de referència, ja siguin més especialitzades–, que extrapolen conclusions presumptament vàlides tan sols per a corpus amb una delimitació temporal i espacial concreta, oferint-les com a veritats universals, cosa que evidentment repercuteix negativament en la qualitat de tals investigacions. Així doncs, mitjançant l'anàlisi d'un corpus documental concret obtenim a tot estirar una conclusió parcial, limitada tant en el temps com en l'espai, i tothora subjecta a ésser refutada en el cas que entrin en escena noves troballes que revelin dades fins llavors desconegudes. Aquest és precisament el cas de la nostra documentació, que s'ha anat ampliant al llarg dels anys, motiu pel qual el *GMLC* no recull algunes de les entrades o dels exemples presents en aquest treball.

A l'hora de presentar les variants gràfiques dels termes objecte d'estudi, ens hi referim en nominatiu en analitzar l'abast europeu; en canvi, per a la seva incidència en terres catalanes hem preferit ressenyar les formes tal i com apareixen en els textos, ja que ens movem en un moment en què tant el sistema de casos del llatí originari com la formació del nombre i el gènere són testimoni d'un procés de reestructuració –fruit dels minvats coneixements lingüístics dels escribes i els seus intents d'adaptar el parlar popular a la llengua de cultura, tal com ja s'ha assenyalat més amunt– que d'altra manera no podríem percebre. D'aquí que molts mots s'esmentin tant en femení com en masculí, sense que això afecti el seu significat. Tals fluctuacions revelen la manca d'una norma escrita que ajudi a unificar criteris en un temps en què la llengua escrita es mostra influïda a parts iguals per la llengua mare –en

la vessant escrita– i per la seva variant romànica –en el parlar oral–. Creiem que el lector curiós no tindrà cap inconvenient a llegir els contextos aportats dels quals s’han extret les variants esmentades, per tal de comprovar la funció gramatical del mot en el si d’una oració concreta. D’aquesta manera podem mantenir l’esperit crític que ens permetrà reconèixer formes ja a cavall entre el llatí i el català i fins i tot variants en què la romanització ja ha operat del tot –o, més ben dit, variants que ja reflecteixen la parla vernacla viva arreu–, matisos que s’esvairien en inventar un nominatiu que probablement no s’arribà a concebre mai. Precisament per aquesta raó presentem els exemples corresponents en estricte ordre cronològic, cosa que de ben segur serà de gran ajuda a l’hora de resseguir els vaivéns, l’evolució i l’eventual regressió d’uns termes que, gràcies a la intervenció de l’escriba, oscil·len constantment entre una llengua llatina culta plena de fisures i la seva versàtil variant popular gens avesada a les exigències de la norma escrita.

Així mateix, quant a l’ètim que encapçala cadascun dels articles, s’ha escollit mitjançant criteris de freqüència d’aparició: sovint, si així ho registren els textos, s’ha obviat el sistema de casos d’una llengua ja desatesa –la llatina–. Hem preferit, doncs, presentar les mostres de llengua llatina medieval catalana o de parlar vernacle tal i com se’ns han transmès, evitant la creació de formes nominatives segurament alienes al període estudiat. Això sí, en el cas que no s’hagin conservat testimonis de la forma singular del terme en qüestió –o si la forma més usual només apareix en plural–, sempre que ens ha estat possible hem inventat el singular corresponent; en cas contrari, hem entrat el mot en plural –com és el cas de *mapiles*, en què en efecte resulta impossible saber si el singular hauria estat *mapil* o *mapila*–. Així, en resseguir l’índex veurem que al costat d’ètims acabats en *-o* com *lencio*, *feltro* o *lupo cervario* en trobem d’altres del tipus *coreum*, *indumentum* o *auricularium* acabats en *-um*. Tot plegat reflecteix tan sols la realitat dels textos examinats, que alhora dóna fe de la perspicàcia i els coneixements lingüístics de l’escriba –si posseeix una educació llatina sòlida probablement escriurà la terminació llatina originària; en cas contrari es conformarà amb una desinència *-o* ja del tot desvirtuada–. Ara bé, en el cas dels adjectius hem optat per enunciar-los a la manera clàssica, és a dir, en nominatiu singular masculí, una tria que a més d’obeir a raons pragmàtiques vol posar de manifest que les formes adjectives continuaven vinculades al substantiu de què depenien, motiu pel qual s’observa encara una certa flexió. Hem unificat, a més, els termes –de vegades formalment semblants– que remetien a una mateixa realitat. Així, gràcies a aquest agrupament conceptual, trobem entrades del tipus *guadenga*, *gangapes i vanua*; *gonna i gonella*; o *manipulo i fanone*. Certament les veus tractades plegades dins d’un ètim no acostumen a aparèixer juntes en un mateix context, ja que s’identifiquen.

Convé assenyalar, d'altra banda, que hem evitat deliberadament la menció al corresponent adverbi *sic* en presència de formes considerades estranyes, ja que en cas contrari, per les característiques de la nostra documentació, hauríem de farcir amb l'esmentada partícula els contextos il·lustratius de la majoria de mots analitzats.

Pel que fa a la grafia *v* en l'encapçalament dels ètims, si acceptuem els termes *cordues* i *diuit*, l'hem mantingut tan sols en els casos en què actua com a semiconsonant –que han desembocat en un so fricatiu en català–.

En aquest moment d'impàs tant lingüístic com cultural, econòmic i social, es pot apreciar el gran canvi que suposà el tombant del segle XI, punt d'inflexió en la trajectòria d'una societat marcada per l'evolució econòmica d'una noblesa assedegada d'ostentació. Bonnassie (1981: 259) descriu així la vida del segle X: *Veritablement, l'aristocràcia catalana del segle X, malgrat els seus poders, malgrat el seu prestigi i a despit de l'ostentació que mostra exteriorment, és encara una classe necessitada. És cert que el noble menja fins a sadollar-se i alimenta convenientment els seus (...) Però l'opulència no és pas pròpia d'aquesta època: l'economia del país és encara incapaç de suportar el pes d'una classe nombrosa de rics ociosos (...) Més que no pas la llei o la voluntat dels comtes, és la indigència general la que fixa els límits a les tendències parasitàries de la noblesa.* Vers el segle XI, tanmateix, el panorama ha canviat radicalment: *Comtes, magnats, bisbes i canonges es vesteixen amb teixits rars, porten anells i collarets d'or i de gemmes i dormen en pells i sedes. La major part de les importacions vénen del sud o del llevant de la península, però l'existència de la clientela porta els comerciants a presentar articles com més va més refinats, que a vegades vénen de països fabulosos* (BONNASSIE, 1981: 277). Les classes benestants, doncs, es comencen a preocupar per l'ornamentació, aviat present tant en el parament de la llar com en la indumentària. Les jerarquies eclesiàstiques, al seu torn, no se'n mantenen pas al marge; ans el contrari.

Destaca en el nostre corpus la documentació d'Àger editada per Sanahuja, que aporta gran quantitat de mots fins aleshores desconeguts. Les possessions d'Arnau Mir i la seva esposa Arsenda revelen un marcat gust per allò exòtic. De fet, el significat exacte i l'origen d'alguns dels termes continguts en els esmentats documents –que suposadament denominen teles precioses desconegudes al nostre territori–, el rastre dels quals no hem aconseguit trobar enlloc més, romanen en la incògnita.

De vegades no és fàcil discernir entre objectes vinculats al culte i elements domèstics, ja que hom utilitza un mateix mot per referir-se a dos àmbits completament diversos. Ara bé, en el cas de les peces que, tot i documentar-se dins de l'esfera religiosa, pertanyen a facetes de

la vida seglar, les compilem entre el parament i la vestimenta laica. Malgrat tot, arran de la manca de dades a l'interior dels propis textos, la línia divisòria entre els diferents apartats d'aquest estudi es revela molt fina. Els diversos capítols que presentem, doncs, responen a una mera convenció probablement del tot aliena a la realitat de l'època, en què els diferents àmbits de la vida confluïen sense estridències malsonants. En canvi, des de la perspectiva de la crítica moderna, encaparrada a fer de l'especialització una raó de ser, pot semblar tot força embolicat. De fet, de vegades no resulta fàcil ni tan sols identificar la terminologia tèxtil com a tal, degut al fet que en els textos es llistaven objectes de caràcter divers l'un al costat de l'altre com si tinguessin relació entre si.

Els draps i els vestits s'inclouen sens dubte entre els *supellectilia* –béns mobles presents a la llar– més preuats, juntament amb la veixella, els atuells o les eines agrícoles.

En fi, cal destacar que en moltes ocasions l'anàlisi detallada dels termes romanitzats o en vies de romanització que aquí tractem permet avançar la primera datació que en el seu moment en feren els etimòlegs més celebrats, tal com ja va posar de manifest l'Ana Gómez Rabal, amiga i companya de viatge en l'apassionant i alhora ardu camí de la lexicografia llatina medieval, en el seu article “Léxico y cronología: la primera datación de las voces catalanas. De Coromines al *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*” (2010: 98-114).

Sobre las tierras del antiguo Imperio Romano se mezclaron, para dar ser al futuro traje europeo, la supervivencia del mundo clásico, el influjo del Imperio oriental y la propia indumentaria de los bárbaros (BERNIS MADRAZO, 1956: 9)

INTRODUCCIÓ

Malauradament posseïm ben poques dades que il·lustrin els elements quotidians ubicats a l'interior de les cases medievals. A tot estirar s'han conservat alguns passatges que podríem qualificar d'històrico-literaris –escrits per autors de l'època– i diverses miniatures. La majoria de testimonis, no obstant això, no es remunta més enllà del segle XIII. Fan referència, doncs, a un context polític, econòmic-social i ideològic-cultural ben diferent del que es pretén tractar en aquest estudi, ja que el Renaixement del segle XII ocasionà una ruptura radical amb l'antiga societat feudal i agrària altomedieval. La dinàmica concepció del món tot just engendrada –recolzada i retroalimentada en gran mesura pel naixement de la vida urbana i l'assentament de les transaccions comercials a gran escala– havia impregnat totes les facetes de la vida humana, tot incrustant empremtes inesborrables en una societat de vegades desbordada per una celeritat a la qual no estava gens avesada. Precisament per aquesta raó la documentació notarial produïda en el període altomedieval constitueix una font gens menyspreable per a una anàlisi acurada de la vida quotidiana de l'època.

En aquesta primera part del nostre estudi repassarem tant els elements tèxtils ubicats a l'interior de les estances profanes com la indumentària pròpia dels individus laics. Pel que fa a l'abillament, cal no oblidar que també s'hi engloben les vestimentes usades pels clergues en la seva vida quotidiana –fora del context eclesiàstic–, que en definitiva coincideixen en gran mesura amb la roba seglar.

Primer de tot, cal tenir ben present que la casa medieval posseïa pocs mobles. El llit acostumava a ser l'element principal dins d'una estança i de vegades –sobretot en els casos en què l'arca no hi era present– aglutinava també les funcions de seient i de taula. Altres tipus de mobles destinats a usos més concrets –com els armaris, les taules o les cadires– hi tenien cabuda només de tant en tant. De dia, doncs, el llit es transformava sovint en un seti o una

taula. En aquest cas, el plomall i la conxa que en recobrien el fustam eren els únics elements que romanien en la nova disposició mobiliària.

Ara bé, vers l'inici del segle XI la noblesa començà a acumular poder adquisitiu, cosa que repercutí en el gust creixent pels elements purament ornamentals, tant a la llar com en l'abillament. Bonnassie (1981: 433) esbossa el context de l'època d'una manera molt viva: *les torres massisses i inhospitalàries són així abandonades a llur sola funció militar i reservades per a l'al·lotjament de guarnicions de soldats, mentre que els castellans s'instal·laren, amb llurs famílies, al peu de les torres, en residències més alegres i més espaioses. Aquest nou hàbitat respon a les exigències de confort més i més sensibles (...) La decoració dels apartaments testimonia una veritable disbauxa de catifes i sobretot de draperies: són la varietat i la riquesa dels draps de moblar que distingeixen una casa, tant si es tracta de cortines de tota mena com de teixits destinats a recobrir els bancs (...) i els respatl·lers de les cadires (...) Però mai el luxe no es mostra amb tanta ostentació com en els paraments de llit, les diverses peces dels quals són descrites amb una rara complaença.*

La roba de llit, doncs, anomenada genèricament *lectuaria*, *liteira* o *superlectile*, conformava una de les majors riqueses materials de les llars de l'època –juntament amb la indumentària personal, els estris agrícoles, la vexella i els atuells–, tal com es pot apreciar en la documentació analitzada. Precisament, tal com ja apuntava Menéndez Pidal (1986: 121), *la pobreza o la riqueza de los dueños de esas camas no la refleja la miniatura en el trazo del mueble, sino en las ropas que lo cubren*. Berceo ja descriu les peces essencials de què constava un llit: (...) *prísolo por la mano, levólo pora'l lecho, / cubriólo con la manta e con el sobrelecho, / puso'l so la cabeza el cabezal derecho* (BERCEO, *Mil.*, 482, DUTTON, II: 153-154). Les miniatures, tanmateix, n'ofereixen una visió més detallada. Tradicionalment es col·locava un matalàs –anomenat *plumaz*, *cocedra* o de vegades també *almatrac*– sobre el llit de fusta, per tal d'esmoreir-ne la duresa i obtenir un jaç més acollidor. Aquest matalàs, al seu torn, es recobria amb un drap denominat conxa o tapet, sobre la qual s'ajeia l'individu. Finalment un cobertor col·locat sobre la persona ajaguda li servia d'abrigall, alhora que feia goig, ja que d'una banda podia confeccionar-se amb tota mena de teles exòtiques i de l'altra es podia ornamentar amb esplèndids brodats i tapisseria. Segons les il·lustracions conservades, la conxa solia ser més llarga que el cobertor, de manera que queia sobre les potes del llit. Val a dir que els llençols apareixen tan sols entre les classes més benestants, així com també els cobrellits amb revés de pells. A la capçalera del llit s'hi solia col·locar, a més, un coixí gros i generalment folrat de tela brodada –d'aquí li ve, de fet, el nom de 'capçal'–, per tal d'ablanir la superfície on reposava el cap. D'altra banda, Gómez-Moreno (1998: 332-345) conclou que

al segle X encara no hi ha evidències de l'ús de cortines entorn del llit, tal com més endavant exigirien els cànons de la moda.

Fóra bo no oblidar, malgrat tot, que els individus de les classes benestants, els únics que es podien permetre engalanar les seves estances amb brodats, teles precioses i filigranes, constituïen una minoria dins de la societat. Així, el llit usual entre els estaments més pobres el conformaven un tapet, un cobertor i un coixí, és a dir que mancava fins i tot de matalàs. Observem, a tall d'exemple, les prescripcions d'Isidor (*Reg. mon.*, XIII, 1) respecte al llit dels seus monjos: *cuius stratus erit storea et stragulum, pellesque lanatae duae, galnabis quoque et facistergium geminisque ad caput pulvillus*, o sigui, una estora, un tapet, dos vellons, una manta, una tovallola –potser usada a mode de llençol o potser equiparada amb una mena de mocador amb què hom s'eixugava els molestos efluis corporals– i dos coixins. Altres fonts ens revelen el contingut de *duos lectos completos*: *Donamus ut supra hospitalibus pauperum de passu et de Altobraco de Ruthena cuilibet semel duos lectos completos almatraciis, pulvinaribus, et fleciatis, et lintheaminibus, in quibus pauperes dictorum hospitalium jaceant et requiescant* (*Testamentum Mascarone Comitis Ruthenensis*, any 1291, BALUZE, II: 551). En fi, en el *Chronicon Mellicense* descriu força detalladament el jaç dels membres de l'orde: *Item quilibet monachus pro tegumentis lecti habebit stropodium, matratium, unam tecturam duplam de panno laneo subtus albam, citerius gryseam, vel nigrum unum filtrum, et unam tecturam de pellibus ovinis vel agninis, quia, si minus daretum, facillime laederentur fratres in aspera hyeme* (SCHRAMB, V, 3: 360). En el context català, d'altra banda, considerem rellevant el passatge següent, que ens dóna una idea de l'aspecte que podia tenir un llit pels volts del segle XIII al nostre territori: *A la nit, con volch entrar en son lit, Blanquerna ach posada la còçera dejús lo matalaf, e lo matalaf dejús lo sach-lit, e les flaçades foren dejús los lençols e.l cobertor. Narpan dix a Blanquerna per què no havia fet lo lit segons que havia acostumat. Blanquerna respòs que aquell lit era fet segons obra de penitència, e que en altra manera no sabia fer lit de penitència* (LLULL, *Blanq.*, LII, NCL, I: 271). Així doncs, sembla que Blanquerna vesteix el llit a l'inrevés. En l'ordre habitual el *sach-lit* aniria a sota de tot, a sobre d'aquest s'hi posaria el *matalaf* i damunt del *matalaf* s'hi col·locaria la *còçera*; pel que fa a les *flaçades* –segurament d'un material més tosc i aspre– anirien sobre els *llençols* i no pas a sota. Eiximenis (*Crest.*: 143) ens dóna un exemple de llit luxós: *Tinc mon llit ornat ab dues cóceres franceses, e ab set matalafs, e ab quatre coixins sobres, e ab tapits per terra, e ab cortines entorn*.

Així doncs, a l'hora de determinar el valor d'un llit, convé tenir ben present les peces de què consta, ja que evidentment no tots els llits se cenyien a l'esquema ideal suara apuntat.

De fet, considerem que molts estudiosos fan gala d'una manca de rigor ben desafortunada, ja que acostumen a treure conclusions precipitades i a extrapolar dades de corpus concrets com si es poguessin aplicar arreu, sense adonar-se que de fet les conclusions a les què hom pot arribar són vàlides tan sols en el corpus analitzat. És el cas de Balari (1899: 599), que afirma textualment que *la ropa de la cama, llamada lecto de trapos, constaba de feltro, tapetio, lenciolo, guadenga, vellada y tres plumacios. Por este orden son nombrados estos objetos en un testamento del año 1045*. O sigui que atenint-se no ja a un corpus restringit sinó a un sol document, pretén universalitzar l'experiència. Tanmateix en el curs d'aquest estudi veurem que, si més no en l'època que aquí s'analitza, no existia un llit estàndard, sinó que cadascú, atenent a la seva posició social i sobretot al seu poder adquisitiu, se'l conformava a la seva mida. A més, els llegats conservats no necessàriament parlen del parament de llit sencer. Ans al contrari: sovint es fa referència a peces soltes. Tot plegat palesa la manca d'un criteri unívoc a l'hora de vestir el llit.

Fem un cop d'ull, tot seguit, a diversos fragments corresponents a la documentació altomedieval conservada a casa nostra, on se citen tant llits humils com opulents:

(1) **951** DipManresa 27 (testament de Guisad, bisbe d'Urgell): *et lectos II optimos, idest, tapedes III, et badelengos III obratos, et fagire I, et plumaces IIII.*

(2) **979** DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I, tapedem vetere, et quantum invenire potueritis de ieneris librorum, totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

(3) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *cum ipsos banchos et cum ipsa letiga, cum uno lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III.*

(4) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs, et ad cenobio s. Cucuphatis estrai et guadenga I et lenciolum I, plumacium I, et ad cenobio s. Petri similiter, et ad ospitalem s. Crucis similiter, et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I (...) et ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

(5) **1101** Baraut, DocUrgell 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

(6) **1142** Alturo, Sta. Anna 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimito Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii meum corpus cvm .XX.ti morabetinorum in auro aud in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linleo et I berregano et I plomac et I cuxino.*

(7) **1171** DipTortosa 214 (testament d'Arnau Cavador): *dimitto ad ospitalis pauperum que est extra villam ad Grassa unum lectum minutum cum una marfega et una flazada et duos lanzols.*

(8) **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimito etiam uxor mee unum lectum, scilicet, I coopertorium [et I] linteamina et I vanuam.*

(9) **1177** Sangés, *DocGuissona* 214 (testament del prevere Bernat de Tapioles): *In primis relinquo Sancte Marie Gissone meum corpus cum meo lecto, id est, una cozedra et una flazada et II lenzols et unum plomaz et I cuxí.*

(10) **1179** Sarobe, *DipTGardeny* 336 (donació feta per Bernat de l'Aguilella): *dono domino Deo et Domui Milicie Templi (...) lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania et unum mortarium.*

(11) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad ipsam mansionem quam ipsa Donada de Gissona tenet, ipsum meum lectum, scilicet, duas guadengas et unum plomaz et unum linteolum et unam letigam, ut iaceant ibi pauperes.*

Així doncs, les fonts altomedievals conservades en territori català registren diversos tipus de llits, atenent sobretot a la posició social i econòmica del seu posseïdor. De vegades trobem llits senyorials –*lectos optimos*– on alguns dels elements palesen o bé certa ornamentació o bé provinença estrangera. És el cas dels *badelengos III obratos* i del *feltre de Yspania*, presents en els fragments n° 1 i n° 10 respectivament: *tapedes III, et badelengos III obratos, et fagire I, et plomaces III; lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania*. En d'altres ocasions, se'ns descriuen els components que conformen el parament del llit sense especificar-ne la qualitat: *lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III* –al passatge n° 3–; *lectum cum sua colza de ploma et .II. guadengas et .I. linteo et .I. berregano et .I. plomac et .I. cuxino* –al n° 6–; *meo lecto, id est, una cozedra et una flazada et .II. lenzols et unum plomaz et .I. cuxí* –al n° 9–; *meum lectum, scilicet, duas guadengas et unum plomaz et unum linteolum* –al n° 11–. Un llit més petit –*lectum minutum*–, al seu torn, podia constar d'*una marfega et una flazada et duos lanzols* –com ens mostra l'exemple n° 7–. En fi també es pot donar el cas que es lleguin peces corresponents a la roba de llit sense que hom es refereixi a un llit concret: *estrels II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium* –tal com podem comprovar en el fragment n° 4–.

Una sola vegada, en comptes de *lectum* o *lectulum*, s'utilitza el mot d'ascendència àrab *alchoba* –tot i que resulta dubtós, és possible que en el mateix fragment es transliteri aquest terme també sota les variants *allova* i *alcot la*– per referir-se o bé al llit o bé al conjunt del llit i els seus complements, tal com ho palesa el sintagma *alchoba I optima cum suos feltros*. A continuació reproduïm el passatge sencer:

(12) 1071 Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et superlectos VII de palii, et alios II ex broseï cum attocs de auctori, et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii (...) et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de palii, et alias III de castanea, et feltros VI inter banbeizals et de de lana, et ampullas VI (...) et saca I alcot las unas de auctori, et capels VI de feltro et uno gris et alio de yanetas (...) et savana I zofia, et lencols III obtimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri, et canlzas unas de oxtori, et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga, et kapifols II de pelle, et allovas XII, et penso de lauto optimo cum alios multos pensos.*

De fet, no sorprèn en absolut l'aparició del terme forani *alcova* en comptes del tradicional *lectum* llatí, ja que tot el fragment –un inventari que ressenya les possessions d'Arnau Mir– és plagat de peces i teixits fins aleshores desconeguts o poc usats al nostre territori, com tindrem ocasió de comprovar més avall, sobretot en l'apartat dedicat als materials. En el cas dels termes estranys, tanmateix, no es pot descartar la possibilitat que al darrere s'hi amagui una transcripció errònia per part de l'escriba o fins i tot una falsa lectura per part nostra. Certament Arnau Mir posseïa gran quantitat de teles precioses dignes d'ostentació, algunes d'elles presumptament importades de la Hispània musulmana i que no s'arribaren a comercialitzar mai a Catalunya. Ni tan sols devien resultar familiars a l'escriba, que probablement transcrivia d'oïda els mots corresponents a les esmentades peces, motiu pel qual resulta gairebé impossible resseguir-ne les traces.

El camí seguit per la vestimenta laica reflecteix si fa no fa la mateixa trajectòria. De les peces austeres i funcionals es passà als elements confeccionats amb tot tipus de sederes nouvingudes, ricament brodats o engalanats amb metalls i pedres precioses. L'abillament constituïa, en definitiva, un signe social ineludible, subjecte a les tendències de cada moment. A més, tot individu estava obligat a observar les exigències marcades per l'estament al qual pertanyia. Val a dir que hom copsava les diferències socials tant pel tall dels vestits com pel teixit, la tonalitat i els ornaments que s'hi afegien. Així, l'ésser humà, un animal polític, *primeramente vistió pieles, luego tejidos: lana, algodón, lino, cáñamo y finalmente seda* (KLEPPER, 1971: 7).

Isabel de Riquer (1999: 114) ens parla de la vestimenta dels individus de les jerarquies més elevades en la França del tombant del segle XII, un panorama que no dista massa del que es pot observar en el nostre corpus: *Los nobles de ambos sexos llevaban pieles, sedas, plisados, bordados, oro, plata y piedras preciosas. Su vestido consistía en la superposición de ropas, con poca diferencia en invierno y en verano, por regla general. Esto sucede hasta 1220 aproximadamente, en que en la moda de hombres y mujeres se estableció una cierta diferencia. El incremento del comercio con Oriente trajo sedas de todo tipo; de Italia y Egipto llegó el algodón, y la lana y las sencillas sargas se localizaban en el centro-este de*

Inglaterra y en el norte de Francia. Las pieles lujosas se importaban de Siberia, Alemania, Armenia y Noruega, pero también se teñían de colores los conejos, ardillas, corderos y gatos.

L'abillament convencional d'un individu de família benestant podia constar de la túnica interior anomenada *camisa*, sobre la qual duia el *brial* i, de vegades, també la *cota* i el *mantellum*. Sabem que els homes acostumaven a vestir les *calces* i les *brages* com a roba interior; en canvi, de la llenceria femenina gairebé no se'n parla enlloc. La qualitat de la tela, el tall o la confecció i el color de les peces distingien els estaments privilegiats de les classes menys afavorides.

Convé assenyalar que els vestits, els draps i els teixits en general es mantingueren durant segles al capdavant de la llista d'objectes importats. Les teles tenyides, d'altra banda, constituïen un factor evident de diferenciació social, ja que, mentre els camperols utilitzaven peces tosques sense tenyir, els aristòcrates feien gala d'esplèndids vestits sovint tenyits de colors vistosos.

Tot seguit oferim un parell de mostres extretes del corpus català altomedieval en què es pot comprovar l'abast del que s'ha exposat fins ara:

(13) 1071 Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et dosal I de fre et alio de ciclato, et alio de Alamania, et alios II de pali, et cobto III de alfanec copertos de pali, et alio martri coperto de pali, et alios II martrinos copertos de kastanea, et superlectos VII de pali, et alios II ex brosedei cum attocs de auctori, et feltros II de pali, et copertors II de lupo cervario coperts de pali, et ganabs II de seda, et plumbacios XII de pali, et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos III, et tapids XI inter de kastella et alios, et bancals XXII de tapid, et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de pali, et alias III de castanea, et feltros VI inter banbeizals et de de lana (...) et mapas III de Castela, et tovalas III, et mapas XV apud tovallas, et almarfagas III bu, et annatas II vermiculos, et alio albo, et brecals III de lecto. Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz, et papelles III grisas qui sunt mantellos, et parilios II de pels veras, et alios III parilios de matrinas copertas de oved, et pellicia I armelina, et pelliconem II gris, et pellice I armeli, et pellico I vair, et kapa I reblia coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in allias pellicias, et brisal I purpura feminine, et capa de oztori tota facta cum auro et chapud ligamine de auro, et parilios III de bogs de auro, et pomo I de auro, multos anulos ex auro, et plurimos botons similiter de auro, et mille mancusos de auro in uno penso, et vestimentos XV de paliis et de oztorins qui fuerunt datos pro anima de domina Arsindis, et tolas II de pali, et mantas VI, et brisal I de alii, et parilios III de calza de pali, et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz, et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de tirerz, et alio de ciclato, et vestimento de almonchanrac, et alio de margmed, et speculo uno indium coperto argen, et parapsides II de fust oltramari, et sabanas I de seda, et palillos XIII de guais de Luca, et V de Podio, et saccet I cum multas pecias de pali et chausa, et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuuanos, et saca I alcot las unas*

de auctori, et capels VI de feltro et uno gris et alio de yanetas, et saccot II apud seda, et alio sacot cum pecias de palii apud alias pecas, et chamalegas et ligatures III cum pecas de palii, et stola I de palii cum calota I, et capela de fres, et vestiment I de oved, et sacot I cum plata et pintines II de vivorii, et savana I zofia, et lencols III obtimos, et beraga I verd, et alio aIbo, et lencio I boceri, et canlzas unas de oxtori, et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga, et kapifols II de pelle, et allovas XII, et penso de lauto optimo cum alios multos pensos.

(14) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *Et dimisit ad Oliba Reimundi ipsas suas pelles meliores, et dimisit ad Guitardus Boecii ipsum suum superlectum, et dimisit ad Reimundus Udalaro ipsa sua gonella de ovedo, et sextario I frumenti, et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura, et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino, et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario, ad Petro presbiter s. Marie suum brisallo de tired. Iterum dimisit ad Oliba Reimundi bambed I de tired (...) exceptus quod ipsas suas pellas veras et suo pellicio vero quod postea iussit dare pro suo debito.*

Entre tantes peces luxoses destaquen un *dosal de ciclato*, un *cobto de alfanec* i un altre *martri coperto de palii*, uns *copertors de lupo cervario coperts de palii*, uns *ganabs de seda*, una *pellicia armelina*, un *brisal purpura feminine*, un *chapud ligamine de auro*, uns *vestimentos de paliis et de oztorins*, un *brisallo de tired* i unes *pellas veras*.

En efecte tanta opulència conduí sovint a exageracions irrisòries en la vestimenta de les classes benestants. Tot plegat motivà, no pas massa anys més tard, l'aparició de diverses lleis sumptuàries, un intent no sempre reeixit de pal·liar l'excés de luxe en l'abillament d'una noblesa que havia oblidat la noció del decor. El següent passatge en dóna fe:

(15) **1235** Gonzalvo, *Pau i treva* 28 (estatuts de pau i treva establerts per Jaume I, rei d'Aragó i Mallorca, comte de Barcelona i Urgell i senyor de Montpellier): *Item, statuimus quod nos, nec aliquis subditus nobis, non portet vestas incisas, listatas vel trepatas, nec portent in vestibus aurum vel argentum, nec aurifrigium, nec auripellum, nec setam sutam, nec cembelinum, nec erminium, nec lutriam, nec aliam pellem fractam vel retortam, nec ailibails, cum auro vel argento. Sed erminium vel lutriam integram simplicem solum modo in longitudine incisam circa capucium cape, et aperaturas manicarum, que dicuntur braçaleres et in capitibus manicarum, et in mantellis similiter et cotis sive garnatxiis.*

Capítol 1: EL PARAMENT DE LA LLAR

1. La roba de llit

1.1. Els termes genèrics

DRAPOS DE LECTO I PANNOS DE LECTO

La documentació llatina altomedieval conservada en territori català ens ha llegat nombrosos testimonis d'aquests dos conceptes, que al capdavall responen a una única realitat, fet pel qual els tractem plegats en aquest article.

En primer lloc exposem els passatges en què s'esmenta la veu *drappus de lecto*, que adopta les variants *drapos de lectulo*, *drapos de lecto*, *drapos lecto*, *lito de drapos*, *drapos de lito*, *drapo de lecto*, *trapos de lito*, *lito de drapos*, *lectulos de drapos*, *drapo ex lecto*, *drapo de lectulo*, *trapo de lito*, *trappo de lecto*, *draps de lito*, *litos de drapos*, *lectos de drabs*, *trapo de lecto*, *trapum de lecto*, *drappos de lecto*, *lecto de drapos*, *trapos de lecto*, *draps de lectulo*, *drapo de lito*, *draps de lecto*, *draps de lit*, *drapo de litto*, *drap de lectum*, *drap de lit*, *trapos de lectulo* i *trapo de litto*:

(1) **964** Junyent-Ordeig, *DipVic* 363 (inventari de les últimes voluntats de Trasegòncia): *Et de meo laborato ipsa medietate pro anima mea, et ipsos drapos de lectulo ad Adovora.*

(2) **979** *DipGirona* 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *Primi donare faciatis aurum meum vel argentum, gemis, anulos, sigillos, cintorium, renuum, pependulos, vasis et alia opera facta quum adoperare, palleis, libris (...) et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, banca I, tapedem vetere (...) totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

(3) **981** *DipOsona* 1355 (testament d'Ermetruit): *et ad viro suo predicto Ichilane iussit dare parilio I de boves et drapos lecto uno. Et iussit dare pro anima sua cota I blava, et alia cota iussit dare a predicta Sendeleva, et iussit dare nastala una ad Livolo femina, et domum Sancti Iuliani iussit dare plumatio I, et de suo lino quod abebat iussit facere alba una ad predicto Sancto Petro.*

(4) **985** *CSCugat* 171 (testament sacramental de Ramio): *et concessit ad Oria, femina, vaca I et oves IIII et capra I cum ipsos agnos, et irco I, et trua I, et lito I de drapos cum suo cuxino, et ad novo veniente semodio I de ordeo, et quartas VII de vino.*

(5) **992** DCBarcelona 229 (testament sacramental del prevere Barcelona): *Concessit ad Truitel femina ipsas casas et ortos et terras et arbores, que sunt in Uentenago uel ad ipsa Peraria, et de Palatio Abzide ipsa medietate; et lito I de meos drapos.*

(6) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II, ragio.*

(7) **1013** Baraut, *DocUrgell* 328 (publicació sacramental del testament del prevere Martí): *Et ad sancta Cecilia cenobio [...] ipsa confratria duos boves et I asino et duos trapos de lito.*

(8) **1015-1018** Junyent-Ordeig, *DipVic* 791 (testament de Guitard, levita i sagristà de la Seu de Sant Pere de Vic): *Ad Olibane dimitto in servicio Adalberto [...] litto I de drapos. Et ad Onifredo sacriscrini litto I de drapos meliore et ipso meo prosario. Et ad Erme[mi]ro presbitero ipsa mea pellicia cum suo pellicio et muzernalos.*

(9) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *A Richol drapo .I.º de lecto (...) Ad prebiteros sancte Marie Sedis Org[ellensis] qui misas canunt ad unumquemque V solidos inter panem et vinum et bestias et drapos.*

(10) **1020** Udina, *La successió testada* 116 (testament del prevere Longobard): *Et concessit ad Chilio, feminam, fidelem suam, kaficios V de ordeo, et de vino X, et oves X, et uncias V, ut habeat cum filio suo, et sextarios V de frumento et lectulos II de drapos.*

(11) **1021 o 1023** Baraut, *DocUrgell* 370 (testament del sacerdot Vives): *Ad Seniefrede prephato nepus meus quoto I tapidi cum plumazio, ad Guitardo presbitero modios II annone, drapo I ex lecto (...) Similiter et drapo I et plumazio I post obitum suum remaneat ad Vivas et ad Bonohomine.*

(12) **1037** Baraut, *DocUrgell* 25 (testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell): *Ad Witardo presbitero modios III de annona et trapo I de lito cum ipso plumaz, et ad Bonusomo sacer similiter (...) Et ad Chixelo filia Vivani de Ellass donent manumissores mei tapido I et trappo I de lecto et plumaz I.*

(13) **1039** DipCardona 32 (publicació jurada del testament de Rodball): *Et draps III de lito ad filia sua Bonadona. Et ad Chixol, femina, uellada I.*

(14) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 993 (confirmació sacramental del testament de la difunta Garsenda): *Et concessit ad filias suas III^r litos de drapos et alifafes III et gundelas II et peliscia I et camisos II et plumascio I.*

(15) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Sicard nepta mea III lectos de drabs et coisinos II de camis II, de cota I optima et sauenas II.*

(16) **1042** Baraut, *DocUrgell* 26 (publicació sacramental del testament de Seniofred): *Et ad Ledgarda trapo I de lecto et plumaz I.*

(17) **1042** CSCugat 558 (publicació sacramental del testament del prevere Bonfill): *Et concessit ad prefatum cenobium sancti Cucufatis capras XX et unum trap[um] de lecto obtimum, et plumatium I.*

(18) **1043** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1024 (testament del sacerdot Unifred): *Et ipsas pelles de agnos dimitto inter Ermemirum sacerdotem atque Bonefilium. Et ipsos drappos de lecto dimitto ad prefata Garsendis.*

(19) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *cum ipsos banchos et cum ipsa letiga, cum uno lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III.*

(20) **1048** Baraut, *DocUrgell* 622 (testament d'Esteve): *Et ad Seniofredo sacer qui hunc testamentum scripsit remaneat trapo I de lecto colorio, et ad Oto sacer quoto I blanco.*

(21) **1053** Baraut, *DocUrgell* 660 (testament del sacerdot Sunyer): *Et a Wiscafred filio meo remaneat trapo I de lecto et guadenga I et feltro I et plumazio I, et a Guinedeld filia mea remaneat chotos III et Remon sacer Cerdano remaneat ipso meo superpellicio.*

(22) **1054** CSCugat 602 (publicació sacramental del testament de Guitart): *et concessit ad Ermetruit et ad filia sua modiatia I de terra et semodiatia I de vinea, et oves V, et barril I, et truga I, piga et pulina I, et draps II de lectulo.*

(23) **1061** Alturo, *Sta. Anna* 78 (testament de Seniol): *et concessit iamdicte uxori sue equas .II. et parelios .II. de bobus cum illorum aperis et omnes suas oues et calleres II et patella I et escudeles ssanc et canades et trapos de lecto et asinum unum.*

(24) **1066** CSCugat 650 (testament de Sicards): *et concedo ad Guilabert puli I cavali et bove I, bragad et vacca I, et reia I, et oves VII, et draps II de lit optimos.*

(25) **1074** Alturo, *Sta. Anna* 103 (testament de Sança): *ad Guarnida, emines IIII de ordeï et sestercios X de uini et oues VI et drapo I de litto; ad Guifret Orbi drapo I.*

(26) **1092** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 483 (donació feta per Em i els seus fills Arnau, Guillem, Ermessenda i Maria): *propter ipso bou que nos debemus donare obtimum et non potuimus facere, et drap I de lectum obtimum que non possumus dare.*

(27) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1149 (testament del sacerdot Ramon): *Ad Sanctum Andream monasterium (...) sex tovos de abiliis et duos trapos de lectulo, unum ad dormitorium et alium ad helemosinam, et una guodenga et plumacio I.*

(28) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1150 (testament del sagristà Guadall): *Ad Petro Raimundi uno trapo de litto et I brisallo de fustani. Ad Guilelmo Raimundi solidos III.*

Val a dir que el testament de Seniol –en el passatge n° 23–, en què es menciona una quantitat indeterminada de *canades et trapos de lecto*, probablement fou objecte d’una transcripció errònia en el document **1058** Alturo, *Sta. Anna* 70 –que reproduïx el mateix text del nostre fragment n° 23–, on es llegeix *et canades de draps de lecto et asino I*. Així doncs la conjunció *et* es confon amb la preposició *de*, cosa que condueix a un problema semàntic. En efecte les *canades* no poden associar-se als *draps de lecto*, sinó que ambdós elements formen part d’una simple correlació copulativa, ja que el mot *canades* designa un atuell per a la mesura de líquids, com ens mostren els sintagmes següents, en què aquest terme es registra entre diversos tipus de recipients: *ipsas cannadas et alios vexells* –present a **1044** Baraut, *DocUrgell* 27–, *eschudellas X et cannadas II et anapos II* –a **1051** Baraut, *DocUrgell* 642– i *canadas VI de vi* –a **1082** Baraut, *DocUrgell* 966–. Errades d’aquesta índole solen provocar confusions en el lector poc avesat al tipus de textos objecte del present estudi.

En segon lloc, ens ocupem dels fragments on apareix el terme *pannus de lecto*, que adquireix les formes *pannis lecteis* (abl.), *pannos de lecto*, *pannum de lecto*, *lectos cum pannis*, *pannis de lectis* (abl.), *lectum de pannis* i *lectum cum pannis*:

(29) **1059** Sanahuja, Àger 18 (testament sacramental del difunt Exabel Esclua, primer senyor del castell de Pedra): *Et ex suis pannis lecteis, cum aliqua parte ex terris, ex vineis quas habebat in Claramonte ad extimamentum nostrorum et bonorum hominum.*

(30) **1096** Baraut, DocUrgell 1142 (publicació sacramental del testament de Guillem): *et insuper pannos dos de lecto eis addidit (...) Ad Guitardum Ollesendi reliquid pannum .I. de lecto et ipsam vineam quam plantavit in alodio Sancti Michaelis. Ad Petrum Guilaberti solidos XVI, quos debebat illi per precium de suo alodio, mandavit dare et insuper pannum unum de lecto precepit ei addere, et ad Raimundi Guilelmi pannum de lecto et solidos .II. precepit remanere.*

(31) **1133** Oleguer 108 (donació feta per Oleguer, arquebisbe de Tarragona i bisbe de Barcelona): *dono Deo et hospitali pauperum quod est iuxta sedem omnes lectos cum pannis clericorum mortuorum quicumque sint exceptis sericis pannis qui ibi fuerint.*

(32) **1150** Alturo, Sta. Anna 271 (testament de Guillem Ponç): *Item dimisit ei quartam partem de berreganis et cooperatoriis et culcitres et pannis de lectis.*

(33) **1167** Baraut, DocUrgell 1615 (testament del bisbe Bernat Roger): *Iubeo et precor ut Guillelmo presbitero, quem ego tenebam, detur cibus per unum annum in domo mea, et dimitto ei unum lectum de pannis qui sunt in domo mea (...) Omnia indumenta mea et pannos meos distribuat archidiaconus et G. prior pro anima mea prout melius viderint.*

(34) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Item dimitto predictae nepte unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et unum plumaz et una marfega (...) ospitali Dertuse unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et una marfega et I plumaz et I flaçata (...) unum lectum meliorem qui est in domo mea cum una culçitra, II^{abus} pannis lineis, I plumaz magnum et alium parvum, I barrachan.*

(35) **1172** DipTortosa 233 (testament de Ramon Espeleu): *ospitali Sancte Marie Dertuse lectum meum in quo iaceo cum omnibus pannis.*

Hom solia referir-se a *drappi¹ de lecto* o *panni² de lecto* en plural, ja que amb aquest nom es coneixia el conjunt de la roba o parament de llit, és a dir, des dels abrigalls fins a les peces merament ornamentals. Així ho descrivia Aladern: *les cortines, cenefes i cel del llit que serveixen d'abrich i adorno d'ell* (ALADERN, s. v. *drap*).

De fet, aquesta noció continuava ben viva en els estadis més antics del català: *Si algú carceller logarà draps de lits* (*Const. Cat.*, I: 452). Poques vegades, doncs, trobarem aquest concepte en singular. Ara bé, en algunes ocasions apareix juntament amb d'altres elements també propis del parament de llit, ja fos perquè es tractava de peces presents per partida doble, ja fos perquè els draps de llit esmentats –potser d'una qualitat inferior– no incloïen la dita peça. És el cas dels fragments n° 15 –en què s'esmenta *lectos de drabs et coisinos .II.*–, n° 16 –on es parla de *trapo .I. de lecto et plumaz .I.*–, n° 17 –que fa referència a *unum trap[um] de lecto obtimum, et plumatium I*–, n° 21 –en què es llega un *trapo I de lecto et guadenga I et*

¹ Vegeu també l'article *drapo* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 116-121.

² Vegeu també l'article *panno* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 121-124.

feltro I et plumazio I–, n° 27 –que registra *duos trapos de lectulo, unum ad dormitorium et alium ad helemosinam, et una guodenga et plumacio I*– i n° 32 –en què es consigna una *quartam partem de berreganis et cooperatoriis et culcitres et pannis de lectis*–.

D'altra banda, resulten especialment interessants els passatges n° 2 i n° 19, en què es detallen els elements del conjunt: *ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I,apedem vetere; i uno lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III* respectivament. Convé subratllar, en fi, que a Baraut, *DocUrgell* 588 el fragment n° 19 és objecte d'una lleugera variació, ja que hi apareix *lecto de trapos* en lloc de *lecto de drapos*.

Quant a la forma *pannus* referida al parament del llit, creiem que no sempre es refereix al concepte que aquí s'analitza. Així, en el fragment n° 34, en què se cita, entre d'altres, *unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et unum plumaz et una marfega*, no sembla pas que es parli del conjunt de la roba de llit –que ve desglossada tot seguit–, sinó tan sols dels llençols de lli. Tot plegat ben diferent del passatge n° 35, en què efectivament es menciona el mot *pannis* com a representant del parament sencer, cosa que de fet ens revela l'origen del concepte objecte d'estudi: *lectum meum in quo iaceo cum omnibus pannis*.

En definitiva tant *drapos de lecto* com *pannos de lecto* se solen referir al conjunt de peces que conformen el parament d'un llit, des dels abrigalls i els llençols fins als elements purament ornamentals, malgrat que puntualment *pannos de lecto* pot restringir el seu significat i identificar-se només amb els llençols. Convé destacar que ambdues expressions eren usuals arreu del territori. En canvi, mentre *drappus de lecto* fou corrent durant la totalitat del període estudiat, *pannus de lecto* apareix a mitjans del segle XI i es manté viu al llarg de tot el segle XII.

1.2. Els matalassos

ALMATRAC

El corpus llatí altomedieval de Catalunya ens ofereix comptats fragments on se cita l'accepció que ens ocupa³ del present mot, que adopta les variants *almatrazt*, *almatraf*, *almatrac* i *almatraphios*:

(1) **1084** LAntiq. II 40, citat pel *GMLC*, s. v. *almatrac*: *et ad predictum sacricustodem unu quir de lectulo optimum et estrallum I de lectulo, et ad Martinum Ermemiri unciam I auri et almucialam I et almatrazt I.*

(2) **1122** LAntiq. I 156, citat pel *GMLC*, s. v. *almatrac*: *Dimitto (...) Miro Seniofredi moabetinos I cum meo almatraf.*

(3) **1134** ACA Ramon Berenguer IV, 29, citat pel *GMLC*, s. v. *almatrac*: *et dimitto ad filiam meam Beatricem ipsum meum almatrac et sardo I.*

(4) **1148** LAntiq. IV 228, citat pel *GMLC*, s. v. *almatrac*: *dimitto sancti Cucuphati IIII almatraphios et III almocelias.*

Quant a les formes documentades en les fonts llatines medievals europees, destaquen *almatracium*, *almatracum*, *matratum*, *matratium*, *matracium*, *matarazum*, *materazum*, *matrazum*, *matalazum*, *matallazum*, *matalacium*, *matalatum*, *matalassium*, *matalascum*, *matalitium*, *materacium*, *materacia*, *matracia*, *materasium*, *matrax*, *matra*, *matara*, *matricia* i *matericia*. Si no s'especifica el contrari, la present veu es refereix a un matalàs de palla, d'herba seca, de llana o d'algun altre material similar: *Habetur Veneti quoddam stratum ex lana confectum, quod vulgo vocant matracium*⁴. Cal tenir en compte, tanmateix, que moltes d'aquestes variants veieren la llum a partir del segle XIII (NIERMEYER, s. v. *matarazum*; BAXTER, J. A. – JOHNSON, C., s. v. *matracium*; LATHAM, R. E., s. v. *matracium*).

La majoria de lingüistes, entre ells Dozy – Engelmann (s. v. *almadraque*), asseguren que el terme *almatrac* o *almatrach* deriva de l'àrab hispànic *al-matrah* –amb l'article aglutinat–, l'arrel etimològica del qual és *taraha* –llençar–. L'esmentada forma es relaciona amb el terme clàssic *ṭurrahah* (CORRIENTE, 2003, s. v. *almadraque*). Coromines (s. v. *matalàs*), més concretament, proposa com a font etimològica la forma *ṭarah*, que significa 'va

³ Vegeu també l'article *matrafo* en el capítol dedicat al parament cultural: 254-255.

⁴ RANZANO, Petro, a partir del còdex MS. Ultrajectino: *V Aprilis. De S. Vincentio Ferrerio ordinis praedicatorum Veneti in Armoricis. Vita*, cap. II, 11: 109, citat per DUCANGE, s. v. *almatracium*.

tirar' o 'va llençar'. D'altra banda, convé destacar que Du Cange (s. v. *almatracium*) el feia derivar de *matta*.

Ara bé, quant al significat del mot primigeni, els fragments conservats no permeten establir-ne una definició unívoca. Unes vegades se l'identifica amb un llit, d'altres amb un matalàs. Sovint s'utilitzava, a més, com a *culcita* o *culcitra*: *Lectum humilem tenebat, et sic nobiles vestes fugiebat, sicque mollem lectum respuebat. Nam pro culcitra almatracum durum habebat, et pro linteaminibus lodices grossas*⁵. Per la seva banda, Covarrubias (s. v. *almadraque*) el descriu com un matalàs bast que utilitzava el servei quan dormia vestit, en les ocasions en què havia de romandre a l'aguait i desvetllar-se tan bon punt se'l necessités.

La vinculació etimològica amb l'arrel *taraha*, en qualsevol cas, s'entén fàcilment si es té en compte que en el seu origen un matalàs no era pas un objecte estàtic on hom s'ajeia per dormir, sinó que més aviat constituïa un coixí gros o una mena de catifa sobre la qual hom s'asseia, de manera que se la passejava d'un lloc a un altre fins a trobar el lloc desitjat; allà se la llençava al terra per acte seguit asseure-s'hi al damunt. Val a dir que en àrab el present mot adquirí l'accepció de 'matalàs' ja en temps antics. En un passatge de Mohammed al-'Imrânî⁶ es menciona algú ajegut sobre un *motrah* de seda negra, forma de participi passiu –equivalent a 'llençat'– que recorda el vincle originari entre el mot i el concepte al qual es refereix. Posteriorment, es documenten només formes amb la vocal *a*, com *matrah*. En Ibn-Haiyân – autor del segle XI– ja hi ha testimoniada la variant *matelats* –*matârih*, plural de *matrah*–⁷. Les composicions trobadoresques, al seu torn, també ens n'ofereixen algunes mostres: *E mans almatras per jazer*⁸.

Les llengües romàniques, per la seva banda, acolliren aquest terme de bon grat, com ho demostren els estadis antics de moltes d'elles, en què el mot presenta l'accepció de 'matalàs'. La majoria de les llengües peninsulars optà per un so oclusiu en substitució de la forta aspiració àrabica, de manera que en català passà a *almatrac* o *almatrach*, *almadraga*, *matelàs* o *mat(a)laf*; i en castellà, gallec, asturià i portuguès a *almadraque* –per bé que en un document castellà de l'any 1392 hom pot llegir la variant *almadrac* (YANGUAS, s. v. *almadrac*) i en portuguès la forma esmentada conviu amb les variants *almadrá* i *almatrâ*–: *El lecho pintado con una cocedra e un almadraque e dos cabeçales*⁹. Val a dir, però, que el gallec antic *mataraffe* adquirí més aviat el significat de 'tapet' (STEIGER (1991), s. v. *matrah*).

⁵ B. Guillelmo Tolosano, tom. 4, a MAII, pàg. 199. B, citat per DU CANGE, s. v. *almatracum*.

⁶ Citat per DOZY – ENGELMANN, s. v. *almadraque*.

⁷ Citat per DOZY – ENGELMANN, s. v. *almadraque*.

⁸ Ramon Vidal de Besalú, citat per RAYNOUARD, s. v. *almatrac*.

⁹ 1316 (or.) [ACL-IX/236], citat per GARCIA ARIAS, s. v. *almadraque*.

En la llengua castellana moderna, d'altra banda, el mot *almadraque* encara conserva part de la seva càrrega etimològica, ja que ara significa 'matalàs' o 'màrfega', adés 'capçal' o 'coixí' (*DRAE*, s. v. *almadraque*), cosa que recolza la hipòtesi de Coromines, que afirma que en castellà antic a part d'un coixí designava sovint un matalàs, tal com corrobora el següent passatge: (...) *que tengan buenas camas para donde duermen (...) con sus xergones de paja e sobre ellos un colchón o almadraque de lana, con sus dos sávanas* (*Ordenanzas de Granada*, any 1511, *BRAE*, XV: 494). En aragonès, en canvi, es documenten *madalá* i *matalás* (*CORRIENTE*, 2008, s. v. *almadraque*). Tant en el territori hispànic com en el català convivien, malgrat tot, multitud de formes: *matrac*, *matra*, *matras*, *almatrac*, *almadraque* i *almatraque* en el primer –la variant més pura en hispano-àrab seria, segons Martínez Ruíz (1972: 7), *almatrac*–; i *almatrac*, *almadruga*, *almatraf*, *almatraphios*, *almatrazt*, *matelàs*, *matlaf* i *matalaf* en el segon. Fóra bo destacar que fins i tot el basc incorporà aquest terme, sota la forma d'*almadraka* (*LÖPELMANN*, s. v. *almadraka*). Així doncs, les variants en què s'observa la conservació de l'article àrab conviuen amb aquelles en què la partícula *al-* es perdé pel camí.

A través del català, aquest mot passà al castellà, alhora que l'antic provençal incorporava el préstec *almatrac*, que des del segle XII posseeix el sentit de 'coixí', tal com assegura Haarmann – Studemund-Halévy (1972: 32). Al seu torn tant l'italià com el francès l'adoptaren sense l'article aglutinat i amb una desinència ja romanitzada: *materasso* o *materazza* i *materas* o *matelas* respectivament. Un fenomen similar s'observa en la variant castellana *matraque*. Així mateix, la forma bretona és *martôlod*. Els dialectes del francès, tanmateix, n'ofereixen una munió de variants, d'entre les quals destaquen *matra*, *matras*, *materat*, *maturas*, *mathelas* i *matelat*. Val a dir que, si bé per al cas del francès no hi ha dubte que el terme penetrà a través del català, els lingüistes no han pogut aclarir si es produí un fenomen similar en l'italià. No obstant això, Meyer-Lübke es mostra convençut que l'italià manllevà aquest préstec del provençal i el francès (*MEYER-LÜBKE*, s. v. *matrah*), d'on provindria la forma *materazzo*. Finalment, si fem un cop d'ull a les llengües germàniques, podrem observar que els mots *Matratze* de l'alemany modern, *matraz* i *materaz* de l'alt alemany mitjà, *matras* del neerlandès i *mattress* de l'anglès deriven d'allà mateix (*KLUGE*, s. v. *Matratze*).

En el català antic les formes *almatrach*, *almatratzt*, *almadruga*, *almedruga* i *almadrague* conservaren el significat de 'matalàs' –ja fos col·locat sobre un llit, ja fos a terra–, forma lèxica i significativa encara vigent avui en dia –juntament amb les seves variants dialectals, sobretot presents al País Valencià, *matalaf* i *matalap* (*ALCOVER – MOLL*, s. v.

almatrac)–, que correspon a un sac de tela farcit de llana, plomes o algun altre material tou, sobre el qual hom s’ajeu: *A la nit, con volch entrar en son lit, Blanquerna ach posada la còçera dejús lo matalaf, e lo matalaf dejús lo sach-lit, e les flaçades foren dejús los lençols e el cobertor* (LLULL, *Blanq.*, LII, NCl., I: 271). Tanmateix en el *Vocabulista*, atribuït a Ramon Martí, en què apareix la forma catalana *matalaf* en una glossa marginal, se’l vincula al llatí *tapetum* (ALCOVER – MOLL, s. v. *matalàs*). Aguiló, per la seva banda, qualifica l’*almatrac* de ‘matalafet morisc’, tot il·lustrant-ho amb l’exemple següent: *e faem levar un almatrach e un travesser. E Nos qui estávem axí reposán (...)*¹⁰. Coromines (s. v. *matalàs*), al seu torn, ens informa de l’origen de la forma catalana *matalàs* –un cop perdut l’article aglutinat–, l’única que ha perviscut. Es tracta d’un derivat de l’antic *matlaf* o *matalaf*.

Així doncs, les fonts llatines altomedievals de Catalunya presenten el mot *almatrac* – que designava un matalàs de llit, generalment farcit de palla o d’algun altre material tou– entre finals del segle XI i mitjans del XII.

COTO

La documentació notarial del corpus objecte d’estudi ens ha trasmès un munió de passatges on apareix el mot que ens ocupa. Les variants gràfiques sota les quals podem reconèixer el terme *cottus* són força heterogènies: *cotum, chotos, coros, coto, quot, quoto, choto, cotos, quato, chot, koto, coctos, coso, cota, qoto, cot, quat, cobto, quarto, quats* i *guat*. Les tres últimes veus presenten una ultracorrecció vocàlica; en canvi *coros* –en el fragment n° 3– i *coso* –en el n° 23– fan sospitar una transcripció errònia de *cotos* i *coto* respectivament. Per la seva banda, *quarto* sembla una errada de l’escriba. Vegem, tot seguit, els contextos dels quals s’han extret les formes tot just esmentades:

(1) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi, cui ego indignus preesse videor (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(2) **940** Baraut, *ActUrgell* 29 (consagració de l’església de Sant Miquel de Ponts): *dono ibidem tapices II, gangapes II, chotos II, plumazos III, batlencos II, bellatas III.*

(3) **944** Junyent-Ordeig, *DipVic* 224 (venda feta per Senior): *Quantum in istas afrontaciones includunt sic vindo tibi (...) in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIor.*

¹⁰ Crònica de Jaume I, 221, citat per AGUILÓ, s. v. *almatrac*.

(4) **948** Junyent-Ordeig, *DipVic* 246 (testament de l'ardiaca Guadamir): *Et ipsum meum lectulum tapide et coto et badelengos III et plumatio I et ipsos II bancales qui sunt infra mansione, remaneat ad Patricio pro anime mee.*

(5) **960** Baraut, *ActUrgell* 34 (fundació del monestir de Sant Pere de Grau d'Escales): *et tapite I et quoto I, plumazo I, mapas parilios II, tualias II.*

(6) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello, et capa una vermella et ipsa seda qui est in ipso carterale; et alios suos drapos iussit dare pro [sua anima].*

(7) **967** DipRosselló 448 (testament del levita Sunifred): *Et ipso choto vermilio que est in villa vicho Elna et alium banchale vetulus, donare faciatis ad manumissore meo Franchone, presbitero, propter remedium anime de ienitore meo vel de ienitrice mea.*

(8) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament del difunt Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *a predicto Wiberto archilevita, equas duas et caldaria una et coto uno tecado et plumacio uno et badalengos apud sponnalles (...) Et ad Sancto Felix iussit donare cotos II tecatos, badalengos II apud sponnalles, plumacios II, cabecallo I, vacas V, tapido I, tonnas III, et propter remedium anime sue.*

(9) **979** DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I, tapedem vetere, et quantum invenire potueritis de ieneris librorum, totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

(10) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V, veteres autem tapetios V et cotos tecatos VI, [...] VI badlengos pariarum VI cum capialibus V.*

(11) **991** DipGirona 531 (testament del prevere Delà): *Et ubi corpus meum requiescit donare faciatis (...) ipso stralgo et tapido I et coto I tacado et plumaco I.*

(12) **992** DCBarcelona 229 (testament sacramental del prevere Barcelona): *A Gontelle quato I blaco.*

(13) **992** DCBarcelona 220 (testament d'Aurúcia): *Et precipio dari a Grudelle Deo uota (...) lito I scandale, cotos II, archas, pellicia I spanescha et cubellos II (...) Et iubeo dari a Sinnelo, mulier Eldefredo, pellicia I agnina spanescha, uellada I, coto I.*

(14) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ipsa suo lecto in quo iacet ad Sancta Maria, id est taped, feltro, chot vulpino, vellata linia, chuxinos II.*

(15) **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic* 685 (testament de Madeix, sagristà de la Seu de Vic): *Et ad Ichilane, sacer, coto I blanco et cotos II pro anima mea.*

(16) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad filio suo Stradario ipsa sua porcione de ipsa casa et curte cum arbores et pomiferis et cegias, et ipsa casa est in villa Rexago, et coto I.*

(17) **1010** CSCugat 441 (testament d'Adalbert): *et concedo ad Oriolo suprascriptum choto I, et concedo ad Wifredo guadengho I et ipso tapido, et ipso badlenguos II et feltro I remaneat ad Boveto et ad Udalghero.*

(18) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Alia kaldera cum koto Iº remarieat ad Seniofredo sacer.*

(19) **1021 o 1023** Baraut, *DocUrgell* 370 (testament del sacerdot Vives): *Ad Seniefrede prephato nepus meus quoto I tapidi cum plumazio.*

(20) **1024** CSCugat 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et coctos V et plumacios II, per missas. Ad domum s. Aciscli cortinas II.*

(21) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *et ad Elliards, filiola mea, tappito I et quoto I et plumazo I.*

(22) **1037** Baraut, *DocUrgell* 25 (testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell): *Ad ipsos presbiteros qui missas canunt in servicio Sancte Marie remaneant solidos quinquaginta inter vinum et tonnas et orreos et cubos et velladas et chotos et plumazos et archas (...) Et ad Sancto Michael de Quxan goto I.*

(23) **1039** DipCardona 30 (testament de la vescomtessa Engúncia): *tapeto I et coso II et quadengas II, superlecto I, de palleo plumacio I et de mea laboratione anno futuro meam porcionem ad operam Santi Petri predicti, dari iubeo.*

(24) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Sicard nepta mea III lectos de drabs et coisinos II de camis II, de cota I optima et sauenas II.*

(25) **1044** Baraut, *CartAndorra* II 4 Apèndix (testament del sacerdot Seniofred): *Et ad Guadall goto I cum ipso plumac quod comparavit de ipsa canonica. Et ipsa guadenga que abeo de Alez de Alass remaneat ad Onofred, et alio quoto que abeo de Alez filia de Gonbert donare faciatis ad Ranlo nepota mea (...) Et ipso alio quoto vermell que abeo in ipsa Sede donatis per I trentanarium.*

(26) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et uno coto albo et una vellada, qui sunt in iam dicta Betulona, remaneant ad presbiteros de s. Maria de Betulona per missas.*

(27) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et ad iam dicta Ota et ad Tedmar filio meo remaneat (...) cotos II et mapas et tovallas (...) Et ad Aureolo levita remaneat copertorio I de lecto obtimo, et a Iozberto sacer remaneat cubo I obtimo et tonna I et coto I.*

(28) **1048** Baraut, *CartAndorra* II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *et ad Oto sacer quoto I blanco. Et ad Vives sacer remaneat ipso meo coto rodado et portent corpus meum cum ipso ad monumento.*

(29) **1051** Baraut, *DocUrgell* 644 (testament del levita Oriol): *Et ad Petrum Ermemir asinum I qui fuit de Mir Geruz et velada I et cot I vermel.*

(30) **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (testament del sacerdot Vives): *Et a Seniotredo sacer qui hunc testamentum scripsit remaneat alnas X de trapo griso et choto uno in Alasso (...) Et a Willelmo sacer de Sancto Petro choto uno.*

(31) **1054** Baraut, *DocUrgell* 28 (testament d'Arnau sacerdot): *Ad Sancti Iacobi de Gallicia cot I cum ipsa velladeta et si fieri potest redimat illos Tedberga.*

(32) **1066** CSCugat 650 (testament de Sicards): *Et iterum concedo ad domu s. Cucufatis alias vaccas qui remanent, et tonna I de vi et guadengs IIII et quat I et feltre I et plumacs IIII et mapas II et tovalias II.*

(33) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *Et ad Ermengaudum suum presbiterum dimisit ipsum suum meliore quato que habebat in Alass simul cum plomacio qui ibidem erat (...) Et ad suum hominem Guilabertum dimisit quato I simul cum ipso bove que ibi abebat.*

(34) **1071** Sanahuja, *Ager* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et cobto III de alfanec copertos de palii, et alio martri coperto de palii, et alios II martrinos copertos de kastanea, et superlectos VII de palii, et alios II ex brosdei cum attocs de auctori, et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii.*

(35) **1071** Bach, *ACSolsona* 176 (testament d'Em): *et adhuc dimito ad Bilissen, nepta mea, parilio I de bous et asina I et oves XII et truges II et quato I et gudenga I.*

(36) **1075** Baraut, *DocUrgell* 873 (testament del sacerdot Guillem): *Ad Remon Duran choto I de lit et guadinia I (...) Et ipsas meas mansiones que habeo in ipsa Sede (...) et choto I de lit et pellicia mea nova et capa mea vetere (...) remaneat ad Guillem iam dicto ut teneat in servicio Sancta Maria.*

(37) **1084** Baraut, *DocUrgell* 997 (testament d'Estefania): *Et ad filia mea Stephania quoto uno et lenciolo I et duos mapilos et duabus tuvallas et meas pelliculas et meo manto.*

(38) **1086** CSCugat 726 (publicació sacramental del testament de Ramon Mironi): *ad nepota sua Ermesen (...) quarto I et guadenga I et barrila I.*

(39) **1092** Baraut, *DocUrgell* 1091 (testament d'Ermessenda): *et ad Ermengrans filia mea remaneat ipsa mea gonela et ipso meo matel et unas mapasas et I quoto et I guaenga.*

(40) **1094** Bach, *ACSolsona* 344 (testament d'Ermesén): *ad Maria quat I et quarta I de ordio (...) et ad Gerbert Mi[r] quat I et guadenga I et cocedra I et plomac I.*

(41) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1192 (publicació sacramental del testament de Ramir): *Et relinquit ad Sancte Marie Solsona (...) apud I loca et quats II et I guadenga et budils III, apud III relles cum exades III.*

(42) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas et una cannada.*

(43) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Dimitto etiam eidem ospitio unum asinum cum strato et fune et VI quotos et VIII guadingas obtimas et II alias et omnem meam lanam et nutritum meum Perpoc ut ibi victum et vestitum habeat dum vixerit.*

(44) **1122** Puig i Ferreté, *Gerri* 118 (testament del cavaller Ramon Enard de Montardit): *mandavit iterum de suo mobile quod omnes oves et capras, agnos et edos et asinum I et I cot quod dimiserat in Montardid (...) totum remaneret supra dicte Gerrensi ecclesie Sancte Marie.*

(45) **1135** Baraut, *DocUrgell* 1445 (testament de Guillem Tedball): *ad opera Sancte Marie XV morabetinos, ad aspicium huius ville omnia vascula domus mee et I quato.*

(46) **1144** AComtalPerg II 315 (testament sacramental d'Adelaida): *Et ad Ledgards remaneat ipso suo filad unde volebat quat facere, cum I plumaz et unes tovalles et I guadenga.*

(47) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babilidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin obtimas, et unas bragas, et una savana obtima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies, et flads III de lin.*

(48) **s. XII** Baraut, *DocUrgell* 39 (publicació sacramental del testament de Ramon Isarn): *Ad albergariam dimisit unam flacadem et I cotum et I porcum.*

Crida l'atenció l'adjectiu *tacado* –també present com a *tecado* i *tecato*–, documentat en els exemples n° 8, n° 10 i n° 11, que de vegades acompanya el terme que ens ocupa. Si bé es podria tractar efectivament de peces tacades –per tant, en certa manera defectuoses–, fóra bo no descartar la possibilitat que hom es referís a alguna mena d'ornamentació en forma de taca. D'altra banda, el passatge n° 28 testimonia un *coto rodado*, que sens dubte correspon als

anomenats *rotati drapi* (DU CANGE, s. v. *rotatus*⁴), és a dir, teles ornamentades amb figures en forma de *rota* –roda–. Hem de reconèixer, en fi, que tenim dubtes sobre la forma *cota* de l'exemple n° 24, que podria referir-se a una peça de la indumentària civil¹¹. Convé emfatitzar, a més, els sintagmes *cotos blancos* –en els contextos n° 12, n° 15 i n° 28– o *albos* –en el fragment n° 26–, així com els *cotos vermells* –registrats en els exemples n° 7, n° 25 i n° 29–, ja que constitueixen les úniques referències explícites a les tonalitats de la peça analitzada. En fi, cal subratllar la massiva presència de les veus *guadenga*, *plumacium* i *vellada* en l'entorn immediat del mot que ens interessa, cosa que ens confirma la proximitat existent entre elles.

La veu *coto* revela ascendència germànica. Probablement deriva del fràncic *kotta* (COROMINES, s. v. *cota*), és a dir, un drap de llana bast i gruixut. La comparació amb l'alemany *Kutte*, l'anglès *coat*, el francès *cotte*, així com amb les formes del francès antic *coute*, *keute* i *kieute* (BALARI, 1899: 602), n'evidencien el parentiu lingüístic. La documentació llatina medieval conservada en diversos punts de la geografia europea en testimonia diverses variants, entre les quals destaquen *cottis*, *cotta*, *cotus*, *cota* i *cozzus*.

Malgrat que Coromines (s. v. *cota*) es mostra convençut que aquest terme, tant en català antic com en la resta de llengües romàniques, es refereix gairebé exclusivament a la indumentària –si deixem de banda comptats exemples en què, tot relacionant-lo directament amb el seu significat etimològic, es pot interpretar com el teixit utilitzat en la confecció de la peça de roba anomenada *cota*¹²–, a la llum dels testimonis conservats en la nostra documentació ens veiem obligats a rebatre l'opinió del mestre. Precisament dos dels exemples que ell mateix recull ja situen el mot que ens ocupa en l'entorn de la roba de llit: d'una banda el passatge n° 14 i de l'altra una variació del n° 49, *una guadenga (...) altre guadenga cum ipso cotet que te a Bar*¹³. Segons la nostre humil parer tampoc no l'encerta quan afirma que *quat* equival a *cot* en el sentit de 'cota' o 'gonella'. De fet, ell mateix ressenya l'esmentat terme novament en contextos on predominen els cobertors de llit –com la *guadenga* o la *vellada*– (COROMINES, s. v. *vànova*). Tanmateix, la possibilitat que la present veu es refeixi a un element del parament del llit ni tan sols l'esmenta; Du Cange tampoc.

Així doncs, recolzant-nos en els contextos altomedievals suara exposats, hem de concloure que aquest terme, a més de les dues accepcions apuntades per Coromines –una peça de la indumentària i la tela amb què aquesta es confecciona–, n'adquireix una tercera, que és la que aquí ens interessa: una espècie de matalàs o edredó, si bé tant Bonnassie (1981: 432) com Balari (1899: 602) el consideren un llit de plomes. Val a dir, a més, que Niermeyer

¹¹ Vegeu també l'article *cota* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 156-158.

¹² Vegeu també l'article *cota* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 156-158.

¹³ Doc. any 1043, citat per COROMINES, s. v. *cota*.

també es mostra partidari d'incloure aquest tercer significat en el repertori d'accepcions de la veu estudiada, arran de l'observació dels següents testimonis: *Cottum aut lectarium, sive sagum* (*Adalhardi abb.*, 3, LEVILLAIN, XIII: 354); *Ad lectum capitale, coopertorium, cottum stragulatuo* (UDALRICUS CLUNIACENSIS, III, 11, VICTOR III, MIGNE: 752). Efectivament existeix un *choto de lit*, ja que el trobem explícitament esmentat en l'exemple nº 36, cosa que evidencia la voluntat de distingir la peça vinculada a la roba de llit d'altres amb les quals hom la podria arribar a confondre.

Pel que fa als vestigis que aquesta accepció del terme *cottus* hagi pogut deixar en la llengua catalana, n'hem pogut esbrinar ben poca cosa. Tanmateix potser es podrien establir certs vincles entre el mot esmentat i les veus *cotonada* –una vànova farcida de cotó– (*DIEC*, s. v. *cotonada*) i *cotonia* –una tela de cotó gruixuda i llistada– (*DIEC*, s. v. *cotonia*).

En definitiva, cal concloure que el terme *coto*, en l'accepció analitzada en el present article –que correspon a una espècie de matalàs o d'edredó de llit–, fou corrent arreu del territori entre els segles X i XII.

COTED

Abans de concloure l'article *cottus*, convé emfatitzar la presència del diminutiu *coted*, registrat en el fragment que segueix:

(49) 1044 Baraut, *CartAndorra* II 4 Apèndix (testament del sacerdot Seniofred): *Et guadenga que abeo de Companno cum ipso coted que abeo in Bar remaneat ad Eg.*

FELTRO

Si bé la veu que ens ara mateix ens ocupa adoptà diverses accepcions al llarg dels segles, en aquest apartat tractarem tan sols els contextos de la documentació llatina altomedieval conservada en terres catalanes en què el mot forma part de la roba de llit. Repassem tot seguit els passatges que contenen el mot *feltrum*, juntament amb les seves variants *feltro*, *feltros*, *feltre* i *feltres*:

(1) 998 DipGirona 612 (testament d'Avierna): *In primis ad domum Sancti Petro Gallicantu (...) mapes I, tuvallia I, tappito I et feltro I amarello et capizalo I.*

- (2) **1003 o 1005** Baraut, *DocUrgell* 288 (testament del bisbe Sal·la): *Ipsa suo lecto in quo iacet ad sancta Maria, id est taped, feltro, chot valpino, vellata linia, chuxinos II.*
- (3) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Et ad Salla episcopo dossales II, tapecios et feltros II optimos et lectos II.*
- (4) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*
- (5) **1010** CSCugat 431 (publicació sacramental del testament d'Adalbert): *et concessit ad Oriolo suprascripto coto Iº, et ad Guifredo, guadengo Iº. Et ipse tapito et ipsos badalengos II et feltro Iº concessit ad Boveto, et ad Udalgario.*
- (6) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Et kaldera maiore cum ipsos cremascles et vellata spanesca cum feltre precepit donare ad Vivas sacer prefato.*
- (7) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *In primis ad domum Sancta Maria cenobii Riopullensis (...) feltres II et tappido I et supralito I et mapas I.*
- (8) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 989 (testament del difunt levita i jutge Guifré): *Et ipsos suos drapos reliquia ad prefata Guilla cum filios suos et filias, [et do]nent ad Geraldo suam partem: guadenga I cum feltro minore.*
- (9) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *cum uno lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III, hoc totum optimum (...) et mapas et tovallas, et cuni ipsos ferramentos, hoc totum in iam dictam turrem vel in eius domos est.*
- (10) **1047** Junyent, *Oliba* II 8 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Tapids XIII; bancales IIII; feltres II; cortinas laneas V, et lineas III.*
- (11) **1051** Baraut, *DocUrgell* 643 (publicació sacramental del testament de l'arxilevita Guillem): *a Guillelm Arman supralito I de palii et a Isarn Ssegudo feltro I et guadenga I.*
- (12) **1053** Baraut, *DocUrgell* 660 (testament del sacerdot Sunyer): *Et a Wiscafred filio meo remaneat trapo I de lecto et guadenga I et feltro I et plumazio I, et a Guinedeld filia mea remaneat chotos III et Remon sacer Cerdano remaneat ipso meo superpellicio.*
- (13) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ad Duran sacer feltro I blanco. Et ad Guilelm Guifred pilizone uno blanco.*
- (14) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *Et concedo ad filia mea Neuia (...) ipsos meos drapos totos et gaudengas et blumacios, exceptus gaudenga I et feltro et blumacio I que ego porto in meo lecto.*
- (15) **1066** CSCugat 650 (testament de Sicards): *Et iterum concedo ad domu s. Cucufatis alias vaccas qui remanent, et tonna I de vi et guadengs IIII et quat I et feltre I et plumacs IIII et mapas II et tovalias II.*
- (16) **1066** Junyent, *Oliba* II 14 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals IIII; feltres IIII; velada de serico I; plomacs IIII; guonfanons VII cum cruces argenteas; cohoptorium bige; superaltares et capciales meliores XIII.*

(17) **1068** Sanahuja, Àger 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Er ad Mironis Guillelmi, clericus de Barchinona, dimitto ei lectum unum de almocelia et feltro et plumbacio et superlecto vulpino pro anima mea.*

(18) **1068** Baraut, DocUrgell 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *simul cum ipso superlito et pallio que habebat in ipsa Sede, et I feltro amarello qui ibidem erat et unum plumacium que sibi dederat Berengarius monachus dimisit a Bernardum Seniofredum supra scribunt.*

(19) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et superlectos VII de palii, et alios II ex broseide cum attocs de auctori, et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii (...) et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de palii, et alias III de castanea, et feltros VI inter banbeizals et de de lana (...) et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga, et kapifols II de pelle, et allovas XII, et penso de lauto optimo cum alios multos pensos.*

(20) **1075** Baraut, DocUrgell 873 (testament del sacerdot Guillem): *Ad Remon Duran choto I de lit et guadina I (...) Ad Sendred preposito I feltre.*

(21) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *concedo Poncius scriptor feltre I et guadenga I et estrai I bonum.*

(22) **1177** DipCervià 76 (testament d'Arnall, clergue d'Anglada): *Domui infirmorum, I capsalium et I feltrum.*

(23) **1179** Sarobe, DipTGardeny 336 (donació feta per Bernat de l'Aguilella): *dono domino Deo et Domui Milicie Templi (...) lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania et unum mortarium.*

Convé aclarir l'errada R. Sarobe i Huesca, editor de la *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, que en comentar el text corresponent a l'exemple n° 23 afirma que la veu *mortarium* fa referència a una mortalla. Segons la nostra opinió, es tracta més aviat d'un morter. Val a dir, tanmateix, que errors d'aquest tipus no són en absolut aïllats, justament pel fet que els notaris medievals, en llistar els béns mobles, no sembla pas que segueixin la seqüència lògica a la que avui en dia estem acostumats, sinó que barregen termes d'índole ben diversa en una mateixa oració. Abans d'arriscar-se, doncs, a interpretar la funció d'una peça determinada, caldria establir comparacions amb contextos similars per tal de poder fonamentar els raonaments exposats a cada moment.

L'ascendència del mot *feltrum* –que significa 'feltre'– remet a la branca germànica occidental (COROMINES, s. v. *feltre*). L'arrel *filt-*, que ja s'entreveu en el gòtic **filtis* i el pregermànic **peldos*, donà com a resultat, entre d'altres, l'alt alemany antic i mitjà *vilz*, l'alemany modern *Filz*, el neerlandès *vilt*, l'anglès *felt* i el suec *filt*, d'on provenen les formes llatines medievals *filtrum* i *feltrum* –juntament amb les seves variants *piltrum*, *philtrum*, *viltrum*, *feutrum*, *fautrum* i *feltrus-*, a partir de les quals s'originà la resta de mots romànics: *feltre* en català i en occità –llengua en què també es documenta la forma *feutre-*; *fieltro* en castellà; *feltro* en italià i en portuguès; *feltre*, *feutre* i *fautre* en francès antic; i *feutre* en

francès modern. El grec medieval, per la seva banda, també adoptà aquesta arrel, tal com palesa el terme *ἀφέλετρον*. Sigui com sigui, no es tracta pas d'un cas aïllat, ja que d'altres paraules relacionades amb els teixits han seguit un recorregut semblant, tot passant del germànic a les llengües romàniques (KLUGE, s. v. *Filz*).

Feltrum, en conseqüència, designa el feltre com a material de confecció –és a dir un *pannus coactilis* (KILIAAN, s. v. *Vilt*), un drap pelut i gruixut de llana, pèl o borra sense teixir, resultat de la conglomeració de fibres enganxades entre si mitjançant l'ús d'un focus de calor, humitat o pressió¹⁴, així com també, per metonímia, qualsevol peça manufacturada amb aquest tipus de drap. Val a dir que s'utilitzava sobretot per a la confecció de matalassos, coixins, capes, barrets, sabates i espadenyes, teles per a l'equipament eqüestre, filtres i de vegades també peces de roba. Godefroy (s. v. *fautre, feltre*) parla fins i tot de *couverture* o *tapis* i Bonnassie (1981: 433) defineix aquesta veu –segons la nostra opinió, massa agosaradament– com a *llenços de feltre*. Entre el ventall d'accepcions tot just apuntat efectivament s'hi inclou una peça vinculada a la roba de llit: *Marian Sancii alumpnam mean do monasterio de Carualiar cum suo lecto bono cun tapete minore et uno feltro inuestito de pano*¹⁵. Ara bé, més que no pas als llençols creiem que es refereix a una mena de matalàs: *Lectus autem sit stratus straminum, aut filturum cum panno laneo grosso desuper posito* (SCHRAMB, V, 3: 322). D'una banda perquè els llençols eren un luxe a l'abast de ben pocs a l'època que aquí estudiem; de l'altra, perquè seria ben estrany que en els contextos suara esmentats en què es ressenyen els paraments de diversos llits hi manqués el matalàs, un element indispensable. El fragment n° 19, en què se cita una *alchoba I optima cum suos feltros*, en seria un bon exemple. A més, en els passatges n° 9 i n° 23 al costat del *feltre* s'hi mencionen els *lençols*. Seria, doncs, redundant que els dos elements es referissin a la mateixa realitat. D'altra banda, seria difícil identificar el *feltro minore* del context n° 8 amb un llençol.

Així doncs, l'accepció del mot *feltro* tractada en aquest article –que correspon a un matalàs de llit, si més no en un inici possiblement confeccionat amb feltre– fou usual pràcticament a la totalitat del territori, malgrat que es restringí al segle XI.

MARFEGA

La documentació llatina altomedieval conservada en territori català testimonia el mot que ens interessa sota les formes d'*almarfagas*, *marfaga* i *marfega*:

¹⁴ Vegeu també l'article *feltrum i feltrenius* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 399-400.

¹⁵ CL 1624.16, any 1181, citat per *LELMAL*, s. v. *feltro*.

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et paracingulos VI, et mapas III de Castela, et tovalas III, et mapas XV apud tovallas, et almarfagas III bu, et annatas II vermiculos, et alio albo, et brecals III de lecto.*

(2) **1082** Baraut, *DocUrgell* 966 (testament d'Arnau Bernat): *et ad Romano meo pellicio. Ad Tedaball Arnall de Sancti Stefani modio I de annona et I marfaga.*

(3) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *cobertores XII de lino, et cereum I, et brrosde I, et marfega I, et cobertores V de lana.*

(4) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Item dimitto predictae nepte unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et unum plumaz et una marfega et barragan et unum pallium de bruneta cum cuniculis (...) ospitali Dertuse unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et una marfega et I plumaz et I flaçata.*

(5) **1171** DipTortosa 214 (testament d'Arnau Cavador): *dimitto ad ospitalis pauperum que est extra villam ad Grassa unum lectum minutum cum una marfega et una flazada et duos lanzols.*

La veu *marfega* o *marfaga* prové del terme de l'àrab vulgar *márfaqa*, emparentat amb l'àrab clàssic *mírfaqa*. Ambdues veus aràbiques, derivades del verb *ráfaq* –‘ajudar’, ‘sostenir’– i del substantiu *mírfaq* –‘colze’– respectivament, es refereixen tant a un coixí de llit com a un coixí per seure-hi al damunt (COROMINES, s. v. *màrfega*). No obstant això, amb el pas del temps i encara dins de la llengua originària, *márfaqa* passà a designar la tela farcida de palla utilitzada com a matalàs que en la documentació llatina medieval apareix sota les formes de *marfaca* i *marfica*: *Carricaverunt triginta et sex arolios sive pecias de marfaca de quo fiunt sacci valoris unius libræ cum dimidia pro quolibet arrolio sive pecia*¹⁶.

En les fonts romàniques, d'altra banda, se la denomina *màrfega*. A més, algunes glosses catalanes apunten en les dues direccions tot just apuntades: mentre que *marfega de pluma* ([MARTÍ, Ramon], *Vocabulista*: 327) explica el mot llatí *culcitra*, *marfega* ([MARTÍ, Ramon], *Vocabulista*: 471) aclareix el baix llatí *matalafium*. En els textos catalans antics destaquen les variants *màrfaga*, *màrfega*, *marfega*, *màrfiga*, *màrfegua* i *marefega*: *Tela de masquo (...) per obs de fer una màrfega hon dormís lo senyor Rey de Sicília*¹⁷. La llengua castellana, per la seva banda, ha conservat el mot *màrfega*.

Un cop més, doncs, ens trobem davant d'un terme que designa un matalàs de llit, generalment farcit de palla. Vigent a partir de l'últim terç del segle XI, es restringeix a la part occidental del territori.

¹⁶ Charta, any 1470. apud Rymer, vol. XI: 675, citat per DU CANGE, s. v. *marfaca*.

¹⁷ Doc. any 1470, Arxiu General del Regne de València, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *màrfega*.

PLOMAZ

La documentació llatina altomedieval de Catalunya ens ha llegat copiosos testimonis d'aquest terme, que adoptà les formes que es ressenyen a continuació: *plumatio*, *plumacos*, *plumaco*, *plumaceos*, *plumazo*, *plumazos*, *plummazos*, *plomaces*, *plumbacio*, *plumacio*, *plumacios*, *plumaz*, *plummacio*, *plumbacios*, *plumazio*, *plumascio*, *plumatium*, *plumac*, *plumarios*, *blumacios*, *plumacs*, *plumacium*, *plomacio*, *plomaco*, *plumbacios*, *plumbaz*, *plomac*, *plomaç*, *plomaz*, *plomaza*, *plomaca*, *promaza*, *plumad* i *plumaza*. Fem un cop d'ull als contextos conservats:

(1) **819 o 822** DipPallars 4 (venda feta pel clergue Espannari): *et dedisti mihi pretio plumatio plac[i]bile quod inter nos bone pacis convenit.*

(2) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII (...) Nam et ego Sancoli, presbyter, dono (...) vellatas IIII et plumaco.*

(3) **908** Junyent-Ordeig, DipVic 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(4) **924** Baraut, DipTavernoles 13 (donació feta pel prevere David): *Et ad illo Pulo (...) bellatas II et plumazo I et mapas et tualias unas et capitas VIII de corte.*

(5) **940** Baraut, ActUrgell 29 (consagració de l'església de Sant Miquel de Ponts): *et dono ibidem tapices II, gangapes II, chotos II, plumazos III, batlencos II, bellatas III.*

(6) **944** DipOsona 548 (venda feta per Sènior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIII^{or}, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIII^{or}.*

(7) **948** Junyent-Ordeig, DipVic 246 (testament de l'ardiaca Guadamir): *Et ipsum meum lectulum tapide et coto et badelengos III et plumatio I et ipsos II bancales qui sunt infra mansione, remaneat ad Patricio pro anime mee.*

(8) **951** DipManresa 27 (testament de Guisad, bisbe d'Urgell): *et lectos II obtimos, idest, tapedes III, et badelengos III obratos, et fagire I, et plomaces IIII.*

(9) **960** Baraut, ActUrgell 34 (fundació del monestir de Sant Pere de Grau d'Escales): *et tapite I et quoto I, plumazo I, mapas parilios II, tualias II.*

(10) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del difunt levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello.*

(11) **970** Bolòs-Pagès, St. Llorenç prop Bagà 29 (testament sacramental del levita Bonfill): *Et a Mirone tapite I de velata et plumazo.*

(12) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *et lencio I, tapito I, veterem I, plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I, et corporales V.*

(13) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament del difunt Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *a predicto Wiberto archilevita (...) coto uno tecado et plumacio uno et badalengos (...) Et ad Sancto Felix iussit donare cotos II tecatos, badalengos II apud sponnalles, plumacios II, cabecallo I, vacas V, tapido I.*

(14) **979** DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I, tapedem vetere (...) ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

(15) **991** DipGirona 531 (testament del prevere Delà): *Et ubi corpus meum requiescit donare faciatis (...) tapido I et coto I tacado et plumaco I.*

(16) **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605 (testament de la difunta Quixiló): *et plumaco I et ipsa sua ferramenta et ipsa sua usuilia remaneat ad Sancti Petri sedis Vico propter remedium anime de iamdicta Quixilone qui est suprascripta.*

(17) **1002** CSCugat 377 (testament de Mello): *et dono ad monachis de s. Cucuphati, et gudengos II, velladas II, et plumacio I.*

(18) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Et ipsum meum lectum brosetato cum ipsa gangab, pallia cum ipso plumaz ad Sancta Maria et I lentio ad Sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato.*

(19) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(20) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancta Maria cenobio Riopullo tapito I^o et badlenios cum plumatio.*

(21) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 65 (testament sacramental de Bernat): *Et a Sancti L[arentii capito] I et bodlengos II et plummacio I (...) Et ad Berengero filio meo et ad Gerberga filia mea [± 5 ll.]lata I et v[e]llada I et plumbacios II.*

(22) **1021 o 1023** Baraut, *DocUrgell* 370 (testament del sacerdot Vives): *Ad Seniefrede prephato nepus meus quoto I tapidi cum plumazio (...) Similiter et drapo I et plumazio I post obitum suum remaneat ad Vivas et ad Bonohomine.*

(23) **1022** Junyent-Ordeig, *DipVic* 826 (confirmació sacramental del testament de Radulf, ardiaca de la Seu de Vic): *Et pellicia unacum ipso superpellicio, qui est in Vico, iussit dare ad uno clerico per missas. Et ipsos drapos que habebat in Vico iussit dare ad clericos per missas, cum ipsos plumacios.*

(24) **1023 o 1024** Udina, *La successió testada* 128 (testament de Vives): *Ad Seniefrede, prephato, nepus meus quoto I tapidi cum plumacio (...) Ad Ermemiro, nepoti meo, (...) et drapo I et plumacio I.*

(25) **1024** CSCugat 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et coctos V et plumacios II, per missas. Ad domum s. Aciscli cortinas II.*

(26) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *Et ad Mazarefo velata I; et ad Egu[erade], alia; et ad Elliards, filiola mea, tappito I et quoto I et plumazo I.*

(27) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 993 (testament de la difunta Garsenda): *Et concessit ad filias suas IIII^{or} litos de drapos et alifafes III et gundelas II et peliscia I et camisos II et plumascio I.*

(28) **1039** DipCardona 30 (testament de la vescomtessa Engúncia): *et tapeto I et coso II et quadengas II, superlecto I, de palleo plumacio I et de mea laboratione anno futuro meam porcionem ad operam Santi Petri predicti, dari iubeo.*

(29) **1042** CSCugat 558 (publicació sacramental del testament del prevere Bonfill): *Et concessit ad prefatum cenobium sancti Cucufatis (...) unum trap[um] de lecto obtimum, et plumatium I.*

(30) **1042** Baraut, *DocUrgell* 26 (publicació sacramental del testament de Seniofred): *Ad ipsos presbiteros qui missas canunt in servicio Sancte Marie remaneant solidos quinquaginta inter vinum et tonnas et orreos et cubos et velladas et chotos et plumazos et archas (...) Ad Baron scriba vellada I solidos III valente cum suo plumazo (...) Ad Witardo presbitero modios III de annona et trapo I de lito cum ipso plumaz (...) Ad Vivas sacer coto I et plumaz I et caldera I et mapas meliores (...) A Bellus Firriol tapito I et plumazo I per missas. (...) Et ad Chixelo filia Vivani de Ellass donent manumissores mei tapido I et trappo I de lecto et plumaz I Et ad Ledgarda trappo I de lecto et plumaz I.*

(31) **1044** Baraut, *CartAndorra* II 4 Apèndix (testament del sacerdot Seniofred): *Et ad Guadall goto I cum ipso plumac quod comparavit de ipsa canonica. Et ipsa guadenga que abeo de Alez de Alass remaneat ad Onofred, et alio quoto que abeo de Alez filia de Gonbert donare faciatis ad Ranlo nepota mea.*

(32) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *uno lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III.*

(33) **1047** Junyent, *Oliba* II 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Cohopertorium bige. Superaltares meliores V; capiciales X; amala I de argento. Vela[min]a I de serico; plumarios IIII; cortinas de serico II.*

(34) **1053** Baraut, *DocUrgell* 660 (testament del sacerdot Sunyer): *Et a Wiscafred filio meo remaneat trapo I de lecto et guadenga I et feltro I et plumazio I, et a Guinedeld filia mea remaneat chotos III.*

(35) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *et ipsos meos drapos totos et gaudengas et blumacios, exceptus gaudenga I et feltro et blumacio I que ego porto in meo lecto.*

(36) **1066** CSCugat 650 (testament de Sicards): *Et iterum concedo ad domu s. Cucufatis (...) guadengs IIII et quat I et feltre I et plumacs IIII et mapas II et tovalias II.*

(37) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *.I. feltro amarello qui ibidem erat et unum plumacium que sibi dederat Berengarius monachus dimisit a Bernardum Seniofredum supra scribtum (...) Et ad Ermengaudum suum presbiterum dimisit ipsum suum meliore quato que habebat in Alass simul cum plomacio qui ibidem erat. Et ad Bonumfilium presbiterum supra scribtum concessit almocerias II et guadenga I meliore simul cum alio plomaco (...) Et ad Stephano dimisit ipsa sua almocelia meliore que abebat in Sede cum lencol et plumaz cuberto de tirez.*

(38) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Er ad Mironis Guillelmi, clericus de Barchinona, dimitto ei lectum unum de almocelia et feltro et plumbacio et superlecto vulpino pro anima mea.*

(39) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et copertors II de lupo cervario coperts de palii, et ganabs II de seda, et plumbacios XII de palii, et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba.*

(40) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *Post modum Sancte Cruci Sancteque Eulalie Barchinonensi concessit fadilium I et plumacium I de brose et superlettum I de pallo.*

(41) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadengas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs, et ad cenobio s. Cucuphatis estrai et guadenga I et lenciolum I, plumacium I.*

(42) **1094** Bach, ACSolsona 344 (testament d'Ermesén): *ad Gerbert Mi[r] quat I et guadenga I et cocedra I et plomac I.*

(43) **1097** Baraut, DocUrgell 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Sendred fidelissimo amico meo ipsa mea capa de pressent cum ipso meo inselament, cum I gadinga et I letiga et I plomaz. Et relinquo ad Arnall Maiol I gadinga optima et I colçedra et I plomaz et I lenceoli (...) Et ad Eimerigo amico meo alia gadinga cum ipsa letiga qui est in ipso dormitorio et I plomaz.*

(44) **1097** Baraut, DocUrgell 1149 (testament del sacerdot Ramon): *Ad Sanctum Andream monasterium (...) duos trapos de lectulo, unum ad dormitorio et alium ad helemosinam, et una guadenga et plumacio I.*

(45) **s. XII in.** Russell-Gebbett, MCLT 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) et dues goneles de fembra obtimes et una de omine, et I plomaç.*

(46) **1101** Baraut, DocUrgell 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancta Maria de Solsona (...) I guadengga et I plomaz (...) Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

(47) **1114** Baraut, DocUrgell 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Dimitto etiam eidem ospitio (...) VI quotos et VIII guadingas obtimas et II alias et omnem meam lanam (...) et omnes meos plumacios.*

(48) **1119** Baraut, DocUrgell 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, preposít de Santa Maria de la Seu): *Et dimitto ospicio eiusdem Sedis (...) plomaza I et baco I (...) Concedo iterum Raimundo filio suo quot I et guadenga I et plomaz I. Ad Bernard Arnall presbiter plomaca I.*

(49) **1139** Baraut, DocUrgell 1467 (testament de Berenguer Aurucensis, canonge de la Seu d'Urgell): *Et relinco ad hospitale Sedis letiga I et plomaza I et guadenga I. Iterum relinco ad matrem meam tapid I.*

(50) **1139** DipPoblet 90 (testament de Pere Maestre): *Ad fratre meo Guillem dimito (...) II gauzenges et I plomaz.*

(51) **1142** Alturo, Sta. Anna 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimito Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii meum corpus cum XXti morabetinorum in auro aud in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linteo et I berregano et I plomac et I cuxino.*

(52) **1144** AComtalPerg II 315 (testament sacramental d'Adelaida): *Et ad Ledgards remaneat ipso suo filad unde volebat quat facere, cum I plumaz et unes tovalles et I guadenga. Et [ad] ipsa sua nudriza I guadenga, cum I quarta de blad et I ove. Et ad supradicto Radulfo I chapa, cum I plumaz et unes tovalles et I pellza.*

(53) **1147** CSCugat 973 (testament sacramental de Guilia): *et ad ipsam operam guadengas II et plumacio I.*

(54) **1154** DipCardona 193 (testament del sacerdot Berenguer Ferran): *Et dimito prefixe ecclesie Sancti Uincentii (...) unum lectum torneriz, et Ia flacada et unum [sedat?] et I plomaz et Iios ledcols.*

(55) **1160** CSCugat 1033 (publicació sacramental del testament d'Enric): *Dimisit suum corpus s. Cucuphati ad ipsum cenobium (...) et gadenga I et promaza I.*

(56) **1166** CSCugat 1060 (publicació sacramental del testament d'Ermessindis): *Dimisit ad filiam Maiassendis (...) brisallo I et guadenga I et lanceolos II et plumacio I.*

(57) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Item dimito predicte nepte unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et unum plumaz et una marfega et barragan et unum pallium de bruneta cum cuniculis (...) ospitali Dertuse unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et una marfega et I plumaz et I flaçata (...) unum lectum meliorem qui est in domo mea cum una culçitra, II^{abus} pannis lineis, I plumaz magnum et alium parvum, I barrachan.*

(58) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *Concedo Bernardo baptizato meo I coopertorium lineum et I guadengam et II linteolos et I plumaz et XXX morabetinos in auro et unam culcitram. Concedo Berengarie baptizate mee I coopertorium lineum et I gadengam, II linteolos et unum plumaz et XX morabetinos in auro (...) Et debet mihi R. de Archubus XXX morabetinos super duabus velis et pellibus variis et uno plumaz.*

(59) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Et filie Bernardi Pelicer dimitto I coscera et I plumad.*

(60) **1175-1176** DipTortosa 262 (testament de Sanç de Pina): *Famule mee mihi serviente dimitto ei XX solidos et I flezada et I lincoolum et I plumad.*

(61) **1177** Sangés, *DocGuissona* 214 (testament del prevere Bernat de Tapioles): *In primis relinquo Sancte Marie Gissone meum corpus cum meo lecto, id est, una cozedra et una flazada et II lenzols et unum plomaz et I cuxí.*

(62) **1179** Sarobe, *DipTGardeny* 336 (donació feta per Bernat de l'Aguilella): *lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania et unum mortarium.*

(63) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad ipsam mansionem quam ipsa Donada de Gissona tenet, ipsum meum lectum, scilicet, duas guadengas et unum plomaz et unum linteolum et unam letigam, ut iaceant ibi pauperes.*

(64) **1196** Sangés, *DocGuissona* 274 (testament de Ermengarda Geralda): *Et relinquo ad G. Geral, fratrem meum, ipsam aliam meam guadengam et alium ataud et meas pelles et meam capam et VIII° alnes de estopa, et ad Devotam Gissone I^m plomaz et I^m lenzol et I^a guadenguetam.*

Val a dir que el fragment n° 36 també ha estat editat per Russell-Gebbett –a *MCLT* 11–, que transcriu *plumaçs*.

El terme *plomaz* –també testimoniats com a *plumacium*, *plumatium*, *plumaceum*, *plumacus* o *plumarium*– deriva del mot llatí tardà *plumacium*, provinent al seu torn del llatí *pluma* –‘ploma’–. Les dues accepcions –ben transparents– que aquesta veu presentava en el seu inici, ‘llit de plomes’ o ‘matalàs’ (GAFFIOT, s. v. *plumacium*) i ‘coixí de grans dimensions farcit de plomes’ (LEWIS – SHORT, s. v. *plumacium*) –*pulvinar* o *cervical*–, es mantingueren vives al llarg dels segles, de manera que foren adoptades pel llatí medieval sense que experimentessin cap mena de distorsió. Convé no passar per alt que hom es referia sovint a

aquestes peces en plural. Els passatges que segueixen il·lustren a la perfecció les dues accepcions tot just exposades: *In lecto nihilo palea nisi strato et pro plumacio posito tantummodo ligno*¹⁸; *Canonice mando meo lecto cum sua culcitra et suo plumazo et cum suo tapede*¹⁹.

Quant al corpus llatí altomedieval de Catalunya, fóra bo emfatitzar el fet que els textos no insinuen en cap moment la presència de dues accepcions diferenciades per al terme que ara mateix ens ocupa. Segons el nostre parer, en la majoria de les ocasions es devia parlar de matalassos més que no pas de capçals de llit, per la senzilla raó que els primers eren més corrents que els segons. En cas contrari, a més, se n'hauria intentat especificar la naturalesa, tal com veurem més avall.

El català antic *plomaç* o *plomàs* es fa igualment ressò d'ambdós significats de la paraula primigènia: 'coixí de plomes' –ja llavors també conegut amb el nom de *plomassa*– i 'matalàs de plomes': *Cobertors, plomaces, vànues e algunes altres coses ab les quals seran duysts los cossos a soterrar*²⁰. Tot i així, Coromines (s. v. *ploma*) només recull la primera d'aquestes accepcions. El mateix es pot afirmar en relació al castellà antic: *I tapet e una colcha e II sauanas e II plumazos e I manto o un cobertor (Fuero de Alba de Tormes, CXXIX, any c. 1279, CASTRO – ONÍS, I: 334)*. Val a dir que Alonso (s. v. *plumazos*) cita aquest mateix document i transcriu *fauanas* en lloc de *sauanas*, fruit d'una confusió entre *f* i *s* allargada. D'altra banda, és ben descriptiva la visió que ens en dona Covarrubias (s. v. *plumones*), que coneix els *plumazos* sota el nom de *plumones*: *antes de la invención de la lana usaron los antiguos colchones de pluma, que llamamos hoy día plumones*.

Convé subratllar, no obstant això, que en els estadis antics de les llengües romàniques, seguint els passos del llatí, de vegades s'intentava distingir conscientment els coixins dels matalassos, de manera que s'utilitzaven expressions del tipus *plumazos de kapeza*, tal com ens mostra l'exemple següent: *Lectos palleos V, XII mutas inter literatas et litones de mensa, uasos IIII de argento (...), casullas, I ciclatone et alia piscinia, I.a adamatica grecisca (...), plumazos bis ternaes, VI galnapes, XVI plumazos de kapeza, XII pallios fazerolios, IIII mulas* (VIGNAU Y BALLESTER, 818, any 1025). En la resta de casos, resulta gairebé impossible destriar els matalassos dels coixins, ja que el context sovint es mostra molt críptic. Per això, no compartim la visió del *LELMAL* (s. v. *plumazo*), que assegura haver discernit alguns passatges en què indubtablement se citen coixins, malgrat que les fonts adduïdes, segons el

¹⁸ Ruodlieb, fragm. 8 v. 102, citat per NIERMEYER, s. v. *plumacium*.

¹⁹ CL 1682.5, any 1189, citat per *LELMAL*, s. v. *plumazo*.

²⁰ *Sentencia donada per lo rey en Jacme sobre los delmes e primicies del regne de valentia*. Estampada a València l'any 1487, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *plomassa*.

nostre parer, no ho corroboren pas explícitament. Així, no veiem cap mena de diferència entre *Et ego Belo dauo tiui in tuo onore tapete obtimo et plumazo palio*²¹ i *Adicio adhuc uobis uno lecto palleo cum duobus plumaciis et una cozedra*²², malgrat que el *LELMAL* ubica el primer exemple dins de la categoria *colchón, almohada*, mentre que descriu el segon com a *almohada de pluma*. Des de la nostra perspectiva, en ambdós casos es parlaria de matalassos.

La resta de llengües vernacles també en conserven vestigis: a part del català modern *plomall*, del castellà modern i antic *plumazo*, i del castellà antic *plomaça*, han romàs entre d'altres l'italià *piumaccio* i el portuguès *chumaço*, tots ells amb el significat de 'coixí de plomes'. De fet, la hipòtesi de Lange (s. v. *plumazo, chomazo*), que intenta copçar-ne l'essència mitjançant una explicació d'allò més suggerent, s'encamina en la mateixa direcció. Segons ell, els *plumazos* continguts en la documentació hispànica no haurien estat mai matalassos, sinó més aviat coixins de plomes que amb el pas dels anys s'haurien anat engrandint fins a desembocar en un cobrellit, precisament el sentit que més endavant prendria *cozodra*.

En definitiva, en les fonts catalanes altomedievals sembla que la veu *plomaz* designa un matalàs de llit, ja que en cas contrari segurament se n'hauria especificat la naturalesa. Present arreu del territori, es mantingué vigent des de principis de segle IX fins a finals del segle XII.

PLUMATIOLO

Per acabar, la forma diminutiva *plumatiolo* –que devia designar un matalasset– se cita un sol cop en la documentació altomedieval conservada en terres catalanes:

(65) 1011 Udina, *La successió testada* 89 (testament sacramental del prevere Guilara): *Et concessit ad fratri suo Baio (...) plumatiolo I et guadengho I, borrhatio I.*

²¹ SH 370.25, any 972, citat per *LELMAL*, s. v. *plumazo*.

²² SH 806.35, any 1083, citat per *LELMAL*, s. v. *plumazo*.

1.3. Les flassades

COLCEDRA

Repassem, en primer lloc, els passatges del corpus català altomedieval en què apareix aquesta veu tan polèmica, que adopta les variants *colcedras*, *colcedram*, *colcedra*, *colçedra*, *concedra* –probablement un error d’escriptura–, *colza*, *culcitres*, *culcitram*, *culcitra*, *culçitra*, *culcitran*, *coscera* i *cozedra*:

(1) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d’Arnau Mir): *et ganabs II de seda, et plumbacios XII de palii, et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos IIII, et tapids XI inter de kastella et alios.*

(2) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

(3) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et dimisit ad Mironis Guifardi ipsa sua colcedra de palii, cum cordues I de lectulo, et cubo I qui fuit de Olorda.*

(4) **1092** Baraut, *DocUrgell* 1091 (testament d’Ermessenda): *Et ad domna Ermesendiis filia mea remaneat ipsa mea colcedra meliore, et ad Ermengrans filia mea remaneat ipsa mea gonela et ipso meo matel et unas mapasas et I quoto et I guaenga.*

(5) **1095** Bach, *ACSolsona* 351 (publicació sacramental del testament d’Ermesén): *ad Adaleiz trapo I et quarta I de ordio, et ad Gerbert Mir quato I et guadenga I et colcedra I et plomaz I.*

(6) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Arnall Maiol I gadinga optima et I colçedra et I plomaz et I lenceoli.*

(7) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

(8) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimito Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii meum corpus cum XXti morabetinorum in auro aud in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linteo et I berregano et I plomac et I cuxino.*

(9) **1150** Alturo, *Sta. Anna* 271 (testament de Guillem Ponç): *Item dimisit ei quartam partem de berreganis et cooperatoriis et culcitres et pannis de lectis.*

(10) **1153** Alturo, *Sta. Anna* 285 (testament de Ramona): *Concessit filio suo Petro I estrai et guadengam I bonam et flaciatam I et culcitram I. Concessit filio suo Bernardo guadengam I et culcitram I.*

(11) **1163** Constans, *DipBanyoles* 156 (testament d’Arnau Guillem): *In primis corpus meum dimitto ad seppeliendum in cimiterio Sancte Marie de Cerviano cum meo lecto idem cum letica et culcitra, fulcro et duobus linteis, et duabus guardigiis novis, et capitiale et cum mea mula.*

(12) **1163** DipTortosa 134 (testament de Pere de Rajadell): *Lectulum meum, duo s linteola et baracham et culcitram plumeam dimitto Iohanni canonico filio meo.*

(13) **1164** DipCervià 68 (testament d'Arnall Guillem): *In primis corpus meum dimitto ad seppeliendum in cimiterio Sancte Marie de Cerviano, cum meo lecto, idem cum letica et culcitra fulcro, et duobus linteis et duabus guadingiis novis et caputiale.*

(14) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *et unum lectum meliorem qui est in domo mea cum una culcitra, II^{abus} pannis lineis, I plumaz magnum et alium parvum, I barrachan.*

(15) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *Concedo Bernardo baptizato meo I coopertorium lineum et I guadengam et II linteolos et I plumaz et XXX morabetinos in auro et unam culcitram.*

(16) **1173** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 178 (testament de Bernat): *In primis dimitto [+8 Sancte] Marie de Terracia cum XX solidis quos habeo in uno campo Guillelmi de Vacharices [+16]teri et cum I lecto qui dicitur eschan et cum I culcitran et I guadenga.*

(17) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Et filie Bernardi Pelicer dimitto I coscera et I plumad.*

(18) **1177** Sangés, *DocGuissona* 214 (testament del prevere Bernat de Tapioles): *relinquo Sancte Marie Gissone meum corpus cum meo lecto, id est, una cozedra et una flazada et II lenzols et unum plomaz et I cuxí.*

Derivat directament de la forma *culcitra* del llatí vulgar, aquest mot té el seu origen en el llatí clàssic *culcita*. La presència de la líquida motivà l'aparició de l'altra en la llengua vulgar (COROMINES, s. v. *cócera*). *Culcita* designava genèricament un sac tou –farcit de plomes, llana o qualsevol matèria similar– sobre el qual hom s'ajeia: *Cum paucissimis servis, quos unum capere vehiculum potuit, sine ullis rebus, nisi quae corpore nostro continebantur, ego et Maximus meus biduum iam beatissimum agimus. Culcita in terra iacet, ego in culcita. Ex duabus paenulis altera stragulum, altera opertorium facta est* (SEN., *Ep.*, 87). Per extensió, adquirí també els significats de 'matalàs' –de vegades, fins i tot, el llit sencer–, i de 'coixí' –en totes les seves accepcions–: *dein diuolsa sentibus paenula traictos surculos rasit, atque ita quadripes per angustias effossae cauernae receptus in proximam cellam decubuit super lectum modica culcita, uetere pallio strato, instructum; fameque et iterum siti interpellante panem quidem sordidum oblatum aspernatus est, aquae autem tepidae aliquantum bibit* (SUET., *Ner.*, 48). En definitiva, *linea, plumea, tomentitia, et stragulum quodcumque sternendo lecto et cubitui accommodum* (SALAS, s. v. *culcitra*). Si ens refiem del que conta Plini el Vell (I, 18), fou una invenció dels gals: *Sicut in culcitrīs praeicipuam gloriā Cadurci obtinent, Galliarum hoc et tomenta pariter inventum.*

Ara bé, en el llatí de l'època medieval *culcitra* –juntament amb les seves variants *colcitra, colcetra, culcita, culcedra* i *cultra*–, a més de les accepcions de 'matalàs' –o 'llit de plomes'– i 'coixí', en molts contextos s'hauria d'interpretar com una flassada o un cobrellit (MEYER-LÜBKE, s. v. *culcita*). Així ho corrobora el següent passatge, on el matalàs de fet ja hi és present en la forma de *matalassio*: *Item una colca munita pannis, videlicet una culcitra,*

*uno matalassio listato etiam diversorum colorum, duobus pulvinaribus*²³. Malgrat tot, tampoc no hi manquen exemples en què la veu *culcitra* encara casa a la perfecció amb la idea clàssica: *Quod fuerint in possessione et saisina talis libertatis et immunitatis, quod dictus Archiepiscopus existens in villa Remensi, aut gentes suæ, lectos, culcitras, cussinios, coopertoria, aut alia lectorum estoramenta, in domibus istorum conquerentium capere nequeunt, nisi ad hoc eorundem conquerentium voluntas occurrat*²⁴.

Segons Lange (s. v. *cozodra*), *culcitra* es correspondria amb el que popularment s'hauria anomenat *plumacium*. Diversos testimonis, però, ho desmenteixen, ja que de vegades apareixen *culcitra* i *plumacium* en un mateix context, cosa que hauria estat redundant: *et mando lectum meum cum uno tapete et una cocitra et unum plumazo grezisco et duas sauanas*²⁵.

Malgrat que aquest mot ha deixat vestigis –plasmats a la documentació conservada en forma de multitud de variants– en la majoria de les llengües romàniques –si més no en algun dels seus estadis–, el seu significat quasi sempre s'ha restringit a 'llit de plomes' o 'matalàs de llana', si bé algunes derivacions han adoptat el sentit de 'vànova'. Així queda palès en els passatges citats tot seguit, que permeten analitzar l'una i l'altra accepció respectivament: *A la nit, con volch entrar en son lit, Blanquerna hac posada la còçera dejús lo matalaf, e lo matalaf dejús lo sach-lit, e les flaçades foren dejús los lençols e.l cobertor* (LLULL, *Blanq.*, LII, NCl., I: 271); *Tinc mon llit ornat ab dues còceres franceses* (EIXIMENIS, *Crest.*: 143). Resseguim-ne a continuació les formes romàniques més significatives: en català antic *colcedra* i *cócera* –juntament amb les variants *cóssera* i *cócena*–; en castellà antic *colcedra*, *cocedra* i *acolcetre*; en portuguès *cousser* i *cosser*; en francès antic *cotre* –de la forma sincopada *culetra*–; en italià antic *coltrice*; en italià modern *coltra* i *coltre*; en dàlmata *colkitra*; en bearnès *cousne* –d'on s'originà el basc *kosna*–; i en provençal *cosera*. Així mateix, de la forma *culeta* en derivaren el castellà i el portuguès *colcha*, el francès modern *coite* i *couette*, el francès antic *coute*, *keute* i *quieute* –per *colte*– i el portuguès *cota* –per *colta*–. Diez (s. v. *cóltrice*) suggereix, a més, que l'italià *cuscino*, el castellà *coxin* i el francès *coussin* no serien res més que diminutius de *culcita* –a la manera de *culcitinum* i *culçtinum*–, d'on provindrien l'alt alemany antic *chussîn* i l'alemany modern *Kissen*. En la mateixa línia Gamillscheg proposa com a font etimològica del francès *coussin* una forma llatina **culcinum*,

²³ Inventarium MS., any 1379, citat per DU CANGE, s. v. *colca*.

²⁴ Charta Philippi VI Regis Franciae, any 1340, citat per DU CANGE, s. v. *culcita*.

²⁵ CL 1438.6, any 1143, citat per LELMAL, s. v. *culcitra*.

provinent d'allà mateix. Segons el nostre parer, tanmateix, aquesta proposta manca de fonament²⁶.

En definitiva, en les fonts catalanes de l'època que aquí tractem el terme *colcedra* s'identifica, la majoria de les vegades, amb una flassada o un cobrellit. En voga a partir de l'últim terç del segle XI, és present a tot el territori.

CORDUES

Heus aquí les mostres que ens ofereixen els documents altomedievals catalans d'aquesta veu:

(1) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs.*

(2) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et dimisit ad Mironis Guifardi ipsa sua colcedra de palii, cum cordues I de lectulo, et cubo I qui fuit de Olorda.*

(3) **1082** LAntiq. III 17, citat pel *GMLC*, s. v. *cordues*: *dimisit Poncius sacricustus ipsum suum superlectum (...) simul cum cordues rubeo et colcedra una (...) Dimisit namque Berengario nepoto suo colcedra I et superlecto uno de castanea et cordues I et linteo I.*

El present mot, d'aparença ja força romanitzada –l'accent prosòdic recau, doncs, sobre l'última síl·laba–, deriva de l'adjectiu llatí *Cordubensis*, relatiu a la ciutat andalusa de Córdoba, que al seu torn reflecteix el topònim preromà *Corduba*. El *cordues* designava el *corium de Cordoa* (DU CANGE, s. v. *Cordoa*), el cuir de boc o de cabra adobat a l'estil cordovès.

Entre les variants gràfiques documentades en les fonts medievals europees destaquen *cordouanum*, *cordowan*, *cordewan*, *corduanum*, *corduanus*, *cordoanus*, *cordobanus*, *cordubanus*, *cordebisus*, *cordevisus*, *cordevesus*, *cordovesus* i *cordovisus*. Quant a la pervivència del mot en l'àmbit romànic, cal emfatitzar les formes *cordobà*, *cordouà* i *cordoà* corresponents al català antic. *Que negun blanquer albadiner ne pergaminer (...) no gos adobar neguna pell ab cordouà*²⁷. Així mateix, en la resta de llengües neollatines també n'han romàs vestigis: en castellà *cordobán*; en francès antic *corvois*; en francès modern *cordouan*; en occità antic *cortves*; en occità modern *cordoan*; en italià *cordovano*; i en portuguès *cordovão*.

²⁶ Vegeu també l'article *cuxino* en el capítol dedicat a la roba de llit: 112-113.

²⁷ Doc. any 1373, Arxiu Municipal de Barcelona, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *cordovà*.

Els testimonis conservats registren l'esmentada veu tant en la seva accepció de peça elaborada amb aquest tipus de cuir com en la de simple material de confecció: *Et censum vobis do, Romane Abbas, vel successoribus tuis reddendum annualiter de mense Maio bovem unum bonum, inter pannos et argentum et cordebisi valentem usque ad solidos quinque Franciscos*²⁸. En aquest capítol tractem només els exemples de cordovà corresponents al primer grup²⁹.

Tal com s'observa en els passatges altomedievals de Catalunya, aquest tipus de cuir es relaciona amb la roba de llit³⁰, segurament en funció d'abrigall. De fet, en l'exemple n° 2 apareix explícitament *cordues I de lectulo*. La seva escassa difusió ens fa pensar que es tractava d'una peça de luxe, a l'abast de ben pocs. En aquest sentit destaca el *cordues rubeo* de l'exemple n° 3.

En definitiva, el mot *cordues* devia referir-se a una peça de cuir adobat a l'estil cordovès utilitzada com a flassada de llit. Aquest terme, tan sols documentat a l'últim quart del segle XI, es restringeix a la zona central de Catalunya.

ESTRAI, STRAMENTA I STRATUS

Les veus *estrai*, *stramenta* i *stratus* corresponen, de fet, a una única realitat, raó per la qual les tractem plegades en un sol article.

Per començar repassem els contextos que la documentació catalana altomedieval ens ofereix del mot *estrai*, registrat sota les variants *stralgo*, *estrallo*, *estrals*, *estrai*, *estrallum* i *strag*:

(1) **991** DipGirona 531 (testament del prevere Delà): *Et ubi corpus meum requiescit donare faciatis (...)* ipso *stralgo et tapido I et coto I tacado et plumaco I*.

(2) **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *Et ad Oliva scriptore meo estrallo et modio I de segel*.

(3) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs, et ad cenobio s. Cucuphatis estrai et guadenga I et lenciolum I, plumacium I, et ad cenobio s. Petri similiter, et ad ospitalem s. Crucis similiter, et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I*

²⁸ Tabularium Casaurience anno Caroli Calvi in Italia 3, citat per DU CANGE, s. v. *cordebisus*.

²⁹ Vegeu també l'article *cordues* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 396.

³⁰ Vegeu també els articles *coreum* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 396-397; i *quir* en el capítol dedicat a la roba de llit: 64-65.

armenium bonum et bambacios III de seda et brisals II de oved (...) concedo Poncius scriptor feltre I et guadenga I et estrai I bonum.

(4) **1084** LAntiq. II 40, citat pel *GMLC*, s. v. *almatrac*: *et ad predictum sacricustodem unu quir de lectulo optimum et estrallum I de lectulo, et ad Martinum Ermemiri unciam I auri et almucialam I et almatrazt I.*

(5) **1097** CDipSGirona 472 (testament de Garsenda): *Et ad sancta Maria ex predicto Chammons strag I.*

(6) **1153** Alturo, *Sta. Anna* 285 (testament de Ramona): *Concessit filio suo Petro I estrai et guadengam I bonam et flaciatam I et culcitram I.*

A continuació revisem les aparicions de la veu *stramenta*, també esmentada sota la forma *stramentis* (abl.):

(7) **977** Bolòs, *Serrateix* 22 (constitució del monestir de Santa Maria de Serrateix): *Et de lectorum stramentis sicut modo eis concedimus, ita habeant omni tempore sicut de illis continetur in regula Sancti Benedicti.*

(8) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidisclé): *In vestiario autem inventa sunt hec atque obtutibus summi presulis Mironi representata: stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V, veteres autem tapetios V et cotos tecatos VI, [...] VI badlengos pariarum VI cum capialibus V.*

Fixem-nos finalment en el terme *stratus*, que també apareix com a *stratis* (abl.):

(9) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (publicació sacramental del testament de Guillem Gualter): *Tres vero stratus cum quadam guadingna, excepto uno in quo illius ad monumentum deferrent corpus.*

(10) **1087** Baraut, *DocUrgell* 1038 (testament de Miró Erimà ardiaca): *Ex reliquis ergo trapetiis sive stratis singulos manchones precipio donare fratribus meis clericis dum sufficiat.*

La forma *estrai* té el seu origen en el llatí *stragulum*, un terme general –sinònim de *stragula*, *stragula vestis* i de *stragulum vestimentum*– per a denominar qualsevol drap que cobreix una superfície, que al seu torn deriva del verb *sternere* –‘estendre a terra’, ‘cobrir’–.

Així doncs, el mot *stragulum* podia adquirir una munió de significats, segons el context en què s’inserís (DAREMBERG, C. – SAGLIO, s. v. *stragulum*, *stragula vestis*; FORCELLINI, s. v. *stragulus*, *stragula*). Si bé és cert que la majoria de testimonis fan referència als teixits que cobreixen el matalàs d’un llit –ja fos una manta, ja fos una flassada o una vànova gruixuda–, tampoc no és estrany topar amb alguns passatges en què la present veu denomina una tela estesa sobre el sòl, un tapís de paret, una cortina, un bancal, la manta que es col·locava sobre les cavalcadures³¹ –*dorsuale stragulum*–, el coixí fet de pell d’animals

³¹ Vegeu també l'article *stralgo* i *stratus* en el capítol dedicat a l'arreu de les cavalcadures: 225-226.

salvatges que se solia posar damunt de la sella per ablanir-la –*pulvillus ephippiarius*–, un drap de tomba –*emortuale stragulum*, una coberta negra que s’estenia sobre el fèretre en fer-se els honors fúnebres–, un drap de trona –*suggestus stragulum*, un parament cultual amb què s’adornava la trona des d’on el clergue feia la prèdica els dies de celebració religiosa i que solia cenyir-se al canon de colors litúrgics– (ESTEVE, J. – BELVITGES, J., s. v. *stragulum*) o fins i tot un embolcall en forma de llençol o d’abric. De fet, Forcellini (s. v. *stragulus*, *stragula*) afirma que en Petroni i Suetoni aquest terme podia referir-se a qualsevol peça vinculada a la indumentària. Isidor (*Orig.*, XIX, 26), per la seva banda, recull tan sols les vessants de ‘cobertor de llit’ i de ‘vestidura’: *Stragulum vestis est discolor quod manu artificis diversa varietate distinguitur: dictum autem quod et in stratu et in amictu aptus sit*. En el cas del cobrellit, de vegades s’observa la voluntat de distingir-lo de l’*operimentum* o *opertorium*, és a dir, del drap que hom es tira a sobre en ajeure’s al llit (RICH, s. v. *stragulum*).

Totes aquestes accepcions es remunten, de fet, al llatí clàssic, tal com ens mostren els significatius exemples que segueixen: *Quid praeterea caelati argenti, quid stragulae vestis, quid pictarum tabularum, quid signorum, quid marmoris apud illum putatis esse? Tantum scilicet quantum e multis splendidisque familiis in turba et rapinis coacervari una in domo potuit* (CIC., *Amer.*, XLVI); *Non est moratus Stichus, sed et stragulam albam et praetextam in triclinium attulit* (PETR., LXXVIII).

D’altra banda, les veus *stramentum* i *stratum*, que formalment coincideixen amb els mots clàssics corresponents, signifiquen ‘palla’ o ‘sella’ i ‘manta’ o ‘matalàs’ respectivament. Ambdues tenen l’origen en el ja citat verb llatí *sternere*.

Malgrat que no tots els passatges del corpus català suara exposats aporten dades suficients per a la correcta interpretació dels termes aquí estudiats, tot fa suposar que les tres formes tractades en aquest article responen a una mateixa realitat: una peça integrada en la roba de llit, tal com corroboren les expressions *estrallum de lectulo* –present en l’exemple n° 4–, *de lectorum stramentis* –en el n° 7– i *stramenta lectorum* –en el n° 8–, ja fos un abrigall, ja fos una mena de matalàs o llit de plomes. Convé tenir en compte, no obstant això, que el fet que es recalqui la funció d’aquests *stramenta* amb el genitiu *lectorum* indica clarament que n’hi havia d’altres destinats a usos diversos³².

El mot *stragulum* no només deixà rastre en el català antic, sinó també en molts parlars d’oc –com *estrál* en el Roergue, *estrai* en provençal, *estralh* en gascó o *estral* en el territori del Llenguadoc–, del nord d’Itàlia i de Portugal (COROMINES, s. v. *estrall*). Tal com documenta Gay, en alguns monestirs s’utilitzaven aquests *estraités* –cobrellits de llana o de

³² Vegeu també l’article *stralgo* i *stratus* en el capítol dedicat a l’arreu de les cavalcaures: 225-226.

tela de piqué— en lloc dels llençols: *Ledit chambrier doit querir auxdits religieux leur giste en दौरtoir, c'est assavoir matras au lieu de couste, estraites eu lieu de draps* (Doc. any 1377, FELIBIEN, IV: 534). Heus-ne aquí un testimoni del català antic, en què dominen les formes *strayl*, *estrall* i *strall*: *Gità'n Pertarich cobert ab un strall del llit* (*Libre de bones costums*, BOFARULL: 34).

D'altra banda, si fem un cop d'ull a la resta de territoris de la península Ibèrica, ens adonarem que en la documentació de Lleó destaca la forma *stramentum* –formalment idèntica al terme llatí clàssic–, que a l'Antiguitat designava quelcom que cobria el terra, sobretot palla o fullatge. En el període medieval, tanmateix, restringí el seu significat, de manera que s'apropà a moltes de les accepcions de *stragulum* relacionades amb els draps domèstics esmentades més amunt. Fóra bo remarcar que, tal com passava en el llatí clàssic i en els parlars que se'n derivaren, també hi predominen les robes de llit: *Concedo terciam partem ganati mei, de pane, de uino (...) de uaccis, de porcis, de stramentis lectorum, de equibus, de mulis siue masculis et feminis*³³. Tanmateix no hi manquen pas testimonis dels *stramenta domorum*: *Concedimus (...) monasterium Sanctę Leocadię (...) cum multis stramentis domorum, cum domibus, orreis, cubis, torcularibus*³⁴.

En el context català altomedieval, doncs, cal identificar l'accepció estudiada dels termes genèrics *estrai*, *stramenta* i *stratus* amb una peça que cobreix el llit, segurament en funció d'abrigall. Vigents entre l'últim quart del segle X i mitjans del segle XII, aquests tres mots foren corrents tan sols en la meitat nord del territori.

FLAZADA

Ressegüim primer de tot les dades que ens ofereix el corpus català altomedieval, que conté les variants següents: *flacadem*, *flacada*, *flaciada*, *flacades*, *flaciatam*, *flazada*, *flazadas*, *flasadam*, *flazadam*, *flezada* i *flazata*. Els contextos examinats es detallen tot seguit:

(1) s. XII Baraut, *DocUrgell* 39 (publicació sacramental del testament de Ramon Isarn): *Ad albergariam dimisit unam flacadem et I cotum et I porcum*.

(2) 1137 Constans, *DipBanyoles* 142 (testament del prevere Guillem): *Et Petrus, nepotx meus, I vexillum plenum vini propter suum debitum et I flacada et I capa et I porcum. Et dimito guilelmi de Comba eminam I de orde. Et Guilelmi Iordani I porcum. Beatrice, nepota mea, I flacada et I emina de orde*.

³³ CL 1248.39, any 1090, citat per *LELMAL*, s. v. *stramentum*.

³⁴ CO 7.186, any 857, citat per *LELMAL*, s. v. *stramentum*.

- (3) **1142** Alturo, *Polinyà* 94 (testament de Guilla, vídua d'Arnau): *Et ad Sancte Marie Antique sextarios VI ordeï et ad Gillelmus presbiter moabiti I et flaciada I.*
- (4) **1146** Baraut, *DocUrgell* 1496 (testament de Guillem Berenguer): *Relinquo ad Ermesen et ad Saurina II vitulos et medietatem de ovas et de agnos et de capras et flacades exceptus una optima que ego portavi cum me.*
- (5) **1153** Alturo, *Sta. Anna* 285 (testament de Ramona): *Concessit filio suo Petro I estrai et guadengam I bonam et flaciata I et culcitram I. Concessit filio suo Bernardo guadengam I et culcitram I. Concessit Gillelmo nepoto suo guadengam I. Concessit filiis suis Petro et Bernardo XX alnas de panno meliore quod filatum est in domo sua et II mapes.*
- (6) **1154** DipCardona 193 (testament del sacerdot Berenguer Ferran): *Et dimito prefixe ecclesie Sancti Uincentii (...) unum lectum torneriz, et Ia flacada et unum [sedat?] et I plomaz et IIos ledcols et unos clamascles et I.m forrol que habeo in domibus Raimundi Tixidor.*
- (7) **1171** DipTortosa 214 (testament d'Arnau Cavador): *dimitto ad ospitalis pauperum que est extra villam ad Grassa unum lectum minutum cum una marfega et una flazada et duos lanzols.*
- (8) **1175** CSCugat 1102 (testament d'Ermessinda): *Rufe, femina, eminam I et ipsas flazadas; Rusiniol, I flasadam; et Revello, alias flazadam.*
- (9) **1175-1176** DipTortosa 262 (testament de Sanç de Pina): *Famule mee mihi serviente dimitto ei XX solidos et I flezada et I linceolum et I plumad, et debeo ei XVI solidos, redantur ei.*
- (10) **1176** Sangés, *DocGuissona* 212 (testament de Pere de Gra): *Et dimitto ad Saura VII migeres de blad et unum ataud et unam flazadam et unum porch, et de illis VII migeres ego debeo ei quatuor.*
- (11) **1177** Sangés, *DocGuissona* 214 (testament del prevere Bernat de Tapioles): *In primis relinquo Sancte Marie Gissone meum corpus cum meo lecto, id est, una cozedra et una flazada et II lenzols et unum plomaz et I cuxí.*
- (12) **1179** Sarobe, *DipTGardeny* 336 (donació feta per Bernat de l'Aguilella): *Notum sit cunctis quod ego Bernardus de Aquilella dono domino Deo et Domui Milicie Templi meas armas, clipeum scilicet et galeam et sellam et spatam, et lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania et unum mortarium.*
- (13) **1180** DipTortosa 312 (testament de Bernat de Zara): *Et dimitto sorori mee Arnaldete I flazada et I berreganum. Dimitto Perete femine mee illos LXVI solidos pro quibus teneo inpignus illum operatorium de Elias et dimitto ad eam I flazada et I berreganum et I pallium meum de bruneta et omnia suppellectilia domus mee (...) et dimitto hospitale Dertuse I flazada et I lanzol.*
- (14) **1181** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 192 (testament de Dolça de Mujal): *Iterum dimito ecclesie Sancte Marie I flazada.*
- (15) **1182** DipTortosa 343 (testament de Ramon de Tona): *Et dimitto ei V cantaros olei, et I flazada, et si ille obierit sine in[fan]te legitimo coniugio hoc totum revertatur Marie, sorori sue (...) et dimitto V cantaros olei et I flazada.*
- (16) **118[6]** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 204 (testament d'Ermesèn de Brumira): *Primum, ut persolvant omnia [\pm 30] ecclesie Sancte Marie de Terracia cum meo lec[to \pm 34] et I flazada et I capciale.*

L'etimologia del present mot –les principals variants gràfiques del qual són *flaciata*, *flasciata*, *flassiata*, *flessiata*, *fleciata*, *flassata* i *flaciada*– s'ha considerat incerta durant segles, motiu pel qual s'ha discutit a bastament sobre la seva gènesi. Covarrubias (s. v. *frazada*), a tall d'exemple, el feia derivar del verb *fricare*, ja fos arran del seu pèl llarg i embullat, ja fos perquè antigament, esteses les flassades sobre sobre palla o herba seca, la gent s'hi ajeia i s'hi revolcava. Ara bé, la proposta de Coromines, ben suggestiva, sembla que desxifra el misteri. Després de refutar raonadament les aportacions de diversos estudiosos –que havien apuntat com a ancestres de *flassada* la forma àrabica *fārša* ('matalàs') o les llatines *filassata* (DU CANGE, s. v. *flassata*), derivada de *filum* ('fil'), i *farcire* i **flacciata*, provinents de *flaccus* ('flonjo')– i un cop esgotades les fonts romàniques, sospita que deu provenir d'una forma prellatina **flakiata* o **flekiata*, fet que li permet d'establir un vincle amb el sorotàptic i alhora relacionar el present terme amb el llatí *floccus* –'floc de llana'– i el germànic *blahjan-*, cosa que l'emparenta, entre d'altres, amb l'escandinau antic *blæja* –'llençol', 'vànova'–, amb l'alt alemany antic *blaha* –un drap tosc de lli, del qual s'acostumaven a confeccionar flassades, màrfegues i matalassos– i amb el suec antic *bla* o *blan* –'estopa'–. Tot estirant el fil de l'argumentació, arriba a la convincent conclusió que l'arrel indoeuropea *bhlōck-* –que significa 'floc de llana o d'estopa', així com també el teixit que se'n deriva– podria ésser la font primigènia del mot que ara mateix ens ocupa, ja que *està demostrat (...) que la bh-donava f- en sorotàptic, i és sabut que la -h/-g- del germànic suposa -ki- primitiu. Com sigui que el sorotàptic pertanyia a l'ampla zona centre-nord de l'indoeuropeu on la -ō- apareixia com a a, igual que en germànic i famílies veïnes, heus aquí que tenim una bona base per creure que el mot, en una forma flakia com la que necessitem, designant una espècie de drap, formava part del lèxic sorotàptic: fos una màrfega, una vànova, una arpillera de llit, o exactament una flassada* (COROMINES, s. v. *flassada*). Tot plegat, tanmateix, suscità força controvèrsia, fins al punt que molts lingüistes encara es mostren escèptics davant d'aquesta proposta de Coromines.

Es tracta, doncs, d'un abrigall de llit gruixut generalment quadrangular, teixit de llana o de cotó, que el *DRAE* (s. v. *frazada*) defineix com una manta peluda que s'estén sobre el llit. Balari (1899: 600), al seu torn, l'equipara a una espècie de *vellada*. En definitiva, el que en llatí clàssic es coneixia amb el nom de *lodix* o *stragulum*. Heus-ne aquí un passatge il·lustratiu: *Donamus ut supra hospitalibus pauperum de Passu et de Altobraco de Ruthena cuilibet semel duos lectos completos almatraciis, pulvinaribus et fleciatis, et linteaminibus, in quibus pauperes dictorum hospitalium jaceant et requiescant* (*Testamentum Mascaronaë Comitiss Ruthenensis*, any 1291, BALUZE, II: 551).

Els testimonis del català antic –on, a més de *flassada*, apareix sovint la variant gràfica *flaçada*– corroboren l’arrelament del mot en la nostra llengua. Malgrat que les formes *flassada*, *flaçada* i *flessada* també són autòctones tant en l’occità antic com en el modern, sembla que el català en fou el focus d’expansió, tal com ho demostra el fet que els termes *Catalogne* i *catalana* es propagaren com a sinònims de ‘flassada’, en honor a la fama adquirida per les peces provinents de Catalunya. Així, tant el castellà dialectal –que ha conservat el terme *frazada*– com molts parlars d’Itàlia i del nord de França –on destaquen les formes *flassade*, *flassarde*, *flasarde*, *flaisarde*, *flaissarde* i *flossade* (GODEFROY, s. v. *flassade*)– el manllevaren. Heus-ne aquí un exemple ben representatiu, que deixa entreveure la poca vàlua d’aquest tapall: *Nos veem que con cau una leja taca en .i. drap daurat o de seda, que pits està que con cau en una flassada o en un vil drap* (LLULL, *Contemplació*, III, CX, 18: 48).

Convé destacar, per últim, un passatge en què segons Alonso la forma *frazada* actuarà com a adjectiu –ja que la distingeix del substantiu *frazata*–: *Por una manta fraçada blanca para cama* (*Cuentas de Baeza*, anys 1492-1504, DE LA TORRE, II: 118). Segons la nostra opinió, però, podria tractar-se d’una simple aposició, fet que efectivament confirmaria la *flassada* com una espècie de manta de llit, cosa que es posa de manifest especialment en els contextos n° 7, n° 11 i n° 12 del nostre corpus, en què es descriuen paraments de llit sencers.

El mot *flazada*, doncs, es correspon amb un abrigo de llit. Certament no es pot pas afirmar que es tractés d’un terme corrent al llarg de tot el període estudiat, ja que en les fonts documentals del nostre territori només és present en passatges del segle XII. La seva introducció, doncs, tingué lloc en una època relativament tardana. D’altra banda, es presenta viu a la totalitat del territori estudiat.

QUIR

Les fonts altomedievales conservades en territori català presenten un sol exemple de la veu *quir* en l’accepció que aquí es interessa. Es refereix a la roba de llit, com ho prova el sintagma *quir de lectulo*:

(1) **1084** LAntiq. II 40, citat pel *GMLC* s. v. *corium* (testament): *et ad predictum sacricustodem unu quir de lectulo optimum et estrallum I de lectulo*.

El mot *quir* no és altra cosa que la forma ja romanitzada del terme llatí *corium* o *coreum* –‘cuir’–, que designa tant el material usat en l’elaboració de diversos objectes com les

peces confeccionades a partir d'aquesta pell adobada. El present article el dediquem exclusivament a la segona accepció, sinònima de *coreum*³⁵.

Cal subratllat el fet, prou significatiu, que no hàgim trobat rastre de les formes *quir*, *coreum* i *cordues* en contextos aliens al dormitori. Segurament el motiu d'aquesta manca de dades rau no tant en l'absència d'objectes de cuir, sinó més aviat en el fet que hom no sent la necessitat d'especificar el material de què estan fetes les peces que tradicionalment s'han elaborat amb aquest material, com podrien ser les sabates, les cintes o les corretges. Al capdavant es tracta d'elements ordinaris que s'esquincen amb l'ús quotidià. En canvi, sí que convé esmentar-lo en el cas de les peces generalment confeccionades a partir d'altres teixits, com és el cas del tapall de llit –descrit com a *quir de lectulo*– present en l'exemple n° 1, de finals del segle XI.

VELLADA I VELLOSO

El corpus català altomedieval registra les veus *vellada* i *velloso*, que en la majoria de casos s'identifiquen. En primer lloc, vegem els passatges on apareix la *vellata*, que adopta les formes *vellatas*, *bellatas*, *velata*, *veladas*, *uelada*, *uellada*, *velladas*, *vellata*, *vellada*, *vellatam*, *velada* i *velade*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaça Baró): *et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II, pellicas VI (...) Nam et ego Sancoli, presbyter, dono (...) vellatas IIII et plumaco uno.*

(2) **924** Baraut, *DipTavèrnoles* 13 (donació feta pel prevere David): *Et ad illo Pulo (...) bellatas II et plumazo I et mapas et tualias unas et capitas VIII de corte.*

(3) **940** Ordeig, *Dotalies* 56 (consagració de l'església de Sant Miquel Arcàngel, a Ponts): *Et dono ibidem tapites II, gangapes II, chotos II, plumazos III, batlencos II, bellatas III.*

(4) **944** Junyent-Ordeig, *DipVic* 224 (venda feta per Senior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIIor.*

(5) **970** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 29 (testament sacramental del levita Bonfill): *Et a Mirone tapite I de velata et plumazo.*

³⁵ Vegeu també els articles *coreum* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 396-397; i *quir* en el capítol dedicat a la roba de llit: 64-65.

(6) **979** DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I, tapedem vetere (...) totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

(7) **981** DCBarcelona 131 (venda feta per Saborel·la): *Et dono tibi boue I colore nigra et oues IIII (...) et uelada I et cubo I et tonna I maiore et arcca I.*

(8) **992** DCBarcelona 220 (testament d'Aurúcia): *Et iubeo dari a Sinnelo, mulier Eldefredo, pellicia I agnina spanescha, uellada I, coto I.*

(9) **1002** CSCugat 377 (testament de Mello): *et dono ad monachis de s. Cucuphati, et gudengos II, velladas II, et plumacio I.*

(10) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ipsa suo lecto in quo iacet ad Sancta Maria, id est taped, feltro, chot vulpino, vellata linia, chuxinos II.*

(11) **1007** Junyent-Ordeig, *DipVic* 699 (testament del levita Galí): *Et a Vivas presbiter vellada I. Et ad Oliba presbiter pellicio I. Et ad Onrado, parilio I de cotos.*

(12) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(13) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Et kaldera maiore cum ipsos cremascles et vellata spanesca cum feltre precepit donare ad Vivas sacer prefato.*

(14) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 65 (testament sacramental de Bernat): *Et ad Berengero filio meo et ad Gerberga filia mea [± 5 ll.]lata I et v[e]llada I et plumbacios II.*

(15) **1026 o 1030** Baraut, *DocUrgell* 405 (testament de Ponç Ardiaca): *Et alium meum avere quod remanet tam mobile quam etiam immobile (...) in velladas vel in paones, hoccas vel gallinas et ipso suo superlecto (...) ipsos meos debitos solvite.*

(16) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *Et ad Mazarefo velata I; et ad Egu[erade], alia; et ad Elliards, filiola mea, tappito I et quoto I et plumazo I.*

(17) **1036** Baraut, *DocUrgell* 24 (publicació sacramental del testament del levita Guisad): *Et a Mir Cardona ipsa vellada blanca, et a Duran ipso drapo vermilio.*

(18) **1039** DipCardona 32 (publicació jurada del testament de Rodball): *Et draps III de lito ad filia sua Bonadona. Et ad Chixol, femina, uellada I.*

(19) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 994 (testament del levita Guillem): *Et ad genitrice mea vellata I et quarta I de ordeo et sestario I de furmento (...) Et ad Arsen vellata I. Et ad Azalaica quarta I de ordeo et quadenga I (...) Et ad Albert quarta I de ordeo et velata I.*

(20) **1042** Baraut, *DocUrgell* 26 (publicació sacramental del testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell): *Ad ipsos presbiteros qui missas canunt in servicio Sancte Marie remaneant solidos quinquaginta inter vinum et tonnas et orreos et cubos et velladas et chotos et plumazos et archas (...) Ad Baron scriba vellada I valente solidos III et uno plumazo.*

(21) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (testament del levita Ramon): *et iubeo ut ad domina mea Sancta Maria Sedis Orgelli ad ipsa canonica remaneat (...) uno lecto de trapos, id est feltro I et tapeccio I et lenciolo I et*

guadenga I et vellada I^a et plumatios III (...) Et uno choto albo et I vellada que sunt in iam dicta Bethulona remaneant ad presbiteros de Sancta Maria de Bethulona per missas.

(22) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a Guillelmo presbitero de Uro maneat coto .I., et a Guifredo levita de Uro remaneat ipsa vellada que ibi habeo.*

(23) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1073 (testament de Guifré, levita i canonge de Sant Pere de Vic): *et dimitto iamdicte Marie et matri sue vellatam unam et guadengam.*

(24) **1050** Baraut, *DocUrgell* 635 (venta feta per Francó i la seva muller Ermel·la): *propter precium vellada I optima.*

(25) **1051** Baraut, *DocUrgell* 644 (testament del levita Oriol): *Et ad Petrum Ermemir asinum I qui fuit de Mir Geruz et velada I et cot I vermel. Et ad Sendred clerico velade I.*

(26) **1053** Baraut, *DocUrgell* 660 (testament del sacerdot Sunyer): *Et ipsa vinea que habeo in Ursian ad Camporotondo qui mihi advenit per plantacione remaneat a Seniofredo sacer simulque cum vellada I.*

(27) **1059** Baraut *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et ipso meo bambez remaneat a Guilelmo Miro simul cum (...) una velada (...) Et a Bonohomine de Muncar ipsa mea vellada quem tenet in pignore Bernard de Villag.*

(28) **1066** Junyent, *Oliba* II 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *corporals festivos IIII; cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals IIII; feltres IIII; velada de serico I; plomacs IIII; guonfanons VII cum cruces argenteas.*

(29) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et ad Maria soror mea relinquo I velada et I gadinga.*

(30) **1175** *DipTortosa* 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *et filie Vitali dimitto coopertor in die et una aumalasa et I velada aucotonia et matri sue mea pellicia de conile.*

En segon lloc, transcrivim els passatges en què es documenta la forma *velloso*, testimoniada com a *veloso*, *vellosos* i *vellosum*:

(31) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I optimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II.*

(32) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Et alia mea sorore Chixol dimitto uncias V, quas mihi debet, et duos vellosos de capite cum quatuor uncias auri.*

(33) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos IIII, et tapids XI inter de kastella et alios, et bancals XXII de tapid, et V de cordues.*

(34) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

Tant el substantiu femení *vellata* o *villosa* com el masculí *vellosus* provenen del mot llatí *villus*, que designa el pèl dels animals així com el dels draps. Ambdós termes, doncs, es refereixen a teles peludes, utilitzades tant com a abrigalls de llit com per a la confecció de

vestimenta i draps per eixugar-se els peus o les mans: *Et corporale pallium et villosam unam ad tergendos pedes, cum laveris, servorum Dei* (BONIFACIUS – LULLUS, *Epist.*, 61, JAFFÉ: 180). Segons Balari (1899: 600), que equipara la *vellada* a la *flazada*³⁶, *la vellada era una tela tejida á manera de felpa por tener vello ó pelusilla*. De fet, probablement en alguns contextos *vellata* i *vellosus* s'haurien d'identificar amb quelcom semblant al vellut –*pannus τριχωτός*–, és a dir, un teixit de pelfa llis d'un costat i pelut de l'altra, generalment elaborat amb seda, llana o cotó: *Dedit (...) duas cappas de cangio viridi, unum pannum sericum, qui vocatur veluel, et unum manutergium sericum*³⁷; *In omni tempore tegmine lineo, id est, veluso, frui bene licebit* (*Regula pauperum commilitonum Sanctae civitatis*, PUY, LXX: 102). Convé no oblidar, d'altra banda, l'adjectiu *vellosus*, aplicat sovint també als teixits, com mostra l'exemple següent: *Liceat eis super linteum vellosum sedere, quod est mos ponere super sellam equi* (*Ordo Romanus*, XXXVI, 2, segle IX ex., ANDRIEU, IV: 195). Entre les formes gràfiques documentades en els textos medievals europeus destaquen *vellata*, *villosa*, *villosus*, *villusus*, *velluvium*, *velotum*, *vellonus*, *vellonus*, *velluetum*, *velludellum*, *velluellum*, *velluvium*, *vellutum*, *velutum* i *velutus*.

En la documentació catalana altomedieval es pot observar una notable variació en l'ús de les dues formes que ens ocupen. D'una banda, *vellada* o *vellata* s'especialitzà com a abrigo de llit, mentre que, de l'altra, *vellosus* s'identificava unes vegades amb la *vellata* i d'altres amb alguna peça relacionada amb el cap, com ens mostra el fragment n° 32, en què es mencionen *duos vellosos de capite*. Malauradament, el context suau exposat no ens permet inferir-ne el significat. Segons el nostre parer podrien designar un cobriment de cap. Malgrat tot, no descartem la possibilitat que es tracti de coixins de llit apelfats, fet pel qual hem optat per incloure aquest fragment en el present capítol dedicat a la roba de llit.

Vinculats a l'arrel dels dos mots estudiats, el català antic testimonia l'adjectiu *vellós* i els substantius *véll*, *vellós* –també *velos*–, *vellut* –també *velut*– i *bellut*: *Cuyrs cuberts de velluts d'aur e de seda comunits* (*Ordinacions*, BOFARULL, V: 172). La resta de llengües neollatines, al seu torn, també els documenten a bastament: els mots castellans *veloso*, *vellón* i *velludo*; els portuguesos *veloso* i *velludo*; els provençals *velos* i *velut*; els francesos antics *veluel* i *veluotte*; els francesos moderns *velu*, *velvel*, *velours*, *velvotte* i *velveret*; i els italians *villosa* i *velluto* en representen una bona mostra.

En definitiva els dos mots aquí estudiats fan referència a teixits peluts utilitzats en funció de flassades o abrigo de llit. La veu *vellada* es documenta entre els segles IX i XII, mentre que *veloso* apareix tan sols al segle XI. Ambdós termes es presenten a la meitat nord

³⁶ Vegeu també l'article *flazada* en el capítol dedicat a la roba de llit: 61-64.

³⁷ *Necrologium Ecclesiae Parisiensis* 17. Kl. Junii, citat per DU CANGE, s. v. *villosa*.

del territori, tot i que el fragment n° 30 evidencia que entorn del segle XII s'introduí *vellada* també al sud.

VELLADELLA I VELLADETA

Finalment cal fer esment dels diminutius *velladella* i *velladeta* – presents en el corpus català altomedieval –, que devien designar una flassada petita. Heus aquí els passatges que els contenen:

(35) **1044** Baraut, *CartAndorra* II 4 Apèndix (testament del sacerdot Seniofred): *Et ipso lineo quem abeo in Pal et in ipsa Sede et lana solidos .V. donare faciatis ad Guadall et ad Eg et ad Ranlo. Et ipsa velladella donetis ad Ermemir et ad Fachil.*

(36) **1054** Baraut, *DocUrgell* 28 (testament del sacerdot Arnau): *Ad Sancti Iacobi de Gallicia cot .I. cum ipsa velladeta et si fieri potest redimat illos Tedberga.*

1.4. Els llençols

BADALENGO

Vegem, primer de tot, la incidència d'aquest ètim en la documentació catalana altomedieval, que conté les variants *vadelincos*, *batlencos*, *badelengos*, *badlengos*, *badlenguos*, *badalengos*, *batlineos*, *badlenios* i *bodlengos*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII.*

(2) **940** Baraut, *ActUrgell* 29 (consagració de l'església de Sant Miquel de Ponts): *dono ibidem tapices II, gangapes II, chotos II, plumazos III, batlencos II, bellatas III.*

(3) **948** DipOsona 612 (testament de l'ardiaca Guadamir): *Et ipsum meum lectulum tapide et coto et badelengos III et plumatio I et ipsos II bancales qui sunt infra mansione, remaneat ad Patricio pro anime mee.*

(4) **951** Baraut, *DocUrgell* 8 (testament del bisbe Guisad II de la Seu d'Urgell): *et lectos II^{os} optimos, idest tapides III et badelengos III obratos et fagire I et plomaces III.*

(5) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I.*

(6) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament de Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *Et ad Sancto Felix iussit donare cotos II tecatos, badalengos II apud sponnalles, plumacios II, cabecallo I.*

(7) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V, veteres autem tapetios V et cotos tecatos VI, [...] VI badlengos pariarum VI cum capialibus V.*

(8) **1010** CSCugat 441 (testament d'Adalbert): *et concedo ad Oriolo suprascriptum choto I, et concedo ad Wifredo guadengho I et ipso tapido, et ipso badlenguos II et feltro I remaneat ad Boveto et ad Udalghero.*

(9) **1010** CSCugat 431 (publicació sacramental del testament d'Adalbert): *et concessit ad Oriolo suprascripto coto Iº, et ad Guifredo, guadengo Iº. Et ipse tapito et ipsos badalengos II et feltro Iº concessit ad Boveto, et ad Udalgario.*

(10) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(11) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Et ad sancta Maria cenobii Riopullensis tapito Iº et batlineos cum plumatio.*

(12) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancta Maria cenobio Riopullo tapito Iº et badlenios cum plumatio.*

(13) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 65 (testament sacramental de Bernat): *Et a Sancti L[urentii capito] I et bodlengos II et plummacio I.*

Du Cange sospita que el mot *batlinia* del llatí tardà podia haver derivat de *balinge*, el terme emprat pels *Lemovices* –poble celta que en temps antics habitava l'actual Llemotges– per referir-se a les *fascias lineas quibus involvuntur infantes* (DU CANGE, s. v. *batlinia*). En llatí medieval, tanmateix, adquirir el significat de roba de llit feta de lli, és a dir, *panni lintei lectorum* (DU CANGE, s. v. *batlinia*): *Unaquæque villa intra cameram lectaria, culcitas, plumatias, batlinias, drappos (...) habeat* (KAROLUS MAGNUS, *Cap. villis*, XLII, SCHNEIDER: 24). Entre les variants registrades per les fonts europees medievals destaquen *batlinia*, *batlincus*, *batlencus*, *badalengus* i *vadelincus*. És possible, a més, que la forma *ballinus* –que Du Cange (s. v. *ballinus*) defineix com *lodix, stragulum*– també formi part d'aquest ètim: *In lecto habemus tantum ballinum, et duos borrat, unum inferius et alterum superius, et quotum, et pulvinar, et cervical, et duo capitalia propter lavandum, quatuor tunicas et quintam misericordia*³⁸. De fet, segons el mateix autor, l'equivalent alemany de *batlinia*, *Bettlaken* –'llençol'–, ve a significar el mateix –ahora que n'aclareix l'etimologia–, ja que es tracta d'un

³⁸ *Statuta capitulorum generalium Ordinis Artigiæ*, a ESTIENNOT, Claude, *Fragmenta historiae Aquitanicae*, vol. I, citat per DU CANGE, s. v. *ballinus*.

compost format a partir dels mots *Bett* –‘llit’– i *Linnen* –‘roba de lli’–³⁹. D'altra banda, Coromines (s. v. *vànova*) insinua que *badalenc* representa un sinònim de *guadenga*⁴⁰, *qui sap si encara una altra de les transformacions del nostre complex irano-romànic*.

Cal emfatitzar el fet que Du Cange no reconeix la forma *vadelincus* com a equivalent de *batlinia* –segurament, doncs, sota la veu que ens ocupa tampoc no hi hauria inclòs *badalengus*, si n'hagués recollit alguna aparició–, ja que, sense concretar, es limita a etiquetar-la com una peça de roba. Sembla clar, però, que l'hi hem d'incloure, sobretot si observem les variants *batlencus* i *batlincus*, que semblen ben bé un eslabó d'unió entre *batlinia* i *vadelincus* o *badalengus*.

D'altra banda, estirant una mica més el fil de la interpretació de Coromines, ens arisquem a creure que no hauria estat pas impossible que un creuament dels mots *vanova* –també *banova*– i *lintheum* –també *linceum*– hagués donat com a resultat *batlinia* i *batlincus* o *batlencus*, un híbrid que de vegades incorporava, a més, la terminació d'aparença germànica ja present en *gaudenga* –sota la forma de *badalengus*–.

D'entre els passatges registrats al nostre territori destaquen les expressions *badalengos obratos* i *badalengos operatos* – presents en els exemples n° 4 i n° 5 respectivament–, referides a peces ornamentades. A més convé destacar l'estreta relació que la peça objecte d'estudi manté amb els cobrellits i els coixins, tal com evidencien els sintagmes *badalengos apud sponnalles* –en el context n° 6– i *badalengos cum capialibus* –en el n° 8–.

No tenim constància que cap de les variants del mot que ens ocupa hagi deixat rastre en les llengües romàniques.

Així doncs, la veu *badalengo* designa un llençol, generalment fet de lli. D'altra banda, convé subratllar el fet que, restringit a la meitat nord del territori estudiat, aquest mot s'utilitza tan sols entre mitjans segle IX i el primer quart del segle XI.

LENCIO I LENCIOLO

La documentació catalana altomedieval presenta copioses variants de les veus que ens ocupen: *lintheos*, *lencio*, *lenciolo*, *lencol*, *lencols*, *lencios*, *lenciolum*, *lenciolos*, *lencol*, *lintheo*, *ledcols*, *lintheis* (abl.), *lintheola*, *lanceolos*, *lanzols*, *lintheolos*, *linceolum*, *lencols*, *lençols*, *lanzol*, *lancols* i *lintheolum*. Tal com es pot apreciar, les formes diminutives, gairebé tan freqüents com

³⁹ DU CANGE, s. v. *batlinia*. Tot i que Du Cange menciona *Bettlake*, la forma correcta en l'alemany actual és *Bettlaken*, tal i com ho hem escrit aquí.

⁴⁰ Vegeu també l'article *guadenga*, *gangab* i *vanua* en el capítol dedicat a la roba de lli: 84-94.

les de grau positiu, ja apareixen equiparades a aquestes darreres –així doncs, s’han lexicalitzat, tot abandonant la noció diminutiva originària–, de manera que les analitzem totes plegades dins d’un mateix article. D’altra banda, *ledcols* –en lloc de *lencols*– es pot atribuir a un simple error d’escriptura. Repassem ara els contextos objecte d’estudi:

(1) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]III, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(2) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l’església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l’arquebisbe Ató d’Osona): *metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lencio I, tapito I, veterem I, plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII.*

(3) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (testament del levita Ramon): *iubeo ut ad domina mea Sancta Maria Sedis Orgelli ad ipsa canonica remaneat (...) cum uno lecto de trapos, id est feltro I et tapecio I et lenciolo I et guadenga I et vellada I^a et plumatios III.*

(4) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d’Isarn): *et ad Arnall Remon solidos II inter pane et vino et guadenga una. Et ad Stephano dimisit ipsa sua almocelia meliore que abebat in Sede cum lencol et plumaz cuberto de tirez.*

(5) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d’Arnau Mir): *et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos IIII, et tapids XI inter de kastella et alios (...) savana I zofia, et lencols III optimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri, et canlzas unas de oxtori, et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga.*

(6) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs, et ad cenobio s. Cucuphatis estrai et guadenga I et lenciolum I, plumacium I, et ad cenobio s. Petri similiter, et ad ospitalem s. Crucis similiter, et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I (...) et ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

(7) **1084** Baraut, *DocUrgell* 997 (testament d’Estefania): *Et ad filia mea Stephania quoto uno et lenciolo I et duos mapilos et duabus tuvallas et meas pelliculas et meo manto.*

(8) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Arnall Maiol I gadinga optima et I colçedra et I plomaz et I lenceoli.*

(9) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

(10) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimito Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii meum corpus cvm XXti morabetinorum in auro aud in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linteo et I berregano et I plomac et I cuxino.*

(11) **1154** *DipCardona* 193 (testament del sacerdot Berenguer Ferran): *Et dimito prefixe ecclesie Sancti Uinentii (...) unum lectum torneriz, et Ia flacada et unum [sedat?] et I plomaz et IIos ledcols.*

(12) **1163** Constans, *DipBanyoles* 156 (testament d'Arnau Guillem): *In primis corpus meum dimitto ad seppeliendum in cimiterio Sancte Marie de Cerviano cum meo lecto idem cum letica et culcitra, fulcro et duobus linteis, et duabus guardigiis novis, et caputiale et cum mea mula.*

(13) **1163** DipTortosa 134 (testament de Pere de Rajadell): *Lectulum meum, duo s linteola et baracham et culcitram plumeam dimitto Iohanni canonico filio meo.*

(14) **1166** CSCugat 1060 (publicació sacramental del testament d'Ermessindis): *Dimisit ad filiam Maiassendis mansum ubi habitat Bernardus Gifredi cum suis pertinentiis et brisallo I et guadenga I et lanceolos II et plumacio I.*

(15) **1171** DipTortosa 214 (testament d'Arnau Cavador): *dimitto ad ospitalis pauperum que est extra villam ad Grassa unum lectum minutum cum una marfega et una flazada et duos lanzols.*

(16) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *Concedo Bernardo baptizato meo I coopertorium lineum et I guadengam et II linteolos et I plumaz et XXX morabetinos in auro et unam culcitram. Concedo Berengarie baptizate mee I coopertorium lineum et I gadengam, II linteolos et unum plumaz et XX morabetinos in auro.*

(17) **1175-1176** DipTortosa 262 (testament de Sanç de Pina): *Famule mee mihi serviente dimitto ei XX solidos et I flazada et I linceolum et I plumad, et debeo ei XVI solidos, redantur ei.*

(18) **1177** Sangés, *DocGuissona* 214 (testament del prevere Bernat de Tapioles): *In primis relinquo Sancte Marie Gissone meum corpus cum meo lecto, id est, una cozedra et una flazada et II lenzols et unum plomaz et I cuxi.*

(19) **1179** Sarobe, *DipTGardeny* 336 (donació feta per Bernat de l'Aguilella): *dono domino Deo et Domui Milicie Templi (...) lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania et unum mortarium.*

(20) **1180** DipTortosa 312 (testament de Bernat de Zara): *et dimitto illam tunicam meam grogam ad pauperem unum necessitatem eam habentem, et dimitto hospitale Dertuse I flazada et I lanzol.*

(21) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Dimitto ad operam Sancti Iacobi de Amer (...) scrinias et guadengam et capsal et II lancols et saclit ubi magister iacuit quod habeo in Amer.*

(22) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad ipsam mansionem quam ipsa Donada de Gissona tenet, ipsum meum lectum, scilicet, duas guadengas et unum plomaz et unum linteolum et unam letigam, ut iaceant ibi pauperes.*

(23) **1196** Sangés, *DocGuissona* 274 (testament d'Ermengarda Geralda): *et ad Devotam Gissone I^m plomaz et I^m lenzol et I^a guadenguetam.*

Val a dir que en el passatge nº 5 cal esmenar la lectura que Sanahuja, que transcriu *lelncols*, una forma ben estranya i que no reflecteix en absolut el document original, on es llegeix *lencols*.

El mot *linteolum*, d'ascendència llatina, constitueix un diminutiu de *lintheum* –sinònim de *lintheamen* i derivat de *linum*, ‘lli’–, que en llatí clàssic feia referència a qualsevol tipus de drap de lli, cosa que comportava l'aglutinació en una sola paraula de multitud de significats específics segons els contextos concrets en què s'ubicava: des d'una simple tela, un mocador, un tovalló o unes estovalles –*sudarium*, *orarium*, *mappa*, *mantele*– fins a les veles dels

vaixells, passant per una túnica –de vegades també el conjunt de la roba interior–, un vestit de lli, una cortina o un cinyell –*cinctus, subligaculum*– (DAREMBERG, C. – SAGLIO, s. v. *lintheum*): *Tum medici digiti pollices lintheolis vel fasceis, ne debebantur, involuti in os eius coiciendi, ceteri extrinsecus admovendi sunt* (CELS., VIII, 12). Els adjectius *lintheatus* i *lintheus*, al seu torn, significaven ‘teixit en lli’ i ‘de lli’ respectivament. De fet, fins ben entrada l’Edat Mitjana el lli i la llana constituïen la principal matèria primera en la manufactura de vestits. En aquest sentit, tant les teles hispàniques, com les síries i les egipcíaques gaudien de prestigi arreu (CAGNAT, s. v. *lintheum*). Malgrat tot, d’ençà de la fi de l’Imperi la seda s’anà imposant en els mercats en detriment del lli.

Ara bé, en períodes posteriors el mot *lintheum* experimentà una ampliació de significat, de manera que, a més de referir-se genèricament a una tela de lli o un teixit de cotó –de tant en tant, el trobem referit també a draps de llana– i de conservar el sentit de ‘túnica’, incorporà l’accepció de ‘llençol’.

Lintheolus també eixamplà el seu abast amb el transcurs del temps, ja que, si bé en un inici es referia a un drapet de lli –d’aquí que s’emprés per designar els mocadors i els tovallons–, posteriorment també adoptà el significat de ‘llençol’. El passatge següent ens recorda la seva vinculació a la vestimenta: *Quid istae, quae vesti quotannis nomina inveniunt nova? / Tunicam rallam, tunicam spissam, lintheolum caesicium, / indusiatam, patagiatam, caltulam aut crocotulam* (PL., *Ep.*, II, 2). Convé recordar, a més, que l’adjectiu corresponent, *lintheolus*, pot expressar tant la noció ‘de lli’ com una tela adequada per la confecció de llençols.

En el llatí d’època medieval *lintheum* –sovint transformat en *linthea* o *lencium*, un clar reflex de formes ja romanitzades– esdevingué el mot predilecte per referir-se a les túniques interiors de lli i als llençols: *Et uos destis nobis precio mici, Sisemundo, lentio lineo in modio III et metro de sicero*⁴¹. El terme *lintheamen*, per la seva banda, mantingué les nocions de ‘tela de lli’ i ‘vestidura de lli’, alhora que incorporà el significat de ‘corporal’ i ‘drap d’altar’. En la mateixa línia, *lintheolum* –també *lintoileum*, *lintheolus* i *lenciolus*– passà a designar, a més de les teles de lli i els llençols, els draps d’altar, tot i que amb el temps, si més no en el nostre territori, s’especialitzaria com a forma única per a referir-se als llençols de llit: *Mando capitulo meum lectum de pano cum mea meliori culcitra et plumari et facerolo et duobus lintheanibus et duabus colchis (...) He supradicta compleantur de omnibus rebus meis, scilicet (...) octo plumaribus et duodecim mantis et quinque facerolis et undecim lintheanibus et*

⁴¹ CL 15.8, any 904, citat per *LELMAL*, s. v. *lenzo*.

*quatuor alfamaris et una cortina*⁴². Totes aquestes veus, al capdavant, responen a *lintea supellex* (DU CANGE, s. v. *lencius*).

Sembla habitual que quan s'esmenten els llençols, vagin aparellats de dos en dos. D'altra banda, convé preguntar-se per què la presència dels llençols és tan minsa en els inventaris i demés documents notariais, especialment si la comparem amb la resta dels elements que conformen la roba de llit. Gómez-Moreno (1998: 332-345) assegura que les *lineas* o *linulas* no apareixen gairebé mai perquè són teles de poc valor, producte del país. Ara bé, si fos així, no tindria massa sentit que els individus benestants lleguessin aquests draps juntament amb peces de valor reconegut, fet que ens porta a no descartar la idea que tan sols els llits de les classes privilegiades es vestien amb llençols. De fet, el nostre corpus n'evidencia una major presència justament a partir del segle XII, moment en què la pobresa ja no era tan extrema com en els segles anteriors, cosa que ens sembla una dada força reveladora.

Tant *linteum* –també *lenteum* i *lentium*– com *linteolum* –o *lenciolum*– han deixat rastres rellevants en les llengües romàniques: *llenç* –‘tela de lli, cànem o cotó’–, *llenceria* – que inclou la roba de llit, de bany i de taula, a més de la roba interior– i *llençol* –juntament amb les seves variants gràfiques *llansol* i *llensol*– en català, derivats directament del diminutiu *linteolum*: *It. mes li pagá per preu de dos parells de lansols de drap de lin prim, la un parell ab tres randas en cascun, e l'altre parell ab espineta en las orlas* (Doc. any 1387, *BSAL*, II: 106); *lienzo* i *lenzuolo* en castellà; *llenzo* en asturià; *lenza* i *lenzuolo* en italià; *lançol* o *lençol* en portuguès; *lensol* en provençal; i *linceul* en francès.

En definitiva tant *lencio* com *lenciolo* designen els llençols de llit. Atenent als fragments catalans altomedievals suara exposats es devia tractar de peces fines i per tant gens habituals en els llits de les classes menys afavorides. Presents arreu del territori, aquestes dos termes apareixen a partir del segle X.

⁴² CL 1895.6, 27, any 1220-1225, citat per *LELMAL*, s. v. *linteamen*.

1.5. Els cobrellits

ALIFAFa

Examinem primer de tot els testimonis que ens ha deixat la documentació altomedieval conservada al nostre territori, en els quals es testimonien les variants *aliphapha*, *alifafes*, *alifaz* i *alifaf*:

(1) **1024** CSCugat 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et ad Sabida pelliata I obtma; et ad domum s. Stephani mapa I de dobze alnas, et aliphapha I.*

(2) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 993 (testament de la difunta Garsenda): *Et concessit ad filias suas IIII^{or} litos de drapos et alifafes III et gundelas II et peliscia I et camisos II et plumascio I.*

(3) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et ipsas III telas, una dalifaz, et alias II de drapo tinctas remaneant ad iam dicto domo s. Adriani, qui sunt in iam dicta Betulona. Et uno coto albo et una vellada, qui sunt in iam dicta Betulona, remaneant ad presbiteros de s. Maria de Betulona per missas.*

L'exemple n° 3 apareix reproduït també a Baraut, *DocUrgell* 588, que desfà l'aglutinació de la preposició i el substantiu, *dalifaz*: *Et ipsas tres telas .I. de alifaf et alias .II., de trapo tinctas remaneant ad iam dicto domo Sancti Adriani qui sunt in iam dicta Bethulona.* L'expressió *tela de alifaf* es devia referir senzillament a un drap que hom empraria per a la confecció d'una *alifafa*.

El terme *alifafa* prové de la forma aràbica hispànica o andalusa *alīḥāf* –amb el característic article àrab integrat–, que al seu torn deriva de l'àrab clàssic *liḥāf*, mot que segons Steiger tant designava un abric femení de dimensions considerables (1943: 649) com un cobertor de llit (1991: 263). Altres fonts, no obstant això, asseguren que l'antiga forma aràbica *lifaf* –*alifaf* si hi incloem l'article aglutinat– s'aplicava a tot tipus de coberta exterior o cobertor, és a dir, el vestit que se sobreposava a la resta, mentre que *lifafa* –*alifafa* amb l'article aràbic– feia referència a qualsevol peça que servís per embolicar quelcom, especialment les faixes i els vels (MARTÍNEZ MARINA, s. v. *alifafe*).

Es tracta d'un mot testimoniats a bastament pels documents medievals, els copistes dels quals sovint n'alteraren l'última consonant –que val a dir que en un primer estadi ja havia passat de l'aspirada etimològica a la fricativa làbio-dental, malgrat que de vegades se cercava certa fidelitat a l'original mitjançant el dígraf *ph*–, en un intent d'adaptar-lo a la fonètica de les llengües romàniques. D'aquí que topem amb formes com *alifaz*, *alifase*, *aliphase* o

aliphasis. El mateix fenomen s'observa en altres arabismes presents en la documentació de l'època, tal com succeeix amb *almatrac* (GMLC, s. v. *alifafa*).

Tant en el domini castellà com en el portuguès no manquen testimonis del mot *alifafe* –juntament amb les seves variants *alifaf*, *alifat*, *alihaf*, *al(l)iphaphe*, *all(i)hafe*, *allif(f)afe*, *allifaph*, *alleape* i *allifafe*–, que segons Corriente (2003, s. v. *alifafe*²) designava un cobrellit en la primera d'aquestes llengües i una coixinera en la segona: *Mando (...) res meas ita disponere (...) ut aecclesiae Beati Petri (...) uno lenzo tiraz (...) et uno alifaf (...) donentur*⁴³. Val a dir, tanmateix, que Vignau y Ballester (s. v. *alhifaf*) en el glossari dels documents del monestir de Sahagún –que testimonien el terme *alhifaf* l'any 941– el considera un cobrellit, tot rebatent la proposta de Santa Rosa de Viterbo, que l'equiparava a un coixí de llit: *et duos lecos preciosos uidelicet duos plumazos baztrus et duas almuzallas greziscas, et duos allifafes uno ziniaue pardo et alio alfaneque ambos in panno grecisco, et duos tapetes aptimos* (VIGNAU Y BALLESTER, doc. 1429, any 1101). En castellà antic encara es conservava el terme masculí *alifafe* com a sinònim de 'coberta' o 'cobertor de llit ricament engalanat' (OELSCHLÄGER, s. v. *alifafe*), tal com suggereix la definició que Gómez-Moreno (1998: 332-345) ens ofereix dels *allihafes* o *alifafes*: *colchas, páleas o greciscas, con su envés de piel de martra o de ardilla; también vulturinos, quizá labrados en espiral, como ruedos*. En territori navarrès trobem les variants fonètiques *alifás* i *alifaz* (CORRIENTE, 1998, s. v. *alifás y alifaz*). D'altra banda, la documentació hispano-occidental també presenta mostres d'aquest mot, que ja apareix l'any 938 com a *alifafe* o *allihafe*. El *Liber Fidei Bracarense* conté un text de l'any 1136, que resulta de gran ajuda a l'hora de dilucidar el significat de la peça que aquí tractem, ja que la dóna com a sinònim de *coopertorium*: *Dedit illis unum coopertorium lecti quod romane alifaf dicitur* (*Enciclopedia Galega Universal en liña*, s. v. *romance*). Les formes *alifaf* i *allihaffes*, al seu torn, es troben documentades en el domini lingüístic gallec, tal com il·lustra un exemple de l'any 955: *alifafe I, almozalas II*⁴⁴. Així mateix, entre els segles X i XII hom pot rastrejar-ne els vestigis que han romàs en la documentació del sud del territori àstur, on el mot apareix plasmat sota formes diverses: *alihaf*, *allihafe*, *allhafe*, *alifafe*, *allifafe*, *aliphaphe*, *allifaph*, *alifaf* i *aliffafe* (GARCÍA ARIAS, s. v. *alifafe*). En aquest cas sembla que tan sols adopta el significat de cobertor de llit o tipus de manta: *Uno feltro investito de pano et una culcitra minore et alifafe luberna*⁴⁵. Així mateix, la presència del mot *alifaf(e)* –juntament amb les seves variants *alifat*, *alihaf*, *aliphaphe*, *alleape*, *allhafe*, *allifafe*, *allifaph* i *allihafe*– en la seva accepció de 'cobrellit generalment folrat de pell' també es pot resseguir en la

⁴³ Dipl. 470, any 1092, Lorrvão [or.], citat per LANGE, s. v. *alifafe*.

⁴⁴ Ferreiro II, 156.36, citat per DDGM, s. v. *alifafe*.

⁴⁵ 1181 (or.) [ACL/513], citat per GARCÍA ARIAS, s. v. *alifafe*.

documentació corresponent a les terres lleonines, tal com ho palesen els següents exemples: *Mando lectum meum cum uno tapete et una cocitra et unum plumazo grezisco et duas sauanas et una allifaph alfanec*⁴⁶; *Accepi uero de uobis, domno Bernardo abbate, uno allifafe de gatos nigros, cooperto de uno renesborc pardo, in roboratione de ista carta*⁴⁷.

Tanmateix de vegades topem amb exemples que no casen en absolut amb el que s'ha exposat fins ara, com és el cas del següent document, que data del segle XI: *Et unus puer stans ante altare Sancte Marie induto dalmatica cum alifafa in capite, qui teneat aliquam capçam in manu in representatione resurrectionis Christi*⁴⁸. Així mateix, Dozy – Engelmann aporta un passatge corresponent a una ordenança d'Alfons X en què es regula el preu de certs articles, on presumptament el mot *alifafe* significa 'pellissa': *alifafe de lomos de conejos quinse mrs.; alifafe de esquiroles quinse mrs.; alifafe de çervales dose mrs.; alifafe de ginetas veinte e çinco mrs.; e de conejos cinco mrs.; e de liebres dos mrs. e medio* (*Cortes de León y de Castilla*, I: 70). De fet, Cejador (s. v. *alifafe, alhifaf*), dóna com a primera accepció d'aquest mot 'peça de vestir', mentre que la d'edredó de pell' queda relegada a la segona posició. Segons el nostre parer, malgrat tot, no necessàriament cal pensar en abrics de pells destinats a la indumentària humana, sinó que també es podria tractar del teixit utilitzat en la confecció de cobrellits, cosa que s'adiria perfectament amb el que hem proposat suara. Vegem-ne encara un parell d'exemples, en què el terme que ara mateix ens ocupa apareix entre altres peces corresponents a la roba de llit, cosa que confirmaria l'accepció de 'cobrellit': *et uno lenzo tiraz, et una almozala serica, et alifaf*⁴⁹; *unam colcham de ciclatone et unum alifafe alfonega sinne panno...unum alifafe arminio*⁵⁰. Per la seva banda, Du Cange suggereix que l'*aliphasis* hauria estat un coixí sobre el qual hom reclinava el cap, tot il·lustrant la seva proposta amb l'exemple següent: *Plumatios digniores palios x alios subminores viii. aliphases vulturinos v almocallas morgomes vi fatoes paleos ii* (Donació de Rosendo, fundador de Celanoua, YEPES, V, Apèndix, Escriptura I: 423). Ara bé, aquesta postura també es pot rebatre, ja que no hi ha cap indicatiu que contradigui el fet que els mots *alifaf* i *aliphases* poguessin fer referència a cobrellits.

Pel que fa al període altomedieval en territori català, el *GMLC* (s. v. *alifafa*) corrobora les accepcions de 'cobrellit' i de 'teixit per a la confecció de cobertors de llit'.

⁴⁶ CL 1438.6, any 1143, citat per *LELMAL*, s. v. *alifaf(e)*.

⁴⁷ SH 1245.15, any 1131, citat per *LELMAL*, s. v. *alifaf(e)*.

⁴⁸ *Victimae Paschali laudes*, citat per DONOVAN, p. 105.

⁴⁹ Doc. de Lorvão, any 1092: escriptura de donació de Maior, vídua de João Justo, a l'església de Sant Pere de Coimbra, citat per SANTA ROSA DE VITERBO, s. v. *alifafe*.

⁵⁰ Inventari de crèdits de la comtessa Teresa i al seu favor fet al segle XII, Academia de la Historia, citat per EGUILAZ, s. v. *alifafe, alifaf*.

L'*alifafa* fou probablement una peça importada d'Orient o d'inspiració oriental, estesa entre els segles X i XII arreu de la península Ibèrica. No obstant això, per algun motiu que ens és desconegut fou arraconada de l'ús quotidià a partir del segle XIII, cosa que provocà de retruc la pèrdua del terme que la designava, fet pel qual les llengües iberoromàniques modernes no en conserven cap rastre.

La conclusió a la que hem pogut arribar, doncs, ens porta a incloure la veu *alifafa* entre els cobertors de llit, tot descartant altres funcions que diversos lingüistes han barallat al llarg dels anys. D'altra banda, les fonts catalanes altomedieval restringeixen aquest mot, usat tan sols entorn del segon quart del segle XI, a la zona central del Principat.

ALMOCELIA

Les fonts notariales de la Catalunya altomedieval presenten les variants *almocelia*, *almoceria*, *almocelias*, *almocilia*, *almazella* i *almoceliam*. Podem afirmar, doncs, que aquest mot es transcriví d'una forma força homogènia durant tot el període, segurament degut al fet que, tot i tractar-se d'un estrangerisme, no presentava massa dificultats articulatives per als parlants autòctons. Vegem-ne tot seguit els testimonis conservats:

(1) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et a Guilelmo Gualtario remaneat taped I qui fuit de Arnulfo. Et ipsa almocelia optima ad ipso pont de Valeria cum ipsas calcas vermellas.*

(2) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Er ad Mironis Guillelmi, clericus de Barchinona, dimitto ei lectum unum de almcelia et feltro et plumbacio et superlecto vulpino pro anima mea.*

(3) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *Et ad domnum Mironem Erimannum supra scribturn dimisit ipsa almocelia de palio que habebat in Alass. Et ad Ermengaudum suum presbiterum dimisit ipsum suum meliore quato que habebat in Alass simul cum plomacio qui ibidem erat. Et ad Bonumfilium presbiterum supra scribturn concessit almocerias II et guadenga I meliore simul cum alio plomaco (...) Et ad Stephano dimisit ipsa sua almocelia meliore que abebat in Sede cum lencol et plumaz cuberto de tirez et archa I cum ferradura.*

(4) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et bancals XXII de tapid, et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de palii, et alias III de castanea, et feltros VI inter banbeizals et de de lana, et ampullas VI.*

(5) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *In primis concessit Sancte Marie de Solsona suum anellum et Sancto Vicentio de Cardona et unciam auri quam vicecomes Reimundus Fulconis illi debebat et coenobio Sancti Laurencii unciam auri quam debebat illi Ermengardis que*

fuit uxor Renardi concessit cum almocilia I de captalio I et superpellitio I de pallio de canonice Sancte Crucis Santque Eulalie unciam auri per missas de coenobio Sancti Cucufatis.

(6) **1139** Baraut, *DocUrgell* 1467 (testament de Berenguer Aurucensis canonge de la Seu d'Urgell): *Et relinco ad hospitale Sedis letiga I et plomaza I et guadenga I. Iterum relinco ad matrem meam tapid I. Et ad Sancta Mariam de Ripoll almozella I et ipsos primos esplets qui michi exierint de valle Ribes ad reffectionem monacorum, ut me colligant in societate sua et orent pro anima mea.*

(7) **1167** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 160 (testament de Berenguer de Terrassa, canonge de la Seu de Barcelona): *Iterum dimitto Guillelmo de Terracia, nepoti meo, meum runcinum et eschanum meum et unam almoceliam que est in manso de Monte Eschivo.*

Cal esmenar l'error de lectura de Sanahuja, que transcriu *almcelia* en lloc d'*almocelia* en el passatge n° 2.

Aquest mot prové de l'àrab hispànic *almuṣàlla* –amb l'article aglutinat, transcrit per Dozy – Engelmann (s. v. *almocella*) com a *al-moçallâ*–, que al seu torn deriva de la forma àrabica clàssica *muṣàllà*. L'arrel d'aquest terme ens remet al verb *ṣàllà* –‘pregar’–. Mentre que en l'àrab clàssic l'esmentada paraula significava ‘lloc per resar’, en la seva variant hispànica, a més, incorporà l'accepció de petita catifa o tapís sobre el qual hom s'agenollava durant la pregària.

Ara bé, si resseguim els estadis antics d'algunes llengües romàniques, ens adonarem que hom l'adoptà per a designar una catifa, un cobrellit –fet de seda, llana o lli–, un drap ornamental o fins i tot les cortines que envoltaven el llit (VIGNAU Y BALLESTER, s. v. *almuzalla*), malgrat que de vegades –sobretot en els documents més antics– reapareix el sentit originari de ‘catifa’ o ‘tapís’. De fet, Gómez-Moreno (1998: 332-345) equipara l'*almuzalla* a la *galnapis* –la denominació que adquirí en temps dels gots la manta peluda de llana que s'utilitzava com a cobertor–, malgrat considerar-la més rica i fina. Alonso (s. v. *almucela*; s. v. *almuzalla*), per la seva banda, distingeix entre *almucela* i *almuzalla*, tot situant el primer mot al segle XIV i el segon a cavall dels segles X i XI. Així mateix, el significat que els atribueix també varia: mentre que *almucela* designaria un cobertor o una manta, *almuzalla* es referiria més aviat a un cobertor fi o a un tapís. Tanmateix les fonts no permeten corroborar tal distinció, ans al contrari: tot apunta que es tracta sempre d'un cobrellit, si bé és cert que els materials emprats en la seva confecció poden dur a interpretar-lo ara com una peça delicada, adés com quelcom més bast. Els documents conservats a la península Ibèrica testimonien les formes *almozala*, *almozalla*, *almuzala*, *almuzalla*, *almuçalla*, *almocela*, *almocella*, *almucella*, *almozela*, *almucala*, *almucalla*, *almoçala*, *almoçall(i)a*, *almoceria* i *almuceria*. Heus-ne aquí un exemple provinent de la regió més occidental de la península: *Meum lectum cum*

*almuzala*⁵¹. Segons Dozy – Engelmann (s. v. *almocella*), aquest terme es relaciona amb el francès *aumusse*, el provençal *almussa* i el castellà *almucio*. Curiosament Diez (s. v. *almussa*) esmenta les formes *almucela* del provençal, *almocella* i *almucella* del portuguès antic, i *almocela*, *almucella* i *almoçala* del castellà com a diminutius d'*almussa*, però desmenteix que provinguin de l'àrab, tot i haver adoptat l'article característic dels préstecs manlevats d'aquesta llengua.

Malgrat que vers el segle XIII aquest mot ja començà a quedar antiquat i caigué en l'oblit, el castellà modern encara en conserva vestigis en la paraula *almocela*, és a dir, el bast sac de lona o xarpellera farcit de palla o fulles de blat de moro que els jornalers del camp utilitzen com a matalàs (*DRAE*, s. v. *almocela*).

Així doncs, el terme *almocelia*, present durant tot el segle XI i part del XII especialment a l'extrem nord del territori, designava un cobertor de llit, independentment del teixit a partir del qual es confeccionés.

COOPERTORIO I CUBERTO

Les fonts documentals de la Catalunya altomedieval ens han llegat tant mostres del mot *coopertorio* com del terme *cuberto*. Ambdós responen a una mateixa realitat, motiu pel qual ens ha semblat lícit estudiar-los conjuntament. A més, cal subratllar l'expressió *lecto cobertorato* del passatge nº 5 –un llit proveït de cobrellit–, cosa que palesa el fet que no pas tots els individus tenien a l'abast un luxe d'aquestes característiques.

Repassem en primer lloc els fragments que recullen la primera de les veus esmentades, que apareix sota les formes *cuperturio*, *coopertorio*, *coopertorio*, *chobertorio*, *cohopertorium*, *copertorio*, *cobertor*, *cobertors*, *copertors*, *cobertores*, *coopertorium*, *coopertor* i *cooperatoriis* (abl.):

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-díaca Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum vistitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII, et sutolares parilia XV, et solarum parilia XL, et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelianos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II.*

(2) **981** DipOsona 1334 (testament del difunt Guitart): *Et ipsa vinea quod ille emerat de homine nomine Eldrico iussit cis vindere et dare exinde ad predicto domum Sancti Stephani planeta I ec coopertorio I.*

⁵¹ Oliveira Guimarães, doc. 3, any 1147, citat per LANGE, s. v. *almazalla*.

(3) **981** CSCugat 139 (testament sacramental de Guitard): *Et ipsa vinea quod ille emerat de homine nomine Eldrico iussit eis vindere et dare exinde ad predicto domum s. Stephani planeta I ec coopertorio I.*

(4) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(5) **1011** Udina, *La successió testada* 89 (publicació sacramental del testament de prevere Guilara): *Et ad Bonutio, presbitero, suo elemosinario concessit superpillitio suo et media uncia de auro et lecto I cobertorato.*

(6) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et ad Aureolo levita remaneat copertorio I de lecto obtimo, et a Iozberto sacer remaneat cubo I obtimo et tonna I et coto I.*

(7) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez (...) Ad Sancti Petri de Sede, unum cobertor.*

(8) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii, et ganabs II de seda, et plumbacios XII de palii.*

(9) **1150** Alturo, *Sta. Anna* 271 (testament de Guillem Ponç): *Item dimisit ei quartam partem de berreganis et cooperatoriis et culcitres et pannis de lectis.*

(10) **1173** *DipPoblet* 463 (testament de Berenguer de Calaf): *Concedo Bernardo baptizato meo I coopertorium lineum et I guadengam et II linteolos et I plumaz et XXX morabetinos in auro et unam culcitram. Concedo Berengarie baptizate mee I coopertorium lineum et I gadengam, II linteolos et unum plumaz et XX morabetinos in auro.*

(11) **1175** *DipTortosa* 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Dimitto Novela meas pelles vulpinas; et filie Vitali dimitto coopertor in die et una aumalasa et I velada aucotonia et matri sue mea pellicia de conile; et alium coopertum barrato dimitto Verdellie; et alium coopertum novum et I aumalagam filio Moroni dimitto. Et filie Bernardi Pelicer dimitto I coscera et I plumad.*

A continuació oferim els dos únics passatges on es documenta la forma *cuberto* o *cuberti*:

(12) **1066** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 432 (testament de Sendred Sunyer): *Ad Bricio cuberto I de somas VIII.*

(13) **1080** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 459 (publicació sacramental del testament de Joan): *Et concessit a Gillem filio suo cuberti, et inter Gillem et Gilla et Arssen tonna I.*

Resulta especialment interessant l'exemple nº 6, on s'especifica *copertorio de lecto*, amb la voluntat de diferenciar-lo d'altres tipus de cobertors corrents a l'època –com els destinats a cobrir certes peces del mobiliari domèstic o els que més aviat pertanyien a l'esfera eclesiàstica–, cosa que reafirma la idea que el present mot s'utilitzava en contextos ben

diversos. El sintagma *coopertor in die* –en el fragment n° 11–, d'altra banda, podria fer referència a una peça luxosa importada de l'Índia.

El terme llatí medieval *coopertorium* –juntament amb les seves variants gràfiques *copertorium*, *cupertorium* i *cobertorium*– coincideix formalment amb la veu llatina clàssica –derivada del verb *coopere*, ‘cobrir’–, que designa un cobertor, generalment una peça de tela ampla per cobrir tant animals i persones com tota mena d'objectes (RICH, s. v. *coopertorium*). Malgrat la disparitat de significats que el mot podia arribar a adquirir, el més freqüent era el de ‘cobrellit’, és a dir, el drap –generalment una peça d'abric– que s'estén damunt de la resta de paraments d'un llit per tal que faci goig. Tanmateix tampoc no és estrany topar-se amb passatges en què *coopertorium* designa un vel o una tela ornamental amb la qual hom cobreix ara un moble adés llibres eclesiàstics, determinats objectes sagrats o fins i tot l'altar –accepció que ha romàs en català sota la forma de *coopertori* (ALCOVER – MOLL, s. v. *coopertori*)–, així com també el folre interior d'algunes peces de roba. Antigament els cobertors es feien de llana: *Et primo unum lectum incortinatum, bonum et sufficientem, munitum (...) unius lodicis sive copertoriae lanæ*⁵²; més endavant, fou habitual afegir-hi lli i seda (GONZÁLEZ MENA, s. v. *cobertor*). Val a dir que a l'Edat Mitjana el cobertor de llit era una de les peces més engalanades, ja fos enriquit amb brodats, ja fos folrat amb pells valuoses –a la manera dels abrics senyorials, que se solien folrar amb pells d'ermíni o de mart (GAY, s. v. *couvertoir, couverture*)–.

En territori gallec també trobem documentat el mot que ens interessa: *sauana et coopertorio et unas toalias*⁵³. Així mateix, el podem resseguir igualment entre els trobadors: *colgat ab si desotz son cubertor*⁵⁴.

Diverses llengües romàniques han conservat, en fi, mots derivats d'aquest terme llatí. Citem-ne uns quants, a tall d'exemple: en català ha romàs *cobertor* –també escrit dialectalment *cubertor* (ALCOVER – MOLL, s. v. *cobertor*)–: *Jaher en cósseres e en blans lits, e en lançols e cubertors de seda* (LLULL, *Libre del gentil*: 286); en castellà *cobertor*; en murcià *cobertón* (GÓMEZ ORTÍN, s. v. *cobertón*); i en francès *couverture*. Així mateix, moltes d'elles han introduït noves paraules per a designar la mateixa realitat, com és el cas del català *cobrellit* o el castellà i l'aragonès *cubrecama* (BORAO, s. v. *cubrecama*), ambdós mots compostos engendrats ja dins dels estadis antics de la pròpia llengua.

En definitiva, l'accepció aquí estudiada dels mots *coopertorio* i *cuberto* remet a un cobrellit. Mentre la veu *coopertorio* fou habitual a la meitat nord del territori objecte d'estudi

⁵² Inventar., any 1476, ex Tabul. Flamar, citat per DU CANGE, s. v. *copertoria*¹.

⁵³ CDGH 16. 13, any 1204, citat per DDGM, s. v. *cobertor*.

⁵⁴ VENTADOUR, B. de, *En amor truep*, citat per RAYNOUARD, s. v. *cubertor*.

entre els segles IX i XI, el terme *cuperto* és present tan sols als dominis de Sant Llorenç del Munt durant el tercer quart del segle XI. Tanmateix les fonts catalanes altomedievales evidencien el fet que més endavant, ja al segle XII, el mot *coopertorio* s'estengué també cap a regions del sud del Principat.

GUADENGA, GANGAB I VANUA

Tenint en compte que aquestes tres formes al cap i a la fi responen a una mateixa realitat, les analitzarem plegades. Sense cap mena de dubte, de totes tres veus *guadenga* és la més representativa a l'època que estudiem, tal com ho corroboren les nombroses aparicions en el corpus català altomedieval. Les variants gràfiques que s'hi registren són igualment copioses: *quadincos, guadenca, gudengos, guadengo, guadenga, guadengho, guadengos, quadengas, quadenga, gadenga, quadenca, guadengam, quadengo, gaudengas, gaudenga, guadengs, guadinia, guadenguas, guadengas, guadinia, gadinga, guadingna, guaenga, guodenga, guadengga, guadingia, guadingas, guadingiam, guadengues, guazingia, gauzenges, guardigiis (abl.), gadengam, guadingiam, gaiadenguas i guadenguam*. Vegem-ne ara un seguit de passatges que n'il·lustren l'ús en el nostre territori:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII*.

(2) **977** CSCugat 123 (testament d'Armenter): *dono ad sorori mea Trasilo, et guadenca I, et borrhacio I*.

(3) **1002** CSCugat 377 (testament de Mello): *et dono ad monachis de s. Cucuphati, et gudengos II, velladas II, et plumacio I (...) et dono ad Fruge, femina, filia Guistrimiro, pellicea I, guadengo I, et oves II*.

(4) **1007** Junyent-Ordeig, DipVic 699 (testament del levita Galí): *Et a Vivas presbiter vellada I. Et ad Oliba presbiter pellicio I. Et ad Onrado, parilio I de cotos. Et a Tetmar, guadengo I*.

(5) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *ad Richelde, femina, guadenga I*.

(6) **1009** Udina, *La successió testada* 75 (testament sacramental de Bofilla): *Et ad Iulia concessit pellitia I et orale I et guadengo I*.

(7) **1010** CSCugat 431 (publicació sacramental del testament d'Adalbert): *et concessit ad Oriolo suprascripto coto Iº, et ad Guifredo, guadengo Iº. Et ipse tapito et ipsos badalengos II et feltro Iº concessit ad Boveto, et ad Udalgario*.

(8) **1011** Udina, *La successió testada* 89 (testament sacramental del prevere Guilara): *Et concessit ad fratri suo Baio (...) plumatiolo I et guadengho I, borrhatio I*.

(9) **1018 o 1019** Udina, *La successió testada* 112 (testament sacramental de Bernat): *Et ad Sancti [...] guadengos II et plumacio I.*

(10) **1039** DipCardona 30 (testament de la vescomtessa Engúncia): *tapeto I et coso II et quadengas II, superlecto I, de palleo plumacio I et de mea laboratione anno futuro meam porcionem ad operam Santi Petri predicti, dari iubeo.*

(11) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 989 (testament del difunt levita i jutge Guifré): *Et ipsos suos drapos reliquia ad prefata Guilla cum filios suos et filias, [et do]nent ad Geraldo suam partem: guadenga I cum feltro minore.*

(12) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 994 (testament del levita Guillem): *Et ad Arsen vellata I. Et ad Azalaica quarta I de ordeo et quadenga I. Et ad Gerberga quadenga I et sestarios II de ordeo.*

(13) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Poncio gaderiggo I perna et I gadenga, a Transgonci gadenga I, ad Ermomir gonella I de ipsa lana.*

(14) **1040** AComtalPerg II 278 (testament de Truitelda): *Et concedo a Sancia oves III et quadenca I, et porcella I et callina I.*

(15) **1044** Baraut, *DocUrgell* 574 (testament del sacerdot Seniofred): *Et ipsa guadenga que abeo de Alez de Alass remaneat ad Onofred, et alio quoto que abeo de Alez filia de Gonberti donare faciatis ad Ranlo nepota mea. Et guadenga que abeo de Companno cum ipso coted que abeo in Bar remaneat ad Eg.*

(16) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (testament del levita Ramon): *cum uno lecto de trapos, id est feltro I et tapecio I et lenciolo I et guadenga I et vellada I^a et plumatios III (...) et mapas et tovalles.*

(17) **1047** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 339 (testament d'Adaleda): *Et a Transgoncia femina camisa I et guaramballo I pellicia I cotidiana et oralos II cotidianos et guadenga I et porchastra I et aguila, camisa I et guaramballo I et pelliciono I et flado I de canamo.*

(18) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a Remon Elldemar remaneat guadenga I et feltro I.*

(19) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1073 (testament de Guifré, levita i canonge de Sant Pere de Vic): *et dimitto iamdictae Marie et matri sue vellatam unam et guadengam.*

(20) **1049** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 348 (testament d'Ermemir): *et ad pater meus oues II et capras II et guadengo I et borrhacio I.*

(21) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1070 (testament del sacerdot Guitard): *Et ipsa mea gonnella ad Guitardo, meo homine. Et ad Benedicto notario dimitto guadengo I.*

(22) **1051** Baraut, *DocUrgell* 643 (publicació sacramental del testament de l'arxilevita Guillem): *a Guillelm Arman supralito I de palii et a Isarn Ssegudo feltro I et guadenga I.*

(23) **1053** Baraut, *DocUrgell* 660 (testament del sacerdot Sunyer): *Et a Wiscafred filio meo remaneat trapo I de lecto et guadenga I et feltro I et plumazio I, et a Guinedeld filia mea remaneat chotos III.*

(24) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ad Sendret Duran drapo I de lito. Et ad Seniofred scriba guadenga I qui valet uno manculo.*

(25) **1057** Baraut, *DocUrgell* 697 (testament de Guillem Mir): *Et ad Guifred sacer quadengo I.*

(26) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *Et concedo ad filia mea Neuia (...) ipsos meos drapos totos et gaudengas et blumacios, exceptus gaudenga I et feltro et blumacio I que ego porto in meo lecto.*

(27) **1066** CSCugat 650 (testament de Sicards): *Et iterum concedo ad domu s. Cucufatis alias vaccas qui remanent, et tonna I de vi et guadengs IIII et quat I et feltre I et plumacs IIII et mapes II et tovalias II.*

(28) **1067** CSCugat 656 (testament de Richell): *et concedo ad Arsens quato I et guadenga I.*

(29) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *Et ad Bonumfilium presbiterum supra scribtum concessit almocerias II et guadenga I meliore simul cum alio plomaco (...) et ad Arnall Remon solidos II inter pane et vino et guadenga una.*

(30) **1075** Baraut, *DocUrgell* 873 (testament del sacerdot Guillem): *Ad Remon Duran choto I de lit et guadinia I.*

(31) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs, et ad cenobio s. Cucuphatis estrai et guadenga I et lenciolum I, plumacium I (...) et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I.*

(32) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (testament de Guillem Gualter): *Tres vero stratus cum quadam gadinga, excepto uno in quo deferant corpus meum ad monumentum.*

(33) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (publicació sacramental del testament de Guillem Gualter): *Tres vero stratus cum quadam guadingna, excepto uno in quo illius ad monumentum deferrent corpus.*

(34) **1086** CSCugat 726 (publicació sacramental del testament de Ramon Mironi): *ad nepota sua Ermesen (...) quarto I et guadenga I et barrila I.*

(35) **1092** Baraut, *DocUrgell* 1091 (testament d'Ermessenda): *Et ad domna Ermesendiis filia mea remaneat ipsa mea colcedra meliore, et ad Ermengrans filia mea remaneat ipsa mea gonela et ipso meo matel et unas mapasas et I quoto et I guaenga.*

(36) **1094** Bach, *ACSolsona* 344 (testament d'Ermesén): *ad Gerbert Mi[r] quat I et guadenga I et cocedra I et plomac I.*

(37) **1095** Bach, *ACSolsona* 351 (publicació sacramental del testament d'Ermesén): *ad Gerbert Mir quato I et guadenga I et colcedra I et plomaz I.*

(38) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1149 (testament del sacerdot Ramon): *Ad Sanctum Andream monasterium (...) duos trapos de lectulo, unum ad dormitorium et alium ad helemosinam, et una guodenga et plumacio I.*

(39) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Sendred fidelissimo amico meo ipsa mea capa de pressent cum ipso meo inselament, cum I gadinga et I letiga et I plomaz. Et relinquo ad Arnall Maiol I gadinga obtima et I colçedra et I plomaz et I lenceoli. Et relinquo ad Mir Olive ipso meo tapit cum I gadinga. Et ad Eimerigo amico meo alia gadinga cum ipsa letiga qui est in ipso dormitorio et I plomaz. Et ad Maria soror mea relinquo I velada et I gadinga.*

(40) **1099** Baraut, *DocUrgell* 1174 (testament de Gombau): *Ad domum Sancte Marie dimitto II^{ps} cotos et una guadenga (...) Et ad Bernardum unam guadengam et ad Bernardum Sugnarii aliam, et ad Elliards cotum minorem.*

(41) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *camisas VIII de lin obtimas, et unas bragas, et una savana obtima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç.*

(42) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1192 (publicació sacramental del testament de Ramir): *Ad suis clericis missa cantantis untias II per misses et guadengas II ad Sancti Iohannis ubi iaceant suos sacerdos (...) Et relinquit ad Sancte Marie Solsona (...) quats II et I guadenga et budils III.*

(43) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancta Maria de Solsona I guadengga et I plomaz (...) Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

(44) **1110** CSCugat 808 (testament d'Alir, anomenat Bardina): *Dimitto ad Arsendis, femina (...) guadenga I et todualias I et sacum I.*

(45) **1110** CSCugat 809 (testament de Guillem Donucio): *Ad filiam meam maiorem quartera I de vinea, et I guadingia, et barilam I.*

(46) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Dimitto etiam eidem ospitio unum asinum cum strato et fune et VI quotos et VIII guadingas optimas et II alias.*

(47) **1119** Baraut, *DocUrgell* 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, prepòsit de Santa Maria de la Seu): *Concedo iterum Raimundo filio suo quot I et guadenga I et plomaz I.*

(48) **1123** CSCugat 863 (testament de Majencia i el seu fill): *Et meum linum quod habeo cum Bonifilio Geraldii, ipsam medietatem dimitto ad filium meum et guadingiam unam.*

(49) **1127** CSCugat 890 (testament sacramental de Berenguer Bonfill): *Concessit neque sue Arsendis bovem I et Xoves, et guadengues II et gonela I de Desguidad et brisal I.*

(50) **1130** CSCugat 901 (testament de Guitart): *et ad Ermessindem, nepota mea, oves VIII cum filiis eorum et guadengas II et pels de gatos.*

(51) **1131** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 119 (testament de Ponç Guillem): *Et concedo filie mee maiori Ermengardi (...) I guadenga et II borraz.*

(52) **1132** CSCugat 918 (testament de Luciana): *Et dimitto ad Paschalem et Lilo (...) guazingia I et borazs II.*

(53) **1139** Baraut, *DocUrgell* 1467 (testament de Berenguer Aurucensis, canonge de la Seu d'Urgell): *Et relinco ad hospitale Sedis letiga I et plomaza I et guadenga I. Iterum relinco ad matrem meam tapid I.*

(54) **1139** *DipPoblet* 90 (testament de Pere Maestre): *Ad fratre meo Guillem dimitto (...) II gauzenges et I plomaz.*

(55) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimitto Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii meum corpus cum XXti morabetinorum in auro aud in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linteo et I berregano et I plomac et I cuxino (...) Dimitto ad Bonadona sestercios II ordei et borac I et gadenga I^a qui est ad operare.*

(56) **1143** CSCugat 950 (publicació sacramental del testament de Pere Bernat): *remaneat s. Stephano solidum, et clericis s. Stephani mobetin. I et I^a guadengam.*

(57) **1144** AComtalPerg II 315 (testament sacramental d'Adelaida): *Et ad Ledgards remaneat ipso suo filad unde volebat quat facere, cum I plumaz et unes tovalles et I guadenga. Et [ad] ipsa sua nudriza I guadenga, cum I quarta de blad et I ove.*

(58) **1147** CSCugat 973 (testament sacramental de Guilia): *et ad ipsam operam guadengas II et plumacio I.*

(59) **1153** Alturo, *Sta. Anna* 285 (testament de Ramona): *Concessit filio suo Petro I estrai et guadengam I bonam et flaciatam I et culcitram I.*

(60) **1157** CSCugat 1011 (testament de Sancia): *dimitto ad Iohannem, nutricatum meum (...) unam guadengam ei dimitto veterem.*

(61) **1160** CSCugat 1033 (publicació sacramental del testament d'Enric): *Dimisit suum corpus s. Cucuphati ad ipsum cenobium, et sarracenam I et vacham I per V salatas et gadenga I et promaza I.*

(62) **1162** Alturo, *Sta. Anna* 356 (testament de Guilla): *Et dono ad Maria mea soror illo meo mantel. Et dimito per misses illa mea guadenga meliore.*

(63) **1163** Constans, *DipBanyoles* 156 (testament d'Arnau Guillem): *In primis corpus meum dimitto ad seppeliendum in cimiterio Sancte Marie de Cerviano cum meo lecto idem cum letica et culcitra, fulcro et duobus linteis, et duabus guardigiis novis, et caputiale et cum mea mula (...) Et dimitto Guasco guadingiam I satis bonam.*

(64) **1166** CSCugat 1060 (publicació sacramental del testament d'Ermessindis): *Dimisit ad filiam Maiassendis mansum ubi habitat Bernardus Gifredi cum suis pertinenciis et brisallo I et guadenga I et lanceolos II et plumacio I.*

(65) **1173** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 178 (testament de Bernat): *dimitto [\pm 8 Sancte] Marie de Terracia (...) cum I lecto qui dicitur eschan et cum I culcitran et I guadenga.*

(66) **1173** *DipPoblet* 463 (testament de Berenguer de Calaf): *Concedo Bernardo baptizato meo I coopertorium lineum et I guadengam et II linteolos et I plumaz et XXX morabetinos in auro et unam culcitram. Concedo Berengarie baptizate mee I coopertorium lineum et I gadengam, II linteolos et unum plumaz et XX morabetinos in auro.*

(67) **1177** *DipCervià* 76 (testament d'Arnall, clergue d'Anglada): *Ospitali, guadingiam I; Domui infirmorum, I capsalium et I feltrum.*

(68) **1184** Marquès, *Sta. Cecilia d'Elins* 89 (testament de Joan de Pallerols, capellà de Santa Cecília): *Dimito ad pauperes de ipsa Sede una gadenga et uno cabçale.*

(69) **1184** *DipAmer* 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Dimitto ad operam Sancti Iacobi de Amer (...) guadengam et capsal et II lancols et saclit ubi magister iacuit quod habeo in Amer (...) filiote mee de Gallucan I guadengam et touaies.*

(70) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad ipsam mansionem quam ipsa Donada de Gissona tenet, ipsum meum lectum, scilicet, duas guadengas et unum plomaz et unum linteolum et unam letigam, ut iaceant ibi pauperes.*

(71) **1196** Sangés, *DocGuissona* 274 (testament d'Ermengarda Geralda): *Et relinquo ad G. Geral, fratrem meum, ipsam aliam meam guadengam et alium ataud et meas pelles et meam capam et VIII° alnes de estopa.*

(72) **s. XII** Baraut, *DocUrgell* 39 (publicació sacramental del testament de Ramon Isarn): *Ad Adalaiz II gaiadenguas, ad Girbergam Sancte Marie I guadenguam.*

El passatge n° 63 el trobem també a *DipCervià* 68, que el data un any més tard i transcriu, creiem que més encertadament, *guadingiis* en lloc de *guardigiis*. D'altra banda, convé remarcar que l'exemple n° 1 testimonia les formes *cangaves* i *quadincos* formant part d'una mateixa enumeració, cosa que ens fa pensar en un lapsus de l'escriba, que no hauria identificat la identitat dels dos elements. No descartem, però, la possibilitat que en època tan remota hom designés un altre element de la roba de llit amb el mot *guadenga*, la versatilitat del qual hauria afavorit l'adopció posterior de la càrrega semàntica de l'antic terme *galnapis*.

D'altra banda, cal esmenar l'errada de Baraut, editor del fragment n° 25, que confon el nostre mot –*quadengo*– amb els *quaternos de officario* de què hom parla en el document **1075** Baraut, *DocUrgell* 873: *psalterio I et troper et quaternos de officario et himner I remaneat ad Guillem*. Sembla clar, doncs, que en el passatge n° 25 el terme *quadengo* correspon al cobrellit que aquí tractem, mentre que en el fragment tot just transcrit l'expressió *quaternos de officario* es refereix als quaderns d'un llibre litúrgic.

Especialment interessant resulta l'exemple n° 29, en què mitjançant el mot *alio* sembla que s'equipara la *guadenga* al *plomaco*: *guadenga .I. meliore simul cum alio plomaco*.

Convé, en fi, no confondre la veu que ens ocupa amb el terme *guadenga* o *guadania* – 'dalla' –, que apareix en els fragments que segueixen: **1174** Baraut, *DocUrgell* 1682 (queixes i reclamacions mútues entre el bisbe Arnau d'Urgell i Pere de Sanatüja): *Tercio conquestus est episcopus, quod Petrus et sui homines fregerunt dominicaturam episcopi extrahendo inde exadas et guadengas, et ita excusserunt ibi quandam mulierem de sua guadenga quod membris confractis in brevi tempore mortua fuit*; **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *Et ad Oliva scriptore meo estrallo et modio .I. de segel. Ad Poncio Sanci guadania .I. et quinal .I. de vi et canada I*. No obstant això, arran de la concisió característica dels nostres documents, de vegades resulta gairebé impossible destriar un concepte de l'altre.

A continuació resseguim la incidència de la forma *galnaxis* –la més antiga de totes elles–, que en el nostre corpus adopta les variants *cangaves*, *gugnapie*, *gangapes*, *ganabe*, *gangab*, *gannab* i *ganabs*:

(73) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII*.

(74) **878** DipRosselló 109 (venda feta per Nevolena): *Et vidimus dicta femina recipiente precium de hec omnia prescripta gugnapie una valente solidos VII, et pellicia valente solidos duos*.

(75) **940** Baraut, *ActUrgell* 29 (consagració de l'església de Sant Miquel de Ponts): *dono ibidem tapices II, gangapes II, chotos II, plumazos III, batlencos II, bellatas III*.

(76) **vers 960** DipPallars 183 (donació feta per l'abat Levilà i els monjos del monestir d'Ovarra): *et I° motili et I° ganabe pallia texta cum auro C solidos erat preciata*.

(77) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Et ipsum meum lectum brosetato cum ipsa gangab, pallia cum ipso plumaz ad Sancta Maria et I lentio ad Sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato*.

(78) **1035** Baraut, *DocUrgell* 477 (testament de Seniofred): *et ad sancto Petro de Rodes gannab I de seda*.

(79) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et ganabs II de seda, et plumbacios XII de palii, et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos III, et tapids XI inter de kastella et alios.*

Quant a l'exemple n° 74, l'editor del corresponent cartulari equipara la forma *gugnapie* a *gunna*, interpretant que es tracta d'una mena de vestit de pell. Segons el nostre parer, però, darrere d'aquesta gràfia estranya s'hi amaga el terme que ara mateix ens ocupa.

Fixem-nos, per últim, en la variant *vanova*, que adopta les formes *uanua*, *vanuam* i *vanua*:

(80) **1149** LAntiq. IV 228, citat pel GMLC, s. v. *culcitra*: *dimitto (...) dompno abbati lectum ubi ego iaceo cum colcitram et uanua et plumatium meliorem.*

(81) **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimito etiam uxor mee unum lectum, scilicet, I coopertorium [et I] linteamina et I vanuam.*

(82) **1179** Sarobe, *DipTGardeny* 336 (donació feta per Bernat de l'Aguilella): *dono domino Deo et Domui Milicie Templi (...) lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania et unum mortarium.*

(83) **1183** LAntiq. I 561, citat pel GMLC, s. v. *culcitra*: *unum lectum cum culcitra et linteolis et plumatio et uanua.*

Coromines explica, de forma enraonada i convincent –fent gala, una vegada més, del seu vast saber interdisciplinar–, l'origen comú dels tres mots objecte d'estudi. L'etimologia més recent ens remet a la forma del llatí tardà *galnape* –‘flassada’, ‘manta’–, que al seu torn palesa un creuament dels sinònims *gaunacum* –derivat del grec *καυνάκη*, ‘pellissa persa o babilònica’, que prové de l'assiri *gaunakka* (*LELMAL*, s. v. *genabe*)– i *gausapa* –‘mantell’, ‘capa’, ‘roba de llana’–, ambdós sens dubte d'ascendència oriental, segurament irània –com evidencia la terminació *-apa*, *-apes*– (COROMINES, s. v. *vànova*). Du Cange (s. v. *galnabis*) ja en donà les primeres pistes, en afirmar *ex gausape, vel gaunape, stragulum*. De fet, les llengües romàniques posseeixen un nombre considerable de préstecs de l'irani mitjà antic –sobretot referits a la indumentària–, que penetraren, provinents del llatí i del grec, a través del llatí vulgar emprat pels legionaris presents al *limes*.

La multitud de variants sota les quals apareix aquesta paraula la converteix en una de les més versàtils del nostre corpus, fenomen que hom pot apreciar tant en els dominis del català com en altres territoris on la documentació de l'època testimonia la seva presència. Vignau y Ballester (s. v. *gainapes*) ja ho emfatitzava: *dificilmente habrá otra palabra que se presente con más variantes que ésta*. A tall d'exemple, en els dominis europeus trobem les

formes *venabe*, *venave*, *venape* –que Du Cange qualifica de *vox depravata* (s. v. *galnabis*)–, *galnape*, *galnabe*, *gannape*, *gagnape*, *genap*, *genape*, *genabe*, *ganape*, *gannab*, *gainape*, *gaynape*, *gannape*, *ganebe*, *galnabbe*, *gagnape*, *gambene*, *goinape*, *guenabe*, *guenebe*, *golnape*, *kainabe*, *kainape*, *kenape*, *kenebe*, *kenepe*, *quenabe*, *quenape*, *quennape*, *uenabe*, *uenape* i *calnabis*. Val a dir que totes ells també apareixen documentades amb les desinències *-is* i *-es*.

En llatí clàssic ja es té constància del mot *gausapa* –també *gausape* i *gausapum*–, referit a un tipus de teixit que es començà a introduir a Roma en temps d'August, sens dubte emparentat amb les paraules tot just esmentades. Peluda només en una de les seves cares, aquesta tela s'utilitzà en la confecció d'estovalles, tovallons i cobrellits, així com també per a la vestimenta, tant d'home com de dona (RICH, s. v. *gausapa*, *gausape* i *gausapum*). Val a dir que les variants *gaunacum* i *gaunaca* tampoc no constitueixen pas formes aïllades, de la mateixa manera que les veus gregues *γανσάπης* i *καυνάπη(ς)* –‘teixit de llana pelut d'una sola cara’– es mostren ben arrelades des d'antic. Així doncs, de *galnapa* –reduïda de vegades a *ganapa*, per la dificultat fonètica que presenta el grup *-ln-* i *gaunapa*, sorgiren *genabe*, *genape* i *venabe*, per acabar desembocant en *vanova*. Coromines suggereix una inicial oscil·lant com a solució a la substitució de la *g-* per la *v-* –en alguns territoris també es documenta *bànova*–, influïda pel gòtic *bandwa* –‘senyal’, ‘banda’, ‘bandera’–, pel celtisme francès *vanne* –que l'occità modern ha equiparat a *vano*, ‘vànova’ o ‘coberta’– i sobretot pel mot *manua* –‘manat’, sovint de lli, teixit amb què s'acostumaven a confeccionar les vànoves–. El fenomen contrari s'observa en l'Alt Aragó, on *vànova* esdevé *mánuga*.

Aquesta munió de formes fou producte, doncs, de la *superposició*, i *suma*, de noms parònims, de robes, i vestiments, de nissaga irània, acceptats pel món llatino-grec (COROMINES, s. v. *vànova*). El *DRAE* (s. v. *vánova*) obvia gran part del que s'ha explicat fins ara, en mencionar per a l'etimologia de *vánova* tan sols el mot del baix-llatí *vanoa*.

D'altra banda, les formes *guadenga* –també *guaenga*–, *guanenga*, *gaudenga*, *guazinga* i similars formen part del mateix ètim. Novament el sufix *-enga* recorda el món germànic, arran de la importància que adquirí la labor manufacturera de les dones d'aquells pobles per als legionaris assentats al *limes*, cosa que influí decisivament en el vocabulari tèxtil del llatí vulgar, que posteriorment penetrà en les llengües romàniques (COROMINES, s. v. *vànova*).

Finalment, Coromines proposa un encreuament entre *vanova* i *gausapa* per resoldre la raresa de la forma *cangaves* –equivalent de *gangaves*– (COROMINES, s. v. *vànova*).

Resseguim tot seguit l'evolució semàntica de les tres formes tot just apuntades: *galnapis*, *guadenga* i *vanova*. Si bé els erudits afirmen que el mot medieval *galnapis*

acostumava a designar una espècie de manta –*laena, stragulum villosum*, segons paraules textuais de Du Cange (s. v. *galnabis*)–, tot i que de vegades, tal com recull Niermeyer (s. v. *galnabis*), podia referir-se també a un abric gros, ens sembla igualment adequat considerar que en no poques ocasions es tracta d'un cobrellit. S'adiria, doncs, amb el sentit modern del terme 'vànova'. Isidor (*Orig.*, XIX, 26), per la seva banda, l'equipara als *ludices* amb què hom es cobria el cap: *quum enim egrediebantur de ludi prostibulo iuvenes, horum velamento tegebant caput et faciem; quia solet erubescere qui lupanar intraverit*. El passatge següent, però, ens en dóna la clau: *Speciosam, vel variam supellectilem monachum habere non licet, cuius stratus erit storea, et stragulum, pelles lanatae duae, galnabis quoque, et facistergium, geminusque ad caput puluillus* (ISID., *Reg. mon.*, XIII, 1). Si l'observem detingudament, ens adonarem que les flassades ja hi són presents, sota el concepte de *pelles lanatae*; manca, doncs, el cobertor de llit, acompanyat de l'adverbi *quoque*, gens estrany si es té en compte que el cobrellit podria considerar-se superflu en el jaç d'un monjo humil que ha de predicar amb l'exemple. D'altra banda, com a contrapunt a aquesta descripció del jaç del monjo que ens ofereix Isidor, trobem de gran utilitat la variació que en fa Sant Fructuós *calnaben villatum* (*Sancti Fructuosi regula*, MIGNÉ: 1101), que ajuda a aclarir la matèria amb què s'havien confeccionat aquestes peces. Tanmateix la definició de Gómez-Moreno (1998: 332-345) aconsegueix aglutinar les dues accepcions –manta i cobrellit– en una de sola, ja que afirma que en temps dels gots s'anomenava *galnabis* la manta de llana peluda que s'utilitzava com a cobertor de llit.

Fóra bo destacar que el territori que abarcà la variant *galnabis* és notablement més extens que el de les altres dues, ja que si més no es troba documentada en d'altres zones de la península Ibèrica. Generalment el context permet interpretar sense dificultats si ens trobem davant d'una peça de vestir o d'un element vinculat a la roba de llit. En territori lleonès, segons consigna el *LELMAL*, adquirí decididament el significat de 'cobrellit', cosa que no faria més que reforçar la nostra hipòtesi també en la resta de territoris. En el següent passatge, a tall d'exemple, apareixen quatre elements que podríem molt ben interpretar com a sinònims: *Coopertoria de lectos, kenabes laneas VII, plumazos III, tapetes III*⁵⁵. Certament de vegades s'observa, a més, un vincle molt estret entre *genabe* i *plumazo*: *Lectum unum, pisternas duas, genabe una cum suo plumazo*⁵⁶. Les accepcions de 'cobrellit' i 'flassada' tampoc no resulten inadequades per als contextos citats entre els documents del monestir de Sahagún: *golnape pallea I, plumazos palleos II, laneos V, lineas II, manteles pares III (...), alliafe obtimo I,*

⁵⁵ CL 1083.37, any 1052, citat per *LELMAL*, s. v. *genabe*.

⁵⁶ CL 582.12, any 999, citat per *LELMAL*, s. v. *genabe*.

golnape lanea I (VIGNAU Y BALLESTER, 691, any 973). No caldria, doncs, afegir-hi el significat de ‘matalàs’, tal com suggereix Vignau y Ballester.

Quant a la forma *guadenga* –o *guadengo*–, tan sols testimoniada en la documentació llatina medieval de Catalunya (NIERMEYER, s. v. *guadenga*), correspon també a una mena de flassada o cobrellit. Així ho corroboren els següents exemples, un xic més tardans: *Unum lectum cum sua marfica cum duabus lodices siue guaengues et unum puluinar*⁵⁷; *Una colga antiga en que hauia un trauesser e un pareyll de flaçades – Item, en una colga de guix un matalaff un cobertor olda e una goenga de borres* (Doc. Cervera, any 1373, *BRABL*, VI, 44: 200).

Posteriorment els testimonis es fossilitzen en la forma *vanova*, la més propera a l’actual. Es tractava d’un *stragulum acupictum gossipio fartum* (DU CANGE, s. v. *vanoa*), un abrigall de llit o cobertor d’hivern farcit de llana o cotó: *Item vestiti stamineis, braccis et caligis et cincti, sicut consuetum est, dormiatis, linteamina, vannas et coopertoria non tenentes, nisi necessitatis causa*⁵⁸. Contràriament al que succeïa en el període estudiat, fóra bo remarcar que la forma *vanova* apareix ben arrelada en els dominis del català, de l’aragonès i de la llengua d’oc, si bé no arribà a expandir-se mai més enllà de la meitat sud del territori occità, cosa que explica la seva escassa incidència tant en francès com en italià, si exeptuem el cas de Sardenya, on les paraules *vànua*, *fànua*, *fànua* i *fàuna* –flassada– representen un préstec importat directament del català. Els següents passatges il·lustren la presència del món en el català antic: *Aquels qui no avien cubertes de caval, ne trepes, feeren tota la nuyt cubertes de cobertors e de vànoves, e trepes de lansols, e senyeres* (DESCLOT, *Cròn.*, XLIX, NCl, II: 143); *Cobertors plomaces vànues e algunes altres coses ab les quals seran duytos los cossos a soterrar*⁵⁹. En la mateixa línia, es difongué en territori africà com a denominació pròpia d’una tela utilitzada en la confecció de vànoves. En occità, a més de la forma canònica, es documenta la variant *vana*, fruit de la reducció que sofriren determinats termes en eliminar-se els proparoxítons a les acaballes de l’Edat Mitjana. *Vanoa* i *vane* tampoc no hi són desconeguts.

De les tres variants exposades en aquest article, doncs, *vanova* és l’única que s’ha conservat fins als nostres dies. En català perviu *vànova* –dialectament també *vànoa*–, en aragonès *benova* –en alguns indrets *banúa*– (BORAO, s. v. *benova*) i en occità *vano* o *vane*.

⁵⁷ Doc. any 1356, Arxiu de Montblanc, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *guadenga*.

⁵⁸ Statutis MS. Capitulum Sancti Victoris, any 1216, citat per DU CANGE, s. v. *vanna*¹.

⁵⁹ *Sentència donada per lo rey en Jacme sobre los delmes e primicies del regne de valentia*. Estampada a València l’any 1487, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *vànova*.

Arreu designa una conxa o un cobertor de llit gruixut emprat tant per protegir-se del fred com fer goig, motiu pel qual s'acostuma a ornamentar amb tota mena d'estampats o serrells.

En definitiva, en el període que aquí ens interessa els mots objecte d'estudi designen un cobrellit que possiblement també actuava d'abrigall de llit. Quant a la seva distribució cronològica i geogràfica, la veu *guadenga*, malgrat aparèixer una vegada al segle IX i una altra al segle X, no experimenta una veritable difusió fins als segles XI i XII, restringida tothora a la meitat nord el territori. El terme *gangapes*, al seu torn, en voga del segle IX fins a les acaballes del segle XI, fou usual tan sol a l'extrem nord del territori. Pel que fa a la veu *vanua*, la trobem només testimoniada a la segona meitat del segle XII en documents de la regió de Santes Creus i Gardeny.

LODITIA

Les fonts catalanes altomedievals testimonien, d'una banda, *londiza* i, de l'altra, *loditia*, mots continguts en un mateix document i que devien correspondre a la mateixa realitat. Probablement hem d'identificar l'origen d'aquestes formes en la veu llatina *lodix* o *lodex* – 'cobrellit' –, de la pervivència romànica de la qual no en tenim constància: *Decimam uestimentorum siue cuiusque generis pannorum nec non et lodicum* (Doc. any 1057, LACOMBLET, I: 124). De fet, el context en què s'insereixen no contradiu pas aquesta hipòtesi:

(1) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada 73* (testament sacramental de Volenda): *Ad Emma, femina, ove I et londiza I et parilio I de pintenes lanares. Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II, ragio.*

PALLIUM

Repassem tot seguit els esments que la documentació catalana altomedieval ens ha llegat del mot *pallium* en l'accepció que aquí ens interessa, que apareix sota les formes *pallia*, *palleum* i *pallium*:

(1) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra II 2* Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Et ipsa mea mula falva ad Sancta Maria per ipsum palleum quod ibi debeo ut recuperare ibi illum faciatis (...) Et*

ipsum meum lectum brosetato cum ipsa gangab, pallia cum ipso plumaz ad Sancta Maria et I lentio ad Sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato.

(2) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et precor te karissimum amicum domnum abbatem, antea quam traxeris meum corpus de Barchinona, aportes ipsum supralectum et bocheren qui est in ipso meo estogo et cooperias me. Et istum supralectum preco que sia ipsum palleum meliore.*

(3) **1169** DipTortosa n° 199 (testament de Joan de Narbona): *Item dimitto predictae nepte unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et unum plumaz et una marfega et barragan et unum pallium de bruneta cum cuniculis.*

(4) **1180** DipTortosa 312 (testament de Bernat de Zara): *Et dimitto sorori mee iamdictae (...) illum pallium meum grog (...) Dimitto Perete femine mee (...) I flazada et I berreganum et I pallium meum de bruneta et omnia suppellectilia domus mee.*

(5) **1190** Sans Travé, DipTBarberà 152 (testament de Pere de Tudela, castlà de Forés): *Relinquo Iohanni, clerico, III solidos aut unum meum pallium.*

(6) **1196** DipCardona 273 (testament de Bord de Ponç Guillem): *Hoc totum relinquo in guarda et in baiulia de Dorcha et rogo ille et mando ut paccet illas lexias supra scriptas de illum meum pallium quem Poncio de Albesa tenet inpignore.*

Convé emfatitzar que no sempre és fàcil afinar la interpretació de mots que adopten múltiples accepcions i encara menys quan els contextos en què apareixen es revelen tan obscurs i concisos. Així, podria molt ben ser que a l'exemple n° 1 s'hagués d'interpretar el mot *pallia* com un simple adjectiu referit a *gangab*, mentre que en els n° 3, n° 5 i n° 6 podria tractar-se d'un mer vestit. Cal recalcar, a més, la identificació del mot *palleum* amb *supralectum* que hom fa en el fragment n° 2.

Aquest terme coincideix formalment amb la veu llatina clàssica. També conegut sota la forma diminutiva *palliolum* –o *palla* per als poetes–, el present concepte no constituïa pas una unitat de significat entre els antics, com sovint s'ha donat a entendre. Efectivament, moltes vegades designava el vestit exterior –*amictus* o *chlamys*– unisex –per bé que el de les dones solia ser de tall més acurat i de colors més llampants– en voga al món grec: *Qui quom ad Peloponnesum classem appulisset et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum grandi pondere, quo Iovem ornarat e manubiis Carthaginiensium tyrannus Gelo, atque in eo etiam cavillatus est aestate grave esse aureum amiculum hieme frigidum, eique laneum pallium iniecit, cum id esse ad omne anni tempus diceret* (CIC., *Nat.*, III, 83). L'equivalent de la *toga* llatina, que o bé se subjectava amb un fermall o una *fibula* sobre el muscle dret o bé se'l vestia a la manera tradicional: fent-lo passar per sobre del muscle esquerre, s'estirava per darrere de l'esquena i, tot deixant el braç dret al descobert, arribava de nou al punt de partida. Constituïa, doncs, un tot amb la *tunica* –*indutus*–, de tal manera que qui només portava el *pallium* era titllat de pobre o d'excèntric, mentre que qui tan sols vestia la *tunica* anava nu a ulls de tothom. De fet, per extensió el *pallium* arribà a designar qualsevol

mena d'abric ample. Val a dir que els romans l'adoptaren arran de la seva comoditat, malgrat que durant la República i en l'època dels primers emperadors els homes s'hi mostraven força reticents, orgullosos de vestir la *toga* autòctona, ja que consideraven que anar *palliat* o *sagatus* en lloc de *togatus* deixava entreveure certs modals de tendència grega –o fins i tot bàrbara–: *Sed et ceteros continuos dies inter uaria munuscula togas insuper ac pallia distribuit, lege proposita ut Romani Graeco, Graeci Romano habitu et sermone uterentur* (SUET., *Aug.*, CXVIII, 3).

Tanmateix l'ús d'aquesta tela quadrada o rectangular, que *it was indeed used in the very form in which it was taken from the loom* (SMITH, s. v. *pallium*), no es restringia a la indumentària, sinó que era present també en molts altres àmbits de la vida quotidiana: estés sobre el llit, el *pallium* sovint cobria el cos de l'individu mentre dormia –en aquest cas, no era estrany que hom utilitzés com a cobertor nocturn el mateix pal·li que durant el dia li servia de vestit–; en un intent d'imitar l'estil oriental, refinat i fastuós, s'estenia a terra com si es tractés d'una catifa; penjat sobre les obertures de les portes, actuava de cortina; tot distingint-los de les aspres *sabana*, hom s'eixugava i s'emboïcava després del bany amb *palliis ex mollissima lana factis* (PETR., XXVIII), en substitució dels *linthei* habituals; en definitiva, el *pallium* denominava genèricament qualsevol mena de cobertor, ja fos un cobrellit, una manta de cavall, un embolcall de nadons o un drap mortuori, alhora que servia de vela de vaixell o de bandera: *Praeter Plemini facinus Locrensiunquē cladē ipsius etiam imperatoris non Romanus modo sed ne militaris quidem cultus iactabatur: cum pallio crepidisque inambulare in gymnasio, libellis eum palaestraque operam dare* (LIV., XXIX, 19). Manufacturat a partir de matèria primera –cotó, lli o llana– en estat pur, el pal·li solia presentar un color natural –és a dir, blanc, marronós o grisaci–, tot i que posteriorment se'l podia tenyir o brodar.

Convé no oblidar, a més, que el terme *pallium* deriva de *palla* (COROMINES, s. v. *pal·li*), que entre d'altres coses feia referència al vestit exterior ample –semblant a la *toga*, tot i que de vegades anava cenyit a la cintura mitjançant una *zona*– que les dones romanes portaven sobre la *tunica* i la *stola*; a una peça de roba interior; a l'abric dels actors; a una cortina; o a una peça de tapisseria. El mot *palliolum*, finalment, que constitueix un diminutiu de *pallium*, designava bàsicament un petit mantell o una tela plegada sobre el cap en forma de capell. Totes aquestes accepcions, doncs, tenen relació directa amb el terme que aquí ens interessa.

Ara bé, en el llatí medieval s'observa sovint una certa confusió a l'hora d'utilitzar els mots *pallium* i *palla*, de manera que sovint tant la vessant formal com la semàntica sofreixen alteracions que ara assimilen ambdues formes en una de sola, adés desenvolupen bifurcacions

innovadores. A grans trets, el *pallium* d'època medieval –també *palleus*, *pallius* i *palla*– designava l'abillament del monjo, el vel de la monja, el pluvial litúrgic, el pal·li papal i episcopal, la tovalla d'altar, el corporal, un tapís o tela ornamental, un teixit de seda o de brocat i també, més genèricament, un bocí de drap o de teixit. En canvi *palla* aglutinava els sentits de cobertor, drap d'altar, corporal, vestit diaconal –*palla linostima*– i llenç sepulcral –*palla sepulchralis*–. D'altra banda, *palliolum* representava un drap d'altar petit, mentre que l'adjectiu *palleus* –o *paleus*– es referia a un teixit de seda. En el present capítol, però, ens ocupem tan sols de la noció de 'cobertor de llit'⁶⁰. En el següent passatge de la *Vulgata* (*Num.*, 4, 5-9) podem observar, en fi, la versatilitat de la veu *pallium*: *Ingredientur Aaron et filii eius quando movenda sunt castra et deponent velum quod pendet ante fores involventque eo arcam testimonii et operient rursum velamine ianthinarum pellium extendentque desuper pallium totum hyacinthinum et inducent vectes mensam quoque propositionis involvent hyacinthino pallio et ponent cum ea turibula et mortariola cyatos et crateras ad liba fundenda panes semper in ea erunt extendentque desuper pallium coccineum quod rursum operient velamento ianthinarum pellium et inducent vectes sument et pallium hyacinthinum quo operient candelabrum cum lucernis et forcipibus suis et emunctoriis et cunctis vasis olei quae ad concinnandas lucernas necessaria sunt.*

El mot *pali*, al seu torn, era comú en els estadis antics de la nostra llengua, terme que també apareix escrit vulgarment com a *palis* o *pàlit*. La primera variant, seguint el raonament de Coromines (s. v. *pal·li*), constitueix una cristal·lització de la forma de plural del català *pali* –a imitació del que succeí amb el plural neutre llatí *pallia*, que també desembocà en una forma del singular–, més que no pas fruit d'una contaminació provocada pel mot *càlic*, com suggeria Alcover – Moll (s. v. *pal·li*); la segona presenta l'addició d'una *-t* paragògica en un mot acabat en *-i* àtona, fenomen gens estrany en la llengua catalana. Hom utilitzava la paraula esmentada per referir-se a la denominació romana del mantell grec –i, per extensió, a quasevol mena de mantell o capa–, a un cobertor –ja fos un cobrellit, un cobretaula o un drap sepulcral, entre d'altres–, al pal·li episcopal o a un antipendi o frontal d'altar: *La qual litera era cuberta de un molt rich pali dor* (CARBONELL, *De exequiis*, XXXIX, any 1479, BOFARULL, XXVII: 199). Es fa evident, doncs, arran de la manca d'evolució fonètica que presenta aquest terme, que ens trobem davant d'un cultisme. També *pàlia* formava part del lèxic del català antic, on adoptà els següents significats: un mantell o una capa, la tela blanca que cobreix el calze durant la missa i la cortina que penja davant del sagrari.

⁶⁰ Vegeu també els articles *pallium* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 343-350; *pallio* i *pallia* en el capítol dedicat al parament cultural: 256-260; i *palleo* i *palleus* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 423-428.

Així doncs, les llengües romàniques han conservat derivats tant de *pallium* com de *pallia*. A tall d'exemple, a part dels mots catalans *pal·li* i *pàl·lia* tot just analitzats, citarem els castellans *pallio* i *palia*; el francès antic *paile*; el francès modern *poêle*; i el provençal *pali*.

En definitiva l'accepció de *pallium* que s'ha tractat en aquest article correspon a un cobertor de llit, sentit que el mot desenvolupà ja en època medieval. La present veu fou comuna durant els segles XI i XII pràcticament arreu del territori estudiat.

RAZENA

La documentació altomedieval conservada a Catalunya ens ha transmès un sol exemple del terme *razena*, del qual no hem trobat vestigis en cap de les llengües neollatines:

(1) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

El terme *racana*, també documentat en territori europeu sota les formes de *racena*, *rachana*, *rachena* i *rachina*, deriva del grec *ῥάκος*, *ῥάκη* o *ῥάχη* (DU CANGE, s. v. *racana*¹), que no designa altra cosa que un drapet –*panniculus* o *vestis lacera*– (SIMONET, s. v. *racanil*). De fet, segons les pròpies fonts medievals, *maxime monachis tribuitur, qui vilioribus et detritis vestimentis uti solebant*⁶¹. En la mateixa línia, Niermeyer (s. v. *racana*) descriu la *racana* com un xal de teixit aspre. Tanmateix l'accepció que aquí ens interessa la suggereix Papias (s. v. *rachina*), que equipara *rachina* a *strata lectorum*. Pel que fa a la península Ibèrica, des de l'inici de l'Edat Mitjana la documentació conservada també testimonia els mots *racena*, *rachonna*, *rechenna* i *rachina* com a equiparables a un cobrellit de llenç (GONZÁLEZ MENA, Ma A., s. v. *racena*).

SPONNALLA

Les fonts catalanes altomedievales ens ofereixen una sola mostra d'aquest mot, efectivament citat entre la roba de llit:

⁶¹ *Glossario mediæ Græcit.*, s. v. *ῥάκος*, citat per DU CANGE, s. v. *racana*¹.

(1) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament del difunt Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *a predicto Wiberto archilevita, equas duas et caldaria una et coto uno tecado et plumacio uno et badalengos apud sponnalles (...) Et ad Sancto Felix iussit donare cotos II tecatos, badalengos II apud sponnalles, plumacios II, cabecallo I, vacas V, tapido I, tonnas IIII, et propter remedium anime sue.*

El terme *sponnalla* o *spondalis*, d'ascendència llatina, constitueix una derivació del mot *sponda* –també documentat com a *sponna* i *spungia*–, que designa tant un somier de llit com els costats d'un llit. Aquest últim sentit és precisament el que romangué en el català antic, que conservà les variants *spona* i *espona*: *Lavos garderem lo lit e veran qal as de fust, e al mig loch del lit avie un fust qui astech dret e de l'altra part en la spona avie un altre fust* (Graal, CRESCINI – TODESCO: 157). La veu resultant en el llatí d'època medieval correspon, tanmateix, a un cobrellit –qui sap si el fet que el cobertor caigués sobre els costats del llit pogué influir en l'expansió semàntica experimentada per aquest mot–, tal com palesa el fragment que segueix: *Et quicquid de gemmis habemus, et gangana sirica, cum spondale, et tapete uno*⁶².

Ara bé, el sentit primigeni suara exposat roman en el passatge **998** DipGirona 612, en què la veu *esponnalos* sembla referir-se més aviat a un somier i no pas a un cobrellit: *Et a filio meo Guilielmo ipsas capras quod ego abeo in Monte Nigro, que Reimun Davino tenet, et ipso vino que comendavit a Iozefret. Et ipsos esponnalos, a Seniofred vicescomite.*

Entre les llengües veïnes tan sols hem trobat constància de la pervivència del mot que ens ocupa en el francès *esponde* i el provençal *sponda*.

SUPERLECTO

La documentació catalana altomedieval ens ha llegat diverses mostres del terme *superlecto*:

(1) **1026 o 1030** Baraut, *DocUrgell* 405 (testament de Ponç Ardiaca): *Et alium meum avere quod remanet tam mobile quam etiam immobile (...) et ipso suo superlecto et omnia que invenire potueritis ipsos meos debitos solvite.*

(2) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *In primis ad domum Sancta Maria cenobii Riopullensis (...) ipsas bulzas et feltres II et tappido I et supralito I et mapes I.*

⁶² *Testamentum Heccardi Comitis Augustodun.*, apud Perardum in *Burgundicis*: 26, citat per DU CANGE, s. v. *spondalis*.

(3) **1039** DipCardona 30 (testament de la vescomtessa Engúncia): *et caldariam I et tapeto I et coso II et quadengas II, superlecto I, de palleo plumacio I (...) ad operam Santi Petri predicti, dari iubeo.*

(4) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et ipso meo superlecto de palleo vel de pellibus martrinis subtus (...) remaneat ad episcopum s. Marie sedis Urgell (...) Et ipso meo superpellicio de Barchinona, qui est in domum Ermemir Ullet, date pro anima mea per missas.*

(5) **1049** Junyent-Ordeig, DipVic 1071 (testament de Sunyer, ardiaca de la Seu de Vic): *Unum superlectum de palleo relinco Bernardo, filio meo.*

(6) **1051** Baraut, DocUrgell 643 (publicació sacramental del testament de l'arxilevita Guillem): *et a Guillelm Arman supralito I de palii et a Isarn Ssegudo feltro I et guadenga I.*

(7) **1068** Baraut, DocUrgell 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *Et ipsas mapes meliores (...) simul cum ipso superlito et pallio que habebat in ipsa Sede, et I feltro amarello qui ibidem erat et unum plumacium que sibi dederat Berengarius monachus dimisit a Bernardum Seniofredum supra scribuntum (...) et ad Ebrino levita dimisit superlitum unum de pallium que abebat in Elasse.*

(8) **1068** Sanahuja, Àger 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Er ad Mironis Guillelmi, clericus de Barchinona, dimitto ei lectum unum de almocelia et feltro et plumbacio et superlecto vulpino.*

(9) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et cobto III de alfanec copertos de palii, et alio martri coperto de palii, et alios II martrinos copertos de kastanea, et superlectos VII de palii, et alios II ex brosei cum attocs de auctori, et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii.*

(10) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *Concessit iterum prefate sue uxori (...) superlectum I de pallo et bascula minora (...) Post modum Sancte Cruci Sancteque Eulalie Barchinonensi concessit fadilium I et plumacium I de brose et superlettum I de pallo.*

(11) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et precor te karissimum amicum domnum abbatem, antea quam traxeris meum corpus de Barchinona, aportes ipsum supralectum et bocheren qui est in ipso meo estogo et cooperias me. Et istum supralectum preco que sia ipsum palleum meliore.*

(12) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Mariam Rivipullentis (...) estrals II optimos et guadengas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro (...) et ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi (...) concedo presbiteros s. Crucis uncias V et superlectos III.*

(13) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *Et dimisit ad Oliba Reimundi ipsas suas pelles meliores, et dimisit ad Guitardus Boecii ipsum suum superlectum, et dimisit ad Reimundus Udalarado ipsa sua gonella de ovedo (...) et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino.*

(14) **1099** Baraut, DocUrgell 1174 (testament de Gombau): *Dimitto etiam ad Sendredum I superpellicium et capam esembruni et unum superlectum.*

(15) **1101** Baraut, DocUrgell 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

(16) **1102** Oleguer 22 (composició amical sorgida del conflicte suscitat per l'empenyorament del castell d'Arraona): *reddiderunt eis sua pignora preter III superlectos quos prefatus Ricardus et uxor eius non potuerunt recuperare donec supra debitum taxatum redemerunt eas per III libras de plata et mediam.*

(17) **1178** DipTortosa 298 (testament d'Huguzó Llombard): *et habeo unum azbercot et unas braoneras et una targa et una cofia et media peza de fustani et una cintura de seda et duas canas e miga de panno linei tint in blau et unum superlectum bonum.*

(18) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Item dimitto Guilielme mee nepte I capsal et I superlectum et Uhuliardi mee nepte I capsal et mantas et camissas et sauenas.*

Les variants documentades, doncs, són *superlecto*, *supralito*, *superlito*, *superlitum*, *superlectos*, *superlectum*, *superlettum*, *supralectum* i *superlitos*. Cal emfatitzar el fet que sovint es tracta d'una peça luxosa –destinada a fer goig–, confeccionada amb *palleo* o algun altre teixit regi.

El present terme revela una clara ascendència llatina. També testimoniada com a *supralectum* i, en determinats casos, sinònim de *superlectile*, és un mot compost de la preposició *super* –‘sobre’– i el substantiu *lectum* –‘llit’–. La seva semàntica, doncs, no deixa marge a la confusió: es tracta literalment d'un *sobrellit*, la designació genèrica per a referir-se a una peça utilitzada com a cobertor de llit o, com escriu Du Cange (s. v. *supralectum*), *lectum supernum tegmen*. Tal com ja s'ha assenyalat més amunt, sovint es tractava d'una peça ornamental de gran valor, ara confeccionada amb teles esplèndides, adés guarnida amb vertaderes filigranes de l'art de l'agulla: *Item unum supralectum de panno de Romania ad bestias ad aurum, brodatum de xamito viridi, cum scutis ad arma comitis Casertarum*⁶³.

D'altra banda, aquest concepte perviu en el català antic, sota la forma ja romànica de *sobrellit* o *sobrelit*: *XIII guanegas et I sobrelit (...)* en la *cambrà dels capelans* (Doc. any 1299, *BRABL*, VI, 42: 71). De fet, en el context que aquí ens interessa el terme *cobertor* constitueix un sinònim de *sobrellit* o *cobrellit*, tot i que en realitat es tractava d'una veu encara més genèrica que designava un drap destinat a cobrir qualsevol tipus de moble o superfície. Així doncs, *sobrellit* i *cobertor* corresponien a dos conceptes diferents, per bé que emparentats tangencialment, com ho demostra el fet que de vegades apareixen de costat: *Un cobertor de blai, un sobrelit bo, una fllaçada* (Doc. any 1420, *BRABL*, VI, 48: 476).

La present veu, finalment, tampoc no fou aliena al castellà antic, en què es documenta la forma també del tot romanitzada *sobrelecho* –descrita per Cejador com a *sobrecama*–: *cubriólo con la manta e con el sobrelecho* (*BERCEO, Mil.*, 482, *DUTTON*, II: 153-154).

Així doncs, els esments del mot *superlecto* registrats en el nostre corpus evidencien que es tracta d'un cobrellit amb una marcada funció ornamental i per tant sovint elaborat amb teixits preciosos. En voga al llarg dels segles XI i XII, en un primer moment es restringeix a la

⁶³ Inventar. MS. thes. Sedis Apostol., any 1295, citat per DU CANGE, s. v. *supralectum*.

meitat nord del territori; ara bé, al segle XII ja es documenta en fragments del sud del Principat.

TAPITO

Vegem abans que res els testimonis que la documentació catalana altomedieval ens ha llegat del terme objecte d'estudi. S'hi registren les variants següents: *tappites*, *tapites*, *tapetum*, *tapices*, *tapides*, *tapetium*, *tapide*, *tapedes*, *tapite*, *cipidem*, *tapito*, *tapido*, *tapetios*, *tapedem*, *tappito*, *taped*, *tapecios*, *tapedos*, *capito*, *tapidi*, *tapit*, *tappido*, *tapeto*, *tapecio*, *tapids*, *trapetiis* (abl.), *tapit*, *tapid*, *tapeti* i *tapetis* (abl.). Les formes *cipidiam* –present en el fragment n° 10– i *capito* –en el n° 27– segurament responen a una errada de lectura per *tipidem* –o *tapidi*, com de fet proposa el mateix editor– i *tapito* respectivament, mentre que *trapetiis* –en l'exemple n° 38– sembla haver rebut la influència de la líquida continguda en el mot veí *stratis*. Repasem ara els passatges dels quals hem extret l'anterior correlació:

(1) **839** Baraut, *ActUrgell* 1 (testament del bisbe Sisebut d'Urgell): *Do igitur et concedo ad domum iam dicte domne mee semper Virginis Marie genitricis domini mei Ihesu Xpisti pallios duos et tappites duos.*

(2) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII.*

(3) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[m]aceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(4) **940** Baraut, *ActUrgell* 29 (consagració de l'església de Sant Miquel de Ponts): *dono ibidem tapices II, gangapes II, chotos II, plumazos III, batlencos II, bellatas III.*

(5) **944** Junyent-Ordeig, *DipVic* 224 (venda feta per Senior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIor.*

(6) **947** DipPallars 155 (venda feta pel comte Isarn, la seva esposa Adalaida i el seu fill Guillem): *propter precium (...) CCC solidos placibiles, C modios annone et unum cavallum mauricellum et mulum unum mauricellum, et tapetium unum, et tolam unam ispanam, et tonnam unam vini tenentem metra VII.*

(7) **948** Junyent-Ordeig, *DipVic* 246 (testament de l'ardiaca Guadamir): *Et ipsum meum lectulum tapide et coto et badelengos III et plumatio I et ipsos II bancales qui sunt infra mansione, remaneat ad Patricio pro anime mee (...) Et ipso tapide quod ille abbas mihi dedit apud ipsos ornengos et mapa I remaneat ad Teuderedo (...) Et ipso tapide minore ad Vvitiza.*

- (8) **951** DipManresa 27 (testament de Guisad, bisbe d'Urgell): *lectos II optimos, idest, tapedes III, et badelengos III obratos, et fagire I, et plomaces IIII.*
- (9) **960** Baraut, *ActUrgell* 34 (fundació del monestir de Sant Pere de Grau d'Escales): *et tapite I et quoto I, plumazo I, mapas parilios II, tualias II.*
- (10) **964** DipManresa 57 (testament sacramental del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I de cipidiem [et tapidi?], et badalengos II operatos, plumacios II et tovalia I operata, bancale I.*
- (11) **970** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 29 (testament sacramental del levita Bonfill): *Et a Mirone tapite I de velata et plumazo.*
- (12) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lencio I, tapito I, veterem I, plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII.*
- (13) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament de Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *Et ad Sancto Felix iussit donare cotos II tecatos, badalengos II apud sponnalles, plumacios II, cabecallo I, vacas V, tapido I, tonnas IIII, et propter remedium anime sue.*
- (14) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V, veteres autem tapetios V et cotos tecatos VI, [...] VI badlengos pariarum VI cum capialibus V.*
- (15) **979** DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I, tapedem vetere (...) totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*
- (16) **991** DipGirona 531 (testament del prevere Delà): *Et ubi corpus meum requiescit donare faciatis (...) ipso stralgo et tapido I et coto I tacado et plumaco I.*
- (17) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *In primis ad domum Sancti Petro Gallicantu (...) mapas I, tuvallia I, tappito I et feltro I amarello et capizalo I.*
- (18) **998** DCBarcelona 328 (testament sacramental del prevere Centoll): *Et ad domum Sancti Petri cenobii (...) tapido I et mancuso I aureo et quarta parte de alio, unde emant illi uestimento sacerdotale.*
- (19) **1003 o 1005** Baraut, *DocUrgell* 288 (testament del bisbe Sal·la): *Ipsa suo lecto in quo iacet ad sancta Maria, id est taped, feltro, chot valpino, vellata linia, chuxinos II.*
- (20) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Et ad Salla episcopo dossales II, tapecios et feltros II optimos et lectos II.*
- (21) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*
- (22) **1010** CSCugat 441 (testament d'Adalbert): *et concedo ad Oriolo suprascriptum choto I, et concedo ad Wifredo guadengho I et ipso tapido, et ipso badlenguos II et feltro I remaneat ad Boveto et ad Udalghero.*
- (23) **1010** CSCugat 431 (publicació sacramental del testament d'Adalbert): *et concessit ad Oriolo suprascripto coto Iº, et ad Guifredo, guadengho Iº. Et ipse tapito et ipsos badalengos II et feltro Iº concessit ad Boveto, et ad Udalgario.*

(24) **1015-1018** Junyent-Ordeig, *DipVic* 791 (testament de Guitard, levita i sagristà de la Seu de Sant Pere de Vic): *Et ad domno Richulpho, archidiacono, ipsa tapido meo meliore. Et Adalberto ipso meo pullino cum freno meliore et ipsas meas pelles.*

(25) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Et ad sancta Maria cenobii Riopullensis tapito Iº et batlineos cum plumatio.*

(26) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancta Maria cenobio Riopullo tapito Iº et badlenios cum plumatio.*

(27) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 65 (testament sacramental de Bernat): *Et a Sancti L[urentii capito] I et bodlengos II et plummacio I (...) Et ad Berengero filio meo et ad Gerberga filia mea [± 5 ll.]lata I et v[e]llada I et plumbacios II.*

(28) **1021 o 1023** Baraut, *DocUrgell* 370 (testament del sacerdot Vives): *Ad Seniefrede prephato nepus meus quoto I tapidi cum plumazio, ad Guitardo presbitero modios II annone, drapo I ex lecto (...) Ad Seniefredo scriba tapit I.*

(29) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *feltres II et tappido I et supralito I et mapes I, similiter remaneat ad cenobii Sancta Maria (...) Et ad Mazarefo velata I; et ad Egu[erade], alia; et ad Elliards, filiola mea, tappito I et quoto I et plumazo I.*

(30) **1035** Baraut, *DocUrgell* 477 (testament de Seniofred): *Et ad Seniofred Dela taped I.*

(31) **1037** Baraut, *DocUrgell* 25 (testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell): *A Bellus Firriol tapito I et plumazo I per missas. Ad Oliba filio Ermonfred trapo I de lito (...) Et ad Chixelo filia Vivani de Ellass donent manumissores mei tapido I et trappo I de lecto et plumaz I.*

(32) **1039** *DipCardona* 30 (testament de la vescomtessa Engúncia): *tapeto I et coso II et quadengas II, superlecto I, de palleo plumacio I et de mea laboratione anno futuro meam porcionem ad operam Santi Petri predicti, dari iubeo.*

(33) **1042** Baraut, *DocUrgell* 544 (publicació sacramental del testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell): *Ad Bellus Furiol tapito I et plumazo I per missas (...) Et ad Xhixelo filia Vivani de Ellass donent manumissores suos tapido I et drapo I de lecto et plumaz I.*

(34) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (testament del levita Ramon): *et iubeo ut ad domina mea Sancta Maria Sedis Orgelli ad ipsa canonica remaneat (...) cum uno lecto de trapos, id est feltro I et tapecio I et lenciolo I et guadenga I et vellada Iª et plumatios III.*

(35) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et ipsa mea lectica sive cum alio lecto torneriz a Guilelmo nepoto meo. Et a Guilelmo Gualtario remaneat taped I qui fuit de Arnulfo. Et ipsa almocelia optima ad ipso pont de Valeria cum ipsas calcas vermellas.*

(36) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *et ad Ebrino levita dimisit superlitum unum de pallium que abebat in Elasse. Et ad Guitard fratrem suum dimisit tapido I que habebat in Elasse (...) Et ad suum hominem Guilabertum dimisit quato I.*

(37) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos IIII, et tapids XI inter de kastella et alios.*

(38) **1087** Baraut, *DocUrgell* 1038 (testament de l'ardiaca Miró Erimà): *Ex reliquis ergo trapetiis sive stratis singulos manchones precipio donare fratribus meis clericis dum sufficiat.*

(39) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Mir Olive ipso meo tapit cum I gadinga.*

(40) **1139** Baraut, *DocUrgell* 1467 (testament de Berenguer Aurucensis, canonge de la Seu d'Urgell): *Et relinco ad hospitale Sedis letiga I et plomaza I et guadenga I. Iterum relinco ad matrem meam tapid I.*

(41) **1167** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 160 (testament de Berenguer de Terrassa, canonge de la Seu de Barcelona): *Concedo Sancte Eulalie meum tapetum meliorem.*

(42) **1167** DipPoblet 306 (testament de Pere Queralt en fer-se monjo de Poblet): *Dimitto Ermesendi filie mee omnes pannos de camera mea excepto maiori tapeti, quod relinquo Sancte Marie de Populeto.*

(43) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *et debet mihi Iacob filius Deuslosaul XXII morabetinos et V solidos super tribus tapetis et una capa rubea et uno vestitu de sita.*

(44) **1175** CSCugat 1102 (testament d'Ermessinda): *Dimitto filie mee Iauduinde L moabetinos, quos Petrus de Bello loco mihi debebat, et recognoscit et unum tapetum quod est apud s. Minatum.*

Val a dir que el fragment n° 10 també el trobem a Udina, *La successió testada* 12, on hi diu, creiem que més encertadament, *lecto I et tapidi*. El n° 34, al seu torn, apareix també a CSCugat 582, que conté la variant *tapitio*.

El terme *tapete* –també *tapes* i *tapetum*– coincideix formalment amb la veu llatina clàssica, presa dels equivalents grecs *τάπις*, *τάπης* o *δάπις* –en última instància, segurament un préstec irani (COROMINES, s. v. *tapís*)–, que designaven un tapís o una catifa. En realitat, l'arrel grega *ταπ-* no significa altra cosa que 'prémer' o 'premsar' (DAREMBERG, C. – SAGLIO, s. v. *tapes*, *tapis*). Isidor (*Orig.*, XIX, 26) ho explica així: *Tapeta dicta quod pedibus primum strarentur, quasi tapedia*. A l'Antiguitat, la moda d'ornamentar les vil·les amb tapisos vingué d'Orient –concretament de l'actual Àsia Menor–, on hi havia els centres manufacturers de major renom: Babilònia, Tir, Sidó, Sardes, Milet, Alexandria, Cartago i Corint: *Intexui funibus lectum meum stravi tapetibus pictis ex Aegypto. Aspersi cubile meum murra et aloe et cinnamomo* (VULG., *Prov.*, 7). D'allà s'exportaven arreu. De fet, els pobles nòmades i pastors d'aquells indrets foren els primers a unir la llana teixida dels seus ramats amb fils de colors fins a obtenir una peça artística de gran qualitat que servia de cadira o cobria els llits, alhora que ornamentava les tendes.

Més endavant, les societats sedentàries se les apropiaren i les convertiren en peces de luxe, l'entramat de fils de les quals podia ser de llana tenyida, de seda –*serica*– o d'or –*aurifex*, *chrysographia*, *phrygio*, *textrinum*–. Ricament decorats, llampants i multicolors, ara tenyits amb quermes, múrex o porpra –*purpurea tapetia*, *conchyliata tapetia*, *conchyliata peristromata*, *purpurae gausapae*–, adés fent ostentació d'esplèndids brodats figuratius, de motius geomètrics, vegetals o fins i tot mitològics, els tapisos eren un luxe a l'abast de ben pocs (DAREMBERG – SAGLIO, s. v. *tapes*). Només després de la conquesta de Macedònia en proliferà la importació dins del món hel·lènic. D'aquí entraren en contacte amb els romans, que adoptaren els termes amb què els grecs es referien a aquestes peces de veritable filigrana.

Se'n distingien dos tipus: un de lleuger i prim, de pèl curt –*tonsilia tapetia* o *tonsiles tapetes*– i un de més gruixut i pesat, ja fos pelut d'un sol costat o d'ambdós –*amphimalla* o *amphitapae*–. Es tractava de teixits, doncs, que lluien estesos sobre el sòl, les cadires, els bancs, els llits o els cavalls, així com penjats a l'entrada de les estances –*aulaea, velum*– o als vestits dels individus: *Dadan institores tui in tapetibus ad sedendum. Arabia et universi principes Cedar ipsi negotiatores manus tuae cum agnis et arietibus et hedis venerunt ad te negotiatores tui* (VULG., *Ezech.*, 27); *Est et Hirtae pilo crasso in tapetis antiquissima gratia iam; certe iis usos Homerus auctor est. Aliter haec Galli pingunt, aliter Parthorum gentes* (PLIN., VIII, 79). Pel fet que normalment se'ls estenia sobre una superfície, se'ls anomenava genèricament *textile stragulum, stratum, vestis stragula, στρωμναί* o *στρώματα* (SMITH, s. v. *tapes* o *tapete*): *Iulianus vero absque instrumento, quotiens voluit evigilavit, et nocte dimidiata semper exurgens, non e plumis vel stragulis sericis ambiguo fulgore nitentibus, sed ex tapete et sisyra, quam vulgaris simplicitas susurnam appellat, occulte Mercurio supplicabat* (AMM., XVI, 5). En canvi, hi havia mots més específics que designaven tant aquest tipus de catifes i cobertures com els tapissos de paret: *gausapa, peripetasma, peristroma, plagula, polymita* o *stragulum*.

En el llatí d'època medieval aquest terme adoptà diverses formes, algunes més properes al llatí clàssic i d'altres ja més romanitzades: *tapetium, tapetum, tapetia, tapecius, tapesium,apedus, tapetum, tapicus, tapicum, tapissium* o *tapitum*, per citar-ne unes quantes. Conservà, però, la semàntica antiga. Tanmateix en aquest article ens ocupem tan sols de l'accepció referida a la roba de llit⁶⁴, és a dir, dels contextos en què el mot que ens interessa designa un cobrellit: *Stramenta lectorum tapetes II almuzalas*⁶⁵; *Seu ganapes et plumatios velapedes*⁶⁶.

Gómez-Moreno (1998: 332-345) defineix *tapetes* com *mantas y mancales*, cosa que no sembla que casi massa amb el que s'ha apuntat fins ara. El *tapete* era un objecte preciós i, per tant, motiu d'ostentació. No tindria massa sentit, doncs, que es tractés d'una flassada, ja que en el moment de vestir el llit el cobrellit el taparia. Sánchez-Albornoz (1998: 191), en canvi, el defineix com a 'cobertor'.

La veu objecte d'estudi sobrevisqué el pas del temps, de manera que la trobem també en la documentació catalana antiga, en què prevalien les formes *tapet* i *tapit* –aquesta última idèntica al provençal–. Ambdues variants, que desembocaren en el doblet modern *tapet* i *tapís*,

⁶⁴ Vegeu també els articles *tapito* en el capítol dedicat al parament cultural: 262-263; *tapetum* en el dedicat a la resta de parament domèstic: 131; i *tapid* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 455.

⁶⁵ Any 1105, Cronica 3, Ferreiro III, Apénd. 58, citat per *DDGM*, s. v. *tapete*.

⁶⁶ Any 910, Cronica 3, CDGH, p. 393, citat per *DDGM*, s. v. *tapete*.

penetraren per via del francès antic *tapiz*, al seu torn derivat del grec bizantí *ταπήτιον*, diminutiu del terme grec *τάπης* suara esmentat. Ara bé, tot observant els contextos en què apareixen aquests mots en les fonts corresponents al català antic, salta a la vista que ja no es referien a un cobrellit, sinó més aviat a les catifes que cobrien l'estança: *tinc mon lit ornat ab dues cóceres franceses, e ab set matalafs, e ab quatre coixins sobres, e ab tapits per terra, e ab cortines entorn* (EIXIMENIS, *Crest.*: 143). Efectivament no massa allunyades del jaç, per la qual cosa encara trobem el *tapit* relacionat en certa manera amb la roba de llit.

En moltes altres llengües romàniques, d'altra banda, han romàs formes derivades de la veu *tapet*, tot i que també ha desaparegut el sentit de 'cobrellit': *tapiz* en castellà, portuguès, provençal i francès antic; *tapis* en francès modern; i *tappeto* en italià en són una mostra ben representativa. També algunes llengües més allunyades de la influència directa del llatí n'ofereixen testimonis: *tapizá* en basc, *tapéth* en àrab (SIMONET, s. v. *tapéth*), *tapestry* en anglès o *Tapete* en alemany. A vegades, però, la restricció semàntica soferta ha estat considerable, tal com ho palesen els mots *tapete* en castellà i gallec –cobretaula o catifa petita, tot i que en determinades ocasions pot servir de cobertura de tota mena de mobles–, *tapet* en català –*en realitat un castellanisme, i ben innecessari, (en lloc de 'cobretaula')* (COROMINES, s. v. *tapis*)– o *Teppich* en alemany –catifa–. Val a dir que la veu alemanya, de semàntica molt semblant a la forma tot just adduïda per al català antic, fou incorporada probablement entre els segles VII i VIII, per via romànica (KLUGE, s. v. *Teppich*). En aragonès, en la mateixa línia, encara es conserva l'expressió *tapices de tierra* per referir-se a les catifes (BORAO, s. v. *tapices de tierra*).

En definitiva, en les fonts catalanes altomedievales el mot *tapito* es refereix a un cobrellit, cosa que fa suposar que generalment es tractava d'una peça preciosa digna d'ostentació. Vigent durant tot el període estudiat, apareix testimoniats gairebé exclusivament a la meitat nord el territori.

1.6. Els coixins

AURICULARIUM

El corpus català altomedieval ha conservat tan sols un fragment en què apareix el mot que ens interessa, llistat entre la roba de llit:

(1) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadengas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs, et ad cenobio s. Cucuphatis estrai et guadenga I et lenciohum I, plumacium I.*

Segons el *GMLC* (s. v. *auricularium*) aquest terme, de procedència llatina, deriva directament del substantiu *auricula* –orella– i no pas de l’adjectiu *auricularium*, com afirma Alcover – Moll (s. v. *oreller*). Així doncs, la semàntica del mot ens remet a un coixí per recolzar-hi el cap: *Abbate vero equitante, si invitatus fuerit, duo linteamina cum auriculari ad ejus lectum tenetur providere*⁶⁷. Si bé és cert que la majoria dels contextos vinculen l’*auricularium* amb el llit o el dormitori, en determinades ocasions adopta també funcions en principi reservades a d’altres tipus de coixins, com en l’exemple següent, en què se’l col·loca sota d’un missal: *Item unum auriculare ad ponendum subtus missale*⁶⁸. A més de la forma *auricularium*, els documents medievals d’abast europeu testimonien les variants *auriculare* i *auricula*.

D’aquí provenen les formes ja romanitzades *oreller* o *oreyller* del català antic, així com també la veu francesa *oreiller*: *Axi com posava lo cap sobre.l oreller, veus que ell plorava* (FERRER, *Sermons*, I: 169).

El fet que en el nostre corpus només s’esmenti una vegada el terme *auricularium* –efectivament relacionat amb el parament de llit–, palesa una marcada preferència pel mot *cuxinus*⁶⁹, més versàtil i viu en els parlars vulgars, cosa que l’apropa més a la llengua vernacle. Malgrat tot, ambdós termes –*cuxinus* i *auricularium*– hi són escassament representats, cosa que evidencia el caràcter luxós dels coixins en una època en què les possessions materials no abundaven pas.

CAPCIALE

Les fonts catalanes altomedievals testimonien el mot que ens interessa a bastament. Les variants trobades en el transcurs de la nostra recerca són les següents: *capitales*, *cabeciale*, *cabecallo*, *capialibus* (abl.), *capizalo*, *capciale*, *capitales*, *capcales*, *captialo*, *kapitalo*,

⁶⁷ *Chronicon Andrense*, any 1214, citat per DU CANGE, s. v. *auriculare*².

⁶⁸ Codex MS. Recensio MS. vasorum et ornamentorum Ecclesiae Noviom., citat per DU CANGE, s. v. *auriculare*².

⁶⁹ Vegeu també l’article *cuxino* en el capítol dedicat a la roba de llit: 112-113.

capcal, capciale, capciales, capcialo, capciales, captalo, capsalium, capsal i cabçale. Heus aquí els passatges que les documenten:

(1) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament del difunt Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *Et ad Sancto Felix iussit donare cotos II tecatos, badalengos II apud sponnalles, plumacios II, cabecallo I, vacas V, tapido I, tonnas IIII, et propter remedium anime sue.*

(2) **979** Junyent, *Oliba* II 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *Stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V; veteres autem tapetios V, et cotos tecatos VI [...] VI. Badlengos pariarum VI; cum capialibus V; et coclea [...] argentea IIII.*

(3) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *In primis ad domum Sancti Petro Gallicantu vacas III et vitulos III et somero I et caldaria I et oves XXX, mapes I, tuvallia I, tappito I et feltro I amarello et capizalo I.*

(4) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II, ragio.*

(5) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(6) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancti Petri Rodas cenobii kapitialo I°.*

(7) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancti Petri cenobii Rodas iussit dare captialo I.*

(8) **1040** AComtalPerg. II 278 (testament de Truitelda): *Et a Ledcardis, cotnata mea, gonnela mea et correga I de palio. Et ipsos meos drapos cum ipso capcal a viro meo Dela, cum ipsas tovalas.*

(9) **1050** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 351 (publicació sacramental del testament de Fruiló): *Et a Ricardis neta sua concessit illi pellicia et boriacio I et oue I et porcello I et capcialo I et templeres I et escudela I et pugnera I de linoso.*

(10) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *In primis concessit Sancte Marie de Solsona suum anellum et Sancto Vicentio de Cardona et unciam auri quam vicecomes Reimundus Fulconis illi debebat et coenobio Sancti Laurentii unciam auri quam debebat illi Ermengardis que fuit uxor Renardi concessit cum almocilia I de captialo I et superpellitio I de pallio de canonice Sancte Crucis Santque Eulalie unciam auri per missas de coenobio Sancti Cucufatis.*

(11) DipCervià 68 **1164** (testament d'Arnall Guillem): *In primis corpus meum dimitto ad seppeliendum in cimiterio Sancte Marie de Cerviano, cum meo lecto, idem cum letica et culcitra fulcro, et duobus linteis et duabus guadingiis novis et caputiale.*

(12) **1177** DipCervià 76 (testament d'Arnall, clergue d'Anglada): *Domui infirmorum, I capsalium et I feltrum.*

(13) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Dimitto ad operam Sancti Iacobi de Amer (...) omne [uinum ...] et tinas et uexellos et scrinias et guadengam et capsal et II lancols et saclit ubi magister iacuit quod habeo in Amer (...) Item dimitto Guilielme mee nepte I capsal et I superlectum et Ululiardi*

mee nepte I capsal et mantes et camissas et sauenas et unam uacam quam habeo ad Fuxols (...) Dimitto, Raimundo de Ainer I capsal et guadengam; filiole mee de Gallucan I guadengam et touaies.

(14) **1184** Marquès, *Sta. Cecília d'Elins* 89 (testament de Joan de Pallerols, capellà de Santa Cecília): *Dimitto ad pauperes de ipsa Sede una gadenga et uno cabçale et manumessores mei R. et B. nepotes mei involvant ibi pauperes.*

(15) **118[6]** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 204 (testament d'Ermesèn de Brumira): *Primum, ut persolvant omnia [+30] ecclesie Sancte Marie de Terracia cum meo lec[to +34] et I flazada et I capciale.*

Destaca la forma *caputiale* de l'exemple n° 11, que segurament revela una interferència amb el substantiu *caput* –no en va el *capitale* era un coixí on hom recolzava el cap–.

La font etimològica d'aquest terme no ofereix cap mena de dubte, ja que es tracta d'un mot d'origen llatí que ha deixat rastre en la majoria de les llengües romàniques. A més del terme *capçal* en llengua catalana, també han romàs, entre d'altres, les veus castellanen *cabezal* i *cabecera*; les gallegues *cabezal*, *cabezeiro* i *cabezeira* (*Enciclopedia Galega Universal en liña*, s. v. *cabezal*; s. v. *cabezeiro*; s. v. *cabezeira*); la portuguesa *cabeceira*; i les murcianen *cabecera* i *cabecerón* (GÓMEZ ORTÍN, s. v. *cabecera*; s. v. *cabecerón*). La forma llatina clàssica *capitale* o *pulvinar capitale* es mantingué en el baix llatí –juntament amb les seves variants *capetiale*, *cavetiale* i *capizale*– sense experimentar alteracions en el seu significat. D'allà, acte seguit, passà a les llengües neollatines. Körting (s. v. *capitium*) suggereix, d'altra banda, que *capitale* constitueix un derivat de *capitium*, és a dir, l'obertura del vestit per on es fa passar el cap. Es tracta, en definitiva, d'un capçal o coixí de capçalera, normalment farcit de material tou, utilitzat per recolzar-hi el cap quan hom s'ajeu al llit. Així doncs, segons el nostre parer, Bonnassie (1981: 241) n'ofereix una interpretació errònia, en afirmar que *capciale* correspon a un mocador de cap, segurament induït per la similitud formal entre *caput* –'cap'– i *capciale* i pel fet que aquest mot es troba entre peces tèxtils vinculades al dormitori.

La documentació medieval conservada a la península Ibèrica corrobora a bastament la vitalitat d'aquest mot a l'època. Així, en territori gallec les formes *cabeçal* i *cabeçel* conviuen amb multitud de variants ortogràfiques: *un lecto cum guenabe aut cum alfamar et un feltro et I cabezal et II sauanas*⁷⁰. L'aragonès medieval, al seu torn, ens ha llegat testimonis com el que citem a continuació: *et laxo ad illa camara decem plumazos de plumma et tres capezales et tres tapetes et quattuor linias*⁷¹.

⁷⁰ A. 1188-1230 PMH Leges I, 752, citat per DDGM, s. v. *cabeçal*.

⁷¹ CANELLAS, 107, any 1134: testament de Galindo Iñigóñez de Ipiés.

Quant a la pervivència de la veu que ens ocupa en el català antic, es posa de manifest la diferència entre el coixí de llit –*capzal*– i el *cuxi* o *coxi* destinat a d'altres usos –com podrien ser el recolzament dels peus o de qualsevol altra part del cos–: *Molt pintor veem qui pinta son lit de colors e de vanoves e de cobertors e de lansols e de coceres e de matalafs e de coxins e de capsals* (LLULL, *Contemplació*, III, CXI, 7: 111).

Certament les dades aportades en aquest article avancen considerablement l'època d'aparició de la veu objecte d'estudi, alhora que n'eixamplen l'àmbit d'ús –recordem que la recerca de Niermeyer la situava a la Itàlia del segle XIV–.

Així doncs, el present mot, vinculat a la roba de llit, designa inequívocament un coixí de capçalera. Les fonts catalanes altomedievals revelen l'ús d'aquest terme entre l'últim terç del segle X i finals del segle XII, si bé restringit a la meitat nord del territori.

KAPIFOL

El mot *kapifol* s'esmenta a la documentació d'Àger, en el passatge que transcrivim a continuació:

(16) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et alchoba I obtima cum suos feltros, kapas II de beraga, et kapifols II de pelle, et allovas XII, et penso de lauto optimo cum alios multos pensos.*

Sens dubte es tracta d'un terme relacionat amb l'àmbit tèxtil, ja que s'inclou en el sintagma *kapifols II de pelle*. En el passatge en què apareix el mot que ens interessa es fa referència tant a peces vinculades a la roba de llit com a la indumentària. No obstant això, tenint en compte la similitud formal que s'entreveu entre el mot *kapifols* i la veu tractada en el present article, es podria interpretar com una deturpació per *capcials* –'capçals de llit'–. D'altra banda, considerem que tampoc no fóra massa desassenyat proposar un cert parentiu entre aquesta forma estranya i la veu *kapa*⁷² –l·listada just al costat de *kapifol*–. Malauradament, però, arran de la manca de dades fidedignes, no podem afinar el nostre raonament.

⁷² Vegeu també l'article *capa* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 150-155.

CUXINO

La documentació altomedieval conservada en terres catalanes ens n'ofereix les variants gràfiques *cossino*, *cuxino*, *chuxinos*, *coisinos*, *coxins*, *cuxino* i *cuxi*. Repassem ara els passatges concrets que les documenten:

(1) **985** CSCugat 171 (testament sacramental de Ramio): *et concessit ad Oria, femina (...) lito I de drapos cum suo cuxino, et ad novo veniente semodio I de ordeo, et quartas VII de vino.*

(2) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ipsa suo lecto in quo iacet ad Sancta Maria, id est taped, feltro, chot vulpino, vellata linia, chuxinos II.*

(3) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Sicard nepta mea III lectos de drabs et coisinos II de camis II, de cota I optima et sauenas II.*

(4) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos IIII, et tapids XI inter de kastella et alios.*

(5) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimito Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii meum corpus cum XXti morabetinorum in auro aud in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linteo et I berregano et I plomac et I cuxino.*

(6) **1177** Sangés, *DocGuissona* 214 (testament del prevere Bernat de Tapioles): *In primis relinquo Sancte Marie Gissone meum corpus cum meo lecto, id est, una cozedra et una flazada et II lenzols et unum plomaz et I cuxi.*

Tal com es desprèn dels contextos exposats, si més no pel que fa a l'esfera domèstica, el nostre corpus tan sols es fa ressò de l'accepció de *cuxino* corresponent a la roba de llit, és a dir, com a sinònim de *capitale*.

Aquest mot coincideix formalment amb la veu llatina vulgar, que significa 'coixí' i que al seu torn deriva de *coxa* –'anca'–, ja que el coixí servia primordialment per asseure-s'hi al damunt. Tot i la manca de testimonis en el llatí clàssic, la vitalitat del terme en la llengua oral queda més que demostrada, si tenim en compte que es tracta d'una forma ben arrelada en les llengües romàniques: a més dels mots catalans antics *coxí* i *cuxí*, l'occità *coissi(n)*, el francès *coussin* –juntament amb l'enorme varietat de formes dialectals conservades– i l'italià *cuscino* en representen una bona mostra. El castellà *cojín* i el portuguès *coxim*, en canvi, podrien ser manlleus del català o del gal·lo-romànic, ja que el seu abast és notablement més limitat. Així mateix, del llatí vulgar passà al germànic occidental, de manera que en resultà el baix alemany antic *kussin*, a partir del qual s'originà la forma alemanya moderna *Kissen* (COROMINES, s. v. *coixí*). Du Cange (s. v. *cussinus*), tanmateix, sosté just el contrari quan afirma que les formes llatines medievals deriven de l'antic alemany *kussen*. De nou, en

l'esfera europea ens topem amb una munió de grafies diverses, entre les quals destaquen *coxinus*, *cossinus*, *cosinus*, *coissinus*, *coisinus*, *cussinus*, *cusinus*, *cuzinus*, *cuissinus*, *cuisinus* i *cusinnus*.

Tradicionalment els coixins s'han farcit de llana, palla, ploma o qualsevol altra matèria flonja, per tal de poder-hi recolzar còmodament qualsevol part del cos. Així doncs, es coneix amb el nom de *coxinus* el capçal de llit⁷³, així com també el coixí que s'utilitza per asseure-s'hi al damunt, per agenollar-s'hi, per repenjar-hi l'esquena o senzillament per esmorteir el pes dels braços o els peus recolzats sobre una superfície dura: *Pro signo capitalis, vel quod vulgariter cussinum dicitur* (BERNARDUS MONACHUS, *Ordo Cluniacensis*, I, 17, HERRGOTT: 171). Tot plegat, tant en el context eclesiàstic com en el domèstic. Cal assenyalar, a més, encara que només sigui de passada, que els coixins també s'usaven per a recolzar-hi peces de l'armadura i certs elements de la indumentària femina, alhora que constituïen una part de l'abillament dels cavalls. Els més rics s'engalanaven amb brodats, tapisseries o ornaments figuratius sobre teles precioses: *Posaren-li los lençols (...) ab los coixins brodats, que's mostrava lit molt singular* (MARTORELL, *Tirant*: 358). En aquest article, però, es tracten tan sols els testimonis relacionats amb el parament del llit domèstic⁷⁴.

Així doncs, el mot *cuxino*, malgrat la munió d'accepcions que podia arribar a adquirir, en els documents conservats al nostre territori remet a un capçal de llit. En voga tan sols a la meitat nord el territori, fou usual entre finals del segle X i finals del segle XII.

1.7. Altres

ANNATA

Malgrat les valioses dades que la documentació d'Àger aporta a l'esfera del vocabulari tèxtil, segons el nostre parer de vegades es perceben errades, ja siguin d'escriptura, ja siguin de lectura. Així doncs, tal com anirem veient en el transcurs d'aquest estudi, alguns mots que a primera vista resultarien indesxifrables podrien respondre de fet a realitats ben conegudes, amagades rere una forma gràfica inusual que en complica força la interpretació.

Pel que fa a la forma *annata*, ens trobem davant d'un d'aquests termes estranys dels quals no hem pogut esbrinar ni el més mínim detall sobre el seu origen i significat. Val a dir,

⁷³ Vegeu també l'article *capciale* en el capítol dedicat a la roba de llit: 108-111.

⁷⁴ Vegeu també l'article *cossino* en el capítol dedicat al parament cultural: 247.

però, que no descartem la possibilitat que novament s'hagi comès un error. En aquest cas, a la vista del manuscrit original, ens decantem per una equivocació de l'escrivent, que en lloc d'*annatas* potser hauria hagut d'escriure *mantas*⁷⁵. Ens trobem en un context on predomina la roba de llit, entre *almarfagas* i *brecals de lecto* –potser *llencols*⁷⁶–, cosa que no desvirtua en absolut la nostra conjectura, ans al contrari. Observem ara el fragment que ens interessa:

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et paracingulos VI, et mapas III de Castela, et tovalas III, et mapas XV apud tovallas, et almarfagas III bu, et annatas II vermiculos, et alio albo, et brecals III de lecto.*

Es tractaria, doncs, d'una manta de llit, una peça testimoniada al nostre territori tan sols tardanament en el següent document: **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Item dimitto Guilielme mee nepte I capsal et I superlectum et Ululiardi mee nepte I capsal et mantas et camissas et sauenas et unam uacam quam habeo ad Fuxols.*

BRECAL

La forma *brecal* resulta de difícil interpretació, ja que no n'hem trobat rastre fora del nostre context, on es registra un sol cop:

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et paracingulos VI, et mapas III de Castela, et tovalas III, et mapas XV apud tovallas, et almarfagas III bu, et annatas II vermiculos, et alio albo, et brecals III de lecto.*

Certament en el document en què s'insereix apareixen nombrosos mots vinculats al lèxic tèxtil que no coneixem per cap altra font. A la vista del manuscrit original, som del parer que es podria tractar d'una errada d'escriptura, de manera que en lloc de *brecals* potser s'hauria hagut de transcriure *llecols*, forma apocopada de *llencols*, una variant gràfica gens estranya i ja fortament romanitzada del terme *lintheolum*⁷⁷. Tal com el mateix sintagma *brecals III de lecto* explicita, ens trobem en el context de la roba de llit, entre *almarfagas* i *annatas* –segurament *mantas*–, cosa que casaria amb la idea que el mot que ens interessa s'identifiqués en realitat amb els llençols. El fet que s'especifiqui *de lecto*, a més, tampoc no sorprèn en

⁷⁵ Vegeu també l'article *mant, mantello i manta* en el capítol dedicat a la indumentària civil.

⁷⁶ Vegeu també l'article *brecal* en el capítol dedicat a la roba de llit: 114-115.

⁷⁷ Vegeu també l'article *lencio i lenciolo* en el capítol dedicat a la roba de llit: 71-75.

absolut, ja que respondria a la voluntat de distingir-los de *mapas* i *tovallas*, esmentades tot just una línia més amunt i que de tant en tant adquireixen funcions semblants a les que podria tenir una tela de llenç o els mateixos llençols. A més, els llençols constituïen un luxe a l'abast de ben pocs, de manera que no sorprendria en absolut trobar-los en un text on es descriuen els béns mobles d'Arnau Mir.

D'altra banda, estirant un altre fil interpretatiu es podria arribar a vincular els *brecals de lecto* amb el mot *brisal*⁷⁸, de manera que obtindriem un 'brisal de lecto'. Si tenim en compte que el *brisal* formava part de la roba interior dels individus, hom podria pensar que en l'àmbit del parament del llit es podria referir a una mena de llençol interior. Ara bé, les fonts catalanes altomedievales no testimonien aquesta peça enlloc, cosa que ens impedeix confirmar-ne l'existència.

FADILIUM

Malauradament la nostra recerca entorn del mot *fadilium*, testimoniada una sola vegada en la documentació altomedieval conservada en territori català, ha resultat del tot infructuosa. El context en què s'insereix, tanmateix, ens revela que es tracta d'un element vinculat a la roba de llit. Tot i que se'ns acudeixen diverses conjeitures que el podrien emparentar amb el terme llatí medieval *faldono* –del mot germànic *faldo*, 'arruga', que en alemany modern ha desembocat en *Falte*– o fins i tot amb l'alemany *Faden* –'fil'–, cap d'elles no ens sembla prou convincent i encara menys fonamentada filològicament. Vegem ara el passatge on apareix el mot que ens interessa:

(1) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *Post modum Sancte Cruci Sancteque Eulalie Barchinonensi concessit fadilium I et plumacium I de brose et superlettum I de pallo et anapum de argento per missas.*

⁷⁸ Vegeu també l'article *brisal* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 185-187.

2. La resta de parament domèstic: els cobertors de mobles, les cortines, i les tovalloles, els eixugamans i els mocadors

2.1. Els termes genèrics

DRAPO

El corpus català altomedieval testimonia les variants *trapos*, *drapos*, *drapo*, *trapo*, *trap*, *trapum*, *draps*, *traps* i *trapus*, tal com ens mostren els passatges que segueixen:

(1) **948** Baraut, *ActUrgell* 30 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu): *ut per singulos annos donare faciatis in episcopali censura ad domum sancta Maria in sede vico sester I de forment et alio de ordio et solidata I de trapos et sinado persolvere faciatis et crismam acceptionis.*

(2) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *pallios grezeschos IIII, et alios pallios XXVI, metraphos VI, et trapos polemites IIII, tapitos veteres III, phanones III, suscintas obradas III, stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone.*

(3) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del difunt levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello, et capa una vermella et ipsa seda qui est in ipso carterale; et alios suos drapos iussit dare pro [sua anima].*

(4) **967** DipRosselló 448 (testament del levita Sunifred): *Et ad manumissore meo Teuderico, presbitero, ipso meo banchale novo (...) Et ipso choto vermilio que est in villa vicho Elna et alium banchale vetulus, donare faciatis ad manumissore meo Franchone, presbitero (...) Et ipsa mea chortina donare faciatis ad domum Sancti Stephani, martiris Christi, que est in villa vicho (...) Et alios drapos meos que superius non sunt nominati, donare faciatis ad Ardmagno, filio meo.*

(5) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono, facitergulos XXII, pallios grezescos IIII et [...]as XXIII, metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lencio I.*

(6) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament del difunt Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *Ad Amalrrico, fratri suo, iussit donare drapo I. Et a muliere que fuit de Vitale iussit reddere equa I.*

(7) **977** Baraut, *ActUrgell* 37 (consagració de l'església de Santa Maria de Solsona): *Et statuo atque constituo ut per singulos perenniter annos persolvere ad sancta Maria sedis Urgelli modios VI de annona et solladas III de trapos et arietes II.*

(8) **985** Junyent-Ordeig, *DipVic* 517 (donació feta per Guillem): *Et dono et trado omnem meum proprium mobile seu immobile, pane et vino, eguas et vacas mayores et minores, quantum invenire potueritis et omnes meos trapos, quantum abeo vel abere debeo, concedo ad Domino Deo et Sancto Petro apostolo.*

(9) **997** DipOsona 1759 (testament de Guillem): *Et alium meum abere mobile, id sunt bestias, pane et vino, drapos, armas, scamnos, aurum et argentum, tonnas et cubos, archas, portadoras homniaque invenire potueritis donare faciatis pro anima mea.*

(10) **998** DCBarcelona 323 (testament del prevere Teodemund): *Et iterum concedo ad Cusca apud filii suis ipsa mea opera, id est lana et lino et ipsos drapos, tam de lana quam de lino, totos ab integros.*

(11) **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic* 685 (testament de Madeix, sagristà de la Seu de Vic): *Et ad Ichilane, sacer, coto I blanco et cotos II pro anima mea. Et meum [...] remaneat ad Galigno levita et alios drapos III remaneat ad Bonadonna et ad Galigno levita et ad Ermemirum sacer tohada I coto.*

(12) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(13) **1011** Udina, *La successió testada* 89 (testament del prevere Guilara): *Et addidit ad predictos peregrinos cubo I, tonna I et parilio I de portadoras et mancosos II per drapos ubi pausant peregrinos, et archa I ubi ipsos drapos recondant.*

(14) **1021** Udina, *La successió testada* 118 (testament de Marcuci Grec): *Ipsos suos drapos que abebat tam de lecto quam alios concessit illis alia autem omnia que remanent terras et vineas, cultum sive eremum; mobile sive imobile concessit omnibus filiis et filiabus equaliter, exceptus ipsam tabulam quam concessit uxori sue.*

(15) **1022** Junyent-Ordeig, *DipVic* 826 (confirmació sacramental del testament de Radulf, ardiaca de la Seu de Vic): *Et pellicia unacum ipso superpellicio, qui est in Vico, iussit dare ad uno clerico per missas. Et ipsos drapos que habebat in Vico iussit dare ad clericos per missas, cum ipsos plumacios.*

(16) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *In primis iusit dare de pane et vino, de bestias maiores vel minores ipsa tertia parte pro anima sua et ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapes II cum scinios .II. relinquit in potestate de Gischafret de Ioncars ut benefeciset salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.*

(17) **1025** Junyent-Ordeig, *DipVic* 855 (venda feta pels esposos Bonfill i Adelaida): *in propter prescium assino I et alnes VII de trapo tolsa.*

(18) **1032** AComtalPerg II 217 (testament sacramental de Gualter): *Et concessit ad con[iux] sua Savil somera I et cubo I qui fuit de fratri suo [Iohanne ...] de prefato Iohanne, et parilio I de portadores, et exades II, et cavagos II, et podadores II, et dextral I, et exola I, et omnia sua vascula maiore et ipsos suos drapos, tam de lana quam de lino, et ipso suo lanovetio totum ab integre.*

(19) **1036** Baraut, *DocUrgell* 24 (publicació sacramental del testament del levita Guisad): *Et a Mir Cardona ipsa vellada blanca, et a Duran ipso drapo vermilio.*

(20) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 989 (testament del difunt levita i jutge Guifré): *Et ipsas suas pells relinquit ad Ermemiro. Et ipsos suos drapos reliquit ad prefata Guilla cum filios suos et filias, [et do]nent ad Geraldo suam partem: guadenga I cum feltro minore.*

(21) **1040** AComtalPerg II 278 (testament de Truitelda): *Et a Ledcardis, cotnata mea, gonnela mea et correga I de palio. Et ipsos meos drapos cum ipso capcal a viro meo Dela, cum ipsas tovalas.*

(22) **1040** AComtalPerg II 288 (testament de Sanç): *A predicto Bern[ardo emina I et ipsos] meos drapos infra Bernardus et sorori sua. Ad Digna ipsa media curtina (...) Et iubeo vindere cubo I et cubello I, et parilio I de portadores et ipso drapo de lana et [exada I], et de ipso [precio iubeo me vestire et facere] ipsa mea fossa.*

(23) **1040** Junyent-Ordeig, *DipVic* 998 (testament del levita Sendred Ramió): *Et ipsam porcellam et aunchas et drapos laneos et gallinas relinquo ad Maria femina.*

(24) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *cum ipsos banchos et cum ipsa letiga, cum uno lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III (...) et ipsa tonna cum draps, remaneant ad sacerdotes cannonici s. Marie sedis (...) Et ipsas III telas, una dalifaz, et alias II de drapo tinctas remaneant ad iam dicto domo s. Adriani, qui sunt in iam dicta Betulona.*

(25) **1048** Baraut, *CartAndorra* II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *Et ad Seniofredo sacer qui hunc testamentum scripsit remaneat trapo I de lecto colorio, et ad Oto sacer quoto I blanco (...) Et ad Aureolo levita remaneant alnas X de drapo tolsano. Et a Ledgarde fidele mea remaneant trapos III de lecto et porcos II et alnas X de trapo gris tolsano; et ad filios meos remaneant alnas XI de trapo griso unde vesteat eos. Et ad Guillelmo sacer de Sancto Petro remaneant meas pelles vulpinas.*

(26) **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (testament del sacerdot Vives): *Et a Seniotredo sacer qui hunc testamentum scripsit remaneat alnas X de trapo griso et choto uno in Alasso.*

(27) **1053** Baraut, *DocUrgell* 662 (publicació sacramental del testament de Salla): *Ad ipsa opera Sancte Marie iussit dare chinalos II de vino et ipsa vascula maiore vel minore que abebat in Alas vel ad ipsa Sede simul cum ipsos bovos et uno trap iussit ad Guillelmo fratre suo.*

(28) **1063** DipPoblet 18 (donació feta per Ermengol, comte d'Urgell, i la seva muller Llúcia): *Et dono vobis ad festum Sancti Michaelis vestiduras ad vos et ad uxori vestre de bon trapum cum pena de gats.*

(29) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *Et concedo ad filia mea Neuia (...) porchos et ipsos meos drapos totos et gaudengas et blumacios, exceptus gaudenga I et feltro et blumacio I que ego porto in meo lecto. Alios meos drapos qui sunt in Barchinona et in Lazaria concedo totos ad filia mea Nenia, et mapes et toulies et lectos tornnercios.*

(30) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et alium quod remanet panem et vinum et bestias et draps et carnem et omnia quecumque invenire potueritis in omnibus locis solvite meos debitos.*

(31) **1080-1100** Bach, *Sta. Maria de Gualter* 12 (testament d'Adelaida): *Et per solutionem monumenti mei, sive de viro meo et de filiis meis et ad meum monumentum, argencios IIII cum ipso drapo in quo iacuro.*

(32) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et dimisit ad ipsa archa s. Eulalie cifum unum argenteum, et alium cifum iussit dare per drapos ad suum corpus.*

(33) **1084** CEGirona 154 (publicació jurada del testament de Galter, prevere de la Seu): *et prefato Guilielmo lectum et draps, et alios draps ad Belixende.*

(34) **1089** Bach, *ACSolsona* 298 (testament dels esposos Jozpert i Maiassén): *Et ipso alio mobile, vascula maiore vel minore, trapos lineos et laneos et de ipsa ferramenta et de ipsa bestias maiores vel minores precor vos manemessores mei (...) que vos bene donetis pro animas nostras.*

(35) **1094** CDipSGirona 453 (testament de Berenguer Eldemar): *et omnes drapos et uestimenta siue de omnia alia mobilia (...) sic prendant inde predictas duobus partes et persoluant inde fidele omnes predictas laxaciones quas superius dimito pro remedium anime mee.*

(36) **1094** Bach, *ACSolsona* 344 (testament d'Ermesén): *et Adalec trap I et quarta I de ordio.*

(37) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo Berengario clerico meo modio I de farina et IIII guinalls de vino puro et mea capa vela. Et ad Arnall vernaculo meo ipso meo trapo in quo solitus est iacere.*

(38) **1107** Baraut, *DocUrgell* 1246 (testament de Bernat Bonfill i la seva muller Senter): *Et relinquo de mea parte de ipsos traps et de vestiduras meas relinquo ad filiam meam nomine Adalez.*

(39) **1156** Puig i Ferreté, *Gerri* 146 (encomanació feta per l'abat Ponç de Gerri): *et donec tibi posteritati tue per castellania III modios de blad, et hoc sit mestura, et unum trapum, quando ipse trapus fuerit ruptus rede[tis sicut] et donent tibi alium meliorem.*

(40) **1177** Sangés, *DocGuissona* 217 (testament del cavaller Ramon de Torrefeta): *Et relinquo ad Berenger et ad Ramon et ad Guilelmam, filios meos, unum chub et unam archam et I tinam que Poncius de Beviure mihi donavit, et panem et vinum et carnem et draps que habeo in domo.*

(41) **1182** Baraut, *DocUrgell* 1767 (testament de Ramon de Berguedà): *Berangera donzela I perna qua habeo apud Lenam et XIII denarios quos ei debeo. R. de Zort II sestarios de frument et camisa et brages de drap quem habeo apud Albespino.*

El terme *drappus*, present en textos llatins tardans i més aviat de caràcter vulgar, designava d'una banda qualsevol mena de roba o teixit –sobretot els de llana enfeltrats– i de l'altra un parrac –una tela vella i ordinària–. Arran del fet que nombroses llengües indoeuropees conserven vestigis d'aquesta veu, molts lingüistes s'han mostrat interessats a esbrinar-ne l'origen. Després de molts intents frustrats de vincular-lo a parlars germànics, cèltics o fins i tot eslaus, Joseph Vendryes suggerí una procedència que fins ara no s'ha aconseguit falsar. Coromines (s. v. *drap*) recolza la hipòtesi: es tractaria d'un mot llatí antic que els clàssics exclogueren del seu vocabulari i que reaparegué al cap dels segles.

Sens dubte a l'Edat Mitjana es convertí en un mot recurrent a l'hora de referir-se genèricament a teles, teixits o roba, de manera que cal contextualitzar-lo per tal de poder copsar la noció que pretén expressar en cada cas. Contràriament, hom ensopega amb definicions si més no esbiaixades: *stoffa preziosa, ordinariamente di seta destinata ad addobbi o vestiti di lusso; tela di seta pura, come velluto ermisino, raso e taffetà, ma anche tela di lana* (MUZZARELLI, s. v. *drappo*). Quan es parlava de peces concretes, tant podia tractar-se d'un tros de tela amb què hom confeccionaria vestits i tota mena de paraments com d'un vestit ja elaborat, un tapís ornamental o una catifa: *Drappos ad kamisias* (*Carolus*

Magnus, I: 975); *Quando solemus reverti (...) ad mansiones nostras detonsi et delavati, cum drappis et calciamentis depannatis*⁷⁹.

Entre les variants d'abast europeu més habituals destaquen *trapus*, *drapus*, *drapis*, *drappius*, *drappia*, *drapa*, *drappale* i *draperia*, per bé que les dues últimes també podrien referir-se a un concepte encara més extens –equivalent a la nostra *draperia*–.

Aquest mot tan genèric evidencia també a casa nostra una fluctuació en el seu significat: en les fonts altomedievals catalanes unes vegades fa referència a una simple tela com a material de confecció, mentre que d'altres engloba les peces de la vestimenta ja elaborades o els draps de la llar, incloent-hi en algunes ocasions els *drappi de lecto*⁸⁰, com mostren, entre d'altres, els fragments n° 31 –en què es parla d'*ipso drapo in quo iacuero*– i n° 37 –en què s'esmenta un *trapo in quo solitus est iacere*–. L'exemple n° 32 presenta draps mortuoris: *drapos ad suum corpus*. En determinades ocasions es distingeix entre *drapos et uestimenta* o *traps et vestiduras* –en els passatges n° 35 i n° 38 respectivament–.

De vegades els draps es lleguen quantificats en *solidatas*, com mostra el sintagma *solidata de trapos* –en el passatge n° 1–. Convé subratllar que en la majoria de les ocasions es parla de peces de lli o de llana, cosa que s'especifica en els fragments n° 10 i n° 18 –en què apareixen *drapos, tam de lana quam de lino*–, en el n° 34 –on es parla de *trapos lineos et laneos*–, en el n° 22 –on es registra un *drapo de lana*– i en el n° 23 –en què s'esmenten *drapos laneos*–. Poques vegades n'especifiquen la tonalitat o la provinença⁸¹. De fet, les mostres de colors que ens n'ofereix el nostre corpus es redueixen a *trapos polemites* –en el passatge n° 2– i *drapos polemitos* –en el n° 5–; *drapo vermilio* –en el n° 19–; *telas de drapo tinctas* –en el n° 24–; *trapo de lecto colorio* –en el n° 25–; *trapo griso* –en el n° 25 i n° 26–; i *gonela de trapo parsego* –en el n° 16–⁸². L'única referència a l'origen d'un drap, d'altra banda, la trobem en els expressions *trapo tolsa* –juntament amb les seves variants *drapo tolsano* i *trapo gris tolsano*, documentades en els exemples n° 17 i n° 25 respectivament–.

Pel que fa al sintagma *brages de drap* –com a sinònim de *brages de tela*–, constitueix un cas en què no s'especifica el material concret a partir del qual s'ha elaborat la peça, sinó que hom s'accontenta a descriure-la com *de drap*, cosa que es devia entendre com un teixit més aviat ordinari. Arran de la poca especificitat del concepte, hem preferit no incloure aquest exemple en l'apartat dedicat als teixits, sinó dins de la veu *drap*, usada genèricament per referir-se a tota mena de draps i teles presents en les llars medievals.

⁷⁹ *Capitularia Caroli Calvi*, tit. 29. § 1, citat per DU CANGE, s. v. *drappus*.

⁸⁰ Vegeu també l'article *drapos de lecto i pannos de lecto* en el capítol dedicat a la roba de lli: 29-33.

⁸¹ Vegeu també l'apèndix dedicat als colors i les provinences.

⁸² Vegeu també l'article *parsego* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 446-337.

El mot *drappus* també penetrà en el català antic, on el tenim a bastament documentat. Val a dir que els sentits adquirits en el llatí medieval es mantingueren en els estadis antics de la nostra llengua: *eixi.n molta bona roba, e perles e sarces de coll e brassaderes d'aur e d'argent, e molt drap de seda e d'altres robes moltes* (JAUME I, *Cròn.*, SOLDEVILA: 211). Malgrat tot, de vegades es requerien dades addicionals que en concretessin el significat. Aquestes referències podien especificar-ne tant la procedència com l'ús. Així, destaquen els *draps de lits*⁸³ i els *draps de altar*.

Per acabar, convé remarcar la vitalitat del mot també en la resta de llengües romàniques: el castellà i el portuguès *trapo*, el francès i el proveçal *drap*, i l'italià *drappo* en són una bona mostra.

En el context objecte d'estudi es tracta, en definitiva, d'una veu genèrica que ara designa una tela en el sentit de material de confecció, adés una peça ja elaborada de la qual no se n'especifica la naturalesa. Usual des de mitjans del segle X fins a finals del segle XII, es restringeix a la meitat nord del territori.

DRAPELLO

La forma *drapello* –‘drapet’– representa una variant diminutiva del mot estudiat, registrada en el passatge següent:

(42) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada 73* (testament sacramental de Volenda): *Ad Fruio, drapello I.*

PANNO

La documentació catalana altomedieval ha conservat el terme que ens ocupa en els contextos que transcrivim a continuació, que contenen les variants *pannos*, *pannum*, *pannis* (abl.), *panno*, *panni* i *pannorum* (gen.):

(1) **1000** Llorens, *DocSolsona 23* (donació feta pel comte Ermengol I): *Ideoque sic dono vobis et ecclesiam Celsonensem (...) tam kastris quam mansibus, sive honoribus, vel averibus, sive pannos de seda et de lino.*

(2) **1035** Junyent-Ordeig, *DipVic 941* (testament del prevere Ermemir): *Et ipsum meum pannum, a Gig.*

⁸³ Vegeu també l'article *drapos de lecto i pannos de lecto* en el capítol dedicat a la roba de llit: 29-33.

(3) **1035-1062** Ordeig, *Dotalies* 214 (dedicació i dotació de l'església de Sant Vicenç de Castellbisbal): *olim casu contigit ut in ecclesia Sancti Vincentii de Castro Episcopali nocte ignis accensus est qui partim bona ecclesiae comburit, videlicet calicem argenteum et omnia indumenta sacerdotalia et pannos cericos atque lineos et omnia instrumenta scripturarum ecclesiae.*

(4) **1040** AComtalPerg II 286 (testament d'Eribau, bisbe d'Urgell): *Presbiteris vero eiusdem Sedis distribuuntur alii mei panni atque indumentum quatinus pro me quotidie precentur Deum (...) Pannos autem meos quos habeo apud Cardonam cuiuscumque sint speciei dimitto domui Sancti Vincentii eiusdem castris.*

(5) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 28 (carta-sermó escrit pel monjo Garsies de Cuixà): *Insunt reliquiae de velamine pannis quibus susceptae Incarnationis decore puerili in corpore obsitus mansit homo et Deus.*

(6) **1060** DipMontalegre 45 (testament sacramental d'Udalgar): *Alio vero omnino sua que remanent in auro et argento, in vasis et vasculis, in pane et vino et pannis, et bestiis (...) iussit ut pro remedio anime sue datum essent.*

(7) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Et mitat ibi pannos ad requiescendum, et donet ibi totum de nostrum mobile unde semper inveniant ibi pauperes aliquem consolacionem cibi et potus.*

(8) **1092** Baraut, *DocUrgell* 1089 (publicació sacramental del testament de Bernat): *Aliut vero suum mobile quod remanebat et omnia tam de pane et vino quam ipsos pannos quod abebat (...) reliquid ad opera Sancto apostolo Petro in eius opera.*

(9) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Precipio manumissoribus ut donent centum solidos beato Petro pro uno serico panno.*

(10) **1153** Alturo, *Sta. Anna* 285 (testament de Ramona): *Concessit filiis suis Petro et Bernardo XX alnas de panno meliore quod filatum est in domo sua et II mapes.*

(11) **1161 o 1163** Alturo, *Sta. Anna* 366 (donació feta per Alfons I, rei d'Aragó i comte de Barcelona): *det singulis annis cuilibet dictorum canonicorum pro uestiario centum solidos et pro calciato viginti solidos et pro panno lini alios viginti solidos.*

(12) **1163** CPoblación 122 (carta de població als habitants d'Agramunt): *et si curia nollet aut non posset ipsum debitorem aut fideiussorem distringere, ex tunc sit licitum habitatori Acrimontis pignoraré debitorem vel fideiussorem in bestiis aut in pannis aut in aliis censibus aut in aliis suis propriis rebus quascumque invenerit.*

(13) **1167** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 160 (testament de Berenguer de Terrassa, canonge de la Seu de Barcelona): *Concedo Saurine I sextario ordeí et X alnas de panno lineo (...) Item addo et concedo predicto altari Sepulcri (...) ordeum et denarios et vinum et pannum et censum sicut habet Bernardus Cuc.*

(14) **1167** DipPoblet 306 (testament de Pere Queralt en fer-se monjo de Poblet): *Dimitto Ermesendi filie mee omnes pannos de camera mea excepto maiori tapeti, quod relinquo Sancte Marie de Populeto.*

(15) **1168** DipMontalegre 134 (testament d'Arnau de Canet): *Et omnes mei panni cum meo thoro maneant Sancto Paulo.*

(16) **1178** DipTortosa 298 (testament d'Huguzó Llombard): *et habeo unum azbercot et unas braoneras et una targa et una cofia et media peza de fustani et una centura de seda et duas canas e miga de panno linei tint in blau et unum superlectum bonum.*

(17) **1189** DipMontalegre 157 (establiment d'un mas per part de Ramon de Llacera i la seva dona): *de omni fructum pannis et de canem et de linum donetis vos et vestri nobis et nostri, quintum et braciaticum.*

(18) **1192** DipTortosa 476 (testament de Bernat de Granada): *Et dimitto adhuc uxori mee Francigene medietatem omnium pannorum qui sunt in domo mea.*

(19) **1192** Constans, *DipBanyoles* 183 (restauració i dotació de l'ofici de la infermeria del monestir de Sant Esteve de Banyoles): *Et Mille solidos qui dentur in honores et pannos et omni proprium fratrum nostrorum deffunctorum.*

(20) **1193** Sangés, *DocGuissona* 254 (testament de Ramon, prior de Guissona): *inde mitat annuatim in melioracione sancti altaris, scilicet, in libros et in pannis sericis et in opera argenti.*

(21) **1196** Baraut, *DocUrgell* 1882 (donació feta per la comtessa Elvira d'Urgell): *In primis siquidem ad indumentum altaris beate Marie unum pannum sericum dono.*

(22) **1196** DipMontalegre 162 (testament de Sibil·la de Queralt): *et donet de illis C moabetinos altari Sancte Marie Rotunde ad emendos ibi pannos linnos X moabetinos.*

(23) **1197** Alturo, *DipAlguaire* 99 (testament de Ramon Ferret): *totosque pannos hospicii mei eidem uxori mee laxo.*

(24) s. **XII** Baraut, *DocUrgell* 39 (publicació sacramental del testament de Ramon Isarn): *suis CL alnas pannorum quas debebat Guilelmus Raimundi, iussit ut dentur pauperibus necessitatem patientibus.*

Terme d'ascendència llatina, *pannus* coincideix formalment amb la veu ja present en el llatí clàssic, que tant aviat designava un drap, un tros de drap o un parrac com una peça de roba, un sarró o els bolquers dels nadons –*panni infantiae*–. En definitiva, qualsevol tipus de teixit confeccionat amb llana, lli o seda. Un sentit, doncs, sovint equiparable al de *drappus*⁸⁴. Els passatges següents mostren alguns dels sentits que acabem d'exposar, una càrrega semàntica que romangué invariable al llarg dels segles: *Si vero id genus morbi est, quo in uterum multa aqua contrahitur, ambulare, sed magis modice, oportet, malagma quod digerat inpositum habere, idque ipsum superimposito triplici panno fascia, non nimium tamen vehementer, adstringere* (CELS., III, 21); *Et peperit filium suum primogenitum et pannis eum involvit et reclinavit eum in praesepio quia non erat eis locus diversorio* (VULG., *Luc.*, 2).

El període medieval tampoc no deformà el sentit primigeni del mot *pannus* –a vegades també documentat sota la forma *panus*–: tan aviat designava una tela o un teixit, com un drap –en el sentit d'una unitat de tela manufacturada–, un tapís ornamental –*peristroma*–, un vestit –*vestmentum*– o els llençols d'un llit –*panni de lecto*–⁸⁵. Pel que fa al material de l'esmentat *pannus*, la majoria dels estudiosos coincideixen a afirmar que es tractava d'un teixit de llana. En cas contrari, se n'especificava la matèria primera: *Damus ad uobis (...) kaballu baio obtimum et pannu de sirgu ualiente C sollidus de argentum*⁸⁶. Malgrat tot, convé no obviar la perspectiva d'Alfau (s. v. *panno*), que postula una continuïtat respecte de l'accepció clàssica, de manera que la present veu tant es referiria als teixits de llana, com als de lli o seda. De fet,

⁸⁴ Vegeu també l'article *drapo* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 116-121.

⁸⁵ Vegeu també l'article *drapos de lecto i pannos de lecto* en el capítol dedicat a la roba de llit: 29-33.

⁸⁶ SH 261.43, any 971, citat per *LELMAL*, s. v. *pannus*.

en el fragment que oferim a continuació se citen *pannos laneos et lineos*, cosa que contradia o si més no fa trontollar l'opinió generalitzada segons la qual només se n'especificaria la matèria si els esmentats draps se sortissin de la norma: *Adicio etiam ad hunc testamentum (...) pannos laneos et lineos, aurum, argentum necnon eramen et ferrum*⁸⁷. D'altra banda, tampoc no és estrany que se'ns informi sobre la procedència de les peces: *Et adcepimus de uos (...) una alifafe alfaneque in pano grecisquo*⁸⁸. En fi, sovint el terme *pannus* va acompanyat d'una aposició que ens ajuda a interpretar-ne l'ús: *Mando quod, si obiero, uistant donan Eldonciam de panis de dolo*⁸⁹. Sense cap mena de dubte els draps o teixits constituïen peces valuoses, ja que formaven part de la riquesa d'una casa o d'un llinatge.

En el nostre corpus es parla, entre d'altres, de *pannos de seda et de lino* –en l'exemple n° 1–, de *pannos cericos atque lineos* –en el n° 3– i d'un *panno lini* –en el n° 11–. No obstant això, no es mencionen mai *panni de lana*, segurament pel motiu apuntat més amunt. D'altra banda, a vegades es distingeix entre *panni atque indumentum* –com en el fragment n° 4–. Destaquen, a més, els draps mortuoris, *pannos ad requiescendum* –esmentats en el passatge n° 7–, així com els *pannos de camera* –de què parla el fragment n° 14–. Tal com ja hem vist amb *drappus*, *pannus* també es quantifica, en aquest cas mitjançant l'expressió *alnas de panno*, testimoniada en els passatges n° 10, n° 13 i n° 24.

La veu que ara mateix ens ocupa pervisqué en els estadis més antics de la llengua catalana: *Embolcats amb una capa de panyo blau fosc* (ROSSELLÓ DE SON FORTEZA: 45). Coromines (s. v. *pany*) desmenteix una idea molt difosa en afirmar que el mot *panyo* no fou mai un castellanisme, sinó que penetrà en el català com a mossarabisme provinent de València i de les terres de l'Ebre. Ara bé, la forma catalana *pany* –paral·lelament al que succeí en francès– aviat desenvolupà sentits innovadors que ja no tenien res a veure amb la font etimològica, de manera que el terme *drap* acaparà la noció primigènia de *pannus*, aglutinant-la amb la de *drappus*. El mot *pannus*, no obstant això, sí que incidí en la resta de llengües romàniques, com ho proven els mots *panno* de l'italià i del castellà antic, *pañño* del castellà modern, *pan* del francès i del provençal i *pano* del portuguès.

En definitiva la veu aquí tractada designa, de forma genèrica, tot tipus de peces ja manufacturades, així com també una unitat de teixit o tros de tela a partir del qual se'n farien tant vestits com roba de la llar. Les fonts catalanes altomedievales en presenten testimonis arreu del territori, malgrat que tots els fragments es concentren en els segles XI i XII.

⁸⁷ CL 710.31, any 1012, citat per *LELMAL*, s. v. *pannus*.

⁸⁸ OD 242. 18, any 1046, citat per *LELMAL*, s. v. *pannus*.

⁸⁹ CL 1622.19, any 1181, citat per *LELMAL*, s. v. *pannus*.

SAVANA

La documentació altomedieval conservada a les nostres terres presenta alguns esments d'aquest terme, que adopta les variants *sauenas*, *savanas*, *sabanas* i *savana*:

(1) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Sicard nepta mea III lectos de drabs et coisinos II de camis II, de cota I optima et sauenas II.*

(2) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ornamenta Sancti Sepulcri sunt bocherenos III et palios III et savanas II et vestimentos III integros et stolas III, la una de palii.*

(3) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et sabanas I de seda, et palillos XIII de guais de Luca, et V de Podio (...) et savana I zofia, et lencols III optimos, et beraga I verd, et alio albo.*

(4) **1083** CSCugat 713 (testament sacramental d'Eimerut): *Item dimisit ad nepota sua Guascha bambeth I et gonnella I et savana I de seda, ad nepota sua Ermesen gonnella I et pellicoa I.*

(5) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babilidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin optimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis.*

(6) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Ululiardi mee nepte I capsal et mantes et camissas et sauenas.*

Malgrat que aquest terme prové del plural del mot llatí *sabanum*, ja present en el llatí clàssic, es tracta en realitat d'una paraula d'ascendència grega, originada a partir de *σάβανον* – és a dir, *tejido hecho en Sabán* (*LELMAL*, s. v. *sauana*)–, que al seu torn representa un préstec semític (*COROMINES*, s. v. *sàvena*). En llatí clàssic denominava genèricament un drap de lli que hom usava per assecar-se o senzillament per embolicar-se després del bany. Es tracta, doncs, atenent als diversos contextos en què apareix, d'una espècie de tovallola o fins i tot d'un tovalló.

En el període medieval conservà l'accepció genèrica de tela de lli –o de cotó– més aviat aspra amb la qual hom s'eixugava, però tal com ja succeïa en l'època clàssica adquiria significats concrets segons el context en què s'inseria. Ara s'utilitzava per embolicar els nadons o els difunts, adés per assecar-se la suor de les mans i de la cara –*manutergium*, *facitergium*, *mappa*– o les gotes d'aigua després de banyar-se: *Attulit sabanum videlicet, in quo nostra dulcissima atque amantissima spiritalis filia, sacratissimo lavacro abluta, suscepta est* (*Epistola Pippino Regi Francorum*, *MURATORI, Rerum Ital.*, VI, 27: 149). En efecte, no massa allunyat del terme aragonès *sabanilla* –mocador– (*BORAO*, s. v. *sabanilla*). La documentació medieval, a més, conté passatges en què *sabanum* s'equipara a una mena de

tapís que ornamenta les parets o a una espècie de xal amb què les dones es cobrien el cap i els muscles (NIERMEYER, s. v. *sabanum*): *Eran bien enluziadas e firmes las paredes, / non le fazién mengua sábanas nen tapedes, / el techo era pintado á lazos e á redes* (*Palacios de Poro*, MENÉNDEZ PELAYO, *Antología*, II: LXXIV). En algunes ocasions fins i tot s'especifica *sauanos de lectos*, fet que evidencia que la paraula tenia múltiples usos i significats, que de vegades perviuran en els parlars neollatins. En la documentació del domini lleonès denominà, en fi, les estovalles de taula: *Ganza una de balneo et alias duas minores de cocina et una dexterale de mensa, pares duos de sauanos cum suas maniterias, lecto palleo uno, laneos duos*⁹⁰. En aquesta època conviuen les variants *sabanum*, *savanum*, *sabana* i *savana* –ja de gènere femení–.

Fóra bo assenyalar que en els contextos del corpus català altomedieval suara exposats es fa difícil destriar el significat exacte del mot objecte d'estudi, ja que tan aviat se cita entre roba de llit com entre peces de vestir. És per aquesta raó que l'hem inclòs en el parament de la llar, atenint-nos a l'accepció genèrica apuntada més amunt i sense decantar-nos per cap significació concreta. Ara bé, el sintagma *savana zofia* –present en el fragment n° 3– podria tenir relació amb la veu *cofia*⁹¹, que en un primer moment es vinculava més aviat a l'esfera religiosa però que més endavant s'adoptà com a sinònim de *capellus*. Semànticament casaria a la perfecció amb una de les múltiples accepcions que el mot *sabanum* presenta en el període medieval: una mena de xal amb què les dones es cobreixen el cap i les espatlles. Així, en l'expressió *savana zofia* el terme *zofia* –o *cofia*– constituiria una aposició que ens donaria a conèixer la funció específica d'aquesta *savana* en el context esmentat.

Quant a la incidència del terme en les llengües romàniques, cal advertir que la càrrega semàntica d'època clàssica i medieval sofrí restriccions considerables. El català antic *sàvena* i l'occità antic *savena* designaven una espècie de mocador o xal preciós amb què es cobrien les dones: *Exceptats axí mateix vels, savenes, capels, ganday... e semblants arnesos, e joyes de cap* (Doc. any 1381, *BSAL*, II: 191). D'altra banda, en castellà aviat adquirí el significat que encara avui perviu –llençol de llit, normalment fet de lli o cotó–, ja consignat per Covarrubias (s. v. *sábanas*). El següent exemple ho il·lustra a la perfecció: *De raupa siquidem galnapes ii, iii pulmarios (...) lentro de lino iii, duos enim pares de sabanes* (Donació d'Hermenegildo, YEPES, V, Apèndix, Escripura IX: 435). Aquest sentit constitueix una innovació que només es desenvolupà en l'esmentada llengua i en els parlars del seu entorn, tal com ho demostren el mot asturià *sabanu* –'llençol'–, el lleonès *sábano* –'llençol d'estopa'– i el murcià *sábena* –'llençol'–, a més del sicilià *savana* i el basc *zamau* –'estovalles'– (GARCÍA DE DIEGO, s. v.

⁹⁰ CL 1074.80, any 1050, citat per *LELMAL*, s. v. *sauana*.

⁹¹ Vegeu tmbé l'article *cofia* dins del capítol dedicat a la indumentària civil: 208-209.

sabanum), que presenten una clara influència castellana: *Vasos argenteos V, mudas de sauanas III, coopertoria de lectos, kenabes laneas VII, plumazos III, tapetes III*⁹². D'altra banda, el castellà *sábana* fa referència també a la tovalla d'altar (MEYER-LÜBKE, s. v. *sabanum*)⁹³, accepció compartida amb el francès antic *savene*. El gòtic *sabans* i l'antic alt alemany *saban* –'tela de llenç'– provenen d'allà mateix.

En definitiva ens trobem davant d'un mot genèric que adquiria accepcions diverses tot depenent del context en què s'inseria. El significat més habitual, no obstant això, remet a una espècie de tovallola o de tovalló, ara registrat entre els elements que conformen el parament de llit adés entre peces de vestir. El corpus objecte d'estudi testimonia el present terme, viu des de mitjans del segle XI fins a finals del segle XII, tan sols a la meitat nord del territori.

TELA

La documentació altomedieval conservada en terres catalanes ens n'ha transmès els exemples que segueixen, en què s'usa el mot que ens interessa com a veu genèrica per introduir un determinat tipus de teixit, especificat just després:

(1) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et ipsas III telas, una dalifaz, et alias II de drapo tinctas remaneant ad iam dicto domo s. Adriani, qui sunt in iam dicta Betulona.*

(2) **1068** Sanahuja, Àger 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sanctum Micaelem de Mamacastro concedo de mea porcione de ciclatons capas duas et una de oztori cum tela I de pallio (...) Et ad filia mea Valencia concedo pellicia mea maiore armellina cum tela I de oztorino et cum affliballis meis minores de auro.*

(3) **1068-1071** Sanahuja, Àger 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sanctum Salvatorem de Agana, una tela de ez ceni.*

(4) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et tolas II de palii, et mantas VI, et brisal I de alii, et parilios IIII de calza de palii, et pellizo I de armeli vetere et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz, et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de irerz, et alio de ciclato, et vestimento de almonchanrac.*

Convé remarcar que a la vista del manuscrit original hem de corregir una lectura errònia de Sanahuja, que en el passatge n° 4 transcriu *tolas II de palii* en comptes de *telas II de palii*, cosa que podria dur a confondre el terme *tola* amb *tualia*.

⁹² CL 1083.36, any 1052, citat per LELMAL, s. v. *sauana*.

⁹³ Vegeu també l'article *sabena* en el capítol dedicat al parament cultural: 260-261.

La present veu coincideix formalment amb el mot del llatí clàssic, que en últim terme constitueix un derivat del verb *texere* –‘teixir’–. N’hi ha que proposen, a més, l’existència d’un estadi intermedi entre *texere* i *tela*: *texia* (LEWIS – SHORT, s. v. *tela*). El seu significat ha romàs invariable fins als nostres dies: un drap, un tros de teixit o de roba. Probablement es tractava d’un terme genèric, apte per a qualsevol tipus de teixit: un *treball fet amb fils entrelaçats que té un llarg i un ample considerables i un gruix molt petit, especialment el fet amb lli o amb cànem* (DIEC, s. v. *tela*). De vegades, però, els estudis filològics obvien les imprecisions lèxiques que regnen i han regnat sempre en totes les llengües –que al capdavant no són altra cosa que una eina de comunicació humana: lluny de pretendre ésser sistemes perfectes i closos en si mateixos, primen la comprensió entre els individus per sobre d’altres subtileses– i s’entesten a analitzar-ne fins a l’últim detall. En el moment en què hom s’encaparra a filar massa prim, doncs, ens assalten les incongruències: mentre uns assegurin que *tela* es refereix a qualsevol teixit de lli, cotó o fil –en oposició a *pannus*, reservat per als teixits de llana– (GONZÁLEZ MENA, s. v. *tela*), d’altres afirmen que designa un teixit de llana, fil o seda (ALADERN, s. v. *tela*).

El llatí d’època medieval, per la seva banda, adoptà el mot clàssic *tela* sense modificar-ne ni la forma ni la càrrega semàntica: *Et accepi de te (...) triginta solidos de bona moneta et una tella tota integra de fustan*⁹⁴; *Unum lectum (...) cum duobus linteaminibus duarum telarum (...) Unum linteamen novum filii stoparum duarum telarum*⁹⁵.

Posteriorment penetrà també en el català antic –on es documenta tant *tela* com *tella*– i en la resta de llengües romàniques sense experimentar variacions significatives. Tal com ja succeïa en el llatí medieval, sobretot en parlar de la indumentària o de peces del parament domèstic sovint s’especificava el nombre de teles que s’hi incloïen. Fem un cop d’ull al que ens ha transmès la documentació catalana antiga: *Nosaltres Reis no llevam més d’aquest món, quan ve a la hora de la mort sinó sengles llençols, mas que son de mellor tela que los de l’altra gent* (JAUME I, *Cròn.*, SOLDEVILA: 172); *Un perell de lançols destopa de dues teles* (Doc. any 1373, MIRET: 556). La veu *tela* en castellà –també testimoniada com a *tella* en estadis antics de la llengua–, portuguès –també *tea* i *teya*–, italià i provençal, i la forma *toile* –també *toille*– en francès corroboren la seva incidència arreu de la Romània.

La veu *tela*, doncs, designa un drap o un tros de roba amb el qual es confeccionarien tot tipus de peces tèxtils, un terme genèric probablement apte per a referir-se a qualsevol mena de material. Malgrat tot, es tracta d’un mot tan sols usat a mitjans del segle XI i restringit als documents d’Àger i de Sant Cugat.

⁹⁴ CL 1369.16, any 1120, citat per *LELMAL*, s. v. *tela*.

⁹⁵ Invent., any 1476, ex Tabul. Flamar., citat per DU CANGE, s. v. *tela*².

2.2. Els cobertors de mobles

BANCALE

Vegem en primer lloc els passatges del corpus català altomedieval en què s'esmenta el mot estudiat, les variacions del qual, gairebé imperceptibles, es redueixen a *banchale*, *bancales*, *bancale*, *bancal*, *banchales*, *banchal*, *bankale* i *bancals*:

(1) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(2) **948** DipOsona 612 (testament de l'ardiaca Guadamir): *Et ipsum meum lectulum tapide et coto et badelengos III et plumatio I et ipsos II bancales qui sunt infra mansione, remaneat ad Patricio pro anime, mee. Et ipso bancale meliore remaneat ad Atone, consanguineo meo.*

(3) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del difunt levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello.*

(4) **966** DipGirona 374 (testament del comte Sunifred II de Besalú, Cerdanya i Conflent): *Et ad Sancta Eulalia sedis Elenensis, ad ipsum episcopum, banchale uno (...) Et ad Sancto Iusto sedis Narbone banchale uno meliore.*

(5) **967** DipRosselló 448 (testament del levita Sunifred): *Et ad manumissore meo Teuderico, presbitero, ipso meo banchale novo (...) Et ipso choto vermilio que est in villa vicho Elna et alium banchale vetulus, donare faciatis ad manumissore meo Franchone, presbitero.*

(6) **979** DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I, tapedem vetere (...) totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

(7) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V, veteres autem tapetios V et cotos tecatos VI, [...] VI badlengos pariarum VI cum capialibus V (...) et banchales VIII cum ipso qui [est in Campo] Avandali.*

(8) **981** DipOsona 1353 (testament del sacerdot Guifré, anomenat Brunicard): *Et ipso meo banchale ad Sancto Petro, et ipsa meo vascula tam maiora quam minora remaneat ad Amalrico vel ad fratri suo Gigone.*

(9) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ad Guisado de Sallente uncia I de auro et banchal quod illi debeo.*

(10) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Ad sancta Maria Sedis Vicho Orgellensis sella meliore de argento et freno meliore de argento et ipso meo mantello meliore cum ipsos fiblario de auro et II banchales et cortina una.*

(11) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(12) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad Anna de Boxetera bankale I° et sellar I° cum kapello feltrenio.*

(13) **1027** CSCugat 505 (publicació sacramental del testament de Rotudis): *et ad s. Maria Riupollo, caldaria I et mapa I et mortar I et bancal I et cremasclos unos.*

(14) **1047** Junyent, *Oliba* II 8 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Tapids XIII; bancales IIII; feltres II; cortinas laneas V, et lineas III.*

(15) **1066** Junyent, *Oliba* II 14 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals IIII; feltres IIII; velada de serico I; plomacs IIII.*

(16) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et lencols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos IIII, et tapids XI inter de kastella et alios, et bancals XXII de tapid, et V de cordues.*

Malgrat que el *DRAE* (s. v. *bancal*) suggereix que podria tractar-se d'una forma derivada de l'àrab *manqála*, sembla més assenyat emparentar-la amb el mot *bancus* –'banc per seure'–, veu provinent del germànic *bank* i ja incorporada pel llatí vulgar, que l'expandí pel domini occidental de l'Imperi. El *bancale* designa un tapís⁹⁶ utilitzat com a cobertor d'un banc o un escó –per proximitat, es podia fer extensiu a tota mena de seients–, tant per fer goig com per esmorteir la duresa de la fusta en asseure-s'hi: *Bancalia, sunt panni, qui super sedes vel bancas in choro ponuntur* (DURANDUS, *Ration.*, I, 3: 23-24). La documentació medieval europea testimonia les formes següents: *bancale*, *banchale*, *banchalis*, *bancalum* i *bancalus*. Niermeyer (s. v. *bancarium*) documenta, a més, el sinònim *bancarium* i Du Cange (s. v. *bancus*¹), *banquerium*.

Diverses llengües romàniques han conservat tant el mot com la seva significació originària: *bancal* en català, castellà, provençal i portuguès: *Ordonam encara que sien fets bancals de lana ben de diversa color obrats qui a nos servesquen en lo seti nostre en lo qual siurem com menjarem e a taula serem* (*Ordinacions*, BOFARULL, V: 176); *bancau* o *bancal* en parlars del sud de França; i *pancale* en italià. Convé ressaltar que, si més no en català, també el trobem expressant una noció més genèrica de drap que cobreix quelcom, ja que el terme *bancal* també designa, entre d'altres, la *manta de llana que serveix per cobrir la pasta quan reposa al cap de la pastera* (GRIERA, s. v. *bancal*).

⁹⁶ Vegeu també els articles *tapito* en els capítols dedicats a la roba de llit: 101-107; i al parament cultural: 262-263; i *tapetum* a la resta de parament domèstic: 131.

Aquesta veu, tan sols present a l'extrem nord del territori i restringida al període que va de principis del segle X al tercer quart del segle XI, designa un tapís –de finalitats tant pràctiques com estètiques– amb què hom cobria un banc o un escó.

TAPETUM

En el parament de la llar és habitual trobar referències als *tapetia*, teixits preciosos que cobrien cadires, bancs, llits, parets i terres. A part d'engalanar les estances, les feien més càlides i acollidores⁹⁷. Les veus *dossale* i *banchale*, mots més específics que en última instància remetent al concepte genèric que ara mateix ens ocupa, es tracten en articles a part: *Tapici banchalis de Francia et aliunde ponantur et solvant ad estimationem officialium*⁹⁸. En aquest apartat ens ocupem tan sols dels *tapetia* domèstics⁹⁹, que el corpus català altomedieval cita un sol cop, sota la forma de *tapetum*:

(1) 1119 Baraut, *DocUrgell* 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, prepòsit de Santa Maria de la Seu): *Tapetum quod habeo in pignus pro muliere qui fuit Petri Poncii per XVII solidos, illum dimitto Sancte Marie usquequo redimatur et hoc ad restauracionem.*

Els estadis ja clarament romanitzats de les llengües neollatines també en donen testimoni. Oferim, a tall d'exemple, un fragment del domini gallec i un altre provinent de terres catalanes, que palesen la vitalitat del mot entre els parlars romànics: *Foronsse assentar todos quatro sobre hũ tapete moy fremoso* (*Crónica Troyana*, II: 51); *Havent posats sobre los escons o banchs tapets* (*Ardits*, V: 499). Convé remarcar que aquest últim passatge, citat per Alcover – Moll sota la veu *tapet*, apareix definit a l'esmentada obra com un 'cobretaula'. És evident, però, arran de la clara referència a *escons o banchs*, que aquesta afirmació no es pot sostenir de cap manera. Així doncs, no es tracta pas, tal com s'insinuava, del castellanisme *tapete*.

En definitiva, el mot *tapetum* remet a un tapís amb què hom cobria tota mena de mobles domèstics. L'únic esment que les fonts objecte d'estudi n'han conservat se situa al comtat d'Urgell a inicis del segle XII.

⁹⁷ Vegeu també l'article *tapito* en el capítol dedicat a la roba de llit: 101-107.

⁹⁸ Statuta Civitatis Astæ de intratis portarum, citat per DU CANGE, s. v. *tapicus*.

⁹⁹ Vegeu també l'article *tapito* en el capítol dedicat al parament cultural: 262-263.

2.3. Les cortines

CORTINA

Repassem tot seguit els contextos del corpus català altomedieval en què s'esmenta el mot que ens interessa, que pren les formes *chortina*, *curtinas*, *cortina*, *chortinas*, *cortinas*, *curtina*, *cortinam* i *quortinis* (abl.):

(1) **967** DipRosselló 448 (testament del levita Sunifred): *Et ipsa mea chortina donare faciatis ad domum Sancti Stephani, martiris Christi, que est in villa vicho.*

(2) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ad Ermengaude nepoto meo ipso freno qui fuit de Guillelmo de Archas drob cum ipsas curtinas II et ipsas pelles semosinas.*

(3) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca.*

(4) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Ad sancta Maria Sedis Vicho Orgellensis (...) ipso meo mantello meliore cum ipsos fiblialio de auro et II banchales et cortina una et uncias V^e de auro (...) ad sancto Saturni[n]o cenobio uncias (...) banchales II et cortina I.*

(5) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(6) **1024** CSCugat 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et lecto I, per missas; et coctos V et plumacios II, per missas. Ad domum s. Aciscli cortinas II.*

(7) **1027** CSCugat 505 (publicació sacramental del testament de Rotudis): *et ad s. Felice Cerviano, cortina I et sarraceno I per captivos.*

(8) **1041** AComtalPerg II 295 (testament sacramental de Sanç): *A predicto Bernardus emina I et ipsos suos drapos infra Bernardus et sorori sua. A Digna media curtina.*

(9) **1043** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 326 (testament del sacerdot Sunyer): *Et concedo ad Sancti Stephani curtina I et planeda I cum kamis. Et concedo a Guilelm superpellicio et pelicon I.*

(10) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et bancals XXII de tapid, et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de palii, et alias III de castanea.*

(11) **1094** LFeud. 694 (testamentum Venerabilis Guillelmi Raimundi, comitis, dicti Guifredi nepotis): *Iterum, dimitto Sancte Marie Cornelianii (...) cortinam meam lineam.*

(12) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Stephani de Sarga unum gonellum et unum bambeiz et unas pells de conils, et vendat ipso vestir domno Bernard et compren una cortina ad Sancti Stephani.*

(13) **1147** CSCugat 973 (testament sacramental de Guilia): *Concessit s. Iohanni de Pino cortina I et ad clericum eiusdem loci morabetinum I per missas.*

(14) **1167** Baraut, *CartAndorra* I 69 (testament del bisbe Bernat Roger): *Dimitto etiam ad Arlot unas cortinas quem habet Petrus Paliarensis in domo [...] meum de conils.*

(15) **1180** Baraut, *DocUrgell* 1754 (testament d'Adelaida de Tornafort): *Dimitto corpus meum Sancte Marie Serrebone cum meo lectulo et meis quortinis.*

El mot *cortina* –també documentat com a *curtina*–, s'originà en el llatí tardà, derivat del terme llatí vulgar *cors*, al qual corresponia el llatí clàssic *cohors* –‘recinte’–. Es tracta, en realitat, d'un calc de la veu grega ἀλᾶϊα–‘cortina’–, que prové de la forma ἀβλή –‘pati’– (COROMINES – PASCUAL, s. v. *cortina*). Aquests teixits preciosos, presents tant en l'àmbit eclesiàstic com en el domèstic, són ben senzills de descriure: *cortinae dicuntur aulaea et vela ad locum aliquem contegendum*¹⁰⁰. Confeccionades amb seda, llana o lli, la missió de les esmentades teles era d'una banda funcional i de l'altra merament decorativa, ja que ara tapaven les obertures de portes i finestres –cortines que separaven estances– o protegien determinats indrets i objectes de les mirades alienes –tot envoltant els llits senyoriais o amagant els tabernacles–, adés penjaven de les gèlides parets –tapissos ornamentals–: *Duodecim mantis et quinque facerolis et undecim linteanibus et quatuor alfamaris et una cortina et quatuor bacinis minoribus et duos maioribus et tres paribus mantarum*¹⁰¹. En aquest capítol ens ocupem tan sols de les referències a usos laics¹⁰².

Ambdues funcions apareixen representades en estadis posteriors de la llengua. Heus-ne aquí un parell de fragments ben representatius, l'un de l'àmbit català i l'altre del castellà: *Una cortina vert entorn del llit*¹⁰³; *Fizo cubrir el suelo de su palacio é los asentamientos é las paredes de cortinas muy preciosas (El libro de los enxemplos, CXVII, GAYANGOS: 475).*

Així doncs, el terme *cortina* designa un teixit, que penja de parets i sostres, destinat tant a fer goig com a ocultar determinats objectes i estances. En voga des de mitjans del segle X fins a finals del segle XII, les fonts documentals examinades el vinculen a la meitat nord del territori.

¹⁰⁰ Calepino, citat per COVARRUBIAS, s. v. *cortina*.

¹⁰¹ CL 1895.27, any c. 1220-1225, citat per LELMAL, s. v. *cortina*².

¹⁰² Vegeu també l'article *cortina* en el capítol dedicat al parament cultural: 246-247.

¹⁰³ Inventari Mallorca, 1345, citat per AGUILÓ, s. v. *cortina*.

2.4. Les tovalloles, els eixugamans i els mocadors

FACISTERCULO

La documentació catalana altomedieval ens ha trasmès un sol exemple en què el mot *facisterculo* es pot considerar un drap domèstic:

(1) **944** DipOsona 548 (venda feta per Sènior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos III^{or}, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias III^{or}.*

Ara bé, hi ha un altre passatge en què s'aprecia una possible deturpació d'aquest terme, que adopta la forma *scisteros*. El context en què s'insereix és també civil:

(2) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *In primis iusit dare de pane et vino, de bestias maiores vel minores ipsa tertia parte pro anima sua et ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapas II cum scinios .II. relinquit in potestate de Gischafret de Ioncars ut benefeciset salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.*

Si bé en el nostre corpus apareixen *facitergia* tant en l'àmbit domèstic com en l'eclésiàstic, en aquest apartat ens limitem a analitzar els que formaven part del parament domèstic¹⁰⁴. El mot objecte d'estudi es refereix a una mena de mocador que servia tant per eixugar-se la suor com per rentar-se la cara, funció que no dista massa de la que desenvolupava en l'esfera cultural.

En les fonts catalanes altomedievales se'l cita entre la roba de llit, cosa que ens remet al següent passatge d'Isidor (*Reg. mon.*, XIII, 1), que registra un *facistergium* entre les peces del parament de llit dels seus monjos: *Stratus erit storea, et stragulum, pellesque lanatae duae, galnabis quoque et facistergium, geminusque ad caput pulvillus*. Malgrat que resta en la incògnita a què es devia referir exactament en esmentar el *facistergium*, se'ns acuden dues propostes: o bé es tractava realment del nostre sudari –que els hauria servit per eixugar-se els efluis corporals que poguessin assaltar-los durant la nit–, o bé parlava d'un drap de lli fi –que

¹⁰⁴ Vegeu també l'article *facistergio* en del capítol dedicat al parament cultural: 249-251.

haurien utilitzat en lloc dels llençols, per evitar el contacte directe del cos amb la superfície aspra de les pells que vestien el llit—.

Certament el terme *facisterculo* es vinculava preferentment a l'esfera eclesiàstica. Potser per aquesta raó les fonts catalanes altomedievals l'esmenten un sol cop —a mitjans del segle X, a Osona— vinculat als draps de la llar.

MANUS TERGEA

Vegem en primer lloc l'únic passatge del corpus català altomedieval en què el mot *manus tergeas* adopta l'accepció domèstica que ara mateix estudiem:

(1) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et I^a guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas et una cannada.*

Certament aquesta mena d'eixugamans o tovalló es vinculava més aviat a l'àmbit eclesiàstic¹⁰⁵. D'aquí que en el nostre corpus se l'esmenti una sola vegada —a inicis del segle XII, a Urgell— formant part dels draps de la llar.

MAPPA

La documentació altomedieval conservada a Catalunya ens n'ha transmès els exemples següents, que prenen les formes *mapas*, *mapa*, *mappa*, *mapes* i *mapis* (abl.):

(1) **900** DipOsona 44 (concessió feta per Riquil·la): *Et dono ibi de rebus maioris vel minoris (...) mapas parilio I, tovalia I, lecto I.*

(2) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(3) **924** Baraut, *DipTavèrnoles* 13 (donació feta pel prevere David): *ad illo Pulo (...) bellatas II et plumazo I et mapas et tualias unas et capitas VIII de corte.*

¹⁰⁵ Vegeu també l'article *manutergeum* dins del capítol dedicat al parament cultual: 252-253.

(4) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament del difunt Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *Et ipsa sua vascula, tam maiora quam minora, et mapas et tualia et sartagine iussit donare propter remedium anime sue (...) Ad Argemiro presbitero, mappa una. Ad Dimerico, mappa I.*

(5) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *In primis ad domum Sancti Petro Gallicantu (...) mapas I, tuvallia I, tappito I et feltro I amarello et capizalo I.*

(6) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda) : *Et concessit ad Olalia, filia sua (...) drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapas III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II, ragio.*

(7) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancti Mikaelis cenobii Coxiani mapas unas cum opera.*

(8) **1024** CSCugat 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et ad Sabida pelliata I obtma; et ad domum s. Stephani mapa I de dobze alnas, et aliphapha I.*

(9) **1027** CSCugat 505 (publicació sacramental del testament de Rotudis): *et ad s. Maria Riupollo, caldaria I et mapa I et morter I et bancal I et cremasclos unos.*

(10) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et ipsas mapas et tovalles, qui ibidem sunt, concessit ad Cucuphati.*

(11) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *In primis ad domum Sancta Maria cenobii Riopullensis, ubi corpus meum iubeo requiescere (...) feltres II et tappido I et supralito I et mapas I.*

(12) **1036** Baraut, *DocUrgell* 24 (publicació sacramental del testament del levita Guisad): *Et ipso caputfoco simul cum ipsas mapas meliores mandavit ut remanerent ad ipsa canonica.*

(13) **1042** Baraut, *DocUrgell* 26 (publicació sacramental del testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria d'Urgell): *Ad Vivas sacer choto I et plumaz I et caldera I et mapas meliores et ipsos cremasculos de ipsa caldera et toualgas optimas.*

(14) **1044** Baraut, *DocUrgell* 27 (publicació sacramental del testament del sacerdot Geribert): *Et ipsos suos chases de ipsa Sede iussit dare a Raimundo nepoto suo ut teneat eas in servitio Sancte Marie, cum ipsas cannadas et alios vexells cum mapas et tovallas.*

(15) **1047** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 339 (testament d'Adaleda): *concedo a filio meo Gerbertus simul cum ipsa mensa et ipsas mapas.*

(16) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *lectos .V. et mapas et tovallas cum alia indumenta totum remaneat ad Guilla filia mea unde aprehendat virum.*

(17) **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (testament del sacerdot Vives): *Et a Salla sacer nepoto meo remaneant (...) mapas unas et eschudellas X et cannadas II et anapos II.*

(18) **1066** CSCugat 650 (testament de Sicards): *Et iterum concedo ad domu s. Cucufatis (...) guadengs IIII et quat I et feltre I et plumacs IIII et mapas II et tovalias II.*

(19) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *Et ipsas mapas meliores et tonnas II que habebat in ipsa Sede et alia caldera magna cum cremalos et simul cum alias mapas et unum barril de X kinals (...) dimisit a Bernardum Seniofredum.*

(20) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et paracingulos VI, et mapas III de Castela, et tovalas III, et mapas XV apud tovallas.*

(21) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Marie Rivipullentis mapas et tovaías bonas et callera I et padela et ollam et morter I cum sua mallu et conca et urceolum et mantel I de ciclato optimum.*

(22) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *Dimito ad Bonadona (...) I archa minore et II escudeles et I^a mapas minores (...) et A. et G. nepoti mee I mapas maiores.*

(23) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin obtimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies, et flads III de lin.*

(24) **1153** Alturo, *Sta. Anna* 285 (testament de Ramona): *Concessit filiis suis Petro et Bernardo XX alnas de panno meliore quod filatum est in domo sua et II mapas.*

(25) **1167** Papell, *DipSantesCreus* 126 (establiment d'un cens): *inveniamus vos preparatos de omnibus utensilibus que necessaria erunt, tam de scutellis quam de sciphis et de mapis et lectis sternis et ceteris que ad hoc conveniunt preter expensas.*

Aquest terme coincideix formalment amb la forma del llatí clàssic. El seu significat, malgrat tot, anà evolucionant a mesura que transcorrien els segles. A l'Antiguitat romana designava el mocador blanc que el pretor deixava caure dins l'*arena*, cosa que simbolitzava l'inici dels jocs –o les curses– del circ (MANCIOLI, 1987 : 19): *Plurima Gallica evaluerunt ut raeda ac petorritum, quorum altero tamen Cicero altero Horatius utitur. Et mappam circo quoque usitatum nomen Poeni sibi vindicant, et gurdos, quos pro stolidis accipit vulgus, ex Hispania duxisse originem audivi* (QUINT., I, 5, 57). També s'anomenaven *mappae* els draps ornamentats que hom estenia sobre els llits. Sembla que precisament a partir d'aquest últim significat, el mot sofrí un desplaçament semàntic (DAREMBERG, C. – SAGLIO, s. v. *mappa*), de manera que passà a referir-se als cobertors de mobles, i a les estovalles i els tovallons del parament de taula, així com a les tovalloles i a tota mena de teixits i peces de l'abillament personal. Val a dir que, de fet, la *mappa* es confonia sovint amb el *manтеле*, que en un principi designava un tovalló i posteriorment, ja en època tardana, adquirí també el sentit d'estovalles i de drap apte per a tot tipus d'usos.

D'altra banda, en l'època dels emperadors cristians neix el concepte de les tovalles d'altar: l'altar es recobreix llavors amb una tela blanca en senyal de puresa –recordem que els objectes sagrats només es poden tocar amb les mans embolicades en un llenç blanc i pur–, una noció que aviat s'extrapolà a la taula domèstica. Així, l'àpat es concep com un acte religiós, de manera que la taula on es menja s'assimila a l'altar: d'una banda es cobreix la taula amb estovalles blanques i, de l'altra, els comensals utilitzen un tovalló per poder-se netejar de les impureses. *Voilà pourquoi la nappe est un accessoire beaucoup plus moderne qu'antique* (DAREMBERG, C. – SAGLIO, s. v. *mappa*). Per últim, ja en el llatí tardà aparegué el terme

mappula –un diminutiu de *mappa*–, que significava senzillament un tovalló de dimensions reduïdes.

Si bé el llatí medieval conserva vestigis del mot *mappa* –de vegades deformat en *napa*–, el terme propi d'aquella època fou *mappula*, vinculat tant als usos de l'esfera eclesiàstica com als de la domèstica. Ja ben entrada l'Edat Mitjana, esdevindrà corrent també la veu *mappale* per a designar qualsevol tipus de drap. La *mappula*, doncs, designava la tovalla d'altar, el vestit de viatge dels monjos, el maniple litúrgic –també anomenat *phano* o *sudarium*–, un xal o un mantell i el drap blanc que cobria els cavalls dels clergues que desfilaven en processó al costat del pontífex –cobertor que Niermeyer (s. v. *mappulus*) anomena *mappulus* i que, segons tots els indicis, fou manllevat d'una antiga tradició militar–: *Monachi in monasteriis palliis semper utantur (...) sane si quis pallium non habet, humeris mappulam superponat* (ISID., *Reg. mon.*, XII, 3); *Promoti clerici seculares statim, ut diximus, utuntur rochetto et capello, ab extra panno nigro, ab intus serico viridi cooperto, cum cordulis et mapulis viridibus*¹⁰⁶.

En aquest capítol n'analitzem només la vessant domèstica¹⁰⁷. Els testimonis que ens ofereix el llatí medieval del terme *mappa*, *napa* o *mappula* referit a l'àmbit civil palesen la conservació del seu sentit etimològic, ja que documenten el present mot en les seves accepcions de mocador o tovalla amb què hom s'eixugava els efluis corporals, tovalló i estovalles –*mantile*–: *De Gera camsiles iii. ad mappulas faciendas longitudines ulnarum xiii. latitudinem trium*¹⁰⁸.

Tal com ens revelen els contextos altomedievals catalans tot just exposats, les *mapas* es troben sovint entre *caldarias*, *morters*, *caputfocos*, *cannadas*, *mensas* i *eschudellas*, cosa que ens les situa en l'àmbit de la cuina. Certament *mapes et toualies* constitueixen una mena de realitat a part en el conjunt del parament de la llar, ja que no se les acostuma a integrar entre els anomenats *drapos*. De fet, la relació de les *mapas* amb les *tualias* –que sovint apareixen ressenyades de costat– sol ser força estreta, com es dedueix del sintagma *mapas XV apud tovallas* en l'exemple n° 20. En darrer lloc, el passatge n° 22 ens confirma l'existència de *mapes minores* i *mapes maiores*, segurament destinades a usos diversos –potser tovallons i estovalles respectivament–.

Quant al català antic, el mot *mappa* conservà les accepcions primigènies de tovalla, tovalló i tovallola; *mab* –juntament amb la seva variant *map*– designava un tovalló o unes

¹⁰⁶ Cerem. Rom. MS. fol. 48, citat per DU CANGE, s. v. *mappula*.

¹⁰⁷ Vegeu també l'article *mapa* en el capítol dedicat al parament cultual: 253.

¹⁰⁸ MS. Constitutio Ansegisi Abbatis in *Chronicon Fontanellense*, a D'ACHERY, Lucae, *Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant*, vol. 3: 245, citat per DU CANGE, s. v. *mappula*.

estovalles; i *màpula*, un drap d'altar: *Si lo consilii bo no.t sab / de santedat te faràs gab, / null bé menjaràs en ton mab* (LLULL, *Rims*, II: 277). Els vestigis que n'han romàs en els parlars romànics són considerables (MEYER-LÜBKE, s. v. *mappa*). Tanmateix ben pocs han conservat el sentit etimològic: acontentem-nos, doncs, a citar el castellà antic *mapula* i el francès *nappe*.

En definitiva en l'època analitzada el mot *mappa* sol designar una mena de mocador o de tovalló –ja fos per eixugar-se la suor, ja fos per netejar-se la cara, les mans o qualsevol altra part del cos–, si bé en alguna ocasió també es pot referir a les estovalles de taula. Des de principis del segle X fins a finals del segle XI es vincula exclusivament a la meitat nord del territori. A partir del segle XII, tanmateix, apareix també en regions del sud del Principat.

MAPIL

Així mateix, el corpus altomedieval conservat en terres catalanes ens ofereix mostres de la variant diminutiva *mapil*, la forma de plural de la qual es divideix entre *mapils* i *mapilos*. Per les seves reduïdes dimensions segurament ens trobem davant d'una mena de tovalló. Vegem-ne ara les aparicions més destacades:

(26) **1050** Baraut, *DocUrgell* 634 (testament de Trasgonça): *Et ad ipsa cannonica remaneant mapilos unos et teneat eos Witard levita ad ipsa tabula vel in sua potestate in ipsa cannonica.*

(27) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ad Petro Ermemir sic donetis mapilos I et tovallas optimas.*

(28) **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *Iterum relinquo ad canonice Sancte Marie (...) mapilos I et IIII coltellos.*

(29) **1084** Baraut, *DocUrgell* 997 (testament d'Estefania): *Et ad filia mea Stephania quoto uno et lenciolo .I. et duos mapilos et duabus tuvallas et meas pelliculas et meo manto.*

(30) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Dimitto etiam eidem ospitio (...) VI quotos et VIII guadingas obtimas et II alias et omnem meam lanam (...) et omnes meos plumacios (...) et mapils I.*

MAPASA

La forma *mapasa*, al seu torn, constitueix una variant augmentativa del mateix ètim. El nostre corpus ens n'ha transmès un sol esment:

(31) **1092** Baraut, *DocUrgell* 1091 (testament d'Ermessenda): *ad Ermengrans filia mea remaneat ipsa mea gonela et ipso meo matel et unas mapasas et I quoto et I guaenga.*

TUALIA

Els fragments que segueixen formen part del corpus altomedieval conservat a Catalunya, que ens ha transmès múltiples variants del terme objecte d'estudi: *tualias*, *tovalia*, *tuvalia*, *toallias*, *tolam*, *tualia*, *toalia*, *tuvallia*, *tobealia*, *tovalies*, *tovalles*, *tovalas*, *tovalgas*, *tovallass*, *toualies*, *tovalias*, *touales*, *tolas*, *tovaias*, *tuvallas*, *toduallias*, *tovallias*, *tovaies* i *touaies*.

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias III, et saccos VIII*.

(2) **900** ACondal 12 (donació feta per Riquilda): *Et dono ibi de rebus maioris vel minoris (...) mapas, porilio I, tovalia I, lecto I*.

(3) **908** Junyent-Ordeig, DipVic 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I*.

(4) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *corporales IIII; palleos IIII et brosdos I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizon; toallias clicias II, una cum argento; flavellos spaniscos II; altare argenteum I; facistergio I; cossino pallio I*.

(5) **924** Baraut, DipTavèrnoles 13 (donació feta pel prevere David): *Et ad illo Pulo (...) bellatas II et plumazo I et mapas et tualias unas et capitas VIII de corte*.

(6) **947** DipPallars 155 (venda feta pel comte Isarn, la seva esposa Adalaida i el seu fill Guillem): *dono tibi (...) tapetium unum, et tolam unam ispanam*.

(7) **964** Udina, La successió testada 12 (testament del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tapidi et badalengos II operatos, plumacios II et tovalia I operata, bancale I, et alio avere (...to)valia I, circebal I, camiso I, superpellicio I*.

(8) **976** DipGirona 435 (publicació sacramental del testament del difunt Guadamir, arxipreste i abat de Sant Feliu de Girona): *Et ipsa sua vascula, tam maiora quam minora, et mapas et tualia et sartagine iussit donare propter remedium anime sue*.

(9) **978** CSCugat 130 (donació feta per Seniofred i Ermengod): *Ego, Suniefredus, concedo a domum s. Cucufati martiri (...) mapas II et toalia I*.

(10) **996** Junyent-Ordeig, DipVic 605 (testament de la difunta Quixiló): *Et debet mihi Borrelus aluum avere, id est, reliquias et vestimento de ecclesia, id est, camiso I et planeta I et stola I et manipulo I et sucinta I (...) et tovalia I operata (...) remaneat ad Sancti Petri sedis Vico*.

(11) **998** DipGirona 612 (testament d'Aviernà): *In primis ad domum Sancti Petro Gallicantu (...) mapas I, tuvallia I, tappito I et feltro I amarello et capizalo I*.

(12) **1003** Baraut, *DocUrgell* 281 (publicació sacramental del testament de Bernat, vescomte de Conflent): *Et ad domum sancti Michaelis cenobii Choxano iussit dare (...) lecto I, mapas I^{as}, tobealia I^a.*

(13) **1007** Junyent-Ordeig, *DipVic* 699 (testament del levita Galí): *Et alia vascula, pro anima mea. Et tovalies, a Sancto Petro.*

(14) **1009** Junyent-Ordeig, *DipVic* 711 (confirmació sacramental del testament de Dacó, sacerdot i jutge): *Et ipsa sua tuvallia meliora (...) ad altare Sancti Petri.*

(15) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iussit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(16) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et ipsas mapes et tovalles, qui ibidem sunt, concessit ad Cucuphati.*

(17) **1037** Baraut, *DocUrgell* 502 (testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell): *Ad Vivas sacer qoto I et plumaz I et caldera I et mapas meliores et ipsos cremasculos de ipsa caldera et tualias optimas.*

(18) **1040** AComtalPerg II 278 (testament de Truitelda): *Et a Ledcardis, cotnata mea, gonnela mea et correga I de palio. Et ipsos meos drapos cum ipso capcal a viro meo Dela, cum ipsas tovalas.*

(19) **1042** Baraut, *DocUrgell* 544 (publicació sacramental del testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell): *Ad Vivas sacer qoto I et plumaz I et caldera et mapas meliores et ipsos cremasculos de ipsa caldera et tovalgas optimas.*

(20) **1044** Baraut, *DocUrgell* 580 (publicació sacramental del testament del sacerdot Geribert): *Et ipsas suas cases de ipsa Sede iussit dare ad Raimundo nepoto suo ut teneat eas in servicio Sancte Marie cum ipsas cannadas et alios vexels cum mapas et tovallas.*

(21) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *uno lecto de drapos, id est, feltro I et tapitio I et lenciolo I et guadenga I et velada I et plumacios III (...) et mapas et tovallas (...) Et ipso meo pellicio cornerino cum ipsas tobias de ciclatono, remaneat ad episcopum s. Crucis de Barchinona.*

(22) **1045** Baraut, *DocUrgell* 585 (donació feta per la comtessa Ermengarda): *in eo modo ut teneam ego Ermengards iam dicta in vita mea et donem de anno in anno ad predicta cannonica tovallas unas pro beneficio.*

(23) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ad Petro Ermemir sic donetis mapilos I et tovallas optimas.*

(24) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *Alios meos drapos qui sunt in Barchinona et in Lazaria concedo totos ad filia mea Nenia, et mapes et tovalies et lectos tormnericios.*

(25) **1066** CSCugat 650 (testament de Sicards): *Et iterum concedo ad domu s. Cucufatis (...) guadengs IIII et quat I et feltre I et plumacs IIII et mapas II et tovalias II.*

(26) **1071** Bach, *ACSolsona* 176 (testament d'Em): *et adhuc dimito ad Bilissen, nepta mea, (...) quato I et gudenga I (...) et tovalas II.*

(27) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et paracingulos VI, et mapas III de Castela, et tovalas III, et mapas XV apud tovallas, et almarfagas III (...) et tolas II de palii, et mantas VI, et brisal I de alii, et parilios IIII de calza de palii, et pellizo I de armeli vetere.*

(28) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Marie Rivipullentis mapas et tovaías bonas.*

(29) **1084** Baraut, *DocUrgell* 997 (testament d'Estefania): *Et ad filia mea Stephania quoto uno et lenciolo I et duos mapilos et duabus tuvallas et meas pelliculas et meo manto.*

(30) **1110** CSCugat 808 (testament d'Alir, anomenat Bardina): *Dimitto ad Arsendis, femina (...) guadenga I et todualias I et sacum I.*

(31) **1123** CSCugat 863 (testament de Majencia i el seu fill): *et ipsa mea opera, scilicet lanam et linum, sit vendita et faciant tovallias ad ecclesia s. Cucuphatis.*

(32) **1144** AComtalPerg II 315 (testament sacramental d'Adelaida): *Et ad Ledgards remaneat ipso suo filad unde volebat quat facere, cum I plumaz et unes tovalles et I guadenga (...) Et ad supradicto Radulfo I chapa, cum I plumaz et unes tovalles et I pellza.*

(33) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies, et flads III de lin.*

(34) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Dimitto, Raimundo de Ainer .I. capsal et guadengam; filiole mee de Gallucan I guadengam et touaies; Alaedi de Toron filiole, aliam; Ermesendi de Mascharon aliam.*

El fragment n° 21 també es troba a Baraut, *DocUrgell* n° 588, que transcriu *tubias* en lloc de *tobias*. Certament es tracta d'una forma estranya potser resultat d'una síncope a partir de la variant *tobalias* o *tubalias*.

Ens trobem davant d'un terme importat del germànic, derivat del mot *thwahlja* – 'tovalla'– i emparentat amb l'alt alemany antic *duahilla* o *twahilla* i l'alemany mitjà antic *twehele* –provinent de *duahan* o *thwahan*, 'rentar'– (DIEZ, s. v. *tovaglia*). De la mateixa font deriven el gòtic *thwahl* –'bany'– i l'escandinau antic *thvål* –'sabó'– (COROMINES, s. v. *tovalla*). La veu *tualla* equival, en molts aspectes, a *mappa* i *mappula*, ja que en certs contextos designa unes tovalles de taula, un tapís ornamental o una tovallola –ja fos per eixugar el cos sencer, ja fos específicament per a una part concreta, com serien els *facitergia* i els *manutergia*–, mentre que en d'altres cal assimilar-la a un drap o una tovalla d'altar: *Bacile semper in camera Papæ cum rasoriis et tobaleolis remanet (Ordo Romanus, XV, MABILLON – GERMAIN, II: 532)*. Un cop més, doncs, convergeixen l'esfera domèstica i l'eclesiàstica. En aquest capítol, però, tractem només els significats corresponents als usos seglars¹⁰⁹.

Les múltiples variants conservades a la documentació medieval europea palesen un esforç continu per intentar llatinitzar aquesta veu germànica nouvinguda, incorporada al domini romànic ja ben entrada l'Edat Mitjana. A continuació, n'esmentem les més destacades: *toacula*, *toalea*, *toalia*, *toalha*, *toallia*, *tobalea*, *tobalia*, *toballia*, *tobaleola*, *thobalia*,

¹⁰⁹ Vegeu també l'article *tualia* en el capítol dedicat al parament cultural: 263-264.

theobalia, tabalium, tobale, toella, toillia, toagla, toaillia, touaillia, toualia, touailla, toualus, towella, tualia, tualea, tualla, tuabola, tuallia i tuella.

Anteriorment ja hem posat de manifest l'estreta relació existent entre *mapes et tovalles*, ambdues destinades a assecar-se o eixugar-se alguna part del cos¹¹⁰. Els passatges catalans altomedievals tot just ressenyats ho corroboren. De fet, el n° 27 esmenta *mapas XV apud tovallas*. D'altra banda, l'expressió *toallias clicias*, present en l'exemple n° 4, podria referir-se a peces ornamentades –concepte equivalent, doncs, a *tovalias operatas*–, enfront de les senzilles o *planes*¹¹¹. No descartem la possibilitat, però, que es tractés de peces confeccionades amb material més reforçat.

En el català antic han romàs tant *tovalla* o *toalla* –sovint ja en plural: *tovalles, toalles* o *tovayles*– com el seu diminutiu *tovallola* –juntament amb les variants *toallola, tavallola, taueylola* i *teuellola*–, a més del derivat *tovalló*. De fet, les dues primeres veus compartien gran part del seu significat lèxic, ja que *tovalla* es referia al drap amb què hom s'eixugava després de rentar-se, als tovallons i a les estovalles, tant de la taula com de l'altar; mentre que *tovallola*, a més d'aglutinar els sentits expressats pel mot *tovalla*, havia adoptat les nocions de cobertor dels coixins del llit, davantal, cobertor del faristol i drap per eixugar el calze: *Molts son, Sènyer, los pintors que nos veem que pinten les taules e les tovalles en que menuguen* (LLULL, *Contemplació*, III, CXX, 8: 111). El *tovalló*, en canvi, s'especialitzà de seguida com a drap per netejar-se els llavis o les mans a taula.

La resta de llengües romàniques, al seu torn, també n'han conservat vestigis, tal com ho corroboren el castellà antic *tobaja* i *toaja*, el castellà modern *toalla*, el francès *touaille*, el provençal *touaillo* i *toalha*, l'italià *tovaglia* o el portuguès *toalha*. L'anglès *towel*, finalment, prové de la mateixa font etimològica.

La veu *tualia*, doncs, es refereix a una espècie de tovallola o de tovalló, usat tant per eixugar-se el cos sencer com una part determinada –com podrien ser les mans o la cara–. Usat al llarg de tot el període estudiat, les fonts catalanes altomedievals el vinculen exclusivament a la meitat nord del territori.

¹¹⁰ Vegeu també l'article *mappa* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 135-139.

¹¹¹ Vegeu també l'article *alba i camiso* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 273-284.

Capítol 2: LA INDUMENTÀRIA CIVIL

1. Els termes genèrics

INDUMENTUM

El corpus català altomedieval ens ofereix alguns passatges en què apareix el mot que ens interessa en la seva accepció laica¹¹²:

(1) **1020** AComtalPerg I 150 (testament sacramental del comte Bernat I Tallaferro de Besalú): *Alia quod abebat erea et ferrea et lignea et suos drapos et suos indumentos, donare faciant propter remedium anime sue.*

(2) **1030** CEGirona 84 (el papa Joan XIX concedeix l'ús del pal·li en dotze festes de cada any al bisbe Pere Rotger i li dóna consells de comportament): *Cuius quidem indumenti honor modestia actuum uiuacitate seruandus est.*

(3) **1040** AComtalPerg II 286 (testament d'Eribau, bisbe d'Urgell): *Presbiteris vero eiusdem Sedis distribuantur alii mei panni atque indumentum quatinus pro me quotidie precentur Deum.*

(4) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *lectos V et mapas et tovallas cum alia indumenta totum remaneat ad Guilla filia mea unde aprehandat virum, quod si se adulteraverit totum remaneat ad Tedmar filio meo.*

(5) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Et ad Sanctam Maria Sedis Urgelli concedo unum de meis indumentis qualem melius viderint mei elemosinarii prefati (...) Et omnibus indumentis laneis et lineis dividantur ad meas feminas de mea camara.*

(6) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *dimisit hoc totum quod suprascriptum est ad iam dictam canonicam, ut nepotem suum, nomine Bonefilii Berengarii, fecissent inde canonicum et tribuissent ei indumentum.*

(7) **1118** Oleguer 38 (institució d'Oleguer com a arquebisbe metropolità de Tarragona): *huius siquidem indumenti honor humilitas atque iustitia est.*

(8) **1167** Baraut, *DocUrgell* 1615 (testament del bisbe Bernat Roger): *Omnia indumenta mea et pannos meos distribuat archidiaconus et G. prior pro anima mea prout melius viderint.*

(9) **1167** DipTortosa 169 (ordinacions de la cambreria de la Seu de Tortosa): *damus et scripto firmamus ad indumenta sibi conferenda illam ecclesiam de Ascho (...) habeant canonici ad indumenta sua quartam partem decimarum et primiciarum (...) et episcopus non querat aliud indumentum de cambra.*

(10) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1622 (testament de Pere de Castelló): *Et si forte adeo inopie devenerit ut sua ei deficerent, cibum habeat et indumentum in domo mea cum filio meo et uxore.*

(11) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *de bonis que sunt in domo habeam indumenta et exceptis III^{bus} {lectis} quo s retineo, distribuendos sicut inferius dicitur.*

¹¹² Vegeu també l'article *indumentum* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 269.

(12) **1173** CSCugat 1086 (testament sacramental de Ramon de Sant Feliu): *Dimisit autem pro sepultura sua et pro indumentis et lecto et aliis que essent necesse ad monacandum filium suum Raimunde C solidos denariorum.*

(13) **1177** DipTortosa 286 (testament de Bernat de Santponç): *Ad indumenta pauperum CC solidos.*

El present mot coincideix formalment amb el substantiu llatí clàssic, estretament vinculat al verb *induere* –vestir–. El català antic *indument* així com el castellà i portuguès *indumento* proven la seva continuïtat en l'àmbit romànic. Semànticament es refereix tant a les vestidures litúrgiques com a l'abillament dels individus laics: *MEM: stragulam vestem fecit sibi byssus et purpura indumentum eius. NUN: nobilis in portis vir eius quando sederit cum senatoribus terrae. SAMECH: sindonem fecit et vendidit et cingulum tradidit Chananeo. AIN: fortitudo et decor indumentum eius et ridebit in die novissimo* (VULG., *Prov.*, 31).

Fóra bo destacar l'expressió *indumentum de cambra* present en l'exemple n° 9 de la documentació objecte d'estudi, que devia fer referència a la roba que hom vestia dins de casa.

Així doncs, en l'accepció que ens ocupa aquest mot genèric designa les vestidures laiques, sense especificar-ne la naturalesa concreta. Els fragments presents en el nostre corpus, que daten dels segles XI i XII, revelen que es tracta d'una veu usual arreu del territori analitzat.

VESTA

Les fonts catalanes altomedievals ens ofereixen un sol exemple de la present veu, que tot seguit presentem contextualitzada:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaça Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum vistitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII, et sutolares parilia XV, et solarum parilia XL, et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V.*

Derivat del terme llatí *vestis* –‘vestit’–, el mot *vesta* designa clarament una peça de roba més o menys específica, ja que hom la diferenciava de la veu encara més genèrica *vestmentum*, com es pot apreciar en l'exemple n° 1. Val a dir que aquesta forma pervisqué tant en el català antic *vesta* com en el castellà i francès *veste*.

El present mot acostumava a emprar-se per a designar un vestit talar que cobria el cos sencer, especialment el que es portava en les processons de Setmana Santa: *Tindran obligacio*

dits sobreposats y prohomens de aportar vestes à la processo del dijous sant (Doc. any 1705, BSAL, IX: 11).

L'únic esment que el corpus català altomedieval ens n'ha transmés –de mitjans del segle IX, al comtat de Rosselló– es refereix probablement a una *vesta* corrent, res a veure amb la túnica religiosa de què acabem de parlar.

VESTIMENTUM, VESTITUM, VESTIDURA I VESTIS

Els fragments següents, extrets de la documentació catalana altomedieval, contenen testimonis de diverses formes corresponents als termes *vestimentum*, *vestitum* o *vistitum*, *vestir* –potser una deturpació per *vestit*–, *vestidura* o *vistidura* i *vestis*, que al capdavant remeten a una mateixa realitat, raó per la qual hem preferit tractar-los conjuntament:

(1) **833** DipPallars 9 (donació feta pel prevere Solmó): *Trado vobis ab omni integritate (...) vestimenta vel ornamenta, aurum, argentum sive omnia quicquid didici vel nominari possum.*

(2) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum vistitos et vestas II et kapas IIII et saricules XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII.*

(3) **874** DipRosselló 83 (donació feta per Aldí): *Et vidimus (...) vachas II et bove I et ferramenta et vestito blavo.*

(4) **989** Junyent-Ordeig, DipVic 543 (testament sacramental del levita Eldemar): *Et ad Eldemare iussit dare bove I et de suum avere precio per vestimento.*

(5) **998** DCBarcelona 329 (confirmació per part dels germans Audegari i Longobard): *Insuper autem hec induit nos uestimentis pretiosis, armis bellicis adtribuit, equos insignes donauit.*

(6) **1005** Udina, *La successió testada* 64 (publicació sacramental del testament de Guitard, vescomte de Barcelona): *Et suum elmum et sua lancea vendere eis iussit et vestimenta tumularia sibi comperare mandavit.*

(7) **1007** Udina, *La successió testada* 70 (testament de Seniofred): *Concedo ad Aurucia suo vestimento cum solidus I de ordeo.*

(8) **1011** Udina, *La successió testada* 89 (publicació sacramental del testament del prevere Guilara): *hec omnia dimisit illis ut curam habuissent de prefato parvuli, de victum et vestimentum et ut doceant eum litteras.*

(9) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Et vestitum quod habebat de pallio donare precepit ad sancta Maria Inicii.*

(10) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *In primis iussit dare de pane et vino, de bestias maiores vel minores ipsa tercia parte pro anima sua et ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapes II.*

(11) **1024** Udina, *La successió testada* 134 (publicació sacramental del testament de Sunyer Llobet): *Et a Gilabert, presbiter, ipsum vestimentum.*

(12) **1032** Junyent, *Oliba* Dip. 27 (sermó de les relíquies en la festa de la dedicació de la basílica del monestir de Ripoll): *Sunt etiam ibi aliquae de vestimento Sanctae Virginis Mariae [particulae] (...) Simul quoque conditae sunt in eodem altare, reliquiae proprii corporis beatorum apostolorum Petri et Pauli, deque vestimentis eorum.*

(13) **1032** AComtalPerg II 217 (testament sacramental de Gualter): *Et tonna I meliore et cubo I meliore et ipsa sua vestimenta, tam de lana quam de lino, exceptus ipsa capa I meliore, concessit pro anima sua.*

(14) **1033** Junyent-Ordeig, *DipVic* 919 (confirmació d'unes constitucions de pau i treva que s'hauran d'observar al bisbat i comtat d'Osona): *Villanum autem aut villanam nemo apprehendat neque vestimenta sua eis tollat, neque vulneret atque debilitet, neque occidat.*

(15) **1033-1046** Sanahuja, *Àger* 8 (enviament d'unes relíquies): *et portiunculas de Ligno et Sepulcro Domini deque vestimentis sive calciamentis Sanctae Mariae que ego ipse in Lodio (Podio) adquisivi.*

(16) **1040** Baraut, *DocUrgell* 527 (testament del bisbe Eribau d'Urgell): *Preter hec quecumque de meis rebus mobilibus inveniri possint omnia donentur ecclesie Sancti Vincetii Cardonensis oppidi, exceptis vestimentis que donentur pro meis debitis.*

(17) **1040** Ordeig, *Dotalies* 166 (consagració de l'església de Sant Climent de Vallcebre): *Fuerunt ibi invente reliquiae sanctae Dei genitricis Mariae et de vestimenta sancti Clementis et de sancti Vincentii et de sancti Martialis, martyris.*

(18) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 28 (carta-sermó escrita pel monjo Garsies de Cuixà): *Insunt reliquiae de vestimento beatissimae virginis Mariae.*

(19) **1044** CSCugat 572 (publicació sacramental del testament de Ricolf): *Et concessit duos drapos de lana et lino, gonelas et pelicias et vestimenta siricia, a filia sua Atares, in computo de X uncias de auro in eorum valente quod ille eam convenit.*

(20) **1045** Junyent, *Oliba* Dip. 156 (acta de dedicació de l'església del monestir de Sant Martí de Lés): *et perpetuae Mariae virginis cum preciosis ex vestimentis ipsius non parvae quantitatis partibus.*

(21) **1051** Bolòs, *Serrateix* 98 (donació feta per Mir Sal·la): *quia veni ad exitum mortis, tantum quod habuissent iam facta ipsa fossa in ipso loco Sancte Marie et ipsum celum sive omnia vestimenta iam facta, unde induissent mihi ipsi mei homines.*

(22) **1053** AComtalPerg II 428 (testament de Pere Vives): *inter vestimentum et alium avere valentem uncias II auri.*

(23) **c. 1053** Ordeig, *Dotalies* 195 (encomanació a Déu per la intercessió dels sants): *Hec sunt reliquie gloriose sepulte sancte Felicitatis et septem filiis ejus et ex capillis beatissimi Petri apostoli et ex ejus vestimento.*

(24) **1058** Baraut, *DocUrgell* 701 (donació feta per Sanç Many, difunt, i la seva muller Delmada): *Hec est sponsa Xpisti, regina in vestitu deaurato circumicta varietate. Propterea convenit omnibus xpistianis ut talem ac tantam reginam honorificent de suis rebus locupletent.*

(25) **1063** DipPoblet 18 (donació feta per Ermengol, comte d'Urgell, i la seva muller Llúcia): *Et dono vobis ad festum Sancti Michaelis vestiduras ad vos et ad uxori vestre de bon trapum cum pena de gats.*

(26) **1064-1066** Gonzalvo, *Pau i treva* 5 (confirmació de la pau i treva de Déu vàlida per a les diòcesis de Girona, Osona i Barcelona): *Pagensium autem vestimenta non auferantur, nec vomeres nec ligones.*

(27) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 15, segona part (exposició sobre l'existència de relíquies al monestir de Ripoll): *et de vestimento sancti Bartholomei apostoli (...) et de vestimento sancti Savini, et de proprio corpore sancti Nicholai.*

(28) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sancta Eulalia de Barchinona concedo vestimentum meum de pallio albo. Ad Sancto Petro de Vico dimitto unum de meis vestimentis.*

(29) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Dedit domino Arnallo pro anima domna Arsendis ad Sanctum Petrum de Vicho vestimenti uno optimo de cidato. Ad Sancta Maria Rivipollense, vestimento uno de oztorino. Ad Sancte Marie Sedis, alio optimo de oztorino amarel. Ad Cenobium Sancti Petri de Barchinon e, vestimento uno de pallio albo. Ad Sancti Cucufati, vestimento uno de oved blavo. Ad Sancto Michaelae Coxiano, vestimento uno optimo de cidato vermilio. Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio (...) Ad Sancti Sebastiani de Penedes, vestimento uno de cafal bafal.*

(30) **1069** DipTortosa 1 (carta de privilegis i de protecció a favor de l'església de Santa Maria d'Alquézar): *Insuper mando et constituo in toto meo regno ut si aliquis ex clericis prefate ecclesie Sancte Marie perrexerit in itinere et aliquis homicida fugiens ante faciem inimicorum tetigerit fimbria vestimenti sui nullomodo audeant eum tangere inimici sui, quod si fecerint peytent regi mille mechalles.*

(31) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz (...) et vestimentos XV de paliis et de oztorins qui fuerunt datos pro anima de domina Arsendis (...) et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors (...) et vestimento de almonchanrac, et alio de margmed (...) et vestiment I de oved.*

(32) **1086** CSCugat 726 (publicació sacramental del testament de Ramon Mironi): *Item dimisit a Pages (...) ipsa sua vestimenta cotigiana, et ad fratri suo Gondetalli ipsa sua gonnela et calces.*

(33) **1094** CDipSGirona 453 (testament de Berenguer Eldemar): *Et mando ad predictis meis manumissoribus ut prendant duobus partes fidele de omnem meum mobile, scilicet (...) et omnes drapos et uestimenta siue de omnia alia mobilia.*

(34) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1149 (testament del sacerdot Ramon): *veniant per corpus meum et donent unum vestimentum que mihi induant et sepeliant me in cimiterio Sancti Andree.*

(35) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Stephani de Sarga unum gonellum et unum bambeiz et unas pells de conils, et vendat ipso vestir domno Bernard et compren una cortina ad Sancti Stephani.*

(36) **1107** Baraut, *DocUrgell* 1246 (testament de Bernat Bonfill i la seva muller Senter): *Et relinquo de mea parte de ipsos traps et de vestiduras meas relinquo ad filiam meam nomine Adalez.*

(37) **1109** CSCugat 804 (donació feta per Guifred Morató): *et per unumquemque annum donent mihi unam mundam de vestimento.*

(38) **1119** Oleguer 44 (Concili de Reims): *digito monstravit nigrum et pallidum adolescentem, magis Iudaeo vel Agareno, quam Christiano similem, vestibus quidem optimis indutum sed corpore deformem.*

(39) **1125** Sangés, *DocGuissona* 114 (testament d'Ermessenda): *Deinde accipiant manumissores iam dicti ipsam medietatem de pane et vino, tam de vetere quam de novo, de carne, de vestitiis mayoribus vel minoribus et de omnia quicquid usi sumus habere.*

(40) **1130** Oleguer 92 (carta del papa Innocenci II sobre disciplina eclesiàstica): *Precipimus etiam quilibet tam episcopi quam clerici in stamentis inhabitum corporis Deo et hominibus placere studeant et nec in superfluitate cissura aut colore vestium, intuentium, quorum forma et exemplum esse debent, offendant aspectum sed quilibet eorum deceat sanctitatem.*

(41) **1145** CSCugat 961 (testament sacramental de Berenguer de Ripoll): *concessit sorori sue Ermesendi cavallum suum sarracenum minorem et X morabetinos in vestimentis.*

(42) **1156** Baraut, *DocUrgell* 1525 (testament de B. Guillem): *Ad Gillem Mir morabetinos V et totas meas vistiduras.*

(43) **1164** Baraut, *DocUrgell* 1588 (donació feta per Beatriu): *Alium vero honorem quem teneo pro domino meo comite Artallo retineo in vita mea pro vestimentis meis.*

(44) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Vestimenta vero secularia dimito pauperibus excepto pallio meo quod dimito fratri meo.*

(45) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *et debet mihi Iacob filius Deuslosaul XXII morabetinos et V solidos super tribus tapetis et una capa rubea et uno vestitu de sita.*

(46) **1174** CSCugat 1092 (Pons Gonter ofereix el seu fill al monestir): *ut quando me facere voluero ibi monachum me recipiat cum vestimentis meis necessariis que ego abeam et cum lectulo meo.*

(47) **1178** DipTortosa 292 (testament de Joan, capellà de l'Aldea): *Et dimito pro meo vestito camere XIII morabetinos.*

(48) **1183** Papell, *DipSantesCreus* 255 (testament de Ramon d'Exènia): *de ipsis expletis percipiat CL solidos pro vestibis milicie sue.*

Formalment coincident amb el terme llatí clàssic, el mot *vestimentum* –o *vestment*– deriva en última instància del substantiu *vestis* –‘vestit’–, vinculat al verb *vestire* –‘vestir’–. En la majoria dels casos sinònim de *vestis* i *vestitus*, designa el conjunt de les peces de roba que cobreixen el cos d'un individu: *et pervenit verbum ad regem Nineve et surrexit de solio suo et abiecit vestimentum suum a se et indutus est sacco et sedit in cinere* (VULG., *Jon.*, 3). Ara bé, convé assenyalar que si més no en el període medieval tant *vestis* com *vestmentum* poden abarcar també els tapissos que cobrien les parets d'una estança, així com fins i tot el parament tèxtil sencer, tant en l'esfera eclesiàstica com en la seglar. En aquest capítol tractem tan sols els passatges del corpus català altomedieval en què els mots que ens interessin apareixen referits a l'àmbit civil¹¹³.

A més de les referències genèriques –en què de vegades s'observa la voluntat de distingir-les de la resta de *draps*–, en certes ocasions trobem peces descrites de manera més específica: *vestimenta tumularia* o mortuòria en el fragment n° 6 –de fet, el mateix concepte s'amaga rere els passatges n° 21 i n° 34–, *vestimenta cotigiana* o quotidiana en el n° 32, *vestitiis maioribus vel minoribus* en el n° 39, *vestimenta secularia* o seglar en el n° 44, o

¹¹³ Vegeu també l'article *vestmentum, vestiario i vestis* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 270-273.

vestibus milicie o militars en el n° 48. L'expressió *mundam de vestimento*, present en el n° 37, probablement es refereix a una muda sencera, mentre que el sintagma *vestito camere* del n° 47 remet a la vestimenta d'estar per casa. D'altra banda, considerem que les vestidures esmentades entre les relíquies corresponen en realitat a peces laiques, tot i que posteriorment se sacralitzessin, motiu pel qual les hem inclòs en aquest article. Destaquen, en fi, els llegats d'Arnau Mir i la seva esposa Arsenda –ressenyats en els exemples n° 31 i n° 29 respectivament–, on apareixen vestits confeccionats amb tota mena de teles precioses i ricament engalanats.

Pel que fa als estadis més antics de la nostra llengua, constaten la pervivència de bona part dels mots analitzats. Els textos testimonien *vestment*, *vestimenta*, *vestidura* –també *vestedura* o *vestadura*–, *vestir*, *vestit* i *vestuari* –o *vestiari*–: *Ab les pus belles vestidures que hach, ell exí en terra* (MUNTANER, *Cròn.*, 147). De fet, la majora de llengües neollatines en conserven vestigis: les veus castellanques *vestmento*, *vestimenta*, *vestido*, *vestidura* i *vestuario*; les portugueses *vestimenta* i *vestuário*; i la italiana *vestiario* ho corroboren.

En definitiva els termes aquí tractats constitueixen designacions genèriques per a la vestimenta dels individus, si bé en poques ocasions se'ns n'especifica l'àmbit d'ús. Val a dir que aquests mots són presents arreu del territori al llarg del període sencer, si bé les variants *vistitum* i *vistidura* es restringeixen a l'extrem nord.

2. Els abrics

CAPA

Tot seguit resseguim la incidència del mot que ens interessa en la documentació catalana altomedieval. Les variants registrades evidencien una transcripció bastant uniforme del terme estudiat: *kapas*, *capa*, *capas*, *chapa*, *kapa*, *capam*, *kappa*, *cappa*, *cappam* i *cape* (gen.).

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum vistitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII.*

(2) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del difunt levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot*

reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello, et capa una vermella et ipsa seda qui est in ipso carterale.

(3) **992** DCBarcelona 220 (testament d'Aurúcia): *Et concedo a Iohanne, que uocant Boueto, capa I, camisa I, bragas unas.*

(4) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *A Trasovario levita, capa mea et nuternalos et de linteo superpellicio I.*

(5) **1002** CSCugat 377 (testament de Mello): *et ad Wistrimiro, monachus, dare faciatis gonna I, et capa I, et parilio I de calcies.*

(6) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Et ad sancta Cruce de Barchinona uncias de auro X, unde emant palleos pro capas.*

(7) **1012** DipCardona 11 (publicació jurada del testament de Sunyer): *Et ad Oliua, presbitero, chapa I et duos chamisos.*

(8) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *Et ipsa sua kapa per tretanaria et ipsa sua pellica ad Blancuca nuirica sua.*

(9) **1038** Bolòs, *Serrateix* 89 (testament de Guillem): *ad Sancta Maria Serratex aureos II et alia pro anima mea in clericos vel monachos aut in capas prout melius videbitis.*

(10) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 989 (testament del difunt levita i jutge Guifré): *Et ipsa sua pellitia [et] superpellitio et capa meliore reliquid ad Ansulfo iamdicto.*

(11) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a iam dicto Sancto Martino de Ur remaneat capa I de ovedo cum fresco.*

(12) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1070 (testament del sacerdot Guitard): *Et ipsa mea capa dimitto Bonefilio, fideli meo.*

(13) **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (testament del sacerdot Vives): *Et a Ramon Cerdano mancosos II et ipsa mea capa meliore et ipsa gonnella simulque cum ipsas calcias.*

(14) **1054** Baraut, *DocUrgell* 28 (testament del sacerdot Arnau): *Ad Guilelmo sacer nepus meum remaneat (...) ipsa mea capa et ipsas meas calces et ipsum meum superpellicio.*

(15) **1056** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 377 (donació feta per Borrell): *dono ego Borrel ad te Poncio fratri meo per unum quemquem annum kappa I optima.*

(16) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sanctum Micaelem de Mamacastro concedo de mea porcione de ciclatons capas duas et una de oztori cum tela I de pallio. Ad Sancto Saturnino de Lordano, capa I de ciclato et alia de oued. Ad Sancta Maria de Artesa, una capa de oued. Ad Sancto Romano de Comezols, capa I de tirez (...) Ad Sancto Saturnino de Castello Tort, alia capa de tirez cum coperturo de seda. Ad Sancto Andrea de Bescarri, capa I de tireiz (...) Et ad soror mea Ermessindam dimito capa mea remlia et unum lectum cum hoc totum qui ad lectum pertinet (...) Meam pelliciam de alfanech, cooperta de fresco cum capa de oztorino facta cum fresco vendant supradicti mei elemosinarii et de illud precium sint persueratas predictas tabulas.*

(17) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez (...) Ad Sancti Petri de Clunieg, una capa de oztorino vermilio. Ad Sanctum Salvatorem de Breda, una capa de oued. Ad Sancti Petri de Porta, uno pallio et una capa de tirez. Ad Sancti*

Petri de Sede, unum cobertor. Ad Sancti Vincentii de Tolo, una capa de tirez (...) Ad Sancta Maria de Midia, una capa de castanea. Ad Sancto Felici de Alos, una capa de tirez.

(18) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et pellice I armeli, et pellico I vair, et kapa I rebliã coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in allias pellicias, et brisal I purpura feminine, et capa de oztori tota facta cum auro et chapud ligamine de auro (...) et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga.*

(19) **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *Et ad Bernard Arnall (...) mea capa cum pellibus.*

(20) **1074** AComtalPerg III 867 (donació feta per Guanalgod, fill de Ramon): *et ipso vestimento: kapa [et] ionnella et kalces et brages et kamisa.*

(21) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et concedo ad Miro Guilielmi mea capa et meo superpellitio.*

(22) **1075** Baraut, *DocUrgell* 873 (testament del sacerdot Guillem): *ad Gischafred sacer ipsa mea capa nova (...) et choto I de lit et pellicia mea nova et capa mea vetere (...) remaneat ad Guillem iam dicto ut teneat in servicio Sancta Maria.*

(23) **1081** CDipSGirona 377 (testament del sagristà Bernat Guillem): *Ad Galtarium meum manumissorem capam meam meliorem. Ad Dagubertus presbiter pelles meas meliores.*

(24) **1086** CSCugat 726 (publicació sacramental del testament de Ramon Mironi): *ad Arnall presbiter capa I, ad nepota sua Ermesen (...) quarto I et guadenga I.*

(25) **1094** Baraut, *DocUrgell* 1118 (testament de Bernat Arnau): *Et relinquo ad Ramon Arnal (...) I cappa et I drap de lit.*

(26) **1095** Baraut, *DocUrgell* 1135 (testament del sagristà Guillem): *Et ad Petro Raimundi mea capa de preset, et alia capa de isambrii (o isambriu) ad Petro Seniofredi.*

(27) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Sendred fidelissimo amico meo ipsa mea capa de pressent cum ipso meo inselament, cum I gadinga et I letiga et I plomaz (...) Et relinquo Berengario clerico meo (...) mea capa vela.*

(28) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1150 (testament del sagristà Guadall): *Per istum avere iam dicto quod relinquo ad Miro Oliva et ad Olibano nepos suum mando ut habeant pelliculas meas de gatos cum capa de golabru. Et ad scriptore Oliva mea capa de present.*

(29) **1098** Baraut, *DocUrgell* 1156 (testament del canonge Isarn): *Et ad scriptore Raimundo et pater eius relinquo meam capam et tunicam atque pelliciam.*

(30) **1099** CDipSGirona 478 (testament del sacerdot Pere Bliguer): *Et dimitto Poncio clerico, pro suo debito (...) capam meliorem et caligas. Alteram uero cappam Berengario clerico. Ad Petrum Gilelmi clericum tunicam I. Alteram uero cappam Berengario clerico. Ad Petrum Gilelmi clericum tunicam I.*

(31) **1099** Baraut, *DocUrgell* 1174 (testament de Gombau): *Dimitto etiam ad Sendredum I superpellicium et capam esembruni et unum superlectum.*

(32) **1099** Bach, *ACSolsona* 395 (testament del cavaller Pere Arloví): *senior meus Mironi Arnalli (...) I chapa et unes pelles.*

(33) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1192 (publicació sacramental del testament de Ramir): *Et ipsa sua chapa de preseth relinquit ad Sancti Iohanis, mandavit ut venundetis illa per I chasulla de seda.*

(34) **1119** Baraut, *DocUrgell* 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, prepòsit de Santa Maria de la Seu): *Pignus quam habeo in Pug pro Petro Raimundi Terrose per VIII morabetinos dimitto Mironi fratri meo, et quando redimerit liberet hoc Sanctam Mariam per unam capam palii aut per linteum ad albas facere (...) Ad Gerall meam capam de isambruno.*

(35) **1136** Baraut, *DocUrgell* 1453 (testament d'Arnau de Prenyanosa): *Relinquo capa mea ad Gilem de Ergolel. A Bernad de Bonestar u mantel e unes zabate.*

(36) **1137** Constans, *DipBanyoles* 142 (testament del prevere Guillem): *Et Petrus, nepotx meus, I vexillum plenum vini propter suum debitum et I flacada et I capa.*

(37) **1143** CSCugat 950 (publicació sacramental del testament de Pere Bernat): *Guillelmo Poncii, sacerdoti, concessit ipsam suam cappam, quam Petrus Arberti abebat per eum in prested.*

(38) **1144** AComtalPerg II 315 (testament sacramental d'Adelaida): *Et ad supradicto Radulfo I chapa, cum I plumaz et unes tovalles et I pellza.*

(39) **1167** Baraut, *DocUrgell* 1615 (testament del bisbe Bernat Roger): *Et inter Mironem de Osas et eundem priorem ac Guillelmo nepotem cantoris et Bernardum de Cast[ro] dimitto precium cape mee.*

(40) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1622 (testament de Pere de Castelló): *Et dimitto filiolo meo Petro et nutrito (...) I pelica et I capa et I calces.*

(41) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *et debet mihi Iacob filius Deuslosaul XXII morabetinos et V solidos super tribus tapetis et una capa rubea et uno vestitu de sita.*

(42) **1177** DipCervià 76 (testament d'Arnall, clergue d'Anglada): *Guillelmo clerico de Raseto, capam meam et pelizot.*

(43) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad Berengeram, nebodam meam, ipsam meam capam travesseram.*

(44) **1196** Sangés, *DocGuissona* 274 (testament d'Ermengarda Geralda): *Et relinquo ad G. Geral, fratrem meum, ipsam aliam meam guadengam et alium ataud et meas pelles et meam capam et VIII° alnes de estopa (...) Et relinquo ad filiolum meam Sanciam I^a capam et I^a gonelam et I^a punera de linos.*

L'ascendència del present terme, incorporat a la llengua llatina ja en època tardana, resta en la incògnita. Coromines suggereix un origen no itàlic, però no aconsegueix trobar-li cap punt d'unió concret ni amb el cèltic ni amb les llengües nòrdiques (COROMINES, s. v. *capa*). Covarrubias (s. v. *capa*) proposava un vincle amb l'arrel hebrea *capas*, d'on sorgí el verb *capa* o *cafa* –'cobrir'–, mentre afirmava que *Graecorum est, sicut Romanorum toga a texendo*.

Al principi es tractava d'un cobriment de cap –potser una espècie de caputxa–, tal com es desprèn de les paraules d'Isidor (*Orig.*, XIX, 31), que col·loca la *cappa* entre els ornaments del cap de les dones: *capitulum est quod vulgo capitulare dicunt. Idem et cappa, vel quod duos apices ut cappa littera habeat, vel quia capitis ornamentum est*. A mesura que passava el temps, la *cappa* s'anava allargant, de manera que al cap dels anys es convertí en una autèntica capa proveïda d'un caputxó. Posteriorment la caputxa desaparegué, donant lloc a una mena d'abric de pells o, si més no, a una peça folrada amb pells. De fet, un element similar al que

encara actualment coneixem amb el nom de *capa*: una peça d'abric de gran volada, llarga fins arran de peus, oberta per la part del davant i sense mànigues; això sempre i quan no s'especifiqui el contrari, com en l'exemple següent: *Hec sunt bona mobilia que sunt in domo (...) dos alfainares, una capa de coro et alia cum manicis*¹¹⁴. Col·locada sobre els muscles, cobreix la resta de vestidures –un amagatall recurrent per als malfactors que volien passar desapercebuts i defugir les mirades escudrinyadores dels qui els seguien el rastre–. Aviat esdevingué un element universal, de manera que fins i tot els pobres es guardaven del fred sota una capa. No feia distinció entre homes i dones ni tampoc entre laics i eclesiàstics, com antany la *caracalla* –*una lunga veste manicata provvista di cappuccio originaria della Gallia* (SETTE, 2000: 44)–, tal com palesa el fragment que segueix: *Vestis cilicina de caprarum pilis, quæ in modum caracallæ, quam nunc capam vocamus, perseverat usque in hodie, apud nos est*¹¹⁵.

Així doncs, aquesta peça adquirí també un paper destacat en l'àmbit eclesiàstic, on adoptà ara la forma de la *capa magna*, de la *capa choralis*¹¹⁶ i de la *capa pluvialis*¹¹⁷, adés la de la vestidura que lluien els individus acabats de batejar: *Infantes suos in sabbatho sancto paschæ et pentecostes cum candelis et cappa, quæ dicitur vestis candida, et patrinis comitantibus ad baptismum deferant, eosque veste innocentie indutos per singulos dies usque in octavam diem eiusdem diei sabbathi ad ecclesiam deferant* (Doc. anys 1103-1139, Otto I, USSERMANN: 80). Val a dir que la *capa pluvialis* o *ad aquam*, a més de la vestidura religiosa, denominava un element que hom usava per combatre les inclemències metereològiques, tal com el seu nom indica. A més, la *capa* constituïa el mantell exterior de la indumentària de molts dels ordes religiosos vigents a l'època. Ara bé, en els contextos en què la *capa* designa la indumentària que els clergues vestien fora del context eclesiàstic pròpiament dit, considerarem que es tracta de la peça civil que ara mateix analitzem. Les variants gràfiques adoptades per aquest mot se solen reduir a *capa*, *cappa*, *chapa*, *kapa* i *kappa*.

Hem de reconèixer que no hem pogut desentrellar el sentit de *capa remlia* o *capa rebliã* –formes presents en els exemples n° 16 i n° 18 respectivament–. Ambdues variants s'inclouen dins de la documentació d'Àger, una font de notable interès des del punt de vista filològic en què entre d'altres aportacions es descriuen les valuoses possessions d'Arnau Mir i de la seva esposa Arsenda. Tal com ja hem apuntat en altres ocasions, en els documents transcrits per Sanahuja apareixen alguns mots que no hem estat capaços d'identificar. Potser

¹¹⁴ CL 1946.48, any 1227, citat per LELMAL, s. v. *capa*.

¹¹⁵ Wlphinus Boetius in *Vita S. Juniani*, citat per DU CANGE, s. v. *capa*.

¹¹⁶ Vegeu també l'article *capa* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 301-308.

¹¹⁷ Vegeu també l'article *capa* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 301-308.

es tractava d'un tipus de capa, com també ho era la *capa traversera* –que es devia vestir de través–, citada en el passatge n° 43. D'altra banda, cal emfatitzar el fet que la capa sovint es llegava juntament amb la *gonella*, les *calces*, les *brages*, la *camisa* o senzillament *cum pellibus*. En el fragment que citem tot seguit –força tardà i, per tant, fora del nostre àmbit d'estudi–, encara trobem reminiscències del *capucium* de la capa: **1235** Gonzalvo, *Pau i treva* 28 (estatuts de pau i treva establerts per Jaume I, rei d'Aragó i Mallorca, comte de Barcelona i Urgell i senyor de Montpel·lier): *Sed erminium vel lutriam integram simplicem solum modo in longitudine incisam circa capucium cape, et aperaturas manicarum, que dicuntur braçaleres et in capitibus manicarum.*

Certament la *capa* fou un element imprescindible arreu, de manera que les llengües romàniques adoptaren el mot que el designava. El català antic dóna bona mostra de la seva vitalitat: *Negu Juseu no gaus anar meyns de capa si donchs no u fasía anant e vinent de fora la vila* (ALART, *Documents*: 106). La resta de llengües neollatines, al seu torn, corrobora la difusió del terme: el castellà i el provençal documenten *capa*; el francès *chappe*; i el portuguès i l'italià *cappa*. D'altra banda, aquesta veu tampoc no ha romàs aliena a les llengües germàniques, ja que l'alt alemany antic testimoniava la forma *kappe*, que passà a l'alemany mitjà *kappe*, tot plegat consolidat en el mot modern *Kappe*.

En definitiva ens trobem davant d'una veu, present al llarg de tot el període estudiat, que designa una peça d'abric ampla d'abast universal, generalment elaborada amb pells o si més no folrada amb l'esmentat material. L'ús d'aquest mot, tanmateix, es restringeix a la meitat nord del país.

CAPITA I CAPELA

Les formes *capita* i *capela* responen clarament a variants diminutives de la veu *capa*, ambdues testimoniades per la documentació altomedieval conservada a Catalunya:

(45) **924** Baraut, *DipTavèrnoles* 13 (donació feta pel prevere David): *Et ad illo Pulo (...) bellatas II et plumazo I et mapas et tualias unas et capitas VIII de corte.*

(46) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et stola I de palii cum calota I, et capela de fres, et vestiment I de oved (...) et alchoba I obtima cum suos feltros, kapas II de beraga, et kapifols II de pelle, et allovas XII.*

CAPAL

La forma *capal*, per contra, es podria interpretar en un sentit augmentatiu. De totes maneres, conserva el gènere femení, com ens indica el fragment que citem a continuació –si és que no es tracta d'un error d'escriptura, en lloc del numeral *I*–, en què se la distineix d'una simple *capa*:

(47) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *Et concedo ad filia mea Neuia ipsa mea capal argentea et ipsa mea capa et ipsas meas calces.*

COTA

Tot seguit presentem els exemples del mot *cota* que la documentació catalana altomedieval ha conservat. Les variants que s'hi testimonien es redueixen a *cota* i *chota*:

(1) **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 481 (testament sacramental d'Ermetruit, vídua d'Iquilà): *Et iussit dare pro anima sua cota I blava, et alia cota iussit dare a predicta Sendeleva, et iussit dare nastala una ad Livolo femina.*

(2) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua (...) mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II (...) Et concessit ad Iaghinta cota I rubia et de cinto cingelo I, portella I, tocella I.*

(3) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a Seniofredo scriba remaneat ipsa mea chota de berragano.*

L'etimologia d'aquesta veu es remunta al fràncic **kotta* (ALCOVER – MOLL, s. v. *cota*), que designava un drap gruixut de llana. A l'Edat Mitjana aquest terme adoptà diverses accepcions relacionades amb la indumentària. D'una banda, es referia a la cota d'armes –una túnica brodada amb l'escut d'armes del propi casalici que els guerrers solien lluir sobre l'armadura– i a la cota de malles –un vestit llarg i revestit de cuir i de làmines de metall o d'anelles de ferro entrelligades que protegia el cos dels homes d'armes, tal com ho havien fet antany les pells d'animals salvatges–; de l'altra, designava la peça d'abric talar que formava part de l'abillament tant masculí com femení d'individus de tots els estaments socials, que la portaven damunt de la resta de vestimentes, sota el mantell: *In decenti habitu, scilicet in cappa clausa, vel cotta*¹¹⁸. Aquest últim tipus de *cotta*, proveïda de mànigues –sovint postisses, per tal que casés amb la indumentària elegida a cada moment– i cordada ara amb

¹¹⁸ *Statuta Synodalia Alberici Episcopi Placentini*, any 1298, citat per DU CANGE, s. v. *cota*¹.

cordons, adés amb gafets o botons, acostumava a lligar-se a la cintura mitjançant un cinyell. Els brodats i els folres de pell o de roba que la solien engalanar anaven en consonància amb el poder adquisitiu de qui la vestia. Malgrat tot, n'hi ha que discrepen a l'hora de descriure la *cotta* com un abric folrat de pells: *abito per le occasioni speciali e usato soprattutto in estate* (MUZZARELLI, s. v. *cotta*). De vegades aquest mot, a més, actuà de sinònim del *superpellicium* eclesiàstic¹¹⁹. Ara bé, fora del context litúrgic els clergues podien servir-se de l'abillament seglar, de manera que les peces que vestien en contextos aliens a l'esfera religiosa s'han de considerar part de la indumentària laica.

D'altra banda, el terme que ara mateix ens ocupa es documenta sota diverses variants, més o menys llatinitzades, tant en les seves formes femenines com en les masculines: *cotta*, *cota*, *cottus*, *cottis*, *cotus* i *cozzus* són les més característiques.

Cal emfatitzar el fet que hom especifica el teixit o el color de gairebé totes les *cottas* esmentades en el nostre corpus. Això podria donar peu a pensar que només es registraren les peces que hom creia dignes de menció pel motiu que fos, cosa que significaria que la majoria d'elles no es plasmaren en els documents escrits. En cas contrari, tenit en compte que es tractava d'un element tan corrent, resulta certament estrany que se n'esmentin tan poques.

Pel que fa a la documentació catalana objecte d'estudi, no compartim en absolut el parer de Coromines (s. v. *cota*), que assegura que les formes masculinitzades derivades del mot femení *cota* –*cot*, *cotum*, *cottus* i, per ultracorrecció, també *quatus*– corresponien o bé a un drap gruixut de llana –tot recollint el seu sentit etimològic– o bé, en la majoria dels casos, a la peça de roba suara esmentada –la *cota*–. Més encara: afirma que el *GMLC* exagera a l'hora de concloure que en les fonts altomedievales estudiades no s'observen mots de gènere masculí que testimoniïn la vestimenta que ara mateix ens ocupa, ans al contrari del que succeirà anys més tard, en els estadis primerencs de la llengua catalana pròpiament dita. Els exemples que addueix, no obstant això, contradiuen les seves pròpies explicacions alhora que corroboren el nostre punt de vista: *cotum* i les seves variants designen un abrigall utilitzat en el parament de llit i no pas una peça de roba. Heus aquí els tres exemples que utilitza en la seva argumentació: *uno coto albo et una vellada, qui sunt in jam dicta Betulona, remaneant ad presbiteros de Sancta Maria de Betulona per missas; una guadenga (...) altre guadenga cum ipso cotet que té a Bar; taped, feltro, chot vulpino*. En referir-se al primer fragment, suggereix que *coto* equival a una espècie d'alba que abrigava el clergue, ja que es troba en contacte amb el mot *vellada*, que en el seu origen, segons el seu criteri, hauria estat un abric pelut. La *vellada* i el *coto*, però, no s'obsequiaven pas *ad presbiteros* perquè les vestissin, sinó

¹¹⁹ Vegeu també l'article *roquo, subdiaconilis i tunica* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 330-334.

en concepte de remuneració *per missas*. En qualsevol cas, si s'hagués aturat a observar amb calma els contextos que ell mateix aporta, de ben segur que s'hauria adonat que tots ells contenen tan sols paraules relacionades amb la roba de llit –inclosa la *vellada*–. Així doncs, cal concloure que, efectivament, les variants masculines de *cota*, si més no en l'època que estudiem, poc tenien a veure amb la indumentària, sinó que més aviat vestien el llit¹²⁰.

Contràriament al que s'acaba d'exposar per a les fonts llatines conservades a Catalunya, en el català antic romangué tan sols l'accepció referida a la vestimenta que tan pregonava Coromines, tant en el cas de *cota*, com en el de *cot*: *Los hereus (...) deuen fer sos obs a la muller de menjar e (...) les vestedures de lana, axi com es capa o manteyl et goneyla e cot e saluacors li son tenguts de fer, dins tres dies que'l marit es mort* (*Cost. de Tortosa*, IV: 236-237). Malgrat tot, no només pervisqué la *cota* civil, sinó també la *cota d'armes*, la *cota de malla* i la túnica clerical –que en el nostre territori s'especialitzà en la vestimenta utilitzada pels escolans–.

D'altra banda apart de les formes de l'antic alt alemany *kott/koz(z)* i *chozza*, i de l'alemany mitjà *kotze* –que coincideix amb l'actual *Kotze*–, vinculades directament amb la font germànica de què deriven les veus neollatines, entre els mots conservats per les llengües romàniques destaquen *cota* en castellà i occità antic, *cotta* en italià i *cote* en francès antic. Convé assenyalar que les llengües veïnes, juntament amb l'anglès –*coat*–, manlevaren el terme del francès antic. L'alemany mitjà *kutte* –veu idèntica a l'actual *Kutte*–, per la seva banda, deriva del llatí *cotta* (STOTZ, 2003: 346).

Així doncs, el present mot designa un abric llarg fins als peus utilitzat per individus de totes les classes socials. Present tan sols entre finals del segle X i mitjans del segle XI, aquest terme apareix només a l'extrem nord del territori estudiat.

CRUXINA

La documentació altomedieval del territori català ofereix ben poques manifestacions d'aquest terme, concentrades en els dos fragments que segueixen:

(1) 971 Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I, et corporales V, et cruxina I, amictos lineos II, parilios III de caligas*.

¹²⁰ Vegeu també l'article *coto* en el capítol dedicat a la roba de llit: 37-42.

(2) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofrè): *Capas de palleo XXI, et due ex ipsis sunt in guadio. Et est croxina cum quatuor capas cotidianas. Et sunt casulle obtime de palleo V, et una ex istis cum auro. Et sunt dalmaticas de palleo III (...)* *Sunt dossales III, et unum palleum vetustissimum cum croxena, et tapeti parvuli III, et sunt cortinas de lana novas III, et veteres III, et alia linea quadragesimalis, et alia de serico.*

Malgrat que el *GMLC* (s. v. *cruxina*) es mostra força escèptic a l'hora de vincular el mot que aquí ens ocupa amb el terme llatí medieval *crusina* –també *crusna* i *croxina*–, que designa una espècie de pellissa, creiem que aquest parentesc no aniria pas desencaminat. Si es té en compte que l'esmentat mot no fou massa conegut al nostre territori, no seria forassenyat pensar que hom en modificà l'arrel, tot convertint-lo en un presumpte diminutiu de *crux*, un concepte ben quotidià. Així doncs, la interferència entre *crux* i la veu *crusina* –també documentada com a *chrusina*, *croxina*, *croxena*, *crusenna*, *chrusenna*, *crusona*, *croxna*, *creusna* i *crusna*, corrent en les fonts medievals europees–, hauria desembocat en les formes *cruxina*, *croxina* i *croxena* presents a la documentació catalana altomedieval, hipòtesi que ens sembla força convincent.

D'altra banda, la semàntica del mot casa a la perfecció amb els contextos del nostre corpus, en què apareix llistat entre capes i sabates. D'ascendència eslava –d'aquí prové també l'alemany *Kürschner*, 'abric de pells' (POKORNY, 1959-1969: 943)–, la *crusina* designa una espècie de pellissa treballada que es vestia sobre la túnica. L'exemple que segueix evoca a la perfecció la naturalesa d'aquest vestit tan preuat: *Mitto vobis per eum crusnam de pellibus variis, cum panno coloribus vario* (HINCMARUS RHEMENSIS, *Epistulae*, XXXVIII, MIGNE: 258). Una peça d'abric, doncs, que les glosses conservades identifiquen amb el mot *renuum*¹²¹, tal com corrobora el passatge següent: *Vocamus etiam mastrugas renones, quae rustice crotina vocantur* (*Glossae veteres*, AURELIUS PRUDENTIUS, *Contra Symmachus*, II, MIGNE: 234).

L'únic indici de pervivència del mot en les llengües neollatines l'hem trobat en l'italià *croxna*, que designava la peça de roba superior que la promesa rebia de mans del seu futur espòs, que la recuperava després de les noces.

En definitiva els dos únics esments registrats en el nostre corpus, datats entre finals del segle X i principis del segle XI, situen aquest mot a l'extrem nord del país. Segons el nostre parer, doncs, la veu *cruxina* designa una espècie de pellissa.

¹²¹ Vegeu també l'article *renuum* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 174-175.

GONNA I GONELLA

Primer de tot ens ocupem dels passatges corresponents a la documentació catalana altomedieval, en què se'ns han transmès els mots que ens interessin. Les variants trobades en el nostre corpus són *gonna*, *gona*, *gonela*, *gonella*, *gonnella*, *gundelas*, *gonnela*, *gonelas*, *condella*, *donella*, *gondella*, *ionnella*, *gonel*, *gordella*, *goneles*, *gonellum*, *gunam*, *gonellam* i *gonelam*. Efectivament, doncs, predominen les variants originalment diminutives:

(1) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I, dalmaticas IIII, planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II.*

(2) **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 480 (testament d'Ingilrada, vídua de Borrell): *A Suniefredo tantum de lana unde gonna abeat.*

(3) **1002** CSCugat 377 (testament de Mello): *et ad Wistrimiro, monachus, dare faciatis gonna I, et capa I, et parilio I de calcies.*

(4) **1007** Junyent-Ordeig, *DipVic* 699 (testament del levita Galí): *Et a Tetmar, guadengo I. Et a Lebedo levita, kapa mea. Et ad Onrado, gona mea.*

(5) **1007** Udina, *La successió testada* 70 (testament de Seniofred): *Et ad Beluz mea gonela donare faciatis.*

(6) **1012** DipCardona 11 (publicació jurada del testament de Sunyer): *Et scuto I et lancea et spada ad Martin [...-ne] I et gonella I et targa I et lancea I.*

(7) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad monachos sancti Saturnini pellicia et pellizono I^o et gonnella I.^a*

(8) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapes II cum scinios II relinquit in potestate de Gischafret de Ioncars ut benefeciset salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.*

(9) **1024** CSCugat 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et ad Orveia gonella I berregana pro ipso mancusu quod illa ei debebat.*

(10) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *Et ad nepta mea, nomine Guisla, scrinios IIII ferrads et taxa I et gonna I berragana.*

(11) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 989 (testament del difunt levita i jutge Guifré): *Et ipsum suum bambezum et sua gonnella relinquit ad Petro sacer. Et ipsas suas pells relinquit ad Ermemiro.*

(12) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 993 (testament de la difunta Garsenda): *Et concessit ad filias suas IIII^{or} litos de drapos et alifafes III et gundelas II et peliscia I et camisos II et plumascio I.*

(13) **1040** AComtalPerg II 278 (testament de Truitelda): *Et a Ledcardis, cotnata mea, gonnela mea et correga I de palio.*

- (14) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Transgonci gadenga I, ad Ermomir gonella I de ipsa lana.*
- (15) **1044** CSCugat 568 (testament d'Ariemir): *alia tertia parte pro anima mea et Poncio, gonela I et calcias II.*
- (16) **1044** CSCugat 572 (publicació sacramental del testament de Ricolf): *Et concessit duos drapos de lana et lino, gonelas et pelcias et vestimenta siricia, a filia sua Atares, in computo de X uncias de auro in eorum valente quod ille eam convenit.*
- (17) **1044** Baraut, *DocUrgell* 579 (publicació sacramental del testament del levita Guitard): *Et ipsa sua gonella et pellicone iussit ut remansisset a Seniofred scriba.*
- (18) **1045** CDipSGirona 244 (publicació sacramental del testament del clergue Adebrand): *Ad Guifredo rectorario iussit donare ipsa sua condella et superpellicio et duobus mancusis.*
- (19) **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (testament del sacerdot Vives): *Et a Ramon Cerdano mancosos II et ipsa mea capa meliore et ipsa gonnella simulque cum ipsas calcias.*
- (20) **1060** Bolòs, *Serrateix* 101 (testament de Ramon): *Et ipsas bragas meas et camissa et brager et calces et donella et pellis vendant et donent ipso [ad presbite]ros per missas.*
- (21) **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *Et ad Pere Mir mea gondella et archa qui [est] in cambra.*
- (22) **1074** AComtalPerg III 867 (donació feta per Guanalgod, fill de Ramon): *Et pro hoc vendo et dono vobis iam dicto Geralli et uxori vestra quod me teneatis in mea vita et visitetis in ista egritudine, et donetis manducare et bibere et ipso vestimento: kapa [et] ionnella et kalces et brages et kamisa.*
- (23) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et concedo ad Ermenardus presbiteri gonella I et bambezo I.*
- (24) **1078** Alturo, *Sta. Anna* 113 (testament de Guillem Arnau): *Et ad mater sua ipso suo gonel (...) Et dimisit ad Ug sacer mancosos III et ipsa sua gonela noua.*
- (25) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et dimisit ad Reimundus Udalaro ipsa sua gonella de ovedo, et sextario I frumenti, et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura, et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino.*
- (26) **1082** Baraut, *DocUrgell* 966 (testament d'Arnau Bernat): *et ad Pere Mir mea gordella et archa qui est in cambra, et ad Guilbert archa I, et ad Pere Remon mea spada et galea quod apud semedipsum habet, et ad Romano meo pellicio.*
- (27) **1083** CSCugat 713 (testament sacramental d'Eimerut): *Item dimisit ad nepota sua Guascha bambeth I et gonnella I et savana I de seda, ad nepota sua Ermesen gonnela I et pellicoa I.*
- (28) **1084** Baraut, *DocUrgell* 997 (testament d'Estefania): *Et ad filia mea Stephania quoto uno et lenciolo I et duos mapilos et duabus tuvallas et meas pelliculas et meo manto. Ad Sibilla mea gondella.*
- (29) **1086** CSCugat 726 (publicació sacramental del testament de Ramon Mironi): *et ad fratri suo Gondetalli ipsa sua gonnela et calces et ballista, ad Arnall presbiter capa I.*
- (30) **1092** Baraut, *DocUrgell* 1091 (testament d'Ermessenda): *et ad Ermengrans filia mea remaneat ipsa mea gonela et ipso meo matel et unas mapasas et I quoto et I guaenga.*
- (31) **1096** Baraut, *DocUrgell* 1142 (publicació sacramental del testament de Guillem): *Et ad Olivam scriptorem dimisit kinales XII de vino primo et sua gonela de preset.*

(32) s. XII in. Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere bapthead de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin optimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies (...) et dues goneles de fembra obtimes et una de omine, et I plomaç.*

(33) 1101 Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Stephani de Sarga unum gonellum et unum bambeiz et unas pells de conils.*

(34) 1112 CEGirona 210 (testament d'Eliardis): *Ad Guilielma soror mea concedo gunam meam et bliand.*

(35) 1115 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 107 (testament sacramental de Joan Bernat): *Et debebat illi, fratri suo, sexter I ordeï et gonela I et camisa, hoc novum.*

(36) 1127 CSCugat 890 (testament sacramental de Berenguer Bonfill): *Concessit neque sue Arsindis (...) guadengues II et gonela I de Desguidad et brisal I.*

(37) 1136 Baraut, *DocUrgell* 1453 (testament d'Arnau de Prenyanosa): *Relinquo capa mea ad Gilem de Ergolel. A Bernad de Bonestar u mantel e unes zabate. A Marti e a Pere d'Estaon una gonela et unes calzes, una pellicia a Arnal de Bullis.*

(38) 1170 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 172 (testament de Joan Terroç): *Item debet mihi I gonellam et I calces et sabates.*

(39) 1182 Baraut, *DocUrgell* 1767 (testament de Ramon de Berguedà): *Escuder in uno bacho, gonela et calces et camisa et brages.*

(40) 1196 Sangés, *DocGuissona* 274 (testament d'Ermengarda Geralda): *Et relinquo ad filiolum meam Sanciam I capam et I gonelam et I punera de linos.*

Gonna i *gonella* remetien a un mateix concepte, incorporat pel llatí tardà. La primera forma coneguda fou *gunna* –‘pell’, ‘folre’–, que posteriorment desenvolupà una variant diminutiva –*gonella*–. Malgrat que l’origen d’aquesta veu encara no s’ha pogut determinar amb exactitud, Coromines (s. v. *gonella*) suggereix, seguint el criteri de Schwyzer i de Bolelli, un vincle amb l’irani antic *gaunia* –‘acolorit’–, que hauria esdevingut *gonna* o *gunna* entre els parts, carducs o escites, tot difonent-se a continuació per la Romània central gràcies a la intervenció, un cop més, dels soldats romans presents al *limes*. Sigui com sigui, efectivament s’ha constatat que diverses llengües irànies, balcàniques i cèltiques també en presenten testimonis.

Si bé al principi el mot *gonella* es referia literalment a una *gonna* petita, aviat adquirí prou rellevància com per equiparar-se a la forma primigènia, que poc a poc anà caient en l’oblit: *Gaufrido qui junior erat dedit unam tunicam quæ vulgo gunnella dicitur, octo solidis emptam* (Doc. anys 1082-1093, VERON: 304). Aquesta peça de la indumentària, utilitzada tant per homes com per dones, correspon a una espècie d’abric de pell –una pellissa– o una túnica talar de seda generalment sense mànigues, cenyida a la cintura –tal com dóna a entendre el fragment n° 13–, de vegades abotonada i folrada tant de pell com de tela: *Maritus mittit uxori*

*suae, quando est in domo patris vel fratris, gonellas de serico*¹²²; *Gunnam de pellibus lustrarum factam fraternitati tuae misi* (BONIFACIUS – LULLUS, *Epist.*, 134, JAFFÉ: 301). Això resol l'enigma plantejat per Maranges (1991: 26), que s'estranyava de trobar amb prou feines dues mencions a les mànigues de la *gonella*: *és possible que hi hagués gonelles sense mànigues, però també és possible que, com que un dels motius de parlar de les mànigues era el de llurs ornaments, la màniga de la gonella fos estreta i no ornada. En els esments trobats, les mànigues són cordades amb botons i per tant són estretes. D'altra banda, convé recordar que els cavallers, si usaven la gonella, la portaven damunt de l'armadura. La resta d'individus la podien vestir tota sola o en combinació amb la cota; en aquest cas, la cota solia sobreposar-se a la gonella. Les variants documentades per les fonts europees testimonien a parts iguals el mot *gonna* –també *guna*, *gunna* i *gouna*– i la forma diminutiva *gonella* –també *gonela*, *gonellus*, *gunella* i *gunnella*–.*

Val a dir que el següent fragment ens dóna una bona pista sobre algunes de les peces usades quotidianament i que, per tant, un cop esquinçades, calia substituir: la *capa*, la *gonella*, les *caligae* i les *zapatae*: *Et detis mihi Gonzalbo Ermegildiz uos et uestros succesores omnibus annis V moios de ciuaria et unam kappam, I gonnellam et II paria caligarum et de zapatas, ut seruiamus uobis*¹²³. Potser precisament per aquest motiu, no apareixen tan sovint en els llegats com la indumentària i les teles eclesiàstiques o els draps de la llar.

Quant al nostre corpus, destaca la presència de dues formes masculines –*gonel* i *gonellum*– i de les expressions *gonella berregana* i *gonna berregana* – presents en els fragments n° 9 i n° 10 respectivament¹²⁴. Ja hem apuntat que aquest abric era propi tant d'homes com de dones, si bé de vegades hom creu convenient especificar-ne el tipus: d'aquí que el fragment n° 32 documenti *dues goneles de fembra obtimes et una de omine*. Convé emfatitzar, en fi, el fet que hom sovint llegava les *gonelles* juntament amb d'altres peces d'abric com les *pellicias*.

Pel que fa a la continuïtat d'aquestes veus, tant *gona* com els seus diminutius *gonela*, *gonella* i *gonell* mantenen en el català antic la vitalitat mostrada en la documentació llatina medieval: *Blanquerna (...) li donà un scapolari qui era de drap gros e de aspre, lo qual Narpan portava sobre la gonella (...) e vestí a sa carn aquell àbit, qui era de pèl de boc; e en après Blanquerna li donà la gonella, qui era de blanch de Narbona; e puis donà-li la camisa, qui era de prim drap de li, e vestí-la sobre la gonella* (LLULL, *Blanq.*, LII, NCl., I: 271-272).

¹²² Matth. de Afflictis JC. Neapolit. in Decis. 315, citat per DU CANGE, s. v. *gonela*².

¹²³ SH 903.18, any 1093, citat per LELMAL, s. v. *gonnella*.

¹²⁴ Vegeu també l'article *berregano i berregamus* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 435-438.

Malgrat que sovint s'ha acceptat una clara influència occitana en la formació de les veus catalanes, cal rebatre aquesta opinió, ja que sembla que els mots catalans són tan antics com els seus homòlegs occitans *gona* i *gonela*. De fet, la *gonella* encara es conserva en la indumentària de les pageses mallorquines. D'altra banda, nombroses llengües i parlars de la Romània presenten vestigis dels termes objecte d'estudi en algun dels seus estadis: *gonela* en castellà; *gonella* i *gonello* en aragonès –per bé que a l'Alt Pirineu comparteixen protagonisme amb la *saya* i el *saigüelo*, que recorden les antigues dames aragoneses–; *goneta* en navarrès antic; *gone* i *gonelle* en francès antic; i *gonna* i *gonnella* en italià. Val a dir, per acabar, que l'anglès *growne* i el grec *γῶννα* hi estan sense dubte emparentats.

Així doncs, els termes *gonna* i *gonella* corresponen a abrics talars, ja fossin pellisses, ja fossin peces de seda folrades de pells. Mentre que la veu *gonella* fou comuna arreu del territori des d'inicis del segle XI fins a finals del segle XII, del mot *gonna* només en tenim testimonis escrits entre finals del segle X i principis del segle XI, tots ells vinculats a Vic i a Sant Cugat. No obstant això, un document de Girona el recupera a inicis del segle XII.

MANT, MANTELLO I MANTA

En primer lloc repassem els passatges corresponents al corpus català altomedieval que contenen els mots objecte d'estudi. Considerem que aquests tres termes reflecteixen una convergència semàntica, motiu pel qual els tractem plegats en un mateix article. Val a dir que, malgrat que de vegades siguin peces vinculades als eclesiàstics, apareixen incloses en aquesta secció dedicada a l'abillament civil perquè es tracta en tots els casos d'una vestimenta laica. Els clergues, doncs, com els individus seglars, portaven *mantellos* fora del recinte sagrat, en la seva vida quotidiana.

Comencem resseguint les aparicions del mot *mantum*, que adopta les formes gràfiques *mant*, *mantum* i *manto*:

(1) **1071-1072** Baraut, *DocUrgell* 842 (extracte del testament de Pere Guillem): *et ipso meo palafret remaneat a Berenger Sanla cum sella et freno. Ipso meo mant martrimo ad clericos Sancti Antonini.*

(2) **1072** Baraut, *DocUrgell* 843 (publicació sacramental del testament de Pere Guillem): *et suum palafredum reliquid ad Berengarium Sanle cum suo freno et sella. Et suum mantum martrinum reliquid ad clericos sancti Antonini.*

(3) **1084** Baraut, *DocUrgell* 997 (testament d'Estefania): *Et ad filia mea Stephania quoto uno et lenciolo I et duos mapilos et duabus tuvallas et meas pelliculas et meo manto. Ad Sibilla mea gondella.*

La veu *mantellum*, al seu torn, apareix com a *mantellos*, *mantello*, *mantel*, *matel*, *maltel* i *mantellum*:

(4) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello, et capa una vermella.*

(5) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Ad sancta Maria Sedis Vicho Orgellensis sella meliore de argento et freno meliore de argento et ipso meo mantello meliore cum ipsos fiblialio de auro et II banchales et cortina una.*

(6) **1011** Junyent-Ordeig, *DipVic* 730 (testament de l'ardiaca Sunifred de la Seu de Vic): *Et ipso mantello ad Witardo levita.*

(7) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et papelles III grisas qui sunt mantellos, et parilios II de pels veras, et alios III parilios de matrinas copertas de oved, et pellicia I armelina, et pelliconem II gris, et pellice I armeli, et pellico I vair, et kapa I rebliia coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in allias pellicias.*

(8) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Marie Rivipullentis mapas et tovaies bonas (...) et mantel I de ciclato optimum; et ad s. Cucuphatem ozturi I rubro et ad cenobium s. Petri tiracium I.*

(9) **1092** Baraut, *DocUrgell* 1091 (testament d'Ermessenda): *Et ad domna Ermesendiis filia mea remaneat ipsa mea colcedra meliore, et ad Ermengrans filia mea remaneat ipsa mea gonela et ipso meo matel et unas mapasas et I quoto et I guaenga.*

(10) **1097** CDipSGirona 472 (testament de Garsenda): *Ad Petrus presbiter maltel I propter III trentenarios.*

(11) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin optimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies.*

(12) **1136** Baraut, *DocUrgell* 1453 (testament d'Arnau de Prenyanosa): *A Bernad de Bonestar u mantel e unes zabate. A Marti e a Pere d.Estaon una gonela et unes calzes, una pellicia a Arnal de Bullis.*

(13) **1157** CSCugat 1011 (testament de Sancia): *dimito ad ecclesiam s. Petri et ad eius clericos I mantellum.*

(14) **1162** Alturo, *Sta. Anna* 356 (testament de Guilla): *Et dono ad Maria mea soror illo meo mantel. Et dimito per misses illa mea guadenga meliore.*

(15) **1163** Constans, *DipBanyoles* 156 (testament d'Arnau Guillem): *Calveto dimitto meum mantellum cum penna et orle.*

(16) **1168** DipPoblet 332 (venda feta per Ponç Escaci i la seva muller Florència, amb llurs fills): *Et hoc facimus propter XXVII morabetinos bonos de bono auro et penso quos vobis plenarie dedistis et manibus nostris accepimus, et unum mantellum, valentem ad minus XX solidos.*

(17) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1622 (testament de Pere de Castelló): *Dimitto B. capellano I mantel cum pena de conils.*

(18) **1173** DipTortosa 242 (testament de Sibil·la, muller d'Arnau d'Arenys): *et dimitto meum mantellum vert uxori Aloardi (...) et de aliis manumissores cum meo mantello vermeil ut illi dividant eos hic ubi opus erit pro anima mea.*

(19) **1175** Papell, DipSantesCreus 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimitto etiam iam dicte uxoris mee unum mantellum vairum coopertorium de presseto rubeo, quem habet Raimundus de Medala. Dimitto etiam uxor mee unum lectum, scilicet, I coopertorium [et I] linteamina et I vanuam.*

(20) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *dimitto uxori Olmarii de Collotorto I mantel et alium uxori Berengarii de Port. Dimitto, Raimundo de Ainer I capsal et guadengam; filiole mee de Gallucan I guadengam et touaies.*

Pel que fa a la forma *manta*, el corpus altomedieval conservat a Catalunya ens n'ha deixat un sol testimoni:

(21) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et tolas II de pali, et mantas VI, et brisal I de alii, et parilius III de calza de pali, et pellizo I de armeli vetere.*

El mot *mantellum* o *mantellus*, d'ascendència llatina, designa un mantell o un abric, és a dir, la peça més exterior en la indumentària dels individus de qualsevulla classe social. El mantell, una vestidura en forma de capa que solia recobrir el cap, les espatlles i fins i tot els vestits tant dels homes com de les dones, jugà un paper social destacat, ja que es convertí en l'estendard de l'opulència del seu posseïdor. Així doncs, fou un element ricament ornamentat i folrat ja fos de pells precioses, ja fos de teles fines. Val a dir que de vegades designa, a més, el cobriment que els eclesiàstics duïen sobre la túnica, així com també la peça distintiva dels juristes. Convé no confondre'l amb el mot *manetele* –'tovallola' i 'estovalles'–, absent en la documentació del nostre corpus. El terme *mantellum*, en canvi, actua sovint com a sinònim de *mantum*, que d'altra banda fou una forma força estesa sobretot en la documentació hispànica, com ho prova el següent passatge: *Detis michi annuatim (...) unum mantum bonum granutum de filliola ornatum et ex gualabrundo uel guisambruno coopertum*¹²⁵. Així el descriu Isidor (Orig., XIX, 24): *Mantum Hispani vocant quod manus tegat tantum; est enim breve amictum.*

Les veus objecte d'estudi pervisqueren en molts dels parlars romànics. No obstant això, val a dir que la majoria de llengües neollatines conserven vestigis del mot *mantum*, mentre que la variant d'aparença diminutiva fou més aviat pròpia de les nostres terres, com ho proven els estadis més antics de la llengua catalana –que ens han transmès les variants *mantel*, *mantell* i *manteyl*–. D'altra banda, el castellà i el portuguès *manto*, el francès *manteau*, i l'italià *mantello* palesen la difusió del mot arreu de la Romània.

¹²⁵ SH 1220. 34, any 1125, citat per *LELMAL*, s. v. *manto*.

Quant a la veu *manta*, si bé els lingüistes no s'acaben de posar d'acord sobre l'origen exacte del mot llatí vulgar i tardà *manta*, no sembla gens forassenyat emparentar-lo amb els termes llatins *mantellum* o *mantum*. Meyer-Lübke (s. v. *mantellum*) es mostra partidari de la primera opció, mentre que Alcover – Moll (s. v. *manta*¹) ens exhorta a tenir en compte també la segona. Quant al seu significat, val a dir que aglutinava diverses accepcions, entre les quals destaquen un abrigall de llit, una espècie de mantell i un cobertor per a les cavalcadures. Aquí analitzem tan sols el sentit vinculat a la indumentària, que assimila aquesta veu a *mantum* i *mantellum*: *Similiter et loco cucullarum duas, quas nos dicimus mantas, habemusque ex grossiori sago fiunt* (Carta de Theodemarus, abad de Monte Casino, a Carlemany, YEPES, III, Apèndix, Escripura XVI: 24).

Aquest significat pervisquè en els textos corresponents al català antic, com palesa el passatge que citem tot seguit: *Tot nuu me trob, vestit de grossa manta* (AUSIÀS MARCH, *Poes.*, NCl., III, 64). Finalment cal assenyalar que la resta de llengües romàniques també documenten el terme que ens interessa, com ho proven el castellà, el portuguès i el provençal *manta*, i el francès *mante*.

En definitiva els mots *mant*, *mantello* i *manta* designen un abric unisex en forma de capa –una espècie de mantell–, utilitzat per individus de tots els estaments, l'ornamentació del qual acostumava a revelar la posició social del seu posseïdor. Pel que fa a la distribució cronològica i geogràfica de les formes que ens ocupen, destaca l'escassa incidència de *mant*, tan sols present durant l'últim terç del segle XI a l'Urgell. La veu *mantello*, per contra, fou comuna a tot el territori des de la segona meitat del segle X fins a finals del segle XII, per bé que no fou fins a les acaballes del segle XII que es començà a difondre per l'extrem sud del Principat. Finalment l'únic esment del terme *manta* correspon a la documentació d'Àger i data de l'últim terç del segle XI.

PELLICEA I PELLICEUM

Per començar repassem els fragments corresponents al corpus català altomedieval que contenen els mots que ara mateix ens ocupen. Les variants que s'hi documenten palesen una clara confluència d'ambdós mots, que sovint adopten formes d'aparença diminutiva i augmentativa ja lexicalitzades –tractades més avall en un subapartat a part–: *pellicas*, *pellicia*, *pelica*, *pellicea*, *pellicio*, *pelicias*, *pellitia*, *pellicio*, *pellizia*, *pellicias*, *pellicia*, *pellica*, *peliscia*,

pelicias, pelliciam, pellicias, pelliceas, pellicia –una clara errada d’escriptura–, *pellicium, pellicoa, pelica, pellza* –segurament un oblit per part de l’escrivent–, *pellicam* i *pelicia*.

Ara bé, expressions del tipus *pellicia cum suo pellicio; pellicia et pellizono*; o *pellicia .I. et pellitio* –recollides en els exemples n° 12, n° 54 i n° 55 respectivament– evidencien una dependència del *pellitium* respecte de la *pellitia*. Això fa que ens hàgim plantejat la possibilitat de considerar aquests sintagmes com a equivalents de *pellicia cum ipso superpellicio* –present en el fragment n° 13–. Efectivament la veu *pellicia* sovint apareix al costat de *pellicium*, però també juntament amb el *superpellicium* i diversos tipus de *pelles*. Heus aquí els passatges objecte d’estudi:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l’arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II, pellicas VI, et suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias IIII*.

(2) **878** DipRosselló 109 (venda feta per Nevolena): *Et vidimus dicta femina recipiente precium de hec omnia prescripta gugnapie una valente solidos VII, et pellicia valente solidos duos*.

(3) **944** DipOsona 548 (venda feta per Sènior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIII^{or}, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIII^{or}*.

(4) **992** DCBarcelona 220 (testament d’Aurúcia): *Et precipio dari a Grudelle Deo uota (...) lito I scandale, cotos II, archas, pellicia I spanescha et cubellos II (...) Et iubeo dari a Sinnelo, mulier Eldefredo, pellicia I agnina spanescha, uellada I, coto I*.

(5) **998** DipGirona 612 (testament d’Avierna): *Et a Tederico, sene presbitero, pellicuno I. A Trasovario levita, capa mea et nuternalos et de linteo superpellicio I. Ad Oriola devota, pelica I*.

(6) **1002** CSCugat 377 (testament de Mello): *et dono ad Fruge, femina, filia Guistrimiro, pellicea I, guadengo I*.

(7) **1007** Junyent-Ordeig, DipVic 699 (testament del levita Galí): *Et a Vivas presbiter vellada I. Et ad Oliba presbiter pellicio I. Et ad Onrado, parilio I de cotos. Et a Tetmar, guadengo I. Et a Leбето levita, kapa mea. Et ad Onrado, gona mea*.

(8) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II*.

(9) **1009** Udina, *La successió testada* 75 (testament sacramental de Bofilla): *Et ad Iulia concessit pellitia I et orale I et guadengo I*.

(10) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d’Urgell): *et ad Bernardus sacer pellicio I cum palleo*.

(11) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et concessit ad Aeigo sorore sua ipso suo mulo falvo et ipsa sua pellizia (...) Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales,*

quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.

(12) **1015-1018** Junyent-Ordeig, *DipVic* 791 (testament de Guitard, levita i sagristà de la Seu de Sant Pere de Vic): *Et ad Erme[mi]ro presbitero ipsa mea pellicia cum suo pellicio et nuzernalos.*

(13) **1022** Junyent-Ordeig, *DipVic* 825 (testament de Radulf, ardiaca de la Seu de Vic): *Et pellicia huna qui est in Vico, cum ipso superpellicio, dare faciatis ad huno clerico per missas.*

(14) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *Et ipsa sua kapa per tretanaria et ipsa sua pellica ad Blancuca nuirica sua.*

(15) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et ad Ermengars, cusina sua, berrega I vermel, in tale captione ut donet ad Odalva, femina, kamiso I, et item concessit ad Odolva drapo I de lectulo et pellicio I et ipsa obra de kanap et lino qui ibi erat.*

(16) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *Et ad Guisla, filia mea, ipsa mea aldorra et pellicia I vulpina.*

(17) **1039** Junyent, *Oliba Dip.* 137 (testament sacramental de Guifré, levita i jutge): *Et ipsa sua pellitia et superpellitio et capa meliore reliquid ad Ansulfo iam dicto. Et ipsum suum bambezum et sua gonnella reliquid ad Petro sacer. Et ipsas suas pells reliquid ad Ermemiro.*

(18) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 993 (testament de la difunta Garsenda): *Et concessit ad filias suas III^{or} litos de drapos et alifafes III et gundelas II et peliscia I et camisos II et plumascio I.*

(19) **1040** AComtalPerg II 286 (testament d'Eribau, bisbe d'Urgell): *Superpellitium quoque meum cum pellitia remaneat Aureolo, iam dictae Sedis clerico.*

(20) **1044** CSCugat 572 (publicació sacramental del testament de Ricolf): *Et concessit duos drapos de lana et lino, gonelas et pelicias et vestimenta siricia, a filia sua Atares, in computo de X uncias de auro in eorum valente quod ille eam convenit.*

(21) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et ipso meo pellicio cornerino cum ipsas tobias de ciclatono, remaneat ad episcopum s. Crucis de Barchinona.*

(22) **1047** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 339 (testament d'Adaleda): *Et a Transgoncia femina camisa I et guaramballo I pellicia I cotidiana et oralos II cotidianos et guadenga I et porchastra I et aguila, camisa I et guaramballo I et pelliciono I et flado I de canamo.*

(23) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1070 (testament del sacerdot Guitard): *Et ipsum meum superpellicium dimitto Guitardo sacerdoti. Et ipsa mea pellicia ad cognata mea. Et ipsas meas pelles dimitto Ermemiro, avunculo meo.*

(24) **1050** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 351 (publicació sacramental del testament de Fruiló): *Et a Ricardis neta sua concessit illi pellicia et boriacio.*

(25) **1054** Baraut, *DocUrgell* 28 (testament del sacerdot Arnau): *Ad Seniofred scriba remaneat ipsa mea pellicia ampla cum ipsum meum lectum torneriz.*

(26) **1058** LFeud. 491 (sacramental del testament de la comtessa Ermessendis): *et uxori eius duos copas de argento et unam pelliciam de Alfanech.*

(27) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et ipso cubo qui est in ipsa Sede remaneat ad Guilelmo sacer scriptore simul cum ipsa mea pellicia conillina operta tireizo (...) Et a Guitard Casta ipsa mea capa et ipsa gonnella sive cum calcias. Ad Guifredo Papulino et ad Miro Oliba pellicias cum nuiternalos.*

(28) **1068** Sanahuja, Àger 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Et ad filia mea Valencia concedo pellicia mea maiore armellina cum tela I de oztorino et cum affliballis meis minores de auro (...) Meam pelliciam de alfanec, cooperta de fresco cum capa de oztorino facta cum fresco vendant supradicti mei elemosinarii et de illud precium sint persueratas predictas tabulas.*

(29) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz, et papelles III grisas qui sunt mantellos (...) et pellicia I armelina, et pelliconem II gris (...) et kapa I reblija coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in allias pellicias, et brisal I purpura feminine.*

(30) **1075** Baraut, DocUrgell 873 (testament del sacerdot Guillem): *choto I de lit et pellicia mea nova et capa mea vetere (...) remaneat ad Guillem iam dicto ut teneat in servicio Sancta Maria.*

(31) **1075** Constans, DipBanyoles 90 (testament de Bernat Bernat, bisbe de Carcassona): *Et ad Clara suum pellicium varium, et ad Dagobertum Guisalli ipsum suum pellicium herminium.*

(32) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniux mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved.*

(33) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino, et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario, ad Petro presbiter s. Marie suum brisallo de tired (...) immutata hac voluntate exceptus quod ipsas suas pellas veras et suo pellicio vero quod postea iussit dare pro suo debito.*

(34) **1083** CSCugat 713 (testament sacramental d'Eimerut): *Item dimisit ad nepota sua Guascha bambeth I et gonnella I et savana I de seda, ad nepota sua Ermesen gonnella I et pellicoa I (...) Item dimisit ad Guilaberti, levite, pelles unas de gatos et pellicia I quooperta.*

(35) **1089** CEGirona 160 (publicació del testament de Dalmau Vidal): *dimisitque Petro Soniarii pelles suas, et dimisit Iuliano clerico capam suam, dimisitque Sendredo Isarni superpellicium suum, et dimisit Guilielo Bernardi pelliciam suam.*

(36) **1095** Bach, ACSolsona 351 (publicació sacramental del testament d'Ermesén): *a Maienza pellica I et oves V et quarta I de ordio.*

(37) **1098** Baraut, DocUrgell 1156 (testament del canonge Isarn): *Et ad scriptore Raimundo et pater eius relinquo meam capam et tunicam atque pelliciam.*

(38) **1136** Baraut, DocUrgell 1453 (testament d'Arnau de Prenyanosa): *A Bernad de Bonestar u mantel e unes zabate. A Marti e a Pere d'Estaon una gonela et unes calzes, una pellicia a Arnal de Bullis.*

(39) **1144** AComtalPerg II 315 (testament sacramental d'Adelaida): *Et ad supradicto Radulfo I chapa, cum I plumaz et unes tovalles et I pellza.*

(40) **1150** CSCugat 983 (testament sacramental de Berenguer de Vallvidrera): *Dimisit s. Cipriani I morabatino et ad eius clericos berreganum et pelles suas, et pellicia I.*

(41) **1163** Papell, DipSantesCreus 105 (venda feta per Robert Hug i la seva muller Sibil·la): *Accepimus a te pro hac venditione pelles unas vaires novas coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas rubeas bonas.*

(42) **1163** Constans, DipBanyoles 156 (testament d'Arnau Guillem): *Et Guilelmo iam dicto Barrere meam pellicam amplam cum sua cohopenitura.*

(43) **1166** CSCugat 1060 (publicació sacramental del testament d'Ermessindis): *et ad Arnall Guillelmi pellicia I et ad Bernard, levita, quartera I ordeï.*

(44) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1622 (testament de Pere de Castellbó): *R. de Manresa I pelica et I capa et I calces.*

(45) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Dimitto Novela meas pelles vulpinas; et filie Vitali dimitto coopertor in die et una aumalasa et I velada aucotonia et matri sue mea pellicia de conile.*

(46) **1177** DipCervià 76 (testament d'Arnall, clergue d'Anglada): *Guillelmo monaco de Barrera, XV pelles ad faciendam pelliciam; Castilioni monaco, III solidos; Guillelmo clerico de Raseto, capam meam et pelizot.*

(47) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad Berengeram, nebodam meam, ipsam meam capam travesseram. Et relinquo ad filiam Petri Pelad filiolarque meam pelliciam et ad Arnaldum de Tapioles ipsum meum brisal de fustani.*

Aquests dos substantius, d'ascendència llatina, es crearen a partir de l'adjectiu clàssic *pelliceus* o *pellicius* –'de pell'–, que al seu torn constitueix un derivat de *pellis* –'pell'–. Ambdós adjectius substantivats resultaren de combinacions recorrents amb substantius que posteriorment desaparegueren: la variant femenina *pellicea* o *pellicia* té el seu origen en expressions del tipus *tunica pellicea* o *vestis pellicea*, mentre que la forma neutra *pelliceum* o *pellicium* prové de sintagmes com *mantellum pelliceum* o *vestmentum pelliceum*. Si bé ambdós termes apareixen sovint en els textos medievals, *pellicea* ja es documenta com a substantiu en fonts llatines tardanes. Tant *pellicea* com *pelliceum* es referien o bé a una pellissa –una peça d'abric elaborada o folrada amb pells fines, vestida per homes i dones–, o bé a una samarra –un gec de pell més aviat rústic que conservava la llana o el pèl de l'animal, característic dels pastors i la gent de poble–. En l'exemple següent constatem l'ús antic de *pelliceus* quan encara actuava com a adjectiu pròpiament dit: *Et vocavit Adam nomen uxoris suae Hava eo quod mater esset cunctorum viventium fecit quoque Dominus Deus Adam et uxori eius tunicas pellicias et induit eos* (VULG., *Gen.*, 3).

En les fonts llatines medievals europees destaquen les variants *pellicea*, *pellicia*, *pelliceum*, *pellicium*, *pellicum*, *pellica*, *pellitia*, *pellissia*, *pelitium*, *pellicula* –forma diminutiva– i *pellicione* –forma augmentativa–. Totes elles conservaren el sentit exposat tot just unes línies més amunt: *Reddatque ex debito singulis annis in natale Domini agninam pelliciam abbati predicti cenobii*¹²⁶.

En la documentació corresponent al català antic s'observen tant formes de grau positiu com variants diminutives i augmentatives de la veu que ens ocupa: *peleça*, *pelisa*, *paliça*,

¹²⁶ SV 203.21, any 1141, citat per *LELMAL*, s. v. *pellicia*.

pellissa, palissa, pellicon, pellisso i pellot en representen una bona mostra: *Lo vestir que dehiest vós és a gran vergonya, pus que vostre pare vist sarzil e, a vegades, una peliça de ovelles cant se vol a les festes honrar* (EIXIMENIS, *Com usar bé*: 46). Quant a la resta de llengües romàniques, els termes *pellicea* i *pelliceum* també hi apareixen a bastament documentats: destaquen, entre d'altres, *pelliza, pellica, pelleiza, pellico, pellicon, peliçon* i *pellizon* en castellà antic –que aviat reservà els mots *pelleiza* i *pellica* per a la vestidura de pells fines, mentre que el terme *pellico* s'especialitzà en el gec de pell rústic (VIGNAU Y BALLESTER, s. v. *pellicium*)–; *pellissa* en gallec; *pelice* en francès antic; *pelisse* en francès modern; i *pelliccia* en italià. D'altra banda, l'antic alt alemany també testimonia la veu *pelliz*, que modernament ha derivat en *Pelz*.

En definitiva, ja fos un bast gec de pells, ja fos una pellissa fina –és a dir, tallada o manufacturada–, els mots *pellicea* i *pelliceum* remetent a una peça d'abric d'abast universal. Quant a l'abast de les dues veus analitzades, convé subratllar el fet que *pelliceum* apareix tan sols durant el segle XI, restringida als territoris de Vic, Urgell, Sant Cugat i Banyoles. De fet, el mateix es pot afirmar –si exeptuem un exemple de finals del segle X– de la seva variant augmentativa *pellicone*. Per contra, la forma *pellicea* es manté viva arreu des de mitjans del segle IX fins a finals del segle XII.

PELLICULA

El terme *pellicula* representa una variant diminutiva de la veu *pellicia*. El nostre corpus ens n'ha transmès l'exemple següent:

(48) 1097 Baraut, *DocUrgell* 1150 (testament del sagristà Guadall): *Per istum avere iam dicto quod relinquo ad Miro Oliva et ad Olibano nepos suum mando ut habeant pelliculas meas de gatos cum capa de golabru.*

PELLICONE

D'altra banda, la documentació catalana altomedieval testimonia a bastament la forma augmentativa *pellicone*, que adoptà diverses variants: *pellicone, pellicuno, pellizone, pellicione, pellizono, pellitiono, pellicionem, pelicon, pellicono, pellico, pelliciono, pilizone, pellice, pelliconem* i *pellizo*. Arran de la seva naturalesa masculina, es podria interpretar que es tractava d'una peça més

aviat rústica que sovint acompanyava la *pellicia*, d'un caràcter més fi. Heus-ne aquí els fragments en què es registra:

(49) **986** CSCugat 188 (testament del levita Suniefred): *et concedo ibi lurices II et pellicea mea nova. Et donare faciatis a Sendredus, presbiter, ipso meo pellicone novo, et ipso meo subrepelliceo.*

(50) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *Et a Tederico, sene presbitero, pellicuno I. A Trasovario levita, capa mea et nuternalos et de linteo superpelicio I. Ad Oriola devota, pelica I.*

(51) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ad Ennego presbitero uncia I de auro et pellizone argino. Ad Bonushomo sacristano ipsa sua pellicia. Ipso suo lecto in quo iacet ad Sancta Maria, id est taped, feltro, chot vulpino, vellata linia, chuxinos II.*

(52) **1007** Udina, *La successió testada* 70 (testament de Seniofredus): *Concedo ad Guitiza fratri meo ipso meo pellicione.*

(53) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et iussit dare ad Alba pellizone I, parilio de gallinas pro anima sua.*

(54) **1017** Baraut, *DocUrgell* 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad monachos sancti Saturnini pellicia et pellizono Iº et gonnella Iª.*

(55) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancti Saturnini cenobii vel monacis eius pellicia I et pellitiono I et tunica Iª.*

(56) **1030** Baraut, *DocUrgell* 428 (publicació sacramental del testament de l'ardiaca Bernat): *Et ipsum pellicionem quod ei dedit Ermengaudus comes iussit de eo captivos redimere.*

(57) **1034** CSCugat 533 (testament de Beliardis): *et ad Ermengardis, cusina mea Berregano I vermel, in tale captione, ut donet ad Olsava, [femina,] kamiso I, similiter remaneat ad Olsava, femina, drapo I de lectulo, et pellicone I, et ipsa obra de lino et de kanap, qui ibi est.*

(58) **1043** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 326 (testament del sacerdot Sunyer): *Et concedo ad Sancti Stephani curtina I et planeda I cum kamis. Et concedo a Guilelm superpellicio et pelicon I.*

(59) **1043** Baraut, *DocUrgell* 568 (testament del sacerdot Geribert): *et ipso superpillicio ad Eico Pallares et ipso pellicono a Ratfret sacer.*

(60) **1044** Baraut, *DocUrgell* 579 (publicació sacramental del testament del levita Guitard): *Et ipsa sua gonella et pellicone iussit ut remansisset a Seniofred scriba.*

(61) **1044** Baraut, *DocUrgell* 580 (publicació sacramental del testament del sacerdot Geribert): *et ipso suo superpellicio ad Eico Pallares, et ipso pellico a Ratfret sacer.*

(62) **1045** CDipSGirona 244 (publicació sacramental del testament del clergue Adebrand): *Ipsa sua pellicia dimisit ad Deusdedit presbiter. Ipso suo pellicione et anulo et superpellicio ad Borrello. Pelliciono primo ad Guadamiri clauiculario.*

(63) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a Radolfo seniori meo remaneant ipsas meas pelles cum pellicono I espanesco.*

(64) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ad Petro Ermemir sic donetis mapilos I et tovallas optimas. Et ad Duran sacer feltro I blanco. Et ad Guilelm Guifred pilizone uno blanco.*

(65) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *et pelliciono I uero que ille michi debet, per suum uestitum et per suum exouare et per suo ligare.*

(66) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et pellicia I armelina, et pelliconem II gris, et pellice I armeli, et pellico I vair, et kapa I reblia coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in alias pellicias, et brisal I purpura feminine (...) et parilios IIII de calza de palii, et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel.*

PELLICIADA

Quant a la variant *pelliciada* –també documentada com a *pelliciata* i *pelliiata*–, sembla designar senzillament un conjunt de pells, que al capdavant es devia referir a una simple pellissa, de manera que actuaria com a sinònim dels mots que ens interessin. Tot seguit oferim els passatges en què apareix la forma esmentada:

(67) **948** Junyent-Ordeig, *DipVic* 246 (testament de l'ardiaca Guadamir): *et ipsa pelliciada ad Elserga Deo vota. Et ipso tapide minore ad Vvitiza.*

(68) **1012** *DipCardona* 11 (publicació jurada del testament de Sunyer): *Et ad Bonofilio, sacer de Chancios (...) pelliciata I de pelles, totum per missas.*

(69) **1024** *CSCugat* 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et ad Sabida pelliata I obtma; et ad domum s. Stephani mapa I de dobze alnas, et aliphapha I.*

RENUM

La documentació altomedieval conservada al nostre territori presenta un sol esment del mot que ens interessa –en un text de Girona força primerenc–, sota la forma de *renuum*:

(1) **979** *DipGirona* 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *Primi donare faciatis aurum meum vel argentum, gemis, anulos, sigillos, cintorium, renuum, pependulos, vasis et alia opera facta quum adoperare, palleis, libris, id est, missale et ornamentum Sancti Michaelis et Sancti Genesii; et ipsos meos drapos tam lectulum meum quam lectulis de ipsis clericis vel laicis, id sunt, tapidos, cotos, veladas, plumacios, bancal I, tapedem vetere, et quantum invenire potueritis de ieneris librorum, totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

Segons el parer d'Isidor (*Orig.*, XIX, 23), el terme *rhenus*, d'origen germànic, deriva del nom del riu Rin: *Dicti autem renones a Reno Germaniae flumine, ubi his frequenter utuntur.* Ell mateix ubica aquesta peça efectivament entre els pobles germànics: *Quibusdam autem nationibus sua cuique propria vestis est, ut Parthis sarabraae, Gallis linnae, Germanis renones, Hispanis stringes, Sardis mastrucaae (...) Renones sunt velamina humerorum et*

pectoris usque umbilicum, atque intortis villis adeo hispida ut imbrem respuant. Quos vulgo reptos vocant, eo quod longitudo villorum quasi reptat (ISID., *Orig.*, XIX, 23). D'altres erudits de l'època, tanmateix, sostenen orígens ben diferents: uns creuen que cal emparentar aquesta veu amb *renes* –‘ronyons’– perquè justament arribava fins als ronyons (DU CANGE, s. v. *renones*); d'altres la fan derivar del terme gòtic *reen* –‘ren’–, també anomenat *rangiferum* o *ranfer* (*Rig*, XVI-XVII: 194); mentre que encara un tercer grup l'intentava vincular a la forma grega *ῥῆνες* –agni–: *rhenones pelliceae erant vestes, ac, primitus e pellibus agninis, postea etiam aliorum animantium* (VOSSIUS, *De vitiis sermonis*, II: 14).

Certament el terme *rhenos*, que no ens consta que hagi tingut continuïtat en cap de les llengües neollatines, designa una pellissa que cobreix fins a la cintura, tal com palesen les glosses antigues: *ibidem regalia ornamenta clamydem sericamque interulam, et renonem de preciosis pellibus peregrinorum murium subito comburi* (ODERICUS VITALIS, IV: 318). Sovint es confonia amb la *crusina*¹²⁷, abric de pells de característiques similars: *Vocamus etiam mastrugas renones, quae rustice crotina vocatur* (*Glossae veteres*, AURELIUS PRUDENTIUS, *Contra Symmachus*, II, MIGNE: 234).

SUPERPELLICIO

Tot seguit transcrivim els fragments del corpus català altomedieval en què apareix el mot que ens interessa –sovint relacionat amb les veus *pellicia* i *pellicium*–, que adopta les formes *superpellicio*, *super pellicio*, *subrepelliceo*, *superpelicio*, *superpillitio*, *superpellicio*, *superpellitio*, *superpellitium*, *superpellicium* i *superpellicia*:

(1) **964** DipManresa 57 (testament sacramental del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I de cipidiam [et tapidi?], et badalengos II operatos, plumacios II et tovalia I operata, bancale I et alio que remaneat tovalia I, curcebal I, camiso I, superpellicio I, mantellos I.*

(2) **986** CSCugat 188 (testament del levita Suniefred): *Et donare faciatis a Sendredus, presbiter, ipso meo pellicone novo, et ipso meo subrepelliceo.*

(3) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *A Trasovario levita, capa mea et nutternalos et de linteo superpelicio I.*

(4) **1011** Udina, *La successió testada* 89 (testament sacramental del prevere Guilara): *Et ad Bonutio, presbitero, suo elemosinario concessit superpillitio suo et media uncia de auro et lecto I cobertorato.*

(5) **1022** Junyent-Ordeig, *DipVic* 826 (confirmació sacramental del testament de Radulf, ardiaca de la Seu de Vic): *Et pellicia unacum ipso superpellicio, qui est in Vico, iussit dare ad uno clerico per missas.*

¹²⁷ Vegeu l'article *cruxina* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 158-159.

- (6) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 994 (testament del levita Guillem): *Et ad Bonefilio notario superpellicio I. Et ipso feltro ad Unifredo.*
- (7) **1039** Junyent, *Oliba Dip.* 137 (testament sacramental de Guifré, levita i jutge): *Et ipsa sua pellitia et superpellitio et capa meliore reliquid ad Ansulfo iam dicto.*
- (8) **1040** AComtalPerg II 286 (testament d'Eribau, bisbe d'Urgell): *Superpellitium quoque meum cum pellitia remaneat Aureolo, iam dictae Sedis clerico.*
- (9) **1043** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 326 (testament del sacerdot Sunyer): *Et concedo ad Sancti Stephani curtina I et planeda I cum kamis. Et concedo a Guilelm superpellicio et pelicon I.*
- (10) **1044** Baraut, *DocUrgell* 27 (publicació sacramental del testament del sacerdot Geribert): *et ipso superpellicio ad Eico Pallares, et ipso pillico a Ratfret sacer.*
- (11) **1045** CDipSGirona 243 (testament del clergue Adebrand): *Ipsa mea pellicia ad Deusdedit presbiter. Ipso meo pellicione et anulo et superpellicio ad Borrello (...) Ad Guifredo refectorario ipsa mea condella et superpellicio et mancosos II.*
- (12) **1045** CDipSGirona 244 (publicació sacramental del testament del clergue Adebrand): *Ipsa sua pellicia dimisit ad Deusdedit presbiter. Ipso suo pellicione et anulo et superpellicio ad Borrello (...) Ad Guifredo refectorario iussit donare ipsa sua condella et superpellicio et duobus mancosis.*
- (13) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1070 (testament del sacerdot Guitard): *Et ipsum meum superpellitium dimitto Guitardo sacerdoti. Et ipsa mea pellicia ad cognata mea (...) Et alium meum superpellitium dimitto Isarno sacerdoti.*
- (14) **1051** Baraut, *CartAndorra* II 6 Apèndix (testament del levita Oriol): *Ad Od ipsa pellitia qui fuit de Gifred Andries, et a Senfred scriba alia. Et ipsum superpellitium qui fuit de Gerall Borrel remaneat ad Od (...) et a Senfred scriba alium superpellitium.*
- (15) **1053** Baraut, *DocUrgell* 660 (testament del sacerdot Sunyer): *et a Guinedeld filia mea remaneat chotos III et Remon sacer Cerdano remaneat ipso meo superpellicio.*
- (16) **1054** Baraut, *DocUrgell* 28 (testament del sacerdot Arnau): *Ad Guilelmo sacer nepus meum remaneat (...) ipsa mea capa et ipsas meas calces et ipsum meum superpellicio.*
- (17) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *et coenobio Sancti Laurencii (...) almocilia I de captalio I et superpellitio I de pallio.*
- (18) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et concedo ad Miro Guilielmi mea capa et meo superpellitio.*
- (19) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellitium de osturino, et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario.*
- (20) **1089** CEGirona 160 (publicació del testament de Dalmau Vidal): *dimisitque Petro Soniarrii pelles suas, et dimisit Iuliano clerico capam suam, dimisitque Sendredo Isarni superpellitium suum, et dimisit Guilielo Bernardi pelliciam suam.*
- (21) **1099** Baraut, *DocUrgell* 1174 (testament de Gombau): *Dimitto etiam ad Sendredum I superpellitium et capam esembruni et unum superlectum.*
- (22) **1167** DipTortosa 169 (ordinacions de la cambreria de la Seu de Tortosa): *et dabit camerarius de ipsa cambra episcopo singulis annis duo superpellicia XIII solidorum Valencia et episcopus non querat aliud indumentum de cambra.*

El fragment n° 3 també és present a DipOsona 951, que transcriu *super pellicio*.

El sobrepellís apareix tant en l'àmbit civil com en l'eclésiàstic. En aquest capítol, tanmateix, ens ocupem tan sols de l'accepció vinculada a l'esfera laica. Tal com veurem més avall¹²⁸, l'etimologia d'aquest terme d'ascendència llatina és ben transparent: es tracta d'una veu composta pel prefix *super* –‘sobre’– i del substantiu *pellicium* –‘pellissa’–. Tenint en compte l'etimologia exposada, la càrrega semàntica del mot resulta evident. El *superpelliceum* constitueix, doncs, una peça exterior, de màniga llarga i generalment feta de lli, que hom portava sobre el *pellicium*: *Mulierem ipsius pictoris in suo peliçone, cum quodam superpellicio desuper, existentem percussit dictus Dionysius (...) et dicto suo ense prædictum superpellicium perforavit, ostendens quod eam vellet interficere*¹²⁹.

Entre les variants medievals europees destaquen *superpellicium*, *superpillicium*, *superpelliceum*, *superpellicia*, *supellicium*, *suppellicium*, *suppellicia*, *supercilicium* i *superlicium*.

Val a dir que les llengües romàniques n'adoptaren tan sols l'accepció que relaciona aquesta peça amb l'àmbit religiós. Els textos documenten, a tall d'exemple, les formes catalanes antigues *sobrepeliç*, *sobrepelliç* i *sobrepalís*; la castellana *sobrepelliz*; i la francesa *surpeliz*.

En definitiva, aquesta mena d'abric fet de lli, que hom acostumava a portar sobre la pellissa, fou corrent a la meitat nord del territori des de mitjans del segle X fins a finals del segle XI. No serà fins més endavant, ja ben entrat el segle XII, que se n'observaran els primers testimonis a l'extrem sud del Principat.

3. Els pantalons

CALCES

Els testimonis citats a continuació provenen del corpus català altomedieval, que conté les variants *calcias*, *calcies*, *chalcias*, *calces*, *calcas*, *calza*, *canlzas*, *kalces*, *calzes* i *çalces*:

¹²⁸ Vegeu també l'article *roquo, subdiaconilis i tunica* dins de del capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 331-334.

¹²⁹ Lit. remiss., any 1350. in Reg. 80. Chartoph. reg. ch. 57, citat per DU CANGE, s. v. *superpellicium*.

- (1) **1000** DipOsona 1847 (venda feta pels germans El·lemar, Ejó, Ermel·la i Guifré, juntament amb la seva mare Anló): *hoc quo modo accipiunt quia predicto Mirone et Teduira emptores uncia de auro cotto dona[nt] nobis in precio et calcias I.*
- (2) **1002** CSCugat 377 (testament de Mello): *et ad Wistrimiro, monachus, dare faciatis gonna I, et capa I, et parilio I de calcias.*
- (3) **1005** Udina, *La successió testada* 64 (testament sacramental de Guitard): *Sua lorica et sua spata et sua spata sella et freno, calcias, alambrugo, capa, camiso dimisit ad sacerdotes de Sancta Cruce ipsa medietate.*
- (4) **1012** DipCardona 11 (publicació jurada del testament de Sunyer): *Et ad Sancto Michael de Castello Talgiato manchosos III, et pro solucione de ipso monumento [...] et chalcias unas.*
- (5) **1044** CSCugat 568 (testament d'Ariemir): *et Poncio, gonela I et calcias II.*
- (6) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et ad Wadall sacer remaneant ipsas meas calces blaves et nocternales. Et a Remon Cerdano remaneant alias calces de beregano.*
- (7) **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (testament del sacerdot Vives): *Et a Ramon Cerdano mancusos II et ipsa mea capa meliore et ipsa gonnella simulque cum ipsas calcias.*
- (8) **1054** Baraut, *DocUrgell* 28 (testament del sacerdot Arnau): *Ad Guilelmo sacer nepus meum remaneat (...) ipsa mea capa et ipsas meas calces et ipsum meum superpellicio.*
- (9) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et a Guitard Casta ipsa mea capa et ipsa gonnella sive cum calcias. Ad Guifredo Papulino et ad Miro Oliba pellicias cum nuiternalos (...) Et ipsa almocelia optima ad ipso pont de Valeria cum ipsas calcas vermellas.*
- (10) **1060** Bolòs, *Serrateix* 101 (testament de Ramon): *Et ipsas bragas meas et camissa et brager et calces et donella et pellis vendant et donent ipso [ad presbite]ros per missas.*
- (11) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419 (testament de Gerbert Bonuç): *Et concedo ad filia mea Neuia ipsa mea capal argintea et ipsa mea capa et ipsas meas calces.*
- (12) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et mantas VI, et brisal I de alii, et parilios IIII de calza de palii, et pellizo I de armeli vetere (...) et savana I zofia, et lencols III obtimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri, et canlzas unas de oxtori, et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga.*
- (13) **1074** AComtalPerg III 867 (donació feta per Guanalgod, fill de Ramon): *et donetis manducare et bibere et ipso vestimento: kapa [et] ionnella et kalces et brages et kamisa.*
- (14) **1086** CSCugat 726 (publicació sacramental del testament de Ramon Mironi): *et ad fratri suo Gondetalli ipsa sua gonnella et calces et ballista.*
- (15) **1112** CEGirona 210 (testament d'Eliardis): *Ad Gullielmum presbiterum meo scriptori, I pelles de gatos et Berengarii presbiter concedo calcias unas et chabatons.*
- (16) **1136** Baraut, *DocUrgell* 1453 (testament d'Arnau de Prenyanosa): *A Marti e a Pere d'Estaon una gonela et unes calzes, una pellicia a Arnal de Bullis.*
- (17) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1622 (testament de Pere de Castellbó): *R. de Manresa .I. pelica et I capa et I calces.*
- (18) **1170** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 172 (testament de Joan Terroç): *Item debet mihi I gonellam et I calces et sabates.*
- (19) **1182** Baraut, *DocUrgell* 1767 (testament de Ramon de Berguedà): *P. Escuder in uno bacho, gonela et calces et camisa et brages.*

(20) 1188 Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad Iouan de Cervera unam camisam et bragas et çalces et çabates.*

El present mot deriva del llatí vulgar *calcea*, forma provinent del llatí clàssic *calceus* – ‘sabata’–. Ens decantem, doncs, per la hipòtesi que rebutja la idea que *calcea* s’originés a partir de la veu *caliga* –en llatí clàssic, el calçat dels soldats romans; i en llatí tardà, una bota, una calça o una mitja–: *a calce vel a conligando, porque las calzas antiguas eran unas vendas que se rodeaban al tobillo y la pantorrilla* (COVARRUBIAS, s. v. *calças*). Les *calceae* – normalment citades en plural– eren una peça de roba que s’ajustava al contorn dels peus i de les cames, una mena de mitges usades per ambdós sexes i pròpia de qualsevulla classe social. De fet, els antics ja adoptaren el costum de tapar-se les cames amb mitges i calces, fruit del contacte amb els pobles germànics del *limes*.

Al llarg de l’Edat Mitjana, època en què l’abillament experimentà nombrosos canvis, les *calciae* –també anomenades llavors *caligae*¹³⁰–, que havien esdevingut una espècie de botes de drap –diferents de les *tibialia*, formades per un conjunt de benes que també envoltaven les cames–, s’allargaren fins a tal punt que cobrien gairebé les cuixes senceres, la qual cosa feia possible lligar-les a les *brages*. Més endavant, quan la moda escurçà les vestidures, les *calces* acabaren d’arribar a la cintura, de manera que qualsevol element de subjecció usat anteriorment quedà obsolet. Val a dir que el material amb què s’elaboraven solia ser el mateix que el que s’utilitzava per a la resta de l’abillament –llana, lli i seda, doncs, eren els més habituals–. Al segle XVI les *calces* es dividiren en dues peces: el català del Principat continuà anomenant *calces* la part de dalt –de la cintura fins a mitja cuixa–, mentre que la de baix –de la planta del peu fins al genoll–, si més no en la regió esmentada, prengué el nom de *calcetes*, *calcilles* i *mitges calces* –d’on sorgí el terme *mitges*– (COROMINES, s. v. *calça*).

Convé destacar el fet que en el nostre corpus hom cita sovint les *calces* al costat de les sabates o de les *bragues*, els elements que vestien la meitat inferior del cos.

En el català antic, en què s’observen les variants *calça*, *calsa*, *caussa*, *causa* i *qualces*, el mot experimentà una ampliació de significat, ja que passà a designar tant els pantalons d’home com les mitges pròpiament dites: *Al entrant de la ciutat, En Diria-hom se calçà calces vermelles que aportave* (LLULL, *Mer.*, NCl., I, VIII, pròleg). D’altra banda, els mots *calza* i *calça* en castellà antic, *calza* en castellà modern, *calça* en portuguès, *carza* en andalús

¹³⁰ Vegeu també l’article *calces nocturnales* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 193-194.

i portuguès del sud, *galza* en basc, *calza* en italià, *calsa* i *caussa* en provençal i *chausse* en francès proven la implantació del terme objecte d'estudi en les diverses llengües romàniques.

Així doncs, el terme *calces*, viu tan sols en documents datats entre els segles XI i XII provinents de la meitat nord del territori, designava un cobriment per a les cames d'homes i dones de qualsevol estament social.

4. La roba interior

BAMBEZO

El corpus català de l'Alta Edat Mitjana documenta el terme que ens interessa a bastament. Malgrat que el *GMLC* distigeix *bombicum* de *bambacium*, hem cregut apropiat aglutinar-los aquí en el mateix article, ja que en definitiva remetent a la mateixa realitat. Vegem ara els passatges altomedievals conservats al nostre territori. Les variants adoptades per aquesta veu són *bambezo*, *bombicum*, *bambezum*, *bambedio*, *banbeizals* –forma adjectiva que en aquest cas qualifica *feltros*–, *bamben*, *banbacios*, *bambed*, *bambeth* i *bambeiz*:

(1) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Et ad Bellus sacer bambezo palleo, et ad Bernardus sacer pellicio I cum palleo.*

(2) **1020** Marca, ap. 184, col. 1021, citat pel *GMLC*, s. v. *bombicum* (publicació sacramental del testament de la comtessa Guisla de Cerdanya): *et iussit uendere suum bombicum et pellicias, unam martrinam et aliam armellinam.*

(3) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 989 (testament del difunt levita i jutge Guifré): *Et ipsa sua pellitia [et] superpellitio et capa meliore reliquid ad Ansulfo iamdicto. Et ipsum suum bambezum et sua gonnella relinquit ad Petro sacer.*

(4) **1045** CDipSGirona 244 (publicació sacramental del testament del clergue Adebrand): *Pelliciono primo ad Guadamiri clauiculario. Ipsa sua capa et bambedio ad Guadamir presbiter.*

(5) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *remaneat ad Guilelmo sacer scriptore (...) ipsa mea pellicia conillina operta tireizo. Et ipso meo bambez remaneat a Guilelmo Miro.*

(6) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et bancals XXII de tapid, et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de palii, et alias III de castanea, et feltros VI inter banbeizals et de de lana (...) et telas II tirerz, et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de irerz, et alio de ciclato, et vestimento de almonchanrac, et alio de margmed.*

(7) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et concedo ad Miro Guilielmi ipsa mea sella et sotsellas et freno. Et concedo ad Ermenardus presbiteri gonella I et bambezo I.*

(8) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniuX mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved.*

(9) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *ad Petro presbiter s. Marie suum brisallo de tired. Iterum dimisit ad Oliba Reimundi bambed I de tired.*

(10) **1083** CSCugat 713 (testament sacramental d'Eimerut): *Item dimisit ad nepota sua Guascha bambeth I et gonnella I et savana I de seda, ad nepota sua Ermesen gonnella I et pellicoa I.*

(11) **1101** Baraut, DocUrgell 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Stephani de Sarga unum gonellum et unum bambeiz et unas pells de conils.*

Tal com reflecteixen els contextos examinats, no s'acostuma a especificar l'essència de la peça. A tot estirar, es fa referència al material: *banbacios de seda* apareix en l'exemple n° 8 i *bambed de tired* en el n° 9.

L'etimologia d'aquest mot ens remet al llatí *bombyx* –també *bombix* i *bambax*, cuc de seda–, terme provinent del grec βόμβυξ. A partir del seu significat primigeni, la veu *bombyx* adquirí, a més, la càrrega semàntica de *tela bombacina* –‘seda’ o ‘peça feta de seda’–, així com la de qualsevol altre teixit fi, com per exemple *gossipium*, *lana vel lanugo xyli*, *id est, gossipii fruticis* (DU CANGE, s. v. *bombax*¹). D'altra banda, l'adjectiu *bombycinus* –també *bambycinus*, *bombacynus*, *bombyceus* o *bambaceus*– se substantivà sota la forma de *bombycinum* –tela de seda o de cotó i, per extensió, camisa elaborada amb l'un o l'altre teixit–. De fet, degut a la confusió de Plini, ben convençut que el cotó, igual que la seda, era fabricat per un insecte, el present mot tendí a especialitzar-se en la designació del cotó, tal com evidencia un dels editors de Plini en el següent passatge: *Ex interiore bombyce. Hos est, lanugine, quam Itali bombace appellant, nos cotton dicimus: unde bonbazin vocamus telas bombacinas, aut lintea ex bombace confecta. Jacobus de Vitriaco, lib. I, cap. 85: 'Sunt ibi in Oriente praeterea arbusta quaedam quae seminantur, ex quibus colligunt bombacem, quae Francigenae cottonem seu cotton appellant: et est quasi medium inter lanam et linum: ex quo subtilia vestimenta contexuntur'. Nascitur hic frutex jam in Gallia, ex India delatus: cottonem pariter vocant, le cotton* (DESFONTAINES, VI: 364, nota 37). Es coneixien amb el mateix nom les peces manufacturades amb aquest material, sobretot les camises o peces de roba que el GMLC (s. v. *bombicum*; s. v. *bambacium*) descriu de la manera següent: *especie de jubón o túnica corta acolchada y respunteada*. Així ho expressava el mateix Plini el Vell (XIX, 1): *Superior pars Ægypti in Arabiam vergens gignit fruticem, quem aliqui gossipium vocant, plures xylon; et ideo lina inde facta, xyliana. Parvus est, similemque barbatae nucis defert fructum, cujus ex interiore bombyce lanugo netur: nec ulla sunt eis in candore, mollitiave praeferenda. Vestes inde sacerdotibus Ægypti gratissimae.*

Ara i adés aquesta veu apareix testimoniada en les fonts europees sota una munió de variants, entre les quals destaquen *bombax*, *bambax*, *bambacarius*, *bambacinus*, *bambacinum*, *bambacium*, *bambasium*, *bambaxium*, *bambucinum*, *bumbacium*, *bumbucinium*, *bumbucinum*, *bombaxina*, *bombasum*, *bombicinium*, *bombicinum*, *bombicum*, *bombacium*, *bombicium* i *bonbucinium*.

Quant al català antic, el terme que ara mateix ens ocupa hi apareix ben arrelat. Els textos documenten les formes *bombosí*, *bombasí* i *bambosí*, derivades de l'italià **bombagino*, una variant de *bambagino*, que al seu torn prové de *bambagia* o *bombage* –‘cotó’–. Val a dir que tant en la nostra llengua com en els testimonis transmesos per les llengües veïnes aquesta veu ja s'ha especialitzat en l'accepció de ‘cotó’, tal com ens fa notar Alcover – Moll (s. v. *bombosí*), que descriu el bombosí com un *teixit de cotó, blanc, assarjat i llistat, del qual les dones fan peces d'ús interior*. Heus-ne aquí un exemple, que per cert serveix d'inspiració a Coromines – Pascual (s. v. *bombasí*), ja que a la llum del present context identifica, de forma força esbiaixada, bombosí amb fustany: *Fustanis dits bombosins, que venen per via de Milá (Tarifa dels preus: 29)*. El fustany, com veurem més avall, constitueix un teixit ordinari pelut d'un cara, amb ordit de lli i trama de fil gruixut de llana o cotó. Així doncs, *fustanis* i *bombosins* no s'identifiquen pas.

La resta de llengües neollatines també n'ofereixen vestigis, en la majoria dels casos manllevats del català: en castellà *bombasí*, *bambasí* i *bombosí*; en francès antic *bombasin* i *bombazi*; en francès modern *bambais*; i en italià *bombace*. Fora del territori romànic, d'altra banda, destaquen l'anglès antic *bombasie* i l'àrab *bambasum*.

En definitiva, la veu *bambezo* designa una camisa fina feta de seda o de cotó. Val a dir que el nostre corpus només documenta aquest terme, restringit a la meitat nord del territori analitzat, durant el transcurs del segle XI –si exceptuem l'últim dels passatges esmentats, datat l'any 1101–.

BRAGAS

A continuació transcrivim els passatges del corpus català altomedieval en què se cita el mot que ens interessa. S'acostumava a parlar de les *bracas*, *bragas* o *brages* en plural, exactament de la mateixa manera que avui en dia mencionem els pantalons o les calces en plural. En el fragment n° 5 s'observa una errada de l'escriba, que oblidà la desinència de plural en esmentar *parilios III de braga* –referint-se clarament a tres parells de *brages*–:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaça Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum vistitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII, et sutolares parilia XV, et solarum parilia XL.*

(2) **992** DCBarcelona 220 (testament d'Aurúcia): *Et concedo a Iohanne, que uocant Boueto, capa I, camisa I, bragas unas.*

(3) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(4) **1060** Bolòs, *Serrateix* 101 (testament de Ramon): *Et ipsas bragas meas et camissa et brager et calces et donella et pellis vendant et donent ipso [ad presbite]ros per missas.*

(5) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuanos.*

(6) **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *et ad B[...] de orde et mancosos II cum bragas (...) Ad Bernard Arnall [...]Juro et bragas et co[...] et parabsides II.*

(7) **1074** AComtalPerg III 867 (donació feta per Guanalgod, fill de Ramon): *et donetis manducare et bibere et ipso vestimento: kapa [et] ionnella et kalces et brages et kamisa.*

(8) **1082** Baraut, *DocUrgell* 966 (testament d'Arnau Bernat): *Et ad [...] de orde et mancosos II cum bragas (...) ad Bernard Arnall [...]viro et bragas et canada [...] et parabsides II.*

(9) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin obtimas, et unas bragas, et una savana obtima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis.*

(10) **1182** Baraut, *DocUrgell* 1767 (testament de Ramon de Berguedà): *P. Escuder in uno bacho, gonela et calces et camisa et brages (...) R. de Zort II sestarios de frument et camisa et brages de drap quem habeo apud Albespino.*

(11) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad Iouan de Cervera unam camisam et bragas et çalces et çabates.*

El mot *braga* –o *brages* en plural– deriva del llatí *bracae*, que al seu torn presenta ascendència gàl·lica. Si fem cas del parer de Coromines (s. v. *braga*), *no hi ha raons decisives per acceptar ni per rebutjar el supòsit que els celtes reberen el mot dels germànics*, com sovint s'ha plantejat.

Entre els antics designava una peça que en un principi únicament vestien els gals però que passat el temps els romans feren seva, de manera que a l'època imperial ja no se la considerava un element del tot forani: *At Caecina, velut relicta post Alpīs saevitia ac licentia, modesto agmine per Italiam incessit. Ornatum ipsius municipia et coloniae in superbiam trahebant, quod versicolori sagulo, bracas [barbarum tecgmen] indutus togatos adloqueretur*

(TAC., *H.*, II, 20). Es tractava d'uns calçons o *femoralia* que es portaven sota l'altra roba, per tal de pal·liar els efectes del fred. Així els descriu Isidor (*Orig.*, XIX, 22): *femoralia appellata eo quod femora tegant. Ipsae et bracae, quod sind breves et verecunda corporis his velentur.*

Les *bracae* o *bragae* que apareixen a la documentació llatina medieval conserven el sentit antic. Aquesta peça de la roba interior masculina –confeccionada amb lli, llenç, estopa, llana o seda– revestia la part del cos que va des de la cintura fins als genolls –malgrat que de vegades arribava fins i tot als turmells–: *Credentes autem haereticorum erroribus solemnem faciant poenitentiam hoc modo (...) ibi discalceati in bracchis et camisa (Concilium Tarraconense, any 1242, VILLANUÑO, Summa conciliorum Hispaniae, III: 54)*. Hom se la cenyia a la cintura mitjançant el *bracile* o *bracale*¹³¹ –‘braguer’–. De fet, no se sap si les dones també utilitzaven les *bracae*, ja que enlloc no s'esmenta la naturalesa de la llenceria femenina. Quant a les *bracas talgatas* de què es parla en el fragment n° 1, no hem aconseguit esbrinar-ne el significat. Tan sols se'ns acut vincular-les amb el verb del llatí vulgar *taleare* –‘tallar’–, de manera que podríem interpretar que es tractava de peces més curtes que les habituals –potser seguint els preceptes de la moda del moment–.

En el català antic el terme adoptà dues accepcions. L'una vinculada a la roba interior masculina de què ja hem parlat i l'altra referida a uns calçons de malla de ferro que constituïen una part de l'armadura: *E, passada la fortuna, lo dit rei de Castella torna-se'n a Morvedre e féu reverència a l'església de Madona Santa Maria, ab un dogal al coll e en camisa e en bragues* (PERE EL CER., *Crònica*, IV: 45). Tanmateix el mot pervisqué tan sols fins a inicis del segle XV (MARANGES, 1991: 45). El castellà i el portuguès també testimonien el mot *braga*, que pren les formes *praca* i *praga* en basc (GARCÍA DE DIEGO, s. v. *braca*).

D'altra banda, l'anglès antic *broc*, l'anglès modern *breech*, l'antic alt alemany *bruoh*, l'alemany mitjà *bruoch* –o *bruech*– (STOTZ, 2003: 347) i el neerlandès *broek* podrien reforçar la hipòtesi de l'ascendència germànica del mot que s'apuntava més amunt.

Així doncs, el terme *bragas* designa uns calçons –presumptament només utilitzats pels homes– que servien d'abrigall per a les cames. Si bé les fonts catalanes altomedievals testimonien aquesta veu des de mitjans del segle IX fins a finals del segle XII, és durant el segle XI on es concentren la majoria dels passatges registrats. Quant a la localització geogràfica, si exceptuem un parell d'exemples provinents del centre del Principat, els fragments citats corresponen a territoris situats a l'extrem nord del país.

¹³¹ Vegeu també l'article *brager* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 200-201.

BRISAL

Els fragments que segueixen corresponen al corpus altomedieval conservat en terres catalanes, que testimonia les variants *brisal*, *brisals*, *brissallo*, *bliand*, *brisallum*, *bridal*, *brisaldum*, *bliaut* i *brisalt*:

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et brisal I purpura feminine, et capa de oztori tota facta cum auro et chapud ligamine de auro (...) et mantas VI, et brisal I de alii, et parilios IIII de calza de palii, et pellizo I de armeli vetere.*

(2) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniux mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et bambacios III de seda et brisals II de oved.*

(3) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura, et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino (...) ad Petro presbiter s. Marie suum brissallo de tired.*

(4) **1097** Baraut, DocUrgell 1150 (testament del sagristà Guadall): *Ad Petro Raimundi uno trapo de litto et I brissallo de fustani.*

(5) **1112** CEGirona 210 (testament d'Eliardis): *Ad Guilielma soror mea concedo gunam meam et bliand.*

(6) **1125** CSCugat 879 (testament de Poncio Geraldo): *et mando ut fiat venduda ipsam medietate de ipso cavallo quod abeo cum Petrus Bernardi monetarii et abeat de ipso precio iam dicta domna mea pelles I et de chonils copertis de gualabru nigre et brissallo I de fustani.*

(7) **1127** CSCugat 890 (testament sacramental de Berenguer Bonfill): *Concessit neque sue Arsindis (...) guadengues II et gonela I de Desguidad et brisal I.*

(8) **1142** Alturo, Sta. Anna 237 (testament del prevere Joan): *et dimito Ioan, presbiter Sancti Yacobi, meo brissallo et G. Companni presbiter Ias pelles agnus.*

(9) **1153** Alturo, Sta. Anna 285 (testament de Ramona): *Concessit filie sue Raimunde omnia sua uestimenta exceptus I brissallum fustaneum quem dimisit filie sue Marie.*

(10) **1166** CSCugat 1060 (publicació sacramental del testament d'Ermessindis): *Dimisit ad filiam Maiassendis (...) brissallo I et guadenga I et lanceolos II et plumacio I.*

(11) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Unum pallium de pessel vermei cum penna de cuniculis et I bridal et I camisia de ranzam dimitto ut vendantur et dentur pro missis cantandis.*

(12) **1170** Alturo, Sta. Anna 415 (testament de Ponç de Fonollar): *Dimisit matri sue medietatem quinti et braciati de manso de Fonelar et III oues et annuatim daretur ei quedam brisaldum.*

(13) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Et de illo tritico qui est in domo mea dimitto duas barceles uxori Iordani Bocatorta et I camisa et I bliaut.*

(14) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Marie Sancti Andeoli, brisal; omnibus familiaribus quibus debeo, tunicas, cabdels et lanam.*

(15) **1187** Baraut, DocUrgell 1812 (venda feta per Pere de Montellà): *Preterea iamdicta recepi a te I brisalt, I^{as} caligas.*

(16) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad filiam Petri Pelad filiolarque meam pelliciam et ad Arnaldum de Tapioles ipsum meum brisal de fustani quod iam tenet in pignore per XVI denarios.*

El terme *brial* penetrà en els estadis més antics de les llengües peninsulars per via del català, que al seu torn el manlevà de l'occità antic, en què es testimonien les formes *blial*, *blizaut* i *blidall*. L'etimologia de les veus occitanes, tanmateix, encara no s'ha pogut determinar. Malgrat que Coromines (s. v. *brial*) rebut els suggeriments de Wartburg i Gamillscheg, alhora que proposa una reconstrucció **bridald* com a font galoromànica, encara resta en la incògnita la seva procedència. De fet, la idea apuntada pel mateix Coromines, tot i que arran de la manca de dades lingüístiques germàniques no s'ha pogut confirmar, no sembla pas desencaminada: es podria tractar d'un antropònim merovingi –potser *Bridald*, certament usual tant en el germànic continental com en l'anglo-saxó–, corresponent a l'artífex o difusor de l'accepció d'aquesta veu que designa un guarniment propi del cavaller.

En tot cas, *brial* o *blial* feia referència a una espècie de faldilles lligades a la cintura i elaborades amb teixit preciós que tant els guerrers com les dames de les classes benestants solien portar sota la gonella i la cota. La peça femenina queia fins arran de peus, mentre que la masculina amb prou feines arribava als genolls. Fos com fos, es tractava d'una peça interior: *Lleváronles los mantos—e las pieles armiñas, mas déxanlas marridas—en briales y en camisas* (BERGUA, *El Poema del Cid*, CXXIX: 240). Els passatges del nostre corpus corroboren la conclusió de Maranges (1991: 31), que assegura que *el trobem als inventaris (...) com una peça ordinària de fustani; però, malgrat que apareix aviat, té pocs esments, i cal arribar al Tirant per a tenir-ne alguna descripció. En aquesta novel·la és una peça exclusivament femenina i molt luxosa. Així doncs, potser al principi, en un moment en què encara no gaudia del favor dels rics, havia estat una vestimenta humil. Certament la documentació objecte d'estudi es fa ressò d'ambdós estadis: d'una banda registra un *brisallo de fustani* –en els fragments n° 4, n° 6, n° 9 i n° 16–, mentre que de l'altra testimonia un *brisal de alii*¹³² –en el n° 1–, *brisals de oved* –en el n° 2, un *brissallo de purpura* –en els n° 1 i n° 3– i un *brisallo de tired* –en el n° 3–. Fóra bo assenyalar, en fi, que diversos estudis sobre la indumentària medieval en destaquen la procedència hispànica (SCOTT, s. v. *brial*). Tot indica, però, que malgrat la seva popularitat en els segles anteriors vers les acaballes del segle XV caigué en desús.*

¹³² A la vista del manuscrit original, constatem que Sanahuja cometé una errada de transcripció, en escriure *alii* en lloc de *palii*.

Pel que fa a la pervivència del nostre mot, en la documentació catalana antiga es mantenen les dues accepcions suara exposades, sota les formes *brial*, *briall* i *brisall*: *Ha-li a cenyir l'espasa sobre'l brial o gonella* (PERE EL CER., *Obra de mossen*, XXI). El castellà *brial*, el francès antic *blialt* i l'italià *briale*, a més de les formes occitanes citades més amunt, acaben de confirmar la difusió d'aquest terme en els dominis de les llengües romàniques.

En definitiva, el present terme designa una espècie de faldilles utilitzades tant per les dames de l'alta societat com pels guerrers, confeccionades ara amb teixit ordinari, adés amb teles precioses. Convé destacar que aquest mot no es registra en els documents altomedievals catalans fins l'últim terç del segle XI. Durant el segle XII, tanmateix, els testimonis es multipliquen. Pel que fa a la localització geogràfica, en un primer moment apareix citat tan sols a la meitat nord del territori, però a partir de mitjans segle XII ja s'esmenta en fonts del sud del Principat.

CAMISA

En primer lloc vegem els passatges corresponents al corpus català altomedieval en què se cita el present mot, que adopta les formes gràfiques *camissas*, *camiso*, *camisos*, *camissos*, *camisa*, *chamisos*, *camisas*, *kamiso*, *camissa*, *camis*, *kamisas*, *kamisa*, *camisum*, *camisia*, *camisias* i *camisam*:

(1) **944** DipOsona 548 (venda feta per Sènior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos III^{or}, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias III^{or}.*

(2) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello.*

(3) **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 480 (testament d'Ingilrada, vídua de Borrell): *Et ad ipsos meos servientes tam viri quam feminas, in primis ad Ermeriga et Guifreda modios singulos de vino et tam de cannamo camisos singulos annovo veniente.*

(4) **992** DCBarcelona 220 (testament d'Aurúcia): *Et concedo a Iohanne, que uocant Boueto, capa I, camisa I, bragas unas.*

(5) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *Oriola devota, pelica I (...) Ad Oruza, camiso I et oralo I. Ad Eiga, camisa I.*

(6) **1005** Udina, *La successió testada* 64 (testament sacramental de Guitard): *calcias, alamburgo, capa, camiso dimisit ad sacerdotes de Sancta Cruce ipsa medietate, et alia medietate ad monachos Sancti Cucuphati pro sacrificia.*

(7) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua (...) drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II (...) Ad Silicia, femina, camisa I. Ad Ermesinda, femina, camisa I.*

(8) **1012** DipCardona 11 (publicació jurada del testament de Sunyer): *Et ad Oliua, presbitero, chapa I et duos chamisos.*

(9) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapes II cum scinios II relinquit in potestate de Gischafret de Ioncars ut benefeciset salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.*

(10) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et ad Ermengars, cusina sua, berrega I vermel, in tale captione ut donet ad Odalva, femina, kamiso I.*

(11) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 989 (testament sacramental del difunt levita i jutge Guifré): *Et ad Benedicto notario camissa I.*

(12) **1039** Junyent-Ordeig, *DipVic* 993 (testament de la difunta Garsenda): *Et concessit ad filias suas III^{or} litos de drapos et alifafes III et gundelas II et peliscia I et camisos II et plumascio I.*

(13) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Sicard nepta mea III lectos de drabs et coisinos II de camis II, de cota I optima et sauenas II.*

(14) **1047** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 339 (testament d'Adaleda): *Et a Transgoncia femina camisa I et guaramballo I pellicia I cotidiana et oralos II cotidianos et guadenga I et porchastra I et aguila, camisa I et guaramballo I et pelliciono I et flado I de canamo. Ad Ermessindis oralo I obtimo et de flado unde illa se faciat camisa et ipsum meum linum.*

(15) **1060** Bolòs, *Serrateix* 101 (testament de Ramon): *Et ipsas bragas meas et camissa et brager et calces et donella et pellis vendant et donent ipso [ad presbite]ros per missas.*

(16) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saccet I cum multas pecias de palii et chausa, et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuuanos.*

(17) **1074** AComtalPerg III 867 (donació feta per Guanalgod, fill de Ramon): *et donetis manducare et bibere et ipso vestimento: kapa [et] ionnella et kalces et brages et kamisa.*

(18) **1074** Baraut, *CartAndorra* II 7 Apèndix (testament d'Isarn Guadall): *Ad Sancta Margarita suo camiso.*

(19) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere bapthead de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin optimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis.*

(20) **1115** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 107 (testament sacramental de Joan Bernat): *Et debbat illi, fratri suo (...) gonela I et camisa.*

(21) **1135** Baraut, *DocUrgell* 1445 (testament de Guillem Tedball): *Ad altare Sancte Marie per unum camisum quem ei faciant manumissores II morabetinos.*

(22) **1158** DipTortosa 90 (fraternitat entre Bernat, arquebisbe de Tarragona, i Gaufred, bisbe de Tortosa): *post capitulum in loco secreto ad hoc idoneo pro quantitate peccati et modulo persone nudus vel camisa indutus corporalem subeat disciplinam.*

(23) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Unum pallium de pessel vermei cum penna de cuniculis et I bridal et I camisa de ranzam dimitto ut vendantur et dentur pro missis cantandis.*

(24) **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimitto camisas et femoralia mea pro missis.*

(25) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *uxori Iordani Bocatorta (...) I camisa et I bliaut.*

(26) **1182** Baraut, *DocUrgell* 1767 (testament de Ramon de Berguedà): *R. de Zort (...) camisa et brages de drap quem habeo apud Albespino.*

(27) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *et Ululiardi mee nepte I capsal et mantes et camissas et sauenas.*

(28) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad Iouan de Cervera unam camisam et bragas et çalces et çabates.*

Val a dir que l'exemple n° 3 també el trobem a Udina, *La successió testada 23*, que transcriu *camissos*.

Aquest mot, d'origen desconegut, penetrà en el llatí tardà per via dels soldats romans, que l'importaren de la Gàl·lia. Pels testimonis que hom n'ha pogut rastrejar, se sap que diverses llengües indoeuropees occidentals l'incorporaren a començaments de l'Edat Mitjana: segons les conjectures dels lingüistes, primer el germànic i el cèltic i després el llatí, el grec i l'àrab. Així doncs, del germànic hauria passat al gèl·lic o al celta i d'allà al llatí vulgar de l'època. Malgrat tot, Coromines (s. v. *camisa*) assegura que *és un problema embullat, obscur i que en definitiva resta sense resoldre*, tot deixant la porta oberta a tres possibles vies etimològiques: una herència indoeuropea –germànica– força incerta, un manlleu d'algun grup nòrdic –potser lapo-finès– o una importació transmediterrània.

La *camisia* constituïa una *tunica intima* fina de lli o llenç, generalment blanca, que es vestia directament sobre la pell, una peça que formava part de la roba interior dels individus d'ambdós sexes i de qualsevol estament social i que s'estengué ràpidament arreu: *Interula, interior tunica, haec est suparum, quod vulgo dicitur camisa* (PAPIAS, s. v. *interula*). *Camisilis*¹³³ era com s'anomenava la tela apta per a la confecció d'aquestes peces, malgrat que de vegades es confonia amb la *camisia* pròpiament dita. De fet, es tractava d'un element no massa allunyat del que s'havia utilitzat fins llavors, sobretot per part de les dones. Per boca d'Isidor (*Orig.*, XIX, 22) ens assabentem que hom dormia amb la camisa posada: *camisas vocari quod in his dormimus in camis, id est in stratis nostris*. Les *camisiae* solien ser tan

¹³³ Vegeu també l'article *camsil* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 368.

llargues com les peces de sobre, de manera que unes arribaven fins als genolls i d'altres fins arran de peus. Òbviament les camises dels rics –engalanades amb esplèndids brodats i mànigues postisses– tenien poc a veure amb les dels pobres, que sovint les vestien com a peça única. Val a dir que les mànigues soltes constituïen un signe d'ostentació i riquesa, motiu pel qual les dames les regalaven als galans com a penyores d'amor per tal que les lluïssin en els tornejos (RIQUER, 1999: 125). De totes maneres, subjectes als vaivéns de la moda, que les afaïçonava al gust de les tendències de cada moment, les *camisiae* devien haver experimentat canvis constants.

A més, a l'Edat Mitjana el mot *camisia* adquirí, per proximitat, altres significats, entre els quals destaquen l'alba litúrgica¹³⁴, un embolcall de drap, un cobertor per als cavalls i una funda per als llibres. Les variants gràfiques testimoniades en les fonts europees adopten tant la forma femenina com la masculina del substantiu: *camisa*, *camisia*, *kamisa*, *camisum*, *camisium* i *kamisso* en són les més productives.

De vegades es fa certament difícil destriar les peces laiques de les religioses, sobretot arran de la convergència de les formes masculines i les femenines. Així, el *camisum* citat en el fragment n° 21 podria referir-se al camis clerical. D'altra banda, no hem aconseguit desxifrar el sentit de *camisa sosalia* present en el passatge n° 7. No creiem, però, que tingui cap mena de relació amb *sosarium –lorica–*, ja que aquesta noció no casa en absolut amb el context del fragment citat.

Les acepcions suara esmentades es recullen també en els textos corresponents al català antic, en què el mot es documenta majoritàriament sota la forma de *camisa*: *Pus prop és a ta carn la camisa que la gonella, e pus prop és a tos ossos la carn que la camisa* (LLULL, *Doctrina pueril*: 109). Emparentat amb l'alt alemany antic *hemidi* –que ha desembocat en l'alemany modern *Hemd*–, aquest mot ha deixat traces en moltes de les llengües romàniques: en castellà *camisa*, en francès antic *cheminse*, en francès modern *chemise*, en italià *camicia*, i en provençal *camisa* i *camia*. D'altra banda, termes com *camis* en català, *chainse* en francès antic i *camice* en italià provoquen encara ara disparitat d'opinions: mentre Coromines (s. v. *camisa*) suggereix un **kamisi* gàl·lic com a font etimològica, Alcover – Moll (s. v. *camis*) els fa derivar del grec *κάμισον*, seguint les directrius de Sepulcri.

En definitiva, el mot *camisa* designa una túnica interior blanca, confeccionada amb lli o llenç, utilitzada tant per homes com per dones de tots els estaments socials. Les fonts catalanes altomedievals el testimonien des de mitjans del segle X fins a finals del segle XII. Si bé en un primer moment es registra gairebé exclusivament a la part central del territori

¹³⁴ Vegeu també l'article *alba i camiso* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 273-284.

estudiat, a mesura que avancen els anys es difon pertot arreu: primer s'estén per l'extrem nord i més endavant pel sud del Principat.

TUNICA

La documentació catalana altomedieval ha conservat uns quants passatges on s'esmenta la *tunica* en la seva accepció laica. Unes vegades es parla de túniques precisoses, mentre que d'altres el context deixa entreveure que es tracta d'un element simple i més aviat ordinari. Heus aquí els fragments esmentats:

(1) **1008** Junyent, *Oliba* II 8 (encíclica anunciadora de la mort de Seniofred, abat de Ripoll): *Et in eodem venerando altare habentur quaedam reliquiae beatae Virginis Mariae eiusdem gloriosae matris; videlicet de capillis eius; et de tunica quam ipsa texuit; atque de eius camisa.*

(2) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad sancti Saturnini cenobii vel monacis eius pellicia I et pellitiono I et tunica I^a.*

(3) **1038** Junyent-Ordeig, *DipVic* 966 (darrera voluntat de la difunta Odulina): *Et ipsas suas tunicas iussit unam dare ad filiam suam et aliam pro anima sua.*

(4) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 15, segona part (exposició sobre l'existència de relíquies al monestir de Ripoll): *nec non et de spongia qua Ioseph de Aritmatea et Nicodemus corpus Domini de cruce depositi absterterunt; et de pane eius coenae; et de sacratissima tunica.*

(5) **1095** Bach, *ACSolsona* 350 (acte de reconeixença de Sicarda i Silvà a la canònica de Santa Maria sobre els béns i llurs fruits deguts i no prestats): *dederunt mihi unum mulum et unam optimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura.*

(6) **1098** Baraut, *DocUrgell* 1156 (testament del canonge Isarn): *Et ad scriptore Raimundo et pater eius relinquo meam capam et tunicam atque pelliciam.*

(7) **1099** CDipSGirona 478 (testament del sacerdot Pere Bliguer): *Alteram uero cappam Berengario clerico. Ad Petrum Gilelmi clericum tunicam I.*

(8) **1130** Udina, *Comtes i reis* 11 (testament de Ramon Berenguer III, comte de Barcelona): *et mando ut mei elemosinarij teneant medietatem de dominicaturis et usaticis suis donec persolverent omnia ista debita et alia que hic scripta non sunt et induant CCC pauperes de tunicis.*

(9) **1130** Udina, *Comtes i reis* 12 (publicació sacramental del testament de Ramon Berenguer III, comte de Barcelona): *et mandavit ut sui elemosinarij teneant medietatem de dominicaturis et usaticis suis donec persolverent omnia ista debita et alia que hic scripta non sunt et induant CCC pauperes de tunicis.*

(10) **1145** CSCugat 961 (testament sacramental de Berenguer de Ripoll): *Dimisit Raimundo de Palomar et patri suo V morabetinos et suam tunicam.*

(11) **1171** DipPoblet 399 (cessió feta per Ramon, ermità de Vallbona): *Et mihi in unoquoque anno dabitur unam tunicam et cucullam et scapularium et II° paria caligarum et capellum rotundum.*

(12) **1175** DipPoblet 539 (testament de Berenguer, la seva muller Poca i de Pere i la seva muller Bernarda): *et Hospicium Iherusalem tunicam meliorem, et scribano XII.*

(13) **1180** DipTortosa 312 (testament de Bernat de Zara): *et dimitto illam tunicam meam grogam ad pauperem unum necessitatem eam habentem, et dimitto hospitale Dertuse I flazada et I lanzol.*

(14) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *filiolae mee de Gallucan I guadengam et touaies; Alaedi de Toron filiolo, aliam; Ermesendi de Mascharon aliam; Marie Sancti Andeoli, brisal; omnibus familiaribus quibus debeo, tunicas, cabdels et lanam.*

Tal com explicarem més avall, el terme *tunica* apareix en la documentació catalana altomedieval identificat amb la veu *tunicella*¹³⁵, corresponent a l'esfera eclesiàstica. En l'àmbit civil, tanmateix, fou una espècie de camisa interior lleugera que s'acabà assimilant a la *cota*. Ja entre els romans existia la *tunica*, que en aquell moment designava un vestit interior folgat utilitzat indistintament tant pels homes com per les dones. Hom acostumava a cenyir-lo amb una *cinctura* o *zona*, tot deixant als braços llibertat de moviments. Mica en mica, no obstant això, s'anà allargant fins a adoptar la forma d'una camisa talar. Un camí paral·lel seguiren les mànigues. En la vida quotidiana de l'època no era gens estrany portar la *tunica* com a vestit únic. Pel que fa a la seva ornamentació, si bé en un principi era una peça d'allò més senzilla, a mesura que passava el temps se l'ornava més i més, fins a desembocar en un element ricament brodat o engalat amb *fimbriae*.

Els textos corresponents al català antic testimonien a bastament el mot que ens ocupa sota la forma de *túnica*, idèntica a les veus castellana i portuguesa; el francès *tunique* i l'italià *tunica* acaben de confirmar la difusió del terme arreu de la Romània.

En definitiva, la *tunica* fou una peça talar lleugera i ricament ornamentada. La documentació catalana altomedieval testimonia aquesta accepció del mot que ens interessa tan sols durant els segles XI i XII, restringida gairebé sempre a la meitat nord del territori. Malgrat tot, a les acaballes del segle XII ja en trobem algun exemple provinent de l'extrem sud del Principat.

¹³⁵ Vegeu també l'article *dalmatica* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 323-330.

5. El calçat

CALCES NOCTERNALES

Tot seguit repassem els fragments corresponents al corpus català altomedieval on apareix citat el mot objecte d'estudi, que es presenta sota les variants *nutternalos*, *muzernalos*, (*calces*) *nocternales* i *niuternalos*:

(1) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *A Trasovario levita, capa mea et nutternalos et de linteo superpelicio I. Ad Oriola devota, pelica I.*

(2) **1015-1018** Junyent-Ordeig, *DipVic* 791 (testament de Guitard, levita i sagristà de la Seu de Sant Pere de Vic): *Et ad Erme[m]iro presbitero ipsa mea pellicia cum suo pellicio et muzernalos.*

(3) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et ad Wadall sacer remaneant ipsas meas calces blaves et nocternales. Et a Remon Cerdano remaneant alias calces de beregano.*

(4) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et a Guitard Casta ipsa mea capa et ipsa gonnella sive cum calcias. Ad Guifredo Papulino et ad Miro Oliba pellicias cum niuternalos.*

També anomenades *caligae nocturnales* o senzillament *nocturnalia*, les *calces nocturnales* –per raons òbvies, generalment citades en plural– constitueixen una veu composta d'ascendència llatina formada a partir del substantiu *calces* –derivat del llatí vulgar **calcea*, originat a partir del llatí clàssic *calceus*¹³⁶, ‘sabata’– i l'adjectiu *nocturnalis* –‘nocturn’–. Per oposició, doncs, als *matutinales calcios*, designaven unes sabates de nit –fins i tot potser una mena de mitjons gruixuts–, cosa que segurament hem d'entendre com unes sabates que hom usava dins de la llar, és a dir, més toves i còmodes: *Monachus defunctus, corpore lavato, vestitur staminea (...) et cuculla, caligis nocturnalibus et sudario, quod est de eodem panno, de quo staminea et caligæ, quæ in extremitate non sunt patulæ, sed consutæ*¹³⁷.

En darrer lloc, convé assenyalar que no hem trobat rastre d'aquest mot en les llengües neollatines, incloent-hi els estadis més antics de la nostra llengua.

Així doncs, les *calces nocturnales* constitueixen una mena de sabates utilitzades dins de la llar. El fet que les trobem tan poc documentades –els testimonis del nostre corpus es concentren en els territoris de Girona, Vic i Urgell entre finals del segle X i mitjans del segle XI– pot fer pensar o bé que es tractava d'elements poc usuals arreu –potser corrents només

¹³⁶ Vegeu també l'article *calces* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 177-180.

¹³⁷ MS. Constitutio Ansegisi Abbatis in *Chronicon Fontanellense*, a D'ACHERY, Lucae, *Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant*, pàg. 422, citat per DU CANGE, s. v. *caliga*.

allà on el clima fred ho exigia– o bé que no s’acostumaven a llegar de generació en generació –qui sap si perquè, com les sabates, eren peces que s’esquinçaven amb l’ús–.

CALCIAMENTA I CALCIATO

Els passatges que segueixen s’han extret de la documentació altomedieval conservada a Catalunya, que testimonia les formes *calciamentis* (abl.) d’una banda i *calciato* de l’altra:

(1) **1033-1046** Sanahuja, Àger 8 (enviament d’unes relíquies): *et portiunculas de Ligno et Sepulcro Domini deque vestimentis sive calciamentis Sanctae Mariae que ego ipse in Lodio (Podio) adquisivi.*

(2) **1040** Ordeig, Dotalies 164 (donació de relíquies): *mitimus tibi munera quantitate quidem parva set santitate plus quam dici potest magna, videlicet: et portiunculas de ligno et sepulcro Domini, deque vestimentis sive calciamentis sancte Marie que ego ipse in Lodio adquisivi.*

(3) **1161 o 1163** Alturo, Sta. Anna 366 (donació feta per Alfons I, rei d’Aragó i comte de Barcelona): *et det singulis annis cuilibet dictorum canonicorum pro uestiario centum solidos et pro calciato viginti solidos et pro panno lini alios viginti solidos.*

La veu *calciamenta* o *calceamenta* constitueix la forma de plural del terme llatí *calceamentum*, que deriva de *calceus* –‘sabata’–. Tant *calceamentum* com *calciatum* –que probablement no és més que un escurçament del mot anterior– representen conceptes genèrics per referir-se al calçat, sense especificar de quina mena: *Murecardo Regi Hiberniæ misit calciamenta sua, præcipiens ei, ut ea super humeros suos in die Natalis Domini per medium domus suæ portaret in conspectu nuntiorum ejus, ut inde intelligeret, se subjectum esse Magno Regi (Chronicon Regum Manniæ, LXXVI, anys 1066-1266, LANGEBEK, III: 219-220).*

El present concepte es mostra també viu en el món romànic. Les fonts catalanes antigues palesen l’existència de les formes *calciament*, *calçadura*, *calçament*, així com també *calçat*: *Yo no son digne inclinat sobre ne desligar la correga dels seus calçaments (Evang.: 34v).* La resta de llengües romàniques també n’han conservat vestigis, entre els quals destaquen *calzado* en castellà; *calçado* en portuguès; *chaussures* en francès; i *calzature* o *calzatura* en italià.

Així doncs, tan *calciamenta* com *calciato* designen el calçat de forma genèrica. Val a dir que les fonts catalanes altomedievales documenten el primer d’aquests dos mots ta sols pels volts de mitjans segle XI, mentre que el segon apareix una sola vegada i considerablement més tard –a la segona meitat del segle XII–. Podria ser, doncs, que hom no llegués el calçat, per la simple raó que s’esquinçava degut a l’ús continuat.

CALIGAS

La documentació catalana altomedieval ens ofereix testimonis de la veu *caligae* – sempre mencionada en plural –, que adopta les formes *caligas*, *challigas* i *caligarum* (gen.):

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *scrinios paria I ad vestimenta sacra salvandum; pectenemque eburneam I; tabulas eburneas II; caligas et sandalias paria III; amictos cum auro IIII; albas V, tres clicias et planas II; roquos IIII, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos.*

(2) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone, corporales V, amictos II lineos, et de challigas parilios III.*

(3) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I, et corporales V, et cruxina I, amictos lineos II, parilios III de caligas.*

(4) **1099** CDipSGirona 478 (testament del sacerdot Pere Bliguer): *Et dimitto Poncio clerico, pro suo debito (...) capam meliorem et caligas. Alteram uero cappam Berengario clerico.*

(5) **1171** DipPoblet 399 (cessió de Ramon, ermità de Vallbona): *Et mihi in unoquoque anno dabitur unam tunicam et cucullam et scapularium et II° paria caligarum et capellum rotundum.*

(6) **1186** Baraut, *DocUrgell* 1798 (testament de Joan Radolf): *Dimitto Gilelmo Radulfi unam vineam et caligas meas.*

(7) **1187** Baraut, *DocUrgell* 1812 (venda feta per Pere de Montellà): *Preterea iamdicta recepi a te I brisalt, I^{as} caligas.*

El mot *caligae* coincideix formalment amb el terme del llatí clàssic que designava les botes dels legionaris romans, *proprie dei soldati e degli ufficiali inferiori fino al centurione incluso. Erano scarpe chiuse, formate da una robusta suola ferrata alla quale era cucito il cuio tagliato a strisce, queste formavano una specie di rete attorno a piede e al tallone, lasciavano le dita scoperte e si allacciavano sopra la caviglia* (SETTE, 2000: 69). Isidor (*Orig.*, XIX, 34) n'intentava establir l'etimologia: *Caligae vel a callo pedum dictae, vel quia ligantur. Nam socci non ligantur, sed tantum intromittuntur.*

Ara bé, en l'època medieval el present terme adoptà, a més, l'accepció de calçat propi tant dels monjos com dels clergues. Du Cange (s. v. *caliga*) descriu així les *caligae* del monjo: *Erant porro caligae monachorum elevatae (...) Eaedem erant et follicantes, id est, laxae, neque nimis adstrictae.* D'altra banda, les *caligulae* no eren altra cosa que una versió més petita i

lleugera de les *caligae*, pensada per a les temperatures estiuenques: *Sic studio humilitatis ambitionem vestium fugiebat, ut nec ipsa calceamenta suscipiens clericorum, aut ultimis caligis in tempore hyemis, aut caligulis in tempore æstatis uteretur* (FULGENTIUS, *Vita*: 23). Quant a les *caligae nocturnales*, ens n'ocupem en un article a part¹³⁸. Tal com es pot apreciar en els passatges següents, que recullen tant la forma *caligae* com *calicae*, existien *caligae* de diversos models i colors, en efecte unes més aptes que les altres per a l'execució de determinades funcions eclesiàstiques: *Prohibemus etiam, ut clerici, prasertim beneficiati caligis cathenatis rubeis seu viridibus publice utantur* (*Statuta synodalia Cadurcensis, Ruthenensis et Tutelensis ecclesiarum*, MARTENE – DURAND, IV: 728); *In tunica et caligis coloratis cum maximo concursu populi gaudentis ad patibulum ductus est*¹³⁹; *Hic Ludovicus Italiam dum ingressus fuisset cum Clothario patre ad Casinense cœnobium possessiones universas ablatis restituit, et pannos nativos et grisos, calicasque cum guindis et ocreas fratribus concessit* (*Epitome Chronici Casinenses*, MURATORI, *Rerum Ital.*, II: 369).

Finalment cal afegir que no hem trobat indicis de la supervivència del terme *caligae* en les principals llengües romàniques, incloent-hi el català antic.

En definitiva, a l'època estudiada el terme *caligas* designa el calçat propi dels monjos i dels capellans, que el portaven tant en el transcurs de les funcions religioses com en la seva vida quotidiana. Això doncs, l'hem inclòs en aquest apartat dedicat a l'abillament laic perquè no sembla que tingui relació directa amb el culte. Testimoniada gairebé exclusivament a la meitat nord del territori la veu *caligas* és present tan sols en documents datats al segle X i al segle XII –si n'exceptuem un de l'any 1099–.

SABATES

Quant a la documentació catalana altomedieval, se n'han conservat poques mencions. Les variants trobades són: *zabate*, *sabates* i *çabates*. Vegem-les ara contextualitzades:

(1) **1136** Baraut, *DocUrgell* 1453 (testament d'Arnau de Prenyanosa): *A Bernad de Bonestar u mantel e unes zabate. A Marti e a Pere d'Estaon una gonela et unes calzes, una pellicia a Arnal de Bullis.*

(2) **1170** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 172 (testament de Joan Terroç): *Item debet mihi I gonellam et I calces et sabates.*

(3) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *Et relinquo ad Iouan de Cervera unam camisam et bragas et çalces et çabates.*

¹³⁸ Vegeu també l'article *calces nocturnales* al capítol dedicat a la indumentària civil: 193-194.

¹³⁹ *Annal. Victor. MS*, any 1315, citat per DU CANGE, s. v. *caliga*.

L'origen del terme *sabata* o *sabatum*, sinònim del llatí *calceus*, roman en la incertesa. Coromines (s. v. *sabata*) es planteja una possible ascendència occidental. Val a dir, però, que malgrat que s'esmera per treure'n l'entrellat conclou que la manca de dades fidedignes no permet assegurar les vinculacions lingüístiques que sembla haver-hi entre aquesta veu en el context romànic i formes similars conservades en algunes llengües eslaves i d'altres encara més orientals, com el turc o el persa. Avui en dia, el nostre mot *sabata* designa un tipus de cobriment per als peus que, a tot estirar, arriba fins al turmell. Ara bé, sembla que a l'Edat Mitjana s'utilitzava en un sentit molt més ampli i genèric, tot englobant gairebé qualsevol mena de calçat (DU CANGE, s. v. *sabbatum*¹). Precisament les fonts catalanes altomedievales corroboren aquesta idea, ja que mai no se n'especifica cap detall: ni la forma ni el material ni el color. Per raons òbvies, apareixen sempre en plural, formant un parell.

Les formes *çabates* i *sabates* eren les predominants en el català antic: *Al entrant de la ciutat, En Diria-hom se calçà calces vermelles que aportave, e calçà's unes sabates pintades, les quals se trigà a calçar longament per ço car eren stretes* (LLULL, *Mer.*, NCl., I, VIII, pròleg). En fi, el terme objecte d'estudi ha perviscut arreu de la Romània, oscil·lant entre el gènere masculí i el femení, si bé amb matisos ben diversos que contrasten entre si: mentre que el castellà *zapato*, el portuguès *sapato*, l'occità *sabata* i el basc *zapatu* es refereixen a un terme del tot neutre, el francès *savate* i l'italià *ciabatta* deixen entreveure, ja des d'antic, un caràcter pejoratiu. D'altra banda, l'àrab vulgar hispànic documenta la forma *sabbâṭ*, aliena a la llengua clàssica.

Així doncs, el terme *sabates* es refereix al calçat de manera genèrica. Es tracta d'un mot tardà que penetrà al nostre territori entorn del primer terç del segle XII. Els tres exemples conservats el vinculen a zones del nord del país.

CHABATONS

La forma augmentativa *cabatons* o *chabatons*, tan sols documentada entorn del tombant del segle XII, devia referir-se a un calçat més aviat tosc, potser uns esclops:

(4) 1097 CDipSGirona 472 (testament de Garsenda): *Ad sancti Iohannis eiusdem loci calces I et parilios II de cabatons.*

(5) 1112 CEGirona 210 (testament d'Eliardis): *Ad Gullielmum presbiterum meo scriptori, I pelles de gatos et Berengarii presbiter concedo calcias unas et chabatons.*

SOLAS

El corpus altomedieval conservat a casa nostra ens ofereix tres mostres del terme que ara mateix ens ocupa, sota la forma *solarum* (gen.) i *solas*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum visitos et vestas II et kapas III et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII, et sutolares parilia XV, et solarum parilia XL, et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II.*

(2) **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *Ad Bernard Arnall [...]juro et bragas et co[...] et parabsides II Et ad scriptore Oliva ca[na]das VI vi et plum[azo] optimo et solas I.*

(3) **1082** Baraut, *DocUrgell* 966 (testament d'Arnau Bernat): *Ad Gui[...]Cro]pafort quartera I de an[...], ad Bernard Arnall [...]viro et bragas et canada [...] et parabsides II Et ad scriptore Oliva canadas VI de vi et plum[...] optimo et solas I.*

El mot *sola* correspon a la forma vulgar del llatí clàssic *solea*, que designava la part inferior del calçat. No és estrany, doncs, que sovint se citin en plural o per parells. Du Cange (s. v. *sola*¹) suggereix, a més, que en determinades ocasions la present veu expressa o bé la sabata sencera o bé un tipus de calçat que els textos no ens permeten d'identificar amb més precisió: *In qua [arca] erant vestis una zindari ad instar jubba, velum unum listiatum et sola, vulgo calceamentum illius B. Martyris apud Monasterium idem asservarentur (Syracusanae ecclesiae episcopalis notitia secunda, PIRRO, I: 638); Quod si forte scissi et vetustate consumpti induruerint, licet sutori solas novas imponendo renovare (Order of Sempringham, II, DUGDALE, VI/2: XXXVI).*

Pel que fa als tres passatges del corpus català altomedieval en què apareix el terme que ens interessa, malgrat que la concisió del context no ens permet extreure conclusions definitives, sembla força probable que es refereixin a parells de sabates senceres, més que no pas a soles soltes. Potser el cas més dubtós és el n° 1, ja que al costat de *solarum parilia XL* s'esmenten *sutolares parilia XV*, que efectivament designen un tipus de calçat. Podria ser, doncs, que aquí es tractés de soles soltes, associades a les corresponents *sutolares*. El fet que la nostra documentació ens n'hagi llegat tan sols tres exemples podria fer pensar que eren peces que s'esquinçaven amb l'ús i que per tant no podien ser aprofitades per la següent generació.

El mot *sola* perviu també en els textos del català antic, en què predomina l'accepció moderna: *Unes botes (...) ab un pam de sola y claus barcarols* (PENYA, *Poesies*: 109). A més, el castellà *suela*, el portuguès *sola* i l'italià *suola* palesen la difusió d'aquesta veu a bona part dels territoris romànics.

En definitiva, el mot *solas* podia designar tant les sabates senceres com les soles del calçat. Val a dir que el corpus català altomedieval recull aquesta veu tan sols en documents de l'extrem nord el país. Quant a la localització cronològica, dels tres exemples registrats un correspon a mitjans del segle IX, mentre que els altres dos se situen a l'últim terç del segle XI.

SUTOLARES

La documentació altomedieval conservada en terres catalanes ens n'ofereix un sol exemple, que citem a continuació:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum vistitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII, et sutolares parilia XV, et solarum parilia XL, et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V.*

L'origen exacte d'aquest mot, sens dubte d'ascendència llatina, és força incert. Els estudiosos de l'època ja es dividien en dos grups a l'hora d'explicar l'etimologia del terme *subtalaris*, la pervivència romànica del qual no hem pogut constatar enlloc. Uns asseguraven que s'havia de vincular amb *solea*¹⁴⁰ –‘sola’–: *sotularis a solea*¹⁴¹; mentre que d'altres es mostraven convençuts que derivava de *tali* –‘taló’–: *Tali, de quibus caligæ nocturnales subtalares vocantur, quia sub talis sunt* (SCHILTER, s. v. *anali*).

En qualsevol cas, es tractava d'un tipus de calçat lleuger –no resulta estrany, doncs, que se cités sovint en plural o per parells– més aviat característic dels monjos, que l'utilitzaven sobretot a l'estiu com a calçat nocturn: *Calciamenta diurna paria duo, subtalares per noctem in æstate duas, in hyeme vero soccos* (*Capitulare Aquisgranense*, XXII, any 817, WALTER, II/2: 316). Els testimonis de l'època ens el presenten ample i tancat: *Talibus, et ut ita dicam, dimidiis utebatur subtalaribus, ut superior pars pedum videretur tecta* (*Alia vita Sancta Gudilae Virginis*, II, BOLLANDUS, I: 525).

¹⁴⁰ Vegeu també l'article *solas* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 198-199.

¹⁴¹ Johannes (Balbi) Januensis et Breuiloq., citat per DU CANGE, s. v. *subtalares*.

D'altra banda, entre les variants gràfiques adoptades per aquesta veu en l'àmbit europeu destaquen *subtalaris*, *suttalaris*, *sutalaris*, *sottalaris*, *sotalaris*, *sotularis*, *sottularis*, *sataralis*, *subtolaris*, *subtularis*, *subtelaris*, *subtellaris*, *subtilaris*, *subtillaris*, *subtelaria*, *subtalarium*, *subtellarium*, *sutellaris*, *suttellarium*, *sutularis* i *sutularis*.

En definitiva la veu *sutolares* fa referència a un calçat lleuger per a les nits estiuenques, generalment utilitzat pels monjos. L'únic testimoni que les fonts catalanes altomedieval ens n'han transmès prové d'un document molt primerenc –de la segona meitat del segle IX– del Rosselló.

6. Els cinturons

BRAGER

Pel que fa al corpus català altomedieval, el terme *brager* hi apareix un sol cop, citat entre unes *bragas*, una *camissa* i unes *calces*. Probablement es tractava d'un element tan habitual que hom no considerava necessari llistar-lo ni en els llegats ni en els inventaris. No obstant això, no descartem el fet que aquest tipus de peces s'esquincessin sovint precisament degut a l'ús quotidià que se'n feia, cosa que explicaria la seva absència en els documents notariais esmentats. El fragment que segueix correspon, doncs, a la nostra documentació:

(1) **1060** Bolòs, *Serrateix* 101 (testament de Ramon): *Et a Miro, sacer, Castro Serras rema[neat ips]a mea capa. Et ipsas bragas meas et camissa et brager et calces et donella et pellis vendant et donent ipso [ad presbite]ros per missas.*

El mot *brager*, ja força romanitzat, prové del llatí *bracile* –també testimoniats com a *bracale* i *bracarium*–, derivat de *braca* o *braga*¹⁴². En les fonts europees adopta generalment les formes *bracile*, *brachile* o *brachiale*. El braguer, doncs, no és res més que una mena de cinturó, de vegades ornamentat amb una *fibula*, amb què hom se subjectava les *bragas*. Els autors de l'època ja l'identificaven amb la peça esmentada: *Cingulum, quod vulgo bracile vocatur (...) invenit. His accedunt antiquae et recentiores versiones bracile gallice reddentes sainture, aut ceinture. Boherio bracile est zona in qua bracae, et corrigiae quibus ligantur caligae dependent* (MARTÈNE, *Commentarius*, LV: 723). Una descripció més acurada ens

¹⁴² Vegeu també l'article *bragas* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 182-184.

l'ofereix Cassià (*Coenob.*, I, 6): *Est redimiculum est quod succinctorium, seu bracile nuncupamus quod descendens per cervicem et a lateribus colli dimissum utrarumque alarum sinum ambit, atque hinc inde succingit, ut constringens latitudinem vestiatur corpus, atque coniungendo componat. Hoc vulgo brabile, quasi brachiale, vocant, quamvis nunc non brachiorum, sed renum sit cingulum.*

Algunes llengües romàniques palesen la pervivència del nostre mot. El català antic el testimonia com a *braguer*: *Vestes la camisa e bragues noves e braguer blanch ab civella d'argent* (*Ordinacions*, BOFARULL, V: 272). D'altra banda, els termes *braguer* en castellà i *bragueiro* en portuguès n'evidencien una certa difusió entre les llengües veïnes.

En definitiva, el terme *brager* designa el cinturó amb què hom se subjectava les *brages*. L'únic document corresponent a les fonts catalanes altomedievales que el consiga prové de Serrateix i data de mitjans del segle XI.

CINTORIUM

La documentació catalana altomedieval ens ha transmès un sol exemple de la present veu, que reproduïm a continuació:

(1) 979 DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *Primi donare faciatis aurum meum vel argentum, gemis, anulos, sigillos, cintorium, renuum, pependulos, vasis et alia opera facta quum adoperare (...) totum ad Sanctum Petrum et Sanctum Primum.*

El mot *cintorium* deriva del terme llatí *cinctorium*, sinònim de *cinctum*. Ambdós es refereixen a un cinturó, *quo cingimur*¹⁴³, element que també s'anomenava *cingulum* o *zona*. Aquests accessoris de l'abillament laic solien correspondre a tires de cuir o tela destinades a subjectar els vestits a l'alçada de la cintura: *Vidi equidem cum nuper Romæ essem, allatam cardinali Magistro Petro Capuano corrigiam de corio salamandræ amplam velut cinctorium renum*¹⁴⁴.

Pel que fa als estadis més antics de la nostra llengua, el terme *cinturó* ja hi és ben present. El castellà *cinturón*, el portuguès *cinto*, el francès *ceinture* i l'italià *cintura* corroboren, a més, la vitalitat d'aquesta veu arreu de la Romània.

¹⁴³ Ugutio, citat per DU CANGE, s. v. *cinctorium*.

¹⁴⁴ Gervasius Tilleberiensis MS. de Otiis Imperial. part. 2, citat per DU CANGE, s. v. *cinctorium*.

Així doncs, en el corpus català altomedieval el terme *cintorium* hi apareix tan sols en un document de Girona datat a l'últim terç del segle X.

CORREGA

Els fragments que segueixen corresponen al corpus altomedieval conservat a Catalunya, on es documenten les formes *correga* i *choreg*:

(1) **1040** AComtalPerg II 278 (testament de Truitelda): *Et a Ledcardis, cotnata mea, gonnela mea et correga I de palio. Et ipsos meos drapos cum ipso capcal a viro meo Dela, cum ipsas tovalas.*

(2) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) et duos coltels, et dues goneles de fembra obtimes et una de omine, et I plomaç, et I choreg, et I borsa, et VII dineres, et I tosoras, et I cavadel, et I una rasora et III fauces.*

El mot *correga*, d'ascendència llatina, prové del terme *corrigia*, que designa un cinturó.

Aquesta veu adoptà les formes *corretja*, *correja*, *coretga*, *correia* i *correga* en català antic: *Lo barquer de la nau deu hauer del pelegri qui morra les sabates, el coltell e la correia* (*Consolat de Mar*, CXX). Quant a la resta de llengües neollatines, també l'han conservat, tal com palesen el castellà *correa*, el francès *courroie*, el provençal *coreia* i el portuguès *correia*.

En definitiva, la documentació altomedieval del nostre territori registra el mot *correga*, que designa un cinturó, tan sols en dues ocasions: l'una a mitjans del segle XI i l'altra a mitjans dels segle XII.

DECINTO

No hem trobat rastre d'aquest mot fora del corpus català altomedieval. Fóra bo assenyalar, a més, que tampoc no n'hem constatat vestigis en cap de les llengües neollatines, incloent-hi el català antic. Probablement, però, cal emparentar aquesta veu en certa manera deformada amb els termes llatins *cinctum* i *cinctorium*¹⁴⁵, que designen un cinturó. El fet que en el fragment n° 1 s'esmenti al costat del mot *nastalas*¹⁴⁶ –un altre cinturó– reforça aquesta

¹⁴⁵ Vegeu també l'article *cintorium* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 201-202.

¹⁴⁶ Vegeu també l'article *nastala* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 203-204.

hipòtesi. El context n° 2, no obstant això, planteja certs dubtes, ja que hom cita la veu *de cintos* entre la roba de llit, cosa que resulta força incongruent. Malgrat tot, ja hem apuntat que els textos de què ens ocupem sovint agrupen elements de naturalesa diversa, cosa que provoca no poques confusions en la interpretació que en fan els estudiosos moderns. D'altra banda, l'expressió *de cinto cingelo*, que apareix en el mateix fragment, probablement no pretén sinó emfatitzar la funció del cinyell, element destinat a cenyir els vestits al cos. Heus aquí els esments conservats en el nostre corpus, que es redueixen a *decintos* i *de cinto* –segurament una errada de transcripció, ja que més aviat esperaríem la forma *decinto*–:

(1) **944** Junyent-Ordeig, *DipVic* 224 (venda feta per Senior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIIor.*

(2) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapas III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II, ragio (...)* *Et concessit ad Iaghinta cota I rubia et de cinto cingelo I, portella I, tocella I.*

Segons la nostra opinió, doncs, el mot *decinto* correspon a un cinturó. Les fonts altomedievales de Catalunya el documenten tan sols entre mitjans del segle X i principis del segle XI.

NASTALA

Són ben pocs els fragments altomedievales de Catalunya que ens han llegat el terme objecte d'estudi. Les variants consignades són *nastalas*, *nastala* i *nastales*:

(1) **944** Junyent-Ordeig, *DipVic* 224 (venda feta per Senior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIIor.*

(2) **981** DipOsona 1355 (últimes voluntats d'Ermetruit): *Et iussit dare pro anima sua cota I blava, et alia cota iussit dare a predicta Sendeleva, et iussit dare nastala una ad Livolo femina, et domum Sancti Iuliani iussit dare plumatio I, et de suo lino quod abebat iussit facere alba una ad predicto Sancto Petro.*

(3) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *et ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapas II cum scinios II relinquit in potestate de Gisshafret de Ioncars ut benefeciset*

salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.

Val a dir que el fragment n° 3 també el trobem a Udina, *La successió testada* 127, que transcriu *naftales*, segurament fruit d'una mala lectura de la *s* llarga.

Provinent del germànic *Nestel* –*pendiculum*–, el mot *nastala* no sembla pas haver tingut una interpretació unívoca per part de les fonts medievals: unes l'identifiquen amb una veta o una mena de cinturó: *Nastuli, dicuntur illæ vittæ subtiles, quæ solent in albis et in superpelliciis ad stringendum circa collum; et quandoque improprie ponuntur pro modulis vel nodulis*¹⁴⁷; altres el consideren una fíbula: *Et hoc nastrale .i. fibula, quæ restringit pallium, circa collum* (MAI, *Thesaurus*, s. v. *nasus*). A la vista del següent passatge, ben revelador, ens decantem per l'accepció que vincula la present veu a un cinyell: *Duo nastuli seu duæ cordulæ, quibus amictus ante pectus ligatur, significant intentionem et finem*¹⁴⁸.

Les formes, sovint en plural, documentades pels textos medievals d'abast europeu inclouen *nastala*, *nastola*, *nastula*, *nastila* i *nastulus*.

Pel que fa a la documentació altomedieval corresponent al nostre territori, sembla que efectivament el mot *nastala* designa una mena de cinturó, documentat entre draps, peces de roba i accessoris. De fet, a l'exemple n° 1 apareix llistat al costat de *decintos*¹⁴⁹, cosa ja de per si prou significativa.

No tenim constància que el català antic hagués conegut cap derivació del terme que ens interessa. De fet, entre les llengües neollatines, només ens hem topat amb un mot que s'hi podria emparentar: la forma italiana *nastro*, utilitzada per Dante (*Par.*, XV) en referir-se a una veta o una cinta: *né si partì la gemma dal suo nastro*.

En definitiva, les fonts altomedievals objecte d'estudi tan sols documenten el mot *nastala*, que designa un cinturó, a les zones d'Osona i d'Urgell entre mitjans del segle X i el primer terç del segle XI.

¹⁴⁷ Glossæ Biblicæ anonymi ex Bibl. reg., citat per DU CANGE, s. v. *nastalae*.

¹⁴⁸ Joh. Coleti Glossa in Statuta Trecensia XIV. sæc. fol. 6. edit. 1530, citat per DU CANGE, s. v. *nastalae*.

¹⁴⁹ Vegeu també l'article *decinto* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 202-203.

7. Els barrets

CALOTA

Les fonts altomedievales de Catalunya recullen una sola menció al mot *calota*:

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et alio sacot cum pecias de palii apud alias pecas, et chamalegas et ligatures III cum pecas de palii, et stola I de palii cum calota I, et capela de fres.*

Els rastres més antics del present terme els trobem en la forma del baix llatí *calautica*, que designava un tipus de barret de dona. Es tracta, no obstant això, d'un mot d'origen obscur, sens dubte emparentat amb l'àrab *kalláuta* –‘capell’–. A l'època que ens interessa la veu *calota* feia referència a un barret rodó de dimensions reduïdes, així com també a un tipus de cobriment de cap utilitzat pels eclesiàstics, tal com ens mostra el passatge citat a continuació, que testimonia tant *calota* com *calantica*: *Clerici in sacris constituti (...) calanticas seu calotas sine capitiis non deferant*¹⁵⁰.

L'únic esment del mot *calota* conservat en el corpus català altomedieval s'integra novament en la documentació editada per Sanahuja. Malgrat que es tracta d'un inventari de béns vinculat a un individu seglar, el fet que la *calota* acompanyi una *stola* podria fer pensar que hom es refereix, efectivament, al barret eclesiàstic de què hem parlat suara. Ara bé, el context no ens ho aclareix. Al capdavant el capell dels religiosos no acomplia cap funció dins de les manifestacions culturals, de manera que el consideràriem igualment part de la indumentària laica.

No tenim constància que el català antic hagués conservat vestigis d'aquest mot. En canvi, l'antic provençal documenta *calota* i el francès *calotte*.

CAPELLUM

En primer lloc fem un cop d'ull als passatges corresponents a la documentació altomedieval conservada a Catalunya en què se cita el mot que ens interessa. Les formes registrades són *kapello*, *capels* i *capellum*:

¹⁵⁰ Stat. synod. MS. eccl. Carnot., any 1550, citat per DUCANGE, s. v. *calota*.

(1) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Ad Anna de Buxetera banchale I et sellare cum kapello feltrenio.*

(2) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saca I alcot las unas de auctori, et capels VI de feltro et uno gris et alio de yanetas.*

(3) **1171** DipPoblet 399 (cessió feta per Ramon, ermità de Vallbona): *Et mihi in unoquoque anno dabitur unam tunicam et cucullam et scapularium et II° paria caligarum et capellum rotundum et unum cantarum olei ad quadragesimam intrantem, ad mensuram Tortose.*

El fragment n° 1 també ha estat editat a Udina, *La successió testada* 103, en què es transcriu *capello*.

Aquest diminutiu del mot *capa* s'adscriu a la vessant vulgar de la llengua llatina. Segons paraules textuais de Du Cange (s. v. *capellus*¹): *galerus, pileus, a capa, dictus, quasi parva capa, qua caput tegitur.* D'altres, tanmateix, preferien avivar l'art de l'etimologia popular: *capellus et hoc capellum, a capillus dicitur, quia capillos tegat et caput (...) vel quasi capitis pellis*¹⁵¹.

A l'època medieval designava un cobriment de cap, ja fos un barret –segurament una mena de casc, quan es vincula als homes d'armes– ja fos el caputxó corrent entre els monjos: *Nunquam in conventu capellos portant, nisi caputia desuper habeant*¹⁵². De vegades se subjectava amb un cordó. Quant al material emprat en la seva confecció, divergia considerablement atenent tant al poder adquisitiu de l'individu que l'encarregava, així com a l'ús al qual se'l pretenia destinar: palla, palma, cànem, pell, feltre, cuir, seda o lli. Es tractava d'un complement essencialment d'ús masculí, utilitzat per individus de qualsevol estament social: *Quoties per ullam villam majorem transierint ex more nunquam omittunt induere capellum* (BERNARDUS MONACHUS, *Ordo Chuniacensis*, I, 1, HERRGOTT: 138). La documentació llatina de l'època testimonia les variants *capellus*, *capellum*, *cappellus* i *kapellus*.

La noció de barret expressada pel mot *capellus* pervisqué tan sols en el romànic italo-gàl·lic (COROMINES, s. v. *capell*), on destaquen les formes *capel* i *capell* en català antic – aquesta segona encara viva en el català modern–, *capillo* en castellà antic, *capella* en portuguès, *capiel* en antic aragonès, *capel* i *capil* en mozàrab, *capello* en italià i *chapeau* en francès.

En definitiva, el terme *capellum* designa un barret d'ús masculí confeccionat amb tota mena de materials. Pel que fa al corpus objecte d'estudi, durant el segle XI apareix només a

¹⁵¹ Johannes (Balbi) Januensis, citat per DU CANGE, s. v. *capellus*¹.

¹⁵² *Statuta antiqua Cartusiensis* part 3, cap. 28. § 46. de Conversis, citat per DU CANGE, s. v. *capellus*¹.

l'extrem nord del territori. A l'últim terç del segle XII, no obstant això, ja s'esmenta a la zona de Poblet.

CHAMALEGA

Tot seguit reproduïm l'únic fragment del corpus altomedieval conservat a Catalunya en què apareix la forma *chamalegas*. El fet que s'insereixi en un context on predominen els accessoris com les *ligatures*, la *stola* o les *pecas de palii* –‘peces de seda’–, fa versemblant la interpretació semàntica que exposarem més avall:

(1) 1071 Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et alio sacot cum pecias de palii apud alias pecas, et chamalegas et ligatures III cum pecas de palii, et stola I de palii cum calota I, et capela de fres.*

És probable que el mot *chamalega* correspongui a la veu llatina *camelaucum* –també documentada com a *camelaucium* i, per metàtesi, *calamaucus*, *calamaucum* i *camelaucus*–, potser presa del grec *καμελάυκιον*. El present terme designa un barret confeccionat amb pèl de camell, d'on sens dubte li venia el nom: *Caput operiunt camelaucio, quod capitis tegmen est ex lana nigricante, ut natura illam dedit, textum, rotundum, altitudine semipalmare, in formam conchæ finiens, qua caput ingreditur, non undequaque rotundatur, sed ubi aures sunt, plagulae unguuntur, quibus aurium incommodis medentur. Nomen habet, ut ipse existimo, quidquid alii dicant, quod ex pilis camelorum ut plurimum texatur* (MORISANI, *De Protopapis*, XIII: 255). La majoria dels testimonis medievals que n'hem pogut resseguir, no obstant això, es refereix a l'abillament dels eclesiàstics. Tanmateix, segurament per proximitat, *camelaucum* adoptà també l'accepció de peça laica destinada a cobrir el cap i els muscles, que amb el temps desembocà en una espècie de casc defensiu que protegia fins i tot el coll, el *haussecol* –també *haussecollum*– o *histris*, que vulgarment s'anomenà *camallum*, és a dir, *capitii species hamulis et maculis contexta, quæ totum caput, excepta facie, et humerorum superiorem partem operiebat. Capitio isti, si quidem integrum esset, levior galea aptabatur. At si helmus, vel cassis spissior, caput tegetet, tum camallum ita cassidi annectebatur, ut collum et humeros tegetet, et ab adversariorum ictibus tutaretur* (DU CANGE, s. v. *camelaucum*).

El textos romànics també ens n'han transmès mostres, totes elles referides al caputxó de malles que vestien els guerrers sota el casc. En català antic destaquen les formes *capmall*, *capmay* i *capmayl*: *Va li tal colp donar per mig del cap ab la espasa, quel capmall que*

portaua vestit no li valch, quentro a les dents lo fene (MUNTANER, *Cròn*, 188). D'altra banda, el francès documenta *camail*, el provençal *capmalh* i l'italià *camaglio*, cosa que palesa una certa incidència del mot que ens interessa també en les llengües veïnes.

Així doncs, creiem que el present terme –tan sols testimoni a la documentació d'Àger a l'últim terç del segle XI– es devia referir a un barret de pèl de camell, conegut amb el nom de *camelaucum*.

COFIA

Val a dir que en el corpus altomedieval conservat en el nostre territori tan sols apareix un exemple del mot *cofia*, llistat entre peces que conformen l'armadura d'un guerrer –el n° 2–. No obstant això, ens sembla versemblant interpretar que la forma *rofia* del fragment n° 1 correspondria, de fet, a la mateixa realitat. Es podria tractar, sense anar més lluny, d'una errada de lectura. En qualsevol cas, la semàntica no ho contradiu pas. Observem ara els dos passatges esmentats:

(1) **1012** CSCugat 442 (establiment d'un alou a precari): *et per singulos annos dent census rofia I optima cervuna ad prefato cenobio, et post illorum obitum libere solidum ad integrum remaneat ad s. Cucuphati cenobii.*

(2) **1178** DipTortosa 298 (testament d'Huguzó Llobard): *et habeo unum azbercot et unas braoneras et una targa et una cofia et media peza de fustani et una centura de seda et duas canas e miga de panno linei tint in blau et unum superlectum bonum.*

L'origen del mot *cofia*, que el *GMLC* no recull, encara no ha estat desentrellat. Tot i ser recurrent en el baix llatí i durant tot el període medieval, els estudiosos el consideren un terme aliè a la llengua llatina. Tampoc no sembla pas d'ascendència àrabica, malgrat la seva difusió entre els diversos parlars d'aquesta família lingüística, tal com corrobora el diccionari àrabic atribuït a Ramon Martí (*Vocabulista*, 280), que inclou el terme *kūfiya* i el tradueix per *capellus*.

Efectivament la veu *cofia* designa una espècie de barret, un *tegmen capitis*, originàriament un ornament distintiu dels arquebisbes o un símbol d'investidura i més endavant adoptat com a mer sinònim de *capellus* o *bonetus*, per bé que en contextos guerrers se solia identificar amb la *coifa ferrea*: *Mitras in capite gestabant juvenes utriusque sexus,*

*quas vocabant bonetos, post capellos de lino, vel coffias, dehinc capellos de pilis cameli*¹⁵³; *Ut et galeatus posset ad bellum procedere, ad modum sui capitis ferreum tegumen fieri jussit, quod vulgo cophia dicitur, quam postquam Domini miles in capite sumpsit, eam ulterius non removit* (*Vita S. Guilielmi*, II, HENSCHEN – PAPENBROECK – BAERTS – JANNINCK – SOLLIER, V: 117). En constitueix una versió més refinada el que Alcover – Moll (s. v. *còfia*) descriu com un barret amb cèrcols de ferro i encoixinat, damunt el qual es posaven els guerrers el capmall o l'elm perquè aquestes peces de ferro no fessin mal al cap.

Les variants registrades en l'àmbit europeu són múltiples. A més de la forma *cofia*, destaquen *coffia*, *cofea*, *cufea*, *coifea*, *cofa*, *copha*, *cuphia*, *cuffia*, *coyffia*, *coysia*, *cucufa*, *cophia*, *cucufa* i *coifis*.

Quant als vestigis que les llengües romàniques conserven d'aquest terme, el català antic testimonia *còfia* –encara present en el català modern– i *escòfia*, el castellà *cofia*, el portuguès *coifa*, el francès *coiffe* i l'italià *cuffia*.

En definitiva, en la documentació altomedieval conservada a Catalunya el terme *cofia*, clarament vinculat a l'esfera laica, designa un barret. A inicis del segle XI el trobem a Sant Cugat, mentre que a finals del segle XII apareix per la zona de Tortosa.

TOCELLA

El mot *tocella* apareix una sola vegada en el corpus altomedieval conservat a Catalunya, fet pel qual no resulta gens fàcil esbrinar-ne el significat:

(1) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada 73* (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Iaghinta cota I rubia et de cinto cingelo I, portella I, tocella I.*

Es podria tractar d'un diminutiu del terme *toca*, de probable origen àrab. En aquesta llengua la veu *ṭāqiya* correspon a un barret que es col·loca sota el turbant, mentre que en persa designa una cinta de cap. En el llatí medieval, ara feia referència a una espècie de barret arrugat, adés a un capell ben corrent: *Nec deferant bonetum a retro longum, vulgo dictum togua*¹⁵⁴. La interpretació que n'acabem d'oferir no presenta objeccions semàntiques serioses, ja que en la nostra documentació hom llista el terme *tocella* al costat de peces de roba i accessoris laics –una *cota* i un *cinto*–.

¹⁵³ *Chronicon Vosiense*, cap. 74, citat per DU CANGE, s. v. *cuphia*.

¹⁵⁴ *Capitulum generale Sancti Victoris Massilie*, any 1506, citat per DU CANGE, s. v. *togua*.

La present veu tingué continuïtat en les llengües romàniques, tal com ho demostren les formes catalanes antigues *toca* i *tocha* –que al llarg del temps adoptaren diversos significats vinculats a la indumentària–, el castellà *toca* i el francès *toque*.

8. La resta d'accessoris

BENNELLO

La documentació catalana altomedieval testimonia un sol exemple del mot esmentat, sota la forma de *bennello*. El fet que el llegui una dona ja resulta prou revelador:

(1) **1050** Baraut, *DocUrgell* 634 (testament de Trasgonça): *et ipso meo bennello de palleo remaneat ad sanctorum Cosme et Damiani*.

Aquesta veu, de clara ascendència germànica, prové del mot *binda* –‘faixa’, ‘cinta’–, emparentat al seu torn amb l'antic alt alemany *binta*, l'alemany modern *Binde* i el gòtic *gabinda*. Tots ells deriven, en definitiva, del verb germànic *bindan* –‘lligar’–, que ha desembocat en *binden* en alemany modern. Probablement, tal com assegura Coromines (s. v. *bena*), el present terme fou introduït en el llatí vulgar tardà, com moltes altres paraules relacionades amb la indumentària i els teixits, per part dels legionaris i el seu seguici. L'ètim *benellus* presenta una desinència diminutiva *-ellus* ben característica de la llengua llatina, fet que ens revela l'essència del concepte: una cinteta. Muzzarelli ens ofereix una definició encertada de la veu *benda*, que contempla també la incidència de la forma diminutiva: *striscia di tela o di seta con cui le donne sposate si avvolgevano guance, tempie e fronte per ornamento e per trattenere i capelli. Si usava anche il diminutivo bendella* (MUZZARELLI, s. v. *benda*).

Si fem un cop d'ull al català antic, veurem que també hi són escasses les referències a aquesta veu en l'accepció suara presentada: *ab vna bena que en lo front lo sostenia, de safirs escolpits, en semblants letres brodada* (ROÍS DE CORELLA, *Sepul.*: 112). La majoria de les referències al terme *bena* es refereixen a una faixa amb finalitats terapèutiques.

Arran de la seva presència en totes les llengües romàniques, més enllà de l'atmosfera germànica de què s'ha fet esment més amunt, podem afirmar que el mot que ens interessa fou manllevat d'una herència indoeuropea comuna. En castellà ha derivat en *venda*; en occità

antic i francès antic en *bendel*; en francès modern en *bande*; i en occità modern, italià i portuguès en *benda*.

Així doncs, el mot *bennello* designa una cinteta amb què les dones es devien ornar els cabells o el front. Les fonts altomedievals catalanes l'esmenten una sola vegada, en un document de l'Urgell datat a mitjans del segle XI.

BORSA

Quant al corpus objecte d'estudi, ens ha transmès dos passatges en què se cita el mot *borsa*. Malgrat que un fa referència a un context eclesiàstic i l'altre a un de laic, considerem que la *borsa* no constitueix un element vinculat al culte religiós, de manera que incloem ambdós contextos entre els accessoris laics. Tot seguit presentem els dos exemples citats:

(1) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *calicem aureum I sine patena, et unum de argento cum patena, incensarios II, borsa I, camiso parado I, chasullas VI griceschas, amictos cum auro III, stollas cum scillis II et cum fanones, et alias IIIor cum auro et fanones, succintas cum auro V, et alias succintas III.*

(2) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere bapthead de Arnal Pere (...) dues goneles de fembra obtimes et una de omine, et I plomaç, et I choreg, et I borsa, et VII dineres, et I tosoras, et I cavadel, et I una rasora et III fauces.*

Derivat del llatí *bursa*, el mot que ens ocupa prové en última instància del grec *βύρσα*. Es tracta d'una bosseta generalment de cuir i ornamentada destinada a guardar-hi coses petites, sobretot diners i objectes de valor: *Cingitur ab eodem priore zona rubea de serico, in qua dependet bursa purpurea, in qua sunt duodecim sigilla pretiosorum lapidum, et muscus* (Doc. any 1191, SACCARELLUS, XXVI: 81). Les fonts medievals europees testimonien, entre d'altres, les formes *bursa*, *borsa*, *byrsa* i *byrsum*.

Quant a la pervivència romànica d'aquesta veu, el català antic recull les grafies *bossa*, *boça* i *borsa*: *Mes ma a la bossa e trague .xii. ducats en or* (MARTORELL, *Tirant*: 305). La resta de llengües romàniques també testimonien el terme que ens interessa, sota les formes de *bolsa* en castellà i portuguès, *bourse* en francès i *borsa* en italià.

En definitiva, el mot *borsa* remet a una bosseta de cuir que servia per guardar-hi diners o altres objectes de valor. El corpus objecte d'estudi testimonia aquesta veu en dues ocasions, una al segle X i l'altra al segle XII.

CAPUD LIGAMINE

Els passatges que segueixen corresponen a la documentació catalana altomedieval, que testimonia les formes *capud ligamine* i *chapud ligamine*:

(1) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II.*

(2) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et brisal I purpura feminile, et capa de oztori tota facta cum auro et chapud ligamine de auro, et parilios III de bogs de auro, et pomo I de auro, multos anulos ex auro.*

Es tracta d'un mot d'origen llatí compost de *caput* –‘cap’– i *ligamen* –‘cinta’, ‘llaç’, ‘banda’–. Malgrat que el *GMLC* (s. v. *caput ligamen*) el descriu com una *banda de tela con la que se tocaban las mujeres* que, tot fent-la passar per sota la barbeta, cobria el cap, bona part del front i les orelles, i que Balari (1899: 605) aventura la hipòtesi que es pogués tractar d'un gorro de dormir, des del nostre punt de vista caldria refutar ambdues propostes. Si partim de la idea que *ligamen* designa una cinta o un llaç, creiem més assenyat pensar que ens trobem davant d'una espècie de diadema o de banda merament ornamental que adornava el cap de les dones o amb la qual es recollien els cabells, accepció que sembla entreveure's en l'exemple n° 2, en què apareix un *chapud ligamine de auro*.

Present en la nostra documentació tan sols al segle XI, la veu *capud ligamine* devia referir-se a una mena de cinta ornamental amb què les dones es recollien els cabells.

GANT

La documentació catalana altomedieval relaciona els guants, en la majoria dels casos, amb les vestidures eclesiàstiques¹⁵⁵, així com de vegades amb l'abillament del guerrer. Val a dir que aquesta última vessant arrelarà profundament en els textos catalans antics. Els guants, que gairebé sempre es mencionen per parells, adopten aquí les formes *guais* i *gant*. Heus aquí els fragments que contenen l'esmentada veu en la seva accepció laica:

¹⁵⁵ Vegeu també l'article *guantos* en el capítol dedicat a la indumentària eclasiàstica: 361.

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et palillos XIII de guais de Luca, et V de Podio*.

(2) **1164** Sarobe, DipTGardeny 139 (présteu fet pel mestre fra Hug Gausfred i fra Arnau de Torroja): *emprestamus uno auzberg et unas braoneras et sua barbadoras et son gant ad vos domino Petro de Podio Viride. In tali convenientia que Petro de Podio Viride reddat isto auzberga et istas braohnera et sua barbadora ab son gant ad magister et ad alios fratres quali hora nos voluerimus habere*.

Provinent del mot fràncic *want* (ALCOVER – MOLL, s. v. *guant*) –les reminiscències del qual trobem, entre d'altres, en el baix alemany *wante*, el suec *vatte*, el danès *vat* i el neerlandès *want*–, la veu *guantus* s'introduí en un primer moment en el baix llatí gal·licà sota la forma de *wantos*, que designava un cobriment per a les mans, el que fins llavors s'havia anomenat *chirotheca: Tegumenta manuum, quæ Galli wantos vocant* (*Vita S. Columbani*, XXV, MABILLON: 13). Tal com acostuma a succeir amb els mots d'arrel forània, el terme que ens interessa prengué en llatí grafies ben diverses, en un intent de plasmar la fonètica originària dins de l'estructura de la llengua d'acollida. En les fonts europees destaquen les variants *guantus*, *wantus*, *wanto*, *vantus*, *gwantus*, *gantus*, *vantus* i *gannus*. Els passatges que segueixen donen una idea de l'ús que hom feia dels guants a l'Edat Mitjana, en la majoria dels casos vinculats a les investidures i a l'estament eclesiàstic, tal com ja hem apuntat tot just unes línies més amunt: *Ipsi monachi præfati cænobii afferant illi gantos duos, et duos cereos, cum duobus botis nectare plenis*¹⁵⁶; *Investivit inde capitulum traditione unius guanti* (*Instrumenta S. Flori*, IV, SAINTE-MARTHE, II: 135).

Convé subratllar que el sintagma *palillos de guais de Luca*, present en el passatge n° 1, correspon en realitat a una lectura errònia de *parilios de guants* provinents de la dita població italiana. D'altra banda, el *gant* del fragment n° 2 s'hauria de vincular a l'abillament del guerrer, com la resta de mots que apareixen en l'esmentat context.

Pel que fa al català antic, s'observa un canvi substancial en la semàntica del terme *guant*, ja que predominen més aviat els contextos laics, sobretot l'àmbit dels senyors i els cavallers: *pres un parell de guants que tenia un cavaller, e vals gitar en presencia de tuyt* (MUNTANER, *Cròn.*, 72). D'altra banda, malgrat que la forma de singular es manté bastant uniforme, el plural adopta diverses variants, entre les quals subratllem *guants*, *goants*, *gants*, *gans* i *guans*. Les llengües veïnes, al seu torn, també mostren la pervivència del mot objecte d'estudi, com ho proven el castellà *guante*, el francès i l'occità *gant*, i l'italià *guanto*.

¹⁵⁶ *Tabularium Caroffense*, citat per DU CANGE, s. v. *wantus*.

En definitiva, el terme *gant* designa un cobriment per a les mans. Les fonts altomedievales de Catalunya tan sols testimonien l'accepció laica d'aquesta peça en dues ocasions: la primera en la documentació d'Àger a l'últim terç del segle XI i la segona a Gardeny vers mitjans del segle XII.

ORALE

Tot seguit transcrivim els passatges corresponents al corpus català altomedieval en què apareix el mot que ens interessa. Val a dir que la present veu hi pren les formes *oralo*, *orales*, *orale* i *oralos*:

(1) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *Ad Oriola devota, pelica I. Ad Orseta, oves III. Ad Oruza, camiso I et oralo I. Ad Eiga, camisa I.*

(2) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada 73* (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II.*

(3) **1009** Udina, *La successió testada 75* (testament sacramental de Bofilla): *Et ad Iulia concessit pellitia I et orale I et guadengo I; ad Matresinda, orale I, drapo de lecto I.*

(4) **1047** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt 339* (testament d'Adaleda): *Et a Transgoncia femina camisa I et guaramballo I pellicia I cotidiana et oralos II cotidianos et guadenga I et porchastra I et aguila, camisa I et guaramballo I et pelliciono I et flado I de canamo. Ad Ermessindis oralo I obtimo et de flado unde illa se faciat camisa et ipsum meum linum.*

El mot llatí *orale* o *oralis* deriva del terme *os* –‘boca’–, cosa gens estranya si tenim en compte que la present veu designa un tros de roba, equivalent a un *sudarium* o a un *orarium*, amb què hom s'eixugava la boca: *Et accipiens oralem ligavit oculos suos, et tetendit cervicem; miles autem adducens gladium, finem imposuit martyrio* (*De S. Julio*, HENSCHEN – PAPENBROECK, VI: 661). Com veurem més endavant, també el *fanone* litúrgic rebia de vegades el nom d'*orale*¹⁵⁷. Tanmateix aquí ens limitem a analitzar la primera accepció, una espècie de tovalló.

Els textos corresponents als estadis més antics de la nostra llengua també documenten la veu *oral*, que designa un vel amb què hom es tapava la cara: *Aja I oral de sendat o d'altra cosa semblant negre que tinga denant los uyls* (*Alcoati*: 32). Finalment convé assenyalar que no hem reeixit a trobar testimonis d'aquesta accepció en les llengües que ens envolten.

¹⁵⁷ Vegeu també l'article *manipulo i fanone* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 334-343.

Així doncs, el mot *orale* designa una mena de tovalló per eixugar-se la cara que la documentació altomedieval de Catalunya testimonia tan sols entre finals del segle X i mitjans del segle XI.

SUDARIO

La documentació catalana altomedieval ha conservat un sol esment del mot que ens interessa:

(1) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 28 (carta-sermó escrit pel monjo Garsies de Cuixà): *Sunt reliquiae de sudario capitis Domini, in quo laborem passionis eius ab celsitudine divinitatis disiungitur et infirmitas nostrae cognitionis ab eius potentia tormentorum labore figuratur.*

El mot *sudarium* coincideix formalment amb la veu llatina clàssica, que designava un simple mocador. En el període medieval, però, experimentà una ampliació de significat, de manera que passà a identificar-se d'una banda amb la vestimenta eclesiàstica coneguda també amb el nom de *manipulus*¹⁵⁸ o *mappula* i de l'altra amb una espècie de vel que servia per embolicar el cap dels morts, així com amb l'abillament que vestien els monjos un cop morts – també anomenat *lavador*–.

Quant a l'únic testimoni que ens ha transmès el nostre corpus –datat vers mitjans del segle XI–, es correspon amb la segona accepció suara esmentada –un vel amb què hom embolicava el cap dels difunts–, tal com palesa el sintagma *sudario capitis Domini*.

9. Altres

ALOBETONO

Aquesta veu constitueix un altre dels mots que apareixen un sol cop en el corpus català altomedieval, cosa que no en fa gens fàcil la interpretació. Tampoc no n'hem trobat rastre enlloc més. Fixem-nos primer de tot en el passatge que ens interessa:

¹⁵⁸ Vegeu també l'article *manipulo i fanone* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 334-343.

(1) 1088 Miret, *ADocuments* 20, p. 13, citat pel *GMLC*, s. v. *alobetono*: *et concedo a Giriberto Guitardi alobetono I de tired*.

Certament es tracta d'un mot relacionat amb el vocabulari tèxtil, com ho prova el fet que l'esmentat *alobetono* hagi estat elaborat amb *tired*. Ara bé, discrepem de la proposta del *GMLC* (s. v. *alobetono*), que assumeix que es tracta d'una *determinada prenda de vestir* i l'intenta relacionar amb el terme *oved*. A aquestes hipòtesis hi hem de fer dues objeccions. En primer lloc, no està gens clar que el document parli d'una peça de roba; podria referir-se també a un drap vinculat al parament de la llar o a algun altre element de l'àmbit tèxtil. I, en qualsevol cas, l'*oved* no en designa pas una, sinó que correspon a una tela preciosa, cosa que ens porta a la segona puntualització: un tipus de teixit no pot haver-se manufacturat amb una altra mena de material que no sigui ell mateix. Per tant, convé refutar la hipòtesi que hom pogués interpretar el fragment esmentat com a 'oved de tired', ja que ambdós mots es refereixen a tipus de teixits. Malauradament, però, a la vista de les escasses dades a l'abast, no en podem afinar la definició.

CLENCA

Ens trobem un cop més davant d'un mot registrat una sola vegada en les fonts conservades, les traces del qual ens han estat impossibles de resseguir, tant dins com fora del nostre corpus. Pel context en què s'insereix, no obstant això, probablement cal identificar el terme *clenca* o bé amb una peça de l'abillament o bé amb un accessori de la vestimenta laica, ja que apareix citat al costat de *decintos*, *nastalas* i *camissas*. Tot seguit presentem el fragment conservat en la documentació catalana altomedieval en què s'inclou el mot esmentat:

(1) 944 Junyent-Ordeig, *DipVic* 224 (venda feta per Senior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIIor*.

GUARAMBALLO

El mot *guaramballo* apareix tan sols una vegada en el corpus català altomedieval. Fora d'aquest context, a més, no hem trobat indicis que permetin rastrejar-lo. L'única hipòtesi que

se'ns acut l'emparentaria amb la veu *bambacium* –una espècie de camisa de seda o d'un altre teixit fi–¹⁵⁹, de la qual certament constituiria una deformació gràfica considerable. La transformació de *ba-* en *gua-* o *wa-* no sorprèn en excés; les síl·labes finals *-ballo*, d'altra banda, es podrien confondre fàcilment amb *-bacio*; i el grup *-ram-* hauria gosat posar-se al lloc d'una simple *m*. Des del punt de vista semàntic, tanmateix, aquesta proposta no grinyolaria pas gens, ja que el mot s'insereix en un context en què predomina l'abillament secular, entre una *camisa* i un *pellicono*. Observem tot seguit el passatge on s'insereix el terme estudiat:

(1) 1047 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 339 (testament d'Adaleda): *Et a Transgoncia femina camisa I et guaramballo I pellicia I cotidiana et oralos II cotidianos et guadenga I et porchastra I et aguila, camisa I et guaramballo I et pelliciono I et flado I de canamo.*

¹⁵⁹ Vegeu també l'article *bambezo* en capítol dedicat a la indumentària civil: 180-182.

Capítol 3: L'ARREU DE LES CAVALCADURES

BULZA

Els textos corresponents al corpus català altomedieval ens ofereixen un notable repertori de formes gràfiques sota les quals es podia presentar aquesta veu: *bulgas*, *bulcias*, *bulzas*, *boldas* i *bolzas*. Repassem, a continuació, els passatges en què s'inclouen les variants tot just esmentades:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaça Baró): *et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelinco VIII, curtinas II, pellicas VI, et suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias III, et saccos VIII, et utres VIII, et bulgas dua parilia, et soccas VIII, et organas parilias III.*

(2) **900** Russell-Gebbett, *MCLT* 3 (donació feta per Richilda): *Et dono ibi de rebus majoris vel minoris bove I, vaca I cum suo vitulo, asino I cum suos utres et bulcias, porcoss VI, oves [], destriale I, aixata I, relia I, sogas II cum suo juvo, mapas parilio I, tovalia I, lecto I.*

(3) **991** DipGirona 531 (testament del prevere Delà): *Et ubi corpus meum requiescit donare faciatis misale I et leccionario I, caballo I cum sella et freno et asino I cum sua salma et ipsas bulzas et ipso stralgo et tapido I et coto I tacado et plumaco I.*

(4) **1026** ACUrgell, *Cart.* I 763 (Miret, *BRABL* VI, p. 351), citat pel *GMLC*, s. v. *bulcia*: *ad domum s. Petrus Rodas (...) somer I espanescho remaneat (...) ab ipso strato, sela, boldas et saccos.*

(5) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *In primis ad domum Sancta Maria cenobii Riopullensis, ubi corpus meum iubeo requiescere (...) ipsas meas duas mulas et ipso meo somer maiore cum ipsas bulzas et feltres II et tappido I et supralito I et mapes I.*

(6) **1037** Junyent-Ordeig, *DipVic* 958 (confirmació sacramental del testament del difunt Màger): *Et a Sancta Maria cenobii Riopulli iussit remanere ipso suo asino cum ipsas bolzas et ipsa sua mula et lito I et kallera I.*

El present terme, probablement provinent del llatí *bulga* o d'un derivat vernacle **bulgea* (*GMLC*, s. v. *bulcia*) –‘sac’ o ‘bossa de cuir’–, presenta en última instància ascendència cèltica. Si exceptuem el terme francès *bouge*, no hem trobat rastre de la veu *bulcia* en les llengües romàniques, incloent-hi el català antic.

Es tracta d'una mena de bossa o sac de cuir destinat al transport d'objectes que es col·locava sobre l'ase o el cavall: *Bulgias et manticas efferri coram et expilari imperavit* (WILLELMUS MALMESBIRIENSIS, I: 95). El *GMLC* separa *bulga* i *bulcia* en dues entrades

diferents. Nosaltres, tanmateix, hem preferit agrupar les dues veus dins d'un sol ètim, ja que al capdavant responen a la mateixa realitat. Les variants més habituals en la documentació llatina medieval d'abast europeu són *bulga*, *bulgia* i *bulcia*.

Així doncs, el mot *bulza* designa una mena de sac de cuir que, col·locat sobre una cavalcadura, servia per al transport de tota mena d'objectes. Atenent als testimonis que ens ofereix el nostre corpus, aquesta veu fou corrent a la meitat nord del territori durant el període que va de mitjans del segle IX fins a mitjans del segle XI.

CAPIZANA

El corpus català altomedieval ens ha transmès un sol testimoni de la present veu, datat a inicis del segle XI:

(1) **1014** Udina, *La successió testada 97* (testament sacramental de Guitard Negre): *et ipsum frenum blanco cum capizana superaurata, ad Sancta Maria de Riopullensis*.

Derivat del terme llatí *capitiana* –‘cosa pròpia del cap’–, el mot *capizana* designa el conjunt de corretges –generalment de cuir– que subjecten el cap de les cavalcadures.

Aquesta veu també apareix documentada en les llengües romàniques: a tall d'exemple, assenyallem el català antic *capsana* o *capçana*: *regnes de capsanes de cuyr groch* (Doc. any 1365, RUBIÓ, I: 207); i el castellà *cabezada*.

ORGANA

El corpus català altomedieval conté dos esments del mot *organa*, que registra les formes *organas* i *organes*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaça Baró): *et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II, pellicas VI, et suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias III, et saccos VIII, et utres VIII, et bulgas dua parilia, et soccas VIII, et organas parilias III*.

(2) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada 73* (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II.*

El present mot, usat sempre en plural, prové del llatí *organum* –‘eina’, ‘ormeig’–. Quant al seu significat, tenint en compte el context en què apareix, no devia distar massa del dels termes catalans que n’han derivat, *argadell* i *arganell*: *Ormeig compost de quatre o sis cistells de vímens, que es posen meitat a cada banda d'una bístia i serveixen per traginar gerres d'aigua, aviram i altres coses* (Alcover – Moll, s. v. *arganell*).

Així doncs, les fonts altomedievals de Catalunya documenten aquesta veu entre mitjans del segle IX i principis del segle XI.

SACA I SACO

Les variants adoptades per aquests termes en el corpus objecte d’estudi són: *sacos*, *saco*, *sagas*, *sagos*, *sacos* i *saca*. Vegem tot seguit els fragments corresponents:

(1) **998** Udina, *La successió testada 49* (testament del prevere Teudemund): *Et concedo ad seniori meo Aizo ipsa mea mula cum sua sella et freno et ipso asino cum suo strado et sella et parilio I de sacos et soga I et modio I de frumento et cavagos II et exadas II.*

(2) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada 73* (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Olalia, filia sua, oves II et drapos II de lito, et de cintos III, capciale I et cortina I et organes I, et orales III, veloso I, sacco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II.*

(3) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà 65* (testament sacramental de Bernat): *Et ad Berengero filio meo et ad Gerberga filia mea [± 5 ll.]lata I et v[e]llada I et plumbacios II et ipso asino cum strada et salma et soga et parerios II de sagas et unum de uteros.*

(4) **1023** Udina, *La successió testada 125* (testament del clergue Bofill): *Et kaficios III et sacos VIII de ordeo et pesos II et media emina et bovo I et medio de alio bovo.*

(5) **1071** Sanahuja, *Àger 28* (inventari dels mobles d’Arnau Mir): *et saca I alcot las unas de auctori, et capels VI de feltro et uno gris et alio de yanetas.*

(6) **1145** Rocafiguera, *Aiguafreda 23* (testament de Guillem Bonfill): *ad Sancti Martini Sentillas quarteras III annona cum sue saca.*

Val a dir que el fragment n° 3 també apareix a Udina, *La successió testada 112*, que transcriu *sagos*.

El terme *saco* deriva del llatí *saccus*, mentre que la veu *saca* no és altra cosa que una feminització de l’esmentat *saco* amb un valor augmentatiu afegit. Ambdós mots designen un

sac de tela generalment ordinària on es guardaven coses sòlides com podien ser els cereals o la roba. Tal com acabem d'indicar, la *saca* solia ser més grossa que el *saco*.

Els passatges de la documentació catalana altomedieval en què apareixen els mots *saco* i *saca* corroboren els usos tot just apuntats. De vegades, a més, aquests mots actuen com a sinònims de *bulcia*¹⁶⁰, ja que se'ls cita per parells formant part de l'arreu de cavalls i ases.

Pel que fa a la seva continuïtat en l'esfera romànica, en el català antic perviuen tant *sac* com *saca* –també *saqua* o *sacha*–: *Prengues caragols e mit-los en un sac de lin o de cànem*¹⁶¹. La resta de llengües neollatines, al seu torn, també conserven vestigis d'ambdues veus, entre els quals destaquen els mots castellans *saco* i *saca*; el portuguès *saco*; el francès *sac*; i els italians *sacco* i *sacca*.

En definitiva, tant *saca* com *saco* apareixen testimoniats en la documentació altomedieval de Catalunya durant el període que va de finals del segle X fins a mitjans del segle XII. Si bé la *saca* solia tenir més cabuda que el *saco*, ambdós termes designen un sac fet de teixit ordinari on es guardaven objectes sòlids com ara els cereals o la roba.

SACCET

La forma *saccet* constitueix una variant diminutiva del terme *saco*:

(7) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saccet I cum multas pecias de palii et chausa, et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra*.

D'altra banda, si les formes *sacot* i *saccot* presents en el passatge n° 8 fossin fidedignes representarien variants augmentatives de la veu *saco*, cosa que podríem interpretar com un sac més aviat rústic –de fet, tots els sacs ho són, de manera que semànticament no tindria massa sentit establir una diferència d'aquestes característiques–. Ara bé, a la vista del manuscrit original, ens veiem obligats a corregir la transcripció de Sanahuja, ja que llegim *saccet* i *sacet* i no pas *saccot* i *sacot*. Heus aquí el fragment de què parlem:

(8) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saccot II apud seda, et alio sacot cum pecias de palii apud alias pecas (...) et sacot I cum plata et pintines II de vivorii, et savana I zofia*.

¹⁶⁰ Vegeu també l'article *bulza* en el capítol dedicat a l'arreu de les cavalcadures: 218-219.

¹⁶¹ *Flos de les medicines*: 126, MS. del segle XV, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *sac*.

SELLA

Primer de tot fem un cop d'ull als passatges del corpus altomedieval conservat en terres catalanes que registren el mot objecte d'estudi:

(1) **951** DipManresa 27 (testament de Guisad, bisbe d'Urgell): *et equas XVI, et oves centum, et frenos duos cum alagmas et alio crucillato, et sella I de filo, et alio freno mulargdo cum alagma.*

(2) **vers 960** DipPallars 183, (donació feta per l'abat Levilà i els monjos del monestir d'Ovarra): *et IIII^{or} alias spatas, et IIII^{or} loricas, et IIII^{or} frenos granatos cum suas alaginas et II^{as} sellas granatas, et I^o motili et I^o ganabe pallia texta cum auro C solidos erat preciata.*

(3) **991** DipGirona 531 (testament del prevere Delà): *Et ubi corpus meum requiescit donare faciatis misale I et leccionario I, caballo I cum sella et freno et asino I cum sua salma et ipsas bulzas et ipso stralgo et tapido I et coto I tacado et plumaco I.*

(4) **998** Udina, *La successió testada* 49 (testament del prevere Teudemund): *Et concedo ad seniori meo Aizo ipsa mea mula cum sua sella et freno et ipso asino cum suo strado et sella et parilio I de sacos et soga I.*

(5) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Et ipsum meum frenum paratum, quam dedit mihi Suniarius comes, et ipsa sella quod dedit mihi Algalipha, et anapos II de argento mando vobis, ut de ipso freno vel de ipsa sella et de ipsos anapos ut opera faciatis ad Sancta Maria.*

(6) **1005** Udina, *La successió testada* 64 (testament sacramental de Guitard): *Sua lorica et sua spata et sua spata sella et freno, calcias, alambrugo, capa, camiso dimisit ad sacerdotes de Sancta Cruce ipsa medietate, et alia medietate ad monachos Sancti Cucuphati pro sacrificia.*

(7) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Ad sancta Maria Sedis Vicho Orgellensis sella meliore de argento et freno meliore de argento et ipso meo mantello meliore cum ipsos fiblallo de auro et .II. banchales et cortina una.*

(8) **1072** Baraut, *DocUrgell* 842 (testament de Pere Guillem): *Ipsa mulo nigro ad Arnal Ermengaud, et ipso meo palafret remaneat a Berenger Sanla cum sella et freno. Ipso meo mant martrimo ad clericos Sancti Antonini.*

(9) **1072** Baraut, *DocUrgell* 843 (publicació sacramental del testament de Pere Guillem): *Et suum cavallum cum sua sella et freno et scuto et lantea iussit remanere ad Bernardum Tgedmari, et suum mulum nigrum ad Arnallum Ermengaudi, et suum palafredum reliquid ad Berengarium Sanle cum suo freno et sella. Et suum mantum martrinum reliquid ad clericos sancti Antonini.*

(10) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et concedo ad Miro Guilielmi ipsa mea sella et sotsellas et freno. Et concedo ad Ermenardus presbiteri gonella I et bambezo I.*

(11) **1075** Constans, *DipBanyoles* 90 (testament de Bernat Bernat, bisbe de Carcassona): *et ipsum suum mulum cum ipsa sella et freno dimisit ad nepotem suum Bernardi Gaucefredi.*

(12) **1075** CEGirona 143 (publicació jurada del testament de Bernat Bernat, bisbe de Carcassona): *et ipsum suum mulum cum ipsa sella et freno dimisit ad nepotem suum Bernardi Gaucefredi.*

(13) **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimito etiam uxori mee Bernarde meum runcinum ferrandum cum mea sella [n]ova et freno, et II canas de rosseta rubea Montis*

Pessulani et I alechicenum rubeum, et mei manumissores redimant iam dictam rosseta et alechicenum pro ·VI· morabetinis.

(14) 1179 Sarobe, *DipTGardeny* 336 (donació feta per Bernat de l'Aguilella): *ego Bernardus de Aquilella dono domino Deo et Domui Milicie Templi meas armas, clipeum scilicet et galeam et sellam et spatam, et lectum meum cum plumaza et flazata et lençols et vanua et feltre de Yspania et unum mortarium.*

La veu *sella* coincideix formalment amb el terme llatí clàssic, que designava tant el seient de cuir que hom col·loca sobre les cavalcadures com un simple escó. A l'Edat Mitjana, no obstant això, es vinculava sobretot al món eqüestre: *Nulli licere in frenis et equestribus sellis et in balteis margaritas et smaragdos et hyacinthos aptare et de artificibus palatinis* (*Codicis domini Iustiniani libri XII*, XI, GODEFROY: 775).

En la documentació catalana altomedieval el mot *sella* es refereix en efecte, per bé que ara exclusivament, al seient sobre el qual hom cavalcava, tal com es desprèn dels contextos suara exposats.

L'accepció suara assenyalada del terme *sella* perviu en el català antic, que testimonia les variants *sella*, *sela*, *seyla*, *cella* i *cela*: *Yo mon cors viu, quel Rey de França en les sues selles que caualcaua, portaua a quartons lo senyal del senyor Rey Daragó* (MUNTANER, *Cròn.*, 37). Altres veus ben assentades dins de l'esfera romànica confirmen, a més, la presència del mot *sella* més enllà de les nostres fronteres: el castellà *silla*, el portuguès *sela*, el francès *selle* i l'italià *sella* en representen una bona mostra.

Per acabar convindria esmentar, encara que sigui de passada, que el nostre corpus també consigna dos exemples del mot *inselament* o *insellamentum*, que representa una derivació de la forma *sella* referida al *conjunt de la sella o albarda, corretges i altres guarniments que es posen a una bístia per a cavalcar-la o carregar-la* (ALCOVER – MOLL, s. v. *ensellament*). Vegem-los tot seguit:

(15) 1097 Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Sendred fidelissimo amico meo ipsa mea capa de pressent cum ipso meo inselament, cum .I. gadinga et .I. letiga et .I. plomaz.*

(16) 1103 Oleguer 23 (testament de Guerau Guitard): *Dimito nepoti meo Gerallo X uncias in meo cavallo et ipsum insellamentum et frenum et scutum et lanceam aliud vero quod remanet de ipso caballo.*

Efectivament la forma *ensellament* també es mantingué viva en els textos corresponents als estadis més antics de la nostra llengua: *Encualcada demunt l'ensellament d'una somera* (ROSSELLÓ DE SON FORTEZA: 221).

En definitiva, el mot *sella* designa la sella de les cavalcadures. Testimoniada en el nostre corpus des de mitjans del segle X fins a finals del segle XII, aquesta veu fou corrent

sobretot a la meitat nord del territori. No fou fins a l'últim terç del segle XII que es difongué també per les zones del sud del Principat.

SOGA

La documentació altomedieval conservada a Catalunya parla de la *soga*, testimoniada sota les formes *soccas*, *sogas* i *soga*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II, pellicas VI, et suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias III, et saccos VIII, et utres VIII, et bulgas dua parilia, et soccas VIII, et organas parilias III.*

(2) **900** ACondal 12 (donació feta per Riquilda): *Et dono ibi de rebus maioris vel minoris bove uno, vaca una cum suo vitulo, asino uno cum sous utres et bulcias, porcous VI, oves [] destriale I, aixata I, relia I, sogas II, cum suo iuvo, mapas, porilio I, tovalia I, lecto I.*

(3) **998** Udina, *La successió testada* 49 (testament del prevere Teudemund): *Et concedo ad seniori meo Aizo ipsa mea mula cum sua sella et freno et ipso asino cum suo strado et sella et parilio I de sacos et soga I.*

(4) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 65 (testament sacramental de Bernat): *Et ad Berengero filio meo et ad Gerberga filia mea [± 5 ll.]lata I et v[e]llada I et plumbacios II et ipso asino cum strada et salma et soga et parerios II de sagas et unum de uteros.*

El terme *socca* o *soga* prové d'una forma llatina tardana *soca*, segons Coromines (s. v. *soga*) potser d'ascendència cèltica. En qualsevol cas, designa una corda gruixuda sovint citada, juntament amb ases i cavalls, entre les eines del camp: *Si quis sogas furatus fuerit de bove iunctorio, componat sol. 6 (Edictum Rotharis, CCXCVI, WALTER, I/2: 737).*

El català antic també conserva el terme que ens interessa. En aquest cas, no obstant això, la varietat de grafies observades en els textos llatins s'unifica fins a desembocar en la forma moderna *soga*. La difusió d'aquesta veu entre les llengües vernacles veïnes l'evidencien el castellà *soga*, el portuguès *soga* i l'italià *soca*.

Així doncs, el present mot remet a una corda gruixuda probablement usada en les feines del camp. La documentació altomedieval conservada a Catalunya testimonia la veu *soga* a la meitat nord del territori des de mitjans del segle IX fins a inicis del segle XI.

SOTSELLA

El corpus altomedieval de Catalunya ens n'ha transmès un sol exemple, datat a l'últim terç del segle XI:

(1) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et concedo ad Miro Guilielmi ipsa mea sella et sotsellas et freno. Et concedo ad Ermenardus presbiteri gonella I et bambezo I.*

L'etimologia del present mot es presenta ben transparent. Compost de la preposició *sota* i del substantiu *sella*, designa un element –probablement un teixit– que es col·locava sota la sella. No tenim constància de la pervivència d'aquest terme en el context romànic.

STRALGO I STRATUS

Arran del fet que els mots *stralgo* i *stratus* remetent a un mateix concepte, hem preferit tractar-los conjuntament dins d'un sol article. En primer lloc exposem l'únic exemple del nostre corpus que registra la veu *stralgo*:

(1) **991** DipGirona 531 (testament del prevere Delà): *Et ubi corpus meum requiescit donare faciatis misale I et leccionario I, caballo I cum sella et freno et asino I cum sua salma et ipsas bulzas et ipso stralgo et tapido I et coto I tacado et plumaco I.*

A continuació ens fixem en les variants adoptades pel terme *stratus*, documentat a les fonts catalanes altomedievals com a *strado*, *strada*, *stratis* (abl.), *stratus* i *strato*:

(2) **998** Udina, *La successió testada* 49 (testament del prevere Teudemund): *Et concedo ad seniori meo Aizo ipsa mea mula cum sua sella et freno et ipso asino cum suo strado et sella et parilio I de sacos et sogas I et modio I de frumento et cavagos II et exadas II.*

(3) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 65 (testament sacramental de Bernat): *Et ad Berengero filio meo et ad Gerberga filia mea [± 5 ll.]lata I et v[e]llada I et plumbacios II et ipso asino cum strada et salma et sogas et parerios II de sagas et unum de uteros.*

(4) **1026** DipCardona 19 (testament del vescomte Bermon): *Et omne meum hauere quantumcumque inuenire poteritis in omnibus locis in auro et argento, pane et uino, et bestiariis omnis generis, uel stratis, palleis, laneis et lineis diuersis generis, et omnibus uasis quod a sanctis, uel hominibus, nobis ordinatis persoluere faciatis omnes debitos meos.*

(5) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (publicació sacramental del testament de Guillem Gualter): *Tres vero stratus cum quadam guadingna, excepto uno in quo illius ad monumentum deferrent corpus, et tres caldarias, excepta medioxima quam cessit sui precepti scriptori Berengario.*

(6) **1087** Baraut, *DocUrgell* 1038 (testament de l'ardiaca Miró Erimà): *Ex reliquis ergo trapetiis sive stratis singulos manchones precipio donare fratribus meis clericis dum sufficiat.*

(7) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Dimitto etiam eidem ospitio unum asinum cum strato et fune et VI quotos et VIII guadingas optimas et II alias et omnem meam lanam.*

El terme *stralgo* deriva del mot llatí *stragulum*, que al seu torn prové del verb *sternere* –‘cobrir’, ‘estendre a terra’–. Tal com ja hem vist més amunt¹⁶², la present veu designa qualsevol drap que cobreix una superfície, de manera que entre d'altres coses es refereix al conjunt de teixits que recobrien el matalàs d'un llit. Ara bé, en aquest article ens referim tan sols al *dorsuale stragulum*, una manta que s'acostumava a col·locar sobre les cavalcadures. No en va els passatges tot just aportats descriuen diversos elements de l'equipament eqüestre.

D'altra banda, cal identificar el terme *stratus* –que també té el seu origen en el verb del llatí clàssic *sternere*– amb una manta o un matalàs, cosa que s'adiu perfectament amb el context eqüestre en el qual s'integren els fragments esmentats.

Així doncs, tant *stralgo* com *stratus* designen una espècie de manta que es col·loca sobre ases i cavalls per tal d'ablanir la superfície on hom s'asseu. Mentre que el mot *stralgo* apareix documentat només a finals del segle X a Girona, la veu *stratus* fou corrent des de finals del segle X fins a inicis del segle XII, sobretot a l'extrem nord del territori.

UTERO

La documentació altomedieval conservada a Catalunya ens ha transmès dos fragments en què es parla d'*utres* o *uteros*. Probablement aquestes dues formes deriven del mot llatí *uter* –‘úter’–, que ja en llatí clàssic adquirí el significat de bóta de vi de cuir, precisament l'accepció que segons el nostre parer correspon als passatges del corpus esmentat, sentit que no tingué continuïtat en les llengües vernacles. Tal com observarem de seguida, en ambdós casos aquests recipients apareixen vinculats a l'equipament de l'ase:

(1) **900** Russell-Gebbett, *MCLT* 3 (donació feta per Richilda): *Et dono ibi de rebus majoris vel minoris bove I, vaca I cum suo vitulo, asino I cum suos utres et bulcias, porcos VI, oves [], destriale I, aixata I, relia I, sogas II cum suo juvo, mapas parilio I, tovalia I, lecto I.*

¹⁶² Vegeu també l'article *estrai, stramenta i stratus* en el capítol dedicat a la roba de llit: 58-61.

(2) **1018** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 65 (testament sacramental de Bernat): *Et ad Berengero filio meo et ad Gerberga filia mea [± 5 ll.]lata I et v[e]llada I et plumbacios II et ipso asino cum strada et salma et soga et parerios II de sagas et unum de uteros.*

En definitiva, el terme *utero* designa una bóta de vi de cuir vinculada a l'equipament eqüestre. Les fonts altomedievals de Catalunya el documenten tan sols a inicis del segle XI.

Segona part: ELS DRAPS ECLESIASTICS

Nous n'imaginons pas de culte sans ornements sacerdotaux, sans costume de l'officiant. Quelque l'aïcisé puisse-t-il être, l'habit du prêtre comporte les éléments sémiologiques d'une fonction : l'uniformité de la couleur, de la coupe, des entours de costume lui-même (...) A quoi s'ajouté, hors costume et appartenant au corps, le signe de la tonsure; mais ce signe, pour capital qu'il soit, et même s'il est vrai qu'un costume ne soit que l'extension et l'expansion du corps, est perçu de façon moins immédiate et moins consciente que l'habit. L'habit du prêtre est donc le signe de son appartenance à un groupe institutionnel et l'identifie à sa fonction (LASSALLE, 1986: 15).

INTRODUCCIÓ

Aquest apartat té com a objectiu primordial l'anàlisi dels draps vinculats tant al parament eclesiàstic com a la indumentària clerical, és a dir, els elements que al llarg dels segles s'han anat consolidant com a peces fonamentals del culte catòlic. Cal tenir present que en l'època que aquí estudiem l'Església dominava la cultura escrita i actuava de focus difusor d'un saber en certa manera imposat. Efectivament les manifestacions religioses i la litúrgia, com molts altres aspectes relacionats amb l'àmbit sagrat, ja foren objecte de recerca per part dels mateixos estudiosos medievals. I els draps culturals no se'n mantingueren pas al marge. Existeixen nombrosos tractats, tant merament descriptius com també filosòfics, que intenten dilucidar l'origen, l'evolució i el simbolisme d'unes peces que la tradició cristiana s'anà apropiant a mesura que passaven els segles. No obstant això, la majoria d'estudis es revelen tant parcials com sovint també esbiaixats, passats pel sedàs de les pròpies creences i supersticions. Arran del volum ingent de recerques i cavil·lacions sobretot entorn de la indumentària clerical, no ens ha pas de sobtar que poguem descriure els draps eclesiàstics d'una manera molt més precisa que no pas els civils, elements que a tot estirar acostumen a descriure's tan sols de retruc en els textos literaris d'antany.

La gran majoria dels draps culturals presents en el nostre corpus corresponen al parament de l'altar. Les funcions de les esmentades teles divergeixen notablement: mentre unes actuen de cobertors tant del mateix altar com del calze, d'altres responen més aviat o bé a necessitats pragmàtiques o bé a exigències merament ornamentals. Quant a la indumentària

clerical, val a dir que els vestits litúrgics aclaparen la major part d'informació a l'abast. Tanmateix no ens limitarem a estudiar les vestidures ortodoxes, sinó que també esbossarem les característiques de la resta de l'abillament que, tot i assumir un paper concret en les cerimònies culturals, no arribà mai a consolidar-se com a vestimenta litúrgica pròpiament dita –categoria reservada a l'alba, l'avit, el cíngol, el sobrepellís, el *subcinctorium*, la casulla, la dalmàtica, la tunicel·la, el pluvial, el maniple, el pal·li i l'estola–.

Esplaiem-nos ara una mica més en l'àmbit de l'abillament litúrgic, que és el que en definitiva desperta un major interès. Entenem per vestits litúrgics la roba que vesteixen els clergues ja sigui durant l'ofici de la missa, ja sigui en la resta de funcions que els són inherents com a representants de l'Església. Conseqüentment en queden excloses les peces que, tot i ésser inevitablement presents en el transcurs de les celebracions religioses, corresponen a la indumentària habitual del clergue en la seva faceta mundana, és a dir, en la vida quotidiana –s'estudien, per tant, en l'apartat dedicat a la indumentària civil–. Amalar (II, 15) ens aclareix el sentit dels vestits litúrgics: *Primo notandum est ita esse clericorum habitum constitutum in ecclesiasticis officiis, ut in omnibus christiano populo possit praeberere exemplum bonae conversationis.*

Segons el grau del clergue dins de la jerarquia eclesiàstica, li correspondrà el dret de portar determinades peces, mentre que d'altres quedaran fora del seu abast. Així, el papa vesteix l'avit, l'alba, el cíngol, el *subcinctorium*, l'estola, la tunicel·la, la dalmàtica, la casulla, el *fanone*, el pal·li, la mitra i el maniple. Aquest repertori, excepte el *subcinctorium* i el *fanone*, caracteritza també la indumentària dels arquebisbes. Quelcom semblant succeix amb els bisbes, que a més tampoc no vesteixen el *pallium*. L'abillament dels capellans, d'altra banda, consta de l'avit, l'alba, el cíngol, el maniple, l'estola i la casulla. Els diaques, al seu torn, porten l'avit, l'alba, el cíngol, el maniple, l'estola i la dalmàtica, mentre que als sots-diaques els són legítims l'avit, l'alba, el cíngol, el maniple i la tunicel·la. Els clergues de menor jerarquia, si la moda del moment així ho dicta, porten el sobrepellís en el transcurs de les seves funcions religioses. Cal assenyalar, no obstant això, que els clergues no vesteixen sempre totes les peces que pertocquen al seu rang, sinó que en fan gala tan sols en ocasions solemnes, com podria ser la celebració de la missa. En la resta d'actes és habitual substituir l'alba pel sobrepellís i la casulla pel pluvial, de manera que la indumentària se simplifica. Així doncs, depenent de l'acte que els toca oficiar vestiran unes peces o unes altres.

Les vestidures litúrgiques, especialment esteses dins de l'Església occidental, no són res més que un reflex dels vestits quotidians, i per tant profans, que la societat greco-romana utilitzava entorn del segle IV en la seva faceta pública. Tanmateix ja a partir dels segles IV i

V els vestits seglars comencen a experimentar canvis deguts a la influència de les noves tendències estètiques, mentre que les peces litúrgiques romanen fidels a la tradició, fruit del tarannà conservador propi de l'estament eclesiàstic. Així doncs, es fa patent la diferència entre clergues i laics, tant en l'aspecte extern dels vestits com, a mesura que passa el temps, en les prescripcions de l'ús de cadascuna de les peces.

Fóra bo aclarir, però, que els vestits dels clergues seculars fora del cerimonial eren molt semblants als dels laics, de manera que les lleis es mostraven en certa manera permissives davant la possibilitat que un religiós no fos reconegut com a tal; en aquest cas *si alguno lo feriere non será descomulgado por ello* (*Las siete partidas*, I, VI, L: 287).

Malgrat tot, no se'ns han conservat indicacions explícites vàlides arreu sobre la forma i confecció dels vestits vinculats al culte religiós, cosa que fa impossible tant afirmar l'existència de prescripcions irrefutables a l'hora de confeccionar les peces de roba eclesiàstiques, com ignorar o deixar de banda les possibles variacions per no considerar-les pertinents o d'acord amb la norma.

Convé no oblidar, a més, que ens movem en una època en què els rituals i les peces litúrgiques encara no s'han assentat del tot. No resulta estrany, doncs, que de vegades ens assaltin les incongruències. Ja hem remarcat que considerem peces litúrgiques només aquelles que tenen restringit el seu ús als oficis divins. Sovint és difícil, però, datar el moment en què un element assoleix una funció litúrgica determinada. En definitiva, *nicht jedes Gewand, das beim Gottesdienst getragen wird, ist ja darum auch schon ohne weiteres ein liturgisches Gewand* (BRAUN, 1964: 63). Els canvis quasi sempre provenien de Roma, des d'on s'expandien a la resta de territoris on el ritu romà juntament amb els seus costums i tradicions s'anava difonent. Així ho expressa Braun (1964: 27), un dels majors experts en el tema que ens ocupa: *die liturgische Gewandung (war), wie sie fast überall außerhalb Roms in Aufnahme gekommen war, nur das Nachbild römischen Brauches*. Tanmateix, la denominació de les peces litúrgiques recorre sovint el camí contrari: *Rom hat sich in liturgischen Dingen nicht bloß gebend, sondern auch nehmend verhalten. Es gab dem Abendland seine eigenen Kultgewänder, es nahm aber dafür im Laufe der Zeit von ihm die Namen derselben unter Aufgabe der ursprünglich römischen an* (BRAUN, 1964: 61).

Fóra bo fer esment també, encara que sigui a grans trets, dels colors litúrgics, és a dir, del ventall de colors que adopten els vestits emprats en el culte, que actualment respon a estrictes prescripcions segons al caràcter del dia corresponent. Avui en dia el canon de colors és homogeni a tot Occident amb l'única excepció de Milà, que, com en molts d'altres àmbits litúrgics, segueix les seves pròpies regles, vinculades al ritu ambrosià. Per bé que els antics

cristians ja havien distingit les dues peces litúrgiques més representatives, reservant el color blanc per a la dalmàtica i un to fosc per a la casulla, haurem d'esperar fins al segle IX per poder parlar de regles pròpiament dites, intents aquí i allà d'establir un criteri raonat enmig de tantes tradicions heterogènies –el ritu gal·licà en seria un bon exemple–. Més endavant, ja al segle XII, es pot afirmar que si més no a Roma hom se cenyeix a un canon de colors, recopilat per Innocenci III (I. 1, 65), que recomana emprar unes tonalitats determinades per als adorns o paraments litúrgics en dates assenyalades. Tanmateix tals prescripcions no brosten per generació espontània d'un dia per l'altre, sinó que són fruit d'un temps en què la teologia, la filosofia i l'art ja havien arribat a una certa maduresa, el misticisme floria i hom era capaç d'esbossar interpretacions simbòliques més acurades; d'altra banda, l'afluència de vestits de colors provinents del comerç amb Orient, juntament amb l'emergent indústria de la seda en sòl occidental, es revelen com a factors determinants en l'adopció d'un sistema de colors acabat de compilar. El canon d'Innocenci III consta de només cinc colors litúrgics –blanc, vermell, verd, negre i morat–, tots ells igualment apreciats, cosa que contrasta amb perspectives posteriors que amplien el ventall de colors alhora que atribueixen més valor a uns colors que no pas a uns altres. Val a dir que el canon dels cinc colors bàsics, si bé amb algunes modificacions, ha perviscut fins a l'actualitat. No obstant això, els paraments confeccionats amb teles d'or i plata, arran del seu valor material, tenen també cabuda dins la litúrgia. Així, els d'or poden substituir els de color blanc, vermell i verd, mentre que els de plata es poden portar en lloc dels blancs. No és en absolut obligatori que els abillaments litúrgics siguin llisos i d'un sol color, ans al contrari: generalment són abigarrats i llueixen tota mena d'estampats i ornaments. N'hi ha prou que un color predomini per tal que s'adigui al canon establert.

Cal aclarir que el fet que determinats dies exigeixin un color concret respon estrictament a motius simbòlics. Així, a tall d'exemple, el color blanc representa la puresa i la innocència, per la qual cosa s'adiu perfectament amb les cerimònies relacionades amb confessions, virginitat i consagracions d'esglésies i altars, així com també fa presents les vestidures angelicals durant la Pasqua i l'Ascensió; el vermell es vincula a les festes dels apòstols i dels màrtirs, tot simbolitzant la sang que van vessar per Crist, de la mateixa manera que durant la Pentecosta recorda les llengües de foc en què es féu present l'Esperit Sant; el negre era el color que hom acostumava a utilitzar com a mostra de dol en el trascurs de les misses de difunts, alhora que representava un símbol de penitència durant l'Advent i la Quaresma; el morat és considerat tan sols un substitut del negre; el verd, finalment, actua com un color a mig camí entre el blanc i el vermell, adequat per als dies en què no s'observa una

festivitat especial, ni tampoc dol o penitència¹⁶³. D'altra banda, el blau i el groc, que seran molt habituals en una etapa posterior de l'Edat Mitjana, estaven prohibits en aquell moment.

Convé tenir ben present, tanmateix, que ens trobem en una època en què els costums arrelats en cada territori difícilment cedien al control de la Seu Apostòlica. La unificació del culte –incloent-hi els vestits i els colors litúrgics– és un fenomen relativament modern. A l'època medieval, contràriament, el panorama era ben divers: cada diòcesi, i fins i tot en alguns casos cada parròquia, gaudia de tradicions i simbolismes propis, afaïçonats al llarg dels segles. Malgrat que alguns estudiosos han volgut relacionar l'origen del canon de colors amb les tradicions de l'Antic Testament, on només es contemplen quatre colors litúrgics –el blanc, el porpra, el jacint i l'escarlata–, vinculats a peces determinades i no pas a les festivitats i dates assenyalades del calendari litúrgic com succeirà en el ritu romà, sembla més adient fer-lo derivar de les tendències simbolistes nascudes al segle XII, que s'afanyaven a modelar interpretacions místiques en tots els àmbits del coneixement.

Òbviament les vestidures litúrgiques distingeixen el clergat –intermediari entre els feligresos i Déu– del poble. Es podria dir que revesteixen la naturalesa humana i en conseqüència inevitablement pecaminosa del sacerdot, de manera que tant ell mateix com els parroquians siguin plenament conscients de la tasca del religiós com a representant de Crist. Així doncs, *er wird duch sie [die kirchlich-gottesdienstlichen Gewänder] (...) 'entpersonalisiert'. Das heißt, er steht in seinem Dienst nicht als Privatier, vielleicht weil er so talentiert und begabt wäre, nicht einmal weil er dort steht auf allgemeines Verlangen. Die gottesdienstliche Gemeinde soll in ihm nicht den charmanten Nachbarn, den guten Freund oder ihren angeheuerteten Bediensteten sehen. Der Pfarrer steht dort 'in representatione Christi', auf Geheiß und im Auftrag Jesu* (TORGERSON, 2008: 12). De fet, sembla que al segle IX, un cop diferenciades amb escreix dels vestits reservats als laics, ja es pot parlar de peces litúrgiques beneïdes, tot i que en un principi només fou requisit indispensable per a l'amt, l'alba, el maniple, l'estola, la casulla i el cíngol, és a dir, l'abillament que lluïa el sacerdot durant la missa. Fins i tot tenim indicis per creure que a principis del segle VI ja es podria considerar que a Roma estava implantada la tradició de beneir els esmentats elements litúrgics. Encara avui en dia no és obligatori beneir la resta de vestits litúrgics, que pel sol fet de ser presents en el culte adquireixen un caràcter sagrat. D'altra banda, cal recordar que a dreta llei només el bisbe posseeix el privilegi de dur a terme la benedicció, que té el poder de santificar els objectes litúrgics. A la pràctica, tanmateix, s'otorga aquesta facultat a nombrosos sacerdots.

¹⁶³ cf. BRAUN (1964), pp. 739-747, on es mostra una visió panoràmica però alhora bastant detallada dels colors emprats al llarg de l'any litúrgic en l'època medieval.

Els vestits litúrgics són sens dubte el resultat d'una evolució estètica, però també en bona part d'un desenvolupament simbòlic que té poc de casual i arbitrari. En aquest sentit, dins de la càrrega mística que aquestes peces han anat adquirint al llarg dels segles, un cop incorporats a la litúrgia, podem distingir dues facetes: una de caire “moral”, vinculada a les virtuts del clergue, i una altra –apareguda al segle XII–, etiquetada com a “típica” pels erudits, relacionada amb la figura de Crist, a qui l'eclesiàstic emula i representa en tot moment. De fet, alguns han convingut que aquesta darrera vessant hauria d'anomenar-se més aviat “dogmàtica”, ja que té com a funció primordial recordar als fidels les ensenyances de la fe de Crist. Ja en època pre-carolíngia trobem testimoniades tals interpretacions associades a l'abillament litúrgic per part del ritu gal·licà, que atribueix un caràcter moral a la casulla i al pal·li, així com també a l'alba i l'estola diaconals. Ara bé, cal subratllar el to confús i sovint arbitrari d'aquestes reflexions tan primerenques, que se centren bàsicament a enaltir la puresa de l'alba –estimulades sens dubte pel seu color blanc–, vista com una projecció de la Resurrecció –un reflex de la qual s'aprecia en el curs vital del cuc de seda, productor natural del material amb què sovint es confecciona aquesta vestidura–. En l'època carolíngia s'obre el debat, encapçalat per Raban Maur i Amalar –el primer s'ocupa tan sols de l'abillament pontifical, mentre que el segon para atenció al conjunt de vestimentes litúrgiques–, sobre les atribucions místiques de les vestidures litúrgiques emergents. No els faltaren seguidors –que es feren ressò dels seus raonaments i els convertiren en estendards de les seves pròpies reflexions, transmetent així l'essència del coneixement dels mestres al llarg dels segles–, ni tampoc detractors –que els titllaren de fantasiosos impostors que enrarien l'esperit eclesiàstic amb les seves discussions i interpretacions infundades–. No obstant això, els liturgistes moderns veneren el seu esforç pioner, tal com s'endevina de les paraules següents: *Es lässt sich nicht leugnen, dass manches in den Deutungen Amalars gesucht, gekünstelt, kleinlich, verworren und Spielerei ist; aber es ist ebenso sicher, dass es wenige Männer im 9. Jahrhundert gegeben hat, welche an Geist und Scharfsinn Amalar überlegen oder auch nur gleich gewesen sind (...) Bei allen Sonderbarkeiten enthalten die Deutungen Amalars so viel des Schönen, des Großartigen und Erbaulichen, dass man darüber etwaige Spreu schon gern mit in den Kauf nimmt* (BRAUN, 1964: 703). D'altra banda, el *Rationale* de Durand fou també de gran importància a l'època, ja que compilava tot el que s'havia escrit fins llavors.

Si fins al segle XII hom havia centrat la simbologia dels vestits litúrgics en la vessant que hem anomenat “moral”, a partir d'aquell moment entra en escena la “típico-dogmàtica”, amb Rupert de Deutz com a capdavanter d'aquesta incipient i innovadora forma de pensament. Sicard i Innocenci III foren els cabdills del seu desenvolupament i de la seva difusió. Segons

aquesta perspectiva el clergue era vist com la representació dels sofriments, les virtuts i les ensenyances de Crist. El següent pas, que s'inicia al segle XIII –moment en què el poble s'involucra en el significat profund de la celebració de la missa–, s'ha denominat “dogmàtic-representatiu”, ja que l'abillament litúrgic –mitjançant cadenes, cintes, afibllalls i creus– fa més present el calvari de Crist, tot recordant de forma incruenta l'acte de la crucifixió. *Im Hintergrund steht insbesondere die Vorstellung, die Messe sei eine Erneuerung dieses Leidens* (BAUTIER, Robert-Henry – AUTY, Robert – ANGERMANN, Norbert, s. v. Kleidung). Lechner (1953: 116) hi afegeix que també cal tenir en compte el caire “moral-simbòlic” de les esmentades vestidures, *welche in den Gewändern jene Tugenden angedeutet sieht, die den Liturgen in seinem Leben schmücken sollen*.

D'altra banda, paral·lelament al que s'ha apuntat fins ara, al segle XII topem amb una simbologia efímera i ben diversa: l'oficiant, en representació del dolor i la crucifixió de Crist, protagonitza una lluita aferrissada contra l'enemic infernal. Així doncs, els vestits litúrgics projecten elements bèl·lics, que actualitzen una vegada i una altra a ulls dels espectadors les vivències del Redemptor: les sandàlies es converteixen en les grebes o gamberes, l'amit en el casc, l'alba en la cuirassa, l'estola en la llança, el cíngol en l'arc, el *subcingulum* en el buirac, la casulla en l'escut i el maniple en la maça. A vegades aquest to bèl·lic s'observa també en les pregàries amb què s'ofereix l'abillament litúrgic als aspirants en el transcurs de les cerimònies d'ordenació, que segueixen el ritu oficial i per la qual cosa sovint tenen poc a veure amb les interpretacions simbòliques aportades pels liturgistes, ja que acostumen a obviar les postures no considerades dogmàtiques, centrant-se més aviat en les virtuts de l'individu. Malgrat tot, els liturgistes mostren predilecció per les vestimentes sacerdotals en detriment de les pontificals –pròpies dels bisbes o prelats–. De fet, a partir del segle XIV pràcticament ja no s'especula sobre la naturalesa simbòlica d'aquestes darreres, sinó que se centra l'atenció en les primeres.

Quant als ritus orientals, tot i les diferències de forma, confecció i ús respecte de l'Església occidental, presenten bastants punts de contacte amb el ritu catòlic pel que fa a les vestidures litúrgiques, ja que també hi són habituals el cíngol, l'estola, el pal·li, una túnica inferior –que es correspondria amb l'alba– i un mantell superior –semblant a la casulla–. Cal no oblidar, malgrat tot, que l'Església oriental no constitueix en absolut una unitat, sinó que més aviat consta de diversos ritus, cadascun amb els seus costums, que sovint divergeixen entre si.

Convé tenir ben present que, tot i que a partir d'una determinada època ja existien normes relatives als colors, la forma, l'ornamentació o el teixit de l'abillament litúrgic, ens

trobem encara en un moment en què l'Església no regula tan estrictament com ho fa a l'actualitat la producció dels vestits utilitzats pels oficiants, per tant, no és estrany trobar descripcions de peces concretes que s'aparten de les indicacions eclesiàstiques –o, en comptades ocasions, de les prescripcions més o menys estrictes–.

Al llarg de la seva història la indumentària litúrgica ha anat evolucionant, segons les necessitats i els capricis sorgits a cada moment en un territori determinat. Mai no fou un conglomerat unitari i inamovible. Si bé Crist assentà les bases de la nova religió, confià als seus successors l'establiment i el desenvolupament de les formes culturals. Els canvis foren graduals i no es presentaren arreu al mateix temps ni amb la mateixa intensitat, de manera que es fa difícil establir divisions concretes en la història dels vestits litúrgics. Malgrat tot, hom distingeix quatre etapes: l'època pre-constantina; l'època que va des de Constantí fins a la Reforma Carolíngia del segle IX; l'època que va des de Carles el Gran fins al segle XIII; i del segle XIII fins a l'actualitat. Tot i que alguns estudiosos han volgut fer derivar l'abillament litúrgic cristià de les vestidures jueves presents en l'Antic Testament, aquesta procedència es pot apreciar –i encara de forma tangencial–, tan sols en l'alba i la mitra. En resseguir la indumentària del sacerdot jueu, així com la dels clergues de les jerarquies inferiors, hom s'adona de seguida que les poques similituds amb les vestidures dels clergues occidentals no permeten parlar en absolut d'una influència dels vestits culturals jueus sobre els cristians. L'abillament del sacerdot jueu constava dels *michnasim* o *feminalia* –una mena de pantalons de lli que arribaven fins a mitja cuixa–, la *kethonet* –una espècie de faldilla estreta de lli, també anomenada *linea subucula* o *linea stricta*–, l'*abnet* –el cinturó que a més de cenyir la túnica de lli constituïa un ornament particular del sacerdot, també conegut com a *balteus*–, el *meil* –la túnica superior de porpra blavosa que arribava arran de peus–, l'*ephod* –l'abigarrat i costós *superhumeral* que cobria els muscles i enaltia el sacerdot–, el *choschen* –una espècie de bossa decorada amb dotze pedres precioses i confeccionada amb el mateix material que l'*ephod*– i la *miznepheth* –la tiara, és a dir, el cobriment del cap, en forma de turbant o barret– amb el *ziz* –una *lamina* d'or que engalanava la tiara i que distingia el sacerdot superior–. Les jerarquies inferiors, al seu torn, portaven els *michnasim*, la *kethonet*, l'*abnet* i la *migbaoth* –una altra tiara–. Ara bé, sí que prové del judaisme la voluntat de diferenciar els vestits culturals dels quotidians, cosa que contribuï en gran mesura al desenvolupament de les vestidures litúrgiques cristianes.

Durant els tres primers segles del cristianisme –és a dir, en l'època pre-constantina–, els vestits litúrgics encara no es diferenciaven dels que s'utilitzaven en la vida quotidiana, tot i que no es pot pas descartar que les *vestes sacratae* de què fan esment alguns documents fossin

vestidures reservades exclusivament a la celebració de la missa o a actes vinculats al culte, cosa que palesaria una voluntat incipient de distingir les cerimònies religioses de la resta d'actes tant públics com privats. Ja en època de Constantí, un cop calmades les sangonoses persecucions de què els cristians foren objecte, mica en mica s'alcen veus que esperonen els oficiants a comparèixer davant l'altar nets i polits, abillats amb vestits que no utilitzessin quotidianament. El *Liber Quare* (242), una obra anònima –molt apreciada pels autors medievals– escrita entre els segles VIII i IX en què es plantegen diverses qüestions litúrgiques, ho justifica de la següent manera: (...) *Vnde sciendum est non cotidianis uestibus et pro usu communis uitae pollutis nos ingredi debere in sancta sanctorum, sed cum munda conscientia et mundis uestibus celebrare Domini sacramenta. Per uestes quibus utimur tantum in sanctis intelligimus non omnia secreta populo esse releuanda; ne si maiora se audierint ferre non possint, et quasi solido suffocentur cibo qui adhuc lacte nutriendi sunt. Locutio uero ad populum talis esse debet et tam grossa, ut ab eo intellegi ualeat.* Els bisbes i sacerdots, així com la resta d'eclesiàstics d'aquesta època tan primerenca, segurament només portaven una túnica, un cinturó i un abric –que a partir del segle III ja devia adquirir la forma de la *paenula*–. L'única excepció haurien estat els diaques, ja que arran de les múltiples tasques que el seu càrrec exigia es veien obligats a prescindir de l'abric, per raons purament pragmàtiques.

Tot i que les notícies que proporcionen els documents relatius al període que va del segle IV al segle IX són bastant deficientes, hom pot assegurar sense por d'equivocar-se que es tracta de l'estadi més fructífer pel que fa al desenvolupament de l'abillament litúrgic. El fet que l'Església es trobés a recer de les persecucions i pogués mostrar-se públicament influí decisivament a l'hora de fixar l'ús de determinades peces destinades al servei cultural. A mesura que l'abillament litúrgic s'anava diferenciant dels vestits quotidians laics, s'incorporaven distintius eclesiàstics –com el pal·li papal o l'estola–. Entorn del segle VI, doncs, ja es devia haver conformat l'essència de les vestidures litúrgiques, que hom començà a portar sobre les *vestes communes*. Aquest procés, impulsat a parts iguals per les prescripcions eclesiàstiques i pels costums i usos que arrelaven heterogèniament aquí i allà, culminà amb la benedicció de les vestimentes destinades al culte religiós. Tanmateix val a dir que la seva confecció, bàsicament d'influència greco-romana, encara presentava notables similituds amb la roba de gala dels ciutadans laics. A grans trets, l'abillament que lluien els eclesiàstics de principis del segle VII –que destacava per la seva austeritat– era el següent: en el context hispànic els sots-diaques portaven una túnica; els diaques, l'alba i l'estola; mentre que els sacerdots i els bisbes s'engalanaven amb l'alba, el cinturó, l'estola i la casulla. A la Gàl·lia els minoristes vestien l'alba; els diaques l'alba i l'estola; i tant els sacerdots com els

bisbes portaven la túnica, el cinturó, l'estola o el pal·li i la casulla. A Roma, al seu torn, els minoristes vestien l'alba i la casulla –tot i que potser també la *mappula*–; i els diaques, els *udones*, els *campagi*, la dalmàtica, la *mappula* i una túnica inferior –l'alba–. Malgrat que la documentació sobre l'abillament sacerdotal a la ciutat romana és escassa, podem suposar que els capellans portaven l'alba, el cinturó, la *mappula* i la casulla. Per últim, el papa vestia els *udones*, els *campagi*, l'alba, el cinturó, la dalmàtica, la casulla, la *mappula* i el pal·li; no se sap del cert si ja portava la *tunica* o *dalmatica linea*. Convé tenir sempre present, no obstant això, que Roma rebé influències d'altres territoris, tant orientals com occidentals. Per contra, la influència romana tampoc no passa desapercibuda arreu on s'implantà el ritu romà.

A tot estirar entorn del segle VIII el culte romà, ja present en la resta del territori italià, s'assentà en els dominis anglesos, hispànics i gèl·lics. Pel que fa a la Marca Hispànica, el ritu romà es degué implantar del tot vers mitjans del segle IX, moment en què els francs comencen a reconquerir els comtats catalans, sotmesos als àrabs de principis del segle VIII ençà. L'emperador franc Carlemany conquerí la ciutat de Barcelona a inicis del segle IX, mentre que Guifré el Pilós aconseguí fer-los recular fins al riu Llobregat mig segle més tard, tot obligant la població ibèrica que habitava aquelles terres a convertir-se al cristianisme. Així, a mesura que proliferaven els monestirs benedictins introduïts pels vencedors –veritables centres d'expansió de la nova litúrgia–, s'anava abandonant el ritu hispànic –també anomenat visigòtic o mossàrab–. Malgrat que alguns comtats hispànics del nord de la península –sobretot Navarra i Astúries– es mostren contraris a l'adopció del ritu romà perquè no volen sotmetre's al poder imperial dels carolingis, acaben cedint, de manera que a mitjans del segle XI l'antic ritu ja havia estat suplantat pràcticament arreu. La documentació catalana altomedieval objecte d'estudi –els textos més antics de la qual daten de la segona meitat del segle IX– ja reflecteix, per tant, les tradicions i la indumentària vinculades al ritu romà.

Els segles IX i X destaquen per la introducció de noves peces litúrgiques –la *cappa*, el sobrepellís, les sabates pontificals, la mitra, el *subcinctorium* i el birret–, així com també per la modificació en l'ús de peces ja establertes en el conjunt de l'abillament cultural. Una vegada més, Roma i la resta de territoris s'influeixen mútuament, tant pel fa als vestits en si com a les denominacions que els identifiquen. Al segle XII, a més del canon de colors, sorgeix la tendència a ornamentar les vestidures litúrgiques –especialment les pontificals– amb elements de valor extraordinari –cosa que palesa el prestigi que els bisbes havien adquirit dins de l'estament religiós–, fet que de vegades obligava a formular sentències com la que citem a continuació:

(1) **1130** Oleguer 92 (carta del papa Innocenci II sobre disciplina eclesiàstica): *Precipimus etiam quilibet tam episcopi quam clerici in stamentis inhabitum corporis Deo et hominibus placere studeant et nec in superfluitate cissura aut colore vestium, intuentium, quorum forma et exemplum esse debent, offendant aspectum sed quilibet eorum deceat sanctitatem.*

A inicis del segle XIII el caràcter i l'ús de l'abillament litúrgic ja contenia l'essència del que coneixem avui en dia. Les úniques modificacions que a partir de llavors es durien a terme tindrien a veure amb la forma, l'ornamentació i el teixit emprat en la seva confecció. Val a dir que imperava la tendència a la decoració valuosa, fruit entre d'altres factors del floriment de la indústria de la seda en sòl europeu i de la voluntat d'exterioritzar el poder de què gaudia la institució eclesiàstica. Els segles XVI i XVII experimentaren un retrocés en l'esmentada exuberància. No obstant això, després d'un intent de recuperar l'essència medieval, al segle XIX l'Església brostà de nou, cosa que repercutí una vegada més en la confecció dels vestits litúrgics. Així doncs, tal com molt bé resumeix Braun (1964: 784), *die heiligen Gewänder sind weder das Ergebnis des Zufalls noch die Frucht der Willkür oder spielender Phantasie. Sie sind das Werk der Kirche, der Verwalterin der heiligen Geheimnisse, welche sie kraft der ihr von Christus verliehenen Gewalt und in treuer Sorge für die Zierde des Gotteshauses und des Kultes in langsamer, aber stetiger Entwicklung aus der Festagskleidung der alten griechisch-römischen Welt sich herausbilden ließ.* Actualment sembla que es tendeix de nou a la simplificació ornamental, a la senzillesa medieval.

Si tenim en compte que els vestits litúrgics no han sofert grans canvis des de l'Edat Mitjana fins als nostres dies –degut al caràcter conservador de l'Església–, ens ha semblat adient iniciar els articles amb una breu descripció de la peça contemporània –o si més no moderna, en el cas dels paraments que han estat abolits– i a continuació retrocedir cap al passat, intentant recopilar el major nombre de dades possibles, incloent-hi l'origen i l'evolució –tant material com etimològica–, tot plegat sense passar per alt els possibles simbolismes que s'hi poguessin associar.

Malauradament no sempre s'han conservat testimonis que ens aclareixin l'aspecte dels vestits litúrgics, sobretot en les èpoques més primitives del culte cristià i els primers segles medievals, i encara en menys ocasions han perviscut vestidures eclesiàstiques o trossos del teixit amb què es confeccionaren les peces. Husband (1971: 285) resumeix a la perfecció els motius pels quals tan poques vestidures clericals han sobreviscut el pas dels segles: *These surviving textiles, however, can give us only an indication of the size and splendor of the original production, because much has been destroyed by war and reformation and through*

the continual changes in liturgy and fashion, as outmoded were often recut, otherwise mutilated, or even destroyed.

En qualsevol cas, el fragment següent ens dóna una idea de les peces que conformen l'abillament eclesiàstic: *unum apparatus de meis, scilicet planetam, dalmaticam, tunicam de zameto rubeo cum camice, amictu, stola, et manipulo (Vercellenses episcopi, LXIII, UGHELLI, IV: 786)*. D'altra banda, amb aquest passatge de Sant Vicent Ferrer anticipem moltes veus – testimoniades tant en les fonts llatines altomedievals de Catalunya com en els textos catalans antics– que apareixeran en el nostre estudi: *lo prevere se vist set coses en la missa: (...) lo sobrepelliç, la 2a. lo amit, la 3a. lo camis, la 4a. la cinta, la 5a. lo maniple, la 6a. la stola, la 7a. e darrera la casulla*¹⁶⁴.

Observem, en fi, alguns contextos corresponents a la documentació catalana altomedieval en què se citen moltes de les peces vinculades a l'esfera eclesiàstica –tant teles culturals com vestidures clericals– que s'analitzaran al llarg del present estudi:

(2) **888** Ordeig, *Dotalies* 11 (consagració de l'església de Santa Maria del monestir de Ripoll, al comtat d'Osona): *Ad ipsius dedicationem tradimus nos comites praedicti, id est (...) planetam et albam, stolam et manipulo.*

(3) **925** DipOsona 283 (dotació de l'església de Sant Salvador al territori d'Osona, a la vall de Ripoll): *vestimentas autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

(4) **952 o 953** Baraut, *DipTavèrnoles* 17 (consagració de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *Et sunt ibidem libri biblioteca I, et alios libros X^m et VII^m, et de vestimentis albas IIII^{or}, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigto I cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(5) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapecios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V, gontfanones III ex palleo II cum suas cruces argenteas et alios III operatos, capas palleas XIII et linea I, casullas meliores V et alias II veteres, palleas et lineas III, palleolos III ad subdiaconum, dalmaticas III, subdiaconiles X, alba I cum auro et aliquo cum pallio [...], stolas cum auro V cum illorum manipulis, in una ex ipsis pendent scille XII et in manipulo eius similiter XII, alias stolas de palleo III cum illorum manipulis et alia stola optima quam donavit ibidem supradictus egregius presul domnus Miro de diaspide operata mirifice cum auro et gemmis, cum suo manipulo simili, et alias stolas operatas cum illorum manipulis V, amictos cum auro V, amictos cum palleo XII, succinctas cum auro V et alias sericias V, turibulum argenteum I et hereos II, offerorios II meliores, toalias V, albas meliores XIII et alias XX sericias, succinctas ad precingendum XVII.*

¹⁶⁴ Citat per COROMINES, s. v. *camisa*.

(6) **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605 (testament de la difunta Quixiló): *Et debet mihi Borrelus aluum avere, id est, reliquias et vestimento de ecclesia, id est, camiso I et planeta I et stola I et manipulo I et sucinta I (...) remaneat ad Sancti Petri sedis Vico.*

(7) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sacristà): *Vestimentum pontiphicis id est: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio.*

(8) **1089** CSCugat 733 (testament de Barone Raimundus): *In primis concedo a Domino Deo et s. Cucufuto cenobii nulam meam et uncias V Valencie pro anima mea vendant eam mulam et donent ipso precio pro vestimentis ad monachos. Dimitto namque a s. Cipriano vestimenta sacerdotis: amictum, alba, stolam, manipulum, casulum de lino obtimo pro anima mea (...) et ad s. Cipriano suprascripto vestimenta.*

(9) **c. 1096** Ordeig, *Dotalies* 226 C (inventari dels béns mobles de l'església de Santa Maria del Castell de Mur): *Sacerdotale vestimentum: casulla optima de cicletono et stola optima et amictum et camisum et manipulum [et cinta]; aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et cotidiana vestimenta sacerdotalia II et planetes lineae I et stolae optimae II.*

D'entre totes les dades que ens ofereixen aquests passatges destaquen les expressions *operturium altaris* –present en el fragment n° 5–; *vestimentas ecclesiasticis* i *vestimento de ecclesia* –en el n° 3 i n° 6 respectivament–; *vestimentum pontiphicis* –en el n° 7–; i *vestimenta sacerdotis* i *sacerdotale vestimentum* –en el n° 8 i n° 9 respectivament–. En definitiva, d'una banda es fa referència a les teles culturals o al parament de l'altar, mentre que de l'altra es consignen els vestits vinculats a les cerimònies religioses.

Capítol 1: EL PARAMENT CULTUAL

1. Els draps de l'altar

CAMISA

Tal com ja hem assenyalat més amunt¹⁶⁵, el terme *camisia* podia adquirir una munió de significats segons el context en què s'inseria, ja fos laic o eclesiàstic. Quant a l'àmbit religiós, el corpus català altomedieval ens n'ha transmès un cas en què la *camisia* actua de funda per als textos sagrats:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *casulas episcopales optimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas; anulum aureum unum cum gemis preciosis; et uvantos paria I; camisas ad textum et missalem III, unam cum auro purpuream et alias palleas; corporales III.*

CAPCIALE

El terme *capciale*, a més de referir-se al coixí o capçal de llit¹⁶⁶, també apareix en l'esfera eclesiàstica, com ens mostren els fragments que segueixen, corresponents al corpus altomedieval de Catalunya. Segurament hom hi recolzava el missal o algun altre objecte delicat. Heus-ne aquí els testimonis conservats, que adopten les formes *capitales*, *cabeciales*, *capiciales*, *capciale*, *capciales* i *capcales*:

(1) **948** Baraut, *ActUrgell* 30 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *Denique in Dei nomine ego Estfredus presbiter dono ad ipsas ecclesias antifonario I, misales III, lectionarios III, psalterios II, casullas VII, stolas XX^{ti}, manipulos XX^{ti}, camisos VII, madrafo I, pallios II, facitergulos III, capitales III, calices II cum patenas de stagno, lectos II.*

(2) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *pallios grezescos III et [...]as XXIII, metrafus V, et drapos polemitos III, et mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lencio I, tapito I, veterem I, plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I, et corporales V.*

¹⁶⁵ Vegeu també l'article *camisa* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 187-191.

¹⁶⁶ Vegeu també l'article *capciale* en el capítol dedicat a la roba de llit: 108-111.

(3) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Alie stole de palleo cum manipulis suis sunt tres, et II cum broside, et cotidianas XII, cum manipulis suis; et sunt coopertorii festuales VII cum capitales suos, et super sunt V optime. Gonfanones de palleo III, de aliis VII.*

(4) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Super altare unum capiciale de camsil ad altare sanctae Marie. Et alios capiciales VII, et alios cotidianos III, ad opus sancte Marie. Mapes III; tovalia cum fres, et alias VIII, et aliam veterem. Curcbals VIII; camisos maiores XXI; amits cum fres optimos VIII (...) Cohopertorium bige. Superaltares meliores V; capiciales X; amala I de argento. Vela[min]a I de serico; plumarios III; cortinas de serico II.*

(5) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Superaltare cum cap[iciale] de camsil ad altare Sancte Marie; et alios capiciales VIII, et alios cotidianos III ad opus Sancte Marie. Tovala cum fres cum angelo (?) serico ubi solet pendere. Guants cum fres (...) tovalas optime VI; mapes VI; offertors VII; cotidianos III; corporals festivos III; cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals III; feltres III; velada de serico I; plomacs III; guonfanons VII cum cruces argenteas; cohopertorium bige; superaltares et capiciales meliores XIII.*

(6) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optimae II [...] et cortinas optime II [...] et sirica superaltaria II, et bocherinum I et capcales maiores et minores V [...] II, dalmaticas V [...] II, amictus VI [...] optimas et cotidianas VII [...].*

(7) **c. 1096** Ordeig, *Dotalies* 226 C (inventari dels béns mobles de l'església de Santa Maria del Castell de Mur): *Sacerdotale vestimentum: casulla optima de cicletono et stola optima et amictum et camisum et manipulum [et cinta]; aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II et planetes lineae I et stolae optimae II [...] et cortinas optime II [...] et sirica superaltaria II et bocherinum I et capcales majores et minores V [...] et superaltaria III variis coloris et cortina dominice ymaginis II et archa I.*

Convé destacar el sintagma *coopertorii festuales cum capitales suos*, present en el passatge n° 3 –que associa estretament els cobertors amb els capçals–, així com el fet que existien *capcales maiores et minores*, tal com ens indica l'exemple n° 6.

Així doncs, el terme que ens ocupa designa una espècie de coixí sobre el qual es recolzaven els objectes delicats com podia ser el missal. Documentat a les fonts altomedievales catalanes des de mitjans del segle X fins a finals del segle XI, es restringí gairebé exclusivament a l'extrem nord del territori estudiat.

COHOPERTORIUM I CHOOPERCULO

També el mot *coopertorium*, a més de designar un cobertor de llit¹⁶⁷, apareix en l'àmbit eclesiàstic vinculat al parament de l'altar. La veu *chooperculo* remet a la mateixa realitat.

Repassem primer de tot els fragments del corpus altomedieval conservat a Catalunya que contenen els primer dels termes exposats. Les variants adoptades són *coopertorii*, *cohopertorium* i *cobertores*:

(1) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Alie stole de palleo cum manipulis suis sunt tres, et II cum broside, et cotidianas XII, cum manipulis suis; et sunt coopertorii festivales VII cum capitales suos, et super sunt V optime (...) Et in altario Sancte Marie duo coopertorii festivales, unum cum serico, et alium oved nigro; et unum parilium de bacinis de argento (...) Coopertorii quadragesimales II, broside magor (?)*.

(2) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Cohopertorium bige. Superaltares meliores V; capciales X; amala I de argento. Vela[min]a I de serico; plumarios III; cortinas de serico II*.

(3) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals III; feltres III; velada de serico I; plomacs III; guonfanons VII cum cruces argenteas; cohopertorium bige; superaltares et capciales meliores XIII*.

(4) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *planedas V et alia austurino optima, et camissos III, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I, et calicem I argentem et alium optimum de stagno, et cobertores XII (?) de lino, et cereum I, et broside (?) I, et marfega I, et cobertores V de lana, et capsas de reliquias II, et incensario I, et bacino I, et urceolum I, et canalobres de ferro III, et cruces II, et hymners I, et sabenes II, et tovalles II*.

Tot seguit ens fixem en l'únic passatge que conté la veu *chooperculos*:

(5) **996** DipPallars 316 (consagració i dotació de l'església de Santa Maria de Güell, al comtat de Ribagorça): *est de vestimentis aecclesiasticis: chooperculos III^r, chamisos duos, pliannonnes duos, stolas duas, chalice uno, cruce una, incensario uno*.

En definitiva, aquests dos mots designen unes tovalles d'altar. Mentre *cohopertorium* es manté viu durant tot el segle XI –per bé que gairebé exclusivament documentat en textos del monestir de Ripoll–, *chooperculo* apareix tan sols a finals del segle X al Pallars.

¹⁶⁷ Vegeu també l'article *coopertorio i cuberto* en el capítol dedicat a la roba de llit: 81-84.

CORPORALE

Els testimonis que citem a continuació corresponen al corpus altomedieval conservat a Catalunya, que inclou les formes *corporales*, *corporale*, *corporals* i *corporalia*:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *camisas ad textum et missalem IIII, unam cum auro purpuream et alias palleas; corporales IIII; palleos IIII et brosdo I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizon; toallias clicias II, una cum argento.*

(2) **917** Constans, DipBanyoles 27 (consagració i dotació de les esglésies de Sant Pere i de Sant Fèlix de Fontcoberta): *et dono jam dictus Eldefredus Presbiter (...) planetas tres, duas Siricas et una linea, cum Stolas, et Manipulos, et corporales, et sunt duos de metallo.*

(3) **932** Ordeig, Dotalies 50 (consagració de l'església de Sant Genís, a L'Ametlla): *Ego Hemmo, abbatissa, dono ibidem de ministerio ecclesiastico, id est, casulla I cum sirico facta et stola et phanone et amicto I et corporale uno.*

(4) **952** Ordeig, Dotalies 68 (consagració de l'església de Sant Feliu i Sant Martí, a Ciutat): *de vestimentis albas IIIIor, stolas cum auro II cum fanonibus et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigdo I cum auro et alios duos sine auro, corporale cum auro et casullas VI et cappas II.*

(5) **957** Junyent-Ordeig, DipVic 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone, corporales V, amictos II lineos.*

(6) **971** Junyent-Ordeig, DipVic 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I, et corporales V, et cruxina I, amictos lineos II.*

(7) **1047** Junyent, Oliba Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Corporales festivos V; offertorios optimos VIII, cotidianos III. Tapids XIII; bancales IIII; feltres II; cortinas laneas V, et lineas III.*

(8) **1057** Baraut, DocUrgell 696 (testament de Guillem): *Et ornamenta Sancti Sepulcri sunt bocherenos III et palios III et savanas II et vestimentos III integros et stolas III, la una de palii (...) et corporales IIII.*

(9) **1066** Junyent, Oliba Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *mapes VI; offertors VII; cotidians III; corporals festivos IIII; cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII.*

(10) **1069** Baraut, ActUrgell 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *corporalia IIII, et superpellicia maiora vel minora VIII.*

Derivat del llatí clàssic *corpus* –‘cos’–, aquest mot apareix ara com a adjectiu atributiu dels substantius *palla* i *pallium* –sota les formes de *corporalis palla* o *corporale pallium*–,

adés en funció d'adjectiu substantivat, ja fos neutre, ja fos masculí –*corporale* o *corporalis*–. Val a dir que en el primer cas de vegades fins i tot desapareix l'esmentat adjectiu, de manera que resta *pallium* o *palla* tot sol, tal com veurem més avall¹⁶⁸ : *Super pallam, quae corporalis dicitur, in altare confrangit* (*Ordo Romanus*, II, 7, ANDRIEU, II: 115).

El *corporale* designa el drap blanc de tela fina que el capellà, en celebrar la missa, estén sobre l'ara de l'altar per tal de col·locar-hi el calze i l'hòstia –és a dir, el Cos de Crist– al damunt. Posteriorment el posa sobre el calze a manera de cobertor: *Diaconus cooperit sancta seu et calicae super altare cum corporale* (*Ordo Romanus*, XXX B, 16, segle VIII ex., ANDRIEU, III: 469). El *sindone*, *quam solemus corporale nominare* (AMALARIUS METENSIS, I, 19), representa, doncs, el llenç en què fou embolcallat el cos de Jesucrist en posar-lo dins del sepulcre. Precisament per aquest motiu, les directrius eclesiàstiques estipulen que sigui fet de lli, tal com ho justifica Alcuí: *Corporale cui superponitur corpus Dominicum, non aliud quam lineum esse oportet, quoniam Joseph linteum mundum legitur emisse, ubi corpus Dominicum inuoluit* (ALCUINUS, *Divin. offic.*, MIGNE, II: 1252). En efecte, el mateix vénen a dir les lleis castellanques: *Corporales son dichos aquellos pannos blancos que ponen so el cáliz, et con quel cubren quando face el clérigo la consagracion del Corpus Domini, et estos non deben ser de sirgo, nin de paño tinto, mas de paño de lino puro et blanco* (*Las siete partidas*, I, IV, LVII: 182). De fet, Castro (s. v. *corporalia*) l'equipara a la veu llatina clàssica *byssus* –'lli fi'–. D'altra banda, tot i la prohibició d'utilitzar-lo contra incendis fortuïts, n'han romàs testimonis que no ho condemnen pas: *Calix cum duplo corporali ad minorem missam, major cum simplio ad majorem; nam alterum simplum semper servatur in scriniolo super sinistrum cornu altaris, sicut ego accepi, propter hoc maxime, ut ad manum possit esse contra periculum ignis, contra quod si forte contigerit, creditur a multis quia multum valet expansum* (BERNARDUS MONACHUS, *Ordo Cluniacensis*, I, 35, : 220).

A les llengües romàniques no hi manquen els testimonis de la present veu, que es conservà tant en el català antic com en francès, sota les formes de *corporal* –forma que ha perviscut en el català modern– i *corporalier* respectivament: *Ha en cascun altar sos corporals e ses cobertes de cuyro* (Doc. any 1370, MIRET: 558).

En definitiva, el *corporale*, de què les nostres fonts parlen des d'inicis del segle X fins a finals del segle XI en documents provinents de l'extrem nord del territori, constitueix un drap blanc de lli que en celebrar la missa s'estén sobre l'altar i amb el qual posteriorment es cobreix el calze.

¹⁶⁸ Vegeu també l'article *pallio* i *pallia* en el capítol dedicat al parament cultual: 256-260.

CORTINA

La documentació altomedieval conservada en terres catalanes aporta exemples de l'accepció del terme *cortina* –també *curtina* i *chortina*– vinculada a l'entorn eclesiàstic:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelinco VIII, curtinas II, pellicas VI, et suscinta parata una, et camisos III, et planetas III.*

(2) **888** Ordeig, *Dotalies* 11 (consagració de l'església de Santa Maria del monestir de Ripoll): *Et ego Gotmarus, episcopus, dono ibidem cortina palleam ad honorem sanctae Mariae jamdictae Virginis ad ipso altare cooperiendum.*

(3) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(4) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapacios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V.*

(5) **1008** Junyent, *Oliba Dip.* 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Sunt dossales IIII, et unum palleum vetustissimum cum croxena, et tapeti parvuli III, et sunt cortinas de lana novas IIII, et veteres III, et alia linea quadragesimalis, et alia de serico.*

(6) **1028-1035** Ordeig, *Dotalies* 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *Ego Arnulfus, episcopus, dono in ornamentis ecclesie (...) unum bancale palleum et II cortinas et II superaltares lineos obtimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez (...) et VI chortinas et III mapiles et III tapites.*

(7) **1047** Junyent, *Oliba Dip.* 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Cohopertorium bige. Superaltares meliores V; capiciales X; amala I de argento. Vela[min]a I de serico; plumarios IIII; cortinas de serico II (...) Tapids XIII; bancales IIII; feltres II; cortinas laneas V, et lineas III.*

(8) **1053** CDipSGirona 269 (pacte entre els sagristans Bonfill i Bonuç de la Seu de Girona): *renouet cooperturam tegularum ecclesie sancte Marie omni anno et adornet predictam ecclesiam in festiuitatibus constitutis de cortinis et paleis, sicut est consuetudo.*

(9) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optimae II [...] et cortinas optime II [...] et sirica superaltaria II (...) et I cortina crucifixi, et quotidiana indumenta ipsius altaris, et per altaria varii coloris III, et cortine dominice ymaginis II.*

En l'àmbit eclesiàstic, tal com succeïa en l'esfera domèstica, les *cortinae* aconpleixen dues missions bàsiques: d'una banda adquireixen una funció pragmàtica, ja que cobreixen les

obertures de portes i finestres i protegeixen els llits i determinats objectes sagrats de les mirades alienes; i de l'altra actuen de mers elements decoratius, l'objectiu principal dels quals és fer goig. En aquest apartat ens ocupem tan sols de les *cortinae* relacionades amb el parament eclesiàstic¹⁶⁹: *Feci altare de nouo et dedi unam cortinam optimam et unam crucem de ligno, et duos ceroferarios de alimages*¹⁷⁰.

Aquesta accepció del mot *cortina* també és ben present en el català antic: *Una cortina de altar major negra a la qual es pintat Sent Pere* (Doc. any 1482, BSAL, XI: 290). D'altra banda, la resta de llengües romàniques també conserva traces evidents del terme que aquí analitzem: *cortina* en castellà, provençal, portuguès i italià; i *courtine* en francès.

Així doncs, en l'àmbit cultural el terme *cortina*, present en documents provinents de l'extrem nord del territori –tots ells datats entre mitjans del segle IX i mitjans del segle XI–, designa una peça tant destinada a embellir les estances com a mantenir ocults determinats objectes sagrats.

COSSINO

Un cop més ens trobem davant d'un mot comú a l'esfera domèstica i a l'eclesiàstica: *cuxinus*. En aquest article ens ocuparem tan sols de la seva funció en l'àmbit religiós, on es vincula al parament de l'altar¹⁷¹. Certament les seves funcions devien ser similars a les del *capitale* o *capciale*¹⁷². La documentació catalana altomedieval ens n'ha transmès un sol exemple –sota la forma gràfica de *cozzino*–, que citem tot seguit:

(1) 915 DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *corporales IIII; palleos IIII et brosdio I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizon; toallias clicias II, una cum argento; flavellos spaniscos II; altare argenteum I; facistergio I; cozzino pallio I.*

En definitiva, en l'esfera eclesiàstica la veu *cozzino* –sinònima de *capitale*– designa una mena de coxí sobre el qual es recolzen objectes delicats. El fet que aparegui una sola vegada en el corpus altomedieval de Catalunya –en un document molt primerenc del Rosselló– palesa una clara preferència pel mot *capciale*.

¹⁶⁹ Vegeu també l'article *cortina* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 132-133.

¹⁷⁰ CL 1968.20, any 1230, citat per LELMAL, s. v. *cortina*².

¹⁷¹ Vegeu també l'article *cuxino* en el capítol dedicat a la roba de llit: 112-113.

¹⁷² Vegeu també l'article *capciale* en el capítol dedicat al parament cultural: 241-242.

DOSSALE

La documentació catalana altomedieval ens n'ha transmès els testimonis següents, que adopten les variants *dossale*, *dossales*, *dosele*, *dossal* i *dosal*:

(1) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V, veteres autem tapetios V et cotos tecatos VI [...] VI badlengos pariarum VI cum capialibus V.*

(2) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Sunt dossales IIII, et unum palleum vetustissimum cum croxena, et tapeti parvuli III, et sunt cortinas de lana novas IIII, et veteres III, et alia linea quadragesimalis, et alia de serico.*

(3) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Et ad Salla episcopo dossales II, tapecios et feltros II optimos et lectos II.*

(4) **1028-1035** Ordeig, *Dotalies* 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *Ego Arnulfus, episcopus, dono (...) I dosele constantinatum et unum palleo cum auro factum et unum bancale palleum et II cortinas et II superaltares lineos optimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez et I calice de argento desuperaurato et VI chortinas et III mapiles et III tapites.*

(5) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez.*

(6) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *dosal I de fre et alio de ciclato, et alio de Alamania, et alios II de pali, et cobto III de alfanec copertos de pali, et alio martri coperto de pali, et alios II martrinos copertos de kastanea.*

Mot derivat del llatí *dorsum* –dit vulgarment *dossum* i ja més tardanament reduït a *dos*, ‘esquena’–, designa *la cortina con su cielo, que ponen a los reyes y después a los titulados y lo mesmo es en el estado eclesiástico, entre los prelados. Los modernos le llamaron dosel, porque se pone a las espaldas de la silla del señor, quasi dorsel, a dorso* (COVARRUBIAS, s. v. *dosel*). Es tractava, doncs, d'un *aulaeum*, un *tapete* o un *pallium* que penjava i cobria per la part del darrere tota mena d'objectes: des d'una cadira, un tron o un llit de luxe fins a l'altar de les esglésies: *Dorsalia, sunt panni in choro pendentes a dorso clericorum* (DURANDUS, *Ration.*, I, 3: 23). Els antics, a més, el col·locaven sobre les taules.

En aquest estudi, tanmateix, ens centarem en els tapissos que formen part del parament de les esglésies –la majoria d'ells ornamenten l'altar o les dependències del cor–, ja que cap dels exemples del nostre corpus no sembla que faci referència a un *dorsale* domèstic. Certament els exemples n° 3 i n° 5 ens podrien fer dubtar, ja que en ambdós fragments

aquestes peces formen part de les possessions d'individus laics. No obstant això, es lleguen a personalitats o institucions eclesiàstiques, cosa que ens porta a interpretar-les com a elements culturals. En el present context Du Cange (s. v. *dorsale*) afirma que els dossers són *inter altarium vero paramenta, idem quod postaltare et retroaltare*.

Les variants gràfiques més comunes en les fonts europees són les següents: *dorsale*, *dossale*, *dossalus*, *dossellus*, *dossalis*, *doxale*, *dorsarium* i *dorserium*.

Quant a l'expressió *dosele constantinatum* –adjectiu derivat del nom de l'emperador Constantí–, present en el fragment nº 4 del nostre corpus, fa referència a una peça elaborada amb un tipus de tela preciosa provinent de Constantinopla.

En català antic pervisqué la forma *dosser*, en castellà *dosel* –també *dorsal* i *adorso*– i en francès *dossier*, mentre que el francès antic ens ha deixat testimonis de *dossal*, *dossel* i *doussier*. Quant al català *dosser*, segons assegura Coromines (s. v. *dors*), *no hi ha raó per suposar que sigui pres del francès dossier (...) car en català va tenir vitalitat tan primerenca com en francès i el castellà dosel no és pas pres del francès (com s'havia dit) sinó precisament del català: el dosser de trona i el dosseret són justament creacions de la vella arquitectura catalana*.

En definitiva, els passatges corresponents a la documentació catalana altomedieval, tots ells datats entre l'últim terç del segle X i l'últim terç del segle XI, es concentren en zones de l'extrem nord del territori. Dins del context religiós, amb la veu *dossale* es designava una espècie de cortina destinada a l'ornamentació tant de l'altar com del cor.

FACISTERGIO

Fem un cop d'ull, tot seguit, a la documentació catalana altomedieval, on se n'esmenten les variants *facistergio*, *facitergulos*, *facitergeos*, *facistergulos*, *facestergulos*, *faciterchulo* i *facistergios*:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *toallias clicias II, una cum argento; flavellos spaniscos II; altare argenteum I; facistergio I; cossino pallio I*.

(2) **932** ACondal 102 (consagració de l'església de Sant Saturní de la Roca): *ego Emmo, misericordia Dei, abbatisa, dono (...) de ministerio ecclesiastico alba una, planeta una, linia cum sirico facta, stola et anone et amitto (...) et facistergio uno siricio*.

(3) **948** Ordeig, *Dotalies* 62 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *ego Estfredus, presbiter, dono (...) casullas VII, stolas XXti, manipulos XXti, camisos VII, madrafo I, pallios II, facitergulos III, capitales IIII*.

(4) 952 Baraut, *ActUrgell* 33 (consagració de les esglésies de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *et de vestimentis albas .IIII^{or}., stolas cum auro .II. cum fanonibus, et sine auro .II. similiter, cum manipulos .II., amigdo .I. cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas .VI., et cappas .II. (...) facitergeos .II., pailii et matrafi sunt .XII^{im}.*

(5) 959 DipGirona 330 (consagració de les esglésies de Sant Esteve, Sant Miquel i Sant Joan les Fonts, a la Vall de Bianya): *de ministerio ecclesiastico albas III, amictos II, stolas III, kasullas II, manipulos III (...) facestergulos duos cum sirga.*

(6) 960 ACondal 146 (consagració de l'església de Sant Hilari de Vidrà): *ego Ranlo, misericordia Dei, abbatissa, dono (...) de ministerio ecclesiastico, alba, casula, stola, manipulo, amicto (...) et faciterchulo uno.*

(7) 971 Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *planeda vermelia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono, facitergulos XXII, pallios grezescos IIII et [...]as XXIII, metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tuvalias II.*

(8) 979 DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapacios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V, gontfanones III ex palleo II cum suas cruces argenteas et alios III operatos.*

L'ascendència llatina d'aquest mot, compost de *facies* –‘cara’– i *tergere* –‘eixugar’–, és innegable. Tal com afirmava Isidor (*Orig.*, XIX, 26), *facietergium (...) a tergendo faciem (...) vocatum*. Es tractava, doncs, d'una *mappa* o *mappula*, un drap de lli per rentar-se la cara o eixugar-se la suor del rostre, una mena de tovallola o un mocador: *Sudarium dicitur facitergium, quo sudorem extergimus a facie*¹⁷³. No en va els glossaris llatino-espanyols de l'època el descrivien com a *fazaleja*¹⁷⁴ o *sudario*¹⁷⁵.

Les variants més significatives transmeses per la documentació llatina medieval europea inclouen *facitergia*, *facisteria*, *facetergium*, *facietergium*, *facistergium*, *facitergula*, *facistergula* i *faciterculum*. Si bé a la nostra documentació apareixen *facitergia* tant en l'àmbit domèstic com en l'eclesiàstic, en aquest apartat ens limitem a analitzar els que formaven part del parament eclesiàstic¹⁷⁶.

Probablement el terme *fazale* –derivat del llatí *facialis*–, juntament amb els seus diminutius *fazalelia* o *facelelia* i *fazenzale* o *facenzal*, presents en la documentació castellana medieval (VIGNAU Y BALLESTER, s. v. *fazale*; s. v. *fazalelia*; s. v. *fazenzale*), gaudien d'una funció similar, ja que els comentaristes els descriuen com una tovallola per eixugar-se la cara.

¹⁷³ WILLELMUS BRITO in *Vocabularium*, MS., citat per DU CANGE, s. v. *facietergium*.

¹⁷⁴ Palacio, 243, citat per CASTRO, s. v. *facietergium*.

¹⁷⁵ Escorial, 1176, citat per CASTRO, s. v. *facietergium*.

¹⁷⁶ Vegeu també l'article *facisterculo* en del capítol dedicat al parament domèstic: 134-135.

Provenen d'allà mateix el mot italià *fazzoletto* i els alemanys *Fazeletlein*, *Fatzolin* i *Falscheinlein*.

En l'àmbit eclesiàstic, els *facitergia*¹⁷⁷ adoptaven exactament la mateixa funció que els corresponia en la vessant seglar: es tractava d'una tela o un drap per eixugar-se la cara. L'única diferència raïa en el fet que dins del convencionalisme de la cerimònia litúrgica adquirien un paper concret, tot esdevenint un element més del culte. Probablement per la mateixa raó sovint apareixen ricament ornamentats, res a veure amb una senzilla tela merament funcional: *Duo pallia aurea et facisterculum aureum (...) Dalmaticæ viii. tunicæ subdiac xi. facistercula tria et duo offertoria opere plumario*¹⁷⁸.

Així doncs, citat tan sols en documents datats al segle X i provinents de la meitat nord el territori estudiat, el mot *facistergio* remet a una tela –sovint finament decorada– per eixugar-se la cara.

INDUMENTUM

A més de la indumentària civil i religiosa¹⁷⁹, la present veu genèrica designa de vegades l'*indumentum altaris*, és a dir, els draps que vesteixen l'altar. La documentació catalana altomedieval ens en proporciona tres exemples:

(1) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *et I cortina crucifixi, et quotidiana indumenta ipsius altaris, et per altaria varii coloris III, et cortine dominice ymaginis II.*

(2) **c. 1096** Ordeig, *Dotalies* 226 C (inventari dels béns mobles de l'església de Santa Maria del Castell de Mur): *et I cortina crucifixi et cotidiana indumenta ipsius altaris.*

(3) **1196** Baraut, *DocUrgell* 1882 (donació feta per la comtessa Elvira d'Urgell): *In primis siquidem ad indumentum altaris beate Marie unum pannum sericum dono.*

Aquesta accepció del mot *indumentum* –que designa el conjunt de teles que cobreixen l'altar– és present a les nostres fonts en documents de l'extrem nord del territori datats entre l'últim terç del segle XI i finals del segle XII.

¹⁷⁷ Vegeu també l'article *facisterculo* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 134-135.

¹⁷⁸ *Chartularium V. S. Vedasti Atrebatensis*, pàg. 200, citat per DU CANGE, s. v. *facitergium*.

¹⁷⁹ Vegeu també els articles *indumentum* en els capítols dedicats a la indumentària civil: 144-145; i a la indumentària religiosa: 269.

MANUTERGEUM

Repassem a continuació els fragments corresponents al corpus altomedieval de Catalunya, que contenen les variants *manutergeum* i *manutergio*:

(1) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) sandalia quattuor, urceoleum cum aquamanile, et manutergeum, candelabra stagnea II.*

(2) **1141** Baraut, *DocUrgell* 1479 (el bisbe Udalgar d'Elna expressa la seva condolença als clergues de la Seu d'Urgell per la mort del bisbe Pere Berenguer): *et ut ita dicam medullitus deprecetur, quatinus Sancti Spiritus Paracliti unccionem de celo infundere, et fille sue lacrimas manutergio consolationis exicare dignetur.*

La semàntica del present terme, compost pels mots llatins *manus* –‘mà’– i *tergere* –‘eixugar’–, és força transparent: es tracta d’una *mappa* o *mappula* de lli per eixugar-se les mans, o sigui, un eixugamans o un tovalló: *Item plus triginta manutergias, vulgariter vocatas servietas, fili lini*¹⁸⁰. Així ho expressaven els autors de l’època: *togilla, cum qua terguntur manus* (MAI, *Thesaurus*, s. v. *manus*). Les variants més corrents en les fonts llatines europees són les següents: *manitergium*, *manustergium*, *manutergia* i *manuterium*. Val a dir que, un cop més, aquesta peça apareix tant en l’àmbit domèstic com en el litúrgic –tot i ser més corrent en aquest darrer–, de manera que en cada context cal destriar-ne el significat concret. Aquí ens ocupem tan sols de les referències vinculades a l’ús cultural¹⁸¹.

Ben al contrari del que succeïa amb el *facitergium*¹⁸², aquesta tela litúrgica no apareix pas descrita com un drap preciós. Més aviat sembla que es tracta d’un complement senzill destinat a diversos usos dins de l’àmbit eclesiàstic: des d’un simple tovalló o eixugamans utilitzat dins i fora del servei litúrgic fins a un drap per embolcallar els llibres de lectura. Els següents passatges resulten d’allò més esclaridors: *Mutet illa tria manutergia, quæ in claustro jugiter pendent ad tergendas manus* (UDALRICUS CLUNIACENSIS, III, 21, VICTOR III, MIGNE: 763); *Concessum est etiam fratribus nostris habere manutergia, sive ad tonsuræ obsequium, sive ad codices, quos ad legendum suscipiunt, involvendos* (*Theodemari usus Casinenses*, HERRGOTT: 13).

En darrer lloc convé assenyalar que no hem trobat constància de la pervivència d’aquest terme entre les llengües romàniques, incloent-hi el català antic.

¹⁸⁰ Inventar., any 1476. ex Tabul. Flamar., citat per DU CANGE, s. v. *manutergium*.

¹⁸¹ Vegeu també l’article *manus tergeas* en el capítol dedicat al parament domèstic: 135.

¹⁸² Vegeu també l’article *facistergio* en el capítol dedicat al parament cultural: 249-251.

En definitiva, la veu *manutergeum* designa una tela mancada de tota ornamentació amb què hom s'eixugava les mans. Dels dos exemples que el nostre corpus ens n'ha llegat, l'un correspon a un document de Vic datat a inicis del segle X, mentre que l'altre prové de l'Urgell i fou escrit vers mitjan segle XII.

MAPA

Els fragments que segueixen corresponen al corpus altomedieval conservat a Catalunya, que testimonia la veu que ens interessa sota les formes *mapas*, *mapa* i *mapes*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias IIII, et saccos VIII.*

(2) **940** Ordeig, *Dotalies* 56 (consagració de l'església de Sant Miquel Arcàngel, a Ponts): *vestimentos II optimos et parlios de mapas III et tualias III et malgas IIII.*

(3) **960** Baraut, *ActUrgell* 34 (fundació del monestir de Sant Pere de Grau d'Escales): *et dono al sancti Petr (...) tapite I et quoto I, plumazo I, mapas parlios II, tualias II.*

(4) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lencio I, tapito I.*

(5) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *bacinos par [...], mapas meliores VIII, toalias X, ornego I.*

(6) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Super altare unum capiciale de camsil ad altare sanctae Marie. Et alios capiciales VII, et alios cotidianos III, ad opus sancte Marie. Mapes IIII; tovalia cum fres, et alias VIII, et aliam veterem.*

(7) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Dimitto altari Sancti Iacobi (...) unum cisclatonem eidem altari et duas mapas novas unde sit ornatum altare.*

Les fonts medievals ens revelen que la present veu, relacionada tant amb l'esfera eclesiàstica com amb la domèstica¹⁸³, adoptà en l'àmbit religiós el sentit d'estovalles que cobrien l'altar. Particularment interessant per a la nostra recerca és l'exemple n° 7, en què es parla explícitament de *duas mapas novas unde sit ornatum altare*.

Present en documents datats entre mitjans del segle IX i finals del segle XII, el sentit cultural del mot *mapa* –que el vincula a les tovalles de l'altar– apareix tan sols a la meitat nord del territori.

¹⁸³ Vegeu també l'article *mappa* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 135-139.

MAPILES

Aquesta veu –que entrem en plural perquè ens és impossible saber si el corresponent singular hauria de ser “mapila” o “mapil”–, present en el corpus altomedieval conservat en terres catalanes, constitueix una variant diminutiva del mot *mapa* o *mappa*. Així doncs devia designar un tovalló petit:

(8) **1028-1035** Ordeig, *Dotalies* 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *Ego Arnulfus, episcopus, dono (...) II cortinas et II superaltares lineos optimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez (...) et VI chortinas et III mapiles et III tapites.*

MATRAFO

El terme *matrafo*¹⁸⁴ també té cabuda en l'àmbit eclesiàstic. Si observem els exemples del corpus català altomedieval que ressenyem a continuació, ens adonarem que aquest tipus de matalàs forma part del parament de l'altar. Segurament es tracta d'una espècie de matalasset per recolzar-hi objectes a sobre. Les fonts altomedievales de casa nostra documenten aquest mot sota les variants gràfiques *madrafo*, *matrafum*, *matrafi*, *metraphos*, *metrafus* i *matrafos*:

(1) **948** Baraut, *ActUrgell* 30 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *Denique in Dei nomine ego Estfredus presbiter dono ad ipsas ecclesias antifonario I, misales III, lectionarios III, psalterios II, casullas VII, stolas XX^{ti}, manipulos XX^{ti}, camisos VII, madrafo I, pallios II, facitergulos III, capitales IIII, calices II cum patenas de stagno, lectos II.*

(2) **952** Baraut, *ActUrgell* 33 (consagració de les esglésies de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *et ipsas decimas dominicales de Asnurri, et I matrafum ad predictam ecclesiam. Et sunt ibidem (...) cappas II turibulum I, calicem I argenteo et alio de stagno, facitergeos II, pailii et matrafi sunt XII^{cim}.*

(3) **957** DipOsona 789 (inventari dels béns mobles de l'església de la Seu de Vic): *curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I, dalmaticas III, planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisios linios XVIII, et unum de alchotono, et facistergulos XXII, et pallios grezeschos IIII, et alios pallios XXVI, metraphos VI, et trapos polemites IIII, tapitos veteres III, phanones III, suscintas obradas III, stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone, corporales V, amictos II lineos, et de challigasparilios III.*

(4) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *Hic est brevis de ipso paramento de Sancto Petro. Id sunt: (...)*

¹⁸⁴ Vegeu també l'article *almatrac* en el capítol dedicat a la roba de llit: 34-37.

planeda vermelia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono, facitergulos XXII, pallios grezescos IIII et [...]as XXIII, metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lencio I, tapito I, veterem I, plumbacio I, fanones II.

(5) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapacios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V, gontfanones III ex palleo II cum suas cruces argenteas et alios III operatos, capas palleas XIII et linea I, casullas meliores V et alias II veteres, palleas et lineas III, palleolos III ad subdiaconum, dalmatiicas III, subdiaconiles X, alba I cum auuro et aliquo cum pallio.*

Present en la nostra documentació tan sols durant tres dècades –a partir de mitjans del segle X– en els territoris d'Osona i d'Urgell, aquest matalasset cultural segurament tenia un ús similar al del *capciale*¹⁸⁵ i el *cossino*¹⁸⁶.

OFFERTORIO

A continuació reproduïm els passatges corresponents a la documentació catalana altomedieval on se cita el mot que ens interessa, les variants del qual es limiten a *offertorios* i *offertors*:

(1) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *amictos cum auro V, amictos cum palleo XII, succintas cum auro V et alias sericias V, turibulum argenteum I et hereos II, offertorios II meliores, toalias V, albas meliores XIII et alias XX sericias, succintas ad precingendum XVII.*

(2) **1047** Junyent, Oliba Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Corporales festivos V; offertorios optimos VIII, cotidianos III. Tapids XIII; bancales IIII; feltres II; cortinas laneas V, et lineas III.*

(3) **1066** Junyent, Oliba Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *mapes VI; offertors VII; cotidians III; corporals festivos IIII; cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII.*

La veu *offertorium* coincideix formalment amb el terme llatí clàssic, que significa 'oferiment' i que al seu torn deriva del verb *offerre* –'oferir'–. Malgrat que també designa un vas sagrat, en els passatges del nostre corpus en què se'l cita remet sens dubte a un drap allargat, sovint ricament ornamentat, utilitzat per cobrir el calze o la patena durant el servei

¹⁸⁵ Vegeu també l'article *capciale* en el capítol dedicat al parament cultural: 241-242.

¹⁸⁶ Vegeu també l'article *cossino* en el capítol dedicat al parament cultural: 247.

litúrgic: *Levat calicem archidiaconus de manu subdiaconi: et ponit eum super altare juxta oblatam pontificis, involutis ansis cum offertorio suo, quo etiam ponit in dextro cornu altaris*¹⁸⁷.

En el cas que es tractés de l'atuell suara esmentat, se n'especificaria el metall del qual estava fet; en canvi, les fonts en ressalten l'esplèndida decoració: *unum offertorium stragulatum, de rubeo et viridi. Item quatuor offertoria minora de rubeo serico listata aurifilo, facta de quodam veteri panno, quorum duo habent extremitates de opere Saraceno contextas (...) Item duo offertoria de panno albo, cum extremitatibus contextis de serico, bestiis, arboribus, turilis, et avibus (Ecclesia cath. S. Pauli, any 1295, DUGDALE, III: 321)*. En la mateixa línia, en els fragments del nostre corpus s'esmenta la qualitat com a única indicació referida als *offertoria*, cosa ben habitual en la descripció de draps: *offertorios II meliores* –en el n° 1–; *offertorios optimos VIII, cotidianos III* –en el n° 2–; i *offertors VII; cotidians III* –en el n° 3–. A més, apareixen llistats entre d'altres teles o ornaments relacionats amb l'altar com poden ser les *toalias*, els *corporales*, els *tapids*, les *mapes* o les *cortinas*.

Pel que fa a la continuïtat del mot en les llengües neollatines, incloent-hi el català antic, no hem trobat constància de l'accepció estudiada en aquest article. En canvi, el moment en què el sacerdot ofereix el vi i l'hòstia, així com l'antífona que acompanya aquest ritual, continuen anomenant-se *ofertori* en català i *ofertorio* en castellà. No descartem, però, la possibilitat que el drap destinat a cobrir el calze i la patena en el transcurs de la cerimònia esmentada hagués conservat la denominació medieval en els estadis més antics d'algunes llengües romàniques.

Així doncs, els nostres documents testimonien la veu *offertorio* –una tela amb què hom cobria tant el calze com la patena durant la celebració de la missa– tan sols entre l'últim terç del segle X i el segon terç del segle XI en textos vinculats al monestir de Ripoll.

PALLIO I PALLIA

Els passatges que segueixen els hem extret del corpus català altomedieval, que documenta les variants *pallios*, *palleam*, *palleos*, *palliorum* (gen.), *pallios*, *pallii*, *palleum*, *palleis*, *palia*, *pallio*, *palla*, *paleis* (abl.), *palius* i *pallium*:

¹⁸⁷ *Ordo Romanus*, citat per DU CANGE, s. v. *offertorium*¹.

(1) **839** Baraut, *ActUrgell* 1 (testament del bisbe Sisebut d'Urgell): *Do igitur et concedo ad domum iam dicte domne mee semper Virginis Marie genitricis domini mei Ihesu Xpisti pallios duos et tappites duos, vasculos argenteos duos.*

(2) **888** Ordeig, *Dotalies* 11 (consagració de l'església de Santa Maria del monestir de Ripoll): *Et ego Gotmarus, episcopus, dono ibidem palleam ad honorem sanctae Mariae jamdictae Virginis ad ipso altare cooperiendum.*

(3) **900** Baraut, *ActUrgell* 13 (consagració de l'església de Sant Julià de Canalda): *Insuper ego Kampinus diaconus dono ad ipsam aeclesiam libros III, missalem, lectionarium et antiphonarium, planetam, palleam cum calice.*

(4) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aeclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) stolas siricas duas, manipulum I, alba I, palleos II, anulum aureum I.*

(5) **923** DipGirona 189 (consagració de l'església de Sant Quirze a la Vall d'Arbúcies): *dono ibidem missales II, antiphonario I, collectaneo I, casulla I, palleo et palleolo, calices II cum patenas, signos III.*

(6) **935** DipGirona 234 (consagració de les esglésies de Sant Quirze, Sant Andreu i Sant Benet del monestir de Colera): *Subsequens profecto abbatibus prioribus qui eisdem sepe familiaritate acti sunt, qui funditus ab ecclesiis inutilia deiecit et reparationis copie ornamenta reparavit, caucibus et petris utilitas reformavit, lucris quibus imperavit, signorum, palliorum et universorum opibus proutquivit laboribus propriis honestavit.*

(7) **948** Ordeig, *Dotalies* 62 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *Denique in Dei nomine ego Estfredus, presbiter, dono ad ipsas ecclesias (...) casullas VII, stolas XXti, manipulos XXti, camisos VII, madrafo I, pallios II, facitergulos III, capitales IIII.*

(8) **952** Ordeig, *Dotalies* 68 (consagració de l'església de Sant Feliu i Sant Martí, a Ciutat): *de vestimentis albas IIIIor, stolas cum auro II cum fanonibus et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigdo I cum auro et alios duos sine auro, corporale cum auro et casullas VI et cappas II (...) facitergeos II, pallii et matrafi sunt XIIcim.*

(9) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono, et facistergulos XXII, et pallios grezeschos IIII, et alios pallios XXVI, metraphos VI, et trapos polemites IIII, tapitos veteres III.*

(10) **967** DipOsona 1023 (consagració de la basílica del cenobi de Sant Benet): *adipiscaturque etiam equam mensuram cum Dathan et Abiron qui viventes sortiti sunt cocyti frigoribus, niveis et vulcanalibus flammis sitque exturbatus a coetu sanctae Dei ecclesie ut ille Achar, filius Charmi, qui contra preceptum Domini supresit palleum coccineum et Ihericontinam regulam cui dixit Iosue.*

(11) **979** DipGirona 453 (testament de Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona): *Et ad domum Sancti P[etri] et Sancti Pauli et Sancti Primi donare faciatis aurum meum vel argentum, gemis, anulos, sigillos, cintorium, renuum, pependulos, vasis et alia opera facta quum adoperare, palleis, libris.*

(12) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapecios IIII et alium tapecium minorem.*

(13) **983** Ordeig, *Dotalies* 98 fals (dedicació de l'església de Santa Maria de Vilalleons): *Et ego Raymundus [dono] casullam unam cum manipulo, stola una, alba una, calicem argenteum cum patena, missale uno et palia una.*

(14) **1003 o 1005** Baraut, *DocUrgell* 288 (testament del bisbe Sal·la): *Et ipsa mea mula falva ad sancta Maria per ipsum palleum quod ibi debeo ut recuperare ibi illum faciatis.*

(15) **1007** Ordeig, *Dotalies* 123 (consagració de l'església de Sant Climent, a Rallui): *Similiter donamus in ornamentis ecclesiasticis IIIII planetas, I camiso, II stolas, unu amicto, II pallios, I calice, I cruce, III missales.*

(16) **1008** Junyent, *Oliba Dip.* 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Sunt in altario Sancte Marie II pallii optimi, et unum vetustissimum qui iacet super aram, et alium album quem dedit Raimundus, comes, et alium de Sancto Poncio, et alium qui est in guadio ad Sanctum Petrum. Sunt dossales IIII, et unum palleum vetustissimum cum croxena, et tapeti parvuli III.*

(17) **1010** Junyent-Ordeig, *DipVic* 720 (testament d'Elies): *precepit ut si fratres suos vo[luiss]ent redimere eum, redimi illum fecissent, et si non, vindere illum iussit et de ipso pretio pallio emere ad domum Sancti Mikaelis de Barchinona.*

(18) **1017-1046** Junyent, *Oliba Dip.* 160 (Miró lliura el seu fill Hugó com a monjo a Cuixà): *Idcirco, ego Miro offero hunc filium meum nomine Ugone cum oblatione in manu atque petitione, altaris palla manu involuta.*

(19) **1024** Bolòs, *Serrateix* 70 (donació feta per Ermengarda): *dono ego suprascripta Ermengardis quantum habemus vel habere debemus, pro hereditate supradicti filii nostri Haianrici ab integrum, atque petitione altaris palla omnia involuta ad nomen Sancte Marie Virginis Serra Taxi.*

(20) **1035** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 254 (Ermengarda dona el seu fill Ponç perquè ingressi al monestir de Sant Llorenç): *cum oblacione in manu atque petitione uel cum omnem hereditatem suam, que iure paterno uel materno debentur, palla altaris manu sua inuoluta ad nomen sanctorum.*

(21) **1040** Baraut, *DipTavèrnoles* 59 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris: tabula I de argento et crucem I et turibulum I et calicem I et testenis I, pallios IIII, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas III, manipulos II, giramphanos II.*

(22) **1053** CDipSGirona 269 (pacte entre els sagristans Bonfill i Bonuç de la Seu de Girona): *adornet predictam ecclesiam in festiuitatibus constitutis de cortinis et paleis.*

(23) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ornamenta Sancti Sepulcri sunt bocherenos III et palios III et savanas II et vestimentos III integros et stolas III.*

(24) **1066** Junyent, *Oliba Dip.* 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Palleos V, alium album et castanea I; brosdas III.*

(25) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Petri de Porta, uno pallio et una capa de tirez.*

(26) **1070** Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 19 (donació feta per Guillem i Ermengarda): *cum oblacione atque petitione, palla altaris manu sua inuoluta ad nomen Sancti Danielis martiris cuius reliquie ibidem continentur.*

(27) **1103** Ordeig, *Dotalies* 284 (consagració de l'església de Sant Salvador i Sant Bartomeu, al Castrum de Calassanç): *Post has constituciones dedit eidem prefatus rex, in dotalicio ejusdem ecclesie, pallium valde obtimum.*

Entre els objectes que formen part del parament d'església els *pallia* i les *palliae* ocupen un lloc destacat, ja sigui sota la forma de *vela templi*, ja sigui com a *vela altaris*¹⁸⁸. La seva versatilitat, és a dir, el fet que adoptessin diverses funcions dins del recinte sagrat fa que siguin presents arreu. Malgrat tot, es tracta de mots genèrics –*aulaea*– que sovint designen realitats conegudes sota d'altres denominacions. De vegades fins i tot actuen de meres aposicions, al costat d'una designació més concreta. Així, tant *pallium* o *palleum* com *palla* o *pallea* s'associaven indistintament als draps d'altar –*pallae altaris*–, als corporals –*corporalia*, *pallei corporales*, *corporalia pallia*, *corporales pallae* o de vegades fins i tot *pallia altaris*–, als frontals –*frontalia*–, als dossers –*dossales*–, als cobertors del calze o a simples tapissos o teixits ornamentals que penjaven de les parets: *Pallium ex auro contextum quod vulgo dicimus dossalem (Instrumenta Ecclesiae Viennensis, XVIII, any 920, HAURÉAU, XVI: 14); Fuerant etiam in ejus domo diversa pallia auro et gemmis radiantia, quibus parietes ecclesiae ornabantur, et fratres induebantur quoties magna festivitas in Ecclesia celebrabatur*¹⁸⁹. Inevitablement tot plegat donava lloc a confusions. En el passatge següent, per exemple, en un principi s'equipara *palla* a *pannis altaris* i tot seguit *pallae* a *corporalia*: *Clemens etiam statuit (...) ne mortui sepeliantur, vel involvantur, seu operiantur, vel etiam feretrum cum palla, id est, pannis altaris, aut cum mappa, qua calix involvitur (...) quando vero pallae, id est, corporalia, et vela, id est, ornamenta altaris, seu cortinae super altare pendentis sordidatae fuerint (DURANDUS, Ration., I, 3: 49-50)*. La veu *palliolum*, per la seva banda, es referia a un *aulaeum* més petit, segurament relacionat amb les *palleae subminores*, col·locades sota de les altres.

Quant a les fonts catalanes altomedievales, poques vegades rebem pistes concretes sobre la funció exacta dels *pallia* o les *palliae*. Malgrat tot, algun cop els textos ens sorprenen gratament: els sintagmes *palleam ad honorem sanctae Mariae jamdictae Virginis ad ipso altare cooperiendum* –unes tovalles d'altar, en el fragment n° 2–, *palleam cum calice* –un cobertor per al calze, en el n° 3–, *palleolos III ad subdiaconum* –alguna tela vinculada al sots-diacon que malauradament no hem sabut identificar, en el n° 29– i *palla altaris manu sua inuoluta* –de nou tovalles d'altar, amb què l'oficiant s'embolica la mà en agafar els objectes sagrats, en els n° 18, n° 19, n° 20 i n° 26– són prou esclaridors.

Val a dir que el català antic també documenta a bastament ambdós mots, sota les formes de *pàlia* i *pali*. Els significats que se'ls atribueixen, tanmateix, no coincideixen

¹⁸⁸ Vegeu també els articles *pallium* en els capítols dedicats a la indumentària eclesiàstica: 343-350; i a la roba de llit: 94-98; i *palleo* i *palleus* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 423-428.

¹⁸⁹ *Historia foundationis Monasterii Sancti Clementis in insula Piscaria* lib. 1, citat per DU CANGE, s. v. *pallium*².

exactament amb els analitzats suara per al llatí medieval, tots ells més aviat aglutinats sota la veu catalana *pali*: drap o tovalla d'altar –és a dir, llenç sobre el qual s'estenen els corporals–, frontal o antependi: *Palit ó palis de altar: antependium, antealtare: sacra vestis ad ornatum altaris: palum quo altare praetexitur* (TORRA, s. v. *palit ó palis de altar*). El terme *pàlia*, per la seva banda, malgrat les esporàdiques contaminacions, sembla que s'especialitzà en el sentit actual de *pàlia*: un drap rectangular de tela blanca que cobreix el calze durant el transcurs de la missa. El castellà, al seu torn, també en conservà testimonis: *Dos varas de olanda, para corporales y una palia* (*Cuentas de Baeza*, anys 1477-1491, DE LA TORRE, I: 291).

En definitiva, els termes genèrics *pallio* i *pallia* designen multitud de teles –culturals o no– presents en el servei litúrgic: des de les tovalles d'altar fins als cobertors del calze passant pels tapissos ornamentals que embellien les parets del recinte sagrat. El nostre corpus –que mostra una clara preferència per la primera variant– els documenta des de la primera meitat del segle IX fins a inicis del segle XII a la meitat nord del territori.

PALLEOLO

La forma *palleolo*, al seu torn, representa una variant diminutiva del terme *pallio*:

(28) **923** DipGirona 189 (consagració de l'església de Sant Quirze a la Vall d'Arbúcies): *dono ibidem missales II, antiphonario I, collectaneo I, casulla I, palleo et palleolo, calices II cum patenas, signos III*.

(29) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V, palleolos III ad subdiaconum, dalmatiicas III*.

SABENA

La documentació catalana altomedieval ens ha transmès un sol exemple del mot *sabana* –aquí transcrit com a *sabenes*– susceptible d'interpretar-se com a tela cultural. Vegem-lo:

(1) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *et cobertores XII (?) de lino, et cereum I, et brrosde (?) I, et marfega I, et cobertores V de lana (...) et sabenes II, et tovalles II*.

Aquest mot, entre molts d'altres significats¹⁹⁰, adquirí en el llatí medieval la noció de drap o tovalla d'altar, un llenç de tela de lli amb què hom cobria l'altar. Sembla que es diferencià de les *pallia* i dels *corporalia*, ja que de vegades apareixen tots junts en un mateix context: *Ad hornamentis ecclesiae damus octo uestimentis (...) et quatuor corporalia et quinque pallas et sex sabanas, duas literatas et quatuor sine serico, et tres fascelelias*¹⁹¹. Si ens refiem de la semàntica de les derivacions d'aquest terme que ens han romàs, el mot castellà *sabanilla* –diminutiu de *sábana*– ens podria donar una pista. Així doncs, si *sabanilla* ha conservat el sentit originari de *sábana* –de fet, Alonso (s. v. *sábana*) els dóna com a sinònims en la documentació del segle XIII al XV–, aquest drap era una *cubierta exterior de lienzo con que se cubre el altar, sobre la cual se ponen los corporales* (DRAE, s. v. *sabanilla*).

No tenim constància que cap de les llengües romàniques, tret del castellà, arribés a desenvolupar mai aquesta accepció per al mot que ara mateix ens ocupa: *Despojaron las sábanas que cubrién el altar, / libros e vestimentas con que solién cantar* (BERCEO, *Mil.*, 878, DUTTON, II: 204).

Així doncs, en el context eclesiàstic, el terme *sabena* remet a un cobriment d'altar sobre el qual es devien estendre els *corporalia*.

SUPERALTARE

Els fragments que segueixen corresponen a la documentació altomedieval conservada a Catalunya, que recull les variants *superaltares*, *super altaria* i *superaltaria*:

(1) **1028-1035** Ordeig, *Dotalies* 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *I dosele constantinatum et unum palleo cum auro factum et unum bancale palleum et II cortinas et II superaltares lineos obtimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez.*

(2) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals IIII; feltres IIII; velada de serico I; plomacs IIII; guonfanons VII cum cruces argenteas; cohopenorium bige; superaltares et capciales meliores XIII.*

(3) **1090** Baraut, *ActUrgell* 74 (consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà): *codices omnes atque super altaria, scripturas de omnibus alodiis quecumque habebat et usque hodie adquisierat ecclesia illa, ecclesie dotalia et vestimenta sacerdotalia necnon et superpellicia.*

¹⁹⁰ Vegeu també l'article *savana* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 125-127.

¹⁹¹ OB 1.51, any 881, citat per *LELMAL*, s. v. *sauana*.

(4) c. 1096 Ordeig, *Dotalies* 226 C (inventari dels béns mobles de l'església de Santa Maria del Castell de Mur): *cortinas optime II [...] et sirica superaltaria II et bocherinum I et capcales majores et minores V [...] et superaltaria III variis coloris et cortina dominice ymaginis II.*

Aquest mot d'ascendència llatina, compost per la preposició *super* –‘sobre’– i el substantiu *altare* –‘altar’–, designa literalment el que el català antic anomenava *sobrealtar* o *cobrialtar*, és a dir, una denominació genèrica per a tota mena de draps o estovalles d'altar: *Hun cobrialtar sotil* (Doc. any 1482, *BSAL*, XI: 292). La variant més comuna en les fonts d'abast europeu és *supraltare*. La documentació conservada, tanmateix, testimonia molt poques aparicions de la present accepció. La majoria de les vegades la paraula *superaltare* correspon a una mena d'altar portàtil, una *tabula itineraria* ornamentada amb metalls i pedres precioses, que es col·locava sobre d'un altar no consagrat per tal de poder-hi oficiar, tal com s'endevina del següent passatge: *Item unum superaltare pretiosum de jaspide, ornatum in circumferentiis cum argento et auro ac lapidibus pretiosis subtilis. Item unum superaltare de rubeo jaspide ornata in circumferentiis cum cupro aurato. Item duo superaltaria de rubeo marmore, ornato cum argento, quorum unum stat super quattuor pedes argenti*¹⁹².

En definitiva, la veu genèrica *superaltare* –present a la nostra documentació tan sols a l'extrem nord del territori durant el segle XI– designa les tovalles de l'altar.

TAPITO

El mot llatí *tapete* apareix tant en l'àmbit domèstic com en l'eclésiàstic. Aquí ens ocuparem només d'aquesta última accepció¹⁹³, en què el terme que ens interessa es vincula al parament de l'altar. Es tracta, en definitiva, d'un teixit normalment luxós que cobreix l'altar. A continuació resseguim els fragments corresponents al corpus català altomedieval, en què apareix citat sota les formes *tapitos*, *tapitio*, *tapecios*, *tapecium*, *tapeti*, *tapites*, *tapids* i *tapid*:

(1) 957 Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *metraphos VI, et trapos polemites IIII, tapitos veteres III, phanones III, suscintas obradas III, stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone, corporales V, amictos II lineos.*

¹⁹² Inventari de la Catedral de York, any 1530, citat per BRAUN, *Der christliche Altar* (1924): 490.

¹⁹³ Vegeu també l'article *tapito* en el capítol dedicat a la roba de llit: 101-107.

(2) **971** DipOsona 1106 (inventari del parament de Sant Pere de Vic): *metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tualias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lenicio I, tapitio I, veterem I, plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I, et corporales V.*

(3) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapecios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V.*

(4) **1008** Junyent, Oliba Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofrè): *Sunt dossales IIII, et unum palleum vetustissimum cum croxena, et tapeti parvuli III, et sunt cortinas de lana novas IIII, et veteres III, et alia linea quadragesimalis, et alia de serico.*

(5) **1028-1035** Ordeig, Dotalies 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *in ornamentis ecclesie Sancti Valerii episcopi et Sancti Vincencii archilevite (...) I dosele constantinatum et unum palleo cum auro factum et unum bancale palleum et II cortinas et II superaltares lineos obtimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez et (...) VI chortinas et III mapiles et III tapites.*

(6) **1066** Junyent, Oliba Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *corporals festivos IIII; cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals IIII; feltres IIII; velada de serico I; plomacs IIII.*

(7) **1145** CSCugat 964 (testament sacramental de Vidià): *Et dimisit suum tapid ad s. Cucuphatem, ut non fuisset licitum vendendi, sed semper mansisset ante eiusdem altare.*

Així doncs, aquesta tela luxosa amb què hom cobria l'altar apareix testimoniada al nostre corpus des de mitjans del segle X fins a mitjans del segle XII, la majoria de les vegades en documents vinculats al monestir de Ripoll.

TUALIA

Repassem tot seguit els testimonis que ens n'ofereix la documentació catalana altomedieval, que recull les formes *tualias*, *tuvalias*, *tovalia*, *toalias*, *tovalias* i *tovala*:

(1) **940** Baraut, *ActUrgell* 29 (consagració de l'església de Sant Miquel de Ponts): *vestimentos II obtimos, et parilios de mapas III, et tualias III, et malgas IIII.*

(2) **960** Baraut, *ActUrgell* 34 (fundació del monestir de Sant Pere de Grau d'Escales): *tapite I et quoto I, plumazo I, mapas parilios II, tualias II.*

(3) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lenicio I, tapito I, veterem I, plumbacio I.*

(4) **972** Ordeig, *Dotalies* 90 (consagració de l'església de Sant Benet, Sant Pere i Sant Andreu): *Bellutia tovalia I, Arielils alba I.*

(5) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *offertorios II meliores, toalias V, albas meliores XIII et alias XX sericias, succintas ad precingendum XVII (...)* *mapas meliores VIII, toalias X, ornego I.*

(6) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Toalias optimas VI, et sunt duo scrinii eburnei cum reliquias.*

(7) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *tovalia cum fres, et alias VIII, et aliam veterem (...)* *Socinta I ubi solet pendere tovalia cum fres.*

(8) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Tovala cum fres cum angelo (?) serico ubi solet pendere (...)* *curtballs VIII; tovalas optime VI; mapes VI; offertors VII; cotidians III.*

L'exemple n° 4 també el trobem a DipManresa 92, que transcriu *toballia*.

En l'àmbit del parament eclesiàstic¹⁹⁴, *tualia* i les seves nombroses variants expressen sovint la noció de *mappa*, és a dir, drap o tovalla d'altar, sentit conservat pels textos catalans antics: *Tovallola brodada d'aur e de seda per l'altar major de la sglésia*¹⁹⁵. Ara bé, en alguns casos també s'observa el sentit de tovallola, concretada en les accepcions de *facitergium* i *manutergium*: *Tres tuellas, unam sternendam super altare, aliam sub libro, tertiam ad tergendas manus (Rodulfi gesta abb. Trudonensium, VI, PERTZ, X: 257).*

Així doncs, ja fos una tovalla d'altar, ja fos una mena de drap per eixugar-se la cara o les mans, les fonts altomedievals de Catalunya documenten el terme *tualia* en la seva vessant eclesiàstica des de mitjans del segle X fins a mitjans del segle XI, la majoria de les vegades en textos relacionats amb les zones d'Urgell, Vic i Ripoll.

VELAMEN

En primer lloc reproduïm els exemples del mot *velamen* conservats en el corpus català altomedieval, que documenta les formes *velamine* i *velamina*:

(1) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 28 (carta-sermó escrit pel monjo Garsies de Cuixà): *Insunt reliquiae de velamine pannis quibus susceptae Incarnationis decore puerili in corpore obsitus mansit homo et Deus.*

(2) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Vela[min]a I de serico; plumarios IIII; cortinas de serico II.*

¹⁹⁴ Vegeu també l'article *tualia* en el capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 140-143.

¹⁹⁵ Junqueres, 1430, citat per AGUILÓ, s. v. *tovallola*.

Aquest mot, sinònim de *velum*, coincideix formalment amb la veu llatina clàssica, que designa qualsevol tipus de drap o vel destinat a cobrir quelcom de les mirades indiscretas. La documentació medieval d'àmbit europeu fa referència a tota mena de vels: des dels que utilitzaven les dones per tapar-se el cap o la cara fins als que prenién certs religiosos en encetar la vida monàstica, passant pels que separaven estances o recobrien parets –en aquests dos últims casos, s'assimilaven a les cortines–: *Vestimenta altaris, frontales, pallas, velos principales qui inter vestibulum, et altare dependent* (Privilegi del rei Bermude, YEPES, III, Apèndix, Escripura XVII: 42).

En aquest article analitzem tan sols els vels presents en l'esfera eclesiàstica, ja que sembla que cal ubicar en aquest context els testimonis conservats a casa nostra. El fragment nº 1 sembla que es refereix a un simple drap, mentre que el nº 2 podria ser una cortina ubicada en les dependències de l'altar.

La continuïtat de la present veu en les llengües vernacles la proven, si més no, el català antic *vel* –també present en el català modern–, i el castellà i l'italià *velo*: *se esquina lo vel del temple, se commou la naturalesa* (MACH: 163).

En definitiva, el sentit eclesiàstic del terme *velamen*, documentat en el nostre corpus tan sols a mitjans del segle XI en textos relacionats amb el monestir de Ripoll, podria vincular-se a una cortina.

2. Els estendards

GONFANONE

A continuació presentem les aparicions d'aquesta veu a la documentació catalana altomedieval. Les variants registrades són *gonfanones*, *gontfanones*, *gontifanones*, *guonfanons* i *gonfanonos*:

(1) 971 Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *et corporales V, et cruxina I, amictos lineos II, parilios III de caligas, preceptos III, privilegio I, ampulla cum balsamo I, gonfanones VI*.

(2) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *tapecios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V, gonfanones III ex palleo II cum suas cruces argenteas et alios III operatos, capas palleas XIII et linea I.*

(3) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *de gontifanones sunt VI. Calices argenteos V, et unum de auro puro et isti singuli sunt cum patenas suas (...) et sunt coopertorii festuales VII cum capitales suos, et super sunt V optime. Gonfanones de palleo IIII, de aliis VII.*

(4) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *In ecclesia sancte Marie sunt cruces argenteae V; gonfanones VII cum suas cruces.*

(5) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *feltres IIII; velada de serico I; plomacs IIII; gonfanons VII cum cruces argenteas; cohopertorium bige; superaltares et capciales meliores XIII.*

(6) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *planedas V et alia austurino optima, et camissos IIII, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I, et calicem I argentem et alium optimum de stagno.*

El present terme deriva del fràncic *gundfano* –‘penó de batalla’–, al seu torn compost de *gund* –‘combat’– i *fano* –‘bandera’–. Així doncs, expressa d'una banda la noció etimològica d'estendard de guerra, tal com esmenta Du Cange (s. v. *guntfano*): *et quidem Gothis ex schiltero, gunfana, idem est ac militum vexillum*; i de l'altra la d'insígnia present en les processons religioses: *Ante omnes eant famuli portantes confanones*¹⁹⁶. No sorprèn, doncs, trobar *gonfanones* en les dependències eclesiàstiques.

Entre les variants gràfiques documentades pels textos medievals europeus destaquen *guntfano*, *gundfano*, *gontfano*, *gonfano*, *confano*, *confalo*, *guntfalo*, *guntfaro* i *gunfana*.

Les formes *gamfaró*, *gamfanó*, *gomfanó*, *ganfanó* i *gonfaló*, presents en els textos catalans antics, palesen la vitalitat del mot en els estadis més primerencs de la nostra llengua, que testimonia les dues accepcions presentades més amunt: *Aquells qui fan senyals en lurs escuts e en lurs segells, e lo rey en son gamfanó* (LLULL, *Arbre*, I: 81) ; *Totes les parroquies am lurs creus e ganfanons* (Doc. any 1390, *Ardits*, I: 3). També les llengües veïnes adoptaren el terme que ens ocupa, com ho demostren el castellà *gonfalón* i el francès *gonfalon*.

En definitiva, present entre l'últim terç del segle X i l'últim terç del segle XI –la majoria de vegades en documents vinculats al monestir de Ripoll–, el mot *gonfanone* designa una insígnia religiosa present en les processons.

¹⁹⁶ Consuet. Fructuar., s. XI, lib. 1 c. 56, citat per NIERMEYER, s. v. *guntfano*.

GIRAMPHANO

No hem trobat indicis d'aquest mot en la documentació medieval europea a l'abast. Certament el fet que el terme només aparegui un cop en el corpus català altomedieval en complica la interpretació. Segurament, tal com suggereix el *GMLC* (s. v. *giramfanos*), es tracta d'una mera deformació gràfica del mot *gontfano*, que designava tant un estendard de guerra com una insígnia religiosa vinculada a les processons. Val a dir que semànticament aquesta conjectura no presenta cap mena d'objecció, ja que en l'únic testimoni conservat, que transcrivim a continuació, efectivament se citen els *giramfanos* entre els *ornamenta altaris*:

(7) **1040** Baraut, *ActUrgell* 48 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris: tabula I de argento et crucem I et turibulum I et calicem I et testenis I, pallios IIII, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas IV, manipulos II, giramphanos II, conchas II, orciolos II, signa IIII.*

L'esmentat passatge el trobem també a Ordeig, *Dotalies* 163 fals –que transcriu *giramfanos*–.

3. Altres

CHECOVA

Vegem, en primer lloc, els testimonis que la documentació catalana ens n'ha transmès, que presenten les variants *checovas*, *checovos* i *checova*:

(1) **972** DipOsona 1127 (consagració i dotació de l'església de Sant Benet de Bages): *albas II, amictos II, stolas II, [casulas] II, fanones II, calice I argenteo cum sua patena, alio [calice stagneo] cum sua patera, checovas II.*

(2) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapecios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V, gontfanones III ex palleo II cum suas cruces argenteas et alios III operatos.*

(3) **980** CSCugat 136 (testament sacramental de Galindo): *emere fecissent exinde ad domum s. Michahelis in Erapruniano et s. Petri singulas checovas; et ad domum s. Stefani, in Kastrum Cervilione, checova I; et ad domum s. Vincenti, situm in Garrosa, checova et ad domum s. Clementis checova I.*

El sentit de la veu *checova* o *checovus*, tan sols documentat en el nostre corpus a l'últim terç del segle X a l'extrem nord del territori, ens és totalment desconegut. Els únics testimonis que n'hem pogut trobar apareixen en les fonts altomedievals catalanes tot just esmentades, que registren tant la forma femenina com la masculina –*checovas* i *checovos* respectivament–. Ni tan sols sabem del cert si es tracta d'una peça de tela o bé d'un altre objecte que, a dreta llei, no hauria de tenir cabuda en aquest estudi. De fet, Du Cange (s. v. *checova*), atenint-se al passatge n° 1, suggereix que aquest mot es podria referir a un *urceolus*, pel simple fet que es menciona en un conxtext en què predominen els vasos sagrats i on l'esmentat terme *urceolus* manca. Ara bé, a la vista de l'exemple n° 2, on s'esmenta entre *matrafos* i *facistergios*, per força ens assalta l'escepticisme. Segons el nostre parer, es podria tractar d'una mena de *pallium* o drap d'altar, que efectivament trobem citat de vegades entre calzes i vasos destinats al servei de l'altar. Semànticament aquesta hipòtesi tampoc no grinyolaria en l'exemple n° 3. Així i tot, insistim que, ben lluny de resoldre l'enigma, tot plegat no és sinó una conjectura poc fonamentada filològicament.

Capítol 2: LA INDUMENTÀRIA LITÚRGICA

1. Els termes genèrics

INDUMENTUM

Tal com ja hem pogut observar més amunt, el terme *indumentum* designa tot tipus de vestimenta, ja sigui la de les persones, ja sigui la de l'altar¹⁹⁷. En aquest cas ens referirem a la indumentària eclesiàstica. El corpus altomedieval conservat en terres catalanes registra mostres de *sacerdotale indumentum*, *indumenta sacerdotalia*, *indumenta canonicorum* i *episcopalia indumenta*:

(1) **1009** Ordeig, *Dotalies* 125 (consagració de l'església de Sant Martí, Santa Maria i Sant Miquel, a Elna): *miserunt sacerdotale indumentum et kapas duas palleas et cetera pro viribus necessaria*.

(2) **1035-1062** Ordeig, *Dotalies* 214 (dedicació i dotació de l'església de Sant Vicenç de Castellbisbal): *calicem argenteum et omnia indumenta sacerdotalia et pannos cericos atque lineos et omnia instrumenta scripturarum ecclesiae*.

(3) **1151** DipTortosa 28 (concessions fetes per Ramon Berenguer IV): *Dono insuper centum morabetinos annuatim de paria sarracenorum quamdiu ego et successores mei habuerimus illam, ad indumenta canonicorum prephate sedis Tortose*.

(4) **1156** DipTortosa 64 (butlla del papa Adrià IV): *tibi noscitur concessisse et annum redditum centum bizantiorum quos idem comes pro indumentis canonicorum concessit tibi et per te ecclesie tue nichilominus confirmamus*.

(5) **1162** Baraut, *DocUrgell* 1565 (testament del bisbe Bernat Sanç): *Primum namque concessit et relinquit thesauro beate Marie Sedis (...) omnia episcopalia indumenta que ipse noviter fecerat*.

Així doncs, la presència del mot *indumentum* –en aquest cas, vinculat a la indumentària clerical– es restringeix als segles XI i XII, si bé els fragments que el documenten provenen tant del nord com del sud del territori.

¹⁹⁷ Vegeu també l'article *indumentum* en els capítols dedicats a la indumentària civil: 144-145; i al parament cultural: 251.

VESTIMENTUM, VESTIARIO I VESTIS

El mot genèric *vestimentum*, a part de referir-se a la indumentària civil¹⁹⁸, també designa l'abillament tant clerical com monacal, tal com es desprèn dels fragments corresponents al corpus català altomedieval que citarem tot seguit. Destaquen les expressions *vestimenta ecclesiarum*, *vestimenta monachorum*, *vestimenta ecclesiastica*, *vestimenta sacra*, *vestimento ad missa cantare*, *vestimento de ecclesia*, *uestimento sacerdotale*, *vestimentum pontiphicis*, *quotidiana vestimenta sacerdotalia* i *vestimenta sacerdotis*. Així doncs, no establím diferències entre clergues i monjos ni tampoc entre els diversos estaments eclesiàstics, sinó que per motius purament funcionals englobem totes les aparicions vinculades a l'esfera religiosa en sol article. Seguint la dinàmica adoptada més amunt, a més, agrupem les veus *vestimentum*, *vestiario* i *vestis* sota un mateix ètim, ja que al capdavant responen a una mateixa realitat. De fet, de vegades resulta difícil fins i tot saber si hom parla realment d'indumentària, com és el cas de l'exemple n° 33, en què la forma *vestibus* es podria referir a l'ornamentació de la creu. D'altra banda, en el n° 21 tampoc no queda clar si es tracta de mers ornaments eclesiàstics o en efecte de vestits litúrgics.

Repassem en primer lloc els esments del terme *vestimentum* presents en les fonts altomedievals de Catalunya:

(1) **842** Ordeig, *Dotalies* 3 fals (consagració de l'església de Sant Julià, a Capella): *Et ego Barone presbiter in primis dono ad ipsam ecclesiam Sancti Juliani (...) una cruce et uno vestimento et una ara et uno calice.*

(2) **879** DipRosselló 126 (testament de Protasi, abat del monestir de Sant Germà de Cuixà): *Sunt apud vos (...) vestimenta optima ecclesiarum quinque parilia, de vestimenta quoque usu monachorum pleniter ad suffitientia eorum (...) ei rerum vestrarum dotastis, terris et vineis, argentum vel vestimentum vel animalibus.*

(3) **898** Rocafiguera, *Aiguafreda* 3 (acta de consagració de l'església de Sant Martí d'Aiguafreda): *Insuper eciam dono vestimenta ecclesiastica, id est, kasulla, stola, succinta et manipulum.*

(4) **abans de 900-901** Ordeig, *Dotalies* 24 (consagració de l'església de Sant Fructuós, a Guils): *uno signo transgittado et alium ferreum et vestimentos tres et uno calice de stanno et una ara et una archa.*

(5) **909** DipOsona fals V (dotació de l'església de Santa Maria d'Olost, al comtat d'Osona): *Et dono atque in presenti corporaliter ibi trado et hostendo ad partem et proprietatem librorum dicte ecclesie vel vestimentorum vel ad opus de ipsa sancta sanctuaria.*

(6) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *Ideo dono ego Riculfus, gratia Dei Elenensis sedis episcopus, prefate ecclesie vestimentis sacris que adquisivi et libris seu et calices cum*

¹⁹⁸ Vegeu també l'article *vestimentum*, *vestitum*, *vestidura* i *vestis* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 146-150.

patenas et rebus que in cultu Dei pertinent. Quorum per nomina vocabula illorum, id est (...) scrinios paria I ad vestimenta sacra salvandum.

(7) **925** DipOsona 283 (dotació de l'església de Sant Salvador al territori d'Osona, a la vall de Ripoll): *vestimentas autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

(8) **940** Ordeig, *Dotalies* 56 (consagració de l'església de Sant Miquel Arcàngel, a Ponts): *calices II de stagno et vestimentos II optimos et parlios de mapas III et tualias III et malgas IIII.*

(9) **947** DipGirona 272 (consagració de l'església de Sant Julià de Ribelles, a Prunera, al terme d'Albanyà): *Ego Acfredus, levita, dono ad domum Santi Iuliani libros (...) unius calice cum patena et vestimento ad missa cantare.*

(10) **952 o 953** Baraut, *DipTavèrnoles* 17 (consagració de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *Et sunt ibidem libri biblioteca I, et alios libros X^m et VII^m, et de vestimentis albas IIII^{or}, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigto I cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(11) **972** Ordeig, *Dotalies* 89 (dotació de l'església de Sant Esteve i Sant Silvestre, al comtat de Ribagorça): *Pontificem quedam nomine Hodisindus et ego Hunifredus mitto in ipsa ecclesia libros vel vestimentos et omni hornatu ecclesia qui ibidem pertinent (...) Ego Unifredus comes (...) uno vestimento et unum calicem et una crucem.*

(12) **990** Baraut, *DocUrgell* 219 (donació feta pel prevere Cristià): *tradidit ad ipsas ecclesias predictus Christianus sacer libros, vestimentis, kalices seu hoc quod ad ministerium sacerdotalis pertinet.*

(13) **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605 (testament de la difunta Quixiló): *Et debet mihi Borrehus aluum avere, id est, reliquias et vestimento de ecclesia, id est, camiso I et planeta I et stola I et manipulo I et sucinta I.*

(14) **996** DipPallars 316 (consagració i dotació de l'església de Santa Maria de Güell, al comtat de Ribagorça): *est de vestimentis aecclesiasticis: chooperculos IIII^{or}, chamisos duos, pliannonnes duos, stolas duas.*

(15) **998** DCBarcelona 328 (testament sacramental del prevere Centoll): *Et ad domum Sancti Petri cenobii (...) tapido I et mancuso I aureo et quarta parte de alio, unde emant illi uestimento sacerdotale.*

(16) **998** Baraut, *ActUrgell* 42 (consagració de l'església de Sant Pere d'Eroles): *Similiter donamus in ornamentis ecclesie vestimentum, librum.*

(17) **1015** Ordeig, *Dotalies* 131 (consagració de les esglésies de la Santa Creu i de Sant Pere, al cenobi de Lavaix): *Ego Dacco, abba, et ceteri monachi similiter donamus in ornamentis ecclesiarum calices, cruces et de ecclesiasticis libris sive de vestimentis.*

(18) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ornamenta Sancti Sepulcri sunt bocherenos III et palios III et savanas II et vestimentos III integros et stolas III, la una de palii.*

(19) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sacristà): *Vestimentum pontiphicis id est: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio.*

(20) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optima II.*

(21) **1080-1100** Bach, *Sta. Maria de Gualter* 12 (testament d'Adelaida): *Et de ipsos meos vestimentos, hoc quod pertinet ad ornamentum ecclesie dimitto ad Sancti Petri de Pontos.*

(22) **1089** CSCugat 733 (testament de Barone Raimundus): *In primis concedo a Domino Deo et s. Cucufuto cenobii nulam meam et uncias V Valencie pro anima mea vendant eam mulam et donent ipso precio pro vestimentis ad monachos. Dimitto namque a s. Cipriano vestimenta sacerdotis: amictum, alba, stolam, manipulum, casulum de lino obtimo pro anima mea (...) et ad s. Cipriano suprascripto vestimenta.*

(23) **1090** Ordeig, *Dotalies* 258 (restauració de la dotació de l'església de Santa Maria d'Organyà): *Quia archa que erat in prephata ecclesia que continebatur cuncta ecclesie ornamenta (...) ecclesie dotalia et vestimenta sacerdotalia necnon et superpellicia.*

(24) **c. 1096** Ordeig, *Dotalies* 226 C (inventari dels béns mobles de l'església de Santa Maria del Castell de Mur): *Sacerdotale vestimentum: casulla optima de cicletono et stola optima et amictum et camisum et manipulum [et cinta]; aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et cotidiana vestimenta sacerdotalia II et planetes lineae I et stolae optimae II.*

(25) **1155** Gonzalvo, *Pau i treva* 12 (concili provincial celebrat a la ciutat de Lleida): *Prohibemus etiam ut nullus presbiter, sive diachonus seu clericus vestibus sericis vel varii coloris utatur.*

(26) **1167** Baraut, *DocUrgell* 1616 (fundació de la conònica premonstratena de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes): *donamus ecclesie predictae C^mL^a solidos per unumquemque annum de meliori moneta, qui in Ilerda cucurrerit, ut habeant C^m solidos per vestimentis.*

(27) **1177** DipTortosa 285 (donació feta per Ramon de Monells): *ut de redditus predicti honoris omni tempore die et nocte lampas una ardeat ante iamdictum altare Sancti Andree et de cibo et vestimento sacerdos unus honeste vite stabiliatur qui omnibus diebus super predictum altare Sancti Andree missam cantet.*

(28) **1180** Papell, *DipSantesCreus* 227 (venda feta per Guillem de Pontils, Carbonell, Pere Company, Pere Llonc, Ramon de la Sala i Pere de Soler): *Accepimus autem a vobis pro hac venditione XXX et II solidos Barchinonensis monete et unum vestimentum sacerdotale plenarium.*

(29) **1184** Marquès, *Sta. Cecília d'Elins* 89 (testament de Joan de Pallerols, capellà de Santa Cecília): *rogo illa sicut domina mea et alii predicti manumessores mei, ut de ipsos aureos nobilem et optimum vestimentum Deo et Sancte Cecilie emant.*

En segon lloc exposem l'únic testimoni que el nostre corpus ens ha transmès de la veu *vestiario*:

(30) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *res ecclesiasticas inventariosque sacrarii ornamentorum vel vasorum auri et argenti atque sacrarum vestium ecclesiae Sanctae Mariae (...) In vestiario autem inventa sunt hec atque obtutibus summi presulis Mironi representata: Stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V.*

Finalment reproduïm els fragments en què s'esmenta el mot *vestis*, documentat sota les formes *vestium* (gen.) i *vestibus* (abl.):

(31) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *res ecclesiasticas inventariosque sacrarii ornamentorum vel vasorum auri et argenti atque sacrarum vestium ecclesiae Sanctae Mariae (...) In vestiario autem inventa sunt hec atque obtutibus summi presulis Mironi representata: Stramenta scilicet lectorum [...] tapetios III meliores et dossale V.*

(32) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 8 (encíclica anunciadora de la mort de Seniofred, abat de Ripoll): *Quo facto requisivit ornamenta aecclesiae que erant credita Paulo, eiusdem loci monacho, custodis ecclesie atque sacrarum vestium, cui prefatus dominus episcopus bone memorie ea ei comendaverat.*

(33) **1123** Oleguer 54 (carta del papa Calixte II en què anima els bisbes, reis, comtes i barons a marxar en croada contra els sarraïns): *Illos autem qui signum Crucis in suis vestibus hac de causa imposuerunt.*

En definitiva, aquests tres mots es refereixen a les vestidures eclesiàstiques de manera genèrica. El terme *vestmentum* apareix als nostres documents des de mitjans del segle IX fins a finals del segle XII. Si bé en un principi es restringeix a la meitat nord del territori, al segle XII ja es comença a difondre per les zones del sud del Principat. Pel que fa a la veu *vestiario*, la trobem només a l'últim terç del segle X a Ripoll. Finalment, el mot *vestis*, si exceptuem una carta papal del primer quart del segle XII, tan sols el testimonien fonts d'entre finals del segle X i inicis del segle XI, vinculades també al monestir de Ripoll.

2. Els vestits litúrgics inferiors

ALBA I CAMISO

El corpus objecte d'estudi testimonia el present concepte a bastament, denominant-lo ara *alba* adés *camisia* o *camisum*. En primer lloc examinem els passatges que contenen la forma *alba*, que es manté del tot homogènia –si bé de vegades declinada en *albam* i *albas*–:

(1) **888** Ordeig, *Dotalies* 11 (consagració de l'església de Santa Maria del monestir de Ripoll, al comtat d'Osona): *Ad ipsius dedicationem tradimus nos comites praedicti, id est (...) planetam et albam, stolam et manipulo.*

(2) **890** DipOsona 16 (consagració de l'església de Sant Pere del monestir de Ripoll, al comtat d'Osona): *Et tradimus ibi ego Daquinus cum fratres meos monachos libros secundum possibilitatem nostram (...) planetas lineas II et pallea una et albas II.*

(3) **908** DipOsona 78 (testament d'Idalguer, bisbe osonenc): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum. principii (...) stolam cum auro, et manipulum, et cinculum, stolas siricas duas, manipulum I, alba I, palleos II.*

(4) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *Quorum per nomina vocabula illorum, id est (...) amictos cum auro IIII; albas V, tres clicias et planas II; roquos IIII, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos.*

(5) **915 o 917** DipRosselló 191 (consagració de l'església de Santa Eulàlia d'Elna): *Offero quoque (...) casullam unam cum alba linea.*

(6) **952** Baraut, *CartAndorra* I 12 (consagració de l'església de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *de vestimentis albas IIII^r, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigto I cum auro, et alios II sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(7) **959** Ordeig, *Dotalies* 6 (consagració de les esglésies de Sant Esteve, Sant Miquel i Sant Joan Baptista, a la Vall de Bianya): *Denique in Dei nomine habent ipsas ecclesias de ministerio ecclesiastico albas III, amictos II, stolas III, kasullas II, manipulos III.*

(8) **960** ACondal 146 (consagració de l'església de Sant Hilari de Vidrà, al comtat d'Osona): *ego Ranlo, misericordia Dei, abbatissa, dono (...) de ministerio ecclesiastico, alba, casula, stola, manipulo, amicto.*

(9) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *Dalmaticas III; subdiaconiles X; alba I cum auro, et alia cum pallio [...] stolas cum auro V cum illorum manipulis (...) Toalias V; albas meliores XIII, et alias XX sericias; succinctas ad precingendum XVII.*

(10) **981** DipOsona 1355 (últimes voluntats d'Ermetruit): *et de suo lino quod abebat iussit facere alba una ad predicto Sancto Petro.*

(11) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Et sunt casulle obtime de palleo V, et una ex istis cum auro. Et sunt dalmaticas de palleo IIII. Curchallos XV. Albas festuales cum amitos optimos XXXIII; et est una alba cum auro.*

(12) **1042** Junyent, *Oliba* Dip. 7, segona part (Vita Gauzlini): *tres haud modici precii albas, supra et infra auro politas, Evangelii quoque textum argento vestitum.*

(13) **1089** CSCugat 733 (testament de Barone Raimundus): *Dimito namque a s. Cipriano vestimenta sacerdotis: amictum, alba, stolam, manipulum, casulum de lino obtimo.*

(14) **1119** Baraut, *DocUrgell* 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, preposít de Santa Maria de la Seu): *et quando redimerit liberet hoc Sanctam Mariam per unam capam palii aut per linteum ad albas facere.*

Tal com s'ha pogut apreciar, poques vegades es registren definicions de l'alba. A tot estirar trobem *albas paratas cum auro*; una *alba cum auro, et alia cum pallio*; *albas festuales*; *albas meliores*; o bé *albas, supra et infra auro politas*. Quan s'ofereixen referències al material amb què s'han confeccionat, acostuma a mencionar-se el lli. Ara bé, en l'exemple n° 9 s'explicita *albas sericias*, cosa que segurament cal entendre com a peces ornamentades amb seda, ja que el document data d'una època molt primerenca, en què no devia ser gens corrent l'ús d'albes de seda. Finalment el fragment n° 4 parla d'*albas V, tres clicias et planas II*, cosa que segurament hauríem d'entendre com albes adornades –*clicias*– enfront d'albes senzilles –

*planas*¹⁹⁹. Malgrat tot, també és possible que es tractés de peces elaborades amb material més o menys resistent, a l'estil dels *cendatz reforsatz* –que contrasten amb els *plans*– del passatge següent: *Item la post de cendatz, reforsatz o plans (Tarif, any 1287, ALART, Revue des langues romanes, IV: 372).*

En segon lloc, revisem els exemples de la veu *camisia*, que adopta les variants *camisos*, *camiso*, *chamisos*, *camissas*, *kamis*, *camis*, *camisa*, *camisia*, *camisum* i *camissos*. En el context eclesiàstic tant les formes masculines com les femenines d'aquesta veu poden remetre a l'alba sacerdotal, per bé que els textos revelen un predomini clar de les variants masculines, les que precisament perviuran en el català antic vinculades a la present accepció²⁰⁰.

(15) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelinco VIII, curtinas II, pellicas VI, et suscinta parata una, et camisos III, et planetas III.*

(16) **948** Ordeig, *Dotalies* 62 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *Denique in Dei nomine ego Estfredus, presbiter, dono (...) casullas VII, stolas XXti, manipulos XXti, camisos VII, madrafo I, pallios II, facistergulos III, capitales IIII.*

(17) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *perpendulos IIII in chapis, chamisos paratos II, casullas IIII grezeschas, amictus cum auro IIII, stolas cum schillis II cum phanones, et alias IIII cum auro et phanones (...) et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono, et facistergulos XXII.*

(18) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *camiso parado I, chasullas VI griceschas, amictos cum auro IIII, stollas cum scillis II et cum fanones, et alias IIIIor cum auro et fanones, succintas cum auro V (...) planeda vermelia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono, facistergulos XXII.*

(19) **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605 (testament de la difunta Quixiló): *Et debet mihi Borrelus alium avere, id est, reliquias et vestimento de ecclesia, id est, camiso I et planeta I et stola I et manipulo I et sucinta I (...) remaneat ad Sancti Petri sedis Vico.*

(20) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Et ipsum meum lectum brosetato cum ipsa gangab, pallia cum ipso plumaz ad Sancta Maria et I lentio ad Sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato.*

(21) **1028-1035** Ordeig, *Dotalies* 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *Ego Arnulfus, episcopus, dono (...) I dosele constantinatum et unum palleo cum auro factum et unum bancale palleum et II cortinas et II superaltares lineos optimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez.*

(22) **1040** Baraut, *CartAndorra* II 9 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris: (...) pallios IIII, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas III, manipulos II, giramphanos II.*

¹⁹⁹ Vegeu també l'article *tualia*, dins del capítol dedicat a la resta de parament domèstic: 140-143.

²⁰⁰ Vegeu també l'article *camisa* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 187-191.

(23) **1043** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 326 (testament del sacerdot Sunyer): *Et concedo ad Sancti Stephani curtina I et planeda I cum kamis.*

(24) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Curcbals VIII; camisos maiores XXI; amits cum fres optimos VIII; camisos paratos XXV; camisos cum fres VII, camisa I; camisos dominicales meliores XV, alios camisos dominicales et cotidianos LIII. Pueri habent camisos VI; camisos veteres VI, castaneos III; casullas lineas III, et alia nova alba. Casullas quadragesimales XI.*

(25) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Vestimentum pontiphicis id est: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio. Camis meliores XXII, omnes cum amits, et sunt ibi optima cum fres V; camis partids XXV; amits XXIII; camisos cum fres VII cum suos amictos; camisa. Alios camisos inter dominicales et cotidianos LXXXII. Pueri habent camisos VIII.*

(26) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 15, segona part (exposició sobre l'existència de relíquies al monestir de Ripoll): *videlicet de capillis eius; et de tunica quam ipsa texuit; atque de eius camisa.*

(27) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *Sacerdotale vestimentum casulla optima de cicletono et stola optima, et amictum, et camisum et manipulum et cinta; aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II.*

(28) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *planedas V et alia austurino optima, et camissos III, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I.*

(29) **c. 1096** Ordeig, *Dotalies* 226 C (inventari dels béns mobles de l'església de Santa Maria del Castell de Mur): *Sacerdotale vestimentum: casulla optima de cicletono et stola optima et amictum et camisum et manipulum [et cinta].*

El fragment n° 17 també el trobem a DipOsona n° 789, en què es transcriu *chamisos*; el n° 18 a DipOsona 1106, on es reproduïx *camosos*; i el n° 22 a Ordeig, *Dotalies* 163 fals, en què l'editor llegeix *camisas*.

L'esmentada documentació, doncs, parla de l'ornamentació i la naturalesa del *camis*, ja sigui explícitament –*chamisos paratos, fresatos* o *cum fres*– o indirecta –*camisos dominicales, meliores, maiores, cotidianos* o fins i tot *veteres*–. Pel que fa al material, hom fa referència a *camisos linios* i a *camisos de alchotono*. D'altra banda, ignorem el significat dels *camis partids*, esmentats en l'exemple n° 25. Potser es tractava de peces amb dos tipus d'ornamentació –cosa que partia el camis en dues parts–, o senzillament havien estat confeccionades amb dos colors diferents. L'adjectiu *castaneos* apareix com a única referència al color, ja que suposaria una distorsió del blanc habitual –de fet, no seria forassenyat pensar que la tonalitat castanya pogués correspondre tan sols a l'ornamentació i no pas al color de l'alba–. Finalment convé destacar les referències als elements que acostumen a acompanyar

aquesta vestimenta: *camissas .XIV. cum suis amitis et sustins* o senzillament *cum amitis*. Sintagmes anàlegs, doncs, a *albas festivales cum amitos optimos*.

L'alba és un vestit en forma de túnica que arriba fins als peus, de mànigues estretes, amb un forat per fer-hi passar el cap i generalment cenyit a la cintura mitjançant un cordó gruixut anomenat cíngol o *cinctorium*, que regula la llargada de la peça. Braun (1964: 57) la descriu ben gràficament: un *sackartiges Gewandstück*. Tanmateix, a mesura que transcorre el temps, durant els segles XII i XIII, l'alba s'escurça fins als genolls i s'estreny per la part de la cintura, mentre que les mànigues es mantenen estretes. Així doncs, tal com explica Georges (s. v. *alba*), l'alba era en el seu origen simplement una peça de roba blanca, *ein weißes Gewand*; d'aquí precisament, li venia el nom. No obstant això, en molts casos ja se l'associava a un cert caràcter festiu o de puresa: *et vidit duos angelos in albis sedentes unum ad caput et unum ad pedes ubi positum fuerat corpus Iesu* (VULG., *Joh.*, II, 20).

Al llarg de l'Edat Mitjana se li otorgaren diverses denominacions: *linea* o *tunica linea* –tot fent referència al textit i a la forma–; *poderis*, *talaris* o *tunica talaris* –*tunica talaris*, *ποδήρις*, *vestis sacerdotum antiquae legis, quam in nova vulgo camisiam vocant* (DU CANGE, s. v. *poderis*)–, cosa que ens indica que arribava fins arran de peus –*pedes*– o fins als talons –*tali*–; *camisia*, *camisea*, *camix*, *camisile*, *camisilis*, *camisilus*, *camsile* o *camisius* –per la seva similitud amb la camisa de l'època–; i *alba* –tot ressaltant-ne el seu color característic–: *Vestis sacerdotalis linea et stricta, quae camisium dicitur et poderis, et talaris et subucula* (PAPIAS, s. v. *alba*); *Lineam dalmaticam, quam dicimus albam*²⁰¹. Amb la designació *alba romana* se'n remarcava ja fos el lloc d'ús habitual, ja fos la provinença, amb la voluntat de contraposar-la a una túnica curta molt apreciada fora de la ciutat de Roma.

De tots aquests noms, tan sols el d'*alba* –com molts d'altres, denominació forània adoptada a Roma ja tardanament– ha sobreviscut el pas del temps. En francès s'ha conservat com a *aube*, en provençal com a *aubà*, i en italià, portuguès i castellà com a *alba* (MEYER-LÜBKE, s. v. *alba*). En català també ha perviscut el mot *alba* pràcticament com a única denominació d'aquest vestit litúrgic. No obstant això, Alcover – Moll (s. v. *camis*) ens recorda que en alguns territoris de parla catalana ha romàs el terme *camis*, anàleg al francès antic *chemise* i a l'italià *camice*, originat a partir d'una variant del llatí *camisia* –‘camisa’–, que pressuposa una trajectòria que va del grec *χάμισσον* –de significat semblant al de *camisia*–, passant per la forma *κάμισσον*, fins a arribar al llatí eclesiàstic medieval **cámisa*, cosa que explicaria l'accentuació sobre la primera síl·laba conservada pel mot al qual ara mateix ens referim, ja documentat en el català medieval: *L'altra reliquia era una camis molt precios (...) e*

²⁰¹ *Ordo Romanus*, citat per DU CANGE, s. v. *alba*³.

ab aquella deya tosttemps missa lo benaventurat mosenyer sent Ioan (MUNTANER, *Cròn.*, 234). D'altra banda, Berceo n'ofereix els primers testimonis en llengua castellana: *De vestir esta alva a ti es otorgado* (BERCEO, *Mil.*, 64, DUTTON, II: 48).

El *Liber Quare* (248), per la seva banda, anomena l'alba simplement *tunica*, col·locant-la entre l'estola i la casulla: *sunt plures qui utuntur duabus tunicis ideo, ut ostendant se esse diaconos et sacerdotes siue ut octo sint uestimenta secundum numerum uestimentorum Aaron. Ad cuius normam habet noster summus pontifex a capite usque ad pedes octo uestimenta, exceptis uestimentis pedum et manuum. Primum est amictus, secundum camisiuum, tertium cingulum, quartum stola, quintum et sextum duae tunicae, septimum casula, octauum pallium.*

L'etimologia d'aquest mot resulta fàcil d'endevinar: es tracta de la forma femenina corresponent a l'antic adjectiu llatí *albus*, emparentat amb el grec *αλφός* –'blanc'–.

D'altra banda, el terme *alba* comporta tot tipus de confusions, ja que durant l'Edat Mitjana se solia utilitzar per a designar diverses realitats que només a vegades coincidien amb la *tunica talaris*: des de la túnica litúrgica dels diaques i lectors fins a la tunicel·la dels sots-diaques, passant per les dalmàtiques dels acòlits i el guarniment que el nadó acabat de batejar lluïa el Dissabte Sant –*albae vestes*–. Així doncs, cal tenir en compte que els testimonis conservats no sempre es refereixen a la peça que ara mateix ens ocupa.

La forma clàssica de l'alba tenia una amplada homogènia al voltant del cos i s'estrenyia una mica per la part del coll; a l'Edat Mitjana, tanmateix, hi havia altres models igualment en voga. Confeccionada a partir de teixit de lli o cànem, era una peça força ornamentada, ja fos mitjançant rivets de seda tant a les vores com a les mànigues, ja fos a través de puntes de llana. Malgrat que no existeixen indicacions precises sobre les dimensions que havia de tenir l'alba, el Missal Romà recull que, un cop cordada, *ad latitudinem digiti, vel circiter super terram aequaliter fluat* (*Ritus cervandus in celebratione Missae*, GALINDO: 48). Per tant cal suposar que n'hi hauria prou amb una llargada d'uns 1,50 m. o 1,60 m. L'amplada rondaria els 3,20 m., ja que havia de permetre al clergue moure's sense dificultats, mantenint alhora l'harmònica ondulació dels plecs inferiors.

Tot i que l'alba caracteritzava els bisbes, sacerdots, diaques i sots-diaques, el papa i també els minoristes en podien fer ús, en substitució del *superpelliceum*. Malgrat que anteriorment s'havia vinculat a tota mena de serveis religiosos, a partir del segle XII s'anà especialitzant fins a tractar-se d'un vestit més aviat vinculat a la missa, de manera que ja no era apte per a la resta de cerimònies de caire festiu –per a les quals s'utilitza el sobrepellís o *cotta*–.

Aquesta vestimenta simbolitza la gràcia i la puresa d'esperit a través de la sang de l'anyell, tal com expressa la pregària, conservada fins als nostres dies, pronunciada pel clergue es posar-se-la. En definitiva, qualsevol eclesiàstic que oficiï a l'altar té l'obligació de vestir l'alba: *die Albe war sonach zur Karolingerzeit ein allen Ordines zukommendes liturgisches Gewand, ohne das keiner der am Gottesdienst Beteiligten, vom offernden Papst oder Bischof an bis zum letzten Kleriker, am Altare erscheinen durfte* (BRAUN, 1964: 62).

Sense cap mena de dubte, al segle IX l'alba ja formava part de l'abillament litúrgic, tal i com testimonia Raban Maur. De fet, queda prescrit que cal oficial la missa amb una alba que no s'utilitzi fora del context cultural.

Més complicat és esbrinar quina era la situació a l'època pre-carolíngia. De ben segur hom portava una túnica per dir la missa, ja que des de temps immemorials era el vestit inferior quotidià d'individus de qualsevol condició. Val a dir que els frescos de les catacumbes romanes que representen els primers cristians confirmen aquesta hipòtesi, ja que testimonien albes de tota mena, reflex dels costums de l'època: curtes, llargues, cenyides, sense cenyir, sense mànigues, de màniga llarga i de màniga curta. La dificultat, però, radica a saber si es tractava d'una peça usada exclusivament en aquest context, associada a algun tipus de simbologia, o si més no si responia a una certa formalitat vinculada a l'expressió religiosa. Es fa difícil, doncs, precisar en quin moment podem considerar que l'alba adquireix connotacions específiques dins del context litúrgic pròpiament cristià. No poques vegades quan s'esmenta una túnica es parla en realitat de la dalmàtica i no pas de l'alba, així que convé destriar la informació que ens transmeten els documents conservats, analitzant el context en què la paraula apareix i desentrellant-ne el significat en cada cas concret. Braun (1964: 60) ja adverteix que el terme *alba* s'utilitza de manera molt imprecisa, no sempre lligat a un mateix concepte: *übrigens ist wohl zu beachten, dass der Ausdruck alba im Mittelalter noch keineswegs bloss für das sakrale Gewand gebraucht wurde, welchem dieser Name gegenwärtig ausschliesslich zukommt. Im spanischen und gallikanischen Ritus bezeichnete man mit ihm die liturgische Tunika der Diakone und der Lektoren (...) Später verstand man unter alba nicht selten die Tunicella, das Amtskleid des Subdiakons, wohl wegen der engen Ärmel, welche dieselbe gewöhnlich mit der Albe im Sinne der camisa gemeinsam hatte*. En definitiva, especialment en l'època medieval, *we cannot safely argue from the identity of the name to the identity of the thing* (*The Catholic Encyclopedia*, s. v. *alba*).

Les imatges monumentals dels segles VI i VII no permeten corroborar, en el cas que efectivament s'entreveïés una túnica, que els papes, bisbes o diaques portin una túnica sota la planeta i la dalmàtica, i encara menys que es tracti de l'alba —és a dir, amb unes connotacions

litúrgiques afegides– i no pas de la túnica corrent –vinculada més aviat a la vida quotidiana–. Les mateixes premisses, de fet, són vàlides també per a les fonts escrites. De tota manera, no seria forassenyat pensar que abans del segle VI l'alba ja s'utilitzava exclusivament en l'ofici litúrgic.

Al llarg dels segles l'alba va canviant la seva aparença, de manera que la moda allarga i escurça la túnica talar romana, que en un principi era cenyida, de màniga curta, arribava fins a sobre el genoll i era confeccionada amb llana, però que tan aviat estrenyia com eixamplava les seves mànigues –*tunica manicata* o *manuleata*–, adés curtes, adés llargues. Ni tan sols els liturgistes de principis del segle IX no es posen d'acord. Mentre Raban Maur la descriu com un vestit estret, Amalar en destaca la seva amplada, distingint-la així de la túnica dels clergues jueus.

Sigui com sigui, Raban ens aclareix alguns aspectes simbòlics relacionats amb la *poderis* segons els grecs o la *talaris* segons els llatins, la segona peça que el clergue es posava, després de l'avit. El color blanc de la també anomenada *byssina* esperonava a la castedat i l'abstinència que tot sacerdot havia d'observar al llarg de la seva vida terrenal: *Cum enim constet, lino vel bysso continentiam et castitatem significari, strictam habent lineam sacerdotes, cum propositum continentiae non enerviter, sed studiose conservant* (HRABANUS MAURUS, I, 16); mentre que el fet que arribés fins als turmells imprecava l'oficiant, recordant-li que el seu deure era dur a terme bones obres fins al final de la seva existència: *Haec ad talos usque descendit, quia usque ad finem vitae huius bonis operibus insistere debet sacerdos* (HRABANUS MAURUS, I, 16). Quant al teixit amb què s'elaborava aquesta peça, entorn del segle IV es passà de la llana blanca sense tenyir al lli, reservant la llana per als vestits superiors, tal com pregona Sant Agustí (*Sermo XXXVII*, MIGNE, V: 224): *interiora sunt enim linea vestimenta, lanae exteriora*.

Als segles XII i XIII els liturgistes ja ens ofereixen descripcions detallades de l'alba de l'època. Es tracta d'un vestit llarg fins als peus, de mànigues estretes i proveït d'un *caputium* –una obertura a l'alçada del coll per fer-hi passar el cap– i una *lingua* –també anomenada *lingula* o *ligula*, una espècie de cordó per ajustar el *caputium* al coll–; a diferència de l'alba d'altres èpoques, s'estreny a l'alçada de la cintura, per acabar eixamplant-se arran dels peus, on els plecs li proporcionen una forma atractiva.

Cal recordar que fins a l'inici del segle XII no era habitual trobar albes ricament adornades, ja fos amb brodats d'or a les vores o a les mànigues, ja fos amb teixits de seda o rivets sobre les espatlles. En la mateixa línia, són pocs els casos en què s'ha pogut confirmar que unes *albae de serico* realment fan referència a albes de seda. Generalment es tracta

d'albes de lli –tal com dictaven les prescripcions– amb decoracions de seda. De tota manera, durant els segles IX, X i XI aquesta mena d'albes, més aviat de gala, només les portaven els bisbes i encara en ocasions especials. El segle XII, tanmateix, marca un punt d'inflexió pel que fa a la decoració, ja que l'encontre amb l'Orient i l'arribada de teixits preciosos, manufactures de seda, rivets i brodats esplèndids comporta canvis notables arreu, transformacions que afectaran de ple la forma i la concepció dels vestits litúrgics. A partir de llavors, comencen a ser usals les albes amb quatre o cinc tires decoratives quadrades o rectangulars –anomenades *parurae*, *plagulae*, *grammata*, *gemma*, *aurifrisia*, *frisia*, *fimbriae*, *plicae* o *fasciae*–, col·locades tant a les mànigues com a la part inferior del vestit o sobre el pit, ara confeccionades amb teixits preciosos –domàs, brocat, vellut o tela daurada–, adés guarnides amb brodats meravellosos. També a partir de finals del segle XII, quan es fixa el canon de colors per a la indumentària litúrgica, tot i que no existien prescripcions estrictes al respecte, es comença a tenir en compte que la decoració de l'alba combini amb el color de la casulla.

Tal com passava amb l'avit, els floriments de l'alba van de la mà de l'estètica gòtica, originada al nord de França, on ja durant els segles III i IV trobem testimonis de túniques profanes decorades amb *segmenta* o *sigilla*. El primer dels autors medievals a parlar de les *parurae* de l'alba fou Innocenci III, qui ens aclareix que el clergue assumia el paper de núvia de Crist, motiu pel qual vestia peces ricament engalanades. Val a dir que en els territoris on la dalmàtica llarga gaudí d'una major acceptació, els adorns de l'alba trigaren més a arrelar. Malgrat tot, amb el temps s'expandiren arreu, tot i que mai no arribaren a igualar el valor de l'avit.

Fóra bo, però, tenir en compte una vegada més les sàvies paraules de Braun (1964: 61), que ens adverteix del perill que suposa considerar albes peces de roba que en el fons designen altres realitats, tot i que hom utilitzava el mateix mot per a referir-s'hi: *anderenfalls wird man sich unvermeidlich der Gefahr aussetzen, der Albe in Beziehung auf Stoff und Farbe Eigenschaften beizulegen, welche sie nicht oder nur ausnahmsweise und gegen den gewöhnlichen Brauch hatte oder Stellen auf sie zu beziehen, die zwar von einer alba, nicht aber von unserer Albe reden*. Així doncs, tal com ja hem apuntat més amunt, és probable que els testimonis que documenten o bé albes de colors o bé de materials diferents al lli parlin en realitat de peces de roba que no corresponen necessàriament a l'alba sacerdotal, sinó que més aviat fan referència a una túnica o a una dalmàtica. De fet, la paraula *dalmatica* continuava essent corrent a inicis del segle XX com a sinònim de *tunica* o *alba*, tal com ho corrobora la definició que el *Diccionari popular de la llengua catalana* d'Aladern (s. v. *alba*) ens ofereix

per al lema *alba*: *Vestidura blanca, dalmàtica, que's posen los sacerdots devall de la casulla per celebrar la missa*. Una altra possible explicació per a les albes que presumptament es desvien de les prescripcions té a veure amb els ornaments, ja que sovint s'emprava homonímicament el teixit o el color propis dels adorns per a descriure el vestit en la seva totalitat. En definitiva, existeixen pocs exemples de veritables albes de colors o no confeccionades amb lli.

No obstant això, repassant els testimonis conservats, hom pot tenir la impressió que la decoració de l'alba havia adquirit un caràcter omnipresent o fins i tot obligatori, una percepció que s'aparta força de la realitat. La majoria de les albes continuen essent senzilles, sense floriments, precisament per això la majoria de les vegades no se les esmenta en els catàlegs de donacions o en les descripcions de tresors. A més, sovint es consideraven com un simple accessori de la casulla, fet pel qual passaven fàcilment desapercibudes.

Pel que fa al seu origen, els estudiosos mantenen opinions discordants: malgrat que alguns liturgistes medievals –entre ells, Rupert de Deutz– creuen que podria tractar-se d'una herència jueva, tot acollint-se a la tesi –considerada errònia per la crítica moderna– que bona part dels vestits litúrgics cristians tindrien el seu origen en les peces utilitzades pels clergues jueus –en aquest cas, s'hauria vist l'alba com una continuació de la *kethonet*, també una túnica blanca de lli–, sembla més plausible atènyer-se al fet que tant entre els grecs com entre els romans la túnica blanca de lli formava part de la indumentària habitual, de manera que els cristians l'haurien mantinguda, tot adoptant-la com a peça definitiva de la pròpia representació litúrgica. Aquesta és la tesi que defensen, entre d'altres, Duchesne i Braun. Segons aquesta última hipòtesi, l'alba s'originà a partir de la túnica secular corrent al segle III, *la veste di base portata sia dagli uomini che dalle donne, diffusa in ogni strato sociale e indossata in tutte le occasioni della vita pubblica e privata* (SETTE, 2000: 39). A tall d'exemple, repassem un parell de passatges de la *Vulgata* on apareixen vestidures talars que bé podrien interpretar-se com a precursors de l'alba: *Confestim igitur ut pervenit ad fratres nudaverunt eum tunica talari et polymita* (Gen., 37, 23); *Et in medio septem candelabrorum similem Filio hominis vestitum podere et praecinctorum ad mamillas zonam auream. Caput autem eius et capilli erant candidi tamquam lana alba tamquam nix et oculi eius velut flamma ignis* (Joh., I, 13-14). Ciceró n'ofereix també unes quantes mostres: *Quos pexo capillo, nitidos, aut imberbis aut bene barbatus videtis, manicatis et talaribus tunicis, velis amictos, non togis* (Cat., II, 10); *Stetit soleatus praetor populi Romani cum pallio purpureo tunicaque talari muliercula nixus in litore, iam hoc istum vestitu Siculi civesque Romani permulti saepe viderant* (Verr., II, 86).

Aquesta túnica talar de màniga llarga es mantingué durant els primers segles del Cristianisme com a vestit habitual dels clergues i dels monjos tant en el servei litúrgic com en les seves funcions laiques, fins i tot quan la societat secular ja s'havia decantat per la túnica curta. Heus aquí un exemple del seu ús per part de laics: *Plerique autumant manipulum esse commune ornamentum omnium, sicut et albam et amictum: nam et in coenobiis monachorum etiam laïci cum albis induuntur*²⁰².

Quant a la simbologia de l'alba, ja hem observat que la majoria de liturgistes medievals coincideixen a afirmar que el seu color blanc remet a la puresa. Alguns també interpreten, tot parant atenció al dur procés d'emblanquiment al qual s'ha de sotmetre el lli abans no llueixi el seu esplèndid color característic, que el material amb què es confecciona l'alba representa el fruit de les bones obres, dutes a terme –tot i les fatigues– a través de la gràcia. Tal com ja s'ha apuntat més amunt, la rica ornamentació presenta el clergue com la núvia de Crist; i el fet que l'alba arribi fins arran de peus suggereix la perseverança de l'individu que la vesteix. També formen part de la interpretació moral l'obertura del coll –que simbolitza el vot de castedat–, juntament amb el cíngol –que recorda al sacerdot la seva obligació de mantenir-se allunyat dels desitjos carnals– i la *ligula* –una metàfora de la llengua del clergue, que es conté o recrimina, segons l'actitud del pecador–. Amalar (II, 18) ressalta que el fet que la *camisia* o *alba* llarga simbolitza la llibertat, en contraposició amb la túnica curta dels jueus de l'Antic Testament de què fa esment Jeroni: (...) *non accepimus spiritum servitutis in timore, sed spiritum adoptionis filiorum, ac ideo sit illorum (vestimentum) strictum, nostrum largum, propter libertatem qua Christus nos liberavit*. D'altra banda, el *Liber Quare* (244) també es recolza en les paraules de Jeroni, tot subratllant la submissió dels jueus, per acabar enaltint de nou la llibertat atorgada per Crist: *Camisium quo totum corpus paene cooperimus significat castigationem corporis. (...) Manus ac brachia debet stringere, ne quid inutile faciant, pectus ne quid inane cogitet, uentrem ne delicias ultra modum appetat, subiecta uentri membra ne lasciuiendo totam sacerdotalis habitus pulchritudinem corrumpant, genua ne ab orationis instantia torpeant, tibias et pedes ne ad malum currant. Tamen istud uestimentum non adeo sit strictum (...) Nostrum uero aliquantulum sit largum proptem libertatem qua Christus nos liberauit*. En la vessant típica, la blancor de la peça suggereix d'una banda l'absència de pecats del Salvador i de l'altra el drap blanc amb que Herodes el ridiculitzà. Quant a les pregàries que hom pronuncia en rebre l'alba, destaquen de nou la seva vinculació amb la puresa, l'alegria eterna, la justícia i la castedat, així com la convicció que l'alba representa la cuirassa de la fe.

²⁰² Lanfrancus Cantuar. Archiepisc. Epist. 13, citat per DUCANGE, s. v. *alba*².

En definitiva, els mots *alba* i *camiso* remetent a l'alba litúrgica, una túnica blanca força ornamentada confeccionada amb lli o canem. Quant a la presència d'aquests dos termes a les fonts altomedievales objecte d'estudi, *alba* apareix entre finals del segle IX i el primer quart del XII, mentre que *camiso* es documenta entre mitjans del segle X i finals de l'XI. Val a dir que ambdós es restringeixen a la meitat nord del territori.

AMICTO

El corpus català altomedieval, que repassem a continuació, presenta les formes *amictos*, *amitto*, *amicto*, *amigdo*, *amigto*, *amictum*, *amitis* (abl.), *amits*, *amictus* i *amitos*:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *Quorum per nomina vocabula illorum, id est: amictos cum auro IIII; albas V, tres clicias et planas II; roquos IIII, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos.*

(2) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestmentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina.*

(3) **932** ACondal 102 (consagració de l'església de Sant Sadurní de la Roca, al Vallès): *ego Emmo, misericordia Dei, abbatisa, dono (...) de ministerio ecclesiastico alba una, planeta una, linia cum sirico facta, stola et anone et amitto.*

(4) **932** ACondal 103 (consagració de l'església de Sant Genís, a L'Ametlla): *Ego Hemmo, abbatissa, dono ibidem de ministerio ecclesiastico id est: casulla una cum sirico facta et stola et phanone et amicto uno et corporale uno.*

(5) **952** Baraut, *ActUrgell* 33 (consagració de l'església de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *et de vestimentis albas IIII^{or}, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigdo I cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(6) **952** Baraut, *DipTavèrnoles* 17 (consagració de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *et de vestimentis albas IIII^{or}, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigto I cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(7) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *chamisos paratos II, casullas IIII grezeschas, amictus cum auro IIII, stolas cum schillis II cum phanones, et alias IIII cum auro et phanones (...) corporales V, amictos II lineos, et de challigas parilios III.*

(8) **959** DipGirona 330 (consagració de les esglésies de Sant Esteve, Sant Miquel i Sant Joan les Fonts, a la Vall de Bianya): *de ministerio ecclesiastico albas III, amictos II, stolas III, kasullas II, manipulos III.*

(9) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *camiso parado I, chasullas VI griceschas, amictos cum auro IIII,*

stollas cum scillis II et cum fanones, et alias IIIor cum auro et fanones (...) et corporales V, et cruxina I, amictos lineos II, parilios III de caligas.

(10) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *Et alias stolas operatas cum illorum manipulis V; amictos cum auro V; amictos cum palleo XII.*

(11) **1040** Baraut, *ActUrgell* 48 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris (...) pallios IIII, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas IV, manipulos II, giramphanos II.*

(12) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 28 (carta-sermó escrita pel monjo Garsies de Cuixà): *et iubila exultatione, quoniam tui moerores in gaudium sunt mutati, et triste habitum in amictum laetitiae versum est.*

(13) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Curcbals VIII; camisos maiores XXI; amits cum fres optimos VIII; camisos paratos XXV; camisos cum fres VII, camisa I.*

(14) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Camis meliores XXII, omnes cum amits, et sunt ibi optima cum fres V; camis partids XXV; amits XXIII; camisos cum fres VII cum suos amictos.*

(15) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *Sacerdotale vestimentum casulla optima de cicletono et stola optima, et amictum, et camisum et manipulum et cinta (...) dalmaticas V [...] II, amictus VI.*

(16) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *camissos IIII, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I.*

(17) **1089** CSCugat 733 (testament de Barone Raimundus): *Dimito namque a s. Cipriano vestimenta sacerdotis: amictum, alba, stolam, manipulum, casulum de lino optimo.*

Dels fragments anteriors tan sols alguns ens detallen la naturalesa de les peces esmentades: *amictos cum auro, parati cum auro, sine auro, cum palleo* o *cum fres*. En una sola ocasió, en canvi, se n'especifica el material: *lineos*. D'altra banda, cal entendre el n° 12 com una referència sens dubte metafòrica a l'embolcall que ens ocupa. En darrer lloc convé emfatitzar l'estret vincle existent entre l'alba o *camisa* i l'avit, com palesa el sintagma *camissas cum suis amitis et sustins*, en què el mot *sustins* devia referir-se a les cintes amb què hom se subjectava l'avit al cos. Quelcom similar, doncs, al que registra la documentació catalana antiga: *Quatre albes (...) ab sos amits y cordons*²⁰³.

L'avit és un llenç quadrat o rectangular confeccionat amb lli blanc o teixit de canem que el clergue es posa sobre les espatlles per celebrar la missa. Generalment decorat amb una petita creu cosida o brodada al bell mig, està proveït de cintes o cordons a la part davantera dels laterals –Innocenci III els anomena *vasculi*– per poder-lo lligar al voltant del cos. La mida de l'avit no apareix prescrita enlloc, tan sols sabem que ha de ser prou llarg i ample per poder abraçar tant el coll com el muscles de l'oficiant. Tot i això, s'estipula que les mides

²⁰³ Inv. Bertran, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *avit*.

habituals rondarien els 80 cm. de llargada i els 60 cm. d'amplada. Tret de comptades excepcions, es col·locava sota l'alba.

El mot *amicto* prové del llatí eclesiàstic *amictus*, que era la designació corrent a l'Edat Mitjana per a la vestidura que ens ocupa. Format a partir del llatí clàssic *amictus* –‘embolcall’, ‘roba que cobreix’, ‘vestit’–, prové del verb *amicire* –‘cobrir’, ‘embolcar’–, compost al seu torn del prefix *amb-* –‘entorn de’– i del verb *iacere* –‘llançar’, ‘tirar’– (COROMINES, s. v. *amit*). Segurament l'esmentada etimologia remet al fet que en posar-se'l cobreix el cap durant uns instants i tot seguit embolcalla el coll de l'individu: *Amictus ideo dicitur, quia circumcitur* (AMALARIUS METENSIS, II, 17). Antigament s'usà en català el mot *amit* per designar una espècie de manta o mantell, tal com testimonia Cerverí de Girona, accepció que reflecteix la vessant clàssica, en què el terme englobava qualsevol dels vestits superiors –com la *toga*, el *pallium*, el *sagum*, l'*abolla* o el *paludamentum*–, dins dels quals hom s'embolcallava, per oposició a la noció que expressa *induere*, que es correspon amb els vestits inferiors dins dels quals hom es ficava (RICH, s. v. *amictus*). Aquesta noció s'expressava llavors en forma participial: *Sedebat in nostris conlega tuus amictus toga purpurea, in sella aurea, coronatus* (CIC., *Phil.*, II, 34); *Mardocheus autem de palatio et de conspectu regis egrediens fulgebat vestibus regiis hyacinthinis videlicet et aerinis coronam auream portans capite et amictus pallio serico atque purpureo omnisque civitas exultavit atque laetata est* (VULG., *Ester*, 8).

A part de la forma *amictus*, en els documents medievals d'abast europeu trobem testimoniades les següents variants: *amicta*, *amita*, *ameta*, *amisia* i *amictis*.

La forma catalana coincideix amb la de l'antic occità –*amit*–, mentre que en francès s'ha conservat el mot culte *amict* i en castellà ha evolucionat cap a *amito*, ja documentat en Berceo al segon quart del segle XIII: *El coro de los martyres (...) con sos amitos blancos procession li fizieron* (BERCEO, *Vida de San Millán*, CCCVI, SÁNCHEZ, II: 152). Val a dir que en català també s'ha constatat l'ús de les formes antigues *àmít* i *amict* (ALADERN, s. v. *àmít* o *amict*).

A l'inici també se l'anomenava *humemale* o *umerale*, ja que cau sobre les espatlles –*humerus*–. Els mateixos textos ho corroboren: *Amictum quod dicitur humerale (Ordo Romanus, VI, 11, segle X?, ANDRIEU, II: 243)*. Més tard, però, amb el terme *humemale* es designà un drap de seda que el capellà es posava a les espatlles, amb els extrems del qual s'embolicava les mans en agafar els objectes sagrats per presentar-los a l'adoració dels feligresos o traslladar-los d'una banda a una altra, sentit que han conservat fins avui dia les veus *humeral* i *vel humeral*. D'altra banda, als *Ordines Romanos* més antics –el primer dels

quals s'ha datat entorn de mitjans del segle VIII– se'l coneix amb els noms d'*anabolagium*, *anagolagium* o *anagolaium* –segurament corrupcions dels mots *anabolium* o *anaboladium*–, denominació vigent a Roma durant tot el segle XI, fins que el mot *amictus* –vingut del nord– la reemplaçà: *Anabolagium, id est, amictum, quod dicitur humerale*²⁰⁴. Fora del territori romà la designació d'aquest vestit litúrgic no havia estat mai homogènia: tant s'hi podien referir amb el nom de *superhumerale* o *humerale*, com amb el d'*amictus* o fins i tot amb el de *fano*.

Alguns estudiosos i liturgistes, tant moderns com medievals –entre ells Raban Maur–, han volgut veure en l'*amictus* una continuació de l'*ephod* o *superhumerale* –motiu pel qual empren aquests mots, juntament amb *suprahumerale*, per referi-s'hi–, una peça que cobria el coll del gran sacerdot israelita a l'Antic Testament: *Primum ergo eorum indumentum est efod bad, quod interpretatur superhumerale lineum* (HRABANUS MAURUS, I, 15); *Ephod, vestis sacerdotalis, quæ superindumentum, vel superhumerale appellatur. Est autem velut in caracallæ modum, sed sine cucullo cujus vestimenti duo sunt genera, unum lineum et simplex, quod sacerdotes habebant; aliud diversis coloribus, et auro gemmisque contextum, quo soli pontifices utebantur*²⁰⁵. De fet també Isidor (*Orig.*, XIX, 21) s'hi refereix amb la denominació d'*ephod*: *Ephod, quod interpretatur Latine superindumentum; erat enim pallium superhumerale ex quattuor coloribus et auro contextum, habens in utroque humero lapides duos smaragdinos auro conclusos, in quibus sculpta erant nomina patriarcharum*. Tanmateix la majoria d'erudits coincideixen a rebutjar aquesta hipòtesi, ja que, juntament amb el *rationale*, el *superhumerale* es considerava el vestit més preuat de l'abillament de l'oficiant jueu, mentre que per als clergues del ritu romà l'*amictus* constitueix una mera peça del conjunt. Cal tenir en compte també que, malgrat que ambdós vestits comparteixen la funció d'embolcallar el coll, la forma i la confecció de l'*humerale* i la del *superhumerale* no s'assemblen en absolut.

Diversos liturgistes coincideixen a afirmar que l'*amictus* és la primera peça que es posava al celebrant. Segons l'ús medieval vigent a partir de finals del segle IX, la manera com es col·locava era la següent: després de besar la creu, el clergue es posava la tela primer sobre el cap i després al voltant del coll; romania sobre el cap fins que la resta de paraments eren al seu lloc i llavors, ja fos en sortir de la sagristia, ja fos davant l'altar, se la feia baixar sobre les espatlles, la nuca i el pit, tot cenyint-la a continuació al voltant del coll, sobre el vestit amb què oficiaria la missa. Una *parura* o *aurifrisum*, o sigui una decoració en forma de rivet, podia guarnir-ne l'extrem superior. A Hispània, entre d'altres territoris, l'esmentat ornament s'ha conservat fins a l'actualitat en la forma de l'alçacoll, que hom acostuma a vestir sobre la

²⁰⁴ *Ordo Romano*, citat per DU CANGE, s. v. *humerale*; s. v. *anabolagium*.

²⁰⁵ Eucherius Lugdunensis, citat per DU CANGE, s. v. *ephod*; s. v. *superhumerale*.

dalmàtica o la tunicel·la. Els erudits no han pogut aclarir l'origen d'aquest costum a l'hora de col·locar-se l'avit, però sembla que les pistes condueixen al nord de França. D'altra banda, l'objectiu primordial d'aquest ritual podria ser el desig de protegir l'obertura de la casulla, un vestit superior valiosíssim. Si fem cas del que diuen alguns dels liturgistes medievals, per als quals l'avit seria una espècie de corona, tampoc no sembla massa desencertat suposar que es pogués tractar d'una mera decoració associada a la casulla. Val a dir, malgrat tot, que a inicis del segle XII ja trobem documentat el costum de portar l'avit sobre l'alba, seguint la prescripció del missal romà. Segurament, però, aquest hàbit ja venia de lluny i responia a la voluntat de fer ostentació de la rica decoració que presentava l'avit.

Al principi l'avit era simplement un tros de tela o un drap, mancat de tota decoració i sense fils per cenyir-lo al tronc de l'individu. Mica en mica es va abarrocant, de manera que ben entrat el segle XII ja trobem testimonis que el descriuen com una espècie de sobrecoll, ricament ornamentat per la part de la nuca –sovint amb brodats daurats i seda de colors, de vegades fins i tot acompanyats de perles o *fibulae*–. Així doncs, són adorns destinats a ser contemplats. Aquesta opulència sens dubte té el seu origen a França i va de la mà de l'estètica gòtica. No és estrany, doncs, que ambdues tendències avancin per camins paral·lels fins a estendre's pertot Europa occidental. Quant a la tonalitat de la decoració, no obeïa a cap canon de colors, cosa que significa que el clergue, a l'hora de posar-se l'avit, no havia de tenir en compte el tipus de celebració que oficiaria. L'ornamentació d'aquesta peça litúrgica aviat adquirí denominació pròpia: ja fos *parura* o *collare*, ja fos *plaga*, *plagula* o *plica*, ja fos *gemma*, *praetexta*, *truncus* o *aurifrisium* –també *auriphrygium* o *frisium*–. En definitiva, quan se'ns descriuen avits grocs, verds o negres, hem de pensar que aquesta designació fa més aviat referència a les seves decoracions, ja que la confecció de l'avit pròpiament dit es continuava fent a partir de teixit de lli de color blanc. Malgrat tot, a partir del segle XVI els adorns cauen en desús, primer a Roma i de mica en mica arreu. Això sí, es conserva la creu al bell mig de la tela.

Per resseguir l'origen de l'*amictus* no cal rastrejar motius simbòlics o místics, n'hi ha prou si el fem derivar del *focale* o *palliolum* –també anomenat *pallium*, *mappula* o *orarium*–, una tela corrent en el món romà que es vestia bé sota del vestit superior, bé sota la dalmàtica o la *paenula*, i que protegia el coll i els muscles d'individus de qualsevulla classe social. Aquesta sembla l'explicació més plausible, si tenim en compte que les vestidures litúrgiques provenen normalment de la indumentària profana vigent a l'època.

En un principi l'avit apareix formant part de l'abillament litúrgic de gala de les altes jerarquies eclesiàstiques de França, així com també com a peça distintiva dels diaques

d'aquell territori. Així doncs, al començament no fou pas pensat per al conjunt dels oficiants, motiu pel qual hem de descartar la idea que l'*humurale* fos incorporat a la indumentària litúrgica tot obeint a raons pràctiques –com podrien ser protegir els vestits superiors de la suor, la necessitat d'abric en l'atmosfera gèlida de les esglésies o l'afany d'evitar l'afonia del clergue, com de vegades s'ha suggerit–.

Els primers testimonis que verifiquen l'ús de l'avit com a peça litúrgica apareixen cap a finals del segle VIII. Així ho recull Duchesne (Appendice, I: 440), tot fent referència a l'ús de l'avit –aquí anomenat *anagolagium*– per part dels diaques i sots-diaques: *Quando [pontifex] dalmaticas induit, et diaconi similiter induunt se, et subdiaconi involvunt se anagolagio circa collo et induunt se tunicas albas quales habent, sericas aut lineas. Et si pontifex dalmaticas non induerit, diaconi vel subdiaconi non se involvunt anagolagio, sed cum tunicis albis et planitis ambulat.* Així, sempre que el papa vestia la dalmàtica –és a dir, en ocasions festives–, els diaques i sots-diaques, a més de la dalmàtica i la túnica, es posaven l'avit, contràriament al que passava quan el papa apareixia sense dalmàtica –és a dir *quotidianis diebus* o en dies de penitència–. A Roma la tradició dictava que l'avit només es vestís juntament amb la dalmàtica, cosa que no només influïa en el comportament dels diaques i els sots-diaques sinó, tal com s'acaba d'esmentat, també en el del papa. Val a dir, no obstant això, que el pontífex, contràriament a l'ús habitual per part de la resta d'eclesiàstics –tret del d'alguns ritus marginals–, portava l'avit sobre l'alba. En definitiva, tant la dalmàtica com l'avit, si més no a l'inici, es reservaven per a les ocasions festives. Tanmateix aquesta restricció no s'observa fora de Roma i val a dir que durant el transcurs del segle IX perd força també a la ciutat papal. De fet, cap al segle XI ja el trobem arreu com a peça habitual de la indumentària litúrgica, independentment de quin fos el grau del clergue.

Sobre l'ús de l'avit a l'època pre-carolíngia en els llocs que encara no havien incorporat el ritu romà no se'n coneixen gaires detalls. Tal com ja hem apuntat més amunt, quan Isidor parla de l'*anabolium* no es refereix pas a la peça que ara mateix ens ocupa, sinó que la seva descripció correspondria al que grecs i llatins coneixien amb el nom de *sindeon*, una tela de lli amb la qual les dones es cobrien les espatlles: *Anaboladium amictorium lineum feminarum quo humeri operiuntur, quod Graeci vel Latini sindonem vocant* (ISID., *Orig.*, XIX, 25). En altres territoris tampoc no resulta fàcil esbrinar si es parla de l'avit, ja que la confusió i la imprecisió lèxica en aquella època eren notables. A més, molts liturgistes ni tan sols l'esmenten, segurament per considerar-lo un mer accessori de l'alba, fet pel qual no es pot datar amb exactitud quan començà a veure's com a element indispensable o fins i tot prescriptiu de l'abillament litúrgic.

De totes maneres, arreu on la reforma carolíngia del ritu romà havia tingut lloc, l'amic apareix ja al segle IX com a peça fonamental de la indumentària litúrgica a l'hora de celebrar la missa –cosa que significa que el vestien tots els clergues que pujaven a l'altar, des dels bisbes fins als sacerdots, diaques, sots-diaques i acòlits–, juntament amb l'alba, l'estola, el maniple i la casulla. Val a dir que els primers a esmentar l'*amictus* en aquests termes foren Honori i Gilbert de Limerick. Aquest últim diu textualment: *Atque hi quattuor ordines [ostiarum, exorcistae, lectores, acolythi] in officiis suis solent indui superhumerali, alba et cingulo* (GILLEBERTUS LUMNICENSIS, *De statu Ecclesiae*, USSHER, IV: 504).

Precisament pel fet que l'amic romania uns instants sobre el cap fins que el clergue s'havia col·locat la resta de l'abillament litúrgic, adquirí simbòlicament la funció d'un casc que protegia l'oficiant dels malvats enemics, de les temptacions de dimoni. Així ho rememoren tant les paraules pronunciades pel sots-diaconat en el moment de ser ordenat, com les de Sant Pau en la Carta als Efesis: *galeam salutis* (6, 17). Aladern (s. v. *àmit o amict*) recull precisament aquest mateix matís, quan escriu textualment: *significa galea o defensa del cap dels antics guerrers*. D'altra banda, de les paraules que professa el bisbe en l'ementada cerimònia podem concloure que l'*humerale* simbolitzava la disciplina de la veu –*castigatio vocis*–, ja que s'assentava al voltant del coll, cosa que també recull Amalar de Metz (II, 17): *In collo est namque vox, ideoque per collum loquendi usus exprimitur. Per amictum intelligimus custodiam vocis (...)* *In isto primo vestimento ammonetur castigatio vocis*. En canvi, per a Raban (I, 15) l'amic, degut al seu color, expressa la puresa de les bones obres: *quod significat munditiam bonorum operum*. D'altres el veieren com el símbol dels necessaris sofriments terrenals que hom havia de suportar pacientment, de la humanitat sagrada amb què Crist velà la seva divinitat en fer-se home, de l'esperança en la vida celestial o simplement de la saviesa del clergue. El fet que ambdós extrems de l'amic s'entrellacin sobre el pit recorda que hom ha de defugir tot pensament malvat. S'expressa de forma similar en el *Liber Quare* (243): *Siue ideo per amictum cooperimus, ne circumcirca prospiciendo illicita cogitemus*. A més, tan aviat se'l tingué per una arma d'alegria i de fe contra les incursions del mal, tot relacionant-lo amb la gràcia de l'Esperit Sant, com se'l considerà el dolç jou de Crist. Fins i tot se l'identificà alguna vegada amb les benes amb què hom embolicà el cap de Crist a la creu, de manera que les *parura* representarien les ferides del Salvador.

En definitiva, el terme *amicto* remet a un tros de tela de lli blanc, quadrat o rectangular, que el clergue es posa entorn del coll i els muscles durant la celebració de la missa. En les fonts altomedievales de Catalunya apareix testimoniat entre principis del segle X i finals del segle XI a la meitat nord del territori.

CINCULUM, CINTA I ZONA

El corpus llatí altomedieval de Catalunya conté un sol exemple de la veu *cingulum*, citat sota la forma de *cinculum*:

(1) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aeclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) stolam cum auro, et manipulum, et cinculum, stolas siricas duas, manipulum I, alba I, palleos II.*

L'esmentada documentació, no obstant això, testimonia també el mot *cinta*, que apareix en contextos semblants al que s'acaba de ressenyar. Probablement, doncs, ens trobem davant d'una mera variació del terme que ens ocupa. Segons assenyala Du Cange (s. v. *cinta*), aquesta forma és pròpia tan sols dels territoris hispànic i italià:

(2) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *Sacerdotale vestimentum casulla optima de cicletono et stola optima, et amictum, et camisum et manipulum et cinta.*

(3) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *planedas V et alia austurino optima, et camissos IIII, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I.*

(4) **c. 1096** Ordeig, *Dotalies* 226 C (inventari dels béns mobles de l'església de Santa Maria del Castell de Mur): *Sacerdotale vestimentum: casulla optima de cicletono et stola optima et amictum et camisum et manipulum [et cinta]; aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et cotidiana vestimenta sacerdotalia II.*

La forma *zona*, d'altra banda, també hi és present, com evidencien els fragments que citem a continuació:

(5) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *albas V, tres clicias et planas II; roquos IIII, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos; zonas V, una cum auro et gemis preciosis et alias quatuor cum auro; stolas III cum auro, una ex illis cum tintinnabulis.*

(6) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Amictum et stolam et manipulum et zona, omnia cum auro. Stola cum auro et lapidibus, et sunt alie stole cum auro IIII, cum manipulis suis.*

(7) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Alias dalmaticas II, una alba et alia nigra. Stolos fresatos VIII, cum VI zonas, et alios stolos de palleo VIII.*

(8) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea.*

Cal subratllar les referències a l'ornamentació de les *zoniae*, que en algun dels fragments anteriors se les descriu *cum auro et gemis preciosis*. Sobta, no obstant això, l'estret vincle entre *zones* i *stolas* en els exemples n° 7 i n° 8 –en què es registren *stolas fresades VIII, cum suis zones*–, ja que el més habitual és trobar l'estola acompanyada del maniple.

Amb el terme *cingulum* s'anomena el cinturó que cenyeix l'alba a la cintura del clergue, impeding que arribi arran de terra, cosa que dificultaria els moviments de l'oficiant. Aquest accessori de l'alba obeïa en un principi a un antic costum que amb el temps es transformà en regla. Malgrat que tradicionalment el *cingulum* s'ha fet de lli o cànem, mai no hi ha hagut prescripcions que impedissin usar altres materials, per això no és rar trobar *cingula* de gala confeccionats amb seda o llana. Quant a la tonalitat, són tan lícits els cinturons blancs com els de colors, sempre que es respecti el canon de colors en correspondència amb el tipus de cerimònia que hom es disposa a oficiar –de manera que combini amb els paraments litúrgics adequats per a cada ocasió–. El *cingulum* pot presentar-se sota tres formes diferents: una simple corda; una cinta –ja sigui teixida, ja sigui confeccionada mitjançant tires cosides entre sí–; o un cinturó amb un conjunt de bandes cosides a la part interior que li serveixen de subjecció. Tots ells es poden utilitzar estirats o doblats. Evidentment el tercer tipus no necessita ser tant llarg com els altres dos, que ronden els 2,5 m. o els 3 m. D'altra banda, els extrems del cinturó es poden adornar amb borles, serrells o fins i tot boletes de metall o cascabells; els caps del *cingulum* en forma de cinta apareixen de vegades adornats amb peces quadrades o trapezoïdals. Val a dir que totes tres variants han sobreviscut fins als nostres dies. Ja avançada l'Edat Mitjana, el tercer tipus era el més corrent. No obstant això, en èpoques primerenques el segon i després el primer foren els més comuns.

El mot *cingulum* no és res més que un diminutiu del terme llatí *cinctus* –'cinturó'–, derivat del verb *cingere* –'cenyir'–. En castellà Covarrubias (s. v. *cingulo*) recull la forma *cingulo*, viva encara avui en dia i tan sols usada en el context litúrgic per a designar el present ornament, mentre que en català antic succeeix quelcom semblant amb les formes *cinyell*,

sinyell, cinell i xinyell. Vegem-ne un exemple del català antic: *Un sinyell de fill blanc e violat*²⁰⁶.

També s'anomenava *zingulum* o *zona*, com podem veure en el següent fragment: *Cum orariis, id est, stolis duabus nitidis, et amictis duobus nitidis, corporalibus quoque totidem nitidis, item zonis duabus, id est, cinctoriis, ac mappulis totidem nitidis* (RICULFUS SUESSIONENSIS EPISCOPUS, *Statuta*, VII, any 989, MIGNE: 47).

Durand explica en el seu *Rationale* que el *cingulum* ha de cenyir l'alba de tal manera que no impedeixi al clergue caminar amb pas solemne, tot recordant-li que ha de suportar les preocupacions. No pas en va l'alba l'impulsa a preservar la castedat, animant-lo a lluitar contra els instints pecaminosos que el poguessin assaltar. En definitiva, el *cingulum* contribueix a arrodonir el simbolisme de l'abstinència, tot pressionant la regió lumbar i custodiant l'esperit. Raban l'anomena també *balthaum*, mentre que Estrabó contraposa el *cingulum* al *balteus* usat pels sacerdots jueus.

De l'època anterior a Constantí no s'han conservat testimonis que es refereixin explícitament al cinturó litúrgic, el tercer element que l'eclesiàstic es posa. Tanmateix, ja que les vestidures utilitzades durant el culte encara no es diferenciaven de les seglars, cal suposar que hom cenyia la túnica amb el *cingulum* només allà on la tradició popular civil així ho dictaminava: *Non est deficiens neque laborans in eo non dormitabit neque dormiet neque solvetur cingulum renum eius nec rumpetur corrigia calciamenti eius* (VULG., *Is.*, 5); *Tunica linea vestietur feminalibus lineis verecunda celabit accingetur zona linea cidarim lineam inponet capiti haec enim vestimenta sunt sancta quibus cunctis cum lotus fuerit induetur* (VULG., *Lev.*, 16). A tall d'exemple, podem destacar que Isidor no esmenta el *cingulum*, tot i referir-se a diferents tipus de cinyells. Els monuments romans tampoc no deixen entreveure pistes de la peça litúrgica que ara mateix ens ocupa. Segurament aquest silenci es deu a la seva quotidianitat i poc valor, motius pels quals els liturgistes no creuen necessari referir-s'hi. Així doncs, no és possible delimitar el període en què el cinturó complementari de l'alba esdevé un vestit litúrgic pròpiament dit. Tanmateix es pot afirmar que sens dubte al segle IX ja formava part de l'abillament litúrgic.

Per les descripcions dels inventaris sabem que els *cingula* de seda, de color escarlata, amb guarniments d'or o bé proveïts de perles i pedres precioses –cosides a la tira que penjava per la part del davant– eren molt preuats. Arran de les seves reduïdes dimensions, els ornaments del cingol es restringien a estampats geomètrics o motius florals i zoomòrfics. D'altra banda, els escuts i les inscripcions també hi podien ser presents.

²⁰⁶ Inv. Torre d'en Barra, 1430, citat per AGUILÓ, s. v. *cinyell*.

Raban ens presenta el cingol com la *custodia mentis*, mentre que d'altres liturgistes, tot estirant el mateix fil interpretatiu, l'anomenen *discretio virtutum*. Així doncs, el *cingulum* ceneix l'alba, per tal que el sacerdot no negligi els seus deures espirituals, de manera que tingui present en tot moment la seva obligació d'observar l'abstinència i de defugir tant les ànsies carnals com l'orgull i la presumpció: *Ergo lineas induunt sacerdotes, ut castitatem habeant; accinguntur baltheis, ne ipsa castitas sit remissa et negligens, ne vento elationis animum perflandi aditum pandat, ne crescente iniquitate refrigescere faciat caritatem ipsorum* (HRABANUS MAURUS, I, 17). Tanmateix ha d'evitar caure en un excés de virtut, ja que tot plegat podria transformar-se en una llosa que portaria sens dubte a conseqüències nefastes que desvirtuarien tot sacrifici terrenal anterior. Es reivindica, doncs, l'equilibri de la justa mesura. D'altra banda, en les pregàries se l'anomena també cinturó de la fe o en un to bèl·lic fins i tot espasa, encarregada de preservar el cos del contacte carnal. Vinculat a la figura de Crist, se'l considerava el fuet amb què Pilat el fustigà.

Així doncs, el terme *cingulum* es refereix a una corda o una cinta mitjançant la qual hom se cenyia l'alba a la cintura. Quant a les fonts altomedievals objecte d'estudi, l'únic esment del mot *cingulum* se situa a Vic a inicis del segle X. El terme *cinta*, al seu torn, se cita tan sols a la segona meitat del segle XI, la majoria de les vegades vinculat a documents provinents de l'Urgell. Finalment la veu *zona*, especialment testimoniada a Ripoll, fou corrent entre finals del segle X i mitjans del segle XI.

SUCCINTA

Presumptament la documentació catalana altomedieval ens ha transmès alguns exemples del mot analitzat, la majoria d'ells concentrats entre mitjans del segle IX i finals del segle X –època, doncs, molt primerenca–. Els testimonis registren la forma *succinta*, juntament amb les seves variants gràfiques *suscinta*, *succincta*, *sucinta* i *socinta*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II, pellicas VI, et suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias IIII*.

(2) **898** ACondal 10 (consagració de l'església de Sant Martí del Congost): *Insuper eciam dono vestimenta ecclesiastica, id est, kasulla, stola, succinta et manipulum*.

(3) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestimentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I*

cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina.

(4) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *stolas cum schillis II cum phanones, et alias IIII cum auro et phanones, suscintas cum auro V, stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V (...) tapitos veteres III, phanones III, suscintas obradas III, stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone, corporales V.*

(5) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *stollas cum scillis II et cum fanones, et alias IIIIor cum auro et fanones, succintas cum auro V, et alias succintas III, stola III, argentea cum fanone I.*

(6) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidisclé): *Et alias stolas operatas cum illorum manipulis V; amictos cum auro V; amictos cum palleo XII. Succinctas cum auro V, et alias sericias V (...) offertorios II meliores. Toalias V; albas meliores XIII, et alias XX sericias; succinctas ad precingendum XVII.*

(7) **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605 (testament de la difunta Quixiló): *Et debet mihi Borrelus aluum avere, id est, reliquias et vestimento de ecclesia, id est, camiso I et planeta I et stola I et manipulo I et sucinta I.*

(8) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *tovalia cum fres, et alias VIII, et aliam veterem (...) Socinta I ubi solet pendere tovalia cum fres.*

Aquest ornament litúrgic, generalment denominat *subcinctorium* o *succinctorium*, apareix aquí i allà com a *subcincta*, *succincta*, *balteus*, *praecinctorium*, *praecingulum* o *semicinctium* –també *semicintium* i *semicinthium*–. No obstant això, els textos revelen que també se'l coneixia amb les denominacions de *subcingulum* o *perizoma* –del grec *περίζωμα*–, el significat primigeni del qual ens aclareix Isidor (*Orig.*, XIX, 22): *Vestis antiquissima hominum fuit perizomatium id est, subcinctorium, quo tantum genitalia conteguntur. Hoc primum primi mortales e foliis arborum sibi fecerunt, quoniam post praevocationem erubescerent pudenda velabant.* En realitat, el sentit originari del mot també apareix a la Bíblia (VULG., *Gen.*, 3): *Et aperti sunt oculi amborum cumque cognovissent esse se nudos consuerunt folia ficus et fecerunt sibi perizomata.*

El sentit clàssic de *balteus* evolucionà des del significat primitiu de 'vora' fins a la línia celest del zodíac, el baldric o la grada que permetia als espectadors de circular per l'amfiteatre. Tanmateix a l'Edat Mitjana el *balteus* més aviat recordava el *cingulum* laic així com el dels sacerdots jueus, tal com apareix a la *Vulgata* (*Lev.*, 8, 7-13): *Vestivit pontificem subucula linea accingens eum balteo et induens tunica hyacinthina et desuper umerale imposuit.* D'altra banda, Isidor el descriu com a *cingulum militare*. Malgrat tot, a finals del segle X en els inventaris ja es comença a distingir entre *cingulum* i *subcinctorium*, de manera que sobretot en documents d'origen francès, normand i alemany trobem la designació *balteus*

fent referència al *subcinctorium*, potser perquè la seva forma recorda vagament el cinturó que subjeta l'espasa. Per últim, el mot *semicinctium* també pot adquirir el significat d'un mocador per eixugar-se la suor o d'un simple tapall.

Curiosament, segons ens indica Alcover – Moll (s. v. *precinta*), a Menorca perviu el mot *precinta* per a referir-se a un cinyell. En antic francès, d'altra banda, trobem documentat el terme *surceinte*: *Item ailleurs (...) une surceinte de fil blanc, une bourse de soye o reliques de S. Clere*²⁰⁷.

Actualment el *subcinctorium* es restringeix a l'ús papal en les cerimònies pontifícies. La seva forma i confecció recorda a la del maniple, una tira de roba doblegada per la meitat. Tal com el seu nom indica, es tracta d'un accessori del *cinctorium* o *cingulum*, que es fa passar pel forat que apareix en cosir transversalment els dos costats del *subcinctorium* per la banda del plec central. En un dels extrems hi ha teixit un anyell daurat i en l'altre una creu, també daurada. Com tantes altres peces litúrgiques, durant l'ofici el seu color ha de respectar el canon del dia corresponent. Aquest complement papal, que avui en dia no té cap altra funció que la de simple ornament litúrgic, penja a la part esquerra de l'individu.

Fins al segle IX no devia ser habitual l'ús d'aquesta peça, ni a Roma ni a cap altre territori. Cal esperar, doncs, fins al segle XII per començar-ne a rebre notícies. Durant els segles XII i XIII fou un ornament tan propi dels sacerdots com dels bisbes, per bé que probablement ja a partir del segle XIV s'anà especialitzant com a propi de l'estament papal.

De la forma medieval de la *subcincta* en sabem ben poc, però la hipòtesi més plausible és que la seva aparença devia haver estat semblant a l'actual. Sembla oportú desmetir la idea d'alguns estudiosos que havien suggerit que el *subcinctorium* no era més que una part del *cingulum* –més concretament s'hauria tractat dels extrems que penjaven de la cintura i arribaven arran dels peus–. Així doncs, segons la majoria de liturgistes, adquireix entitat l'opinió que ja nasqué com a peça autònoma. Malgrat tot, no hi ha concens a l'hora de determinar a quina banda penjava originalment el preciós ornament. Al llarg del segle XIV, però, entra en vigor una prescripció que obligava els papes i els cardenals a portar el *subcingulum* al costat esquerre.

Els liturgistes de diferents èpoques han intentat esbrinar la funció original de la *subcincta*. Alguns l'han identificat amb el *gremiale* –una manta– que els bisbes llueixen a la falda quan seuen en el seu tron; d'altres l'han comparat amb el *saccone* del papa –una espècie de moneder–, seguint les indicacions d'Honori, que en ressalta el seu simbòlic *studium eleemosynae* –afany de donar almoïna–; mentre que encara un tercer grup hi ha volgut veure

²⁰⁷ Charta, any 1205. apud Lobinell, tom. 2, Historia Britan., col. 455, citat per DU CANGE, s. v. *succinctorium*.

una representació dels *femoralia* –la roba interior dels sacerdots jueus–. No obstant això, Durand (*Ration.*, III, 1, 4), ens dona l’explicació que hom ha considerat més assenyada: *est subcingulum illud, quod dependet a cingulo, quo stola Pontificis cum ipso cingulo colligatur*. De fet, d’aquí li deu venir el nom –*subcinctorium*, derivat de *subcingere*–. Les designacions *semicinctium* i *praecinctorium* també són enraonades, ja que no es tracta d’un cinturó que abracci tot el cos, sinó que tan sols cenyeix l’estola per la part davantera.

El *subcinctorium* prengué la funció merament decorativa que li correspon actualment entorn del segle XIV, època en què ja trobem testimonis d’estoles cenyides amb el *cingulum*.

L’origen d’aquest element litúrgic cal buscar-lo de nou en el nord de França, des d’on s’expandí a Roma, per acabar esdevenint part de l’abillament papal. Així doncs, hom descarta l’opinió d’alguns autors, com Du Cange (s. v. *praecinctorium*), que l’emparellaven amb l’*epigonation* dels bisbes grecs –originàriament, un *enchirion*, és a dir, un mocador per eixugar-se la suor, que es portava al cantó dret–.

Les connotacions místiques d’aquesta peça litúrgica remetent a l’afany de donar almoines. Un dels extrems del *subcinctorium* exhorta a la compassió espiritual d’un mateix, mentre que l’altre empeny a la misericòrdia cap al pròxim. Alguns liturgistes el descriuen com a símbol de la pregària i del dejuni –castedat espiritual–; d’altres, partint del mateix punt de vista, el presenten com a emblema de l’abstinència corporal. Segurament pel fet que el *subcinctorium* sempre es col·locava juntament amb el *cingulum*, no se solien pronunciar pregàries que es referissin particularment a la peça que ens ocupa.

Tal com hem pogut observar, en les fonts catalanes altomedievals les referències a la naturalesa d’aquesta peça hi són escasses. A tot estirar, s’esmenta una *suscinta parata*, una *succincta parata cum auro*, unes *suscintas cum auro* i unes altres d’*obradas*. Hem de reconèixer que el sintagma *succinctas ad precingendum* –present en l’exemple nº 6– ens ha plantejat seriosos dubtes sobre la vertadera naturalesa del terme *succinta* dins del corpus objecte d’estudi, ja que podríem haver caigut en la trampa de confondre el *subcingulum* amb el *cingulum*. Si observem atentament el fragment nº 8, podríem interpretar que en l’expressió *socinta I ubi solet pendere tovalia cum fres* el mot *socinta* es refereix al *cingulum*, mentre que la *tovalia* correspondria o bé al vertader *subcingulum* o bé a una espècie de mocador que penjava del cinyell. Si la *succinta* correspongués realment al *subcingulum*, no deixa de ser estrany que se citi en documents en què el *cingulum* hi és absent. És per això que hem encapçalat aquesta reflexió amb el mot “presumptament”, ja que sospitem que els escribes de l’època podrien haver usat el terme *succinta* per a expressar una noció que, a dreta llei, correspondria a les veus *cingulum* o *zona*.

En definitiva, el terme *succinta* –o *subcinctorium*– remet a una tira de roba que actua com a accessori del *cigulum*. Sembla que la documentació catalana altomedieval el testimonia a la meitat nord del territori entre mitjans del segle IX i mitjans del segle XI. No obstant això, també seria possible que en realitat aquests esments fessin referència al mateix *cingulum*, tot i que en aquest cas els escribes de la Marca Hispànica haurien confòs la designació del *cingulum* amb la del *subcinctorium* pròpiament dit.

SUPERPELLICIUM

A continuació resseguim els dos únics testimonis que la documentació catalana altomedieval ens ha llegat del mot que ens ocupa. En ambdós contextos la present veu adopta la forma *superpellicia*. Destaca l'expressió *superpellicia maiora vel minora*, cosa que indica l'existència de diverses mides de sobrepel·liços. Heus aquí els passatges que contenen el mot esmentat:

(1) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *et corporalia IIII, et superpellicia maiora vel minora VIII, et signa maiora vel minora IIII*.

(2) **1090** Baraut, *ActUrgell* 74 (consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà): *ecclesie dotalia et vestimenta sacerdotalia necnon et superpellicia*.

El *superpelliceum* –també *superpilitium*, *suppelliceum*, *supellicium*, *suppellicium*, *suppellicia*, *supercilicium* o *superlicium*–, és la vestidura clerical més estesa²⁰⁸, ja que constitueix el vestit del cor, l'abillament per excel·lència de les jerarquies inferiors i avui en dia també el del sacerdot en totes aquelles funcions en què no pertoca vestir l'alba – restringida pràcticament a la celebració de la missa–. Estretament vinculada al *rochetum*, aquesta peça de l'abillament litúrgic constitueix una túnica de lli blanca de mànigues amples.

Els mateixos gramàtics i liturgistes medievals ens informen sobre l'etimologia del mot del baix llatí *superpellicium*, compost format pel prefix *super* –'sobre'– i el substantiu *pellicium* –'vestit de pell' o 'pellissa'–, que prové del fet que abans es portava aquest vestit *super tunicas pellicias*. Durandus (*Ration.*, III, 1: 11) ens ho il·lustra: *Eo quod antiquitus super tunicas pellicias de pellibus mortuorum animalium factas induebatur, quod adhuc in quibusdam ecclesiis observatur*. Val a dir que en aquella època era habitual l'ús de *pelliceae* en monestirs i convents, vestits de pells arran dels peus que es portaven tant a dins com a fora

²⁰⁸ Vegeu també l'article *superpellicio* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 175-177.

de l'església. D'aquí que la túnica de lli que hom vestia quotidianament s'anomenés *superpelliceum*. No és estrany tampoc que aquesta denominació provingui del nord, on les temperatures hivernals feien necessàries peces d'abric, especialment per als que havien de passar moltes hores dins de les gèlides esglésies. Amb el mateix terme *superpelliceum* s'anomenaven els gavanys o paltos laics²⁰⁹, així com els hàbits dels canonges regulars.

Totes aquestes accepcions es poden resseguir en la documentació catalana antiga, que testimonia, entre d'altres, les formes *sobrepeliç*, *sobrepelliç*, *sobrepalliç* i *sobrepalis*: *Deguen (...) anar a la dita Seu e estar al dit altar o ab roquet o ab sobrepalis* (Doc. any 1475, BSAL, VII: 204). En català modern s'ha adoptat el mot *sobrepellis*, que podem interpretar com una evolució de la paraula llatina o bé com un compost format pel prefix *sobre* i el substantiu *pellissa*, tal com prefereix Alcover – Moll (s. v. *sobrepellis*). En qualsevol cas, es tracta d'un calc de la forma llatina. El mateix raonament seria vàlid per al terme castellà *sobrepelliz*, tot i que el *DRAE* (s. v. *sobrepelliz*) prefereix fer-lo derivar directament del baix llatí *superpellicium*.

Convé esmentar, a més, que de vegades també se l'identificà amb el nom de *cotta* –*cotta linea*–, tot i que en realitat aquest mot designava una mera túnica, usada tant pels clergues com pels laics: *Canonici teneantur ire bini et bini, cum superpliciis sive cottis lineis, cum vestibus longis et almuciis*²¹⁰; *Diaconus stet cum cotta et stola, et subdiaconus et acolythus cum cotta* (*Bonifacii VIII*, XXX, any 1299, BARONIO: 254).

Els documents conservats en territori europeu testimonien que a mitjans del segle XII el *superpelliceum* ja era una peça usual tant a Roma com fora del territori romà. En aquella època, usat pels clergues en les ocasions festives –en substitució de la *cappa* negra que portaven els dies corrents–, sens dubte ja pertanyia a l'abillament litúrgic. No obstant això, el segle XI ens ha deixat notícies escasses del *superpilitium* o *linea superpellicialis*. Hom suposa que precisament entorn del segle XI començà a adquirir una funció litúrgica a França i a Anglaterra, mentre que durant el segle XII es difongué pel territori italià. En un primer moment el devien utilitzar els integrants del cor i els clergues de les jerarquies inferiors en ocasions puntuals –com ara l'administració dels sagraments o les benediccions–, en substitució de l'alba. Els estudiosos han suggerit una possible vinculació entre el *superpelliceum* i l'alba de l'antic ritu gal·licà, que tradicionalment no se cenyia. D'altra banda, probablement els canons augustinians jugaren també un paper destacat en la difusió d'aquesta vestidura, ja que no la restringien al cor, sinó que representava una part de l'hàbit de l'esmentat orde. A partir del segle XIII es generalitzà l'ús del sobrepellis, de manera que ja

²⁰⁹ Vegeu també l'article *superpellicio* en el capítol dedicat a la inducmentària civil: 175-177.

²¹⁰ Stat. eccl. S. Laurent. Rom. MS., citat per DU CANGE, s. v. *cota*^l.

se'n parla sovint. Durand afirma que tot clergue que oficiï la missa o realitzi algun tipus de servei a l'altar ha de portar el sobrepellís sobre la roba d'ús quotidià. També ens assegura que en alguns llocs és tradició confeccionar el *superpelliceum* amb la tela que es col·loca sobre els nadons acabats de batejar. A més, els sínodes del segle XIII ressenyen tot un seguit de contextos en què els clergues havien de portar aquest vestit: durant la confessió dels fidels, en l'administració del Sant Sagrament als malalts o en l'assistència als sínodes, entre d'altres. Al segle XIV adquirí la funció dins el culte que encara li correspon en l'actualitat: el vestit del cor, l'ornament sacre dels clergues de les jerarquies inferiors i un substitut de l'alba en esdeveniments concrets –com podrien ser les processons, els enterraments, l'administració dels sagraments o les benedicions–.

Les imatges monumentals ens confirmen que fins a mitjans del segle XI hom havia utilitzat l'alba de mànigues estretes cenyida amb un cinturó. Segurament la irrupció del sobrepellís fou motivada pel fet que l'alba no resultava precisament còmoda sobre un voluminós vestit de pells, per la qual cosa no és difícil imaginar-se que el cinturó de l'esmentada alba caigués en desús, mentre que les mànigues s'anaven eixamplant. Gradualment, tanmateix, el *superpelliceum* adquirí funcions que ja no estaven condicionades per les circumstàncies que el feren emergir, associat a la indumentària corrent i substituint la tradicional alba, primer la dels minoristes i més endavant també la dels sacerdots. De fet, cap al segle XIII els capellans comencen a rebre el *superpelliceum* en el ritual de la tonsura –de la mateixa manera que als futurs sots-diaques se'ls otorgava la tunicella, als futurs diaques la dalmàtica i als futurs preveres la casulla–, cosa que indica que ja es considerava un element distintiu d'aquesta jerarquia eclesiàstica.

El *superpelliceum*, com el *rochetum*, també sofrí canvis al llarg dels segles. Entorn del segle XII era una túnica talar blanca de lli o cotó –també el trobem documentat amb el nom de *toga*–, sense cinturó, de mànigues llargues i amples que arribaven ben bé fins a les puntes dels dits. Amb el transcurs del temps i seguint les tendències que dictava la moda del moment es va escurçant. Pel que fa a les mànigues, també es produeixen canvis remarcables: s'eixamplen de tal manera que recorden la dalmàtica dels segles VI i VII, tot caient formant una munió de plecs. El següent pas fou fer passar els braços per una obertura just en el punt d'unió entre el cos i les mànigues, de manera que aquestes últimes perderen tota raó de ser, conservant-se com a simples trossos de tela que voleiaven amb el corrent d'aire. En alguns casos, apel·lant a la comoditat, s'arribà fins a tot a l'extrem de tallar el *superpelliceum* pels costats fins a formar una mena de vestit alat. Malgrat tot, aquestes grolleres desviacions de la forma clàssica toparen amb rígides objeccions per part de l'Església, que sovint en prohibí

l'ús en l'interior del recinte sagrat. En la mateixa línia, s'alertava que el *superpelliceum* no havia de ser un vestit elegant ni artístic, sinó que havia de mantenir l'austeritat per la qual s'havia caracteritzat a l'Edat Mitjana, període en el què a tot estirar se'n decoraven les vores inferiors amb un *parura* quadrada o rectangular.

Pel que fa a la seva faceta simbòlica, es pot afirmar que arran del seu color blanc el sobrepellís remet a la innocència i a la castedat. Així mateix, la seva amplada expressa l'amor que tot ho abarca, cosa que inclou la remissió dels pecats. Finalment, pel fet que amb els braços estesos forma una creu, rememora la creu i els patiments de Crist, tot instigant els clergues a assumir els seus errors i les seves passions.

Així doncs, el terme *superpellicium* designa una túnica talar blanca de mànigues amples, generalment confeccionada amb lli. Les fonts altomedievales de Catalunya l'esmenten tan sols a la segona meitat del segle XI en documents provinents de la zona d'Urgell.

3. Els vestits litúrgics superiors

CAPA

La documentació catalana altomedieval testimonia el terme *capa*²¹¹, sota les formes de *capas*, *kappa*, *cappas*, *chapis* (abl.) i *kapas*:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *corporales IIII; palleos IIII et brosdos I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizon; toallias clicias II, una cum argento; flavellos spaniscos II.*

(2) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestmentis autem ecclesiasticis (...) succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco.*

(3) **952** Baraut, *ActUrgell* 33 (consagració de les esglésies de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *de vestimentis albas IIII, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigdo I cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(4) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *perpendulos IIII in chapis, chamisos paratos II, casullas IIII grezeschas, amictus cum auro IIII.*

²¹¹ Vegeu també l'article *capa* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 150-155.

(5) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *succintas cum auro V, et alias succintas III, stola III, argentea cum fanone I, capas grezeschas V, curcibaldos XIII, dalmaticas V, planeda vermilia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono.*

(6) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *gontfanones III, ex palleo II cum suas cruces argenteas, et alios III operatos; capas palleas XIII, et linea I; casullas meliores V, et alias II veteres.*

(7) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofrè): *Capas de palleo XXI, et due ex ipsis sunt in guadio. Et est croxina cum quatuor capas cotidianas. Et sunt casulle obtime de palleo V, et una ex istis cum auro.*

(8) **1009** Junyent, *Oliba* Dip. 41 (acta de dedicació de Sant Martí del Canigó): *miserunt sacerdotale indumentum et capas duas palleas et cetera pro viribus necessaria.*

(9) **1040** Baraut, *ActUrgell* 48 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris (...) pallios III, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas IV, manipulos II, giramphanos II.*

(10) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Capas optimas XXX, et alias V veteres, et capas lineas VIII. Casullas optimas de palleo VI, et alia vetere, et III de fres.*

(11) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Guants cum fres. Cappas de palio optimas XXIII; alia de tafalbala, alias III, lineas VIII. Casulas purpureas III, duas ex ipsis cum auro.*

Els textos estudiats ens donen força pistes sobre les característiques d'aquestes peces: trobem *capas purpureas*, *bizion*, *grezeschas*, *palleas* o *de palio optimas*, *lineas*, *cotidianas*, *optimas*, *veteres* i *tafalbala*. Un sol cop, malgrat tot, es fa referència al seu color, en esmentar-se una *capa vermilia ex diorodono*.

En l'època medieval la veu *capa* se solia identificar tant amb la *cappa choralis* o *clericalis* com amb el *pluviale*. Arran de la manca de dades contextuals, és gairebé impossible discernir una peça d'una altra. No obstant això, no disten massa l'una de l'altra; ans al contrari: són peces emparentades que sovint s'identifiquen. Ara bé, atenent al fet que les capes pluvials gaudien de més entitat que no pas les corals –abrics talars amb caputxa confeccionats amb llana negra, ja fossin completament tancats, ja fossin mig oberts o amb una obertura frontal per fer-hi passar les mans, que no gaudiren mai d'un status pròpiament litúrgic, tot i que sovint se'ls engloba dins de l'abillament sacre perquè constituïen l'abric quotidià dels clergues a l'hivern (a l'estiu hom preferia el *superpelliceum* o el *rochettum*, acompanyat de l'*almucia*), per bé que associats sobretot a la pregària coral–, hem cregut assenyat considerar capes pluvials les peces –sovint molt nombroses– esmentades en el nostre corpus, per bé que el mot *pluviale* pròpiament dit hi és absent.

Així doncs, el *pluviale*, també conegut amb el nom de *capa pluvial* o fins i tot *capa coral*, és un abric litúrgic, llarg fins als peus, obert per la part davantera i cordat amb un afibllall cosit a l'alçada del pit. Quant a la seva ornamentació, el pluvial consta d'una ampla tira decorativa per la cara de l'afibllall, complementada amb l'anomenat escut –un tros de tela que penja de la nuca esquena avall–, orlat amb petits rivets i serrells, sovint també rematat amb una borla a l'extrem inferior. A la vora del vestit s'hi sol afegir un rivet estret o fins i tot un serrell curt. El model francès acostuma a incorporar un escot per tal que el vestit no s'infla per la part de la nuca. Generalment confeccionats amb seda, segueixen les normes dictades pel canon de colors litúrgics. Aquesta vestidura no està associada a cap orde particular, cosa que significa que la poden portar clergues de qualsevulla jerarquia. Avui en dia la solen vestir els *cantores* en ocasions assenyalades. D'altra banda, adquireix la funció de peça superior que substitueix la casulla de l'abillament sacerdotal i episcopal en les ocasions festives –com serien, entre d'altres, les processons o les benediccions– en què l'esmentada vestidura té vedat l'ús. També l'ha de portar el sacerdot assistent en les cerimònies pontificals. Si els rituals en què s'utilitza es troben vinculats a l'ofici de la missa, hom vesteix el pluvial sobre l'alba; en cas contrari, es porta damunt del sobrepellís.

En el període medieval preval el mot *cappa* –alguns documents també testimonien *capsa*–, en detriment de la designació més difosa actualment, *pluviale*. A l'inici de l'Edat Mitjana hom designava sota el nom de *cappa* un complement que devia assemblar-se a una caputxa, ja que Isidor (*Orig.*, XIX, 31) la descriu com una peça que cobreix el cap: *Capitulum est quod vulgo capitulare dicunt. Idem et cappa, vel quod duos apices ut cappa littera habeat, vel quia capitis ornamentum est.* En època carolíngia, no obstant això, ja és habitual que el mot designi una espècie d'abric, tot i que es vincula el terme a conceptes diferents segons el territori. Així, mentre que a Itàlia se l'associava al vestit superior dels monjos –una peça sense mànigues en forma de sac, amb obertures laterals i proveïda d'una caputxa, que entre els gals rebia el nom de *cuculla*–, a la Gàl·lia tant podia fer referència a un abric clerical com a un de monacal –anomenat *casula* o *mantus* a Itàlia–. No serà fins a finals del segle VIII que el mot, difós sobretot fora del territori italià, adquirirà una significació pròpiament litúrgica. En els últims segles de l'Edat Mitjana, tanmateix, s'aglutinaran tres conceptes sota una mateixa denominació: l'abric clerical o monacal ja esmentat –peça que cap a finals del segle XII evolucionarà cap a la *cappa manicata*, degut a l'eixamplament de les seves mànigues–, la *cappa choralis* –el vestit negre en forma de casulla usat en les pregàries corals de què ja hem parlat– i el pluvial litúrgic. Per la seva banda, la denominació *pluviale*, *puviale* o *pluvialis* –la més corrent a Itàlia, sovint sota la forma de *piviale*– ja apareix testimoniada en documents que

daten del segle X. El mot *pluviale*, tal com s'endevina per la seva etimologia, devia designar en el seu origen una capa de pluja, un abric amb caputxa; amb el transcurs del temps, segurament passà a indicar homonímicament qualsevol vestit proveït d'una caputxa, fenomen gens aïllat dins de la història de la llengua. Així doncs, el sentit primitiu del mot ja s'havia enrarit en el moment en què la peça que ens ocupa passà a formar part dels paraments litúrgics, ja que generalment s'usava dins de l'església, a recés de les inclemències metereològiques. Pel que fa al terme *cappa* –també escrit *capa*–, l'etimologia és incerta. L'explicació d'Isidor, que o bé la fa derivar del mot *caput* o bé per similitud figurativa la relaciona amb la lletra grega *kappa*, no ha aconseguit convèncer els experts. Ara bé, tampoc Braun (1964: 309) –que dubta sobre si s'hauria de relacionar amb el terme *capsa*– no es mostra satisfet amb les pròpies conjectures: *Eine andere Erklärung bringt cappa mit capere in Verbindung: capa sic dicta, quia quasi totum capiat hominem*. D'altra banda, cal fer esment de la designació *mantus*, corrent en els inventaris hispànics. Per acabar, convé no oblidar que de vegades trobem també el pluvial sota la forma genèrica de *pallium*: *Ut episcopus sine palleo missas dicere non praesumat* (*Concilium Matiscon.*, VI, any 583, MAASSEN: 157).

En català s'han conservat les expressions *pluvial* i *capa pluvial* –aquesta última també ha romàs en castellà– per a referir-se a aquest parament litúrgic, mentre que el francès antic ha deixat testimonis de *ploviel* i *pluiel*.

La primera menció conservada de la *cappa* la trobem a finals del segle VIII a Hispània. Durant el segle IX s'anà imposant el seu ús fins a instaurar-se com a substituta de la casulla en determinades funcions litúrgiques –val a dir que Amalar, liturgista medieval que escriu la seva obra *De officiis ecclesiasticis* l'any 820, on s'ocupa del conjunt de paraments litúrgics, encara no l'esmenta com a vestimenta vinculada a la celebració de la missa–, mentre que al segle X ja s'havia estès arreu del territori occidental. Fóra bo no obviar que, com qualsevol canvi, la introducció del pluvial en detriment de la casulla no tingué lloc en un obrir i tancar d'ulls, sinó que més aviat es tractà d'un procés gradual, que no culminà fins a començaments del segle XIII. Abundants notícies testimonien l'ús de la *cappa* per part dels *cantores* –que l'adoptaren com a vestimenta característica– i dels sacerdots, que la portaven bàsicament en esdeveniments festius. Malgrat tot, cal no oblidar que es tractava d'una peça a l'abast de tots els estaments eclesiàstics, sense cap mena de restriccions d'orde. Les processons, les benediccions i els sínodes eren ocasions assenyalades en les quals els seus protagonistes mostraven predilecció per aquest parament litúrgic recentment introduït.

Segons ens ensenyen les fonts monumentals, la *cappa* d'època carolíngia era un abric semblant a la casulla, tancat de dalt a baix i proveït d'una caputxa. No se sap del cert si en

aquella època ja posseïa un badall davanter amb el seu afibllall a l'alçada del pit, cosa que no seria gens d'estranyar perquè en aquell moment la *cappa* clerical corrent en territori francès presentava en efecte una obertura d'aquesta mena. Ara bé, la *cappa romana* –la *cappa more romano consuta*– contràriament, era un vestit del tot tancat. En qualsevol cas, a les miniatures del segle XI ja apareix oberta, cosa que també documenten els liturgistes medievals. Malgrat que els monuments d'època carolíngia testimonien una caputxa –antecedent de l'actual escut i reminiscència de la capa de pluja–, a partir del segle XI sovint ja no apareix reproduïda potser perquè, d'ençà que el vestit havia incorporat l'obertura davantera, ja es diferenciava suficientment de la casulla i per tant l'esmentada caputxa –que d'altra banda havia quedat obsoleta des de feia temps– havia perdut definitivament tota raó de ser. Amb el pas del temps, doncs, la caputxa es va empetitint fins a convertir-se en un simple ornament de forma triangular, que recordava remotament el seu origen. No en va al segle XIII, quan el procés metamòrfic ja havia culminat, encara se l'anomenava *caputium* o *capulum*. Els experts conclouen que, malgrat no ser un element prescriptiu, els pluvials sense caputxa haurien estat meres excepcions. Al llarg dels segles XIV i XV l'ornament sofreix nous canvis que el transformaran en un *clipeus* –'escut'–, notablement més gros –ja penjava fins a ben bé mig tronc– i amb els costats encorbats. A continuació se'n retocà la punta inferior, tot fent-lo evolucionar cap a una forma arrodonida, per acabar adoptant-ne una de més aviat ovalada. El fet que s'incorporés l'obertura davantera, obligà a cercar un element de subjecció per tal que la vestidura no rellisqués espatlles avall. Així, aparegueren ganxos i gafets a la vora o a la solapa del vestit –a vegades brodada o decorada amb perles i pedres precioses–. Tals afibllalls es divulgaren amb els noms de *fibula*, *morsus*, *formale*, *firmale* i *firmarium*, així com amb els de *monile*, *tassellus* i *pectorale*, denominacions que més aviat es referien a les diverses agulles que hom utilitzava més que no pas a simples ganxos. Aquests fermalls solien destacar per la seva bellesa artística –sovint ornamentats amb filigrana, metalls fosos, perles o pedres precioses–, cosa que en certa manera condicionà la seva evolució cap a preuades joies que hom penjava dels gafets del *pluviale* a mode de complement mòbil.

A mesura que el pluvial es feia més present en les cerimònies litúrgiques, la qualitat del seu teixit augmentava, procés que es veié encara reforçat per la intensificació del comerç amb Orient i posteriorment pel floriment autòcton de la indústria de la seda. Les importacions de teixits sarraïns, perses i bizantins col·lapsaven els mercats occidentals fins a tal punt que aviat algunes sagristies tingueren un excés de vestits preciosos confeccionats amb brocats d'or o amb teixits de seda estampats, degut bàsicament a ofrenes dels devots i al costum força estès que obligava els nous canonges a proveir-se d'un pluvial per al desenvolupament de les seves

tasques eclesiàstiques i que a la seva mort havien de donar a la sagristia. Era l'anomenada *cappa professionis*.

Pel que fa a l'ornamentació del vestit, no es trigà massa a decorar-ne les vores amb serrells, borles, campanetes o cascabells, garnaldes que també gaudiren de plena acceptació als costats del *clipeus*. De fet, les *fimbriae* ja s'usaven per a adornar les *cappae* quan aquestes encara no s'havien fet un lloc en l'abillament litúrgic. A la vora inferior s'hi cosia un rivet estret, que opcionalment també es podia rematar amb serrells. Les vores de la cara davantera del vestit se solien ornar amb rivets o *aurifrisia*, mentre que a la part posterior només s'hi afegien tires decoratives ocasionalment. Seguint un camí paral·lel al de l'ornamentació de la casulla, fins al segle XIII els *aurifrisia* del *pluviale* acostumaven a confeccionar-se amb rivets teixits d'amplada reduïda. Al mateix segle XIII aparegueren els brodats, que amb el pas del temps s'eixamplaren per fer lloc a virtuoses obres d'art de l'agulla amb escenes figuratives. Quant al *caputium*, s'hi començaren a estampar brodats en el moment en què es prengué consciència de la seva funció merament decorativa, procés que prengué encara més força després de la seva transformació en *scutum*. Les seves reduïdes mides inicials, però, no deixaven marge per a escenes majestuoses, sinó que afavorien la representació de figures individuals, d'escuts o d'imatges simbòliques. Tanmateix la situació anà canviant a mesura que l'escut creixia. En definitiva, *es ist nicht zu viel behauptet, wenn man sagt, dass gerade diese Pluvialien den Höchststand der mittelalterlichen Paramentik bezeichnen. Wohl hat es auch reich bestickte Kaseln gegeben. An keinem der liturgischen Gewänder aber haben Sticker und Stickerinnen so ihren Kunstsinn und ihre Kunstfertigkeit erprobt, wie an dem Pluviale* (BRAUN, 1964: 335). Els motius de la predilecció mostrada cap al pluvial en detriment de la casulla cal buscar-los d'una banda en el caràcter sumptuós que adquirí la *cappa* al llarg dels segles, de l'altra en la seva intrínseca naturalesa, ja que es tractava d'una vestidura que, estesa, formava un vast semicercle i que queia pràcticament llisa fins arran de terra –en contraposició amb la casulla, que penjava formant una munió de plecs–, cosa que la convertia en el suport ideal on plasmar artístiques figuracions o escenes generalment vinculades a la història sagrada.

El *pluviale*, com la resta d'abillaments culturals, deriva d'una peça seglar corrent a la Roma d'època imperial: la *lacerna*, un *ampio mantello di taglio rettangolare, confezionato in lana pesante e di colore scuro, fermato da una fibula sul petto o su una spalla e corredato di cappuccio; la lacerna era considerata una sopravveste di grande praticità poiché lasciava liberi i movimenti delle braccia e avvolgeva il corpo riparandolo dal freddo e dalla pioggia* (SETTE, 2000: 38). Així en parlen els mateixos romans: (...) *quin et spectaculis aduenienti*

assurgere et lacernas deponere solebat (SUET., *Claud.*, VI); (...) *cum me forte praesente, usus enim sum eo magistro, discipulos quosdam suos senatores vidisset die feriato tunicis et lacernis indutos et gallicis calciatos* (GELL., XIII, 22). Curiosament els mosaics ens la mostren com el vestit superior característic dels sacerdots de l'Antic Testament. Malgrat tot, alguns experts asseguren que el vestit litúrgic que aquí s'estudia no prové directament del vestit romà, sinó més aviat d'una derivació d'aquest: la *cappa* que portaven en territori franc tant els clergues i els monjos com els laics. Ara bé, la *cappa* dels religiosos, en el moment en què el pluvial entrà en l'escena litúrgica, apareixia ara oberta, adés semitancada o tancada del tot, semblant a l'antiga *paenula*. Fos com fos, la *lacerna* –una peça que els romans portaven sobre la toga, a mode de *balandram*, per protegir-se de la pluja i del fred (DANET, s. v. *lacerna*)– i la *paenula* –un abric tancat sense mànigues i proveït d'una caputxa, que tant homes com dones vestien per pal·liar els efectes de les inclemències metereològiques, sobretot quan eren de viatge– (CAGNAT, s. v. *paenula*) són abrics emparentats entre si, de manera que no seria cap disbarat equivocar-se a l'hora de determinar la font exacta de la *cappa* litúrgica.

Així doncs, l'origen del pluvial el trobem en els monestirs hispans i francs, focus des del qual s'expandí a la resta de territoris occidentals. En un principi constituïa el vestit superior dels monjos –en substitució de la *cappa* negra quotidiana– en els dies de festa en què participaven en el culte o en les processons, encara sense cap mena d'atribució litúrgica. A continuació s'erigí com l'abillament superior identificatiu dels *cantores* durant la missa –la *cappa choralis*–, que l'adoptaren en lloc de la casulla, que limitava la llibertat de moviments dels braços. Finalment, ja com a vestimenta litúrgica, es generalitzà com a peça superior dels sacerdots en una sèrie d'actes en què fins llavors havien utilitzat la casulla. El següent exemple en testimonia l'ús: *Stolaque candidissima indutus, super quam pallio pluviali utebatur*²¹². La cronologia exacta d'aquest procés és difícil de determinar. Se sap, però, que a inicis del segle IX ja hi havia testimoni d'una *cappa more romano consuta*.

El fet que el pluvial arribi fins arran de peus simbolitza, segons els liturgistes, la perseverança. Així mateix, els serrells que ornamenten la vora del vestit remetent a la fatiga que representa viure com a servidor de Déu. La recompensa, però, consisteix en l'entrada al recinte celestial, les portes del qual romanen sempre obertes per als qui han dut a terme una transformació vital, tal com es desprèn del fet que el pluvial estigui obert pel davant. En darrer lloc, la caputxa mostra l'alegria celestial.

²¹² Joannem Monachum in Vita S. Odonis Abbatis Cluniac. lib. 2. de S. Martino Episc., citat per DU CANGE, s. v. *pluviale*.

En definitiva, el terme *capa* remet a un abric litúrgic llarg fins arran de peus, obert per la part del davant i cordat amb un afiblall. La documentació altomedieval de Catalunya el testimonia tan sols entre principis del segle X i mitjans del segle XI a l'extrem nord del territori.

CASULLA, PLANETA I INFULA

La documentació llatina altomedieval de Catalunya ens dóna bona mostra d'aquestes veus. Si bé les denominacions *casulla* i *planeta* són les més habituals per referir-se a la peça litúrgica que aquí tractem, també hem trobat un passatge en què se l'anomena *infula*.

La veu *casulla* adopta les formes *casullam*, *casulla*, *kasulla*, *casulas*, *kasullam*, *casullas*, *kasullas*, *casula*, *chasullas*, *casulle*, *casullis*, *casulum* i *chasulla*:

(1) **888** DipOsona 9 (consagració de l'església de Sant Andreu al Castell de Tona, al comtat d'Osona): *tradimus [nos], ego [Albarus] presbiter (...) casullam, alba et stola. Et ego Recharedus presbiter trado ibi similiter (...) casulla et stola.*

(2) **898** Rocafiguera, *Aiguafreda* 3 (consagració de l'església de Sant Martí d'Aiguafreda): *Insuper eciam dono vestimenta ecclesiastica, id est, kasulla, stola, succinta et manipulum.*

(3) **904** Ordeig, *Dotalies* 28 (consagració de l'església de Sant Esteve, al Vallès): *Wadamirus presbiter (...) dedit ibidem (...) una et alba una et casulla una linea et stola una et faldono uno.*

(4) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *Quorum per nomina vocabula illorum, id est (...) stolas III cum auro, una ex illis cum tintinnabulis; et manipulos VI cum auro, unum ex his cum tintinnabulis; casulas episcopales optimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas.*

(5) **917 o 915** DipRosselló 191 (consagració de l'església de Santa Eulàlia d'Elna): *Offero quoque (...) casullam unam cum alba linea.*

(6) **922** ACondal 73 (consagració i dotació de l'església de Sant Joan de Montdarn): *ego Emma, abbatissa, dono (...) kasullam, stolam, manipulum, alba.*

(7) **932** Ordeig, *Dotalies* 50 (consagració de l'església de Sant Genís, a L'Ametlla): *Ego Hemmo, abbatissa, dono ibidem de ministerio ecclesiastico, id est, casulla I cum sirico facta et stola et phanone et amicto I et corporale uno.*

(8) **948** Ordeig, *Dotalies* 62 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *ego Estfredus, presbiter, dono (...) casullas VII, stolas XXti, manipulos XXti, camisos VII, madrafo I, pallios II, facitergulos III, capitales IIII.*

(9) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *chamisos paratos II, casullas IIII grezeschas, amictus cum auro IIII, stolas cum schillis II cum phanones, et alias IIII cum auro et phanones.*

(10) **959** DipGirona 330 (consagració de les esglésies de Sant Esteve, Sant Miquel i Sant Joan les Fonts, a la Vall de Bianya): *de ministerio ecclesiastico albas III, amictos II, stolas III, kasullas II, manipulos III.*

(11) **960** ACondal 146 (consagració de l'església de Sant Hilari de Vidrà): *ego Ranlo, misericordia Dei, abbatissa, dono (...) de ministerio ecclesiastico, alba, casula, stola, manipulo, amicto.*

(12) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *camiso parado I, chasullas VI griceschas, amictos cum auro III, stollas cum scillis II et cum fanones, et alias IIIor cum auro et fanones.*

(13) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *capas palleas XIII, et linea I; casullas meliores V, et alias II veteres; palleas et lineas III; palleolos III ad subdiaconum.*

(14) **983** Ordeig, *Dotalies* 98 fals (dedicació de l'església de Santa Maria de Vilalleons): *Et ego Raymundus [dono] casullam unam cum manipulo, stola una, alba una.*

(15) **998** DipOsona 1797 (butlla del el papa Gregori V en què informa de la deposició de Guadall, bisbe intrús de la Seu d'Osona i de la confirmació d'Arnulf, el seu bisbe legítim): *ut mos est romanorum de dextera illius anulum evellentes et virgam pastoralem super caput ipsius frangentes et casullam atque dalmaticam scidentes et ab ordine pontificatus eum degradantes in terram sedere fecerunt.*

(16) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Et est croxina cum quatuor capas cotidianas. Et sunt casulle obtime de palleo V, et una ex istis cum auro. Et sunt dalmaticas de palleo III (...) Casula dominicale cum broside.*

(17) **1040** Baraut, *DipTavèrnoles* 59 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris (...) pallios IIII, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas III, manipulos II, giramphanos II.*

(18) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Capas optimas XXX, et alias V veteres, et capas lineas VIII. Casullas optimas de palleo VI, et alia vetere, et III de fres (...) Pueri habent camisos VI; camisos veteres VI, castaneos IIII; casullas lineas IIII, et alia nova alba. Casullas quadragesimales XI; stolas cotidianas X; manipulos V; stolas quadragesimales VII cum suis manipulis.*

(19) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Cappas de palio optimas XXIII; alia de tafalbala, alias III, lineas VIII. Casulas purpureas IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas IIII; casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII (...) Vestimentum pontiphicis id est: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio.*

(20) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *Sacerdotale vestimentum casulla optima de cicletono et stola optima, et amictum, et camisum et manipulum et cinta; aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II.*

(21) **1089** CSCugat 733 (testament de Barone Raimundus): *Dimito namque a s. Cipriano vestimenta sacerdotis: amictum, alba, stolam, manipulum, casulum de lino obtimo.*

(22) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1192 (publicació sacramental del testament de Ramir): *Et ipsa sua chapa de preseth relinquit ad Sancti Iohanis, mandavit ut venundetis illa per I chasulla de seda.*

Val a dir que, a diferència del que succeïa amb les peces analitzades fins ara, en la documentació catalana altomedieval hom s'esplaia en la descripció ornamental i qualitativa de la casulla, cosa que corrobora la idea que aquesta peça era una de les més ornamentades arreu. A més, de vegades se n'especifica també la provinença i l'ús. Així, trobem casulles *cum sirico factas, grezeschas o griceschas, meliores, dominicales cum broside, optimas de palleo o de pallis, de fres, lineas o de lino optimo, quadragesimales, feriales, ornatas de palio, optimas de cicletono, de seda* i fins i tot *veteres*. Pel que fa al color, també hi apareixen algunes referències: *casulas purpureas IIII (...), de castanea II (...), II de castaneo (...)* et *casula de castanea alba ornata de palio* –en el context n° 19– i *casulas episcopales obtimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas* –en el n° 4–. En darrer lloc, cal destacar el vincle establert entre aquesta peça i el maniple en el fragment n° 14, on es parla de *casullam unam cum manipulo*.

Pel que fa al terme *planeta*, la documentació palesa la uniformitat formal del mot, les variants del qual es redueixen a *planetas, planetam, planeda, planedas* i *planetes*. Vegem-ne els contextos que el testimonien:

(23) **857** Ordeig, *Dotalies* 5 (consagració de l'església de Sant Martí, a Saldes): *Ego Danihel, presbiter, dono (...) planeta cum stola*.

(24) **888** Ordeig, *Dotalies* 11 (consagració de l'església de Santa Maria del monestir de Ripoll): *Ad ipsius dedicationem tradimus nos comites praedicti (...) planetam et albam, stolam et manipulo*.

(25) **890** Ordeig, *Dotalies* 14 (consagració de l'església de Sant Pere del monestir de Ripoll): *Et tradimus ibi ego Daquinus cum fratres meos monachos libros secundum possibilitatem nostram (...) planetas lineas II et pallea una et albas II*.

(26) **917** Constans, *DipBanyoles* 27 (consagració i dotació de les esglésies de Sant Pere i de Sant Fèlix de Fontcoberta): *et dono jam dictus Eldefredus Presbiter ad jam dictas Basilicas (...) planetas tres, duas Siricas et una linea, cum Stolas, et Manipulos, et corporales, et sunt duos de metallo*.

(27) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestimentis autem ecclesiasticis (...) succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta*.

(28) **932** ACondal 102 (consagració de l'església de Sant Saturní de la Roca): *ego Emmo, misericordia Dei, abbatisa, dono (...) de ministerio ecclesiastico alba una, planeta una, linia cum sirico facta, stola et anone et amitto*.

(29) **949** DipPallars 160 (consagració i dotació de l'església de Sant Pere de Sestui, al comtat de Pallars): *Ideo ego Atto abba dono (...) ministerio ecclesiastico, id est, camiso uno, stola cum manipulo, planeda una*.

(30) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et*

alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I, dalmaticas IIII, planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono.

(31) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *capas grezeschas V, curcibaldos XIII, dalmaticas V, planeda vermilia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono.*

(32) **981** DipOsona 1334 (testament del difunt Guitart): *Et ipsa vinea quod ille emerat de homine nomine Eldrico iussit cis vindere et dare exinde ad predicto domum Sancti Stephani planeta I ec coopertorio I.*

(33) **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605 (testament de la difunta Quixiló): *Et debet mihi Borrehus aluum avere, id est, reliquias et vestimento de ecclesia, id est, camiso I et planeta I et stola I et manipulo I et sucinta I.*

(34) **1007** Ordeig, *Dotalies* 123 (consagració de l'església de Sant Climent, a Rallui): *Similiter donamus in ornamentis ecclesiasticis IIII planetas, I camiso, II stolas, unu amicto, II pallios.*

(35) **1043** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 326 (testament del sacerdot Sunyer): *Et concedo ad Sancti Stephani curtina I et planeda I cum kamis.*

(36) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optimae II.*

(37) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *planedas V et alia austurino optima, et camissos IIII, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I.*

(38) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Ad Sancti Iuliani de Amtudula uno tireiz per planeda.*

Segons els textos tot just esmentats, a casa nostra hom coneixia *planetas lineas*, de *pallio*, *siricas* o *cum sirico factas*, de *austurino optimas* i de *tireiz*. Quant als colors, les fonts altomedievales catalanes en registren una de *colore amarella diocodrina*, dues de *vermilias* i una altra de *blava*. Resta per emfatitzar l'estreta relació que sembla haver-hi de vegades entre l'element estudiat i el camis, que s'entreveu del sintagma *planeda cum kamis* –en l'exemple n° 35–.

D'altra banda és possible que el fragment que citarem tot seguit, corresponent a la documentació catalana altomedieval, contingui una menció al mot *infula* com a sinònim de *casulla* o *planeta*, encara que hom s'hi referís de manera figurada –com a símbol d'investidura en el nou càrrec–. En aquest cas se l'anomena *episcopalem infulam*:

(39) **908** DipGirona 127 (entronització del nou bisbe de Girona, Guigó): *Cum itaque omnis cetus infra septa prescripte extaret aeccliesie, obtulit omnium obtutibus prelibatus archipresul virum spectabilem et tam Deo quam hominibus affabillimum nomine Wigonem, asserens eum a regia aula prolatum et eius iussione atque sanctorum episcoporum Gotie electum et tam ab ipso archiepiscopo quam a ceteris ad episcopalem infulam in Gerundana aeccliesia consecratum, indicans eum nobillima nativitate honestatum, et sanctis moribus comptum, magne quoque sophie redimitum, regioque palatio enutritum, et omni perspicatia decoratum.*

La *casula*, també anomenada popularment *planeta*, és el vestit superior per excel·lència dels sacerdots i dels bisbes, ja que cobreix la resta de vestidures. Juntament amb l'alba, constitueix la peça central de l'abillament litúrgic utilitzat durant la missa. Precisament, tret de comptades excepcions, es tracta d'un vestit utilitzat exclusivament en el transcurs d'aquesta celebració, estretament vinculat a la litúrgia. En la cerimònia d'ordenació dels sacerdots, el bisbe els posa la casulla, descrita explícitament com a *vestis sacerdotalis* i símbol de l'amor. Els diaques i els sots-diaques de catedrals i esglésies distingides estan autoritzats a vestir-la en ocasions assenyalades del calendari religiós en què no es recomana l'ús de la dalmàtica i de la tunicel·la, si bé en la forma de l'anomenada *planeta plicata* –que pren el nom del fet que està doblegada per la part del davant, en lloc de caure lliurement espatlles avall–. Els diaques, tanmateix, han de substituir l'esmentada *planeta plicata* per la *stola latior* –una cinta violàcia en forma d'estola– en l'interval que va de la lectura de l'Evangelí fins a la Comunió. En el cas de les parròquies petites, quan els diaques i els sots-diaques no poden utilitzar la dalmàtica i la tunicel·la, han de servir-se respectivament de l'alba, l'estola i el maniple, i de l'alba i el maniple.

En línies generals la peça que ara mateix ens ocupa és un vestit en forma de campana o d'escapulari que cau sobre el pit i l'esquena, deixant els braços al descobert; a més, té una obertura per fer-hi passar el cap. Malgrat tot, a la pràctica trobem diferents tipus de casulles – en funció de la confecció, la mida i la decoració –, atenent a la regió on s'utilitzen. Així, hom n'ha distingit quatre tipus: el romà –o italià–, el francès, l'espanyol i l'alemany. La casulla romana fa 0,75 m. d'ample i 1,20 m. de llarg, consta de dues peces col·locades l'una sobre l'altra i l'obertura del coll és relativament prolongada; a la part del darrere llueix una *colonna*, mentre que a la part davantera s'hi representa una creu –una mena de *crux commissa*, en forma de *t*–, tot plegat elaborat mitjançant diminuts rivets. Es tracta, degut a l'absència d'ornaments recarregats, d'una casulla lleugera i gens rígida. No obstant això, de vegades apareixen peces decorades amb brodats d'or que reproduïen motius tals com espigues, parres o flors. En el tipus espanyol, segons Braun (1964: 151) *einem in jeder Beziehung häßlichen Gewande*, trobem la representació del model de contrabaix originat modernament, caracteritzat per *der auf den Schultern lächerlich schmalen, nach unten geigenförmig sich erweiternden Form* (BRAUN, 1964: 151). Es tracta d'una casulla curta –d'1 m. de llargada– i estreta –d'entre 0,45 m. i 0,60 m. d'amplada–, amb una simple tira vertical en substitució de la creu tradicional per al model romà. L'obertura del coll també és més curta que la del tipus romà, però en canvi més ampla. Els models francès i alemany es troben a mig camí entre els

dos extrems descrits, ambdós amb una creu a l'esquena i una columna a la part davantera. A aquests quatre tipus cal afegir-hi una tendència a recuperar la forma medieval tardana, que val a dir que no ha gaudit de massa seguidors. Pel que fa al material emprat en la confecció de la casulla, tot i que no hi ha prescripcions al respecte, diverses congregacions estableixen la seda com el més adient. La casulla pot ser d'un sol color o multicolor, així com també llisa o estampada, sempre i quan predomini un color determinat, de manera que el vestit pugui cenyir-se al canon dels colors litúrgics.

Amphibalus, *infula* i *paenula* eren les denominacions corrents a l'època per al que modernament anomenem casulla: *infolas III, unam de ciclaton, aliam de palio, duas dalmaticas palias, unam kapam de ciclaton, duo uestimenta linea*²¹³. Rebia el nom d'*amphibalus* en el ritu gal·licà de l'època pre-carolíngia. Fora de l'àmbit litúrgic el mot *amphibalus* –també *amphiballus*– o *amphimalus* designava tot abric quotidià d'eclesiàstics i monjos així com de vegades també el dels laics. El següent exemple il·lustra el que acabem d'explicar: *Casula quam amphibalum vocant, quod sacerdos induetur, tota unita per Moysen legiferum instituta primitus demonstratur (Expositio brevis antiquae liturgiae Gallicanae, MARTÈNE – DURAND, V: 99)*. Al segle XI apareix el terme *infula*, especialment emprat a Anglaterra i a França, per fer referència al vestit de què tractem, que en aquell moment ja havia desaparegut de l'esfera civil tot adquirint la connotació de privilegi sacerdotal: *His supradictis casula apponitur, quae alio nomine planeta vel infula dicitur (HUGO DE SANCTO VICTORE, In Speculum, VI, Opera omnia, III: 343)*.

Les denominacions usuals en les llengües modernes, *planeta* i *casula* –de la combinació d'ambdues, en resultà l'expressió *planeta casula*–, eren les vigents llavors a Roma i fora del territori romà respectivament, una rigorosa distinció territorial que es manté fins entorn del segle XI. Quant a l'etimologia del mot *planeta*, tal com anomenaven els grecs la casulla, no sembla fàcil treure'n l'entrellat. L'explicació d'Isidor (*Orig.*, XIX, 24) –que la fa derivar del verb grec *πλανᾶσθαι*, 'vagar', perquè el vestit cau formant plecs, tot imitant el moviment dels astres–, peca de massa fantasiosa: *quia oris errantibus evagantur. Vnde et stellae planetae, id est vagae, eo quod vago sui errore motuque discurrunt*. D'altra banda, l'aportació de Braun tampoc no resulta idònia. Ell mateix es mostra dubtós en intentar vincular el mateix verb grec amb la idea que el vestit que ens ocupa s'emprava en els viatges; tanmateix el fet que els mateixos grecs anomenessin el seu abric de viatge *φελόνιον* o *φαινόλιον*, combinat amb l'evidència que la denominació *planeta* aparegué en un moment en què aquesta peça ja no era habitual com a vestit de viatge, fa que aquesta hipòtesi no sigui del

²¹³ VG 4.58, any 1153, citat per LELMAL, s. v. *pallium*.

tot satisfactòria. Més encertada és la perspectiva d'Isidor (*Orig.*, XIX, 24) pel que fa al terme *casula*, *vestis cucullata, dicta per diminutionem a casa, quod totum hominem tegat quasi minor casa*, ja que en efecte embolcallava el cos del clergue. Curiosament en aquest mateix sentit descrivia la casulla un oracle druídic, just abans que Sant Patrick arribés a Irlanda, contingut en la *Vida de Sant Patrick*. Es tracta d'una de les al·lusions més antigues a la peça que ara mateix ens ocupa: *Adze-head [this is an allusion to the peculiar Irish form of tonsure] will come with crook-head staff; in his house head-holed [in sua domu capiti perforata, i. e. chasuble] he will chant impiety from his table [i. e. the altar]; from the front [i. e. the eastern] part of his house all his household [attendant clerics] will respond, 'So be it! So be it!'*²¹⁴

En català s'ha conservat la denominació *casulla*, derivada de la forma llatina *casubula*, també documentada com a *casibula*, *casubla*, *casula*, *chasula* i *casulla* –‘capa’ o ‘mantell amb caputxa’–, d'on també provenen el mot francès *chasuble*, l'occità *casibla* i el castellà *casulla*. Segons Meyer-Lübke (s. v. *casubla*), adquirí el sufix *-ulla* per influència del terme *cuculla*. Aladern (s. v. *casulla*), per contra, suggereix una via etimològica tan innovadora com poc fiable, segons la qual el mot *casulla* seria un diminutiu de l'hebreu *casáh* –‘cobrir’–. No s'està, a més, de vincular-lo amb l'àrab *kaça* –‘vestir’–. Aquest concepte ja el tenim documentat en català antic com a *casula*: *Uns vestiments, ço és una casula de fustani blanch*²¹⁵. D'altra banda, segons recull Alcover – Moll, a Mallorca ha romàs també el mot *planeta*, una casulla que per la part del davant cobreix només fins al pit, pròpia dels sacerdots en temps de Quaresma: *Una casulla y dos planetes de ximallot* (Doc. any 1704, RULLÁN, II: 891).

En els primers segles de la nostra era trobem documentada la casulla com a abric quodià emprat per totes les classes socials, així també com a hàbit monacal. Venia a ser una espècie de capot –per tant, proveït d'una caputxa–, l'abrigall tradicional dels pagesos (RICH, s. v. *casula*). Les primeres pistes del seu ús litúrgic provenen del territori francès, on a finals del segle IV ja tenim notícia d'aquesta peça *unita utrinsecus, non scissa, non aperta; tota unita, sine manicis* (BRAUN, 1964: 156). Més endavant, ja al segle VIII, la trobem documentada a Roma com a vestit associat al pontífex, als sots-diaques i als sacerdots, tot i que encara no es restringia a l'àmbit litúrgic. No obstant això, els monuments pictòrics ja en recullen l'ús en la missa al llarg dels segles V, VI i VII per part de papes i bisbes *planetati*, tant a la ciutat de Roma com a la resta del territori italià. Així mateix, al segle VII també era present en territori hispànic.

²¹⁴ Muirchu, *Vida de Sant Patrick*, citat per *The Catholic Encyclopedia*, s. v. *chasuble*.

²¹⁵ Doc. any 1491, Arxiu de Vic, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *casulla*.

Tal com ja s'ha esmentat, si més no fins al segle IX la casulla no es restringia a l'estament sacerdotal, sinó que constituïa un vestit superior que *pertinet generaliter ad omnes clericos* (AMALARIUS METENSIS, II, 19). Resulta versemblant pensar que, en el moment en què els sots-diaques obtenen la tunicel·la com a vestit identificatiu del seu càrrec, deixen de portar la casulla. Naturalment aquest procés, paral·lel al de l'obtenció de la dalmàtica per part dels diaques –iniciat ja a partir del segle V–, es dugué a terme gradualment, de manera que en un primer moment encara substituïen les peces característiques del seu rang per la casulla en ocasions assenyalades. Al segle XI ja només vestien la casulla en lloc de la dalmàtica o la tunicel·la en períodes de dol o penitència, cosa que fa pensar que, seguint el costum romà seglar –l'ús d'una *toga pulla* o un *pallium pullum* en mostra de dol–, es considerava més adient en tals ocasions utilitzar una casulla *fosca* o *nigra* que no pas els vestits festius característics de la seva jerarquia –blancs amb *clavi* purpuris–. Tanmateix ja hem apuntat que els diaques –també coneguts amb el nom de *planetati*– i els sots-diaques vestien la casulla d'un mode diferent al dels sacerdots, per tal de distingir-se'n, així com per poder desenvolupar amb més comoditat les obligacions pròpies del seu càrrec. Així expressava Walafrid Estrabó (*Libellus de exordiis*: 152) aquest seguit de canvis en l'ús de la indumentària eclesiàstica: *Primo quidem sacerdotes dalmaticis ante casularum usum induebantur, postea vero, cum casulis uti caepissent, dalmaticas diaconibus concesserunt.*

A cavall dels segles X i XI s'entreveu un canvi significatiu: en el moment en què el *pluviale* assolí la categoria de vestit litúrgic i començà a suplantar la casulla, aquesta darrera s'especialitzà com a element vinculat a la missa i a actes relacionats amb aquesta celebració ritual. Almenys des del segle VII el sacerdot rep la casulla en la cerimònia de la seva ordenació, en un inici de mans de l'arxidiaca i més tard de les del bisbe. Sovint s'hi escolta la pregària que identifica aquest vestit amb la innocència.

En l'època pre-carolíngia la casulla, segons els monuments pictòrics i escultòrics, era un vestit tancat en forma de campana, llarg fins a l'alçada dels genolls i amb un forat per fer-hi passar el cap. En el cas que el clergue volgués moure les mans amb comoditat, se l'havia d'arromangar. La casulla dels segles X, XI, XII i XIII no experimentà canvis respecte a la descripció que n'acabem d'oferir.

Al llarg del segle XIII s'enceta un procés d'escurçament de la casulla –afecta tant a la llargada de la peça com especialment a la dels costats del vestit– que desembocarà en la forma d'escapulari vigent avui dia, adaptada a la forma de les espatlles. Aquest canvi ve determinat per la influència de l'estètica gòtica, que posa l'accent en el conjunt de plects de la casulla – que així cauen més lleugers sobre els braços, proporcionats i bellugadissos–, alhora que

substitueix el tall completament rodó per formes més aviat corbades. No en va les casulles dels segles XIII, XIV i XV s'han anomenat casulles gòtiques. Fóra bo recordar que *es war (...) damals eine Zeit, wo die Kunst eine wirkliche Volkskunst war, wo sie noch das ganze Leben beherrschte und alles in den Kreis ihres Wirkens zog, wo Kirche und Haus, Hausrat und Kleidung den Einfluss der Zeitkunst an sich verspürten und nach deren Grundprinzipien umgeschaffen wurden* (BRAUN, 1964: 184). Així doncs, en una època en què l'art arrossegava les masses no és d'estranyar que les noves tendències encomanin també el seu fervor a les peces litúrgiques. D'altra banda, de ben segur que la incomoditat de l'antiga casulla –sobretot a partir de la tardana Edat Mitjana, en què sovint es confeccionaven amb pesat i rígid brocat, amb tela d'or o amb robust vellut–, un vestit de grans dimensions, força feixuc i que a més impedia a l'oficiant de moure els braços amb llibertat, contribuí a engegar aquest canvi. Evidentment, el procés fou lent i heterogeni, de manera que la casulla ampla de plecs desaparegué en primer lloc de la missa; tanmateix fou més difícil d'arraconar de les celebracions festives on els bisbes i grans dignataris es mostraven reticents a desfer-se d'un vestit tan preuat. Tal com succeïa sovint, França assumí el paper d'escenari d'expansió de l'avantguarda, mentre que Itàlia es mantingué durant molt de temps en una línia més conservadora.

Sobre el material amb el qual es confeccionaven les casulles en l'època carolíngia se'n tenen poques notícies. Tanmateix hom creu que generalment s'hauria utilitzat llana, lli o cotó. Així mateix, les esglésies més prestigioses segurament posseïen també peces de seda, teixit que mica en mica s'anava introduint en el món europeu. Al segle IX aquest teixit arribat de Bizanci, Síria, Pèrsia, Aràbia, Egipte o l'Índia, ja no era cap raresa; d'aquí que trobem en els inventaris exemples del tipus *casulae de pallio* –'de seda'–, *casulae de storace* –'de seda groga'–, *casulae de cendato* –'de seda més lleugera'– o simplement *casulae sericae*, entre d'altres. De fet, el floriment de la indústria de la seda en sòl europeu, principalment a Sicília – i també a Hispània en segles posteriors–, es degué en gran mesura al fort increment de la demanda per part dels eclesiàstics. L'impuls que prengué la vida social i econòmica, la valoració de l'art i l'exteriorització de l'aspecte religiós, a part de la diversitat de teixits de seda que ofería una indústria en ple apogeu, condicionà el fet que a partir del segle XIII hom augmentés l'ús de la seda en el culte. Així, durant els segles XIII, XIV i XV trobem nombroses ressenyes de casulles de brocats, brocatells, domasos, velluts o tafetans. En un principi els teixits produïts a Europa intentaven imitar els orientals, però aviat hi estigueren en ferma competència, de manera que teixits de seda de tota mena inundaven els mercats d'arreu. Al costat dels *panni Tartarici*, del *baldequinus*, dels *panni Cyprenses* o dels *panni Hispanici*,

destaquen l'*opus Lucanum*, els *panni de Venetiis* o els *panni Ianuenses*. No obstant això, la llana, el lli i el cotó no s'abandonaren pas del tot. Durant els segles XIV i XV encara es troben referències a *unam planetam albam de tela bombacina seu fustamica, tamen modici valoris* o a *9 planetae de panno lineo albo cum aliquibus crucibus de sindone rubeo sine signo et sine fodero*²¹⁶.

Val a dir que si bé fins al segle XII el teixit majoritàriament emprat per a la casulla és d'un sol color, tampoc no en manquen exemples d'estampats multicolors, tendència que s'accentua en els segles següents. Cada període se cenyeix als seus propis gustos pel que fa a motius decoratius: al segle XI són freqüents les figures geomètriques parcialment encabudes les unes dins les altres, en l'interior de les quals s'hi representen bèsties malèvoles o formes fantàstiques a mig camí entre el món geomètric i el món vegetal; entre els segles X i XII es desenvolupa el gust per les formes animals, ordenades en files horitzontals col·locades les unes sobre les altres, representades ja sigui assegudes, ja sigui caminant o saltant, tot plegat sense cap tipus de marc; entre els segles XIII i XV es posen de moda els estampats fantasiosos enagalanats d'or –en aquella època se substitueixen els tradicionals fils d'or per l'anomenat or de Xipre, cosa que n'abarateix considerablement els costos, permetent-ne l'ús en superfícies més grosses del que era habitual en èpoques anteriors–, que barregen figures zoomòrfiques, fullatges, llunes, sols i rajos de sol, núvols i també inscripcions, il·lustracions que tot i no seguir cap mena d'ordre transmeten harmonia en la disposició de colors.

Hom ha intentat al llarg del temps esbrinar la simbologia dels innumbrables motius que ornamenten les casulles. Tanmateix sembla que de mística n'hi havia ben poca, ja que la majoria de les vegades tot plegat provenia tan sols de la inabarcable imaginació dels artistes, que ara imitaven estils orientals, adés creaven nous patrons tot abandonant-ne d'antics. Així doncs, ben poques peces evidencien en les seves bigarrades il·lustracions una simbologia cristiana, tal com ho demostra el fet que els mateixos motius pictòrics eren utilitzats tant dins com fora del context religiós.

Durant tot el primer mil·lenni les casulles, tant les laiques com les litúrgiques, acostumen a ser peces senzilles mancades de tota decoració –com a molt, presenten un rivet estret al voltant del coll–. Tanmateix el tombant del primer mil·lenni ens ofereix cada vegada més il·lustracions on apareixen peces plenes de tires decoratives, sobretot a les vores del vestit, entre les quals caldria destacar els rivets que representen la figura recurrent d'un crucifix dolorós –una creu gòtica que recorda la forma d'una Y–. Des de començaments del segle XIII hom distingeix entre dos tipus de casulles: la nòrdica –predominant a Alemanya, a França, a

²¹⁶ Dades corresponents a llistes de tresors de la Seu Apostòlica dels anys 1329 i 1361 respectivament, citades per BRAUN (1964), p 202.

Anglaterra i, per bé que amb una forma una mica degenerada, a Hispània– i la italiana o romana –sobretot estesa a Itàlia–. El primer tipus es reconeix per la representació de la creu, que apareix tant a la part del davant com a la del darrere de la peça. Durant els segles XIII i XIV s'aprecia una predilecció per la forma del crucifix dolorós que desplegava les seves astes fins a les espatlles del vestit, però a partir del segle XV els artistes es decantaren per la creu de braços horitzontals, sovint estampada només a la part del darrere de la casulla. El segon tipus destaca per una barra vertical a ambdues cares del vestit, una ampla obertura per fer-hi passar el cap i una peça decorativa horitzontal encabuda entre el rivet del coll i la part de dalt de l'esmentada ornamentació vertical.

Fins al segle XIII les creus i les barres de les casulles s'ornamentaven amb rivets teixits a la tela i setinats, cosa que n'ha permès la conservació. Quant als motius d'aquestes peces decoratives, sovint es limitaven a formes geomètriques, cercells estilitzats o animals fantàstics. Entre el segles XIII i XV, però, amb la difusió del brodat, apareixen escenes de caire naturalista, fet que s'accentua més endavant amb el floriment de l'alt relleu en la tècnica del brodat. D'altra banda, s'observa un cert joc de colors –amb predilecció per les tonalitats intenses–, així com també la presència de casulles amb *aurifrisia* de perles, de pedres precioses i fins i tot de peces de metall. Per últim, cal esmentar que l'impuls de l'art del brodat féu possible que l'ús d'aquesta tècnica no es limités a les tires ornamentals, sinó que també permeté l'aparició de casulles brodades, ja fos amb or sobre un fons de seda blanca o de colors, ja fos amb seda de colors sobre una base de lli; això sí, els brodats representen sempre motius geomètrics, vegetals o animals, ordenats en fileres. Tamateix, en ocasions es pecà d'un excés d'ornamentació, de la qual cosa en resultaren casulles rígides i sobretot molt pesades, gens aptes per a la celebració de l'ofici litúrgic.

Com ja s'ha assenyalat més amunt, l'origen d'aquest vestit litúrgic el trobem en la peça superior per excel·lència del món greco-romà dels primers segles de la nostra era –val a dir, però, que a Roma la toga encara li feia ombra en les ocasions festives–. El vestien tant els clergues i els monjos –ja fos davant l'altar, ja fos en la seva vida quotidiana– com els laics de qualsevol condició social. La casulla popular coneixia dues formes ben diferenciades. L'una, semblant a la *planeta* en forma de campana, completament tancada i amb un forat per fer-hi passar el cap. L'altra posseïa una obertura a la part davantera fins a l'alçada del pit, per tal de facilitar el moviment dels braços, ja que aquesta confecció permet arremangar la tela sobre els múscles amb major comoditat –precisament per aquesta raó, era comú entre l'estament militar–. Quant a la llargada de la peça, de vegades la veiem representada fins per sobre el genoll, d'altres només fins a mitja cuixa. D'altra banda, a la casulla se li podia annexionar una

caputxa, de nou un accessori usat sobretot pels militars. Els homes romans se serviren de diversos tipus d'abrics, entre els quals destaquen la *toga*, el *pallium*, la *lacerna*, el *birrus*, la *chlamys* –també *sagum* o *paludamentum*– i la *paenula*. Aquesta última denominació correspon a la casulla, la peça superior tant dels homes com de les dones que gaudí de més popularitat, tal com ho demostren els nombrosos testimonis monumentals que han sobreviscut fins als nostres dies, que coincideixen amb les paraules dels literats romans d'època republicana i imperial: la casulla passà de ser l'abric dels esclaus, de les classes socials menys afavorides i dels soldats a la peça habitual en els viatges, un bon aliat contra la pluja. En definitiva, el que amb el transcurs del temps s'anomenaria *planeta* o *vestes planeticae* es convertí en el vestit superior predilecte arreu, arraconant fins i tot la *toga*. Les raons d'aquesta expansió són difícils de determinar, però potser hi influeixen les expedicions militars, que portaren aquest vestit per tot l'Imperi. Així doncs, ja que la casulla s'havia instaurat com a peça superior universal, no és pas estrany que el cristianisme també l'adoptés com a pròpia, primer com a vestit clerical quotidià i després amb connotacions específicament litúrgiques com a part integrant de l'abillament dels oficiants durant la missa.

Quant a la simbologia heterogènia associada a la casulla, cal subratllat el seu caràcter de peça superior, que literalment cobreix i arrecera la resta d'abillaments litúrgics. Raban (I, 21) ens en parla així: *Haec supremum omnium indumentorum est, et cetera omnia interius per suum munimen tegit et servat. Hanc ergo vestem possumus intellegere caritatem, quae cunctis virtutibus supereminet, et earum decorem suo tutamine protegit et inlustrat*. Els liturgistes medievals accentuen la vinculació figurada entre la *planeta* i l'amor, que sobresurt entre totes les virtuts, capaç fins i tot de remetre els pecats. El fet que es porti sobre els muscles també trobà ressò místic: un símbol del dolç jou del Senyor, de manera que *sacerdos in suo officio casula non exuit, quia praecipiente Domino per Moysen 'non debet exire de sanctis', ubi intellegi datur debere eum iugiter in continentia manere (Liber Quare, 247)*. A més, *casula dupla est post tergum inter humeros et ante pectus. Per humeros opera exprimentur; in eis duplex sit uestimentum, quia sic debemus bona opera foris proximis ostendere, ut eadem intus coram Domino integra servemus. In pectore duplex, quia in eo utrumque debet esse, doctrina et veritas; veritas interius, doctrina ad homines. Haec duo duplicia sint coniuncta; quia tunc bene ministratur, cum opus et ratio in unum conveniunt; opus ad humeros, ratio ad pectus (AMALARIUS METENSIS, II, 19)*. En les pregàries de les celebracions en què els clergues reben la casulla s'emfatitzen la humilitat, la pau i l'amor, que reconforten i permeten afrontar les incurssions dels enemics. Sovint se la descriu com a símbol de la gràcia de l'Esperit Sant que embolcalla el clergue i li otorga justícia i santedat. No obstant això, de forma aïllada, trobem

també documentades les expressions bèl·liques “cuirassa de la fe” i “casc de l’esperança”. Pel que fa a la vessant típica, la casulla representa la unitat de l’Església. Sense fisures, la part del davant –l’Església de l’Antic Testament– i la part del darrere –l’Església del Nou Testament– conformen una unitat indissoluble. A l’Edat Mitjana tardana es prengué també com a símbol de l’abric purpuri que els soldats llençaren a Crist després de la corona d’espines.

En definitiva, els mots *casulla*, *planeta* i *infula* designen un vestit tancat en forma de campana, llarg fins als genolls i ricament ornamentat. El nostre corpus documenta la veu *casulla* des de finals del segle IX fins a inicis del segle XII a la meitat nord del territori. El terme *planeta*, al seu torn, fou corrent des de mitjans del segle IX fins a inicis del segle XII també a la meitat nord del territori. Finalment la veu *infula* apareix una sola vegada –i encara de manera figurada, com a símbol d’investidura– en un document de Girona datat a inicis del segle X.

COLOBIUM

Pel que fa a la documentació llatina altomedieval conservada al nostre territori, ens n’ha transmès dos exemples, efectivament llistats entre vestimentes eclesiàstiques:

(1) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l’abat i bisbe Oliba): *Dalmaticas de palleo VI, et duas de fres, et colobio I. Alias dalmaticas II, una alba et alia nigra.*

(2) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *stolas cotidianas VIII; manipols V; stolas quadragesimales VI cum suis manipulis; colobium; dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia orton, et unam de oved ornatam de purpura.*

La veu llatinitzada *colobium* fou manllevada del grec, llengua en què el terme *κολόβιον* –*subucula*– provenia de *κολοβός* –‘curt’–. Isidor (*Orig.*, XIX, 22) ens el descriu de la següent manera: *Colobium dictum quia longum est et sine manicis; antiqui enim magis hoc utebantur. Levitonarium est colobium lineum sine manicis, quale Aegyptii monachi utuntur. Així, ja corrent entre els antics, durant el període medieval aquesta espècie de túnica fou pròpia tant dels monjos com dels bisbes: Colobium erat cucullata vestis sine manicis, sicut adhuc videmus in monachorum cucullis, vel nautarum tunicis, quod colobium a S. Silvestro in dalmaticam est versum, et additis manicis infra sacrificium portari instituta, quæ ideo ad*

*missam a pontifice portatur*²¹⁷. D'altra banda, els magistrats d'Anglaterra, així com els reis d'Aragó, també en feren gala: *Nam Serviens ad legem ipse existens toga longa instar sacerdotis cum caputio penulato circa humeros ejus, et desuper colobio cum duobus labellulis. Qualiter uti solent doctores legum in universitatibus quibusdam, cum supra descripto birreto vestiebatur. Sed Justitarius factus loco colobii, chlamide utebatur*²¹⁸. Segons les fonts de l'època, els bisbes substituïren el *colobium* per la dalmàtica per raons purament morals, ja que ensenyar els braços nus s'hauria contemplat com un senyal d'indecència: *Nota quod non solum virgines, sed etiam diaconi utebantur collobio, loco cujus postea usi sunt dalmatica*²¹⁹.

No tenim constància, en fi, que aquest mot hagi deixat rastre en les llengües romàniques, incloent-hi el català antic.

Així doncs, a l'època que ens interessa el mot *colobium* fa referència a una túnica llarga sense mànigues pròpia tant de monjos com de bisbes. Els dos documents del nostre corpus que testimonien la present veu, provinents del monestir de Ripoll, daten de mitjans del segle XI.

CURCIBALDO

Repassem en primer lloc els fragments corresponents a la documentació altomedieval conservada en terres catalanes que contenen la veu estudiada. Les variants adoptades són *curcibaldos*, *curcebal*, *curchallos*, *curcbals* i *curtballs* —aquesta última forma recorda clarament el seu origen—:

(1) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII*.

(2) **964** DipOsona 951 (almoïna del difunt levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I*.

(3) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *stola III, argentea cum fanone I, capas grezeschas V, curcibaldos XIII, dalmaticas V, planeda vermelia I, et II de pallio*.

²¹⁷ Honorius Augustodunensis, lib. I, cap. 211, De Vestibus Pontificis, citat per DU CANGE, s. v. *colobium*.

²¹⁸ Fortescut. in Encomio legum Angliæ cap. 51, citat per DU CANGE, s. v. *colobium*.

²¹⁹ Johannes (Balbi) Januensis in Catholicon, citat per DU CANGE, s. v. *colobium*.

(4) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Et sunt dalmaticas de palleo IIII. Curchallos XV. Albas festuales cum amitos optimos XXXIII; et est una alba cum auro.*

(5) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Mapes IIII; tovalia cum fres, et alias VIII, et aliam veterem. Curcbals VIII; camisos maiores XXI; amits cum fres optimos VIII.*

(6) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *curtballs VIII; tovaless optime VI; mapes VI; offertors VII; cotidians III; corporals festivos III; cortinas de serico II, lineas III, laneas V.*

Convé destacar que el passatge n° 2 també és present a Udina, *La successió testada* 12, que transcriu *circebal*.

Així mateix, cal emfatitzar les referències a l'essència de les peces aquí documentades: els textos recullen *curcibaldos grezeschos, de purpura, de cendato* i *de pallio*.

El terme *curcimboldus* –juntament amb les seves variants europees més destacades, *curcinboldus, curceboldus, curteboldus, cortibaldus* i *cortibaudus*– representa un cas de germanisme que penetrà en les llengües romàniques gràcies a la seva prèvia llatinització. Ja en alt alemany mitjà apareix la forma *kurzebolt* per referir-se a un home baix, accepció que de seguida s'estengué a l'àmbit de la indumentària, on designava una vestidura curta (STOTZ, 2003: 346). Ambdós significats foren adoptats, en efecte, pel llatí medieval, que alhora, en la seva vessant eclesiàstica, n'amplià la semàntica, de manera que *curcimboldus* –o, vulgarment, *curcipoldus*– passà a ser un sinònim de la dalmàtica que vestien els diaques i d'altres eclesiàstics de categories inferiors. Atenent al context, doncs, hom pot destriar sense majors dificultats el significat laic del religiós: *Cortibaldum insuper, subaros quoque in hieme, sotulares habeant in æstate, caligas tam lineas quam laneas, et scafonas similiter habeant duplicatos, capas nigras singuli de mantellario habeant vel nadio, pelles agninas albas*²²⁰; *In Lemovicensi ad nocturnas vigiliis primam lectionem debet legere succentor indutus cortiballo, id est, dalmatica, assistente sibi diacono ordinario non canonico, tenente duas parvas candelas insimul junctas ad librum: quinque lectiones sequentes leguntur per canonicos in cortiballis; tres ultimæ lectiones leguntur per canonicos in cappis sericis* (MARTÈNE, *Tractatus*, XIII: 98).

Com ja s'ha apuntat més amunt, les llengües romàniques ofereixen testimonis del mot que ens ocupa: en francès *cortibau* o *courtibau(t)* i en italià *corcibaldo*. El següent passatge exemplifica la seva pervivència en terres italianes: *Item di far giurare la molie di bonagiunta*

²²⁰ Innocentius III. PP. lib. 1. Epist. pag. 31. Edit. Venetæ, et 29. Edit. Colon. de Canonicis Regularib., citat per DUCANGE, s. v. *curcimboldus*.

di dire la ueritade sedellebe tre cotte le quali bandino rego di Garfangniana in casa sua e se fece far deluna cotta un corcibaldo a bonagiunta costoro da Santantonio e che valse soldi XX sul lo piu (Doc. segle XIII, MANCINI).

Així doncs, el terme *curcibaldo* remet a un vestit curt que sovint s'assimila a la dalmàtica utilitzada pels diaques. Les fonts altomedievals conservades a Catalunya testimonien aquesta veu tan sols en documents d'Osona i de Ripoll, tots ells datats entre mitjans del segle X i mitjans del segle XI.

DALMATICA

A continuació reproduïm els fragments del corpus català altomedieval on apareix el mot *dalmatica*, forma que es manté homogènia al llarg de tot el període:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *camisas ad textum et missalem IIII, unam cum auro purpuream et alias palleas; corporales IIII; palleos IIII et brosdio I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizon.*

(2) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestmentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrino, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

(3) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I, dalmaticas IIII, planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono.*

(4) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *casullas meliores V, et alias II veteres; palleas et lineas III; palleolos III ad subdiaconum. Dalmaticas III; subdiaconiles X; alba I cum auro, et alia cum pallio.*

(5) **998** DipOsona 1797 (butlla del papa Gregori V en què informa de la deposició de Guadall, bisbe intrús de la Seu d'Osona i de la confirmació d'Arnulf, el seu bisbe legítim): *ut mos est romanorum de dextera illius anulum evellentes et virgam pastoralem super caput ipsius frangentes et casullam atque dalmaticam scidentes et ab ordine pontificatus eum degradantes in terram sedere fecerunt.*

(6) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Et est croxina cum quatuor capas cotidianas. Et sunt casulle obtime de palleo V, et una ex istis cum auro. Et sunt dalmaticas de palleo IIII. Curchallos XV.*

(7) **1028-1035** Ordeig, *Dotalies* 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *Ego Arnulfus, episcopus, dono in ornamentis ecclesie (...) I dosele constantinatum et unum palleo cum*

auro factum et unum bancale palleum et II cortinas et II superaltares lineos optimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez.

(8) **1040** Baraut, *DipTavèrnoles* 59 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris (...) pallios IIII, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas III, manipulos II, giramphanos II.*

(9) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Casullas optimas de palleo VI, et alia vetere, et III de fres. Dalmaticas de palleo VI, et duas de fres, et colobio I. Alias dalmaticas II, una alba et alia nigra.*

(10) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *stolas quadragesimales VI cum suis manipulis; colobium; dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia ortoni, et unam de oved ornatam de purpura.*

(11) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optima II (...) dalmaticas V.*

(12) **1119** Oleguer 44 (Concili de Reims): *Chrysogonus vero diaconus dalmatica indutus papae adstabat (...) Porro alii sex ministri tunicis seu dalmaticis vestiti circumstabant.*

El fragment n° 4 el trobem també a *DipOsona* 1288, que conté la forma *dalmatiicas*; de fet, l'aparició de grafies dobles no és un fenomen gens aïllat en aquest document.

Alguns dels exemples citats ens donen indicacions precises sobre el material de les esmentades dalmàtiques. Hi ha *dalmaticas ex cendato, de palleo* o *ex palleo, siricas, de fres* o *fresades, purpureas, ortoni, de oved ornatas de purpura* i *lineas*. Pel que fa al color, només se'n mencionen *una alba et alia nigra*. Destaca, en fi, el passatge n° 4, en què hom es refereix tant a *dalmaticas* com a *subdiaconiles*, peces que mantenen una relació molt estreta entre si.

La dalmàtica constitueix el vestit superior del diaca, mentre que la tunicel·la o *subdiaconilis*²²¹ és la peça superior pròpia del sots-diacon –avui dia ja abolida–. De fet, actualment aquestes dues designacions es refereixen a una única realitat, tot i que a dreta llei la tunicel·la hauria de ser una mica més petita que la dalmàtica i tenir les mànigues més estretes. La dalmàtica és un vestit en forma d'escapulari, amb una obertura per fer-hi passar el cap i dues peces de tela quadrades –reminiscències de les antigues mànigues– que pengen sobre els braços. A Itàlia, tanmateix, encara conserva la forma de túnica, malgrat tenir les mànigues esquinçades fins a sota les aixelles. Acostuma a decorar-se amb dues línies verticals –unides entre si mitjançant un rivet transversal–, que van dels muscles fins a la vora inferior. La posició de l'esmentat rivet ornamental, així com l'amplada de les dues línies –a França i a Alemanya ocasionalment substituïdes per una única tira notablement més ampla–, varia

²²¹ Vegeu també l'article *roquo, subdiaconilis i tunica* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 330-334.

segons el territori. Addicionalment aquesta vestidura es pot engalanar amb rivets a les vores de les teles que cauen sobre els braços, així com també amb serells a les obertures laterals i a la vora inferior; sembla que les borles a les espatlles que penjaven sobre l'esquena passaren de moda temps ençà. Tot i que enlloc no apareixen prescripcions estrictes sobre el teixit amb què s'han de confeccionar, la dalmàtica i la tunicel·la solen ser de seda i del mateix color que la vestidura litúrgica a la qual acompanyen. El diaca i el sots-diaça porten aquestes peces tant en la *missa solemnis* com en les processons festives i les benediccions. Efectivament es tracta de vestits de caire festiu, motiu pel qual no són presents en actes on predomina el caràcter de penitència. No en va el bisbe recalca, en la cerimònia d'ordenació dels diaques i sots-diaques, els conceptes de joia i alegria en concedir la dalmàtica i la tunicel·la als respectius aspirants. A més dels diaques i sots-diaques, també poden portar la dalmàtica i la tunicel·la els bisbes i alguns prelats que en virtut d'un privilegi gaudeixen del dret de vestir aquestes peces pontificies –ara bé, només estan autoritzats a fer-ne ús durant la celebració de la missa, és a dir, sempre en combinació amb la casulla, mai amb el pluvial–.

Des de la seva introducció a Roma la *dalmatica* no experimentà variacions en el seu nom. A tot estirar, hom de vegades s'hi refereix amb l'hiperònim *tunica*.

Segons les fonts documentals, a la segona meitat del segle IV el papa i els diaques de Roma ja usaven la dalmàtica, que fins l'època carolíngia es caracteritzà per ser un ornament típic en el culte eclesiàstic d'aquesta ciutat, fins a tal punt que bisbes i diaques d'altres territoris necessitaven una autorització papal per poder-la vestir. Probablement s'incorporà a l'abillament litúrgic a inicis del segle IV –els llibres papals contenen que Silvestre I en fou l'introduïdor, tanmateix no podem confiar-nos massa d'una narració plagada de fàbules–. No seria gens inversemblant, però, pensar que fins i tot al segle III almenys els papes ja la portaven. Sigui com sigui, a finals del segle VI el seu ús s'havia estès arreu. Durant els segles VI, VII i VIII els testimonis hispans i gal·lics, en referir-se a la dalmàtica, descriuen una túnica blanca, de seda o llana i sense cenyir, anomenada *alba*. Aquesta *alba*, tanmateix, lluny del caràcter de la dalmàtica romana, no constituïa en absolut una insígnia dels diaques –tot i que de ben segur ja entorn del segle VIII, almenys a Roma, la rebien de mans del bisbe en el transcurs de la seva cerimònia de consagració–, sinó que els lectors també se'n servien. De fet, l'*alba* diaconal era tan semblant en color, forma i confecció a la túnica dels sots-diaques que a vegades els diaques es veieren instigats a portar l'*orarium* sobre la túnica, per tal de distingir-se'n.

Vers el segle IX la dalmàtica s'havia instaurat sens dubte com a vestit sacre, de manera que tant bisbes com diaques ja no necessitaven privilegis especials que els en

concedissin l'ús. Els primers la portaven com a túnica superior, sota de la casulla, mentre que als segons els corresponia com a privilegi característic del seu rang. La dalmàtica s'havia difós de tal mode que fins i tot hi ha testimonis que assegurin que alguns sacerdots també l'utilitzaven, tot i que en realitat tan sols els cardenals-sacerdots de Roma posseïen *de iure* el dret de portar-la –sempre a la manera dels bisbes, sota la casulla–. Pel que fa a la resta de sacerdots, només se'ls concedia en virtut d'un privilegi provinent de la Seu Apostòlica. A més, també s'otorgaren privilegis a determinats abats, tot autoritzant-los a lluir ornaments pontificis, entre els quals trobem la dalmàtica, les sandàlies, la mitra o els guants. No arribà mai, doncs, a veure's com una insígnia del diaca, com ho demostra el fet que no era exclusiva d'aquesta jerarquia eclesiàstica.

La dalmàtica de l'època pre-carolíngia era una túnica talar blanca de mànigues amples –l'amplada de les mànigues és un tret més que significatiu, ja que podia arribar a equivaler a la meitat de la llargada del vestit sencer– sense cenyir i amb obertures laterals per facilitar-ne l'ús. Quant al teixit emprat en la seva confecció, manquen els testimonis documentals. Tanmateix hom pot suposar que devien ser similars a les dalmàtiques seglars, que vers el segle V eren fetes de lli, llana o mitja seda; més endavant, quan la seda s'abaratí, apareixen les dalmàtiques confeccionades completament a partir d'aquest apreciat material. El fet que a la Roma del segle VIII s'anomenés *dalmatica linea* la dalmàtica inferior fa suposar que la verdadera dalmàtica –la superior– ja no era de lli, sinó de llana o de seda. Si fem cas dels testimonis pictòrics, originàriament la decoració de la dalmàtica es reduïa als *clavi* –dues línies estretes i verticals, de tons violacis o vermells, que tant per la part anterior com per la posterior baixaven dels muscles fins a la vora inferior del vestit– i rivets a les vores de les mànigues o de les obertures laterals –generalment dues línies estretes que corrien paral·leles–, on posteriorment s'afegiren serrells, que també ornaven la part inferior dels laterals.

En el sempre conservador territori romà s'ha d'esperar fins al segle XII per començar a copsar signes d'algun canvi en la confecció de la peça que ens ocupa. No obstant això, a partir d'aquell moment experimentà un escurçament sistemàtic. Al nord d'Europa, en canvi, les petjades de les noves tendències eren visibles ja entorn del segle IX. Les dalmàtiques episcopals foren les primeres a fer paleses les innovacions, tot i que de seguida s'incorporaren també a la dalmàtica diaconal. Les mànigues s'estrenyien i l'escot s'eixamplava lleugerament, mentre que el vestit s'escurçava –d'aquí que les imatges deixin entreveure l'alba per sota de la dalmàtica–. Pel que fa al material, a inicis del segle XIII les dalmàtiques acostumaven a ser de seda. Els liturgistes medievals en destaquen el seu càndid color blanc, segons Amalar el símbol d'una vida immaculada, sense tares. Malgrat tot, al tombant del primer mil·lenni

comencen a aparèixer dalmàtiques de colors. No cal insistir en el fet que aquest fenomen s'estengué més aviat fora d'Itàlia, ja que en l'esmentat territori les tradicions estaven fortament arrelades i les innovacions trigaven a quallar. Efectivament amb l'entrada en vigor del canon de colors proliferen les dalmàtiques i tunicel·les de colors, que en combinació amb la casulla del sacerdot –de fet, val a dir que la dalmàtica es considerava un accessori de la *planeta*, de manera que sovint els inventaris les esmenten plegades– s'adiuen amb el tipus de celebració a la qual s'assisteix.

Quant a l'ornamentació, segueix intacta fins al segle XII. D'aleshores ençà, o bé els *clavi* s'avenen amb el color de la casulla o bé desapareixen del tot. En contrapartida, s'incorporen rivets a la vora inferior del vestit. Ja hem esmentat que l'antiga dalmàtica lluia serrells, que segons Amalar només s'afegien al lateral esquerre i a la vora de la màniga esquerra; més endavant, pels volts del segle IX, neix en territori francès el costum d'ornamentar també els *clavi* amb serrells –vermells, fent joc amb els mateixos *clavi*–, tot i que hom no ha pogut esbrinar si també quedaren restringits a la part esquerra de la vestidura o bé si en decoraven ambdós costats. Sembla, però, que ornamentar els *clavi* amb *fimbriae* només hauria estat una de les moltes variants territorials adoptades a l'època –en concret, restringida al nord d'Europa– i que no arribà a estendre's pertot arreu, ja que altres liturgistes no les esmenten. En qualsevol cas, aquest costum decaigué cap a finals del segle XII. Al segle XIV, sobretot a Alemanya, proliferen les dalmàtiques fetes amb retalls d'estampats diferents, fruit de les tendències de la moda, que de retruc aprofita trossos de tela que d'altra manera no haurien estat suficientment grossos per confeccionar una peça sencera. De dalmàtiques completament brodades, en canvi, quasibé no se'n sent a parlar; a tot estirar, es conserven testimonis de peces decorades amb motius geomètrics o figuratius brodats sobre el teixit.

Pel que fa a l'Edat Mitjana tardana, continua la tendència a escurçar la dalmàtica, alhora que se li afegeixen obertures laterals per alleugerir la tasca de posar-se-la. Són pocs els casos, però, en què l'esmentat esquinç arriba fins a les mànigues. Durant el període que va del segle XIII al segle XV, doncs, les mànigues encara es conserven com a tals. En la mateixa línia, s'eixampla l'escot per facilitar el pas del cap; un cop el clergue ja s'ha posat la dalmàtica, es corden les obertures laterals amb botons o cordons amb borles que penjaven sobre el pit i l'esquena. Serrells i *clavi* tendien a desaparèixer, mentre s'obria pas a una nova forma de dalmàtica, el cos de la qual s'eixamplava just per sota de les mànigues, amplada que es mantenia fins a la vora inferior del vestit. En definitiva, a grans trets la decoració de la dalmàtica vigent a Roma en aquella època constava de *paraturae* –també anomenades erròniament *manicae*– a les vores de les mànigues, de *fimbriae* –*grammata*, *listae*, *aurifrisia*,

fasciae– a les vores anteriors i posteriors del vestit i de l'*aurifrisium ad collum* –un rivet estret que circumdava el coll–, als quals se'ls afegiren certes garnaldes: *aurifrisia ad spatulas* –rivets que descendien pel coll i les espatlles fins al començament de les mànigues–, *aurifrisia ad brachia* –rivets que encobrien el punt on les mànigues s'unien al cos de la vestidura–, rivets al pit i a l'esquena a l'estil de les *fimbriae* de les vores i dos rivets verticals anomenats també *aurifrisia* semblants als antics *clavi*. Cal assenyalar que a Hispània se seguí el model romà que acabem de descriure. D'altra banda, a la Gàl·lia i en terres germàniques eren habituals les dalmàtiques absents de tota decoració excepte al voltant de l'obertura del coll, malgrat que no en manquen els testimonis que descriuen rivets a la vora inferior o a les mànigues, o fins i tot *aurifrisia ad spatulas* o rivets verticals a ambdues bandes del vestit, entre els quals més tard s'incorporarà una peça decorativa transversal. Tal com ja s'ha esmentat, en època moderna les mànigues perderen la seva naturalesa, esdevenint mers trossos de tela en forma d'ales que queien sobre els braços. A més, arran de l'escurçament del vestit –en alguns casos arribà a medir només un metre–, hom es veié obligat també a estrènyer-lo. Les raons d'aquests canvis devien ser les mateixes per les quals hom afaïçonà la casulla: la comoditat de l'oficiant. De la mateixa manera, a mesura que la vestidura s'empetitia, guanyava en sumptuositat. En destaquen els arabescos, els cercells i les volutes, per bé que també s'han conservat pesades peces totalment cobertes de brodats d'or i plata.

Diaques i sots-diaques vestien la dalmàtica i la tunicel·la tant durant la celebració de la missa com en actes de caire festiu, mentre que la resta d'eclesiàstics privilegiats a qui se n'havia concedit l'ús només podien fer-ne gala en les celebracions de caràcter festiu – altrament havien de portar la usual casulla sobre l'estola i l'alba–. El papa, al seu torn, inicialment utilitzava en tals ocasions una túnica de seda sobre l'alba en lloc de la dalmàtica; més tard, se serví dels vestits sacerdotals comuns. Rarament es combinà l'ús del pluvial amb el de la dalmàtica i la tunicel·la, si més no a Roma. En dies de dol o penitència s'havia erigit a Roma el costum que diaques i sots-diaques vestissin la *planeta plicata* o bé una planeta fosca –marró o negra–, més adequada per a un esdeveniment ben poc festiu. Mica en mica, aquest hàbit anirà quallant a la resta de territoris occidentals. En definitiva, insistim un cop més en el fet que l'ús restrictiu d'aquestes vestimentes corrobora la idea que no es tractava pas d'una insígnia identificativa de tals ordes, sinó més aviat d'un ornament que els era característic. D'altra banda, les misses de difunts constituïen un cas a part, ja que per a tals celebracions els levites portaven vestidures negres –dalmàtica o tunicel·la, segons els correspongués–. Els testimonis documentals no aclareixen si el papa i els bisbes tampoc no podien portar la dalmàtica en dies de penitència. No obstant això, almenys pel que fa al pontífex, no seria

agosarat pensar que en tal context no la duia, ja que el protocol eclesiàstic determinava que diaques i sots-diaques utilitzessin la dalmàtica i la túnica tan sols quan el papa vestia la dalmàtica; així doncs, si en dies de penitència ambdues figures es privaven de les seves peces característiques, és lògic pensar que el pontífex actuava en la mateixa línia.

L'origen de la dalmàtica el trobem en la dalmàtica profana, una túnica superior forània i nouvinguda que gaudí de bona acollida entre la societat romana del segle II. Segons les representacions monumentals la dalmàtica laica era un vestit de mànigues amples fins als colzes, sense cenyir, usat tant pels homes com per les dones de les classes benestants. La túnica femenina era en el seu origen lleugerament més llarga que la seva homòloga masculina, que arribava fins a mitja cama. Amb el temps, però, tendiren a igualar-se. Pel que fa a les mànigues, s'anaren allargant gradualment, de manera que a principis del segle VI ja devien cobrir tot el braç. Per a la seva confecció s'usà lli o llana, tot i que també n'existien de seda. Si es volia s'hi podien incorporar a mode d'ornamentació dues línies verticals tant a la cara del davant com a la del darrere, així com rivets a les vores de les mànigues. Aquest tipus de decoració, amb predilecció per les bandes porpres, feia honor a l'antiga tradició autòctona romana, ja que emulava entre d'altres el *latus clavus* dels senadors o l'*angustus clavus* dels cavallers –així doncs, els romans importaren la túnica, però hi afegiren ornamentació pròpia–. Segons diu Cagnat (s. v. *dalmatica (tunica)*), es considerava una peça afeminada. Tal com assenyala Isidor (*Orig.*, XIX, 22), aquesta túnica –que més endavant adquiriria un paper destacat en la litúrgia– era originària de la Dalmàcia: *Dalmatica vestis primum in Dalmatia, provincia Graeciae, texta est, tunica sacerdotalis candida cum clavis ex purpura*. A més de la vestidura eclesiàstica, a l'Edat Mitjana la dalmàtica identificava la túnica que portaven els reis i els emperadors, així com també la gent d'armes. De tant en tant trobem testimoniats el nom de *colobium*²²² per a designar la dalmàtica, cosa que suggereix una confusió amb un mot derivat de *κόλοβος* –mutilat, tallat–, amb el qual hom es devia referir a una túnica sense mànigues o de màniga curta.

La interpretació mística que els liturgistes feren de la dalmàtica es manté viva al llarg dels segles: la forma de creu i les línies vermelles a les vores de les mànigues simbolitzen el patiment de Crist. Raban (I, 20) ho expressa així: *Haec vestis in modum crucis est facta et passionis domini indicium est. Habet quoque et purpureos tramites ipsa tunica (...) ut admoneatur minister domini per habitus sui speciem, cuius muneris particeps est, ut cum per mysticam oblationem passionis dominicae commemorationem agit, ipse in eo fiat hostia deo acceptabilis*. Bruno Signiensis ens parla de la mateixa qüestió: *Dalmatica magis ad ornatum,*

²²² Vegeu també l'article *colobium* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 320-321.

*quam ad significationem pertinere videtur, quæ et post alia indumenta inventa esse probatur. Fimbriæ tamen quæ in dalmatica a sinistro latere pendent, hujus vitæ impedimenta, superfluitates, et sollicitudines significare possunt, quæ quoniam in altera vita non sunt, merito neque fimbriæ in dextero latere ponuntur*²²³.

D'altra banda, el color blanc remet a la puresa i les línies porpres juntament amb els serrells representen l'amor al pròxim, la misericòrdia i la caritat: *Per colorem coccineum opera misericordiae, quae ex caritate fiunt in pupillis et viduis, intelligimus; per candorem visitorum munditia designatur (...) Linea quae in medio est, quasi stipes caritatis* (AMALARIUS METENSIS, II, 21). El *Liber Quare* (246) dona encara més protagonisme a les *fimbriae*, tot aclarint per què el costat esquerre s'engalana i el dret no: *Dalmatica in sinistro latere habet fimbrias, quia actiua uita quae per sinistram significatur sollicita est et turbatur erga plurima. Dextrum latus fimbrias non habet, quia contemplatiua uita quae per dextrum significatur quieta est*. L'amplada de les mànigues, al seu torn, es veié com una reminiscència de la generositat en les donacions. Quant a les pegàries de les cerimònies d'ordenació, aquesta vestidura festiva apareix com una al·legoria de la justícia, la santedad i l'alegria. En definitiva, *per dalmaticam intelligimus religionem sanctam et immaculatam* (AMALARIUS METENSIS, II, 21).

Tot i que en català modern ha romàs la forma *dalmàtica*, en català antic trobem documentades diverses variants d'aquest mot, pres directament del llatí *dalmatica vestis* –en època medieval també *dalmatium* o *delmatica*–: *dalmàtiqua*, *dalmàticha*, *daumàtica*, *daumàtiga*, *dagmàtica* i *dalmàtiga*. La documentació de l'època fa referència tant a la *dalmàtica* eclesiàstica com a la túnica que antigament portaven reis, heralds i altres personatges prominents: *Mas lo diache e sotsdiache no sien vestits de dalmatiques* (*Ordinacions*, BOFARULL, V: 232); *Lo senyor Rey (...) es vestí lo camis (...) e puys sobre el camis la dalmatica reyal* (MUNTANER, *Cròn.*, 297). En castellà medieval els documents testimonien també una gran varietat de formes: *adamática* –la primera aparició del mot, per bé que la seva forma resulta força dubtosa–, *almádiga*, *dealmátiga*, *almática*, *dalmática*, *almá(s)tiga*, *almátigua* i *balmática* –aquesta última potser per influència de *baldaquín*– (COROMINES – PASCUAL, s. v. *dalmática*).

En definitiva, a l'època estudiada el mot *dalmatica* designa la túnica talar blanca de mànigues amples, sovint ornamentada amb rivets i serrells, pròpia dels diaques –per bé que no exclusiva d'aquesta jerarquia eclesiàstica–. Les fonts altomedievales conservades a Catalunya

²²³ BRUNO SIGNIENSIS, *De vestimentis Episcoporum*, citat per TOURNELY, XIII: 387-388.

documenten aquest terme entre principis del segle X i principis del segle XII a la meitat nord del territori.

ROQUO, SUBDIACONILIS I TUNICA

La documentació catalana altomedieval ens ofereix mostres de tres mots, *roquo*, *subdiaconilis* i *tunica*, que al capdavant responen a la mateixa realitat, raó per la qual hem preferit tractar-los conjuntament en un sol article.

El nostre corpus documenta un sol fragment on se cita la forma *roquos*, la denominació més antiga de les tres citades. Aquesta font en descriu un de *purpureum cum auro*, un altre de *pallium greco* i dos més de bizantins, *in Grecia factos*.

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *caligas et sandalias paria III; amictos cum auro III; albas V, tres clicias et planas II; roquos III, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos; zonas V, una cum auro et gemis preciosis et alias quatuor cum auro*.

Quant al terme *subdiaconilis*, el trobem testimoniats sota les formes *subdiaconile* i *subdiaconiles*. Els passatges següents ho exemplifiquen:

(2) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestmentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro (...) kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta*.

(3) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *capas palleas XIII et linea I, casullas meliores V et alias II veteres, palleas et lineas III, palleolos III ad subdiaconum, dalmaticas III, subdiaconiles X, alba I cum auro et aliquo cum pallio*.

L'única referència a la naturalesa d'aquesta peça la trobem en el sintagma *subdiaconile ex palleo grecisco*, present en el fragment nº 2.

A continuació reproduïm l'únic passatge on s'esmenta la *tunica* litúrgica o *tunicella*, que no en va apareix juntament amb *dalmaticis*:

(4) **1119** Oleguer 44 (Concili de Reims): *Porro alii sex ministri tunicis seu dalmaticis vestiti circumstabant: et frequenter insurgente tumultu dissidentium, silentium imperabant*.

Abans que res cal emfatitzar l'estret vincle existent entre la *dalmatica*²²⁴ i la *tunica* o *subdiaconilis*, cosa que ens ajudarà a entendre per què aquestes peces acostumen a aparèixer plegades: constitueixen el vestit superior del diaca i del sots-diaça respectivament –el segon d'ells ja abolit–. Generalment coneguda amb el nom de *tunicella*, la *tunica* solia ser de dimensions més reduïdes que la *dalmatica* i de mànigues més estretes.

La tunicel·la rebé diverses denominacions, entre les quals destaquen *subtile* –més aviat usat a Alemanya– i *tunica*, *tunizella* o *tunicella* –val a dir que aquesta última no es popularitzà fins ben entrat el segle XIII i s'emprà sobretot a Anglaterra, Itàlia i França, per bé a Anglaterra també era corrent la variant *tunicula*–. Així mateix, se l'anomenà *vestis subdiaconalis* –impròpiament *subdiaconale*–; *dalmatica subdiaconalis* o *dalmatica minor* –en contraposició amb la *dalmatica maior* dels diaques–; *linea*, *tunica linea* o *dalmatica linea* –en record del teixit que originàriament s'havia utilitzat en la seva confecció–; *stricta* o *stricta tunica* –fent referència al fet que tant les mànigues com el cos de la tunicel·la eren més estrets que els de la dalmàtica–; i en documentació antiga *roccus* –també escrit *hroccus*, *rokkus*, *roquus* i *rochus*–. A vegades es designà la túnica dels sots-diaques i també la dels bisbes –a la Gàl·lia fins i tot la dels diaques i la dels lectors– amb el nom d'*alba*, ja que ambdues vestidures compartien dos trets fonamentals i característics: les mànigues estretes i el color blanc originari. Malgrat tot, amb el temps veieren la llum les tunicel·les de colors, d'aquí que trobem exemples del tipus *albae rubrae*, *virides* o *nigrae*.

La documentació conservada indica que entorn del segle VI els sots-diaques ja vestien una túnica superior que els caracteritzava. Cap a finals del mateix segle, però, en un intent transitori de recuperar les arrels de les antigues tradicions, se serviren de la *planeta*, fins que al començament del segle IX s'instaurà de nou l'ús de la peça que els inventaris ja anomenen *dalmatica subdiaconalis*, és a dir, la tunicel·la. Al tombant del primer mil·leni l'expressió *vestes subdiaconales* recull el conjunt de túnica i maniple –de la mateixa manera que *vestes diaconales* fa referència a l'estola i la dalmàtica–, cosa que palesa el fet que l'estament subdiaconal havia guanyat prestigi i, precisament arran d'això, havia adquirit una túnica superior pròpia, que només era substituïda per la tradicional casulla en aquells dies en què la festiva tunicel·la no es considerava adient. Ara bé, molt abans que els sots-diaques l'adoptessin com a vestit sacre, la tunicel·la ja formava part de l'abillament pontifici. Es coneixia amb els noms de *dalmatica minor*, *dalmatica linea* o simplement *tunica*. Fins al segle XII, malgrat tot, no experimentà una vertadera difusió entre els bisbes, que fins llavors solien portar només la dalmàtica, sovint també inapropiadament denominada *tunica*.

²²⁴ Vegeu també l'article *dalmatica* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 323-330.

D'aleshores ençà, quan els inventaris es refereixen a dues túniques episcopals, cal entendre que la jerarquia esmentada vestia la dalmàtica i la tunicel·la alhora –amb la voluntat de mostrar que en la seva persona s'unien totes les jerarquies, segons comenta Durand (*Ration.*, III, 11, 4)–, tot considerant la segona un mer accessori vinculat a la primera. El *Liber Quare* (248) ho expressa així: *Sunt plures qui utuntur duabus tunicis ideo, ut ostentant se esse diaconos et sacerdotes*. Els bisbes, no obstant això, només la podien portar en el transcurs de la missa i en serveis pontificals. Finalment fóra bo subratllar que en alguns llocs –sobretot a Anglaterra, Hispània i França– també els acòlits estaven autoritzats a vestir una túnica sobre l'alba –aquí i allà excepcionalment denominada també *dalmatica*–. De la mateixa manera, tot i ser força rars, s'otorgaren privilegis que en concedien l'ús als abats. Tots ells, però, estaven autoritzats a vestir-la tan sols durant la celebració de la missa.

L'evolució de la *tunicella* corre paral·lela a la de la dalmàtica, de la qual no s'havia diferenciat mai gaire: la túnica talar s'escurça i, arran de la incorporació d'obertures laterals, perd les mànigues. Contràriament al que succeí amb la dalmàtica, les mànigues de la tunicel·la s'eixamplen –fent cas omís de les prescripcions que intenten frenar aquest procés–, de manera que a finals de l'Edat Mitjana resulta quasibé impossible distingir una peça de l'altra. Tan sols es conservà una lleugera variació en l'abillament pontifical, en el qual la dalmàtica posseïa mànigues un xic més amples que les de la tunicel·la, per la senzilla raó que aquella s'havia de portar sobre aquesta. Si bé a l'inici les tunicel·les es confeccionaren amb lli, ja al segle IX n'apareixen de seda, les quals sens dubte predominaran fins a la fi de l'Edat Mitjana, juntament amb les de materials llavors en voga com els domasos, brocats, velluts o cendals. Cal no oblidar que el teixit de la tunicel·la generalment s'adiu amb el de la casulla, de la qual se sol considerar un mer accessori. Tampoc no és estrany que pels volts del mateix segle IX apareguessin tunicel·les de colors, ja que es tractava d'un vestit relativament nou i per tant no subjugat a les antigues tradicions. Heus-ne aquí un exemple ben significatiu: *multae tunicae diversorum colorum videlicet rubei, virides et violacei coloris, virgulatae, crocei, albi coloris, quibus utebantur ministri altarium et acolythi et chrismatis portatores*²²⁵. Amb la instauració del canon de colors a finals del segle XII, els inventaris ja no ressenyen tunicel·les aïllades, sino en combinació ja fos amb una casulla, ja fos amb una dalmàtica, amb les quals feien joc. Quant a l'ornamentació, si bé la tunicel·la no incorporà mai els *clavi* porpres ni les *fimbriae*, s'engalanà amb valuosos rivets i brodats d'or. No obstant això, en el moment en què els *clavi* de la dalmàtica caigueren en desús, la decoració d'ambdues peces seguí camins paral·lels.

²²⁵ En un inventari de la catedral de Mainz, citat per BRAUN (1964), p. 60.

Pel que fa al seu origen, no planteja cap dubte: no fou sinó una imitació de la dalmàtica, si bé sense els característics *clavi*.

Exactament les mateixes paraules que els liturgistes empraren en referir-se a la simbologia de la *dalmatica* descriuen el caràcter de la *tunica*, que a més representa les virtuts del clergue –entre les quals destaquen la perseverança i la justícia–, així com també la cuirassa del sots-diaconat.

Així doncs, els tres mots analitzats remetent a una túnica blanca talar de mànigues més aviat estretes, pròpia del sots-diaconat. Pel que fa a les fonts altomedievales de Catalunya, el terme *roquo* –usat tan sols en documentació antiga– apareix en un document del Rosselló datat a principis del segle X. Malgrat tot, convé no confondre aquesta veu amb el *rochetum*, una túnica talar blanca de mànigues estretes, feta de lli, que bisbes i prelats a qui s’havia concedit el dret de l’*usus rochetti* mitjançant un privilegi papal vestien sota l’abillament litúrgic corresponent en oficiar la missa. Val a dir que la denominació *rochetum* no s’assentà fins al segle XIII. A més, es tractava d’una túnica blanca mancada de qualsevol mena de decoració, cosa que no casaria en absolut amb la peça purpúria de què parla el nostre document. Quant al mot *subdiaconilis*, el trobem testimoniats al segle X a la zona de Ripoll. Finalment la terme *tunica* apareix a inicis del segle XII en un document conciliar.

4. Les insígnies litúrgiques

MANIPULO I FANONE

La documentació llatina altomedieval conservada en territori català testimonia a bastament tant *manipulum* com *fanone* –aquesta última denominació estesa sobretot en territori francès–, dos mots que sens dubte corresponen a una mateixa realitat.

Vegem a continuació els contextos en què apareix el mot *manipulum*, que es registra sota les formes *manipulo*, *manipulum*, *manipulos*, *manipulis* (abl.) i *manipols* –variant ja força romanitzada–:

(1) **888** Ordeig, *Dotalies* 11 (consagració de l’església de Santa Maria del monestir de Ripoll): *tradimus nos comites praedicti (...) planetam et albam, stolam et manipulo*.

(2) **898** Rocafiguera, *Aiguafreda* 3 (acta de consagració de l’església de Sant Martí d’Aiguafreda): *Insuper eciam dono vestimenta ecclesiastica, id est, kasulla, stola, succinta et manipulum*.

(3) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aeccliesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) stolam cum auro, et manipulum, et cinculum, stolas siricas duas, manipulum I, alba I, palleos II.*

(4) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *Quorum per nomina vocabula illorum, id est (...) stolas III cum auro, una ex illis cum tintinnabulis; et manipulos VI cum auro, unum ex his cum tintinnabulis; casulas episcopales optimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas.*

(5) **922** DipGirona 183 (consagració de les esglésies parroquials de Sant Pere i Sant Feliu, al pagus de Besalú): *Et dono iamdictus Eldefredus, presbiter (...) planetas tres, duas siricas et una linea, cum stolas et manipulos et corporales, et sunt duos de metallo.*

(6) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestmentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro.*

(7) **948** Ordeig, *Dotalies* 62 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *ego Estfredus, presbiter, dono ad ipsas ecclesias (...) casullas VII, stolas XXti, manipulos XXti, camisos VII, madrafo I, pallios II, facitergulos III, capitales IIII.*

(8) **949** DipPallars 160 (consagració i dotació de l'església de Sant Pere de Sestui, al comtat de Pallars): *Ideo ego Atto abba dono (...) ministerio ecclesiastico, id est, camiso uno, stola cum manipulo, planeda una.*

(9) **952** Ordeig, *Dotalies* 68 (consagració de l'església de Sant Feliu i Sant Martí, a Ciutat): *Et sunt ibidem (...) de vestimentis albas IIIIor, stolas cum auro II cum fanonibus et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigdo I cum auro et alios duos sine auro, corporale cum auro et casullas VI et cappas II.*

(10) **960** DipOsona 859 (consagració i dotació de l'església de Sant Pere a la Vall Sora, al comtat d'Osona): *ego Ranlo, abbatissa, dono (...) de ministerio ecclesiastico alba, casulla, stola, amicto, manipulo.*

(11) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *stolas cum auro V cum illorum manipulis, in una ex ipsis pendent scille XII et in manipulo eius similiter XII. Alias stolas de palleo III cum illorum manipulis; et alia stola optima quam donavit ibidem supradictus egregius presul domnus Miro, de diaspide operata mirifice cum auro et gemmis, cum suo manipulo simili. Et alias stolas operatas cum illorum manipulis V; amictos cum auro V; amictos cum palleo XII.*

(12) **983** Ordeig, *Dotalies* 98 fals (dedicació de l'església de Santa Maria de Vilalleons): *Et ego Raymundus [dono] casullam unam cum manipulo, stola una, alba una.*

(13) **999** DipManresa 279 (miracle fet per Sant Benet evitant la destrucció del monestir de Sant Benet de Bages): *ignisque stipulae manipulis se lini, ac si immissis aquis, accidit.*

(14) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Amictum et stolam et manipulum et zona, omnia cum auro. Stola cum auro et lapidibus, et sunt alie stole cum auro IIII, cum manipulis suis. Alie stole de palleo cum manipulis suis sunt tres, et II cum brosde, et cotidianas XII, cum manipulis suis; et sunt coopertorii festuales VII cum capitales suos.*

(15) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Casullas quadragesimales XI; stolas cotidianas X; manipulos V; stolas quadragesimales VII cum suis manipulis.*

(16) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea; stolas cotidianas VIII; manipols V; stolas quadragesimales VI cum suis manipulis.*

(17) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *Sacerdotale vestimentum casulla optima de cicletono et stola optima, et amictum, et camisum et manipulum et cinta.*

Val a dir que el passatge n° 11 també és present a DipOsona 1288, on en una ocasió es transcriu *manippulis*.

Els escribes no s'esmeren massa a descriure els maniples citats en el nostre corpus, quasi sempre documentats en menor nombres que les estoles, cosa que ens fa suposar que es tractava de peces corrents, sense ornamentacions destacades. Ara bé, en alguna ocasió ens arriben notícies de *manipulos paratos cum auro* o *cum auro, unum ex his cum tintinnabulis*. De vegades s'esmenta el maniple com a complement de l'estola –*stola cum manipulo, stolas cum illorum manipulis*– o fins i tot de la casulla –*casullam cum manipulo*–. En una sola ocasió –en el fragment n° 11– se'ns descriuen maniples preciosos, la decoració dels quals va en consonància amb la de les estoles corresponents. D'altra banda, en el passatge n° 9 es parla alhora de *manipulos* i de *fanonibus*, cosa que segurament s'hauria d'atribuir o bé a una badada de l'escrient o bé a seva voluntat de variació, ja que a dreta llei ambdós termes conflueixen en una mateixa realitat.

Tot seguit presentem els fragments en què apareix la veu *fanone*, que en el nostre corpus adopta les formes *fanone, phanone, fanonibus* (abl.), *phanones, phanone, fanones* i *phannonnes*:

(18) **932** Ordeig, *Dotalies* 49 (consagració de l'església de Sant Sadurní de la Roca, al Vallès): *ego Hemmo, misericordia Dei abbatisa, dono (...) de ministerio ecclesiastico alba I, planeta I linia cum sirico facta, stola [et] fanone et amitto.*

(19) **932** Ordeig, *Dotalies* 50 (consagració de l'església de Sant Genís, a L'Ametlla): *Ego Hemmo, abbatisa, dono ibidem de ministerio ecclesiastico, id est, casulla I cum sirico facta et stola et phanone et amicto I et corporale uno.*

(20) **952** Baraut, *ActUrgell* 33 (consagració de les esglésies de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *de vestimentis albas IIII^r, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigdo I cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(21) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *casullas IIII grezeschas, amictus cum auro IIII, stolas cum schillis II cum phanones, et alias IIII cum auro et phanones, succintas cum auro V, stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V (...) stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone.*

(22) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *amictos cum auro IIII, stollas cum scillis II et cum fanones, et alias IIII^r cum auro et fanones, succintas cum auro V, et alias succintas III, stola III, argentea cum fanone I, capas*

grezeschas V (...) plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I, et corporales V.

(23) 972 DipOsona 1127 (consagració i dotació de l'església de Sant Benet de Bages): *Aigo solidos C et stola et fanon (...) Matrasinda [stola] et fanon, Bellutia tovalia I, Arielils alba I.*

(24) 996 Ordeig, *Dotalies* 112 fals (consagració de l'església de Santa Maria, a Güel): *de vestimentis aecclesiasticis: chooperculos IIIor, chamisos duos, phannones duos, stolas duas.*

L'exemple n° 18 també apareix a ACondal 102, on es transcriu *anone* en lloc de *fanone*; el n° 23 es troba també a DipManresa 92, on es llegeix *phanon* i *phanones*; el n° 37, en fi, és també present a DipPallars 316, on l'editor llegeix *pliannones* en lloc de *phannones*.

Si bé en més d'una ocasió s'esmenta l'expressió *stolas cum fanonibus*, no se'n explicita mai que el *fanon* que acompanya una *stola* en comparteixi l'ornamentació. De fet, un sol cop es fa referència a una peça preciosa: *fanones II, unum cum auro*.

Es tracta d'una tira decorativa d'aproximadament un metre de llargada i d'uns 5 a 10 cm. d'amplada que el clergue es col·loca plegada per la meitat sobre el braç esquerre, de manera que els extrems –sovint lleugerament, de vegades notablement més amples que el cos de la peça– penguin pels costats. Se'l sol subjectar al braç ja sigui mitjançant cintes cosides a la part interior de la peça, ja sigui a través d'una agulla que el fixa a l'alba; en aquest segon cas les dues meitats del maniple apareixen unides en un punt relativament apartat del centre per tal que es pugui fer passar el braç per l'obertura superior originada. S'ha de confeccionar amb seda o mitja seda. Quant a la seva tonalitat, se cenyeix al canon de colors que regeix el calendari litúrgic. La decoració habitual la conformen diversos brodats i tres creus, una al bell mig i les altres dues als respectius extrems –que, d'altra banda, solen ornamentar-se també amb serrells–, per bé que només la central és obligatòria. Malgrat que es tracta d'un ornament utilitzat per totes de les jerarquies eclesiàstiques de rang igual o superior a la del sots-diacon, a aquest últim se li assigna com a element distintiu del seu càrrec. En la seva cerimònia d'ordenació el rep de mans del bisbe, que s'hi refereix com al símbol del fruit de les bones obres amb què hom combat les penes terrenals, cosa que assegura la felicitat celestial futura. Aquest parament litúrgic segons l'ús romà, tal com passava amb la casulla, està estrictament lligat a la celebració de la missa. Les raons d'aquesta vinculació cal cercar-les en la tradició: el maniple antic només apareixia en escena quan el clergue s'equipava amb l'abillament litúrgic complet, cosa que tan sols succeïa en el transcurs de la missa. Només en territoris fora del context romà se l'associa a determinades funcions alienes al culte. A més, es conserven testimonis d'època medieval que afirmen que el cor també se'n servia en dies festius. D'altra banda, no se'n permet l'ús en combinació amb el pluvial. Per al diacon i el sots-diacon el maniple constitueix l'últim element del seu abillament, ja que se'l posen després de la

dalmàtica i la tunicel·la respectivament. El sacerdot, en canvi, se'l col·loca un cop s'ha cenyit l'alba. Al seu torn, el bisbe, amb l'ajuda dels sots-diacones, se'l posa ja a l'altar després de la casulla o del pal·li, un cop recitat el Confiteor; només en la missa de morts se'l col·loca, com els capellans, just abans de posar-se l'estola. Evidentment aquests rituals també obeeixen a raons històriques. Es tracta d'un parament, no obstant això, avui dia caigut en desús.

Antigament, a més de la denominació actual –maniple–, en circulaven d'altres, totes elles referides a una única peça: *mappula*, *sudarium*, *mantile*, *fano*, *manuale* i *sestace*. Honorius ens ho exemplifica a la perfecció: *Ad extremum sacerdos fanonem in sinistrum brachium ponit, qui et mappula et sudarium vocatur, per quod olim sudor et narium sordes extergebantur*²²⁶.

El terme *mappula* no és res més que el diminutiu de *mappa*, que en llatí clàssic feia referència d'una banda a una espècie de tovalló per eixugar-se les mans i la boca a taula i de l'altra al mocador amb què l'emperador, el cònsul o el pretor assenyalaven l'inici dels jocs (RICH, s. v. *mappa*). Aquesta és la designació romana originària per al parament litúrgic que aquí tractem, en voga fins al tombant del mil·leni. Tanmateix, cal tenir present que en llatí tardà *mappula* no només es referia al maniple, sinó també a diversos tipus de mocadors –ja fossin mocadors de coll, per cobrir-se les espatlles, per eixugar-se la suor o per embolicar objectes–. Pel que fa al mot *fano* –també testimoniats com a *phano*, *fanon*, *fanum* i *favo*–, està emparentat amb el llatí *pannus* –‘mocador’, ‘drap’, ‘teixit’– i el grec *πῆνος* –‘teixit’, ‘vestimenta’–. En els escrits litúrgics el seu significat oscil·la entre el vel de l'oblació –amb el qual hom presentava les ofrenes–, el *corporale* –un llenç que s'estenia sobre l'altar i damunt del qual es col·locaven l'hòstia i el calze–, l'amit pontifici –també documentat com a *orale*– i el maniple. Cal assenyalar que, mentre en territori hispànic la paraula *fano* apareix rarament en els inventaris, a França –on es convertí en *fanon* per boca popular– fou usual. D'altra banda, les designacions *sudarium*, *mantile*, *manuale* i *sestace* apareixen tan sols de forma aïllada. Donem-hi, però, una ullada. En llatí clàssic el *mantile* denominava tan aviat les estovalles com, de manera idèntica a la *mappa*, el tovalló: *Mantelia nunc pro operiendis mensis sunt; quae, ut nomen ipsud indicat, olim tergendis manibus praebebantur. Mappae convivii et epularum appositarum sunt, quasi manupae, atque ob id nominatae; cuius diminutivum mapella est* (ISID., *Orig.*, XIX, 26). L'etimologia del mot *manuale* ens revela que tenia alguna cosa a veure amb la mà. El *sudarium*, al seu torn, era en un principi un mocador per eixugar-se la suor, com ho prova el següent exemple: (...) *quo magis miror hanc quoque succurrisse Plinio curam, ut ita sudario frontem siccari iuberet, ne comae turbarentur, quas*

²²⁶ HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, lib. 1. cap. 208, citat per DU CANGE, s. v. *mappula*.

componi post paulum, sicuti dignum erat, graviter et severe vetuit (QUINT., XI, 3). L'origen del terme *sestace* es presenta més complicat. Segons Braun, es tracta d'un préstec persa que penetrà en l'àrab vulgar com a sinònim de *schuschtudsche* –també *schustadsche*–, que designava diverses realitats: des d'un simple mocador fins a un drap de la neteja, passant per un tovalló i un mocador per eixugar-se la suor. El fet que al segle X aparegui el maniple litúrgic sota aquesta denominació podria ser degut a diferents motius, entre ells la importació de teixits perses o la hipotètica provenença oriental de l'escriba. Per últim resseguirem el procés històric del mot que donà peu a la designació actual. Ja al segle VIII trobem documentada la forma *manipulus*, que s'estén ràpidament per tot Occident. De fet, originàriament en llatí clàssic es refereix a un grapat d'alguna cosa; posteriorment adquireix el significat específic de 'manat' o 'feix de fenc, d'herba o de cereals', per acabar denominant una companyia de soldats a peu (RICH, s. v. *manipulus o manipulus*). El concepte que aquí ens ocupa no està massa allunyat del que acabem d'explicar, ja que almenys a l'inici no era res més que un mocador que hom portava plegat a la mà.

Al segle IX la *mappula* ja forma indiscutiblement part de l'abillament litúrgic dels sacerdots, diaques i sots-diaques. Els liturgistes medievals, tanmateix, no mencionen la totalitat de les seves facetes. Així, Amalar tracta la peça en relació amb els sacerdots i els diaques, mentre que Raban l'esmenta només fent referència a l'abillament sacerdotal –englobant-hi els bisbes, que com a *sacerdotes* actuen també de *ministri altaris*–. Per la seva banda, els primers ordes romans anomenen *offertorium* la *mappula* diaconal –mitjançant la qual se sostenia el calze després de la consagració, se'l col·locava sobre l'altar i acte seguit se'l mostrava als feligresos–. També la paraula *brachiale*, documentada en inventaris i ordes, ens condueix a la *mappula*, tant la diaconal com l'episcopal. Fóra bo no oblidar que ens movem en una època en què encara no s'havia acunyat un terme definitiu i exclusiu que identifiqués aquest parament litúrgic.

Les recensions d'altres autors de l'època evidencien que des que el sots-diaconat s'havia fet un lloc entre els ordes superiors sovint es considerava el maniple com una insígnia pròpia dels sots-diaques, de la mateixa manera que l'estola caracteritzava la figura del diaca. Cal apuntar que a finals del segle IX i principis del X els acòlits romans també utilitzaven el maniple, per bé que lligat al cinturó, costum que probablement també s'hauria observat fora de Roma –si més no entre els monjos dels monestirs, que el reservaven per als dies de festa–. Malgrat tot, a la Roma del segle XIII ja s'havia instaurat l'ús del maniple tal com ha perviscut fins als temps moderns, és a dir, com a part de l'abillament sacre dels ordes majors –bisbes, sacerdots, diaques i sots-diaques–.

En intentar resseguir les primeres aparicions del maniple, topem amb documents del segle VI que ens indiquen que el papa Silvestre I havia disposat que dins de l'església els diaques havien de portar la dalmàtica i cobrir la seva mà esquerra –pel context no queda clar si es tractava de la mà o en realitat del braç esquerre– amb el *pallium linostimum*, una tela de millor qualitat confeccionada amb lli i llana o seda. Roma fou sens dubte el focus d'expansió d'aquest parament, que en aquell moment, tot i ser un element característic de la jerarquia diaconal, per bé que no exclusiu –ja que els sacerdots i per descomptat el papa també en feien gala–, encara no n'havia esdevingut insígnia. Sembla que hi havia certa confusió a l'hora de determinar el lloc exacte on es col·locava el maniple. Els testimonis més antics en prescriuen la ubicació a la mà esquerra. Per raons de comoditat, però, la *mappula* va pujant pel canell i l'avantbraç, on roman des de finals del segle XI, tal i com corrobora la documentació gràfica –les poques excepcions que representen el maniple a la mà o al braç dret de l'eclesiàstic responen purament a motius estètics de simetria–.

A inicis del segon mil·lenni el maniple ja posseïa la forma moderna de cinta. Durant els segles anteriors, tanmateix, es tractava més aviat d'un mocador plegat –efectivament, malgrat tot, tendia a assemblar-se a una espècie de tira–. Es fa difícil, però, determinar quan la *mappula* antiga adquirí la mera funció decorativa que modernament la caracteritzà.

Les escasses notícies que se n'han conservat mencionen maniples fets de lli (AMALARIUS METENSIS, II, 24), tot i que segurament també n'hi havia de confeccionats amb teixits més valuosos. Pel que fa a l'ornamentació, els testimonis pictòrics ens mostren serrells així com també un rivet estret –sovint daurat– a cadascun dels extrems del parament. No obstant això, en el moment en què el maniple passà a ser una simple peça ornamental començaren a proliferar esplèndides *mappulae* totalment brodades amb escenes figuratives. Dels segles XI i XII tampoc no han perviscut massa detalls sobre aquesta peça litúrgica. A tot estirar ens assabentem que aleshores ja es tenia predilecció pels maniples elaborats amb seda i brodats amb motius geomètrics, corbes i fullatge –només en una època més tardana s'ornamentaran amb representacions figuratives–; així mateix, sabem que la llargada de la cinta ornamental havia de permetre que els seus extrems pengessin almenys dos peus per sota del braç. Els esmentats extrems –que fins al segle XIV, tot seguint els dictàmens de la moda, lluïen peces de forma trapezoïdal– se solien decorar amb borles, serrells, campanetes o glans, ja fossin de plata, ja fossin de coure banyat en or. El mode de subjectar el maniple fou ja en aquell temps similar al que s'ha descrit per a l'època moderna. D'altra banda, sembla que el costum d'engalanar-lo amb creus encara no havia arrelat; no serà prescriptiu fins al segle XVI. Malauradament, hom coneix poca cosa sobre la naturalesa del maniple perquè en els

inventaris se'l sol incloure entre dels accessoris d'una peça més notòria, com la casulla, la dalmàtica o la tunicel·la –amb les quals devia combinar en color i teixit–, de manera que tan sols es mencionen els casos en què el maniple destaca per la seva virtuositat –tant pel que fa a l'art del brodat com a la sumptuositat dels materials usats: or, perles o pedres precioses–. Aquesta és la forma més corrent de mencionar-lo, en el cas que aparegui: *Stolae auro textae cum manipulis et semicinthiis suis, numro novem* (*Chronica monasterii Casinensis*, III, PERTZ, VII: 711). Val a dir que a partir del final de l'Edat Mitjana, i més encara sota la influència de les noves tendències de l'art rococó, aparegueren els maniples en forma de pala –els extrems dels quals s'eixamplaren exageradament–. No cal dir que aquesta moda, que més endavant experimentarà un clar retrocés, sorgí en territori francès, des d'on s'estengué sobretot a Hispània i a Alemanya.

Els erudits han intentat esbrinar l'origen del maniple. Un cop descartada la hipòtesi que provingués del culte jueu, hom ha proposat tres possibles teories: un vel o una tela que cobria les mans dels clergues, ja que segons la perspectiva dels defensors d'aquesta hipòtesi en temps antics estava prohibit tocar el objectes sagrats amb les mans descobertes; un mocador o un drap de neteja que arribà a esdevenir insígnia de l'estament diaconal, del qual se servien els diaques durant el seu servei com a ajudants de l'oficiant en el culte; un mocador per eixugar-se la suor. Braun es decanta per aquesta tercera opció, que deriva el maniple d'un antic *sudarium*. De fet, Amalar (II, 24) ja en dona testimoni: *Sudario solemus tergere pituita oculorum et narium, atque superfluum salivam decurrentem per labia (...) sive propter effusionem lacrimarum fertur sudarium*. Tanmateix no s'hauria pas tractat d'un simple mocador per retirar els molestos efluvis corporals, sinó que la *mappula* més aviat *war vielmehr ein von der Etikette gefordertes feines Tuch, das zur Vervollständigung der liturgischen Tracht gehörte und mehr der Zierde als des praktischen Gebrauches wegen in der Hand oder auf dem Arm getragen wurde* (BRAUN, 1964: 559). Així doncs, tot i que teòricament hauria d'haver estat un mocador per eixugar-se la suor, a la pràctica resultà una tela ornamental lluïda pels bisbes com a mostra del seu elevat status i utilitzada pels diaques com a *offertorium*, mitjançant la qual complien les obligacions que el seu càrrec els imposava –entre d'altres, embolicar les nanses del calze en portar-lo a l'altar i en mostrar-lo als fidels després de la Consagració–. De fet, un mocador d'aquestes característiques ja era present des d'antic en la vida quotidiana de les classes benestants. Un camí paral·lel seguí l'*epigonation* dels bisbes grecs –que en el seu origen era conegut amb el nom d'*ἐγγείριον*–, almenys sobre el paper un mocador per eixugar-se la suor. En realitat, però, se'l considerava una peça ornamental que els bisbes subjectaven a la part dreta del cingol i que alhora formava part de la

decoració pontifical. Certament un element amb una finalitat tan mundana com la d'eixugar-se la suor no hauria pogut consolidar-se mai com a membre de l'abillament litúrgic. En canvi, la veritable funció pràctica l'exercien els *facistergia* o *facistercula* –també anomenats *manutergia* o *sudariola*²²⁷, ja presents en els inventaris dels segles IX i X, que hom usava tant per eixugar-se la suor o els possibles efluis corporals com per protegir els vestits de la brutícia.

Segons tots els indicis, originàriament la *mappula* pertanyia a l'abillament papal; en posar-se-la, el pontífex donava el senyal per a l'inici de la cerimònia. Posteriorment es concedí juntament amb la dalmàtica als diaques de la ciutat romana. En un següent estadi, ja fos per decret o per costum, s'expandí entre els diaques de les diòcesis circumdants, per acabar fent-se un lloc en la totalitat del món occidental –entorn del segle IX el seu ús ja s'havia estès pràcticament arreu– i esdevenir insígnia del ministeri sots-diaconal –entre els segles XI i XII–.

Entre les interpretacions místiques, destaca la d'Amalar (II, 24), que veu en el *sudarium* la irradiació de pensaments pietosos: *Per sudarium intelligimus mundos affectus et pios labore*. Col·locat a la mà esquerra, representa la lluita contra les debilitats corporals i les ànsies que ofusquen l'esperit de les imperfectes criatures humanes. *In manu enim sinistra portatur, ut ostendatur in temporalis vita tedium nos pati superflui humoris, hoc est carnalis delectationis. Et iterum, sudarium ad hoc portamus, ut eo detergamus sudorem qui fit ex labore proprii corporis (...) Tedium in anima quasi sudor in corpore. Tedium animi aliquoties solet fieri ex conscientia peccatorum, aliquoties ex accidentibus, ut est omne flagellum quod patitur ab alieno corpore, aliquoties ex infirmitate proprii corporis; quae infirmitas aliquoties solet accidere ex peccatis. Quando tedium ex infirmitate peccatorum frontem conscientiae nostrae tegit, habeamus sudarium ex lino castigatum et mundum* (AMALARIUS METENSIS, II, 24). Tot plegat contraposat a la mà dreta, que simbolitza l'àmbit celestial. Altres liturgistes emfatitzen el caràcter penitenciar del maniple, que esperona el clergue a dur una vida devota de diligència i deler, per tal d'expiar els pecats quotidians: (...) *ad corroborandam patientiam et tergendum taedium sumamus; (...) mappella sive mantile (...) quod vulgo fanonem vocant, significans strenuitatem, quod ob hoc eorum tunc manibus tenetur, quando missae officium agitur, ut paratos ad ministerium mensae domini populus conspiciat* (HRABANUS MAURUS, I, 18). No manquen, a més, els testimonis que el presenten com a símbol de la justícia, de la innocència i de la merescuda recompensa celestial, cosa que enllaça amb la figura de Crist, que a través dels sofriments terrenals oferí a la humanitat la vida eterna. Tanmateix

²²⁷ Vegeu també els articles *facistergia* en el capítol dedicat al parament cultual: 249-251; i *manutergeum* en el capítol dedicat al parament cultual: 252-253.

documents més tardans relacionen el maniple amb les cordes amb què els jueus lligaren el Salvador.

Quant a la pervivència del present ètim en les llengües romàniques, detaquem les formes del català *maniple* i *manípul*: *Posas lestola sobre lo coyll (...) e apres lo maniple, axi mateix molt rich* (MUNTANER, *Cròn.*, 297).

En definitiva, tant *manipulo* com *fanone* designen una espècie de mocador litúrgic en forma de tira que els sots-diaques portaven plegat a la mà esquerra en el transcurs de les seves funcions culturals. Convé destacar que, mentre el mot *manipulum* és present en els nostres documents entre finals del segle IX i l'últim terç del segle XI, la forma *fanone* queda restringida al segle X. Ambdós apareixen a la meitat nord del territori.

FALDONO

El corpus altomedieval conservat a casa nostra ens ha llegat una sola mostra d'aquesta forma, en el fragment que transcrivim tot seguit:

(25) **904** Ordeig, *Dotalies* 28 (consagració de l'església de Sant Esteve, al Vallès): *Wadamirus presbiter concessit ministerium Sancti Stephani, dedit ibidem [...] una et alba una et casulla una linea et stola una et faldono uno et de terra prope ipsa ecclesia.*

El fet que s'esmenti *faldono* just després d'una *stola* fa pensar en la possibilitat que rere aquesta forma estranya s'hi amagui en realitat un *fanono*²²⁸, és a dir, a un maniple litúrgic.

PALLIUM

El corpus català altomedieval n'ha conservat les referències que citem a continuació, totes elles en documents –com era d'esperar, arran de la naturalesa de la peça– provinents de seus episcopals. Val a dir que tant la forma *palleum* com *pallium* hi són presents:

(1) **914** DipOsona 139 (el papa Joan X enviarà el pal·li a Àgius com a metropolità de Narbona): *Privilegium, pallium et usum pallii vestro metropolitano Agio, ut vestra petivit dilectio, misimus, quia nulli ecclesiae hoc, quod illi iuste competit, denegamus.*

²²⁸ Vegeu també l'article *manipulo* i *fanone* en el capítol dedicat a la indumentària eclesiàstica: 334-343.

(2) **971** DipOsona 1087 (concessió del pal·li a l'arquebisbe Ató d'Osona per part del papa Joan XIII): *Unde modo h[on]oris reverencia sublimiores inter ceteros iudicamur, palleum autem fraternitati tue ex more ad missarum sollemnia celebrando damus (...) Ista sunt pallei que si studiose servaveris quod foris accepisse ostenderis intus habes.*

(3) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 406 (lliurament del pal·li a l'arquebisbe Ató d'Osona): *Joannis XIII pontificis maximi litterae apostolicae, Ausonensi archiepiscopo Attoni pallii usum elargientis.*

(4) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 408 (notificació del papa Joan XIII del fet que l'arquebisbe Ató d'Osona ha rebut el pal·li pontifical): *ecclesie Auronensi univimus et ex duabus unamfecimus, in qua confratrem nostrum Hattonem archiepiscopum, dato pallio sicut olim Terragone fuit, ordinavimus.*

(5) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 409 (notificació del papa Joan XIII del fet que l'arquebisbe Ató d'Osona ha rebut el pal·li pontifical): *nostrae Apostolicae Sedis auctoritate univimus et in ea archiepiscopalem sedem constituimus, in qua archipresul Atto ordinatus, palleo a Romana sede accepto, episcopos quondam Terraconensi aecclesiae subiectos sibi nunc subditos habeat.*

(6) **1030** CEGirona 84 (el papa Joan XIX concedeix l'ús del pal·li en dotze festes de cada any al bisbe Pere Rotger i li dóna consells de comportament): *Respondisti XXXta captiuos te uelle et posse pro remedio anime nostre redimere et libertati dare semel duodecim in anno uicibus tibi pallei usum concederemus; zelo itaque Dei qui eos proprio sanguine redemit accensi petitioni tue condescendimus palleumque gestandum duodecim in anno uicibus tibi solummodo concessimus (...) Ecce fructum karissime inter multa alia ista sunt sacerdocii, ista sunt pallei, que si studiose seruaueris quod foris accepisse ostenderis intus habebis.*

(7) **1118** Oleguer 38 (institució d'Oleguer com a arquebisbe metropolità de Tarragona): *nostris Berengario Ausonensi episcopo a predecessore nostro sancte memorie Urbano papa pallium datum fuit (...) pallium ipsum tibi ex Apostolice Sedis liberalitate concedimus (...) In consecrationibus ecclesiarum, et episcoporum, seu ordinationibus clericorum, et anniversarii tui die, cuius nimirum pallii volumus, te per omnia genium vindicare.*

(8) **1126** Oleguer 73 (Concili de Roma): *Pallii vero usum, qui praedecessoribus tuis pro ipsius insulae praelatione a nostris antecessoribus est concessum, nos tam tibi quam tuis successoribus confirmamus his videlicet diebus qui suprascripti sunt.*

El *pallium* és una faixa o cinta ornamental d'uns tres dits d'amplada que, tot envoltant el coll com si es tractés d'un collaret, cau lleugerament sobre el pit, la nuca i els muscles. Confeccionat amb llana blanca, contrasta amb les quatre creus negres que decoren la seva superfície: una cosida sobre el pit, una altra sobre l'esquena i dues més als muscles; totes elles, excepte la de la part dreta, estan proveïdes de traus de seda negra, per tal de poder-hi fixar valuoses agulles. Es tracta d'un ornament especial, ja que se segueix un estricte protocol tant pel que fa al material utilitzat en la seva confecció com pel que fa a la forma de desar-lo. La llana prové de dos xais beneïts després de la celebració pontifical el dia de Santa Agnès a l'església de Sant'Agnese fuori le mura de Roma; un cop llesta, es desa dins d'una capsula de plata banyada en or. A més, a l'esmentat collaret s'hi afegeixen dues tires de característiques similars que pengen perpendiculars fins a mig tronc per la part anterior i posterior

respectivament, els extrems de les quals es rematen amb una peça de plom recoberta de seda negra. A dreta llei el *pallium* es considera una insígnia papal, per tant, només el pontífex té el dret de portar aquest ornament, que simbòlicament representa el càrrec pontifici i que en conseqüència acredita el seu representant com a suprem pastor de Crist i successor de Pere, a qui correspon el deure d'ocupar-se del ramat de creients que l'envolta i li mostra devoció, i de procurar que no s'esgarriï. No en va, apunta Lechner (1953: 126), el *pallium* es confeccionava amb llana de xai, que simbòlicament acreditava el seu posseïdor com a pastor que seguia els passos de Jesús, tot tenint cura del seu ramat. Ara bé, els arquebisbes o metropolitans, després d'haver-ne formalitzat la sol·licitud a la Seu Apostòlica, també reben el pal·li en qualitat de peça distintiva del seu elevat rang, element que els identifica com a representants del pontífex en les diverses províncies eclesiàstiques. Als bisbes, en canvi, se'ls concedeix només de manera excepcional. Es tracta, en definitiva, d'una joia concedida a individus particulars i alhora restringida als llocs on es vinculen les personalitats condecorades amb aquesta insígnia. Ajudat pel diaca i el sots-diaca, hom es posa el pal·li després de la casulla. Es considera un element sagrat estrictament vinculat a les cerimònies litúrgiques, tal com ho demostra el fet que ni tan sols el papa el vesteix en altres tipus d'actes. Els arquebisbes i els bisbes que gaudeixen de l'*usus pallii* només estan autoritzats a fer-ne gala en la celebració pontifical. D'altra banda, mentre que el papa el pot dur arreu, els metropolitans el poden portar només dins de la seva província i els bisbes a qui se'ls ha concedit el privilegi d'utilitzar-lo en tenen restringit l'ús a l'interior de la seva pròpia diòcesi. Així mateix, tret del papa, per poder-se engalanar amb aquest parament els eclesiàstics han de cenyir-se a determinades festivitats del calendari litúrgic o a celebracions de caràcter especial –com podrien ser la consagració d'un bisbe o la confirmació de monjos i monges– en què se'ls permet lluir-lo.

El mot *pallium* designava en llatí clàssic una espècie d'abric gros, ja fos quadrat o rectangular, utilitzat tant pels homes com per les dones. Es tractava d'una peça de llana procedent de Grècia, introduïda en la Roma imperial en un moment en què la toga nacional ja no gaudia del seu antic esplendor²²⁹. Per extensió, remetia a qualsevol tipus de vestit ample o de cobriment (CAGNAT, s. v. *pallium*), raó per la qual englobava peces diverses: *es dient zur Bezeichnung eines kleineren Schultertuches, eines Kopftuches, des Handtuches, der Bettdecke, eines Vorhanges; ja es war selbst Stoffname, gerade wie unser „Tuch“, das überhaupt in allen genannten Bedeutungen ein vorzügliches Gegenstück zu pallium darstellt* (BRAUN, 1964: 656). En llatí tardà adquirí encara més significats: des del vel de la monja o de la núvia fins a

²²⁹ Vegeu també els articles *pallium* en els capítols dedicats a la roba de llit: 94-98; *palleo i pallia* en el del parament cultural: 256-260; i *palleo i palleus* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 423-428.

la tela que cobria l'altar, passant per una tela de millor qualitat. Isidor (*Orig.*, XIX, 24) ens ofereix dues opcions per a la seva etimologia: *Dictum autem pallium a pellibus, quia prius super indumenta pellicia veteres utebantur, quasi pellea; sive a palla per derivationem*. Més aviat sembla que el terme *pallium* es relaciona amb el mot *palla*, que designa l'abric exterior de les dones romanes i que al seu torn està emparentat amb *pannus* i *πῆνος* –‘vestit’, ‘fil’–²³⁰.

En català ha romàs com a *pal·li* i en castellà com a *pallio*, ambdues formes provinents directament del terme llatí clàssic *pallium* –sense oblidar les variants medievals *palleum*, *palleus* i *pallia*, que sovint ocasionen confusions amb el mot *palla*–. A més, en català es documenten les variants antigues *palis* i *pàlit*, que ja han estat analitzades dins la secció de la roba de llit.

Ja a la primera meitat del segle VI el pal·li, concedit especialment a vicaris papals i a metropolitans, era sens dubte un parament ben assentat. Fins i tot alguns passatges del *Liber Pontificalis*, entre d'altres testimonis, asseguren que a principis del segle IV el papa l'otorgà a un bisbe, cosa que ha donat peu a especulacions sobre si la seva presència ja es podria confirmar en una època tan primerenca. No obstant això, no són notícies gens fidedignes ni tampoc van en consonància amb les representacions monumentals, que comencen a donar-ne mostres pels volts del segle VI. Beda el Venerable (I, 27) ens dóna testimoni del seu ús en aquests primers segles: *Respondit Gregorius: In Galliarum episcopis nullam tibi auctoritatem tribuimus; quia ab antiquis praedecessorum meorum temporibus pallium Arelatensis episcopus accepit, quem nos priuare auctoritate percepta minime debemus*. Tanmateix, tot i estar ben implantat, en aquella època el pal·li encara no s'havia expandit pertot Occident. Així mateix tampoc no es pot afirmar que els arquebisbes estessin obligats a sol·licitar-lo a la Seu Apostòlica ni que s'haguessin d'abstenir de les seves funcions metropolitanes fins que no l'haguessin rebut. Aquest costum apareix entre finals del segle VIII i començaments del IX, segons tots els indicis amb la finalitat d'estrènyer els vincles d'unió entre Roma i els seus representants a la diàspora. Al llarg del segle XI, arran dels desodres socials i la preocupant situació política –convé destacar, entre d'altres, les lluites aferrissades contra el poder creixent dels prínceps i les postures antipapals–, s'abolí temporalment l'entrega del pal·li a través d'un servei de missatger, de manera que els arquebisbes s'havien de presentar personalment a Roma si volien ésser obsequiats amb la prestigiosa insígnia. A més, a partir d'aquell moment entrà en vigor una mena de jurament de fidelitat en rebre el *pallium*, en substitució de la *professio fidei* que ja havia quedat obsoleta. D'altra banda, malgrat l'oposició que suscitava, s'imposà l'obligació d'abonar una taxa pecuniària a l'hora de recollir el parament litúrgic.

²³⁰ Vaniček, *Etymolog. Wörterbuch*, 332, citat per BRAUN (1964), p. 624.

Probablement el *pallium* s'incorporà a l'abillament eclesiàstic ja amb una funció litúrgica reconeguda. Ara bé, hom discutí durant segles en quines ocasions n'era lícit l'ús. En realitat, s'havia concebut com un ornament vinculat a la missa, però diverses butlles concediren aquí i allà el dret individual de lluir-lo també en festivitats assenyalades, fet que permet suposar que el mateix papa el portava també en ocasions alienes a la celebració de la missa. Aquest estira-i-arronsa entre les reserves de la Seu Apostòlica i les reiterades peticions i queixes de bisbes i arquebisbes que en reclamaven l'ús fora del culte culminà cap al segle XI, moment en què quedaren fixades les dates en què hom podia vestir el pal·li, un esquema que tret de variacions pràcticament insignificants ha perviscut fins als nostres dies.

S'ha especulat molt sobre la simbologia del pal·li. Tot sembla indicar que en territori occidental mai no pretengué ser altra cosa que una insígnia representativa del poder papal fora de Roma. Els vicaris papals, els metropolitans i els bisbes no adquirien, doncs, cap mena de privilegi o poder extraordinari pel sol fet d'haver estat obsequiats amb la joia papal. Es tractava més aviat d'una qüestió d'honor i prestigi, com ho demostra el fet que podien dur a terme perfectament les obligacions que el seu càrrec els exigia sense haver estat condecorats amb el *pallium*. L'estret lligam d'aquest parament amb la dignitat pontificia queda ben palès en la cerimònia de consagració del papa, on se li col·loca la insígnia que a partir d'aquell moment l'identificarà com a cap de l'Església romana. Ben diferent era el punt de vista del ritu grec, que entorn del segle V ja considerava l'*omophorion* –l'equivalent del *pallium* llatí– no només un distintiu dels arquebisbes, sinó també un símbol del càrrec pastoral adoptat pels bisbes, que com a successors del bon pastor eren els encarregats de redreçar les ovelles esgarriades. Cap al segle X, tanmateix, l'Església catòlica ja identificava el pal·li amb el poder pontifici, de manera que passà a ser requisit indispensable per als arquebisbes que volien exercir el seu càrrec amb plena potestat. Un segle més tard les butlles ja el consideren una insígnia arxiepiscopal. Vegem ara un exemple que testimonia la concessió del pal·li: *Caritati tuae (...) utendi pallei concessimus facultatem*²³¹.

Al llarg dels segles la forma del pal·li ha experimentat canvis significatius: d'una cinta llarga i força ampla que envoltava el pit, els muscles i la nuca, els extrems de la qual –decorats amb una creu negra o vermella i un serrell al capdavant– penjaven de l'espatlla esquerra –l'un cap al davant i l'altre cap al darrere–, en resultà un collaret estret del qual queien dues tires curtes i rígides, l'una per la part del davant i l'altra per la del darrere, tal com ja s'ha descrit en l'encapçalament d'aquest article, en el paràgraf corresponent a la descripció de la peça en l'època contemporània. Per resseguir la trajectòria d'aquest parament litúrgic

²³¹ Symmachi pap. epist., any 513, Epp., III, p. 40, citat per NIERMEYER, s. v. *pallium*.

hom ha de refiar-se de les representacions monumentals, ja que pràcticament no s'han conservat testimonis escrits que n'aportin dades substancials. A més, la tradició d'enterrar el pal·li juntament amb el cos dels eclesiàstics que l'havien posseït en vida fa que es puguin comptar amb els dits d'una mà les peces medievals que s'han conservat fins a l'actualitat, a través de les quals sabem que el pal·li acostumava a confeccionar-se amb llana, per bé que algunes peces més fines es feien amb lli o cotó.

El costum de fixar el *pallium* amb tres agulles –*acus* o *spinulae*– a la *planeta* s'originà al llarg del segle VIII. La introducció d'aquestes agulles tindria un paper determinant en l'evolució de la forma del parament, ja que només es podia arribar a l'estadi actual en què les dues tires ja no pengen del costat esquerre sinó sobre el centre del pit i l'esquena, si hom s'ajudava d'alguna mena de fixació. Els estadis intermedis que testimonien la forma d'una Y, afaïçonada fins a assemblar-se a una T ja en el tombant del mil·leni, s'aprecien en primer terme fora de Roma. Quan les agulles perden tota finalitat pràctica, romanen com a mer element ornamental. La forma moderna d'aquest parament, en fi, s'originà a cavall dels segles X i XI.

Pel que fa a l'onamentació, a l'inici constava només de dues creus generalment de seda, l'una a l'extrem del davant i l'altra al del darrere. A partir de la segona meitat del segle IX sembla que creix l'afany per cosir-n'hi més, cosa que palesa que tal onamentació no estava sotmesa a cap mena de normes preestablertes. Quant al color de les creus, tampoc no s'observa cap prescripció: tan aviat són negres com vermelles. Ja al segle XIII es documenta el costum de reforçar les puntes dels extrems del pal·li amb una peça de plom recoberta de seda negra.

Una vegada més hem de cedir la veu a Braun, que ressegueix l'origen del pal·li amb més credibilitat que no pas els seus antecessors, refutant-ne raonadament totes i cadascuna de les hipòtesis formulades anteriorment. Bàsicament descarta, juntament amb d'altres erudits, que es tractés d'una insígnia confeccionada a imitació de l'antiga toga concedida pel mateix Constantí o un dels seus successors al bisbe de Roma. Convé recordar que ja als segles IV, V i VI, tot i constituir la part superior de l'abillament consular, la toga era considerada més un distintiu ornamental que no pas un vestit en si mateix. A partir d'aquesta premissa, doncs, els partidaris d'aquesta hipòtesi opinen que la toga hauria evolucionat cap a una tira ampla, anomenada *lorum* (DU CANGE, s. v. *lorum*¹), presumpta predecessora del *pallium* litúrgic. Així mateix, Braun rebutja la idea omnipresent que el papa necessités el consentiment previ de l'emperador en fer entrega del pal·li a un dels seus representants i deixebles, ja que aquest parament provenia en darrer terme de l'autoritat de Sant Pere. Així doncs, sembla que d'un

temps ençà els estudiosos coincideixen a afirmar que el *pallium* té un origen eclesiàstic i no pas profà. Tanmateix no aconsegueixen posar-se d'acord sobre la naturalesa primigènia de l'esmentat parament ni tampoc sobre l'època en què veié la llum. Un primer grup intenta relacionar el *pallium* amb l'antic *ephod* jueu i el seu complement anomenat *λόγιον* o *rationale* –una ornamentació sobre el pit–, tot destacant-ne el paral·lelisme amb l'element decoratiu que el cap religiós jueu lluïa sobre els muscles. Un segon punt de vista el fa derivar d'un abric de Sant Pere que hauria simbolitzat la major jerarquia dins de l'Església, motiu pel qual hauria passat de papa a papa fins que se'n perdé el rastre. Una tercera perspectiva cerca l'origen del nostre parament en una espècie d'abric-pal·li sagrat que el pontífex hauria utilitzat des de temps antics i del qual no n'han perviscut testimonis. Una quarta i última hipòtesi arrenca igualment de l'abric-pal·li que acabem d'esmentar, però partint del fet que ja al segle IV, presa de la moda i alhora desplaçat per la incorporació de la *paenula* a la vestimenta eclesiàstica, hauria esdevingut una mena de banda plegada sobre el muscle, semblant al procés que seguiren la *toga* i la *palla* femenina. Vegem a continuació l'assenyada proposta de Braun, que parteix sempre de la idea que no és lícit estructurar complicades hipòtesis basades al seu torn en d'altres hipòtesis poc fonamentades i que no s'arribarien a confirmar mai. Amb l'ajut dels testimonis a l'abast, conclou que probablement no cal imaginar-se una evolució en la naturalesa del pal·li perquè ja des del principi es degué tractar d'un element distintiu del cap de l'Església, un parament semblant al que s'ha descrit al llarg d'aquest estudi. Aquest fet contradiu, per cert, el parer de Lechner, que es recolza en el material originari amb què es confeccionava el *pallium* –llana de xai– per afirmar que en un principi no s'hauria tractat d'un element sagrat. Per aquesta senzilla raó –és a dir, perquè el pal·li hauria mantingut sempre la seva naturalesa innata– no se n'haurien conservat notícies que ens n'aclareixin l'origen i en ressegueixin el procés evolutiu. El mateix Braun reconeix que no és fàcil esbrinar quina en devia haver estat la forma primigènia, ja que el mot *pallium*, tal com ja hem vist en comentar la seva etimologia, engloba una munió de conceptes. De ben segur que no es tractava pas d'una cinta, forma que adquirí gradualment al llarg del temps, sinó més aviat d'una tela plegada que envoltava el pit, els muscles i l'esquena. Aquesta hipòtesi entorn de la naturalesa original del pal·li casa a la perfecció amb la tradició romana, que deixa entreveure nombrosos exemples de peces que actuaven com a elements distintius: les *infulae*, les cintes que les sacerdotesses d'Isis portaven sobre la túnica, la mateixa toga del segle IV o els *pallia discolora* en serien una bona mostra. D'altra banda, no seria agosarat pensar que, en una època en què els vestits litúrgics encara no es distingien dels profans i un cop solventades les sangonoses persecucions de què els cristians havien estat víctimes, el cap de l'Església es

volgués distingir amb una insígnia, fent gala públicament del seu poder religiós, que s'havia instaurat com una força paral·lela als dictàmens de la política. No es descarta tampoc la influència del culte oriental, que hauria pogut ser determinant a l'hora d'introduir l'ús d'aquesta insígnia –anàloga a l'*omophorion* dels bisbes grecs– a la ciutat romana.

A partir del segle XII, els liturgistes s'aboquen a especular sobre la simbologia del *pallium*. Hom esperona els posseïdors del pal·li –que es convertí en símbol de la *plenitudo pontificalis officii*– a predicar el sofriment de Crist –representat amb les creus porpres–, tant de paraula com amb el propi exemple. D'altra banda, alguns assenyalen que el pal·li mostra la justa disciplina amb què l'arquebisbe ha de tractar els seus subordinats. Amalar (II, 23) deia *Quod habet duas lineas a summo usque ad deorsum, retro et ante, significat enim summae doctrinae decorem per disciplinam mandatorum Domini acceptabilem. Circulus circa collum disciplina est Domini circa sermonem praedicatoris, ut non sit alter sermo praedicationis et aliud opus*. Per la seva banda, Raban (I, 23) escriu: (...) *ut ipso indutus pontifex a tergo et pectore crucem habeat, suaque mente pie et digne de passione redemptoris cogitet ac populo, pro quo deum deprecatur, redemptionis suae signaculum demonstrat*. Val a dir, no obstant això, que el pal·li ha estat objecte de gran quantitat de minucioses interpretacions místiques que n'analitzen fins a l'últim detall la confecció, el teixit o el color. Heus-ne aquí uns quants exemples: l'anell sobre els muscles revela la por del Senyor; les creus porpres simbolitzen les virtuts dels cardenals tenyides per la sang de Crist; les tires que pengen de l'anell remetent a la càrrega que suposa el cos per a l'ànima –retenint-la en els dominis mundans– i de retruc a la vida activa i alhora dòcil que ha de dur el clergue; les tres agulles representen la compassió pel pròxim, l'esforç en la gestió del càrrec eclesiàstic i la por al judici imminent, tres qüestions que toquen l'ànima en la seva essència més profunda; el fet que a la banda dreta –l'àmbit celestial– no s'hi fixi cap agulla palesa que allà no existeixen les afliccions. Totes aquestes reflexions, no obstant això, no trobaren cabuda en els llibres litúrgics. Per acabar convé aclarir que mai no es pronuncià cap pregària en el moment de rebre el pal·li.

En definitiva, el mot *pallium* remet a una insígnia litúrgica en forma de tira –pròpia dels arquebisbes i d'alguns bisbes privilegiats– que acredita el seu posseïdor com a representant papal fora del territori romà. La present veu fou comuna a les fonts objecte d'estudi entre principis del segle X i el primer quart del segle XII. Si bé durant els segles X i XI els testimonis es restringeixen a les zones d'Osona i Girona, a inicis del segle XII també trobem el terme en documents vinculats a terres tarragonines.

PALLEOLO

Finalment ens fem ressò d'un passatge de la nostra documentació en què se citen *palleolos III ad subdiaconum*. És evident que hom no es refereix pas al pal·li arxiepiscopal, sinó que aquests *palleolos* –que deixen entreveure una relació formal amb la peça que ara mateix ens ocupa, ja que si més no comparteixen l'arrel lèxica– constitueixen algun element propi del sots-diacon que ens és totalment desconegut²³². De tota manera considerem que seria massa arriscat postular un equivalent del pal·li de dimensions reduïdes –d'aquí la forma diminutiva– com a element distintiu de la jerarquia esmentada. No obstant això, tampoc no sembla que s'hagin d'identificar amb cap tipus de cobriment per a l'altar, ja que en el context en què s'insereixen es parla tan sols de vestimenta litúrgica. Heus aquí el fragment mencionat:

(9) **979** Junyent, *Oliba* Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *capas palleas XIII, et linea I; casullas meliores V, et alias II veteres; palleas et lineas III; palleolos III ad subdiaconum. Dalmaticas III; subdiaconiles X.*

STOLA

El corpus altomedieval conservat en territori català en registra les formes *stola* i *stolla*:

(1) **857** Baraut, *ActUrgell* 5 (consagració de l'església de Sant Martí de Saldes): *Ego Danihel presbiter dono (...) planeta cum stola.*

(2) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias III (...) Nam et ego Atila dono (...) lectum meum et libros III et stola polimita.*

(3) **888** DipOsona 10 (consagració de l'església de Santa Maria del monestir de Ripoll, al comtat d'Osona): *tradimus nos comites praedicti (...) planetam et albam, stolam et manipulo.*

(4) **908** DipOsona 78 (testament d'Idalguer, bisbe onenenc): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum. principi (...) casullam [...]culi I, stolam cum auro, et manipulum, et cinculum, stolas siricas duas, manipulum I, alba I, palleos II.*

(5) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *Quorum per nomina vocabula illorum, id est: zonas V, una cum auro et gemis preciosis et alias quatuor cum auro; stolas III cum auro, una ex illis cum tintinnabulis; et manipulos VI cum auro, unum ex his cum tintinnabulis.*

²³² Vegeu també el subarticle *palleolo* en el capítol dedicat al parament cultual: 260.

(6) **922** Ordeig, *Dotalies* 117 (consagració de les esglésies parroquials de Sant Pere i Sant Feliu, a Besalú): *Et dono jamdictus Eldefredus, presbiter (...) planetas tres, duas siricas et una linea, cum stolas et manipulos et corporales, et sunt duos de metallo.*

(7) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *vestimentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina.*

(8) **932** Ordeig, *Dotalies* 50 (consagració de l'església de Sant Genís, a L'Ametlla): *Ego Hemmo, abbatissa, dono ibidem de ministerio ecclesiastico, id est, casulla I cum sirico facta et stola et phanone et amicto I et corporale uno.*

(9) **948** Ordeig, *Dotalies* 62 (consagració de les esglésies de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu, a Paradís): *ego Estfredus, presbiter, dono (...) casullas VII, stolas XXti, manipulos XXti, camisos VII, madrafo I, pallios II, facitergulos III, capitales IIII.*

(10) **949** DipPallars 160 (consagració i dotació de l'església de Sant Pere de Sestui, al comtat de Pallars): *Ideo ego Atto abba dono (...) ministerio ecclesiastico, id est, camiso uno, stola cum manipulo, planeda una.*

(11) **952** Baraut, *ActUrgell* 33 (consagració de les esglésies de Sant Feliu i Sant Martí de Ciutat): *et de vestimentis albas IIII^r, stolas cum auro II cum fanonibus, et sine auro II similiter, cum manipulos II, amigdo I cum auro, et alios duos sine auro, corporale cum auro, et casullas VI, et cappas II.*

(12) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *chamisos paratos II, casullas IIII grezeschas, amictus cum auro IIII, stolas cum schillis II cum phanones, et alias IIII cum auro et phanones, suscintas cum auro V, stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V (...) phanones III, suscintas obradas III, stolas III obradas cum fanones, et alia cum argento et suo phanone, corporales V, amictos II lineos.*

(13) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *chasullas VI griceschas, amictos cum auro IIII, stollas cum scillis II et cum fanones, et alias IIIlor cum auro et fanones, succintas cum auro V, et alias succintas III, stola III, argentea cum fanone I, capas grezeschas V, curcibaldos XIII (...) fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I.*

(14) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *dalmatiicas III, subdiaconiles X, alba I cum auuro et aliquo cum pallio [...], stolas cum auro V cum illorum manippulis, in una ex ipsis pendent scille XII et in manipulo eius similiter XII, alias stolas de palleo III cum illorum manipulis et alia stola optima quam donavit ibidem supradictus egregius presul domnus Miro de diaspide operata mirifice cum auro et gemmis, cum suo manipulo simili, et alias stolas operatas cum illorum manipulis V, amictos cum auro V, amictos cum palleo XII.*

(15) **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605 (testament de la difunta Quixiló): *Et debet mihi Borrelus ahuum avere, id est, reliquias et vestimento de ecclesia, id est, camiso I et planeta I et stola I et manipulo I et sucinta I.*

(16) **1008** Junyent, *Oliba Dip.* 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Amictum et stolam et manipulum et zona, omnia cum auro. Stola cum auro et lapidibus, et sunt alie stole cum auro IIII, cum manipulis suis. Alie stole de palleo cum manipulis suis sunt tres, et II cum broside, et cotidianas XII, cum manipulis suis.*

(17) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 8 (encíclica anunciadora de la mort de Seniofred, abat de Ripoll): *Hic namque dicebatur Singfredus, sacerdotali stola abbatisque dignitate venustus.*

(18) **1018-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 25 (sermó per a la festa de Sant Narcís de Girona): *Hodie stola, quam in sanguine agni sepe abluerat, indutus atque dignitate sacerdotii infulatus, et martyriali laurea coronatus.*

(19) **1040** Baraut, *CartAndorra* II 9 (consagració de l'església del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles): *Ornamenta altaris (...) pallios IIII, casullis II et capas VI, dalmatica I, camissas XIV cum suis amitis et sustins, stolas III, manipulos II, giramphanos II.*

(20) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ornamenta Sancti Sepulcri sunt bocherenos III et palios III et savanas II et vestimentos III integros et stolas III, la una de palii.*

(21) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sacristà): *casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea; stolas cotidianas VIII; manipols V; stolas quadragesimales VI cum suis manipulis (...) Vestimentum pontiphicis id est: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio.*

(22) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *Sacerdotale vestimentum casulla optima de cicletono et stola optima, et amictum, et camisum et manipulum et cinta; aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optimae II.*

(23) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et alio sacot cum pecias de palii apud alias pecas, et chamalegas et ligatures III cum pecas de palii, et stola I de palii cum calota I, et capela de fres.*

(24) **1197** Constans, *DipBanyoles* 195 (fundació de la canònica agustina de Santa Maria d'Olives): *ita quod in corpore [...] et cui plaucerit induatur stola geminae glorificationis.*

Val a dir que el fragment n° 21 també és present a Oliba 14, segona part, que transcriu *stolos*.

Efectivament els textos evidencien una dependència del maniple respecte de l'estola, ja que sovint es fa referència a *stolas cum manipulo*, així com també a *stolas cum fanonibus* – o *cum fanones*– i encara més explícitament a *stolas et suo phanone*. En una ocasió es registra també el sintagma *stolas cum suis zones*. Quant a la seva ornamentació, hom també la destaca sovint, de manera que trobem *stolas cum auro*, *stolas cum schillis* –també *stolas cum scillis*–, *stolas cum argento*, *stolas obradas*, *stolas pallias* o *de palleo*, *stolas cum auro et lapidibus*, *stolas cum broside*, *stolas cotidianas*, *stolas fresades* –també *stolas cum fres*–, *stolas de castanea*, *stolas lineas*, *stolas quadragesimales* i *stolas optimas*. Fins i tot s'esmenta una *stola cum parvo argento* i una meravellosa *stola optima de diaspide operata mirifice cum auro et gemmis, cum suo manipulo simili*.

L'estola i el maniple –peça estudiada més amunt– són cintes similars quant a la forma, la confecció, el teixit, el color i l'ornamentació –tres creus en el cos de la peça i serrells als

extrems-. L'única diferència rau en la llargada: el maniple ronda el metre, mentre que l'estola medeix uns dos metres i mig. L'estola és un element característic del diaca, del sacerdot i del bisbe. El primer la porta com si es tractés d'una mena de banda, que penjada del muscle esquerre recorre diagonalment el pit i l'esquena fins arribar al costat dret, on s'ajunten els extrems. Els altres dos la duen sobre la nuca –lleugerament decantada cap enrere–, de manera que els extrems cauen per damunt del pit fins als genolls. Tanmateix cal fer una petita puntualització: l'estola episcopal cau sempre en línia recta –independentment de si el bisbe vesteix l'alba o el sobrepellís-. En canvi, l'estola sacerdotal només penja d'aquesta manera si el capellà porta el *superpelliceum*; si se serveix de l'alba, els extrems de l'estola es creuen sobre el pit. En la cerimònia d'ordenació de diaques i capellans l'estola juga un paper destacat, ja que esdevé insígnia del càrrec al qual s'aspira –als sacerdots se'ls otorga com a símbol del dolç jou del Senyor–, cosa que al seu torn en restringeix notablement l'ús: a grans trets, només és lícit portar l'estola durant l'ofici diví, en l'administració dels sacraments, així com sempre que es tingui contacte directe o indirecte amb el Cos de Crist.

Els liturgistes medievals sovint anomenen l'estola *orarium*, mot derivat d'*os* –'boca', 'cara'-. Segons els testimonis profans, originàriament l'*orarium* consistia ara en un mocador per eixugar-se la suor, la saliva o les llàgrimes, adés en un mocador de cap o de coll. Fins ben bé el segle VI no trobem documentat aquest terme com a designació de la peça litúrgica que aquí tractem. Les raons que portaren a adoptar l'esmentada denominació radiquen segurament en la similitud de l'estola originària amb el mocador profà que acabem de descriure. Val a dir que el mot *stola* deriva directament de la paraula grega *στολή*, que en general significa 'vestit' de qualsevol mena; en particular designa també vestimentes de mudar. De fet, correspon a la forma llatina *vestis*, que a més incorpora el significat de 'funda', 'revestiment' o 'recobriments'. El llatí clàssic ja havia introduït el préstec grec *stola* per designar un vestit femení ample i llarg fins als peus, l'abillament característic que les matrones romanes respectables portaven sobre la *tunica intima* i que les cobria fins arran de peus (CAGNAT, s. v. *stola*). Més tard la llengua eclesiàstica, per la seva banda, transliterà de bell nou la paraula grega i la introduí una altra vegada en la llengua llatina, tot conservant-ne el significat originari. Ara bé, al llarg del temps, com ja hem vist, el mot *stola* assumí a més la càrrega semàntica de la peça litúrgica fins llavors coneguda amb el nom d'*orarium*. Aquest procés substitutiu es comença a observar pels volts del segle VIII sobretot al nord; entre els segles X i XI la designació *stola* ja havia esdevingut la usual fins i tot en territori italià, sempre més conservador i reticent als canvis. Convé subratllar que en aquella època els liturgistes conserven la veu *orarium* com una relíquia del passat, tot vinculant-la etimològicament amb

el verb *orare* –en un primer estadi en el sentit de ‘predicar’, més endavant en el de ‘pregar’–, funció que segons ells mateixos manifesten s’avenia a la perfecció amb les exigències del càrrec eclesiàstic dels qui vestien l’estola. Heus aquí el parer de Raban Maur (I, 19): *Hoc enim genere vestis solummodo eis personis uti est concessum, quibus praedicandi officium est delegatum. Bene etiam oratoribus Christi orarium habere convenit, quia, cum indumentum eorum officio proprio concinnat (...).*

Les primeres mencions d’aquest parament com a element litúrgic provenen de la Hispània del segle VI, on segons sembla els diaques acostumaven a portar l’*orarium* –una tira senzilla de color blanc o una espècie de mocador plegat en forma de cinta– sobre la túnica exterior a mode d’insígnia característica del seu rang, cosa que les autoritats eclesiàstiques reproven, tot exigint que els diaques vesteixin l’estola sota la túnica per tal de no distingir-se en excés dels sots-diaques. Pel caràcter d’aquesta petició es pot deduir que l’estola diaconal no posseïa ni una funció litúrgica ni una finalitat pràctica com l’hauria pogut tenir un mer *sudarium*, altrament no hauria estat possible amagar-la sota la túnica. Convé destacar, però, que aquesta prescripció serà revocada pel IV Concili de Toledo de l’any 633 que, per contra, esperonà els diaques a portar dos *oraria* –un a cada muscle– de colors i ornamentats amb or. Mentrestant l’estola sens dubte ja havia adquirit caràcter litúrgic. Anys més tard també apareix documentat l’*orarium* com a element característic de la figura del sacerdot i del bisbe. De fet, a Hispània ja era costum a inicis del segle VII entregar l’estola als diaques, sacerdots i bisbes durant la cerimònia d’ordenació, com a símbol específic del nou càrrec. Altres territoris occidentals aporten escasses notícies sobre l’existència del parament que ara mateix ens ocupa en època pre-carolíngia. A la Gàl·lia l’*orarium* diaconal, confeccionat amb teixit blanc i col·locat sobre l’alba, rebia efectivament el nom de *stola*. En canvi, l’estola sacerdotal i episcopal s’anomenava *pallium*. Pel que fa a Roma, les primeres referències a aquesta peça, que daten de mitjans del segle VIII, palesen el seu ús no només per part de les jerarquies majors, sinó també de les menors. Els minoristes –entre els quals també s’hi comptaven els sots-diaques– rebien l’estola en la cerimònia d’ordenació, juntament amb la *planeta*; als diaques se’ls concedia juntament amb la dalmàtica; i als sacerdots, amb la casulla. Tanmateix el costum de vestir tots els estaments eclesiàstics amb l’estola –incloent-hi el papa– constitueix una raresa dins l’Església occidental, fet que indica que l’ús d’aquest parament a la ciutat romana no s’havia pogut instaurar de cop i volta al mateix segle VIII –temps en què l’estola començà a estendre’s arreu–, sinó que responia a una tradició que ja devia venir de lluny. El fet que hom portés l’estola sota la *planeta* o la dalmàtica indica que aleshores ja havia perdut la funció pràctica que hauria pogut tenir en el seu origen. Més encara: en aquell

moment, entorn del segle IX, representava una mena de distintiu del clergat enfront del poble laic, així com també un element litúrgic que segons quan i com es vestia permetia distingir els ordes menors dels majors. Per aquest motiu a Roma l'estola formava part de l'abillament de tots els rangs eclesiàstics, per bé que encara no s'havia erigit com a insígnia de cap d'ells, contràriament al que succeïa entre els francs, a Hispània o a la Gàl·lia. A la ciutat romana, doncs, abans que el parament pogués adquirir el caràcter d'insígnia del ministeri diaconal i consolidar-se com a *iugum Domini* dels preveres –els bisbes, pel seu caràcter sacerdotal, s'inclouen dins d'aquesta jerarquia–, calgué esperar que caigués en desús per part dels acòlits i els sots-diaques. Es té constància que al tombant del mil·lenni ja s'havia operat el canvi. L'*orarium* fou principalment un parament utilitzat durant la missa, per bé que també se'l portava en l'administració dels sagraments, les benediccions o els sermons. Fins i tot es conserven documents que disposen que els sacerdots havien de vestir l'estola en tot moment, incloent-hi la seva vida quotidiana, cosa que els conscienciava de la dignitat del seu càrrec, tot prevenint possibles errors de conducta.

Malgrat que la casulla no era un element imprescindible, hom sovint la vestia en combinació amb l'*orarium*; en aquest cas, l'estola sempre es portava sota la *planeta*. Pels volts dels segles IX i X encara no s'havia establert definitivament el mode com l'estola s'integrava dins de l'abillament litúrgic. Així, en un principi el papa la vestia sota la *planeta* però sobre les dues dalmàtiques; en canvi, segons un costum més tardà se la posava després del *fano* papal però abans de la tunicel·la i la dalmàtica. En la mateixa línia, també apareixen contradiccions associades al mode com la portaven els bisbes: unes vegades sobre la túnica superior o entre la *dalmatica minor* i la *maior*, d'altres sota la dalmàtica o sota la tunicel·la. No obstant això, l'entrada en el segon mil·lenni unificà l'ordre amb què hom s'havia de posar els vestits pontificals: amit, alba, cíngol, estola, tunicel·la, dalmàtica, casulla i maniple. Per la seva banda, els diaques, tret de comptades excepcions arrelades en una tradició antiga, solien vestir l'*orarium* sota la dalmàtica. Els sots-diaques i els acòlits, en darrer lloc, l'acostumaven a portar sobre la túnica, segurament perquè fos més fàcil treure-se'l i posar-se'l durant la celebració, tal com dictava la norma.

Quant a la manera de portar l'estola, fins entorn del segle XII els diaques solien col·locar-se-la al coll, deixant penjar els extrems fins als genolls. Així doncs, aquestes directrius coincideixen amb el mode de vestir l'estola propi dels capellans actualment. Només la portaven sobre el muscle esquerre quan en lloc de la dalmàtica utilitzaven la *planeta*. Convé puntualitzar, però, que al sud d'Itàlia i a Hispània no s'experimentaren canvis en absolut, ja que des de bon començament els diaques portaren l'estola a mode de banda sobre

l'espatlla esquerra. Els capellans, al seu torn, si més no vers el segle XII, tampoc no lluien arreu l'estola creuada al pit com és costum als nostres dies, sinó que penjava recta a la manera dels bisbes.

A continuació resseguim de manera esquemàtica les característiques de l'estola al llarg dels segles. Tal com ja hem remarcat, l'*orarium* a la Hispània pre-carolíngia era una espècie de mocador plegat, en forma de cinta. Seguint estrictes prescripcions, l'estola diaconal havia de ser blanca i mancada de tota ornamentació, cosa que ressaltava la riquesa del parament sacerdotal i episcopal, amb decoracions daurades i de colors. Pel que fa a l'aspecte d'aquest vestit litúrgic en d'altres territoris, no se n'han conservat notícies. No obstant això, a partir del segle IX, tot i que els liturgistes no en donen gaires pistes –es limiten a afirmar que es tractava d'una cinta llarga fins quasi arran de terra–, hom ha pogut seguir-ne el rastre gràcies a les referències dels tresors i a la documentació monumental, així com també a les peces conservades. Es tractava, tal com ja s'ha apuntat, d'un parament llarg –com a mínim 2,5 m.–, però per contra força estret –uns 4 o 5 cm.–. A mesura que corren els segles, s'escurça i s'eixampla sensiblement. Solia confeccionar-se amb lli i llana, per bé que en el cas d'*oraria* festius o episcopals s'utilitzava també la seda. Tanmateix les estoques quotidianes es comencen a confeccionar també amb seda ja a partir del segle XII. Algunes de les estoques conservades, més que no pas a una mera cinta, s'assemblen als rivets teixits amb els quals s'ornamentaven alguns paraments litúrgics. Ja al segle IX es descriuen no només *oraria* decorats amb or, sinó també amb serrells, borles, campanetes o penjolls de plata banyada en or en forma de pera o de gla. En els segles posteriors no manquen els testimonis d'estokes brodades –no tan sols amb motius geomètrics i vegetals, sinó també amb escenes figuratives–, així com també ornades amb perles, pedres precioses o esmalt. Als segles XI i XII comencen a aparèixer estoques decorades amb creus, motiu que esdevindrà més habitual cap al final de l'Edat Mitjana. Probablement el fet que es popularitzessin les estoques amb una creu al mig tenia a veure amb el costum de besar el parament abans de posar-se'l. Així, la creu marcava el punt on el clergue l'havia de besar. El parament que ara mateix estudiem solia avenir-se tant en color com en teixit amb la casulla, juntament amb la qual s'utilitzava i de la qual es considerava un mer accessori. Aquest costum, ja incipient als segles XI i XII, s'acentuà amb la instauració del canon de colors, que tot i no seguir-se de manera rotunda influí decisivament en la confecció de l'abillament litúrgic. El maniple, al seu torn, es considerava un complement de l'estola, de la qual imitava el color i la confecció –no en va les recensions dels inventaris mencionen aquestes dues peces com un conjunt indestriable–. De fet, amb el pas del temps l'estola tendeix a adoptar progressivament la forma del maniple. D'aquí que s'afegís a la moda dels

extrems trapezoïdals, a partir dels quals es desenvolupà la forma de pala, ornamentada amb representacions figuratives, moda que a principis el segle XVI experimentà un clar retrocés, malgrat que els estralls del barroc i el rococó l'escurçaren ben bé fins als genolls i tornaren a modificar-ne els extrems fins a eixamplar-los de forma encara més exagerada.

Hom ha descartat que l'origen de l'*orarium* s'hagi de cercar entre els antics vestits culturals jueus. En contrapartida, han anat sorgint teories que intenten treure l'entrellat sobre la seva procedència primigènia. Alguns el fan derivar dels *clavi* daurats i purpuris que ornamentaven la túnica arrugada de les matrones romanes –anomenada *stola*–. Aquesta *fascia*, l'únic tros del vestit que hauria sobreviscut el pas del temps, hauria adoptat el nom d'*orarium* arran de la seva similitud amb l'antic *orarium* profà. En la mateixa línia, d'altres sostenen l'opinió que fou el rivet que engalanava la vora inferior de l'antic vestit de les matrones així com també d'un presumpte vestit sacerdotal el que hauria assumit la designació d'*orarium*. I encara un tercer grup creu que l'estola profana era un vestit obert per la part del davant, del qual n'hauria romàs la vora que rematava l'esmentada obertura, que més tard hauria pres la forma de l'*orarium* litúrgic. Una altra hipòtesi relaciona la paraula *orarium* amb el verb *orare* –‘pregar’–, tot proposant com a origen del parament un abric utilitzat per part de laics i clergues durant la pregària –potser semblant a l'*ephod* jueu, un mantell que cobria el cap i els muscles–. Cal assenyalar també la hipòtesi que contempla la possibilitat que l'estola litúrgica hagués estat originàriament o bé un mocador de coll que a l'hivern hauria protegit el clergue del fred i a l'estiu hauria impedit que la suor li fes malbé l'abillament, o bé una espècie de tovalló que els diaques haurien utilitzat en les seves funcions litúrgiques. No obstant això, Braun refuta de manera convincent les hipòtesis exposades i es decanta per la conjectura que l'*orarium* provingués dels ritus orientals, de manera que a imitació de l'*omophorion* episcopal s'hauria instaurat com a distintiu de diaques i sacerdots –d'aquí que ambdues jerarquies tinguessin una forma pròpia de portar-lo–. A aquesta premissa convé afegir-hi que, un cop l'*orarium* s'hagué estés pel territori occidental, hauria seguit camins diferents dins i fora de Roma. Segons aquest parer, fora de la ciutat romana hauria conservat la seva essència primigènia, ja que hauria estat des de bon principi un element distintiu de les altes jerarquies eclesiàstiques, mentre que a Roma hauria arrelat com una mena de mocador de caràcter sagrat, que distingia els clergues dels laics i que gaudia d'un paper destacat en la consagració. Es tractaria, doncs, d'una peça comparable a l'*ὠράριον* i a l'*ἐπιτραχήλιον* grecs, al *pallium* i a la *stola* gal·licans i a l'*orarium* hispà. L'única diferència entre el parament romà i el seu homòleg a la resta de territoris occidentals rauria en el fet que el primer no constituïa a l'inici

una insígnia per a cap dels rangs eclesiàstics. Aquest caràcter distintiu no l'adquirí fins més tard, arran de les influències forànies.

A més de simbolitzar el jou del Senyor –*Per stolam designatur onus leve ac suave* (AMALARIUS METENSIS, II, 20)–, a l'estola se li han otorgat diversos significats místics: des de la moderació de les paraules, la humilitat i la justícia fins a l'obediència, la puresa, la saviesa i la paciència. Així ho expressa Raban (I, 19): *Apte ergo orarium collum simul et pectus tegit sacerdotis, ut inde instruatur, quod quicquid ore proferat, tractatu summae rationis adtendat*. La vessant d'humilitat la trobem en el *Liber Quare* (245): *Quae usque ad genua quae curvantur tenere debet, ut nos mites et corde humiles esse insinuet*. El fet que l'estola s'enllaci amb el cingol s'ha interpretat com la necessitat de vincular les virtuts associades a l'estola amb l'esforç personal, per tal de ser capaç de vèncer la lluita contra l'arremolinada de temptacions que assalten l'individu a cada pas. En les pegàries hom la descriu com un virtuós ornament de l'esperit i en destaca el caràcter d'insígnia litúrgica – sense la qual el sacerdot no pot exercir el seu càrrec–, tot rememorant el sentit de la justícia, la gràcia i la immortalitat, així com també el de la felicitat i la joia. En la vessant típica, hom es fa ressò del caràcter submís amb què Crist encarà la mort, cosa que remet a l'obediència esmentada més amunt. L'estola s'associà també a les cordes amb què els esbirros lligaren el Fill de Déu fet home i a la creu que ell mateix arrossegà.

En fi, la continuïtat del mot estudiat queda ben palesa en la forma *estola*, conservada tant en català com en castellà: *Après pose's l'estola sobre lo coyll* (MUNTANER, *Cròn.*, 297).

Així doncs, el terme *stola* designa una insígnia sacerdotal en forma de cinta. La documentació altomedieval conservada a Catalunya testimonia la present veu des de mitjans del segle IX fins a finals del segle XII a la meitat nord del territori.

5. Les sabates

SANDALIAS

A continuació resseguim els contextos del corpus català altomedieval en què apareix el mot que ens interessa, que adopta les formes *sandalia* i *sandalias*. Per raons òbvies, apareixen gairebé sempre per parells:

(1) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) calicem stagneum cum patenam, turibulum argenteum I, aliud aereum, sandalia quattuor, urceoleum cum aquamanile, et manutergeum, candelabra stagnea II.*

(2) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *scrinios paria I ad vestimenta sacra salvandum; pectenemque eburneam I; tabulas eburneas II; caligas et sandalias paria III; amictos cum auro IIII; albas V, tres clicias et planas II.*

Aquest mot, d'ascendència llatina, no és altra cosa que el plural del terme *sandalium* – esporàdicament també documentat com a *sandalis*–, que deriva del grec *σανδάλιον*, diminutiu de *σάνδαλον*. Així s'anomenaven les *subtulares*, el calçat que originàriament tan sols utilitzaven el pontífex i els bisbes durant la celebració de la missa.

Els mateixos estudiosos i liturgistes d'època medieval ens n'ofereixen descripcions. Papias (s. v. *sandalia*) defineix les sandàlies com *Græce, alti subtulares caligæ calciamenta, quæ non habent desuper corium*, mentre que Alcuí (*Divin. offic.*: 1242) aprofundeix una mica més quan afirma que *sandalia dicuntur soleae. Est autem genus calceamenti, quo induuntur ministri Ecclesiae, subterius quidem solea muniens pedes a terra; superius uero, nil operimenti habens, patet: quo jussi sunt apostoli a Domino indui*. D'altres intenten establir-ne l'etimologia: *Sandalia pedibus imponuntur, quæ sic vocantur ab herba, vel sandalico colore quo depinguntur. Habent autem desubtus integram soleam, desuper vero corium fenestratum* (DURANDUS, *Ration.*, III, 8: 5). I encara un tercer grup hi cerca el rerefons simbòlic: *Consuetudinis est et rationis pertusa desuper esse sandalia, ut totus appareat pes, nec totus sit coopertus. Prædicator enim nec abscondere omnibus, nec omnibus Evangelica debet aperire Sacramenta* (HILDEBERTUS TURONENSIS ARCHIEPISCOPUS, *Epistulae*, III, XXXI: 192). Més endavant, tanmateix, l'ús d'aquest tipus de calçat es difongué entre tots els celebrants, si bé cada jerarquia portava el tipus de sandàlies que li pertocaven atenent al seu rang: *Unusquisque presbyter missam ordine Romano cum sandaliis celebret*²³³.

Pel que fa a la pervivència d'aquesta veu, el català antic testimonia, a més de la variant *sandàlia*, les formes *cindàlia* i *cendàlia*: *Calçes e çabates de bisbe appellades cindalies de sendat morat* (Doc. any 1356, RUBIÓ, II: 116). Quant a les llengües veïnes, el castellà *sandalia*, el portuguès *sandália*, el francès *sandale* i l'italià *sandalo* en corroboren la difusió arreu de la Romània.

En definitiva, el terme *sandalias* remet al calçat que tant el papa com els bisbes portaven durant la missa. Les fonts altomedievales de Catalunya el testimonien tan sols a

²³³ De presbyteris Missam celebrantibus, liber 5. Capitulum. cap. 371, citat per DU CANGE, s. v. *sandalia*¹.

principis del segle X, vinculat a les zones d'Osona i del Rosselló. Efectivament en ambdós casos es tracta de possessions episcopals.

6. Els guants

GUANTOS

Tal com ja s'ha apuntat més amunt, a l'Edat Mitjana els guants se solien vincular o bé a l'estament eclesiàstic o bé a l'equipament militar. En aquest capítol revisarem tan sols els fragments del corpus català altomedieval relacionats amb el primer grup²³⁴. El present mot adopta les formes *uvariantos*, *guantos* i *guants*:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *et manipulos VI cum auro, unum ex his cum tintinnabulis; casulas episcopales optimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas; anulum aureum unum cum gemis preciosis; et uvariantos paria I; camisas ad textum et missalem IIII, unam cum auro purpuream et alias palleas.*

(2) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *guantos parilio I, scrinio ivoorio I, chandelabros VI, scutellas de erame II, urcaeolus III.*

(3) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Capsa I eburnea de incenso. Guantos lineos cum fres II.*

(4) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Tovala cum fres cum angelo (?) serico ubi solet pendere. Guants cum fres.*

L'única descripció dels guants, normalment esmentats per parells, la trobem en els sintagmes *guantos lineos cum fres* i *guants cum fres*.

Així doncs el terme *guantos* en l'accepció que ens ocupa designa un cobriment per a les mans dels eclesiàstics. El nostre corpus el documenta tan sols en textos vinculats a les zones del Rosselló, Vic i Ripoll, des d'inicis del segle X fins al segon terç del segle XI.

²³⁴ Vegeu també l'article *gant* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 212-214.

INTRODUCCIÓ

Certament a la Catalunya altomedieval li tocà viure la transició d'un món encara feudal i humil a un altre de ben diferent on imperava la set d'opulència per part de les classes benestants –incloent-hi l'Església–. Així ho descriu Bonnassie (1981: 433): *El mateix gust immoderat pel luxe –més viu encara pel fet d'haver estat per molt de temps refrenat– envaeix veritablement tots els dominis de la vida material. El vestuari aristocràtic, que associa quasi sempre pells i sederies, s'enriqueix amb tota la gamma de teixits andalusos.*

Si bé antany el lli i la llana havien estat pràcticament els únics materials utilitzats en la manufactura de vestits, d'ençà de la fi de l'Imperi la seda s'introduí amb pas ferm i n'anà imposant en els mercats en detriment del lli. El nostre corpus ens dóna bona mostra de teixits de qualitats diverses –tant tradicionals com nouvinguts– emprats en la confecció de tot tipus de draps i vestimentes: des de les pells a les sedes, passant pel cotó, el lli o la llana. Convé assenyalar que mentre els colors foscos, les teles sense tenyir i els teixits ordinaris predominaven entre les classes menys afavorides, els nobles presumien tant de colors vius i lluents com de teixits fins i ricament engalanats –ja fos amb brodats, ja fos amb filigranes d'or o pedres precioses–. Val a dir que les peces documentades en els textos corresponen bàsicament a possessions de la noblesa i de l'estament eclesiàstic, de fet els únics que estaven en condicions de llegar quelcom de valor.

Cal no oblidar, en fi, el fet que sovint el nom del teixit, a més de referir-se al material com a tal, designava una peça concreta confeccionada amb el drap esmentat, sense que s'explicités de quin element es tractava. A continuació transcrivim alguns fragments extrets de la documentació catalana altomedieval que ens ajudaran a copsar l'abast de tot plegat:

(1) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sacristà): *Tovala cum fres cum angelo (?) serico ubi solet pendere. Guants cum fres. Cappas de palio óptimas XXIII; alia de tafalbala, alias III, lineas VIII. Casulas purpureas IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas IIII; casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea; stolas cotidianas VIII; manipols V; stolas quadragesimales VI cum suis manipulis; colobium; dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia ortoní, et unam de oved ornatam de purpura.*

(2) **1068** Sanahuja, Àger 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sanctum Micaelem de Mamacastro concedo de mea porcione de ciclato capis duas et una de oztori cum tela I de pallio. Ad Sancto Saturnino de Lordano, capa I de ciclato et alia de oued. Ad Sancta Maria de Artesa, una capa de oued. Ad Sancto Romano de Comezols, capa I de tiruez.*

(3) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Marie Rivipullentis mapas et tovaías bonas et callera I et padela et ollam et morter I cum sua mallu et conca et urceolum et mantel I de ciclato optimum; et ad s. Cucuphatem ozturi I rubro et ad cenobium s. Petri tiracium I, et ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

(4) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *Et dimisit ad Oliba Reimundi ipsas suas pelles meliores, et dimisit ad Guitardus Boecii ipsum suum superlectum, et dimisit ad Reimundus Udalarado ipsa sua gonella de ovedo, et sextario I frumenti, et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura, et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino, et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario, ad Petro presbiter s. Marie suum brissallo de tired. Iterum dimisit ad Oliba Reimundi bambed I de tired.*

Als exemples anteriors s'hi pot afegir, a més, el passatge ja citat en la introducció de l'apartat dedicat als draps laics, en què es consignen les possessions d'Arnau Mir.

Així doncs, entre els mots que testimonien teles precioses documentades a les fonts altomedievales conservades al nostre territori, trobem peces *purpureas* o *fresades*, així com fetes *de oztori*, *de pallio*, *de ciclato*, *de oued* o *de tired*. No hi manquen, tanmateix, els teixits tradicionals amb què s'elaboraven peces *lineas* o les tradicionals *pelles*.

De ben segur que el contacte amb la Hispània musulmana, així com la creixent activitat comercial amb l'Orient afavoriren l'adquisició d'aquestes peces forànies, que aviat s'estengueren arreu dels dominis europeus. Ara bé, amb el pas del temps la indústria tèxtil s'assentà també en diversos nuclis occidentals –ens referim, sobretot, al cas de la confecció de peces de seda, que fins llavors s'havien hagut d'importar–, fruit de la gran demanda existent. *Aun cuando es difícil precisar con exactitud hasta qué punto pudo contribuir esta industria y comercio a la universalización de costumbres y vestidos de la Europa medieval, sí estamos seguros de su gran contribución a ello por el gran parecido de los nombres de numerosos artículos en todas las lenguas europeas* (ALFAU DE SOLALINDE, 1969: 13).

1. Les fibres vegetals

ALCHOTONO I COTO

Pel que fa a la documentació catalana altomedieval, els tres passatges en què es parla del cotó com a matèria tèxtil evidencien la conservació de l'article aglutinat aràbic:

(1) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono, et facistergulos XXII, et pallios grezeschos IIII, et alios pallios XXVI, metraphos VI, et trapos polemites IIII.*

(2) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *curcibaldos XIII, dalmaticas V, planeda vermilia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono, facitergulos XXII, pallios grezeschos IIII.*

(3) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *et filie Vitali dimitto coopertor in die et una aumalasa et I velada aucotonia et matri sue mea pellicia de conile.*

Així doncs, les variants transmeses pel nostre corpus són *alchotono* i *aucotonia* –que potser caldria considerar com una forma més aviat adjectiva–, material amb què es confeccionaren uns *camisos* litúrgics i una *velada* respectivament.

D'altra banda, la documentació objecte d'estudi també registra una forma *coto* –ja romanitzada, ja que ha perdut l'article aràbic–, que acompanya el mot *tochada* –probablement una unitat de mesura–. O bé hem de prendre aquesta veu en funció adjectiva o bé hem de conjecturar que s'ha elidit la preposició *de* amb què s'hauria de construir el genitiu de matèria. Nosaltres ens mostrem més aviat partidaris de la segona opció:

(4) **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic* 685 (testament de Madeix, sagristà de la Seu de Vic): *Et ad Ichilane, sacer, coto I blanco et cotos II pro anima me (...) et ad Galigno levita et ad Ermemirum sacer tochada I coto.*

La veu *alchotonus* deriva directament de l'àrab hispànic *alquṭūn*, que al seu torn prové de l'àrab clàssic *quṭn* (*DRAE*, s. v. *algodón*). Contràriament al que per norma general succeirà en terres catalanes en èpoques no massa posteriors, el corpus català altomedieval registra el present mot encara amb l'article aglutinat característic de la llengua aràbica, fet que d'altra banda resultarà ben corrent en la resta de llengües peninsulars.

Entre les formes d'abast europeu destaquen *cotonum*, *cutonum*, *cottonum*, *cotunum* i *cotonus*. Fora de la península Ibèrica, doncs, les variants conservades en la documentació llatina medieval no acostumen a presentar rastre de l'article aràbic: *Mappa de cotone albo diasprato pulchre operato in utroque capite de serico diversorum colorum, que ponitur diebus dominicis ad aquam benedictam. Alia mappula de cotono operis Ciciliani, operata in capitibus de filo blavo rubeo et croceo*²³⁵. Dins dels límits peninsulars, en canvi, l'esmentat article es conserva gairebé sempre: *Quatro almadraques dos quaes ssom dous de ffroxel et huun d'algodon*²³⁶.

Alchotonus es refereix al cotó –conegut en llatí com a *gossipium* o *bambacium*–, una fibra vegetal obtinguda sobretot de la planta anomenada *Gossypium herbaceum* i que hom emprà recurrentment en la confecció de teixits.

Ja en l'àmbit vernacle convé emfatitzar que el català antic ens ha transmès tant *cotó* com *alcoton*: *Altres toualles de conuent listades de coto blau* (Doc. any 1373, MIRET: 556). D'altra banda, els termes castellans antics *coton*, *alcoton* i *algodón*; els portuguesos *cotão*, *alcoto* i *algodão*; i l'italià *cotone* palesen la vitalitat d'aquesta veu arreu de la Romània. Finalment cal assenyalar que els parlars peninsulars no foren pas els únics que adoptaren formes on encara s'hi reconeixia l'article aglutinat, sinó que els estadis més antics de la llengua francesa també en presenten vestigis, com ho proven els mots *aucoton*, *auqueton*, *aucton*, *acoton* i *aqueton*, que han devingut *coton* en francès modern.

Així doncs, les formes *alchotono* i *coto* designen el cotó com a material de confecció. Les fonts altomedievales conservades en terres catalanes testimonien el mot *alchotono* en dos documents de la segona meitat del segle X provinents de Vic, així com en un text de Tortosa datat a l'últim quart del segle XII. Pel que fa a la variant *coto*, apareix tan sols a inicis del segle XI, també en un document de Vic.

BOCHEREN

A continuació, presentem els passatges que ens ofereix el corpus altomedieval de Catalunya en què apareix el mot esmentat, que adopta les formes *bocherenos*, *bocherinum*, *boceri*, *bocheren* i *bocareio*:

²³⁵ Inventari de la catedral d'Amiens, any 1419, p. 311, citat per GAY, s. v. *coton*, *cottonnade*.

²³⁶ Any 1348, CDGH, p. 306, citat per DDGM, s. v. *algodõ*.

(1) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ornamenta Sancti Sepulcri sunt bocherenos III et palios III et savanas II et vestimentos III integros et stolas III, la una de palii.*

(2) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optimaee II [...] et cortinas optime II [...] et sirica superaltaria II, et bocherinum I et capcales maiores et minores V.*

(3) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et savana I zofia, et lencols III obtimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri, et canlzas unas de oxtori, et alchoba I obtima cum suos feltros, kapas II de beraga.*

(4) **1075** AComtalPerg III 886 (testament de Bernat Guifré): *Et precor te karissimum amicum domnum abbatem, antea quam traxeris meum corpus de Barchinona, aportes ipsum supralectum et bocheren qui est in ipso meo estogo et cooperias me. Et istum supralectum preco que sia ipsum palleum meliore.*

(5) **1081** LAntiq. III 17, citat per *GMLC*, s. v. *bocheren*: *dimisit namque Guilielmo Gulabert suo bambet cum suo brisallo de bocheren.*

(6) **1088** Miret, *ADocuments* 20, p. 13, citat per *GMLC*, s. v. *bocareio*: *et Abraam Caualer abet meas pignoras, unas pelles armelinas (...) et uno auzturino rubeo et uno de tired obtimo et uno bocareio.*

El *GMLC* (s. v. *bocheren*; s. v. *bocherinus*) distingeix entre *bocheren* i *bocherinus* –la tela anomenada *bocaram* i una peça de llenç d'aquest teixit, respectivament–. Nosaltres aglutinem ambdós mots dins del mateix article perquè en el fons es refereixen a la mateixa realitat.

Si l'exemple n° 4 fos fidedigne, contradiria aquesta hipòtesi, ja que la forma *bocheren* no faria referència al teixit en si sinó a una peça concreta –segurament un abrigo de llit– elaborada amb aquesta tela. Tanmateix, segons la nostra opinió, el sintagma *ipsum supralectum et bocheren* grinyola tant semànticament com sintàcticament –recordem que el verb *est* està en singular, cosa que no casa en absolut amb un subjecte doble–. Ara bé, si acceptem que *et* seria en realitat *de*, la distinció proposada pel *GMLC*, un cop observats els exemples, seria del tot encertada.

D'altra banda, hem inclòs en aquest article l'exemple n° 6 perquè ens fa l'efecte que el terme *bocareio* constitueix una simple variant –o bé un error d'escriptura– de l'ètim que aquí tractem. Malgrat tot, arran de la informació que ens ofereix el context en què s'insereix, ens decantem per considerar-lo una referència a la veu adjectiva derivada del substantiu analitzat, ja que descriu *auzturino* de la mateixa manera que ho fan les expressions *rubeo* i *de tired*. En aquest cas, doncs, divergim de la solució proposada pel *GMLC* (s. v. *bocareio*), que aventura la definició següent: *pieza de lienzo (de bocarán?)*. En definitiva, en els casos en què aquest terme actua com a material de confecció, el trobem en els sintagmes *lencio boceri* i *brisallo bocheren*.

També testimoniats en els textos d'abast europeu sota les formes de *uocaran*, *buckram*, *bocaramen*, *bocaramum*, *bacaranum*, *bucaranum*, *bucarannum*, *buccaranum*, *buchiranum* i *boquerannus*, l'etimologia d'aquest mot, que s'incorporà a les llengües romàniques en el període medieval, remet al topònim persa de *Buchāra* o *Buxara* (ALCOVER – MOLL, s. v. *bocaram*), l'actual Bukharà, una de les principals ciutats de l'Uzbekistan, ubicada a la regió homònima. A l'Edat Mitjana fou un dels focus manufacturers més rellevants i alhora exportador del teixit conegut amb aquest nom. Ens trobem, doncs, davant d'un cas de metonímia, en què un tipus de teixit adquireix la denominació de l'indret on es confecciona.

Es tracta d'una tela preciosa molt prima, sens dubte un dels draps de lli més preuats de l'època, importat a Europa des d'Àsia i Xipre i emprat en la confecció, entre d'altres, de còfies i roba interior de gran finura: *Etiam in ecclesia nolebat, [Dominicus] quod essent panni serici, sed essent indumenta de bucaranno, vel aliquo alio panno* (*Testimonia de Sancto Dominico confessore*, IV, SOLLERIO – PINIO – CUPERO – BOSCHIO, I: 636). De fet, adquirí tant de prestigi que fins i tot arraconà l'esplèndid lli que els antics utilitzaven per a la manufactura de vels i ornaments delicats, material que Plini anomena *linum byssinum*, només cultivat a la regió grega de l'Èlide (GAY, s. v. *bougrant*). Tanmateix ja en el segle XIV se n'inicià la producció en terres europees, cosa que repercutí negativament en la qualitat del producte, ja que d'un teixit preciós de lli transparent d'un color cru, pintat o estampat, degenerà en un drap de cotó, fi i lleuger però d'allò més corrent: *Palio di bucherame bambagino*²³⁷. Una tela de cotó que més adelante vino a ser un tejido tosco de cáñamo engomado, prensado y teñido en diversos colores (ALFAU, s. v. *bocarán*), apte tan sols per a cobertors i cortines de llit, tapissos o coixins. Ignorem, tanmateix, el motiu pel qual Alcover – Moll (s. v. *bocaram*) arriba justament a la conclusió contrària en definir-lo com una *tela gruixada procedent de Pèrsia*.

El català antic tampoc no fou aliè a aquest teixit, designat amb les variants de *bocaram*, *bocaran*, *bocarany* i *boqueram*: *Dalmátiques de bocaram* (Doc. any 1450, RULLÁN, II: 787); *Un pali ab son frontal de bocaran ab barres de vellut vermeyll* (Doc. any 1376, MIRET: 560). Quant a la resta de llengües neollatines, també en conserven vestigis significatius: en castellà antic *bucarán*, *bocaram*, *bocaran* i *bocarán*; en francès antic *bouquerant* i *bougrant*; en occità antic *bocaran*; i en italià *bucherame*. Convé ressaltar, en fi, que Marco Polo (LXVII, STUEBE: 112-113) ja en donava notícia: *La grant Erminia es una grant província et comiença en una noble çiuat, qui ha nombre Argegan, alla do se fazen los bellos bocarranis*. D'altra banda, segons Meyer-Lübke (s. v. *Buchāra*), l'àrab *barcan* o *barracan* *liegt lautlich zu fern*.

²³⁷ JOANNES VILLANEUS, lib. 10. cap. 168, citat per DU CANGE, s. v. *boquerannus*.

Desmenteix, doncs, el suggeriment de Coromines – Pascual (s. v. *barragán*), que en certa manera intentava enllaçar *barracanus* amb *bocaramum*²³⁸.

El present terme designa, doncs, un teixit de lli extraordinàriament delicat del qual se'n solien fer còfies i roba interior fina. Les fonts altomedievales de Catalunya el testimonien a la meitat nord del territori, si bé tan sols a la segona meitat del segle XI

CAMSIL

Tot seguit oferim els dos únics passatges del corpus altomedieval conservat a Catalunya en què apareix aquest mot, que en ambdós casos es refereix a un *capiciale* –de fet, es tracta de la mateixa peça, inventariada en dues dates diverses–:

(1) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Super altare unum capiciale de camsil ad altare sanctae Marie. Et alios capiciales VII, et alios cotidianos III, ad opus sancte Marie. Mapes IIII; tovalia cum fres, et alias VIII, et aliam veterem.*

(2) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Super altare cum cap[iciale] de camsil ad altare Sancte Marie; et alios capiciales VIII, et alios cotidianos III ad opus Sancte Marie. Tovala cum fres cum angelo (?) serico ubi solet pendere.*

La veu *camsil*, d'ascendència llatina, constitueix una variant del mot *camisilis*, també documentat en textos europeus medievals com a *camisile*, *camisilus*, *camsilis*, *camsilus*, *camsile*, *camsila*, *camsellus*, *campisilis*, *camisialis*, *camisalis*, *camisale*, *camisala* i *camisalus*. Totes aquestes formes, que no han deixat cap mena de rastre en les llengües neollatines, deriven del terme llatí *camisa*. Així doncs, *camisilis* designa la tela de lli o de cànem de la qual es confeccionen les camises o les albes litúrgiques: *Linthea ad manus tergendas vellosa 3 (...)* *De Gera camisiles 3 ad mappulas faciendas longitudinis ulnarum 13 (Gesta abbatum Fontanellensium, XVI, anys 823-833, PERTZ, II: 299).*

Pel que fa al nostre corpus, la veu *camsil* apareix tan sols pels volts de mitjan segle XI en documents vinculats al monestir de Ripoll.

²³⁸ Vegeu també l'article *berregano i berreganus* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció : 435-438.

CANABO

En primer lloc repassem les mostres conservades en la documentació catalana altomedieval, que testimonia les variants *kannabo*, *kanap*, *canamo*, *cannami*, *canem*, *canne*, *canabo*, *canabam*, *canabum*, *canaba*, *canabi* (abl.) i *canam*:

(1) **981** DCBarcelona 131 (venda feta per Saborel·la): *Et dono tibi (...) lito I escandule, et inter kannabo et lino telades II.*

(2) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et item concessit ad Odolva drapo I de lectulo et pellicio I et ipsa obra de kanap et lino qui ibi erat.*

(3) **1047** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 339 (testament d'Adaleda): *Et a Transgoncia femina camisa I et guaramballo I pellicia I cotidiana et oralos II cotidianos et guadenga I et porchastra I et aguila, camisa I et guaramballo I et pelliciono I et flado I de canamo.*

(4) **1117** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 110 (definició feta per Bernat Ebrinus): *Tascha autem hui[us] donationis debet esse panis et vini seu olei, lini atque cannami, que exierit ex alodiis.*

(5) **1125** Sangés, *DocGuissona* 114 (testament d'Ermessenda): *Et dimito ad Sancta Maria de Gissona ad ipsa tabula sive ad ipsa luminaria ecclesie per medietatem de decimum ex omnibus meis hominibus, qui sunt mei dominici in Sistero et in Cheralt de pane et vino et lana et lino et canem et carne et casas.*

(6) **1151** CPoblación 88 (carta de població als habitants de Vimbodí): *in tal conventum quod de ipsius expletis quem ibi Deus dederit de pane et vino, de canne et lino quod abeatís vos laboratores et progenie vestre octo partes, et ego donator et meis novenam partem.*

(7) **1153-1158** DipTortosa 35 (acord per al repartiment del delme i la primícia): *In ovibus sine fraude intelligimus lanam, denarios, caseos, de lino quoque et canabo quartam partem acciperemus.*

(8) **1183** LFeud. 400 (iuditium ab Arnallo de Darniciis, Gerundensi sacrista): *acceperunt nomine vicarie canabam et linum (...) Circa canabum et linum et causam placitorum sic respondentes, dixerunt quod nullo iure ea petere poterat (...) Item, quando post mortem Raimundi Guillelmi instituit Arnallum de Perella cum carta, expressit determinate quid sibi daret et in illis instrumentis nichil continetur de canaba et lino neque de placitis.*

(9) **1184** CPoblación 171 (carta de població als habitants de Vilosell): *quod habeatis eam francam et liberam et quod non donetis inde nobis vel alicui viventi nisi novenam et decimas et primitias panis et vini, lini et canabi ecclesie.*

(10) **1191** DipTortosa 456 (percepció del delme): *dono et concessione predicti episcopi et P.<onci> prioris et canonicorum eiusdem sedis, in teritorio Dertuse et Emposte, omnem decimacionem a termino mansi Geraldi de Silvaniaco et de puncta de cova de Carpaxo usque ad mare (...) omnium fructuum et etiam apum et ovium et lini et lane et canabi.*

(11) **sense data** Bach, *ACSolsona* 408 (relació de diverses donacions fetes a favor de Santa Maria de Solsona i de la seva canònica): *omnem nostrum decimum quod habemus in Regadel vel in suis terminis sive de pug Mager (...) id sunt, equas et vacas et oveles sive porcos sive gallinas et occas et anads sive lanam et canam et linum.*

Derivat del mot llatí *cannabis* –paral·lel del grec *κάνναβις*–, aquest terme, difós a la majoria de les llengües europees –tant les romàniques com les germàniques–, revela un origen preindoeuropeu (COROMINES, s. v. *cànem*). En llatí tardà adoptà la forma *cannabum*.

Pel que fa al seu significat, les veus *canabis*, *canebis*, *canibis*, *canobis*, *canbis*, *canapis*, *canavis*, *canaba*, *canabus*, *canabum* i *canabium*, d'una banda, designen tant el material de confecció anomenat cànem com una corda o un teixit confeccionat amb aquesta fibra vegetal; els termes *canabacius*, *canabasium* i *canabasius*, de l'altra, es refereixen específicament a la *tela cannabina*: *Constituimus (...) quod nullus qui canabacios crudos uel albos in Massilia uendendos attulerit possit uel audeat illos canabacios uendere nisi per centenaria nisi forsam eosdem canabacios uenderet ad minutum (...) addentes praeterea huic capitulo ut centenaria canabaciorum alborum nigrorum et brunorum intelligantur de centum cannis centenariorum* (*Statuta Massilie*, III, XIII, MERY – GUINDON, IV: 40-41).

Tal com s'ha pogut comprovar més amunt, en els esments del nostre corpus la majoria de les vegades es fa referència al cànem com a matèria primera, mentre que només en un parell d'ocasions es menciona el sintagma *obra de kanap*, és a dir, un conjunt de peces manufacturades amb aquest teixit. No pas pocs cops, a més, es parla del delme que hom havia de pagar al senyor feudal en forma de dècimes i primícies, cosa que succeeix també amb la llana i el lli.

La vitalitat d'aquest terme en les llengües vernacles es percep arreu de la Romània, on el català antic testimonia les formes *cànem*, *cànyem*, *cànim* i *cànyom*, el castellà *cáñamo*, el portuguès antic *cânamo*, l'occità antic *cànep*, el francès *chenevo* i l'italià *canapo*: *caminadora i blanca sa espardenya es del cànem més fi, com lo que fila* (VERDAGUER, *Canigó*, X, 155: 150).

Així doncs, la veu *canabo* designa el cànem. Malgrat que aquest terme apareix esporàdicament en la nostra documentació durant els segles X i XI, és al segle XII quan se arreu del territori, incloent-hi la vessant sud del Principat.

FUSTANI

Els testimonis que segueixen, que registren les variants *fustani* i *fustaneum*, els hem extret del corpus altomedieval conservat en terres catalanes:

(1) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1150 (testament del sagristà Guadall): *Ad Petro Raimundi uno trapo de litto et I brisallo de fustani*.

(2) **1125** CSCugat 879 (testament de Poncio Geraldo): *et mando ut fiat venduda ipsam medietate de ipso cavallo quod abeo cum Petrus Bernardi monetarii et abeat de ipso precio iam dicta domna mea pelles I et de chonils copertis de gualabru nigre et brisallo I de fustani.*

(3) **1153** Alturo, *Sta. Anna* 285 (testament de Ramona): *Concessit filie sue Raimunde omnia sua uestimenta exceptus I brisallum fustaneum quem dimisit filie sue Marie.*

(4) **1178** DipTortosa 298 (testament d'Huguzó Llombard): *et habeo unum azbercot et unas braoneras et una targa et una cofia et media peza de fustani et una centura de seda et duas canas e miga de panno linei tint in blau et unum superlectum bonum.*

(5) **1188** Sangés, *DocGuissona* 241 (testament de Guillem Ferré): *et ad Arnaldum de Tapioles ipsum meum brisal de fustani quod iam tenet in pignore per XVI denarios.*

Així doncs, l'única peça feta de fustany citada en els nostres textos és el *brisal*, tal com evidencien els sintagmes *brisallo de fustani*, *brisallum de fustaneum* i *brisal de fustani*.

D'etimologia controvertida, aquest terme s'introduí en el baix llatí sota les formes de *fustanium*, *fustanum* i *fustana*. Malgrat que, com reconeix Coromines, *el origen de este vocablo no se ha estudiado seriamente* (COROMINES – PASCUAL, s. v. *fustán*), s'han proposat dues fonts etimològiques ben diferents. L'una suggereix una provinença aràbiga, ja que vincula el nostre mot amb el topònim *Fusṭāṭ* –antic suburbi d'El Caire, indret on es creia que es fabricava aquesta tela–; mentre que l'altra aposta per un origen decididament europeu, tot afirmant que *fustaneum* –derivat de la veu *fustis*, que en terres catalanes i occitanes designava un pal o un bastó– fou una traducció monacal del llatí *xylinum* –‘cotó’–, ètim format sobre el grec *ξύλον* –‘fusta’ o ‘arbre’–. Així doncs, l'expressió *ξύλινα λίνα* equivaldria literalment al que en teutònic es coneixia amb el nom de *baumwolle* –‘cotó’– (NIERMEYER, s. v. *fustaneum*). Ambdues perspectives, a part d'estar fonamentades en hipòtesis que evidencien una manca de dades fidedignes, presenten bastants punts febles, de manera que resulten poc convincents. Els estudiosos han anat fluctuant d'una a l'altra sense aprofundir en la qüestió. Ara bé, tant Alfau com Coromines intenten afaïçonar les propostes anteriors, l'una des del punt de vista europeu i l'altre des de l'oriental. Alfau (s. v. *fustán*) es mostra partidària de prendre el mot *fustis* –que passà del gascó *fustel* al català i al castellà *fustet*– com a font etimològica de la veu que ens ocupa, tot relacionant-la amb *fustic* –*rhus cotinus*, el pigment amb què es tenyia el fustani–. Coromines, en canvi, escarba una mica més en l'origen àrab i suggereix dos possibles camins. No trobem gens forassenyat el primer d'ells, per més que el *LELMAL* (s. v. *fustanium*) el titlli de conceptualment inadequat, que vincula el fustani amb el mot *fussâṭ* o *fusṭâṭ*, una paraula d'origen grecollatí –el grec bizantí *φοσσάτον*, passà al llatí *fossatum*– ben coneguda pels cristians arran de les guerres de reconquesta, que designava una tenda de campanya feta de cotó –i etimològicament un campament–, d'on prové el topònim *Fusṭâṭ* suara esmentat. Així

doncs, no seria cap disbarat creure que quan els europeus iniciaren la manufactura del fustani el batejaren amb el nom d'un objecte que els era familiar i que s'elaborava amb aquest material (COROMINES – PASCUAL, s. v. *fustán*). Per contra, la segona alternativa no ens sembla massa viable, ja que emparenta l'ètim fustani amb *fusṭāṭī* –fet a Fusṭāṭ– (COROMINES, s. v. *fustani*), indret que com veurem a continuació no sembla pas que hagués estat un important centre productor d'aquest tipus de draps, malgrat les opinions discordants i del tot infundades d'alguns autors.

A l'Edat Mitjana el fustany era un teixit més aviat ordinari i pelut d'una cara, amb ordit de lli –a vegades també de cànem, cosa que resultava en un drap de qualitat inferior– i trama de fil gruixut de llana o de cotó, amb lligament de sarga o ras i perxat pel revés: *Super fluvio Vernabulæ habent fullones habitacula plura, quæ dicuntur candida, in quibus tam telae lini, quod illic nascitur abundanter, quam panni de bombice, qui fiunt ibi, et dicuntur fustania, candidantur (Laudes Papiae, XIII, MURATORI, Rerum Ital., XI: 22)*. Kiliaan (s. v. *Fusteyn*) el definia senzillament com *gossypium* o *xylum* –'cotó'–. S'emprava sobretot en la confecció de folres, matalassos, coixins i gipons, però també en l'elaboració de la vestimenta quotidiana dels individus humils d'ambdós sexes. De fet, per extensió, les peces de l'abillament manufacturat amb aquest tipus de tela rebien sovint el mateix nom: *Et accepimus in roboratione istius karte unum fustanium bonum*²³⁹.

Val a dir que el significat del terme ha anat evolucionant amb el pas del temps, de manera que entre els segles XVI i XVII passà a designar un drap de cotó gruixut i tofut, amb pèl en una de les seves cares. Actualment, en canvi, es coneix amb aquest nom un teixit semblant a la pana, fet de lli o de cotó. Sorpren la poca traça d'Aguiló (s. v. *fustany*), en formular la definició següent: *roba, drap en general. Roba de matalàs*.

Quant als principals focus productors de fustani, es concentraven a la Hispània cristiana –bàsicament a Catalunya– i al nord d'Itàlia. Molts erudits s'han mostrat convençuts que es tractava d'una manufactura oriental, potser per la bona acollida que aquest drap tingué entre els àrabs –que n'apreciaven la resistència i durabilitat–, però el cert és que la documentació de l'època n'evidencia l'exportació cap a terres africanes per part dels mercaders europeus.

El terme objecte d'estudi adoptà un gran nombre de variants en la documentació europea, ja fossin de gènere neutre, ja fossin masculines o femenines. Repassem-ne tot seguit les més habituals: *fustan*, *fustani*, *fustana*, *fustania*, *fustanum*, *fustanium*, *fustaneum*, *fustannitum*, *fustia*, *fustian*, *fustianum*, *fustanicus*, *fustanetum*, *fustenium*, *fustainum*,

²³⁹ CB 11.25, any 1136, citat per *LELMAL*, s. v. *fustanium*.

fustannum, fustanum i *fustanus*. No manquen tampoc els passatges en què el mot apareix en forma adjectiva, acompanyant veus del tipus *pannus* o *tela*: *fustanius pannus, fustaneus pannus* o *fustanea tela*.

Els estadis més antics de la llengua catalana, al seu torn, ens ofereixen les variants *fustani, fustany, fustanya* i *fustaina*: *Un briau de fustany blau* (Doc. any 1283, *Sta. Coloma Quer.*: 58). D'altra banda, la veu *fustani* s'estengué arreu del territori europeu, traspasant fins i tot els límits de la Romània. Així, constatem la seva presència en castellà antic, sota les formes de *fustal, fustán, fustany, fustanyo* i *fustaño*; en aragonès antic, com a *bustán*; en gallec, com a *fustán*; en portuguès antic, com a *fustam* i *fustã*; en portuguès modern, com a *fustão*; en occità, com a *fustani*; en francès antic, com a *fustagne*; en francès modern, com a *fustaine*; en italià, com a *fustagno*; i en anglès, com a *fustian*.

En definitiva, la documentació altomedieval conservada a Catalunya testimonia aquest mot, que designa una tela ordinària i peluda d'una cara, sobretot a partir del segle XII. Val a dir, però, que s'esmenta arreu del territori, incloent-hi la meitat sud del Principat.

LENTIO

A continuació repassem els fragments corresponents a la documentació altomedieval conservada a Catalunya, que cita les formes *linleo, lentios, lencs, lenicio, lentio, linteï, lencio, lenc, lenz* i *linleum*:

(1) **819** Ordeig, *Dotalies* 1 fals (consagració de l'església mare de Santa Maria de la Seu d'Urgell, a Vic): *Et de Benivure (...) solidos III de linleo et moltons II*.

(2) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *de vestimenta frisis cum vistitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII*.

(3) **913** Baraut, *ActUrgell* 26 (consagració de l'església de Santa Eugènia de Sallagossa): *per unumquemque annum VII sesters gros per capelaniam in sarzils et in lencs XII^{cim} alnes per I solido VII sesters de anona, fogaces V de oblies*.

(4) **971** DipOsona 1106 (inventari del parament de Sant Pere de Vic): *metrafus V, et drapos polemitos IIII, et mapa I, tuvalias II, et parilio I de [...] cabeciale, et lenicio I, tapitio I, veterem I, plumbacio I, fanones II, unum cum auro, stolas obradas VIII*.

(5) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *A Trasovario levita, capa mea et nutternalos et de linteio superpelicio I*.

(6) **1003 o 1005** Baraut, *DocUrgell* 288 (testament del bisbe Sal·la): *Et ipsum meum lectum brosetato cum ipsa gangab, pallia cum ipso plumaz ad sancta Maria et I lentio ad sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato.*

(7) **1023** Junyent, *Oliba* Dip. 14 (carta escrita per l'abat Gauzli): *Haec scilicet de pulvere carnis ossiumque illius, et ex linteo quo corpus eius involutum fuit, atque de mensura corporis eius, ex terra in qua iacuit ac sporta.*

(8) **1032** Junyent, *Oliba* Dip. 27 (sermó de les relíquies en la festa de la dedicació de la basílica del monestir de Ripoll): *Sunt quoque ibi porciunculae ipsius linteí, unde idem Dominus noster tersit suorum pedes discipulorum, quando nostrae particeps factus est humanitatis, exemplum mortalibus tradere voluit perfectae humilitatis.*

(9) **1042** CEGirona 104 (venda feta per Esteve i Audesind): *uendimus uobis suprascriptas terras (...) inpropter precium alnas XX de lencio.*

(10) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 28 (carta-sermó escrit pel monjo Garsies de Cuixà): *Insunt reliquae de linteo unde Deus et homo sua membra circumdedit et discipulorum suorum pedes humiliter abluens tersit.*

(11) **1044** Baraut, *ActUrgell* 55 (segona consagració de l'església de Sant Martí de Biure): *censum annualem persolvatur, idest modios VI de annona et XXXVI alnas de lencio et pernas IIII et chinal I de vi et focaces V.*

(12) **1051** Baraut, *DocUrgell* 645 (testament de Galí): *et ipsos sextarios VI qui mihi debet Isarno Helias donent pro lencio ut vestiant mihi.*

(13) **1054** Baraut, *DocUrgell* 28 (testament del sacerdot Arnau): *Et ad mater mea remaneant oves IIII° qui sunt in Estamariz et sollada I de lenc.*

(14) **1071** Sanahuja, *Áger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *savana I zofia, et lencols III optimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri, et canlzas unas de oxtori, et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga.*

(15) **1089** Baraut, *DocUrgell* 1057 (testament breu d'Arnau Ramon): *Et ipsum aloudum de Chava et de Leso, qui est in pignora per de X quarteres de blad et solidza I de lencio.*

(16) **1111** DipMontalegre 87 (donació feta per Guillem i la seva muller Bonadona): *per singulos annos donamus ad luminaria Sancti Martini quarter I de olei et ad presbiteros Sancti Stefani per missas defunctorum que ibi content quinque alnes de lenz optimo (...) Post obitum vero nostrum remanead ad progeniam nostri qui similiter teneant ad servicium Sancti Martini et donet supradicto oleo et linteo omnique tempore.*

(17) **1119** Baraut, *DocUrgell* 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, preposít de Santa Maria de la Seu): *Pignus quam habeo in Pug pro Petro Raimundi Terrose per VIII morabetinos dimitto Mironi fratri meo, et quando redimerit liberet hoc Sanctam Mariam per unam capam palií aut per linteum ad albas facere.*

El llenç, un material molt utilitzat a l'època medieval per a la confecció de tot tipus de draps i vestidures²⁴⁰, se cita sovint en la documentació conservada, tant dins com fora del nostre territori. En aquest article tan sols s'analitzen els contextos en què el mot objecte

²⁴⁰ Vegeu també l'article *lencio i lenciolo* en el capítol dedicat a la roba de llit: 71-75.

d'estudi designa un mer material a partir del qual hom confecciona peces concretes. Vegem-ne un parell d'exemples: *sauanas linulas et lenzos*²⁴¹; *chomazo de lenzo lineo*²⁴².

Quant al corpus objecte d'estudi, en la majoria de les ocasions es fa referència al llenç com a matèria primera, mesurat en *solladas* –també *solidzas*– o *alnas*. D'altres vegades se l'esmenta com a material de confecció d'una peça concreta: en l'exemple n° 6 es parla d'un *lentio ad sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato*, en el n° 12 de *pro lencio ut vestiant mihi* –en aquest cas, no s'especifica la peça o peces que en sortiran– i en el n° 17 de *linteum ad albas facere*. Per contra, el fragment n° 5 registra una vestidura ja manufacturada: *de linteo superpelicio*. En darrer lloc convé mencionar el fragment n° 14, en què s'explicita el tipus de llenç a què hom es refereix: *lencio I boceri*, és a dir, de *bocheren*.

Tant la documentació corresponent al català antic com la del gallec antic testimonien la forma *lenç*, com ho proven els passatges citats a continuació: *Los confreres sien tenguts cobrir et fer mortalla a aquell drap de lenç et de fer-li totes ses funeràries*²⁴³; *Dun gran pano de lenço fez log'o altar cobrir*²⁴⁴.

Així doncs, el terme *lentio* designa el llenç com a material de confecció. La documentació altomedieval de Catalunya testimonia aquesta veu –restringida a la meitat nord del territori– ininterrompudament des de principis del segle IX fins a inicis del segle XII.

LINO I LINEUS

Repassem tot seguit els nombrosos passatges de la documentació catalana altomedieval on s'esmenta la veu que ens interessa, citada tant sota la forma substantiva –*linum*– com en la seva variant adjectiva –*lineus* o *linius*–:

(1) **890** DipOsona 16 (consagració de l'església de Sant Pere del monestir de Ripoll, al comtat d'Osona): *Et tradimus ibi ego Daquinus cum fratres meos monachos libros (...) planetas lineas II et pallea una et albas II.*

(2) **904** Ordeig, *Dotalies* 28 (consagració de l'església de Sant Esteve, al Vallès): *Wadamirus presbiter concessit (...) alba una et casulla una linea et stola una et faldono uno.*

(3) **915 o 917** DipRosselló 191 (consagració de l'església de Santa Eulàlia d'Elna): *casullam unam cum alba linea.*

²⁴¹ Dp. 393, any 1112, Paço de Sousa, citat per LANGE, s. v. *lenzo*.

²⁴² Any 860, Cronologia, DEPA I, p. 299, citat per DDGM, s. v. *lenço*.

²⁴³ Doc. Arch., XL, 419, citat per AGUILÓ, s. v. *llenç*.

²⁴⁴ CSMPRIMEIRO, 327.37, citat per DDGM, s. v. *lenço*.

(4) **922** DipGirona 183 (consagració de les esglésies parroquials de Sant Pere i Sant Feliu, al pagus de Besalú): *Et dono iamdictus Eldefredus, presbiter (...) planetas tres, duas siricas et una linea, cum stolas et manipulos et corporales, et sunt duos de metallo.*

(5) **932** ACondal 102 (consagració de l'església de Sant Saturní de la Roca): *ego Emmo, misericordia Dei, abbatisa, dono (...) de ministerio ecclesiastico alba una, planeta una, linia cum sirico facta, stola et anone et amitto.*

(6) **957** Junyent-Ordeig, DipVic 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono, et facistergulos XXII (...) corporales V, amictos II lineos, et de challigas parilios III.*

(7) **979** Junyent, Oliba Dip. 3 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidisclé): *Operturium altaris palleum I; cortina ex serico I; cortinas ex lana III; palleos ex lino vestidos III (...) capas palleas XIII, et linea I; casullas meliores V, et alias II veteres; palleas et lineas III.*

(8) **981** Junyent-Ordeig, DipVic 481 (testament sacramental d'Ermetruit, vídua d'Iquilà): *<ad> domum Sancti Iuliani iussit dare plumatio I, et de suo lino quod abebat iussit facere alba una ad predicto Sancto Petro.*

(9) **981** DCBarcelona 131 (venda feta per Saborel·la): *Et dono tibi (...) lito I escandule, et inter kannabo et lino telades II.*

(10) **998** DCBarcelona 323 (testament del prevere Teodemund): *Et iterum concedo ad Cusca apud filiis suis ipsa mea opera, id est lana et lino et ipsos drapos, tam de lana quam de lino, totos ab integros.*

(11) **999** DipManresa 279 (miracle fet per Sant Benet evitant la destrucció del monestir de Sant Benet de Bages): *ignisque stipulae manipulis se lini, ac si immissis aquis, accidit.*

(12) **1000** Llorens, DocSolsona 23 (donació feta pel comte Ermengol I): *tam kastris quam mansibus, sive honoribus, vel averibus, sive pannos de seda et de lino, habeatis vos et successores vestri et ecclesiam Celsonensem franchum et liberum.*

(13) **1003 o 1005** Baraut, CartAndorra II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ipsa suo lecto in quo iacet ad Sancta Maria, id est taped, feltro, chot vulpino, vellata linia, chuxinos II.*

(14) **1008** Junyent, Oliba Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Sunt dossales IIII, et unum palleum vetustissimum cum croxena, et tapeti parvuli III, et sunt cortinas de lana novas IIII, et veteres III, et alia linea quadragesimalis, et alia de serico.*

(15) **1026** DipCardona 19 (testament del vescomte Bermon): *Et omne meum hauere quantumcumque inuenire poteritis in omnibus locis in auro et argento (...) laneis et lineis diuersis generis (...) persoluere faciatis omnes debitos meos.*

(16) **1028-1035** Ordeig, Dotalies 152 (consagració de l'església de la Seu de Sant Vicenç i Sant Valeri, a Roda): *Ego Arnulfus, episcopus, dono in ornamentis ecclesie (...) I dosele constantinatum et unum palleo cum auro factum et unum bancale palleum et II cortinas et II superaltares lineos optimos et I dalmatica sirica et I camiso de tirez.*

(17) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et ad Ermengars, cusina sua, berrega I vermel, in tale captione ut donet ad Odalva, femina, kamiso I, et item concessit ad Odolva drapo I de lectulo et pellicio I et ipsa obra de kanap et lino qui ibi erat.*

(18) **1035-1062** Ordeig, Dotalies 214 (dedicació i dotació de l'església de Sant Vicenç de Castellbisbal): *omnia indumenta sacerdotalia et pannos cericos atque lineos.*

(19) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Capas optimas XXX, et alias V veteres, et capas lineas VIII (...)* *Pueri habent camisos VI; camisos veteres VI, castaneos III; casullas lineas III, et alia nova alba (...)* *Tapids XIII; bancales III; feltres II; cortinas laneas V, et lineas III (...)* *Guantos lineos cum fres II.*

(20) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Cappas de palio optimas XXIII; alia de tafalbala, alias III, lineas VIII. Casulas purpureas III, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas III; casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea; stolas cotidianas VIII; manipols V; stolas quadragesimales VI cum suis manipulis (...)* *cortinas de serico II, lineas III, laneas V.*

(21) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Et omnibus indumentis laneis et lineis dividantur ad meas feminas de mea camara.*

(22) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos III, et tapids XI inter de kastella et alios, et bancals XXII de tapid, et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda.*

(23) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *Alios II cubos minores qui remansissent cum barrila et barrilios qui erant in domo sua cum II partes de suo lino et lana, totum remansisset ad supradicta Nevia nepota sua (...) et dimisit ad Alaidis nepota sua sextarios I ordeí, et alium de forment, et tercia parte qui remansisset de lana et lino.*

(24) **1084** CEGirona 154 (publicació jurada del testament de Galter, prevere de la Seu): *ad Adalbertum Petri uncias .II. auri optimi ut faceret clericum Petrum Martini, et Belixendi et filiis suis lanam et linum et canabum.*

(25) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *cobertores XII de lino, et cereum I, et brrosde I, et marfega I, et cobertores V de lana.*

(26) **1089** CSCugat 733 (testament de Barone Raimundus): *Dimito namque a s. Cipriano vestimenta sacerdotis: amictum, alba, stolam, manipulum, casulum de lino optimo.*

(27) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin optimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit (...) et unes tovaies, et flads III de lin, et parilios I anades, et estopa de lin I cova.*

(28) **1123** CSCugat 863 (testament de Majencia i el seu fill): *et ipsa mea opera, scilicet lanam et linum, sit vendita et faciant tovallias ad ecclesia s. Cucuphatis. Et meum linum quod habeo cum Bonifilio Geraldí, ipsam medietatem dimito ad filium meum et guadingiam unam.*

(29) **1161 o 1163** Alturo, *Sta. Anna* 366 (donació feta per Alfons I, rei d'Aragó i comte de Barcelona): *det singulis annis cuilibet dictorum canonicorum pro uestiario centum solidos et pro calciato viginti solidos et pro panno lini alios viginti solidos.*

(30) **1163** Constans, *DipBanyoles* 156 (testament d'Arnau Guillem): *Ermesendi pediseque mee flados lini II.*

(31) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *ospitali Dertuse unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et una marfega et I plumaz et I flaçata.*

(32) **1178** DipTortosa 298 (testament d'Huguzó Llobard): *et habeo unum azbercot et unas braoneras et una targa et una cofia et media peza de fustani et una cintura de seda et duas canas e miga de panno linei tint in blau et unum superlectum bonum.*

(33) **1184** CPoblació 171 (carta de població als habitans de Vilosell): *concedo vobis Petro Puyla (...) quod non donetis inde nobis vel alicui viventi nisi novenam et decimas et primitias panis et vini, lini et canabi ecclesie.*

(34) **1196** DipMontalegre 162 (testament de Sibil·la de Queralt): *itaque predictus sacrista (...) donet de illis .C. moabetinos altari Sancte Marie Rotunde ad emendos ibi pannos linos .X. moabetinos.*

(35) **1196** Sangés, *DocGuissona* 274 (testament d'Ermengarda Geralda): *Et relinquo ad filiolum meum Sanciam I^a capam et I^a gonelam et I^a punera de linos.*

Formalment coincident amb la veu llatina clàssica, el mot *linum* designa diverses espècies vegetals del gènere *Linum*, de les quals des de ben antic s'han extret fibres aptes per a la confecció de teixits. És ben sabut que els antics ja conreaven les plantes de lli per a l'elaboració de vestits i draps de tot tipus. Efectivament les teles resultants adopten la mateixa denominació. Així mateix, la presència de l'adjectiu *lineus* tampoc no passa desapercebuda: *Domitianus prima inruptione apud aedituum occultatus, sollertia liberti lineo amictu turbae sacrificarum immixtus ignoratusque, apud Cornelium Primum paternum clientem iuxta Velabrum delituit* (TAC., *H.*, III, 74); *Vestietur sacerdos tunica et feminalibus lineis tolletque cineres quos vorans ignis exusit et ponens iuxta altare spoliabitur prioribus vestimentis indutusque aliis efferet eos extra castra et in loco mundissimo usque ad favillam consumi faciet* (VULG., *Lev.*, 4).

Malgrat que en la documentació medieval d'abast europeu el mot *linum* designa sovint una corda o una xarxa, el corpus català altomedieval, que com hem vist també el testimonia a bastament, se cenyeix més aviat a l'accepció clàssica. Així doncs, hom utilitzava el lli per a la confecció de múltiples peces. Sense anar més lluny, el corpus analitzat testimonia *planetas lineas, casullas lineas* –també hi trobem un *casulum de lino obtimo*–, *albas lineas, chamisos linios* –també *camisas de lin optimas*–, *amictos lineos, palleos ex lino vestidos, capas lineas, drapos de lino* –o *trapos lineos*–, *pannos de lino* –també *pannos lineos* o *linnos*–, *velladas linias, cortinas lineas* –o *cortinas de ilino apud listas*, és a dir, cortines de lli amb franges ornamentals–, *superaltares lineos, obras de lino* –o sigui, peces de lli–, *guantos lineos, stolas lineas, indumenta linea* i *cobertores de lino* –també *coopertoria linea*–. A més, sovint es fa referència al *decimum lini*, a la *tascha lini* o a les *primitias lini* que hom havia d'entregar al senyor feudal. *Flados lini* i *punera de linos*, d'altra banda, es vinculaven a quantitats estipulades de l'esmentat material. En darrer lloc convé destacar l'expressió *estopa de lin*, la part basta del lli que roman en el rastell un cop hom ha pentinat aquesta fibra vegetal.

La pervivència del present terme en l'àmbit romànic la confirmen les variants del català antic *li*, *lli* i *lin*, el castellà *lino*, el portuguès *linho*, el francès *lin* i l'italià *lino*: *e puis donà-li la camisa, qui era de prim drap de lli* (LLULL, *Blanq.*, LII, NCl., I: 272).

En definitiva, els mots *lino* i *lineus* es refereixen al lli com a material de confecció. La documentació altomedieval conservada en terres catalanes els documenta des de finals del segle IX fins a finals del segle XII arreu del territori. Ara bé, no és fins al segle XII que es difonen a la meitat sud del Principat.

2. Les llanes

BORRACIO

En primer lloc fem un cop d'ull als passatges del corpus català altomedieval on apareix la veu esmentada, que pren les formes *borracio*, *borratio*, *boriacio*, *borras*, *borazs*, *borac* i *boraç*:

(1) **977** CSCugat 123 (testament d'Armenter): *dono ad sorori mea Trasilo, et guadenga I, et borracio I.*

(2) **987** ACondal 207 (concordia entre els germans Vives i Hucbert): *ego Ugbertus accepi in mea divisione (...) lurice I, borracio I.*

(3) **1011** Udina, *La successió testada* 89 (testament del prevere Guilara): *Et concessit ad fratri suo Baio (...) plumatiolo I et guadengho I, borratio I.*

(4) **1049** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 348 (testament d'Ermemir): *et ad pater meus (...) guadengo I et borracio I.*

(5) **1050** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 351 (publicació sacramental del testament de Fruiló): *Et a Ricardis neta sua concessit illi pellicia et boriacio I.*

(6) **1131** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 119 (testament de Ponç Guillem): *Et concedo filie mee maiori Ermengardi (...) I guadenga et II borrac.*

(7) **1132** CSCugat 918 (testament de Luciana): *Et dimito ad Paschalem et Lilo II fexas de alodio, quem emi de Raimundo Ronsel et guazingia I et borazs II.*

(8) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *Concedo Domino Deo et Sancta Maria de Apiera (...) I asino inselato cum bastos et borac et sela (...) Dimito ad Bonadona (...) borac I et gadenga I^a qui est ad operare.*

(9) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere bantidad de Arnal Pere (...) una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies.*

El mot *borracio*, derivat del llatí tardà *burra* o *borra* –‘borra’–, està emparentat amb el substantiu llatí medieval *borratium* –‘drap grosser’– i amb l’adjectiu *burraceus* –‘de borra’–. Aquest terme designa una tela de borra, un drap o una manta basta de llana o de cànem destinada a usos diversos: *Nicolaus filius quondam dom. Montecli spoliatus et derobatus in civitate Cremonæ (...) de decem et octo feldis faltri: item tantumdem boracium* (Carta, any 1306, MURATORI, *Antiquitates*, IV: 743).

Val a dir que totes les referències del corpus objecte d’estudi corresponen a draps o peces ja manufacturades.

Finalment els mots del català antic *borràs* –o *borraç*– i *borrassa*; els castellans *borra* i *borras*; els portuguesos *borra* i *borrás*; els francesos *bourre* i *bourras*; els italians *borra* i *borre*; i els aragonesos *borraz* i *borraza* evidencien la vitalitat d’aquesta arrel arreu de la Romània: *Dos borraços de pocha valor* (Doc. anys 1372-1410, *Castells catalans*: 23).

Així doncs, aquest mot designa un drap o una peça de borra, així com també de llana o de cànem bast. Les fonts catalanes altomedievales testimonien la veu *borracio* des de l’últim quart del segle X fins a mitjans del segle XII, sobretot a la zona central del territori.

LANA I LANEUS

Repassem tot seguit les copioses referències al mot que ens ocupa que la documentació catalana altomedieval ens ha transmès, tant en la seva forma substantiva com en l’adjectiva:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l’arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaça Baró): *et solarum parilia XL, et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V*.

(2) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l’abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, cortinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III, tapacios IIII et alium tapecium minorem, matrafos IIII, checovos III, facistergios meliores opertos cum serico V, gontfanones III ex palleo II*.

(3) **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 480 (testament d’Ingilrada, vídua de Borrell): *A Suniefredo tantum de lana unde gonna abeat*.

(4) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *Ad Emma, femina, ove I et londiza I et parilio I de pintenes lanares*.

(5) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Sunt dossales IIII, et unum palleum vetustissimum cum croxena, et tapeti parvuli III, et sunt cortinas de lana novas IIII, et veteres III, et alia linea quadragesimalis, et alia de serico.*

(6) **1012** DipCardona 11 (publicació jurada del testament de Sunyer): *Et ad Ermessinda trapada I de lana.*

(7) **1025** Baraut, *DocUrgell* 401 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Guisla): *Et alium meum avere quantum habeo et abere potuero in totos locos, panem et vinum, lanam et linum et bestias et drapos, vascula maiore vel minore (...) propter Deum et remedium anime mee.*

(8) **1032** AComtalPerg II 217 (testament sacramental de Gualter): *Et tonna I meliore et cubo I meliore et ipsa sua vestimenta, tam de lana quam de lino, exceptus ipsa capa I meliore, concessit pro anima sua. Et concessit ad con[iux] sua Savil (...) ipsos suos drapos, tam de lana quam de lino, et ipso suo lanovetio totum ab integre.*

(9) **1040** CEGirona 102 (testament d'Adelaida): *a Sicard nepta mea III lectos de drabs et coisinos II de camis II, de cota I optima et sauenas II (...) ad Ermomir gonella I de ipsa lana.*

(10) **1040** AComtalPerg II 288 (testament de Sanç): *Et iubeo vindere cubo I et cubello I, et parilio I de portadores et ipso drapo de lana et [exada I] (...) Et redant ad Amalricus ipsa sua lana (...) Concedo ad [Be]nefeta ipsos capitellos de lana.*

(11) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals IIII; feltres IIII.*

(12) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Et omnibus indumentis laneis et lineis dividantur ad meas feminas de mea camara.*

(13) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X (...) et almocelias V de pali, et alias III de castanea, et feltros VI inter banbeizals et de de lana.*

(14) **1095** Bach, *ACSolsona* 350 (acte de reconeixença de Sicarda i Silvà a la canònica de Santa Maria sobre els béns i llurs fruits deguts i no prestats): *dederunt mihi unum mulum et unam obtimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura.*

(15) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Dimitto etiam eidem ospitio (...) VI quotos et VIII guadingas obtimas et II alias et omnem meam lanam.*

(16) **1122** Oleguer 52 (consagració de l'església de Sant Salvador de Polinyà): *accipit decimas primitiam scilicet vigessimam primam partem communi fructuum tam de granis quam de olivis, pomis, sepiis, aliis, avellanis, granatis, cacers, liniis, lanis et de pecoribus et oblationibus panis et vini.*

(17) **1123** CSCugat 863 (testament de Majencia i el seu fill): *et ipsa mea opera, scilicet lanam et linum, sit vendita et faciant tovallias ad ecclesia s. Cucuphatis.*

(18) **1143** Sangés, *DocGuissona* 150 (lliurament en feu de l'església de Sant Guim de la Plana): *damus tibi Petro de Scales ad fevum ecclesiam Sancti Guilelmi cum omnibus rebus sibi pertinentibus et cum omni decimo de ipsa era et de ipsa domo de patre tuo Raimundo Berengario, scilicet, de toto suo dominico de blad et de vino et carne et lana et lino et de omnibus causis.*

(19) **1163** Constans, *DipBanyoles* 156 (testament d'Arnau Guillem): *Adalaidi Cabote sestarios. II de ordeo et sestario I frumenti, et totam lanam albam et oves VII (...) Et dimitto sorori mee de Cenglada totam lanam meam nigram.*

(20) **1184** DipAmer 41 (testament de Dolça, senyora d'Hostoles): *Marie Sancti Andeoli, brisal; omnibus familiaribus quibus debeo, tunicas, cabdels et lanam.*

(21) **1186** Papell, *DipSantesCreus* 277 (renúncia feta per Guillem de la Gornal i la seva germana Ermessenda): *propter quam diffinicionem et transactionem recepimus de bonis monasterii ·XL morabetinos et unum quintar lane et unum pullinum.*

(22) **1188** Papell, *DipSantesCreus* 312 (contracte d'explotació ramadera): *Oves etiam, que inde exient, remaneant ad predictum monasterium in hac tamen conventionem, scilicet, de arietibus et lanis que mihi retineo.*

(23) **1189** Sangés, *DocGuissona* 246 (donació de Bertran de Valfrania): *domino Deo [et ecclesie beate Marie Gi]ssone (...) totum meum decimum quod ego habeo et habere debeo in Grada (...) de pane et de vino, de carne et de lana, de lino.*

(24) **1191** DipTortosa 456 (percepció del delme): *domo et concessione predicti episcopi et P.<oncii> prioris et canonicorum eiusdem sedis, in tercitorio Dertuse et Emposte, omnem decimacionem a termino mansi Geraldii de Silvaniaco et de puncta de cova de Carpaxo usque ad mare (...) videlicet (...) lini et lane et canabi.*

Formalment coincident amb la veu llatina clàssica, el terme *lana* remet a la designació genèrica tant de la fibra tèxtil que s'extreu del pèl d'ovelles i moltons com de les teles confeccionades amb l'esmentat material: *Super prædictis pannis, lana Persa et rubea, et expensis præfatis (...) duximus ordinandum (...) in hunc modum, videlicet quod dicti decanus et capitulum pro pretio lanæ Persæ et panni rubei*²⁴⁵. Certament la llana ja era ben present entre els antics, tal com palesa el passatge següent: *Longum erat singula excipere. Itaque intravimus balneum, et sudore calfacti momento temporis ad frigidam eximus. Iam Trimalchio unguento perfusus tergebatur, non linteis, sed palliis ex lana mollissima factis* (PETR., XXVIII).

La documentació catalana altomedieval suara examinada posa de manifest la importància de la llana com a matèria primera per a la confecció de tot tipus de draps i vestimentes. No en va s'establí un sistema de *decimas et primitias lane ovium* que hom havia d'entregar regularment al senyor feudal, de forma semblant al que ja hem vist en parlar del cànem i el lli. Els textos ens mostren *cangaves lanias, cortinas ex lana* o *laneas, lana unde gonna abeat, drapos* o *trapos de lana, vestimenta de lana, gonella de lana, capitellos de lana, indumenta lanea, plumbacios de lana, feltros de lana*, així com *opera lanea* i fins i tot *unam optimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura* – documentada en el fragment n° 14–. Entre d'altres mesures, el nostre corpus registra un *quintar lane* i *cabdels de lanam*. Quant al color de la llana, s'especifica en un sol passatge, que recull tant *lanam albam* com *lanam nigram*.

²⁴⁵ Pactum, any 1257, a Lib. nig. 1. S. Vulfr. Abbavil. fol. 19. rº, citat per DU CANGE, s. v. *lanad*¹.

Les llengües romàniques adoptaren de bon grat el mot analitzat. Així, el català antic, testimonia les variants *lana* i *llana*, el castellà *lana*, el francès *laine*, l'italià *lana* i el portuguès *lã*: *Una flassada blanca ab listes de lana burella* (Doc. any 1380, *BRABL*, VI, 48: 470).

En definitiva els termes *lana* i *laneus* remetent a la llana com a material de confecció. El corpus objecte d'estudi documenta les presents veus des de mitjans del segle IX fins a finals del segle XII arreu del territori, si bé a la zona sud no hi apareixen fins ben entrat el segle XII.

OVED

Primer de tot vegem els passatges corresponents a la documentació altomedieval conservada a Catalunya en què s'esmenta el mot *ouete*, sota les variants d'*oved*, *ovedo* i *oued*:

(1) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofrè): *Et in altario Sancte Marie duo coopertorii festivales, unum cum serico, et alium oved nigro.*

(2) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a iam dicto Sancto Martino de Ur remaneat capa I de ovedo cum fresco.*

(3) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia ortonni, et unam de oved ornatam de purpura.*

(4) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sancto Saturnino de Lordano, capa I de ciclato et alia de oued. Ad Sancta Maria de Artesa, una capa de oued. Ad Sancto Romano de Comezols, capa I de tiruez.*

(5) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Cucufati, vestimento uno de oved blavo. Ad Sancto Michaeli Coxiano, vestimento uno optimo de cidato vermilio (...). Ad Sanctum Salvatorem de Breda, una capa de oved.*

(6) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et parilios II de pels veras, et alios III parilios de matrinatas copertas de oved, et pellicia I armelina (...) et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz (...) et vestiment I de oved.*

(7) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved.*

(8) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et dimisit ad Reimundus Udalaro ipsa sua gonella de ovedo (...) et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura.*

Aquest ètim, de la pervivència vernacla del qual no tenim constància, prové del mot neoàrab *'ubaydí*, vinculat a l'antropònim *'Ubaydullāh Almahdī*, fundador de l'estat fatimí

nordafricà i creador dels tallers tèxtils de Qal‘at Banī Hammāt –a l’actual Algèria–, on es manufacturava el teixit objecte d’estudi. Steiger havia aventurat que aquest mot podia derivar del gentilici corresponent a una ciutat síria anomenada ‘Ubaydiyyah, però Corriente (2003, s. v. *bata*) li rebut la proposta enraonadament.

Es tractava d’un texit de llana tan fi que de vegades podia arribar a substituir els draps de seda o de lli, com ho prova el fet que s’utilitzava en la confecció de robes règies i vestimenta religiosa, així com també de capes, casulles i ornamentació domèstica. Si bé la seva producció s’inicià en terres africanes, *bien pudo ser imitado en los talleres de Almería, como se hacía con los tejidos orientales más famosos* (CORRIENTE, 2003, s. v. *bata*).

Al costat de la variant *ouete*, en l’esfera europea observem les formes *ovete*, *ouede*, *oueide*, *oveth* i *obet*.

Convé subratllar que el present terme no sempre actua com un adjectiu, al costat de substantius del tipus *pannus* –tal com assegura el *LELMAL* (s. v. *ouete*), que ho exemplifica amb fragments com el que segueix: *Unam pellem alfanec mullerili nouam, in panno ouede cardeno, apreciata in CCCC^{os} solidos; pelle gingaue, in panno ouede, apreciata in CC^{os} solidos*²⁴⁶–, sinó que sovint també adopta una funció substantiva, tal com hem tingut ocasió de comprovar en el nostre corpus –en què la majoria dels contextos registren, de fet, la forma substantiva–.

Els testimonis catalans esmentats, doncs, contenen tant referències substantives com adjectives. Tal com s’ha pogut observar, a partir d’aquest material hom confeccionava teles i peces precioses, tant laiques com religioses, a l’abast de ben pocs. El nostre corpus consigna *duo coopertorii festiuales, unum cum serico, et alium oved nigro* –l’únic exemple en què s’aprecia la variant adjectiva–, una *capa de ovedo cum fresco*, una *dalmatica de oved ornata de purpura*, una *capa de oued*, un *vestimento de oved blavo*, unes *pels martrinas copertas de oved*, una *tela de oved vermel*, una altra *de oved verd* i encara una tercera *de oved blavo*, uns *brisals de oved* i una *gonella de oved*.

En definitiva el terme *oved* designa una tela de llana extraordinàriament fina amb la qual es confeccionaven tota mena de peces precioses. Les fonts altomedievals conservades a Catalunya el testimonien tan sols al llarg del segle XI, en textos provinents de la meitat nord del territori.

²⁴⁶ SH 451.5,6, any 1037, citat per *LELMAL*, s. v. *ouete*.

PRESSETO

El corpus català altomedieval testimonia les formes *presseto*, *preset*, *present*, *pressent*, *preseth*, *presset* i *presseti*:

(1) **1095** Bach, *ACSolsona* 350 (acte de reconeixença de Sicarda i Silvà a la canònica de Santa Maria sobre els béns i llurs fruits deguts i no prestats): *dederunt mihi unum mulum et unam optimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura*.

(2) **1096** Baraut, *DocUrgell* 1142 (publicació sacramental del testament de Guillem): *Et ad Olivam scriptorem dimisit kinales .XII. de vino primo et sua gonela de preset (...) et ad Petrum Raimundum suam capam de preset concessit, et alteram capam de isambrii P. Seniofredi dare mandavit*.

(3) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1150 (testament del sagristà Guadall): *Et ad scriptore Oliva mea capa de present per istum testamentum quod scribit cum filio suo Raimundo. Ad Petro Raimundi uno trapo de litto et .I. brisallo de fustani*.

(4) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (testament del levita Esteve): *Et relinquo ad Sendred fidelissimo amico meo ipsa mea capa de pressent cum ipso meo inselament, cum I gadinga et I letiga et I plomaz*.

(5) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1192 (publicació sacramental del testament de Ramir): *Et ipsa sua chapa de preseth relinquit ad Sancti Iohanis, mandavit ut venundetis illa per I chasulla de seda*.

(6) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Unum pallium de pisset vermei cum penna de cuniculis et I bridal et I camisia de ranzam dimitto ut vendantur et dentur pro missis cantandis*.

(7) **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimitto etiam iam dicte uxoris mee unum mantellum vairum coopertorium de presseto rubeo, quem habet Raimundus de Medala*.

(8) **1177** DipPoblet 594 (testament de Berenguer de Cardona): *Berengario Estruz XXX^a III morabetinos et CC^{ti}XV solidos de Margulesis, et ipse debet dare quinque cannas et quartam presseti vermel de Montepesulano et duas pennas vairas*.

Ja en llatí vulgar es documenta l'adjectiu *persus* –‘color fosc’, ‘blau marí’–, d’origen incert, que en el període medieval adoptà les formes *pers* i *pres*, precedents de variants diminutives del tipus *preset*, *presset* i *perset*, ja d’aparença romànica i que penetraren a la península Ibèrica de la mà del francès *pers*.

El *presset* era un teixit de llana generalment considerat una tela preciosa: *Pers or perse, a cloth of excellent quality of a rich blue color, manufactured in Provence, which became famous for its production. Much used by nobility for their garments*²⁴⁷. Malgrat tot, no manquen els exemples que corroboren l’existència de peces de qualitat inferior: tot dependrà de la posició social de l’individu que vesteix una determinada peça o posseeix un drap o un ornament concret. Descartem del tot, doncs, les especulacions entorn de la possibilitat que es

²⁴⁷ Norris, t. II, p. 124, citat per ALFAU, s. v. *pres*.

tractés d'un drap de seda persa –segurament motivades per la seva pròpia designació– o d'una *tela pintada originaria de las Indias Orientales, que solía ser de color vermellón o azul oscuro* (DÁVILO CORONA, R. M. – DURAN PUJOL, M. – GARCÍA FERNÁNDEZ, M, s. v. *presset*).

Tal com hem pogut observar més amunt, les peces elaborades amb aquest material registrades en els textos del nostre corpus devien ser valiosíssimes: *unam optimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura*, una *gonela de preset*, una *capa de preset*, *unum pallium de pisset vermei cum penna de cuniculis* i un *mantellum vairum coopertorium de presseto rubeo*.

Si bé en el seu origen devia tractar-se d'un drap de color blau fosc –*Perso e colore de la persa, donde prende il nome, cio e azzuro scuro et non aperto*²⁴⁸–, aviat s'experimentà amb l'addició de pigments diversos, cosa que donà com a resultat teixit de *presset* de diferents tonalitats, seguint els preceptes de la moda de cada moment. Efectivament el *pres*²⁴⁹ apareix en una relació de teixits flamencs que tenien el blau com a tonalitat essencial, als quals se'ls podien afegir matisos vermellosos: *Ensuite, des 'draps cleir bloi' ou 'encre pers', 'mellés de graine', devaient être l'un et l'autre des produits dans lesquels la couleur fondamentale du bleu, plus ou moins claire ou foncée, se melangeait avec du rouge, dans proportions qu'on ne saurait d'ailleurs déterminer* (ESPINAS, II: 155). Així doncs, *de même, la couleur azurée était taint in waide. Les pers également, qui tiraient sur le bleu par principe, plus spécialement, 'clers' ou 'bruns', estoient tous tains de waide sans autre chose* (ESPINAS, II: 149). Convé assenyalar, en efecte, que de vegades cal interpretar el mot que ens ocupa literalment en la seva accepció de color blau fosc, tal com es desprèn del passatge següent, en què *pers* equival, de fet, a *persinus pannus*: *Ceux dudit mestier qui feront pers, brunettes, verdz et manbres marchands, soient urdiz en xvi. filz, qui soient à trois piedz sur le moins*²⁵⁰.

Hem de recordar, un cop més, que els vermells o granes havien gaudit sempre d'una posició privilegiada, de manera que no ens ha d'estranyar gens topar-nos amb gran quantitat de teles d'aquesta espècie de les quals hom destaca els tons rogencs: *Constituimus vobis in dotem et nomine dotis octo millia solidorum Turonensium nigrorum, et ipsam [Ceseliam] indutam de mantello de preceto virnilio, cum pellibus de vayrs et tunica ejusdem panni* (Rigaud-de Vaudreuil, any 1290, VI). Tanmateix no creiem lícit establir una definició del tipus *espècie de grana* (AGUILÓ, s. v. *precet*), ja que peca de tangencial, emfatitzant tan sols aquelles peces tenyides de vermell.

²⁴⁸ Acarisius, citat per DU CANGE, s. v. *persus*.

²⁴⁹ Vegeu també l'article *parsego* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció : 446-447.

²⁵⁰ Statuta pro villa de Commercy MS., pàg. 18, citat per DU CANGE, s. v. *persus*.

Les variants testimoniades per les fonts medievals d'abast europeu inclouen, entre d'altres, *persicum*, *persetum*, *persatum*, *persium*, *perseum*, *persum*, *persus*, *percetus*, *persicus*, *perseus* i *perset*.

Malgrat que entorn del segle XIV en començà a decaure l'ús, la documentació catalana antiga encara se'n fa ressò, tal com palesen els termes *presset*, *perset* –afectat de metàtesi–, *presset*, *precet* i *preset*: *Que negú gos vestir de nou drap de duay o preçet vermell sots pena de perdre les vestidures e les folradures que meses hi haurá*²⁵¹. Així mateix, els estadis més antics d'algunes de les llengües romàniques també conservaren i desenvoluparen variants pròpies del mot que ens interessa, ocasionalment reproduint la mateixa metàtesi que ja observàvem en el català antic. Vegem-ne algunes mostres: en castellà antic *pres*; en aragonès *persete* i *presete*; en occità antic *perset* i *presset*; en francès antic *pers*, *perset* i *p(i)erset*; i en italià *perso*.

La veu que ens ocupa designa, doncs, un teixit de llana adequat per a la confecció de peces precioses. La documentació objecte d'estudi documenta el mot *presseto* entre finals del segle XI i finals del segle XII arreu del territori. Val a dir, però, que no és fins ben entrat el segle XII que s'estén per la zona del sud del Principat.

SARZIL

Tot seguit presentem els dos únics fragments corresponents al corpus català altomedieval en què apareix el mot que ens interessa. Quant a les variants registrades, es redueixen a *sariciles* i *sarzils*. Tot indica que en tots dos casos es tracta de teles encara no manufacturades:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *ob inde et de vestimenta frisis cum visitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII, et sutolares parilia XV, et solarum parilia XL, et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II.*

(2) **913** Baraut, *ActUrgell* 26 (consagració de l'església de Santa Eugènia de Sallagossa): *Et ego Nantigisius gracia Dei episcopus sic iubeo atque discerno ut omnis sacerdos qui ipsam ecclesiam cum iamdicta parochia tenuerit solvere per unumquemque annum VII sesters gros per capelanium in sarzils et in lencs XII^{cim} alnes per I solido VII sesters de anona.*

²⁵¹ Letra dels Consellers a les Corts, Barcelona, 1483, Arch. Casa de la Ciutat Barcelona, citat per AGUILÓ, s. v. *precet*.

Coromines (s. v. *sarja*) fa derivar aquest terme de la forma llatina tardana *saricile*, al seu torn engendrada a partir de la veu *sarica*, que malgrat la incertesa que ronda entorn del seu origen podria tractar-se d'una alteració del mot llatí *serica* –‘draps teixits de seda’–, manllevat de l'arab antic *sáraq*. Sembla que en l'època medieval el sargil o *opus sarciles* designava un teixit de llana grosser i tosc que sovint s'usava en l'elaboració de sacs i albardes (MARTÍNEZ MELÉNDEZ, 1989: 108), així com les peces –sobretot de vestir– manufacturades amb aquest tipus de drap. Ara bé, segurament en el seu origen fou un teixit de seda, tal com s'entreveu de l'etimologia tot just exposada. Potser per aquest motiu Niermeyer (s. v. *saricilis*) ressalta la finor d'aquest teixit, en definir-lo com una *pièce de toile ou de laine fine (sans doute destinée à la confection d'une tunique)*.

Les fonts medievals europees testimonien, entre d'altres, les variants *saricilis*, *sarcilis*, *sarcile*, *sarzil*, *sarcilus*, *sarcillus* i *sarcilius*: *Et ut feminae nostrae, quae ad opus nostrum sunt servientes, habeant ex partibus nostris lanam et linum, et faciant sarcillos et camisilos (Capitularia Karoli Magni, XIX, any 813, WALTER, II: 264)*.

En la documentació catalana antiga s'han conservat nombrosos exemples del terme estudiat, sota les formes *sargil*, *sargill*, *sarguill*, *sarzil*, *serzil*, *sarczill* i *sartzill*. Es tracta, en definitiva, d'un concepte emparentat amb el mot *sarja* –també testimoniats com a *sarga*–: *Vostre pare vist sarzil e, a vegades, una peliça de ovelles (EIXIMENIS, Com usar bé: 46)*. Pel que fa a la resta de llengües romàniques, els textos registren les formes *sarge* en francès antic; *sarga* en castellà antic; *sayal*, *xerga* i *jerga* en castellà modern; i *sarga* en occità.

Els dos exemples que el corpus català altomedieval ens n'ha llegat, datats entre la segona meitat del segle IX i el primer quart del segle X, estan vinculats a l'extrem nord del territori.

3. Les pells i els pèls

AGNUS I AGNINUS

Observem en primer lloc el conjunt d'aparicions del terme estudiat registrades en el corpus català altomedieval, que consigna una *pellicia agnina spanescha*, unes *pelles de agnos* i unes *pelles agnus* –sintagma en què segurament manca la preposició *de*–:

(1) 992 DCBarcelona 220 (testament d'Aurúcia): *Et iubeo dari a Sinnelo, mulier Eldefredo, pellicia I agnina spanescha, uellada I, coto I. Et concedo a Iohanne, que uocant Boueto, capa I, camisa I, bragas unas.*

(2) 1043 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1024 (testament del sacerdot Unifred): *Et ipsas pelles de agnos dimitto inter Ermemirum sacerdotem atque Bonefilium. Et ipsos drappos de lecto dimitto ad prefata Garsendis.*

(3) 1142 Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *et dimitto Ioan, presbiter Sancti Yacobi, meo brisallo et G. Companni presbiter Ias pelles agnus et G. leuita unas pelles cubertas et c[...]* I^a et A. et G. nepoti mee I mapes maiores.

El substantiu *agnus*, juntament amb les formes *agnina* i *agnicius*, deriva directament del llatí clàssic *agnus* –‘xai’–. Tots aquests termes, en certa manera també emparentats amb els adjectius *agninus* i *agnellius* –‘de xai’–, fan referència tant a la llana de l’anyell com a les seves pells sense tondre, amb què hom manufacturava abrigalls i folres. Així doncs, tot plegat ben lluny del substantiu clàssic *agnina* –‘carn de xai’–, amb què hom podria confondre el present ètim.

La llengua catalana antiga testimonia la variant masculina del mot, així com també la femenina. En ambdós casos es tracta de la forma substantiva, que apareix preferentment en plural: *anyins* i *anyines*. Exactament el mateix es pot afirmar en el context del castellà antic, on predomina la forma *añinos*.

En definitiva, els termes *agnus* i *agninus* designen tant la llana com la pell dels anyells, usades en la confecció d’abric i folres. Les fonts altomedievals de Catalunya els testimonien des de finals del segle X fins a mitjans del segle XII en documents provinents de la zona central del territori.

ARGINO

Encara que sigui breument, cal aturar-se a reflexionar sobre una forma que el *GMLC* titlla de desconeguda i que podria correspondre a una simple interpretació errònia del mot que aquí analitzem. Es tracta de la veu *argino*, present en el fragment n° 4, de la qual no hem trobat cap rastre ni en els textos llatins medievals europeus ni en els catalans antics. S’esmenta un sol cop en la documentació llatina altomedieval conservada al nostre territori, cosa ja de per si sospitosa. Tot plegat fa pensar que probablement es tracta o bé d’una errada d’escriptura per part de l’escriba o bé d’una lectura no massa acurada per part de l’editor. En aquest cas, ens decantem per la primera opció. Val a dir que el document on s’inclou aquest mot ha estat editat dues vegades i ambdós editors coincideixen a transcriure l’esmentada forma com *argino*, cosa que a priori hauria de permetre descartar una lectura errònia. Tanmateix sempre existeix la possibilitat que el grup *ng* formi una lligadura estranya que hauria pogut confondre un paleògraf no massa avesat a aquest tipus de textos. Ara bé, el més probable

és que l'escriba hagués intercanviat la posició de la *g* i la *r* –escrita, en realitat, en lloc d'una *n*–, de manera que en comptes d'*agnino* hauria escrit *argino*. Si més no, el fet que es parli d'un *pellizone argino* casa semànticament amb la tesi exposada. Vegem ara el passatge en qüestió:

(4) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ad Ennego presbitero uncia I de auro et pellizone argino. Ad Bonushomo sacristano ipsa sua pellicia. Ipso suo lecto in quo iacet ad Sancta Maria, id est taped, feltro, chot vulpino, vellata linia, chuxinos II.*

ALFANEC I ALFANECHUS

Els exemples corresponents a la documentació catalana altomedieval registren les variants (*pels*) *alfanechas*, *alfanec* i *alfanech*:

(1) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(2) **1058** AComtalPerg II 518 (testament sacramental de la vescomtessa Ermessenda): *et uxori eius duas copas de argento et unam pelliciam de alfanec.*

(3) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Meam pelliciam de alfanech, cooperta de fresco cum capa de oztorino facta cum fresco vendant supradicti mei elemosinariii et de illud precium sint persueratas predictas tabulas.*

(4) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et cobto III de alfanec copertos de palii, et alio martri coperto de palii, et alios II martrinos copertos de kastanea (...) Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz.*

Val a dir que el fragment n° 2 també el recull LFeud. 491, on l'editor, sens dubte fruit d'una confusió, transcriu el mot *alfanec* en majúscula com si es tractés d'un nom propi. Tal com s'explicarà més avall, l'*alfanec* o *alfanech* s'utilitzava sobretot en la confecció de pellisses, cosa que apareix perfectament documentat en el nostre corpus: *pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz*. Hi apareix, a més, un *cobto de alfanec*. En fi, remetem l'adjectiu *alfanechas* –citad en el passatge n° 1– al substantiu *pels*, del qual també depèn el terme *martrinas*.

Les fonts hispàniques medievals revelen que sota aquesta veu d'ascendència àrab s'aglutinaren tres accepcions ben diferents, d'etimologia també diversa: una espècie de falcó africà, un recinte de llenç que envoltava les tendes de campanya del sultà i els seus oficials

(EGUILAZ, s. v. *alfaneque*) i un tipus de pell. Certament aquest últim és l'únic sentit que aquí ens interessa.

Malgrat que el *LELMAL* (s. v. *alfanege*) considera el terme *alfanec* com un adjectiu derivat de l'àrab andalusí **alfanáki* –format a partir del substantiu *alfanáki*, que al seu torn remet a l'àrab clàssic *fanak* i que en última instància prové del persa *fanak* o *fanaj*–, ens sembla més apropiat interpretar-lo com a substantiu, senzillament un reflex de l'àrab hispànic *al-fanak*, de manera que ens estalviem el primer pas de l'explicació etimològica que acabem d'exposar.

En qualsevol cas, es tractava d'un animal conegut entre els àrabs, la pell del qual s'utilitzava per a la confecció de mantells, pellisses i fins i tot mantes, *teneriores et laeviores, quibus utebantur ad lectos sternendos*²⁵². Ara bé, els lingüistes no es posen d'acord a l'hora de determinar la naturalesa exacta del *fanec* o *fenec*. Mentre que tradicionalment, seguint el parer d'Ibn-al-Baitâr –botànic andalusí del segle XIII, que el descriu com una *mustela foina*– s'havia considerat una espècie de mostela²⁵³, investigacions més recents afirmen que es devia tractar d'una guilla: d'una banda, la guineu del desert en la regió islàmica occidental –mamífer més aviat petit i del color de la sorra– i, de l'altra, la guineu estepària en els territoris islàmics orientals –considerablement més grossa i de pelatge gris o gris-vermellós– (*LELMAL*, s. v. *alfanege*).

D'altra banda, sembla que el nom d'aquesta pell preciosa aviat afluirà els vincles que el lligaven als seus orígens, tot provocant confusions inevitables entre els estudiosos, sempre decidits a escrutar el passat amb la major precisió possible: *primitivement nom d'animal, fanec sera devenu celui de la peau, et comme elle était précieuse, on lui a comparé les belles fourrures, même celles du Nord, et on se sera habitué à les comprendre toutes sous le même nom, en oubliant sa valeur primitive* (DOZY – ENGELMANN, s. v. *alfaneque*). Joaquim Santa Rosa de Viterbo (s. v. *alfanehe*) –autor de l'obra *Elucidario das palavras termos, e frases que em Portugal antigamente se usárao*– afirma, fins i tot, que en castellà s'arribà a usar el terme *alfaneque* per referir-se a una manta de llana. Tot apunta, tanmateix, que l'accepció objecte d'estudi caigué en desús a cavall dels segles XI i XII, cosa que explicaria la seva absència en els estadis antics de les llengües peninsulars, l'únic territori on de fet aquesta veu havia prosperat.

El present terme, tal com sol succeir amb els préstecs –que s'afanyen a adaptar-se a la fonètica de la llengua receptora–, es presenta en els textos peninsulars sota la forma de nombroses variants: *alfanege*, *alfanec*, *alfanece*, *alfaneg*, *alfanegue*, *alfaneke*, *alfaneque*,

²⁵² In charta æræ 1048. ap. S^a Rosa de Viterbo vol. 1. pag. 83, citat per DU CANGE, s. v. *alfaneque*.

²⁵³ Ibn-al-Baitâr, II, 265, citat per DOZY – ENGELMANN, s. v. *alfaneque*.

alfanex, alfenec, alphaneke i alfanego en són una bona mostra: *Suas savanas litteratas et fateles alfaneges in pannos greciscos*²⁵⁴; *Tam in rebus promiscuis quam in alia omnia que longun est enarrare uel qui ad usum pertinent matronilem, tam alfaneque quam in arminium et tam in bissum quam in lineum*²⁵⁵.

En definitiva, els mots *alfanec* i *alfanechus* designen la pell de dos tipus de guilles conegudes a l'època entre els àrabs de diverses regions. El corpus objecte d'estudi els documenta tan sols d'inicis del segle XI fins al tercer quart del mateix segle a la meitat nord del territori.

ARIETE

La forma *ariete*, citada una sola vegada en la documentació catalana altomedieval, deriva del mot llatí *aries* –'xai'–. Així doncs, el sintagma *pelles de arietes* designa unes pells de xai, de ben segur destinades a la confecció de peces d'abric. Vegem ara el passatge al qual ens referim:

(1) s. XII Marquès, *Sta. Cecilia d'Elins* 93 (memorial de l'ardiaca Ramon, en què proposa la reedificació de l'església de Santa Cecília d'Elins): *et totas pellas de arietes et una terra qui est in valle Syarb propter villa Surigriera*.

No hem pogut constatar la pervivència de la present accepció del mot estudiat en cap de les llengües neollatines, incloent-hi el català antic.

ARMELINUS I ERMINIUM

El corpus corresponent al llatí altomedieval de Catalunya en recull uns quants testimonis, que registren les variants –la majoria d'elles adjectives– *armellina, armelina, armeli, armelinas* i *herminium*:

(1) 1068 Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Et ad filia mea Valencia concedo pellicia mea maiore armellina cum tela I de oztorino et cum affliballis meis minores de auro*.

²⁵⁴ FuentHistCast II, any 978, p. 22, citat per NEUVONEN, s. v. *alfanega*.

²⁵⁵ CO 85.103, any 1081, citat per LELMAL, s. v. *alfanege*.

(2) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz, et papelles III grisas qui sunt mantellos, et parilios II de pels veras, et alios III parilios de matrinas copertas de oved, et pellicia I armelina, et pelliconem II gris, et pellice I armeli, et pellico I vair, et kapa I rebliia coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in allias pellicias (...) et parilios IIII de calza de palii, et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo.*

(3) **1075** CEGirona 143 (publicació jurada del testament de Bernat Bernat, bisbe de Carcassona): *et ad Clara suum pellicium uarium, et ad Dagobertum Guisalli ipsum suum pellicium herminium.*

(4) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniux mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved (...) Concedo Stephano capellano s. Petris pelles meas armelinas, et ad Isarn alias pelles.*

(5) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino, et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario, ad Petro presbiter s. Marie suum brisallo de tired.*

El present mot prové de l'adjectiu llatí *armenius*, vinculat al nom geogràfic *Armenia* o *Hermenia*, regió limítrofa amb el Mar Negre de la qual Europa importava la pell de la rata armènia –*Armenius mus*–, un mustèlid de pèl blanc a l'hivern i vermellós-groguenc a l'estiu conegut científicament amb el nom de *Putorius ermineus* (OWEN: 116). De fet, Coromines – Pascual (s. v. *armiño*) proposa derivar aquesta veu directament d'*Armenius mus*, designació medieval equivalent al mamífer que els antics coneixien com a *mus ponticus* (PLIN., VIII, 55,1; X, 93,3)²⁵⁶. Aquesta substitució no resulta pas estranya, ja que en aquell moment Armènia era el territori més conegut de l'Àsia Menor. En qualsevol cas, tot apunta que la forma del mot objecte d'estudi –que aviat se simplificà, convertint-se en un adjectiu substantivat–, tant en la documentació llatina medieval com en la corresponent als estadis antics de les llengües neollatines, es confonia amb el gentilici de l'esmentada regió asiàtica. D'altra banda, Coromines – Pascual (s. v. *armiño*) baralla la possibilitat que *armenius* hagués sorgit del terme de l'antic alt alemany *harmo* –que certament designava el mateix animal al qual ens referim–, *el cual, acarreado y deformado por el tráfico internacional se identificó secundariamente con el nombre de un país conocido*. Ara bé, tant la morfologia del mot com els nombrosos esments de les dites pells en tarifes i arancels portuaris, que palesen una importació per via marítima, no permeten pas confirmar un contacte reiterat amb les terres germàniques. Malgrat tot, l'estat de la qüestió tal com la coneixem avui dia, arran de la manca

²⁵⁶ Cf. COROMINES – PASCUAL, s. v. *armiño*.

d'estudis fidedignes, no recomana refiar-se de tals presumptes evidències –la variant italiana *armellino*, sense anar més lluny, presenta certament influència germànica–.

De la pell d'ermeni o armini –Alcover – Moll (s. v. *armini*) defensa aquesta última forma, coherent etimològicament, enfront de la imposada per la norma fabriana, opinió a la qual ens addherim–, molt cobdiciada, se'n feien folres de mantells i vestits preciosos: *Pelles quoque de erminiis caudatis omnibus ecclesiasticis personis prohibemus (Concilium Parisiense, IV, Delectus actorum Ecclesiae, II: 3085); Do e uendo auos mia mulier dona Aldonza Alfonso, por uostros derechos que uos non compli por mulas e por selas e por penos preciosos, e por penas veras e arminias, e por moros e moras, e por piel folbez e por todos los derechos que uos oue a dar en casamiento e non uos los diey (VIGNAU Y BALLESTER, 1891, any 1235).*

Les variants més significatives testimoniades pels documents medievals europeus, aparegudes tant en la seva forma masculina com en la femenina, són les següents: *arminea*, *arminia*, *hermellina*, *harmelinus*, *ermelinus*, *hereminae*, *herminae*, *ermelinus*, *ermena*, *armelinus*, *armelina*, *armellinus*, *armerinus* i *hermelinus*²⁵⁷. De vegades, a més, observem rastres de l'antic sintagma en què *armelinus* o *arminius* conserva el seu caràcter adjectiu, ara acompanyant el terme *pelles* –*herminiae pelles*, *armerinae pelles*, *hereminae pelles*– adés al costat d'altres substantius similars.

Efectivament la totalitat dels esments trobats en els textos catalans exposats fa referència o bé a pellisses o bé a pells. Així, es consigna una *pellicia maiore armellina*, una *pellicia armelina*, un *pellice armeli* –o un *pellizo armeli vetere*–, unes *manegas armelinas*, un *pellicium herminium*, unes *pelles armelinas* i un *pellicium armenium bonum*, a més de la forma aïllada *erminium*.

Pel que fa als estadis antics de la nostra llengua, hom constata les formes *armini*, *ermini* i *hermini*, a més del sintagma *rata de herminis*: *Un mantell lo qual sia fet de drap dor e de vellut vermell fet a senyal nostre demunt dit folrat de pells de arminis (Ordinacions, BOFARULL, V: 272)*. Les llengües veïnes, al seu torn, també han conservat el mot objecte d'estudi: en castellà antic trobem *arminio*, *arminia*, *erminyo*, *ermiño* i *armiño*; en castellà modern *armiño*; en occità antic *ermeni*; en portuguès *arminho*; i en francès *hermine*. Al castellà també hi són comuns, d'altra banda, sintagmes del tipus *piel hermiña* o *manto erminyo*.

En definitiva, els termes *armelinus* i *erminium* designen la pell d'un mustèlid provinent de l'Àsia Menor –que amb el canvi d'estació passava de blanca a tonalitats

²⁵⁷ En el lema *armellinus*, *armerinus* Niermeyer remet a la forma *hermelinus*, que desgraciadament no hem sabut trobar en el citat diccionari.

vermelloses-groguenques-. La documentació altomedieval conservada a Catalunya tan sols ens n'ha llegat exemples provinents de la meitat nord del territori, tots ells datats a l'últim terç del segle XI.

CABRIDIS

Malauradament no estem en disposició d'adduir cap exemple de l'època medieval en què apareguin pells de cabrit, fora de l'únic passatge trobat al corpus altomedieval conservat a Catalunya, en què es documenta la forma *cabridis* formant part del sintagma *unes pels de cabridis*:

(1) s. XII in. Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere babtidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin obtimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies.*

Aquest terme, d'ascendència llatina, deriva etimològicament del terme *capritus* – ‘cabrit’-. Malgrat que les referències a la pell d'aquest jove mamífer no abunden i per tant no ens podem fer una idea massa clara de la seva incidència en la societat de l'època, ens imaginem que, arran de la seva suavitat, devia reservar-se per a peces de gran finor. Així, per exemple, Maranges (1991: 69) assenyala que la pell de cabrit s'utilitzava per a la manufactura de guants, segons alguns textos catalans antics.

Les variants que el llatí medieval europeu ens ofereix d'aquest mot inclouen *cabritus*, *capretus*, *capredus*, *caprettus* i *capritus*.

El següent passatge palesa l'existència del mot *cabritus* en la documentació catalana antiga, així com l'activitat comercial que devien generar a l'època les pells de l'esmentat animal: *Carga de peyls de cabritz (Leuda de Cocliure, doc. any 1249, Revue des langues romanes, IV: 248)*. D'altra banda, la veu *cabritus*, viva arreu de la Romània, evolucionà cap a *cabrito* en castellà, italià i portuguès i cap a *chevreau* o *cabrit* en francès.

Així doncs, el mot *cabritis* designa la pell de cabrit, que apareix una sola vegada –en un inventari del segle XII– en la documentació catalana objecte d'estudi.

CORDUES

Si resseguim els contextos en què es parla del cordovà –el cuir de boc o de cabra adobat a l'estil cordovès–, de seguida ens adonarem que aquest terme s'utilitza per referir-se tant al simple material a partir del qual es confeccionen elements concrets com a les peces ja elaborades. En aquest capítol es parlarà tan sols de la primera accepció²⁵⁸: *Non sit ausus ponere seu immiscere de duobus coriis, quasi dicamus corium mutonis immiscere cum corio vaquæ seu de cordoa*²⁵⁹.

En el corpus català altomedieval estudiat apareix només un exemple de l'accepció que ens interessa. En aquest cas, es tracta d'un *bancal de cordues*:

(1) 1071 Sanahuja, *Áger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et bancals XXII de tapid, et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de palii, et alias III de castanea.*

COREUM

Derivada del llatí *corium* –'cuir'–, la variant vulgar *coreum* és recurrent en la documentació llatina medieval, encara que tampoc no hi manca la forma primigènia *corium*. L'adjectiu corresponent, *coreus* o *coriaceus*, també hi té representació. Aquests mots, doncs, fan referència a la pell adobada amb la qual es confeccionaven tot tipus de peces relacionades amb la indumentària o el parament d'estances, tant civils com eclesiàstiques, així com també als propis objectes elaborats amb l'esmentat material. En aquest apartat ens ocuparem tan sols del primer cas²⁶⁰: *Non fiant marsupia a monialibus, vel sororibus nostris, nisi de coreo albo, et sine seryco colorato* (*Order of Sempringham*, VIII, DUGDALE, VI/2).

Val a dir que en la documentació altomedieval conservada a Catalunya l'accepció que ens interessa del mot esmentat apareix una sola vegada. Pren la forma adjectiva *coreum* i novament s'identifica amb el parament d'un llit, tal com evidencia el sintagma *lectum coreum*. En contextos més tardans, tanmateix, s'observa una predilecció pel cordovà en detriment del cuir comú²⁶¹:

²⁵⁸ Vegeu també l'article *cordues* en el capítol dedicat a la roba de llit: 57-58.

²⁵⁹ Stat. sabater. Carcass., any 1402, tom. 8, Ordinat. reg. Franc. pàg. 560. art. 7, citat per DU CANGE, s. v. *cordoa*.

²⁶⁰ Vegeu també l'article *quir* en el capítol dedicat a la roba de llit: 64-65.

²⁶¹ Vegeu també l'article *cordues* en el capítol dedicat a la roba de llit: 57-58.

(1) **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *Relinquo namque hac tribuendo concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) lampades VII stagneas, scrinios ferreos II, schella I, lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

Quant als testimonis del català antic, palesen la conservació del mot, alhora que ens mostren el ventall d'usos del cuir, sobretot en la manufactura de sabates i corretges: *Per gran fam que ladonchs fo en Jherusalem se menjauen les çabates, e les cintes, e tota altra manera de cuyro (Eximplis, I, CCLXXV: 253)*. Les seves variants gràfiques inclouen *cuyro*, *cuyr* i *cuire*.

CONIL I CONILLINUS

Tot seguit presentem els contextos del corpus català altomedieval en què apareix el terme que ens interessa, citat dins dels sintagmes *pellicia conillina operta tireizo*, *pellis de conils*, *pellis de chonils copertis de gualabru nigre*, *pellis de cunillis coopertas de celestio*, *mantel cum pena de conils*, *pallium de bruneta cum cuniculis*, *pallium de pisset vermei cum penna de cuniculis* i *pellicia de conile* :

(1) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et ipso cubo qui est in ipsa Sede remaneat ad Guilelmo sacer scriptore simul cum ipsa mea pellicia conillina operta tireizo.*

(2) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Stephani de Sarga unum gonellum et unum bambeiz et unas pelles de conils, et vendat ipso vestir domno Bernard et compren una cortina ad Sancti Stephani.*

(3) **1125** CSCugat 879 (testament de Poncio Geraldo): *et mando ut fiat venduda ipsam medietate de ipso cavallo quod abeo cum Petrus Bernardi monetarii et abeat de ipso precio iam dicta domna mea pelles I et de chonils copertis de gualabru nigre et brisallo I de fustani.*

(4) **1165** Alturo, *Sta. Anna* 379 (definició dels drets i heretats per dret matern feta per Maria, filla del difunt Mascaró, i el seu marit Guillem): *Accipimus a vobis (...) pelles unas de cunillis coopertas de celestio.*

(5) **1167** Baraut, *CartAndorra* I 69 (testament del bisbe Bernat Roger): *Dimitto etiam ad Arlot unas cortinas quem habet Petrus Paliarensis in domo [...] meum de conils.*

(6) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1622 (testament de Pere de Castellbó): *Dimitto B. capellano I mantel cum pena de conils.*

(7) **1169** *DipTortosa* 199 (testament de Joan de Narbona): *Item dimitto predictae nepte unum lectum cum II^{abus} pannis lineis et unum plumaz et una marfega et barragan et unum pallium de bruneta cum cuniculis (...) Unum pallium de pisset vermei cum penna de cuniculis et I bridal et I camisa de ranzam dimitto ut vendantur et dentur pro missis cantandis.*

(8) 1175 DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Dimitto Novela meas pelles vulpinas; et filie Vitali dimitto coopertor in die et una aumalasa et I velada aucotonia et matri sue mea pellicia de conile.*

El mot *cunil* o *conil*, ja del tot romanitzat, deriva del llatí *cuniculum* –‘conill’–, la pell del qual fou molt utilitzada en la confecció de peces d’abric. El pèl del conill, sovint pigallat, adopta diversos matisos: des del negre fins al blanc, passant per diferents tonalitats de gris. Sobre aquesta mateixa arrel es formà l’adjectiu corresponent, *conillinus* –‘de conill’ i, per extensió, ‘de pell de conill’–. Malauradament no hem trobat cap exemple llatí medieval de fora del nostre país que ens permeti exemplificar l’ús de les pells de l’esmentat mamífer als territoris veïns.

Els textos corresponents a les variants més antigues del català també testimonien aquesta veu, sota les formes *conill*, *cunill*, *conil*, *cunil* i *coniyll*, entre d’altres: *Nuyll peliçer ne nuyll altre hom, que sie uenedor de penes de coniyll, que gos uendre neguna pena Despanya, per desta terra; e aquel ho aquela pagarà e será cremada la pena*²⁶². Finalment cal recordar que el mot *cuniculum* evolucionà a *conejo* en castellà i a *coelho* en portuguès.

En definitiva, els mots analitzats designen la pell de conill, mot usada en la confecció d’abrics. El nostre corpus els documenta entre mitjans del segle XI i el tercer quart del segle XII. Durant el segle XI tots els passatges es vinculen a la meitat nord del territori, mentre que a la segona meitat del segle XII aquestes veus s’estenen també cap al sud del Principat.

FAGIRE

Fora de l’àmbit del corpus altomedieval conservat en territori català, no hem trobat vestigis del mot que ens ocupa, que hi apareix representat una sola vegada:

(1) 951 DipManresa 27 (testament de Guisad, bisbe d’Urgell): *et lectos II optimos, idest, tapedes III, et badelengos III obratos, et fagire I, et plomaces IIII.*

El terme *fagire*, tal com el trobem transcrit a la nostra documentació, s’insereix en el context de la roba de llit. Si bé la manca de dades fidedignes en dificulta enormement la interpretació, se’ns acut que el podríem relacionar amb el terme llatí *fagina* o *faina*, derivat de *fagus* –‘faig’–, que designa el mamífer *Mustela foina*, de pelatge fosc –d’aquí li devia venir el

²⁶² Ordinacions de Valls, 203, citat per MARANGES, pp. 81-82.

nom, emparentat amb l'arbre esmentat– i amb una taca blanquinosa a la part de davant del coll, conegut també amb el nom de fagina: *Nulli canonici, vel clerici (...) vestes rubeas, vel virides, nec forraturas pellium de martis, de faginis (...) portare præsument (Concilium provinciale Tarraconense, any 1591, III, III, CATALANI, VI: 358)*. Si aquesta conjectura fos encertada, hauríem d'interpretar el mot present en el corpus objecte d'estudi com una mena de cobertor de pells precioses. Al capdavant, constituiria una solució semàntica ben plausible, similar al *chot vulpino*²⁶³.

Malgrat que, pel que fa al català antic, no estem en disposició d'oferir cap exemple sobre l'ús de les pells de fagina en l'esfera tèxtil, hom constata que efectivament el terme *fagina* ja era vigent en els estadis més primerencs de la nostra llengua, així com *foina* i *fuina* en castellà, *fouine* en francès, *faino* en occità i *faina* en italià, cosa que palesa la difusió del mot arreu de la Romània.

Així doncs, el terme *fagire* es devia referir a la pell de fagina. L'únic exemple que el nostre corpus ens n'ha llegat, provinent de Manresa, data de mitjans del segle X.

FELTRUM I FELTRENIUS

Aquest terme ja ha estat tractat en profunditat més amunt²⁶⁴, de manera que aquí ens limitarem a donar quatre pinzellades sobre el feltre com a teixit. Tot seguit oferim els tres únics fragments del corpus català altomedieval en què s'esmenta l'accepció del mot *feltrum* que aquí ens interessa. Convé ressaltar que en tots els casos es fa referència a capells, ara qualificats per la forma adjectiva *feltrenios*, adés per l'aposició *de feltro*:

(1) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Anna de Buxetera banchale I et sellare cum kapello feltrenio*.

(2) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saca I alcot las unas de auctori, et capels VI de feltro et uno gris et alio de yanetas*.

Segons el parer de Coromines (s. v. *feltre*), aquest mot, un cop romanitzat, es degué estendre per via del gal·lo-romànic *feutre*, ja que a partir del segle XII el trobem documentat a bastament en els principals centres productors de draps i manufactures tèxtils –com podrien ser Picardia i Flandes–. En canvi, en els territoris castellà i gallego-portuguès sembla més

²⁶³ Vegeu també l'article *vulpinus* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 412.

²⁶⁴ Vegeu també l'article *feltro* en el capítol dedicat a la roba de llit: 42-45.

aviat un manlleu tardà –potser fins i tot a través del català, on el terme, d’una antigor innegable, gaudia també de gran vitalitat–, cosa que podem deduir arran del fet que aquest tipus d’indústria mai no hi va arrelar.

Quant al seu significat, una glossa a Herrad de Landsperg –abadessa del convent de Santa Otilia de Hohenburg, a l’Alsàcia, coneguda per la seva obra *Hortus deliciarum*–, que explica la veu alemanya *Filz* –‘feltre’–, ens sembla d’allò més aclaridora: *Filze vel tepit, saga cilicina, quæ et vela caprilatia, geizzin, quandoque vocantur, quia de pilis caprarum ad differentiam lanæ ovium facta erant, de quibus et cilicia fiunt, unde illa saga cilicina dicta sunt* (GRAFF, III, s. v. *Filz*). Val a dir que en la majoria dels casos en què hom es refereix a peces de feltre es parla o bé de capells o bé de sabates: *Fratres ceperunt capellos de feutro portare*²⁶⁵; *Calciamenta hiemalia id est filtrones intrante hieme dantur* (*Consuetudines Fructuarienses*, segle XI, II, 8, SPÄTLING – DINTER, II: 36).

A més del substantiu, també estava en voga l’adjectiu corresponent, *feltrenius* o *filtrinus* –‘de feltre’–, que trobem com a *feltrado* en un document aragonès: *çapatos de cordován feltrados, con dos pares de suellas, pora muller*²⁶⁶.

En definitiva, les veus *feltrum* i *feltrenius* designen el feltre com a material de confecció. Els dos únics esments conservats pel corpus altomedieval de Catalunya, vinculats a les zones d’Urgell i d’Àger, daten del segle XI.

GATO

Malauradament no hem trobat cap referència a les pells de gat fora del nostre corpus –cosa que no necessàriament implica que aquest tipus de pell no fos emprada en altres territoris i èpoques–, de manera que ens limitem a examinar les dades aportades per la documentació altomedieval conservada a Catalunya, que inclou els sintagmes *bon trapum cum pena de gats* i *pelles de gatos* –o *pels de gatos*–:

(1) **1063** DipPoblet 18 (donació d’Ermengol, comte d’Urgell, i la seva muller Llúcia): *Et dono vobis ad festum Sancti Michaelis vestiduras ad vos et ad uxori vestre de bon trapum cum pena de gats.*

(2) **1083** CSCugat 713 (testament sacramental d’Eimerut): *Item dimisit ad Guilaberti, levite, pelles unas de gatos et pellicia I quooperta.*

²⁶⁵ Codex MS. Grandimontensis apud Stephanotium tom. 1. Fragm. Hist., citat per DU CANGE, s. v. *feltrum*.

²⁶⁶ En els furs de c. 1350, *Revista de Filología Española* XXII: 18, citat per COROMINES, s. v. *feltre*.

(3) **1112** CEGirona 210 (testament d'Eliardis): *Ad Guilielma soror mea concedo gunam meam et bliand. Ad Gullielmum presbiterum meo scriptori, I pelles de gatos et Berengarii presbiter concedo calcias unas et chabatons.*

(4) **1130** CSCugat 901 (testament de Guitart): *et ad Ermessindem, nepota mea (...) guadengas II et pels de gatos.*

Aquest mot deriva del llatí *cattus* –‘gat’–, les pells del qual serviren de vegades per a la confecció de roba d’abric. Quan es parla d’aquest mamífer, però, no s’acostuma a especificar de quin color és o a quina raça pertany.

En el llatí medieval d’abast europeu es documenten les variants *cattus*, *catus*, *gattus* i *gatus*.

Pel que fa a la implantació de la present veu en les llengües romàniques, el català antic i modern *gat*, el castellà i el portuguès *gato*, el francès *chat*, i l’italià *gatto* la corroboren.

Així doncs, el mot *gato* remet a la pell de gat, registrada en el nostre corpus entre la segona meitat del segle XI i el primer terç del XII als territoris de Poblet, Sant Cugat i Girona.

LUPO CERVARIO

Contextualitzem, tot seguit, els exemples conservats per la documentació catalana altomedieval, en què se citen unes *pelles lupi ceruarii*, uns *copertors de lupo cervario coperts de palii* i unes *pelles de lupis ceruariis*:

(1) **1062** LAntiq. IV 239, citat pel *GMLC*, s. v. *ceruarius*: *et ad Remundum Seniofredi concessit superlectum suum meliorem et pelles suas lupi ceruarii.*

(2) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d’Arnau Mir): *et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii, et ganabs II de seda, et plumbacios XII de palii, et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X, et vellosos III.*

(3) **1149** LAntiq. IV 228, citat pel *GMLC*, s. v. *ceruarius*: *dimitto (...) pellicia I de cunillis et brisal (...) et pelles de lupis ceruariis.*

L’expressió *lupus cervarius*, d’origen llatí, és sinònima del substantiu també llatí *lynx*, que designa l’animal descrit per Alcover – Moll (s. v. *linx*) com un *mamífer carnisser, de l’espècie Felis lynx, semblant al gat, de cames llargues i cua curta, de pèl grisenc amb l’extrem de la cua negra i taques negres per tot el cos, i un pinzell de pèl en la punta de les orelles*, la pell del qual fou molt preuada en la confecció de roba d’abric –ja fos vinculada a la

indumentària, ja fos relacionada amb el parament de llit—. Val a dir que Plini el Vell (VIII, 37) ja en feia esment: *ad dexteram commeantium praeciso itinere si pleno id ore fecerit, nullum ominum praestantius. Sunt in eo genere qui cervari vocantur, qualem e Gallia in Pompei magni harena spectatum diximus.*

Pel que fa al català antic, els textos documenten les formes *lop server*, *llop cerber* i *llop cerval*. D'altra banda, en les llengües veïnes també ha perviscut aquest mot compost per referir-se al linx: *lobo cerval* en castellà i *loup-cervier* en francès en constitueixen una bona mostra.

En definitiva, aquest mot designa la pell de llop cerber –també anomenat linx—. Les fonts altomedievales conservades a Catalunya el testimonien tan sols en textos datats entre la segona meitat del segle XI i mitjans del segle XII.

CORNERINO

D'altra banda, el corpus català altomedieval ens ofereix la forma *cornerino*, una veu desconeguda de la qual no hem trobat rastre fora de l'àmbit de la nostra documentació. En el passatge en què apareix, *cornerino* s'identifica amb el material amb què havia estat confeccionat un *pellicio*. Davant de la impossibilitat d'emparentar l'esmentat mot amb la pell d'un animal conegut, el *GMLC* (s. v. *cornerino*) proposa interpretar-lo com una lectura errònia de *ceruerino*, que es relacionaria amb *lupus cervarius*, la pell del qual es comptava entre les més apreciades. Fem un cop d'ull, tot seguit, al passatge al qual ens referim:

(4) 1045 CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et ipso meo superlecto de palleo vel de pellibus martrinis subtus et ipso meo anulo de auro, remaneat ad episcopum s. Marie sedis Urgell, ut me absolvat. Et ipso meo pellicio cornerino cum ipsas tobias de ciclatono, remaneat ad episcopum s. Crucis de Barchinona; ut me absolvat. Et ipso meo superpellicio de Barchinona, qui est in domum Ermemir Ullet, date pro anima mea per missas.*

MARTRINUS

En primer lloc fem un cop d'ull als fragments pertanyents al corpus català altomedieval en què s'esmenta el mot que ens interessa. Val a dir que la forma *marinurinas* – en l'exemple n° 6–, associada a *pelles*, probablement constitueix una lectura errònia d'una possible variant *martuurinas*:

(1) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(2) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (testament del levita Ramon): *Et ipsas meas pelles martrinas qui sunt in domo Gilabert Marcuz facite eas vindere et ipso precio dividite inter vos tres manumissores Sunner atque Guilelmo et Gilaberto Marchuz equaliter (...) Et ipso meo superlecto de palleo vel de pellibus martrinis subtus et ipso meo annulo de auro remaneat ad episcopum Sancte Marie Sedis Urgelli.*

(3) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et cobto III de alfanec copertos de palii, et alio martri coperto de palii, et alios II martrinos copertos de kastanea, et superlectos VII de palii, et alios II ex brosdei cum attocs de auctori (...) et parilios II de pels veras, et alios III parilios de matrinas copertas de oved, et pellicia I armelina.*

(4) **1072** Baraut, *DocUrgell* 842 (testament de Pere Guillem): *et ipso meo palafret remaneat a Berenger Sanla cum sella et freno. Ipso meo mant martrimo ad clericos Sancti Antonini.*

(5) **1072** Baraut, *DocUrgell* 843 (publicació sacramental del testament de Pere Guillem): *Et suum mantum martrinum reliquid ad clericos sancti Antonini.*

(6) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved.*

El present ètim prové sens dubte del germànic, tot i que encara no s'ha pogut determinar exactament de quin dialecte. Comparant-lo amb l'antic alt alemany *mard*, el frisó antic *merth* i l'escandinau antic *mǫrðr* –que comparteixen el mateix significat–, Coromines suggereix un origen gòtic del tipus **marthus*. El substantiu *martur* i l'adjectiu *marturinus* es refereixen tant al mart –també anomenat marta–, un mamífer de l'espècie *Mustela martes*, de pelatge bru, espès i extraordinàriament suau, com a la seva pell, molt apreciada en la confecció de pellisses: *Item volumus dari (...) vestem nostram nigram panni lane, forratam pellicium vulgo dictarum marts cum dicta eius forratura* (Testament de Pedro de Portugal, any 1466, PEDRO DE PORTUGAL, *Tragédia*: 153); *Pro laneis indumentis (...) illi offerunt tam preciosos martures* (ADAMUS BREMENSIS, IV, 18). Els textos llatins medievals, en esmentar les pells martrines, se serveixen, entre d'altres, dels substantius –ja fossin de gènere masculí, ja fossin de gènere femení– *martur*, *martarus*, *martalus*, *madrus*, *martura*, *martira*, *matrix*, *martures*, *martrinae*, *martrices* i *martirinae*; dels adjectius *marturinus*, *martirinus*, *marterinus*, *mardarinus*, *mardurinus*, *mardelinus*, *martrinus*, *mardrinus* i *madrinus*; així com també dels sintagmes *pelles martirinas*, *martherinae pelles*, *marterinae pelles* i *mardirinae pelles*.

Així doncs, el nostre corpus consigna les peces següents: unes *pels* o *pelles martrinas* –en una ocasió fins i tot *copertas de oved*–, un *superlecto de palleo vel de pellibus martrinis*

subtus, un cobto martri coperto de palii, et alios martrinos copertos de kastanea i un mant martrimo –o mantum martrinum–.

En les llengües romàniques, en fi, també n’hi han romàs vestigis, alguns provinents del fràncic i d’altres del gòtic: en català antic *mart*, en castellà i portuguès *marta*; en francès *martre*; en occità *mart*; i en italià *martora*: *Vestidures folrades de arminis, letissos, marts, fusines, vebres, vays, squirols, o de britanys ne d’altra pelliceria*²⁶⁷.

El mot *martrinus* designa, doncs, la pell de mart, que es compta entre les més preuades. El corpus català objecte d’estudi el testimonia tan sols en textos de l’extrem nord del territori, tots ells datats al segle XI.

GUAT MATRE

No hem trobat rastre d’aquest mot fora del domini català, on apareix un sol cop, precisament en la documentació altomedieval objecte d’estudi. El *GMLC*, seguint la lectura errònia de Sanahuja, transcriu *guaimantre*. Ara bé, a la vista del manuscrit original, estem convençuts que cal llegir més aviat *guat matre*. Heus aquí el context esmentat:

(7) 1071 Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d’Arnau Mir): *et papelles III grisas qui sunt mantellos, et parillos II de pels veras, et alios III parillos de matrinas copertas de oved, et pellicia I armelina, et pelliconem II gris, et pellice I armeli, et pellico I vair, et kapa I rebliia coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in allias pellicias.*

Efectivament, com molt bé suggereix el mateix *GMLC* (s. v. *guaimantre*), es tracta d’un teixit vinculat a mànigues soltes i, per tant, intercanviables, que es cosien o es nuaven a la roba cada vegada que hom vestia una peça determinada. El passatge, ja corregit, esmenta *manegas armelinas*, (*manegas*) *grisas* i (*manegas*) *de guat matre et de golas*; aquest últim mot podria significar ‘joies’. El fet que aparegui citat entre diversos tipus de pells luxoses fa pensar, doncs, que no seria desencertat inserir l’expressió *guat matre* dins de la mateixa categoria. Ara bé, resulta complicat arribar a una interpretació més acurada. El *GMLC* proposa una composició de *guai-* –per *uair-* i *martre*. Nosaltres ens atreviríem a barallar la possibilitat que aquest *guat matre* respongués en realitat a una *Mustela martes* –de manera que *guat* potser s’hauria d’interpretar com a *gat-*, cosa que l’emparentaria amb les preuades *pels martrinas*. Ens trobaríem, doncs, davant d’unes mànigues de pells de marta.

²⁶⁷ Doc. rossellonès, any 1419, a ALART, Bernat, *Inventari de la llengua catalana*, s. v. *pelliceria*, citat per COROMINES, s. v. *mart*.

PELLES

Resseguim, primer de tot, els fragments del corpus català altomedieval en què s'ha conservat el mot que ara mateix tractem:

(1) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ad Ermengaude nepoto meo ipso freno qui fuit de Guillelmo de Archas drob cum ipsas curtinas II et ipsas pelles semosinas.*

(2) **1012** DipCardona 11 (publicació jurada del testament de Sunyer): *Et ad Bonofilio, sacer de Chancios, (...) pelliciata I de pelles, totum per missas.*

(3) **1039** Junyent, *Oliba* Dip. 137 (testament sacramental de Guifré, levita i jutge): *Et ipsa sua pellitia et superpellitio et capa meliore reliquid ad Ansulfo iam dicto. Et ipsum suum bambezum et sua gonnella relinquit ad Petro sacer. Et ipsas suas pells relinquit ad Ermemiro.*

(4) **1043** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1024 (testament del sacerdot Unifred): *Et ipsas pelles de agnos dimitto inter Ermemirum sacerdotem atque Bonefilium. Et ipsos drappos de lecto dimitto ad prefata Garsendis.*

(5) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (testament de Ramon levita): *Et ipsas meas pelles martrinas qui sunt in domo Gilabert Marcuz facite eas vindere et ipso precio dividite inter vos tres manumissores Sunner atque Guilelmo et Gilaberto Marchuz equaliter (...) Et ipso meo superlecto de palleo vel de pellibus martrinibus subtus et ipso meo annulo de auro remaneat ad episcopum Sancte Marie Sedis Urgelli.*

(6) **1048** Baraut, *CartAndorra* II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *Et ad Guillelmo sacer de Sancto Petro remaneant meas pelles vulpinas.*

(7) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a Radolfo seniori meo remaneant ipsas meas pelles cum pellicono I espanesco.*

(8) **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1070 (testament del sacerdot Guitard): *Et ipsum meum superpellicium dimitto Guitardo sacerdoti. Et ipsa mea pellicia ad cognata mea. Et ipsas meas pelles dimitto Ermemiro, avunculo meo. Et ipsa mea capa dimitto Bonefilio, fideli meo.*

(9) **1057** Baraut, *DocUrgell* 697 (testament de Guillem Mir): *Et ad Guifred sacer quadengo I. A Miro Oliba unas pels cum una archeta.*

(10) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz, et papelles III grises qui sunt mantellos, et parilios II de pels veras, et alios III parilios de matrinibus copertas de oved, et pellicia I armelina, et pelliconem II gris, et pellice I armeli, et pellico I vair (...) kapas II de beraga, et kapifols II de pelle, et allovas XII.*

(11) **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (testament d'Arnau Bernat): *Et ad Bernard Arnall (...) mea capa cum pellibus (...) Ad Cropafort pellibus meis et scrigno I.*

(12) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved (...) Concedo Stephano capellano s. Petris pelles meas armelinas, et ad Isarn alias pelles.*

(13) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario (...) immutata hac voluntate exceptus quod ipsas suas pellas veras et suo pellicio vero quod postea iussit dare pro suo debito.*

(14) **1083** CSCugat 713 (testament sacramental d'Eimerut): *Item dimisit ad Guilaberti, levite, pelles unas de gatos et pellicia I quooperta.*

(15) **1087** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 473 (testament de Ramon): *et ad Dalmacio presbiter meas pelles coopertas de gualabrii.*

(16) **1095** Bach, *ACSolsona* 351 (publicació sacramental del testament d'Ermesén): *ad Guilelmus sacer dimisit tona .I. et pels unes.*

(17) **1099** Bach, *ACSolsona* 395 (testament del cavaller Pere Arloví): *et senior meus Mironi Arnalli (...) I chapa et unes pelles.*

(18) **s. XII in.** Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere bantidad de Arnal Pere (...) camisas VIII de lin obtimas, et unas bragas, et una savana obtima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç.*

(19) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Stephani de Sarga unum gonellum et unum bambeiz et unas pells de conils.*

(20) **1112** CEGirona 210 (testament d'Eliardis): *Ad Gullielmum presbiterum meo scriptori, I pelles de gatos et Berengarii presbiter concedo calcias unas et chabatons.*

(21) **1125** CSCugat 879 (testament de Poncio Geraldo): *et mando ut fiat venduda ipsam medietate de ipso cavallo quod abeo cum Petrus Bernardi monetarii et abeat de ipso precio iam dicta domna mea pelles I et de chonils copertis de gualabru nigre et brisallo I de fustani.*

(22) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *et dimito Ioan, presbiter Sancti Yacobi, meo brisallo et G. Companni presbiter Ias pelles agnus et G. leuita unas pelles cubertas.*

(23) **1130** CSCugat 901 (testament de Guitart): *et ad Ermessindem, nepota mea (...) guadengas II et pels de gatos.*

(24) **1150** CSCugat 983 (testament sacramental de Berenguer de Vallvidrera): *Dimisit s. Cipriani I morabatino et ad eius clericos berreganum et pelles suas, et pellicia I.*

(25) **1163** Papell, *DipSantesCreus* 105 (venda feta per Robert Hug i la seva muller Sibil·la): *Accepimus a te pro hac venditione pelles unas vaires novas coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas rubeas bonas.*

(26) **1165** Alturo, *Sta. Anna* 379 (definició dels drets i heretats per dret matern feta per Maria, filla del difunt Mascaró, i el seu marit Guillem): *Accipimus a vobis pro hac difinitione et evacuatione XX solidos denariorum Barchinone et pelles unas de cunillis coopertas de celestio.*

(27) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *Et debet mihi R. de Archubus XXX morabetinos super duabus velis et pellibus variis et uno plumaz, [de quibus dimito ei X morabetinos].*

(28) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Dimitto Novela meas pelles vulpinas.*

(29) **1177** DipCervià 76 (testament d'Arnall, clergue d'Anglada): *Guillelmo monaco de Barrera, XV pelles ad faciendam pelliciam.*

(30) s. XII Marquès, *Sta. Cecília d'Elins* 93 (memorial de l'ardiaca Ramon, en què proposa la reedificació de l'església de Santa Cecília d'Elins): *et totas pelles de arietes et una terra qui est in valle Syarb propter villa Surigriera*.

Formalment coincident amb el terme llatí clàssic, la veu *pellis* designa la pell de diversos animals emprada des de temps antics ja fos com a abrigo rústic, ja fos en la confecció de peces més elaborades, així com també en la manufactura de tota mena de folres i ornaments presents en peces d'abric. Poques vegades les *pelles* equivalen a una *pellicia*²⁶⁸, ja que aquesta constitueix un element manufacturat, mentre que aquelles sovint responen a peces d'abric més rústiques que conserven la forma original de l'animal – a l'estil d'un gec de pells–. Es tracta, doncs, d'una denominació genèrica en primera instància referida a la matèria primera, a una peça sense treballar –raó per la qual recollim les aparicions del mot *pellis* en aquest apartat dedicat als materials–, tot i que en certes ocasions s'hauria d'identificar efectivament amb una pellissa –vinculada, doncs, a la indumentària–. Malgrat tot, semànticament ambdós mots no disten pas tant l'un de l'altre. Al capdavant, tots dos remetent a peces d'abric fetes de pells: *Pellicia et pelles, et coopertoria de pellibus agninis, ita ut pellis silvatica cujuscumque generis, in nullo habitu nostro admittatur*²⁶⁹; *FULVO TEGMINE id est pelle lupae, qua utebatur more pastorum. sed hoc multi reprehendunt, cur nutricis tegmine usus sit. qui gemina ratione refutantur: vel falsitate fabulae, vel exemplo Iovis, qui caprae nutricis utitur pelle* (SERV., I, 275).

Quant a les peces esmentades en els textos catalans altomedievals suara exposats, evidencien la gran varietat de pells que hom utilitzava en l'època estudiada. Així, es consignen *pelles semosinas* –malauradament no hem aconseguit esbrinar-ne la naturalesa, tot i que potser es podrien vincular a les *pelles conillinas o cornerinas*–, *pelles de agnos* –o *pelles agnus*–, *pelles martrinas* –també *pelles marinurinas*–, *pelles vulpinas*, *pelles veras* –també documentades com a *pelles veres* o *pelles vaires novas coopertas de purpura* i sota l'estranya forma de *pellas veras*–, *pelles armelinas*, *pelles de gatos*, *pelles copertas de gualabrii* –sens dubte una lectura errònia per *gualabru*–, *pells de cabridis*, *pelles de conils* –també *pelles de chonils copertis de gualabru nigre* i *pelles de cunillis coopertas de celestio*– i *pelles de arietes*. Evidentment tots aquests tipus de pells s'estudien en articles a part. A més, trobem les expressions *pelliciata de pelles*, *papelles grisas qui sunt mantellos* –sintagma que evidencia un intent de reduplicació de la síl·laba inicial del mot que ens ocupa–, *capa cum pellibus*, *pelles meliores*, *pelles cubertas* i *pellem fractam vel retortam*, a part del concepte *alias pelles*

²⁶⁸ Vegeu també l'article *pellicea* i *pelliceum* en el capítol dedicat a la indumentària civil: 167-172.

²⁶⁹ *Liber Ordinis Sancti Victoris Parisiensis* MS., cap. 18, citat per DU CANGE, s. v. *pelles silvaticae*.

–potser no tan preuades com la resta, de manera que no es considerarà necessari especificar-ne l'essència–.

El present terme romangué en les llengües neollatines, tal com evidencien les veus *pell* i *peyl* en català antic, *piel* en castellà, *pele* en portuguès, *peau* en francès i *pelle* en italià: *Pell blancha d'anyines d'Araguó*²⁷⁰.

Així doncs, la veu *pelles* designa les pells de forma genèrica. El corpus català altomedieval la testimonia de principis del segle XI fins a finals del segle XII arreu del territori, si bé no és fins al segle XII que s'estén cap a la zona del sud del Principat.

PENNA

Les fonts altomedievales de Catalunya consignen un *trapum cum pena de gats*, un *mantellum cum penna et orle*, un *mantel cum pena de conils*, un *pallium cum penna de cuniculis* i unes *pennas vairas*. El terme *penna* equival, doncs, a *pellis*²⁷¹. Heus aquí els contextos en què apareix el mot que ens interessa:

(1) **1063** DipPoblet 18 (donació feta per Ermengol, comte d'Urgell, i la seva muller Llúcia): *Et dono vobis ad festum Sancti Michaelis vestiduras ad vos et ad uxori vestre de bon trapum cum pena de gats.*

(2) **1163** Constans, *DipBanyoles* 156 (testament d'Arnau Guillem): *Arnallo filio Romeo clerico. V. solidos et capuciale I que ego comparavi ex illo. Calveto dimitto meum mantellum cum penna et orle.*

(3) **1168** Baraut, *DocUrgell* 1622 (testament de Pere de Castelló): *Et dimitto Arnallo et filiis suis I terram quam habebam in pignus pro Botet. Dimitto B. capellano I mantel cum pena de conils. W. priori morabetino I.*

(4) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Unum pallium de pisset vermei cum penna de cuniculis et I bridal et I camisa de ranzam dimitto ut vendantur et dentur pro missis cantandis.*

(5) **1177** DipPoblet 594 (testament de Berenguer de Cardona): *Berengario Estruz XXX^a III morabetinos et CC^{di}XV solidos de Margulesis, et ipse debet dare quinque cannas et quartam presseti vermel de Montepesulano et duas pennas vairas.*

Provinent del llatí *penna* –‘ploma’–, el present terme apareix en certs contextos medievals referits als folres o guarnicions de pell de diversos animals, raó per la qual Du Cange (s. v. *pena*³) l'equipara a *pellicia* o *pellitium*. Segons paraules literals de Coromines (s. v. *penya*): *De la ploma es passà a designar la pell d'altres animals, car de l'una a l'altra es passava sovint per gradacions quasi imperceptibles.*

²⁷⁰ Inv. Torre d'en Barra, 1430, citat per AGUILO, s. v. *pell*.

²⁷¹ Vegeu també l'article *pelles* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 405-408.

Les fonts documentals europees no només testimonien les formes *pena* i *penna* per a l'accepció tot just apuntada, sinó també *panna* i *pannus*: *Ponatur mantellus honestus penna forratus*²⁷².

La vessant del mot *penna* estudiat en aquest article es pot resseguir també en els textos corresponents al català antic, en què predomina la forma *pena*: *lo mantell, e el cot que vestia ab pena darminis de drap daur* (MUNTANER, *Cròn.*, 297). Els estadis antics de les llengües romàniques veïnes també n'ofereixen vestigis, com ho proven les formes del castellà medieval *pena*, *peña* i *penna*; les del provençal antic *pena* i *penna*; i les del francès antic *penne* i *panne*.

En definitiva, el terme genèric *penna* designa les pells de qualsevol animal. En el context de la nostra documentació apareix des de mitjans del segle XI fins a finals del segle XII arreu del territori.

VAIRUS

A continuació es detallen les troballes corresponents a la documentació altomedieval conservada a casa nostra, majoritàriament referides a pells i pellisses:

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz, et papelles III grisas qui sunt mantellos, et parilios II de pels veras, et alios III parilios de matrinas copertas de oved, et pellicia I armelina, et pelliconem II gris, et pellice I armeli, et pellico I vair, et kapa I rebliia coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in alias pellicias.*

(2) **1075** Constans, DipBanyoles 90 (testament de Bernat Bernat, bisbe de Carcassona): *Et ad Clara suum pellicium varium, et ad Dagobertum Guisalli ipsum suum pellicium herminium, et ipse redimat eum et cantet ei missas XXX.*

(3) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved.*

(4) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura, et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino, et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario, ad Petro presbiter s. Marie suum brissallo de tired (...) immutata hac voluntate exceptus quod ipsas suas pellas veras et suo pellicio vero quod postea iussit dare pro suo debito.*

²⁷² *Statuta Monialium Sancti Salvatoris Massilie*, any 1400, citat per DU CANGE, s. v. *pannus*².

(5) **1163** Papell, *DipSantesCreus* 105 (venda feta per Robert Hug i la seva muller Sibil·la): *Accepimus a te pro hac venditione pelles unas vaires novas coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas rubeas bonas.*

(6) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *Et debet mihi R. de Archubus XXX morabetinos super duabus velis et pellibus variis et uno plumaz, [de quibus dimitto ei X morabetinos].*

(7) **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimitto etiam iam dicte uxoris mee unum mantellum vairum coopertorium de presseto rubeo, quem habet Raimundus de Medala.*

(8) **1177** DipPoblet 594 (testament de Berenguer de Cardona): *Berengario Estruz XXX^a III morabetinos et CC^{di}XV solidos de Margulesis, et ipse debet dare quinque cannas et quartam presseti vermel de Montepesulano et duas pennas vairs.*

El terme *vair*, derivat del llatí *varius* –‘variats’, ‘mudable’–, és el nom d’un mamífer de la família dels *murium Ponticorum*. Creiem, doncs, que es tracta de l’*Armenius mus* o *ermeni*²⁷³, que es caracteritza pel color pigallat del seu pèl –al ventre blanc i al dors de tonalitats fosques–, la pell del qual fou molt apreciada per a la confecció d’abillament luxós, sovint vetat per les regles de diversos ordes religiosos. Heus-ne aquí una definició més detallada: *Varius est bestia parva paulo amplior quam mustela. A re nomen habet. In ventre enim candidus in dorso habet colorem cinereum, ita elegantem, ut mireris bestiam sua creatione spectabilem. De genere piroli est, in arboribus habitat et foetus facit (...) Varius licet sit parvus, propter nobilitatem pellis suae, animal excellentissimum est* (NICOLAUS PERGAMENUS, *Dialogus creaturarum*, CX, GRASSE: 262). Convé remarcar que la forma substantiva d’aquesta veu és tan recurrent com l’adjectiva.

Tot plegat ens permet refutar les deficions que ens n’ofereixen Coromines (s. v. *vari*) i Alcover – Moll (s. v. *vair*). El primer, d’una banda, assegura que el mot que ens interessa s’aplicava a les pells luxoses de colors grisos brillants i variats, com les d’esquirols o les d’erminis; el segon, d’altra banda, barreja els conceptes, ja que atribueix a l’adjectiu *vair* – integrat en el sintagma *pena vaira*–, el significat etimològic de *boci de pell de folradura de color variat*, mentre que intueix que el substantiu correspon a *cert animal semblant a l’esquirol*, de la pell del qual se’n feien folradures. En la mateixa línia, tampoc Niermeyer (s. v. *varius*²) no afina gens en la seva exposició, tot identificant tant les formes adjectives com les substantives d’aquest terme amb meres pells. El *DRAE* (s. v. *vero*¹), al seu torn, identifica aquesta veu amb la *piel de la marta cebellina*. Aguiló (s. v. *vayre*), finalment, malgrat la multitud d’exemples que n’aporta, tampoc no en treu l’entrellat, ja que com a tota definició esmenta una expressió recollida a l’Empordà, on hom anomena *vaire* o *gat vaire* el gat

²⁷³ Vegeu també l’article *armelinus i erminium* en l’apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 392-395.

mesquer. Així doncs, segons el nostre parer, tant *pennae variae* o *pelles variae* com *vestes variae* o *varium indumentum* es refereixen a peces de l'abillament elaborades amb la pell clapejada de l'esmentat mamífer, que en la documentació medieval europea pren, entre d'altres, les formes següents: *vairus*, *vairum*, *vares*, *varius*, *vajus*, *varus*, *vayrus* i *veyrus*: *Sibelinos, armelinos, dossos, vares, vulpes et id genus animalium alia illi offerentes* (JOSEPHUS BARBARUS, *Itinerarium ad Tanaim*, BIZARUS: 456); *Aliquæ dominæ utuntur mantellis (...) fodratis de zendallo vel vairis* (*Chronica Placentina*, MURATORI, *Rerum Ital.*, XVI: 580).

Així doncs, en el nostre corpus es consignen unes *pels veras* –també *pelles veres*, *pelles vaires novas coopertas de purpura* i *pellibus variis*–, un *pellico vair* –o *pellicium varium*– un *mantellum vairum coopertorium de presseto rubeo* –on s'ha escrit *coopertorium* en lloc del participi *coopertum*, més adequat en el present context– i unes *pennas vairas*.

Si bé en un primer moment ens havia despitat la presència de *pels veras* en l'exemple nº 1 i de *pelles veres* en el nº 3 i el nº 4, per la possibilitat que hom es referís a “pells veritables”, l'estudi acurat dels contextos en què s'insereixen ens ha convençut del fet que certament es tracta de les pells del mamífer esmentat més amunt, ja que, d'una banda, no s'especifica de quin animal provenen aquestes presumptes pells vertaderes –cosa que ja de per si resultaria força estranya– i, de l'altra, sempre es troben llistades entre d'altres tipus de pells l'autenticitat de les quals ni se subratlla ni tampoc no es posa en dubte. Així doncs, reafirmem la nostra proposta, en contra de l'opinió dels estudiosos citats més amunt, que segons el nostre parer no encerten a identificar la procedència de les pells objecte d'estudi.

El català antic, al seu torn, documenta a bastament els vestits confeccionats amb pells de vair, també anomenat *vayr*, *vaire* o *vayre* –en plural *vais* o *vays*–: *Gital en lo lit de son marit e della, e cobri lo molt be de un cubertor de pena uayre* (*Eximplis*, I, CXXXVIII: 131); *Hun mantelet de velut vermell ab vays e ab arminis* (Doc. any 1417, *BSAL*, X: 225). Pel que fa a les llengües veïnes, el terme adopta en castellà la forma *vero*, mentre que el francès testimonia *vair*.

Així doncs, creiem que cal identificar el mot *vairus* amb la marta gibelina, un mamífer la pell clapejada del qual fou una de les més apreciades en la confecció d'abrics luxosos. Les fonts altomedievales conservades a Catalunya testimonien aquesta veu entre l'últim terç del segle XI i les acaballes del segle XII pràcticament arreu del territori.

VULPINUS

L'adjectiu *vulpinus*, d'ascendència llatina, deriva del substantiu *vulpes* –‘guilla’–, de la pell de la qual es confeccionaven peces d'abric. Malauradament no estem en disposició d'il·lustrar la realitat d'aquest terme fora dels dominis del nostre país, cosa que no significa en absolut que hom no n'hagués fet ús. Vegem ara els passatges del corpus català altomedieval on apareix el mot objecte d'estudi:

(1) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Ad Ennego presbitero uncia I de auro et pellizone argino. Ad Bonushomo sacristano ipsa sua pellicia. Ipso suo lecto in quo iacet ad Sancta Maria, id est taped, feltro, chot vulpino, vellata linia, chuxinos II.*

(2) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(3) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *Et ad Guisla, filia mea, ipsa mea aldorra et pellicia I vulpina.*

(4) **1048** Baraut, *CartAndorra* II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *Et a Ledgards fidele mea remaneant trapos III de lecto et porcos II et alnas X de trapo gris tolsano; et ad filios meos remaneant alnas XI de trapo griso unde vesteat eos. Et ad Guillelmo sacer de Sancto Petro remaneant meas pelles vulpinas.*

(5) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Er ad Mironis Guillelmi, clericus de Barchinona, dimitto ei lectum unum de almocelia et feltro et plumbacio et superlecto vulpino pro anima mea.*

(6) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Dimitto Novela meas pelles vulpinas; et filie Vitali dimitto coopertor in die et una aumalasa et I velada aucotonia et matri sue mea pellicia de conile.*

Els textos consignen, doncs, un *chot vulpino*, un *chobertorio vulpino*, una *pellicia vulpina*, unes *pelles vulpinas* i un *superlecto vulpino*.

Quant al català antic, es documenta sovint la pell de *volp*, llistada al costat d'altres tipus de pells: *Erminis, marts no guarden de fredor | més que lla pell de la volp o d'anyell* (AUSIÀS MARCH, *Poes.*, NCL., IV, 103). Així mateix, la resta de llengües romàniques també conserven vestigis d'aquest antic terme: el diminutiu castellà *vulpeja*; l'occità antic *volp*; el diminutiu francès *goupil*; i l'italià *volpe* en són una bona mostra.

Així doncs, el mot *vulpinus*, segons les fonts altomedievales de Catalunya en voga arreu del territori –si bé a l'extrem sud no hi arriba fins a les acaballes del segle XII– al llarg dels segles XI i XII, remet a les pells de guilla.

YANETA

La documentació catalana altomedieval consigna un sol cop les pells de genetes, en aquest cas com a folre d'un barret –*capel de yanetas*–:

(1) **1071** Sanahuja, *Áger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuuanos, et saca I alcot las unas de auctori, et capels VI de feltro et uno gris et alio de yanetas.*

El present terme correspon a una variant del llatí medieval *geneta*, que segons Eguilaz (s. v. *gineta*) prové de l'àrab *charneit* –'geneta'–. Tant el mot àrab com el llatí es refereixen a un mamífer de l'espècie *Genetta genetta*, de la pell del qual se'n feien abrigalls. La pell de la geneta es reconeix pel seu color característic, tirant a pallós o gris i amb ratlles negres; a la cua, en canvi, llueix anells blancs i negres: *Pro capa dominæ comitissæ de escallata violeta fouranda et orla de geneta, ix. lib.*²⁷⁴.

Pel que fa al català antic, predomina la forma *janeta* enfront de *geneta* –en valencià *gineta*–: *Item tota peliceria qui's vena dotzena, so es assaber de salvazina, axi can son janetes fahines, volps, gatz martrins, jebelines, putoys, erminis, ventresques de luries, e tota altra salvajna* (*Tarif*, any 1287, ALART, *Revue des langues romanes*, IV: 371). Altres llengües neollatines també en conserven vestigis, com palesen el castellà i el portuguès *gineta* i el francès *genette*.

En definitiva, el terme *yaneta* designa la pell de geneta, només registrada al tercer quart del segle XI entre els béns d'Arnau Mir.

4. Les plomes

DIUIT

Forma ja notablement romanitzada, la veu *diuit* deriva, segons Du Cange (s. v. *duma*), del llatí medieval *duma* –*Galli namque veteres, atque etiam Britones hodierni sæpe sua*

²⁷⁴ Comput. MS., any 1244, citat per DU CANGE, s. v. *geneta*.

pronuntiatione mutant m in v consonum—, probablement provinent de parlars germànics. De fet, aquest mateix autor suggereix, més concretament, que el terme *dum* podria vincular-se a fonts cèltiques. No en va s'han conservat els mots *Daune* en alemany, *down* en anglès i *dun* en suec, danès i norueg. En moltes llengües, doncs la *m* hauria passat a *v*.

En qualsevol cas, el corpus català altomedieval ens ha trasmès un sol fragment en què s'esmenta un abric confeccionat amb el preuat *diuit* —*mantel de diuit*—, les plomes extraordinàriament fines dels ocells més joves. Heus aquí el passatge al qual ens referim:

(1) s. XII in. Russell-Gebbett, *MCLT* 17 (un inventari): *Breve vel querimonia que habuit Bernardus Pere bapthead de Arnal Pere. Primum X parilios gallinas et V parilios occas, et camisas VIII de lin optimas, et unas bragas, et una savana optima, et unum mantel de diuit, et unes pels de cabridis, et guadengas III, et I guat, et I boraç, et unes 5 mapas, et unes tovaies.*

No tenim constància que el català antic hagués utilitzat cap variant del mot *diuit* per referir-se a aquestes plomes primerenques. El francès antic, en canvi, conservà la veu *duva*, de la qual sorgí el francès modern *duvet*.

Així doncs, el terme *diuit* designa les plomes finíssimes dels ocells joves. El nostre corpus el documenta una sola vegada, en un text de la primera meitat del segle XII.

PLUMA I PLUMEUS

La documentació altomedieval conservada en terres catalanes ens n'ofereix algunes mostres, que contenen les variants *plumba*, *pluma*, *ploma* i *plumeam*:

(1) 1071 Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et ganabs II de seda, et plumbacios XII de palii, et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII, et coxins XV apud plumba, et colcedras X.*

(2) 1078 CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

(3) 1142 Alturo, Sta. Anna 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimitto Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii (...) in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linteo et I berregano et I plomac et I cuxino.*

(4) 1163 DipTortosa 134 (testament de Pere de Rajadell): *Lectulum meum, duo s linteola et baracham et culcitram plumeam dimitto Iohanni canonico filio meo.*

Les peces registrades es limiten a uns *coxins apud plumba* i a una *colcedram de pluma coopertam de ozturi* –també *colza de ploma* i *culcitram plumeam*–

Derivat del llatí *pluma*, el present mot es refereix a les plomes del ocells, que els autors de l'època distingien de les *pennae*²⁷⁵, definint-les de la següent manera: *Nam plumas dicimus quæ habent cannulas in radice, et costam procedentem per medium gibbositatis usque ad ultimum earum. Hæ plumæ nascuntur per totum corpus, et cooperiunt cutem: sed pennas dicimus, quæ habent majores cannulas, radices sibi et similiter costam protensam per medium pilositatis usque ad summum. Hæ sunt majores plumis, et multo magis sunt ad sustinendum volucrem in aere, quam ad cooperimentum cutis*²⁷⁶.

El català antic, al seu torn, conservà viu el terme analitzat, sota les formes de *pluma* i *ploma*. Finalment convé subratllat que el mot *pluma* pervisqué també en castellà i en portuguès.

En definitiva, els termes *pluma* i *plumeus* remet a les plomes d'ocell, material amb què es farcién determinades peces del parament domèstic, sobretot vinculades a la roba de llit. Les fonts altomedievales de Catalunya en contenen exemples d'Àger, Sant Cugat, Santa Anna i Tortosa datats entre l'últim terç del segle XI i mitjans del segle XII. Val a dir que fins al segle XII no trobem que aquesta veu a l'extrem sud del territori.

5. Les sedes

CENDATO

La documentació altomedieval conservada en terres catalanes ens n'ha transmès les mostres següents:

(1) **925** DipOsona 283 (dotació de l'església de Sant Salvador al territori d'Osona, a la vall de Ripoll): *vestimentas autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta*

²⁷⁵ Vegeu també l'article *penna* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 408-409.

²⁷⁶ FRIDERICUS II, *De Arte venandi cum avibus*, MS. Pal. Lat. 1071, Biblioteca Apostòlica Vaticana, I, 45, citat per DU CANGE, s. v. *plumæ*.

I colore amarella diocodrino, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.

(2) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'eglésia de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I, dalmaticas IIII, planedas II, una vermilia et alia blava.*

(3) **1180** DipTortosa 314 (testament de Ramon Curruz): *et dimitto ad Serret (?) canonicum unum cendat quod habeo in domo mea.*

Els tres exemples conservats fan referència a una *dalmatica ex cendato*, a un *curcibaldo de cendato* i a un simple *cendat* –o bé un tros d'aquesta tela preciosa del qual en resultarien peces diverses o bé una peça ja manufacturada de la qual no se n'especifica la naturalesa–.

Aquest mot, que en el baix llatí prengué la forma de *cendalum*, és comú a tot el territori europeu. Si bé el seu origen encara roman a la incertesa, s'han proposat solucions interessants que intenten desentrallar-ne l'etimologia. D'una banda, s'ha especulat sobre un possible origen grec, fent-lo derivar del mot *σινδών* –transliterat com a *sinдон* en llatí i que originàriament significà *amictus ex lino Ægyptiaco* (DU CANGE, s. v. *cendalum*), per posteriorment identificar-se amb una *mussolina o tessuto trasparente di seta, di lana o di cotone, di particolare finezza e leggerezza* (MUZZARELLI, s. v. *sidone*)–, ascendència francament dubtosa arran de la brusca alteració en la desinència. En canvi, no suposaria cap mena de dificultat semàntica. Ara bé, el problema ocasionat per l'alternança de terminacions es podria pal·liar si es postulés, paral·lelament a la formació grega, un terme proto-índic o indoirani –potser fins i tot relacionat amb el vàdic– emparentat amb el topònim *Sindos*, un indret del nord del Caucas. D'altra banda, Coromines (s. v. *sendat*), seguint autors antics que ja vinculaven el terme objecte d'estudi amb l'ètim *seta* (DU CANGE, s. v. *cendalum*), reflexiona sobre una possibilitat que no ens podem estar de qualificar d'engrescadora: *el problema de l'origen del mot seda encara roman en les tenebres orientals. Probable, doncs, que sendat s'expliqui també juntament amb aquest enigma. Entre d'altres coses es pot pensar que en fos un derivat *sedal / *sedat format per mercaders romànics, que prenguéss, en passar per Grècia, la n del sinònim grec σινδών*. Val a dir que s'ha descartat definitivament el mot àrab *ṣandal* –corrupció de *sundus* (CORRIENTE, 2003, s. v. *cendal*), derivat del mot grec ja esmentat– com a font etimològica de *cendalum*, ja que ha quedat demostrat que es tracta d'una incorporació tardana d'influència romànica. D'aquí precisament l'equivalència semàntica.

El *cendalum* designava un tipus de seda semblant al tafetà, molt fina, lleugera i transparent –una espècie de mussolina–, idònia per a la confecció de banderes i estendards. El

sendat doblat o reforçat –*duplicato* o *duplo*– elaborat a partir de fil de seda teixit amb cotó i llana, era més gruixut i resistent, raó per la qual s'utilitzava en la manufactura de roba de llit, cobertes de llibres, tendes de campanya i cobertors per als cavalls, així com en l'elaboració de folres per a la roba estiuenca, vestidures i ornaments, tant civils com litúrgics: *Duas cortinas de cendalo rubeo et viridi*²⁷⁷; *Item legamus casulam, dalmaticam et tunicellam, que sunt de zendato duplici (...) De samitis etiam et zendatis nostris que invenientur in cophinis nostris ordinabunt executores nostri (Testamentum Hugonis Aycelini, any 1297, BAGLIANI: 311)*. Quant als colors, la documentació en mostra de tot tipus –encara que es tenia predilecció pels vermells–, fins i tot de llistats –on es combinaven dos o més colors–, brodats o entreteixits amb or. Al principi s'importava d'Orient –probablement la majoria de draps de *cendalum* provenien de la regió índica– i d'alguns centres productors situats en determinades illes egees i mediterrànies, però ja cap a la fi del segle XI se n'assentà la producció a la població italiana de Lucca, que aviat es convertí en el principal focus europeu exportador d'aquesta tela preciosa tan popular a l'època. Anys més tard, Venècia i Palerm també posaren en marxa tallers propis. Malgrat tot, sembla que al segle XIV ja en començà a decaure l'ús (SCOTT, s. v. *sendal*).

Tal com sol succeir amb els préstecs tardans, completament aliens a l'evolució fonètica pròpia de les llengües romàniques, el mot que ara mateix ens ocupa adoptà gran diversitat de formes en la documentació europea, les més comunes de les quals es ressenyen a continuació: *cendalum, cendalium, cendallum, cendalus, cendale, cendatum, centatum, celdal, cendetum, cindatum, cyndatum, cindatus, cindadus, cindalum, sendalum, sendatum, sendal, sandale, sandalum, zendadum, zendale, zandale, zendalium, zendallum, zendatum* i *zentatum*.

En el català antic, on observem la mateixa inseguretats a l'hora de transcriure un terme del tot aliè a la naturalesa d'aquesta llengua, es conserven tant l'accepció com els usos que s'han remarcat suara per al llatí medieval. Hi predominen les variants *cendat, çendat, sendat, sendal* i *sendar*: *III maniples forrats tots de sendat vermell* (Doc. any 1356, RUBIO, I : 175). D'altra banda, convé destacar que la resta de llengües neollatines, que també recullen el present mot, experimenten vacil·lacions gràfiques similars a les observades tant en llatí medieval com en català antic. En castellà antic es documenten, entre d'altres, *cendal, cendat, çendal, sendal* i *sandal*; en occità antic, *cendal, sendal* i *cendat*; en francès antic, *cendal* i *cedé*; en portuguès, *cendal*; en italià, *sendale, zendale* i *zendado*; i en aragonès, *cendat*. Val a dir que també l'alt alemany mitjà s'apropià aquesta veu, sota les formes de *zindal* i *zendal* –avui en dia *Zindel*–.

²⁷⁷ Historia Abbatiae Condomensis: 504, citat per DU CANGE, s. v. *cendalum*.

Així doncs, el mot *cedato* designa una tela de seda lleugera i transparent, que sovint es combinava amb cotó o llana per tal d'obtenir un teixit més resistent. Les fonts altomedievals conservades en terres catalanes el documenten en un primer estadi al segle X a les zones de Ripoll i Vic i, posteriorment –a finals del segle XII–, a Tortosa.

CHEZUA

Segons afirma el *GMLC* (s. v. *chesgua*), aquest terme, d'ascendència àrab, prové del mot *kaswa* –‘cobertura de seda’–. L'únic testimoni que n'hem pogut trobar apareix en el corpus català altomedieval, com a cobertura d'una pellissa –*pellicia cuberta de chezua*–. L'esmentat mot, que el *GMLC*, malgrat citar el mateix passatge, recull sota la forma *chesgua*, designa una tela de seda, potser provinent de la Hispània musulmana. Degut a la manca de dades, però, no podem afinar-ne la definició. Heus aquí el context en què s'insereix aquesta veu:

(1) 944 Junyent-Ordeig, *DipVic* 224 (venda feta per Senior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIor.*

CHAUSA

Malauradament no hem reeixit a esbrinar l'essència del mot *chausa*. El fet que aparegui una sola vegada en el corpus català altomedieval i que la documentació europea no se'n faci ressò dificulta una recerca acurada. En qualsevol cas, si observem atentament el sintagma en què s'insereix, *multas pecias de palii et chausa*, sembla que devia correspondre al nom d'un teixit. Descartem, tanmateix, tota vinculació amb el mot provençal *cosa* (DU CANGE, s. v. *cosa*²) –un tipus de vestit femení–, ja que semànticament no resulta gens versemblant. Com tampoc no ens acaba de satisfer la conjectura que es pogués tractar d'un *vêtement qui couvrait les pieds et une partie des jambes* (WARTBURG, s. v. *calceus*), accepció que el mot *causa* adquiria també en antic provençal, ja que no s'adiu en absolut al nostre context, on *chausa* apareix en singular i dins del sintagma esmentat més amunt. Tant l'origen com el significat exacte d'aquesta veu, doncs, romanen en la incògnita. La seva aparença, malgrat tot, revela ascendència llatina.

Tanmateix pensem que podríem vincular-lo a la veu *chezua*, arran de la similitud formal que s'endevina entre les dues arrels, raó per la qual l'hem inclòs en aquest article. A continuació presentem el fragment corresponent a la documentació objecte d'estudi on apareix la forma que ens interessa:

(2) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saccet I cum multas pecias de palii et chausa, et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuuanos.*

CICLATO

Vegem, en primer lloc, els fragments del corpus català altomedieval en què apareix el mot que ens interessa:

(1) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *et ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego (...) relinquít in potestate de Gischafret de Ioncars ut benefeciset salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.*

(2) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et ipso meo pellicio cornerino cum ipsas tobias de ciclatono, remaneat ad episcopum s. Crucis de Barchinona.*

(3) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sanctum Micaelem de Mamacastro concedo de mea porcione de ciclatons capas duas et una de oztori cum tela I de pallio. Ad Sancto Saturnino de Lordano, capa I de ciclato et alia de oued.*

(4) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *Sacerdotale vestimentum casulla optima de cicletono et stola optima, et amictum, et camisum et manipulum et cinta.*

(5) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *dosal I de fre et alio de ciclato, et alio de Alamania, et alios II de palii (...) Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz (...) et vestiment I de cafabafall, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de tirerz, et alio de ciclato.*

(6) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Marie Rivipullentis mapas et tovaías bonas (...) et mantel I de ciclato optimum.*

(7) **1150** Alturo, *Sta. Anna* 271 (testament de Guillem Ponç): *Concedit Sancto Petro Puellarum unum ciclatonem de precio X moabetinorum.*

(8) **1163** Papell, *DipSantesCreus* 105 (venta feta per Robert Hug i la seva muller Sibil·la): *Accepimus a te pro hac venditione pelles unas vaires novas coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas rubeas bonas.*

La veu objecte d'estudi presenta una etimologia força enrevessada, que en últim terme, però, remet a la llengua llatina. Introduïda pels àrabs a la península Ibèrica, la veu *ciclato* s'originà en primera instància a partir de l'àrab andalús *siqlatūn* –una tela de seda blava brocada d'or–, derivat del neoàrab *siqlātūn* (CORRIENTE, 2003, s. v. *ciclatão*), que al seu torn prové del grec bizantí *σιγιλλᾶτον* –que representa una variant de *σιγιλλᾶτος*, un drap de llana o lli ornamentat amb figures circulars–, ètim vinculat a l'expressió llatina *textum sigillatum* –un teixit ornat amb marques o figures–. De fet, d'aquí mateix nasqué el terme *escarlata*, ja que la veu bizantina *σιγιλλᾶτος* també es troba a la base de l'àrab hispànic *'iškirlāṭa*, que no és altra cosa que una distorsió de l'antic *siqirlāt*, que al seu torn es remunta a l'àrab clàssic *siqillāt* –‘teixit de seda brocat d'or’–. Segons el parer de Coromines – Pascual (s. v. *escarlata*), les especulacions dels erudits que, a l'hora de determinar l'ascendència del present ètim, s'havien decantat per l'opció llatina *cyclus* –d'on sorgiren variants del tipus *cyclas* (DU CANGE, s. v. *cyclas*) i *cyclatus*–, veu derivada del grec *κύκλος* –‘rodó’–, pertanyen a l'àmbit de l'etimologia popular. Així doncs, cal descartar la idea acceptada durant segles que aquesta tela preciosa hagués pres el nom de l'ornamentació en cercles entreteixits que li era característica, tal com argumenten, entre d'altres Eguilaz (s. v. *ciclatón*), Alfau i Hugucio de Pisa: *K. ciclas dis. que dicta genus pallii circumtextum et continens multos cyclos intertextos*²⁷⁸. Ara bé, precisament d'aquesta falsa etimologia, vigent encara avui dia en alguns sectors, nasqueren definicions de la luxosa túnica talar, usada tant per homes com per dones, anomenada *cyclas* o *clycladas* –provinent de Pèrsia i Armènia i elaborada amb la tela de què ara mateix parlem– com la que ens ofereix Papias (s. v. *cyclas*): *genus vestis a rotunditate dicta sursum stricta deorsum ampla*. El mateix afirma Isidor (*Orig.*, XIX, 24): *Circumtextum est, quod Græce κυκλάς dicitur. De quo Virgilius: 'Et circumtextum croceo velamen acantho'. Circumtextum autem dictum quia est rotundum pallium*. Alguns havien arribat a suposar, d'altra banda, que tant l'esmentat vestit com la tela preciosa amb què es manufacturava s'havien de vincular a les illes gregues *Cyclades*.

El terme *ciclato* designa, doncs, un tipus de seda fina treballada en brocat d'or i inclosa entre les teles anomenades *pallia rotata* –fent honor a les seves ornamentacions en forma de roda–. Els centres manufacturadors més coneguts de l'època eren Antioquia, Bagdad i Almeria. Fóra bo assenyalar que no tan sols s'utilitzava aquesta tela en la confecció de vestimenta, sinó que també era present en gran quantitat d'ornaments religiosos i peces de calçat, així com en matalassos i cobertors de llit –potser elaborats amb drap d'inferior qualitat, però de ben segur més resistent al pas del temps–. Els ciclatons orientals solien tenyir-se de

²⁷⁸ HUGUCCIO DE PISA, *Magnæ derivationes*, MS. Vat. Reg. Lat. 1627, fol. 30d, citat per ALFAU, s. v. *ciclatón*.

blau, si bé al principi no se'ls associava a cap tonalitat característica. Tanmateix amb el pas dels segles aparegueren les teles de color vermell intens –el color escarlata tal com el coneixem avui en dia–, sobretot provinents de la indústria assentada a Almeria, centre productor del molusc *kermes*, a partir del qual s'obtenia aquest pigment tan preuat.

Sens dubte algunes de les variants gràfiques presents en la documentació llatina medieval d'abast europeu sofriren la influència de les etimologies populars suara exposades: *cisclato*, *cyclas*, *ciclas*, *ciclatum*, *cyclatus* i *siclades* en són les més representatives. Els testimonis conservats tant fan referència al tipus de tela esmentat com a les peces elaborades a partir d'aquesta matèria: *Et duos cisclatones et unum pallium relinquo in potestatem Bertrandi sacristæ ad hoc proprie, ut de duobus cisclatonibus vestes fiant ad missarum solemniam celebranda*²⁷⁹; *In ornamentis ecclesia (...) tres frontales: II de ciclaton, infolas III: unam de ciclaton aliam de palio, duas dalmaticas palias, unam ka de ciclaton, duo uestimenta linea cum stolis et manipulis*²⁸⁰.

Els fragments ressenyats en el nostre corpus registren un *camiso de ciclato*, unes *tobias de ciclatono*, una *capa de ciclato*, una *casulla optima de cicletono*, un *dosal de ciclato*, unes *pelliceas de alfanec copertas de ciclato*, una *tela de ciclato*, un *bamben de ciclato*, un *mantel de ciclato optimum*, un *ciclatonem* i uns *cisclatones bonos* –aquests dos últims esments es devien referir a teles encara sense manufacturar o bé a peces la naturalesa de les quals no s'especifica–. Destaca el sintagma *de mea porcione de ciclatons*, present en el fragment nº 3, de què se'n llegaren *capas duas*.

El català antic documenta les variants *ciclató*, *cisclató*, *siclató* i *sisclató*: *lo qual fon calssat e vestitz, quaix per dol, d'un neyr cisclató* (TORROELLA, *La faula*, 694-695: 86). D'altra banda, aquest mot s'estengué aviat pertot el territori europeu, de manera que si més no els estadis antics de la resta de llengües romàniques també en presenten abundants testimonis. Destaquen les formes *ciclatón*, *cicatrón*, *çiclatón*, *cisclatón*, *çisclatón*, *esclatón*, *çicatrón* i *siclatón* del castellà antic; *sisclaton* i *cisclatonat* del provençal; *ciclatão* del portuguès; i *ciclaton* i *siglaton* del francès.

Així doncs, el terme *ciclato* remet a una tela de seda fina, treballada en brocat d'or i ornamentada amb figures en forma de roda. La nostra documentació la testimonia entre principis del segle XI i mitjans del segle XII si fa no fa arreu del territori. Val a dir, tanmateix, que fins be entrat el segle XII no se n'observa la implantació al sud del Principat.

²⁷⁹ Testamentum Ermeng. episc. Agath., any 1149. inter Instr. tom. 6. Gall. Christ. col. 323, citat per DU CANGE, s. v. *cisclato*.

²⁸⁰ VG 4.58,59, any 1153, citat per LELMAL, s. v. *ciclaton*.

DIASPIDE

El corpus català altomedieval objecte d'estudi ens ha transmès un sol passatge on es parla de *diaspide*, associat a una meravellosa *stola optima de diaspide operata mirifice cum auro et gemmis*:

(1) 979 DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *alias stolas de palleo III cum illorum manipulis et alia stola optima quam donavit ibidem supradictus egregius presul domnus Miro de diaspide operata mirifice cum auro et gemmis, cum suo manipulo simili, et alias stolas operatas cum illorum manipulis V.*

El terme *diasprus* constitueix una formació medieval del mot llatí *iaspis* –que es vinculava al costum d'incrustar joies tant en teles com en objectes metàlics (DÁVILO CORONA, R. M. – DURAN PUJOL, M. – GARCÍA FERNÁNDEZ, M, s. v. *diaspre, jaspī*)–, al seu torn derivat del grec *ἰασπις* –una pedra preciosa similar a l'àgata–.

A dreta llei, aquesta paraula remet a una tonalitat molt intensa del color blanc, ja que se la vincula amb el grec *ἀσπρον* –'blanc'–, de manera que *di-aspus* –'dues vegades blanc'– recalcaria la noció exposada (DU CANGE, s. v. *diasprus*). Així doncs, amb el terme *diasprus* hom designava una tela de seda blanca en voga entre els segles XI i XIV, generalment estampada amb petites figures zoomòrfiques –primer llises, després bicolors i més tard rematades amb fil d'or– que es repetien horitzontalment. Amb el pas del temps, apareixen teixits d'aquesta mena tenyits d'altres colors, per bé que hom percep una certa predilecció pels tons vermells: *Residens in throno eburneo tunica et dalmatica indutus de diaspero albo* (*Argumentum*, XIII, any 1307, WADDING, VI: 95); *Dalmaticam et floquetum de diaspre rubeo*²⁸¹. Malgrat que el diaspre arribà a les terres cristianes provinent d'Orient, hi ha notícies que indiquen que, entre els segles XI i XIII, es manufacturà a Almeria un drap de seda recamada en or conegut sota la mateixa denominació. Potser es tractava, doncs, d'una varietat hispànica de la tela coneguda arreu.

La documentació llatina medieval europea, en referir-se al teixit que ens ocupa, registra les variants *diasprus*, *diasperus*, *diaspretus*, *diapretus*, *diaspratium*, *diaspre*, *dyappre* i *dyapretum*.

²⁸¹ *Inventarium ornamentorum Ecclesiae ex Archivo S. Victoris Massilie*, n. 1100, citat per DU CANGE, s. v. *diasprus*.

Els textos corresponents als estadis més incipients de la llengua catalana també mencionen aquest mot –que conservà la semàntica primitiva–, que recolliren sota les formes *diaspre*, *diaspe* i *diasper*: *goneleta de drap de seda blanch anomenat diaspre*²⁸². D'altra banda, el mot castellà *diaspro*, els francesos *diaspré* i *diapre*, així com l'italià *diaspro*, n'evidencien l'abast romànic.

En definitiva, la veu *diaspide*, si més no en el seu origen, remetia a un teixit de seda blanca ornamentada amb petites figures zoomòrfiques. El nostre corpus tan sols la testimonia en un document del monestir de Ripoll datat a finals del segle X.

PALLEO I PALLEUS

El territori català no es manté pas al marge en l'ús d'aquest teixit. Tal com corroboren els múltiples passatges de la documentació altomedieval on apareix esmentat, es tractava d'un material emprat en la confecció de peces de tota mena:

(1) **888** DipOsona 10 (consagració de l'església de Santa Maria del monestir de Ripoll, al comtat d'Osona): *Et ego Gotmarus episcopus dono ibidem cortina palleam ad honorem sanctae Mariae iamdictae virginis ad ipso altare cooperiendum.*

(2) **890** DipOsona 16 (consagració de l'església de Sant Pere del monestir de Ripoll, al comtat d'Osona): *Et tradimus ibi ego Daquinus cum fratres meos monachos (...) planetas lineas II et pallea una et albas II.*

(3) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *albas V, tres clicias et planas II; roquos III, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos (...) camisas ad textum et missalem III, unam cum auro purpuream et alias palleas; corporales III; palleos III et brosdos I (...) flavellos spaniscos II; altare argenteum I; facistergio I; cossino pallio I.*

(4) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

(5) **957** DipOsona 789 (inventari dels béns mobles de l'església de la Seu de Vic): *curcibaldos grezeschos III, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I, dalmaticas III, planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisios linios XVIII, et unum de alchotono.*

(6) **vers 960** DipPallars 183 (donació feta per l'abat Levilà i els monjos del monestir d'Ovarra): *et III^{or} alias spatas, et III^{or} loricas, et III^{or} frenos granatos cum suas alaginas et II^{as} sellas granatas, et I^o motili et I^o ganabe pallia texta cum auro C solidos erat preciata.*

(7) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *capas grezeschas V, curcibaldos XIII, dalmaticas V, planeda*

²⁸² Inv. Jaume II, 559, citat per MARANGES, p. 99.

vermelia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono (...) stolas obradas VIII, et fanones VII, et stola pallia cum fanone I, et alia stola cum parvo argento I.

(8) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l'abat Guidiscle): *facistergios meliores opertos cum serico V, gontfanones III ex palleo II cum suas cruces argenteas et alios III operatos, capas palleas XIII et linea I, casullas meliores V et alias II veteres, palleas et lineas III (...) subdiaconiles X, alba I cum auuro et aliquo cum pallio [...], stolas cum auro V cum illorum manipulis, in una ex ipsis pendent scille XII et in manipulo eius similiter XII, alias stolas de palleo III cum illorum manipulis (...) et alias stolas operatas cum illorum manipulis V, amictos cum auro V, amictos cum palleo XII, succintas cum auro V et alias sericias V.*

(9) **995** Baraut, *DocUrgell* 239 (venda feta pel bisbe d'Urgell Sal·la): *vindo ad te Bonohomine presbitero et sacristano supradictum castrum Karcovite (...) pro precio placibile solidos quinquagentos in auro, in argento, in palliis vel in alio precio placibile quod tu michi dedisti.*

(10) **1009** Baraut, *DocUrgell* 300 (testament del comte Ermengol d'Urgell): *Et ad sancta Cruce de Barchinona uncias de auro X, unde emant palleos pro capas (...) Et ad Bellus sacer bambezo palleo, et ad Bernardus sacer pellicio I cum palleo.*

(11) **1010** CSCugat 441 (testament d'Adalbert): *et concedo ad Oria, femina, muchosadas II de pallii.*

(12) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, vel tapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

(13) **1017** Baraut, *DocUrgell* 348 (publicació sacramental del testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Et vestitum quod habebat de pallio donare precepit ad sancta Maria Inicii.*

(14) **1039** DipCardona 30 (testament de la vescomtessa Engúncia): *caldariam I et tapeto I et coso II et quadengas II, superlecto I, de palleo plumacio I et de mea laboratione anno futuro meam porcionem ad operam Santi Petri predicti, dari iubeo.*

(15) **1040** AComtalPerg II 278 (testament de Truitelda): *Et a Ledcardis, cotnata mea, gonnela mea et correga I de palio.*

(16) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Dip. 28 (carta-sermó escrita pel monjo Garsies de Cuixà): *Sunt reliquiae ipsius gloriosi archangeli Michaelis, ex pallio scilicet eius sanctae memoriae.*

(17) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (testament del levita Ramon): *Et ipso meo superlecto de palleo vel de pellibus martrinis subtus et ipso meo annulo de auro remaneat ad episcopum Sancte Marie Sedis Urgelli.*

(18) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *De palleo, petia una habet in longitudine cubitos III, et in latitudine ex una parte palmos III, et in alia II (...) De palleo petiolas II.*

(19) **1050** Baraut, *DocUrgell* 634 (testament de Trasgonça): *et ipso meo bennello de palleo remaneat ad sanctorum Cosme et Damiani.*

(20) **1051** Baraut, *DocUrgell* 643 (publicació sacramental del testament de l'arxilevita Guillem): *et a Guillelm Arman supralito I de pallii et a Isarn Sesgudo feltro I et guadenga I.*

(21) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ornamenta Sancti Sepulcri sunt bocherenos III (...) et savanas II et vestimentos III integros et stolas III, la una de pallii, et una choncha cum uno orzol et insensoro et corporales III.*

(22) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Palleos V, alium album et castanea I; brosdos III (...) Casulas purpureas IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas IIII (...) dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia ortoni, et unam de oved ornatam de purpura (...) Vestimentum pontiphicis id est: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio.*

(23) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *Et ad domnum Mironem Erimannum supra scribtum dimisit ipsa almocelia de palio que habebat in Alass (...) et ad Ebrino levita dimisit superlitum unum de pallium que abebat in Elasse.*

(24) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sancta Eulalia de Barchinona concedo vestimentum meum de pallio albo (...) Ad Sanctum Micaelem de Mamacastro concedo de mea porcione de ciclatons capas duas et una de oztori cum tela I de pallio.*

(25) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez (...) Ad Sancti Petri de Porta, uno pallio et una capa de tirez.*

(26) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *dosal I de fre et alio de ciclato, et alio de Alamania, et alios II de palii, et cobto III de alfanec copertos de palii, et alio martri coperto de palii, et alios II martrinos copertos de kastanea, et superlectos VII de palii, et alios II ex brosdei cum attocs de auctori, et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii, et ganabs II de seda, et plumbacios XII de palii (...) et almocelias V de palii, et alias III de castanea (...) et vestimentos XV de paliis et de oztorins qui fuerunt datos pro anima de domina Arsindis, et tolas II de palii, et mantas VI, et brisal I de alii, et parilios IIII de calza de palii (...) et sabanas I de seda, et palillos XIII de guais de Luca, et V de Podio, et saccet I cum multas pecias de palii et chausa (...) et alio sacot cum pecias de palii apud alias pecas, et chamalegas et ligatures III cum pecas de palii, et stola I de palii cum calota I, et capela de fres.*

(27) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *Post modum Sancte Cruci Sancteque Eulalie Barchinonensi concessit fadilium I et plumacium I de brosde et superlettum I de pallo et anapum de argento per missas.*

(28) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs (...) et ad ipsum ospitale s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

(29) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *dimisit ad Mironis Guifardi ipsa sua colcedra de palii, cum cordues I de lectulo.*

(30) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *planedas V et alia austurino optima, et camissos IIII, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I.*

(31) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et .I^a. guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

(32) **1119** Baraut, *DocUrgell* 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, prepòsit de Santa Maria de la Seu): *quando redimerit liberet hoc Sanctam Mariam per unam capam palii aut per linteum ad albas facere.*

(33) 1153 LFeud. 463 (carta venditionis quam fecerunt Ianuenses): *quod comes, et sui post eum heredes, donent inde per censum singuli annis in Natale Domini ecclesie Sancti Laurentii unum palium quod valeat XV morabetinos.*

(34) 1169 Sarobe, DipTGardeny 207 (concessió d'Alfons I a la Casa del Temple de Salomó): *ego laudo illis et dono atque concedo illis mille morabetinos singulis annis de illa palia quam ego et successores mei accipiemus de Yspania undecumque ego accipiam paliam de Ispania et a quocumque habeam ipsam paliam.*

Així doncs, els exemples tot just esmentats ens indiquen que aquest material era apte per a l'elaboració de tot tipus de peces. Els nostres textos documenten una *cortina pallea ad ipso altare cooperiendum*, *planetas palleas* –també *planetas pallias*–, un *roquo pallium greco*, *camisas ad textum palleas*, un *cossino pallio*, un *subdiaconile ex palleo grecisco*, *curcibaldos de pallio*, una *ganabe pallia texta cum auro*, *stolas de palleo* –també *stolas pallias* i *stolos de palleo*–, *gontfanones ex palleo* –també *gonfanones de palleo*–, *capas palleas* –també *capas de palleo* i *capas palii*–, *casullas palleas* –també *casullas de palleo* i una *casula de castanea alba ornata de palio*–, *amictos cum palleo*, *dalmaticas de palleo* –també *dalmaticas ex palio*–, un *bambezo palleo*, un *pellicio cum palleo*, un *coopertorio de pallio* –també *copertors de lupocervario coperts de palii*–, un *vestitum de pallio*, un *palleo plumacio* –també *plumacios de palii*–, una *correga de palio*, un *superlecto de palleo* –també un *supralito de palii*, un *superlitum de pallium*, un *superllitio de pallio*, un *superlectum de pallo*, un *superlettum de pallo*, un *superlectum de pali*, un *superlectum de palu optimum* (segurament el mot *palu* constitueix aquí una lectura errònia de *palii*) i *superlito de palii*–, un *bennello de palleo*, *almocelias de palio*, un *vestimento de pallio albo* –també *vestimentos de paliis*–, un *dossal de pallio*, *cobto de alfanec copertos de palii*, *et alio martri coperto de palii* –on el terme *cobto* ha perdut la desinència de plural–, *feltros de palii*, *tolas de palii*, *calza de palii* i una *colcedra de palii*. De vegades trobem també expressions que es refereixen a teles encara no manufacturades, com és el cas de *palleos pro capas*, *manchosadas de pali* –també *mancusatas de pallio*–, *de palleo*, *petia una*, *de palleo petiolas*, *tela de pallio*, *pecias de palii*, *palia* –també *palam de Ispania*–, així com també la forma *palliis* en el fragment n° 9 –on s'aprecia l'extraordinari valor d'aquesta tela, equivalent a l'or o l'argent–, *pallium* en el n° 33 i *palles* en el n° 30 –que podria tractar-se d'un drap d'altar, però també d'una tela de *pallium*, com la d'*austurino* citada just al seu costat–.

Es coneixia amb el nom de *pallium* –també *palleum*²⁸³ el teixit de seda –o de brocat– emprat en la confecció o la decoració de tota mena de vestits, draps i ornaments presents tant en l'àmbit eclesiàstic com en la vida quotidiana de les classes benestants. Evidentment

²⁸³ Vegeu també els articles *pallio* i *pallia* en el capítol dedicat al parament cultural: 256-260; i *pallium* en el dedicat a la indumentària eclesiàstica: 343-350.

l'adjectiu corresponent, *palleus* –també *paleus*– o *pallius*, significarà *ex pallio* o *ex serico*. A vegades hom especificava la qualitat de l'esmentada tela mitjançant els conceptes *serico pallio* i *simplici pallio* (GÓMEZ-MORENO, 1998: 332-345), així com la seva procedència: *Planetas sacerdotales ex serico pallio x (...) stolas duas et manipulos cum tintinnabulis aureis, alias duas contextas aureo et alias de simplici pallio vii*²⁸⁴; *Offerimus (...) sancto altario tuo (...) ecclesie uela de palleis principalia quatuordecim, oloserica duo, linea uela ornata tredecim, frontales de altari principali ex palleis sex, pallas ex palleis de super altare duas*²⁸⁵.

Convé destacar, en fi, que la *seda* i el *pallium* es degueren diferenciar en algun aspecte, ja que de vegades se citen ambdós mots en un mateix context, com és el cas del passatge n° 8.

Els estadis més primerencs de les llengües vernacles, inclòs el català antic, també n'ofereixen mostres: *Bien fut vestuë d'un peliçon hermin, / et par dessus d'un paille alexandrin, / a bandes d'or, mult belement li sist*²⁸⁶; *Ali tomarō muytos palios et moytos panos de seda rricos et de grã ualor* (*Crónica troyana*, II: 184); *Sil pali ol samit o la porpra es leja cosa a veer com hi cau alcuna taca, quant més jo, Sènyer, són leja cosa a veer, qui tot son ple de taques e de sutzures!* (LLULL, *Contemplació*, III, CIV, 24: 12).

Malgrat que el *Glossari General Lul·lià* de Colom Mateu defineix fugisserament el *pali* com una tela amb la qual es confeccionaven els *palis* i el *Diccionario de diccionarios do galego medieval* (s. v. *pallio*) tampoc aprofundeix en el sentit del mot –diu tan sols *cierta tela lujosa de Oriente*–, sembla evident que en ambdós casos es tracta del teixit preciós que ara mateix ens ocupa. Segurament també Oelschläger (s. v. *palleo*) deu anar errat quan distingeix entre *pallio* –‘de seda’– i *pallio* –‘de tapís’–, ja que tant *pallio* om *pallio* haurien de correspondre, a dreta llei, a un únic concepte. També ens sembla massa àmplia, en fi, la descripció que en fa el *LELMAL* –*tejido de seda o de brocado, tapiz, tela ornamental, paño*–, ja que els exemples que aporta corroboren l'accepció de ‘teixit de seda’. Segurament l'únic que es podria posar en dubte seria la proporció de seda que contenia cadascuna de les peces, fet que s'intenta remarcar en més d'una ocasió mitjançant expressions del tipus *olosericus* – que emfatitza la seva alta qualitat enfront d'un simple *de palleis*– o *lineum siricium* –que evidencia una barreja de seda i lli–.

En definitiva, els mots *palleo* i *palleus* designen una tela de seda o de brocat present en gran quantitat de peces tèxtils de l'època. Pel que fa al corpus altomedieval objecte d'estudi,

²⁸⁴ *Chron. Abbatiae S. Theofridi Calmeliac.* apud STEPHANOT. tom. 3. *Fragm. Histor.* MS., citat per DU CANGE, s. v. *pallium*².

²⁸⁵ CO 2.49,51,52,53, any 812, citat per *LELMAL*, s. v. *pallium*.

²⁸⁶ MS., citat per DU CANGE, s. v. *pallium*².

els documenta des de finals del segle IX fins a mitjans del segle XII a la meitat nord el territori.

SEDA I SERICUS

Presentem a continuació els fragments del corpus català altomedieval en què hom menciona aquest terme –relativament menys citat que el seu equivalent *pallium*–, ja sigui en la seva forma substantiva, ja sigui en l’adjectiva:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l’arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V, et septelanos tapites II, cuperturio siricio I, et vellatas XI, et quadincos XI, et vadelincos VIII, curtinas II, pellicas VI.*

(2) **908** Junyent-Ordeig, DipVic 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *concedo ad aecclesiam Sancti Petri apostolorum principi (...) manipulum, et cinculum, stolas siricas duas, manipulum I, alba I, palleos II.*

(3) **922** Ordeig, Dotalies 117 (consagració de les esglésies parroquials de Sant Pere i Sant Feliu, a Besalú): *Et dono jamdictus Eldefredus, presbiter (...) planetas tres, duas siricas et una linea, cum stolas et manipulos et corporales, et sunt duos de metallo.*

(4) **932** ACondal 102 (consagració de l’església de Sant Saturní de la Roca): *ego Emmo, misericordia Dei, abbatisa, dono (...) de ministerio ecclesiastico alba una, planeta una, linia cum sirico facta, stola et anone et amitto (...) et facistergio uno siricio.*

(5) **932** Ordeig, Dotalies 50 (consagració de l’església de Sant Genís, a L’Ametlla): *Ego Hemmo, abbatisa, dono ibidem de ministerio ecclesiastico, id est, casulla I cum sirico facta et stola et phanone et amicto I et corporale uno.*

(6) **944** DipOsona 548 (venda feta per Sènior): *in propter precium tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos III^{or}, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias III^{or}.*

(7) **959** Ordeig, Dotalies 76 (consagració de les esglésies de Sant Esteve, Sant Miquel i Sant Joan Baptista, a la Vall de Bianya): *de ministerio ecclesiastico albas III, amictos II, stolas III, kasullas II, manipulos III (...) facestergulos duos cum sirga.*

(8) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del levita Guadamir): *Et a domum Sancti Benedicti iussit dare lecto I et tipide I et badelengos II operatos, plumacos II, et tovalia I operata, bancale I et alio quot reman[et, to]valia I, curcebal I, camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello, et capa una vermella et ipsa seda qui est in ipso carterale.*

(9) **979** DipOsona 1288 (inventari del cenobi de Santa Maria de Ripoll, a la mort de l’abat Guidiscle): *operturium altaris palleum I, cortina ex serico I, curtinas ex lana III, palleos ex lino vestidos III (...) facistergios*

miliores opertos cum serico V (...) amictos cum palleo XII, succintas cum auro V et alias sericias V (...) toalias V, albas meliores XIII et alias XX sericias, succintas ad precingendum XVII.

(10) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *et sunt cortinas de lana novas IIII, et veteres III, et alia linea quadragesimalis, et alia de serico (...)* *Et in altario Sancte Marie duo coopertorii festivales, unum cum serico, et alium oved nigro.*

(11) **1023** Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapes II cum scinios II relinquit in potestate de Gischafret de Ioncars ut benefeciset salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.*

(12) **1035** Baraut, *DocUrgell* 477 (testament de Seniofred): *ad sancto Petro de Rodes gannab I de seda.*

(13) **1044** CSCugat 572 (publicació sacramental del testament de Ricolf): *Et concessit duos drapos de lana et lino, gonelas et pelicias et vestimenta siricia, a filia sua Atares, in computo de X uncias de auro in eorum valente quod ille eam convenit.*

(14) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Vela[min]a I de serico; plumarios IIII; cortinas de serico II.*

(15) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Tovala cum fres cum angelo (?) serico ubi solet pendere (...) corporals festivos IIII; cortinas de serico II, lineas III, laneas V; tapids XII; bancals IIII; feltres IIII; velada de serico I; plomacs IIII.*

(16) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optimae II [...] et cortinas optime II [...] et sirica superaltaria II, et bocherinum I et capcales maiores et minores V.*

(17) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *ad coniuix mea estrai I et guadengas II et lenciolum I et plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias veres et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oved.*

(18) **1082** Baraut, *DocUrgell* 966 (testament d'Arnau Bernat): *Ad Tedaball Arnall de Sancti Stefani modio I de annona et I marfaga. Ad Remon Oliva barrillo I et tina I, ad Cropafort pellibus meis et serigno I.*

(19) **1083** CSCugat 713 (testament sacramental d'Eimerut): *Item dimisit ad nepota sua Guascha bambeth I et gonnella I et savana I de seda.*

(20) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *planedas V et alia austurino optima, et camissos IIII, amitos VI, et stolas VI, et cintas II, et gonfanonos XV, et palles I, et austurino I (...) et cobertores XII (?) de lino, et cereum I, et brrosde (?) I, et marfega I, et cobertores V de lana.*

(21) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1192 (publicació sacramental del testament de Ramir): *Et ipsa sua chapa de preseth relinquit ad Sancti Iohanis, mandavit ut venundetis illa per .I. chasulla de seda.*

(22) **1102** Ricard Guillem 55 (impignoracio castri de Arraona): *Raimundus Guillelmi de Odena et Petrus fater eius cum uxoribus suis impignoraverunt Ricardo Guillelmi Barchinonensi et uxori eius, castrum de Arraona cum suis pertinenciis propter XL libras de plata, de quibus, XXti. dederunt eis in eodem die, et de aliis XXti. pignora argentea et serica ad terminum inter eos definitum.*

(23) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Precipio manumissoribus ut donent centum solidos beato Petro pro uno serico panno.*

(24) **1133** Oleguer 108 (donació feta per Oleguer, arquebisbe de Tarragona i bisbe de Barcelona): *dono Deo et hospitali pauperum quod est iuxta sedem omnes lectos cum pannis clericorum mortuorum quicumque sint exceptis sericis pannis qui ibi fuerint.*

(25) **1155** Gonzalvo, *Pau i treva* 12 (concili provincial celebrat a la ciutat de Lleida): *Prohibemus etiam ut nullus presbiter, sive diachonus seu clericus vestibus sericis vel varii coloris utatur.*

(26) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *et debet mihi Iacob filius Deuslosaul XXII morabetinos et V solidos super tribus tapetis et una capa rubea et uno vestitu de sita.*

(27) **1178** DipTortosa 298 (testament d'Huguzó Llombard): *et habeo unum azbercot et unas braoneras et una targa et una cofia et media peza de fustani et una cintura de seda et duas canas e miga de panno linei tint in blau.*

(28) **1193** Sangés, *DocGuissona* 254 (testament de Ramon, prior de Guissona): *quod superaverit, inde mitat annuatim in melioracione sancti altaris, scilicet, in libros et in pannis sericis et in opera argenti.*

(29) **1193** Sans Travé, *DipTBarberà* 172 (testament de Berenguer de Clariana): *Et ipsum debitum quod debeo ecclesie Sancte Marie de Valleespina sit solutum cum I^o subaltare cirici quod ibi conveni et alium subaltare de seda ecclesie Sancti Tome.*

Els passatges tot just esmentats donen notícia de tot tipus de peces confeccionades amb seda: una *cangave sirica* –també *gannab de seda*–, *plumacos siricos*, un *cupertorio sirico* –també *coopertorium cum serico*–, *stolas siricas*, *planetas siricas* –també una *planeta linia cum sirico facta*–, un *facistergio sirico* –també *facisterculo obrado de sidda*, *facestergulos cum sirga* i *facistergios meliores opertos cum serico*–, una *casulla cum sirico facta* –també *chasulla de seda*–, *camisas ciricas*, una *cortina ex serico* –també *cortinas de serico*–, *succintas sericias* –també *succinctas sericias*–, *albas sericias*, *camisos de seda*, *vestimenta siricia*, *velamina de serico*, una *tovala cum fres cum angelo serico* –és a dir, amb una tira de seda per penjar-la–, una *velada de serico*, *serica superaltaria*, *banbacios de seda*, una *savana de seda*, una *pignora serica*, un *serico panno* –també *sericis pannis* i *pannis sericis*–, *vestibus sericis*, un *vestitu de sita*, una *cintura de seda* i un *subaltare de seda*. Les formes *serigno* –citada en el passatge n° 18– i *cereum* –en el n° 20–, al seu torn, probablement cal emparentar-les amb el substantiu *sericus* –o *siricus*–, sònim de *sirica*, que designa genèricament un drap de seda.

L'etimologia d'aquest mot encara no s'ha aconseguit aclarir. Si bé la hipòtesi més difosa aposta per un origen llatí, fent-lo derivar del terme *saeta* –el pèl de diversos animals com el porc o el cavall, així com també el sedeny d'una canya de pescar–, que en el període medieval hauria designat el fil de seda, Coromines (s. v. *seda*) no descarta una ascendència sànscrita o oriental. Aquesta veu designa, doncs, tant la *fibra fina, forta, llustrosa, amb què fabriquen llurs capolls diferents larves d'insectes, especialment l'oruga del Bombyx mori (cuc de seda)* (ALCOVER – MOLL, s. v. *seda*), com el fil i el teixit elaborats amb l'esmentat material.

Les formes més habituals en la documentació europea són *seda*, *seta* i *sita*, juntament amb els corresponents adjectius *sericus* i *siricus*.

Pel que fa als textos corresponents als períodes més antics de la nostra llengua, la majoria testimonien la forma *seda* –també escrit *ceda*–: *Totes les carreres de la ciutat empaliades e encortinades de draps d'aur e de seda* (LLULL, *Contemplació*, III, CIII, 2: 3). La vitalitat del mot en la resta de llengües romàniques la proven el terme castellà, portuguès i occità *seda*, el francès *soie*, i l'italià *seta*.

En definitiva les veus *seda* i *sericus* designen la seda com a material de confecció. Usada arreu, de la seda se'n feien tot tipus de peces tèxtils, sobretot a partir de la implantació de centres manufacturadors en sòl europeu –fet que n'abaratí considerablement els costos i de retruc en difongué l'ús–. La documentació altomedieval conservada en terres catalanes documenta aquests mots entre mitjans del segle IX i finals del segle XII arreu del territori –si bé la seva implantació al sud del Principat no es fa efectiva fins a les acaballes del segle XII–.

TAFALBALA

Aquest mot apareix tres vegades en els documents altomedievals catalans, sota les formes de *cafalbafal*, *cafal bafal* i *tafalbala*. No n'hem trobat rastre fora del corpus esmentat, cosa que en complica molt la interpretació. Tot seguit presentem els polèmics passatges conservats en el nostre corpus:

(1) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Cappas de palio optimas XXIII; alia de tafalbala, alias III, lineas VIII. Casulas purpureas III, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas III.*

(2) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancto Michaele Coxiano, vestimento uno optimo de cidato vermilio. Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez. Ad Sancti Sebastiani de Penedes, vestimento uno de cafal bafal.*

(3) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et telas II tirerz, et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de irerz, et alio de ciclato, et vestimento de almonchanrac, et alio de margmed.*

Val a dir que convé corregir la transcripció que Sanahuja ofereix en el fragment n° 3, ja que en lloc de *vestiment I de cafal* en el manuscrit original es llegeix *vestiment I de cafalbafal*.

Segons el nostre parer, és probable que les formes iniciades amb *c* s'hagin transcrit erròniament, en lloc de *t*. Pel que fa a les darreres síl·labes d'aquestes formes, *bafal* i *-bala*, es podrien interpretar com un intent de reduplicació de la part inicial del mot. Tenint en compte aquestes consideracions, ens atreviríem a suggerir una possible identificació de *tafal* amb la veu *taffata* –‘tafetà’–, una tela seda molt apreciada per la seva finesa i lluentor. De fet, en el procés de formació de les variants esmentades, no hi exclouem una possible incidència de la veu francesa *falbala* (MEYER-LÜBKE, s. v. *faldo*) –‘volant’–, derivada de *faldella*. Des del punt de vista semàntic, creiem que aquesta interpretació no resulta gens forçada, ja que se'ns mencionen un *vestimento* i *cappas* confeccionades amb aquest teixit.

A continuació analitzem amb una mica més de precisió la veu *taffata*. Quant al seu origen, els estudiosos expressen opinions discordants: mentre uns asseguren que es tracta d'un terme d'ascendència aràbiga, derivat de *taftah* (ALCOVER – MOLL, s. v. *tafetà*) –‘tela de seda’–, altres es decanten per la banda del celta, que testimonia la veu *tafteh* (MEYER-LÜBKE, s. v. *tafteh*). Niermeyer (s. v. *tafanus*) situa el mot al segle XIV, cosa que ens indica que a l'època que tractem devia ser un terme ben poc conegut, fins i tot exòtic, de manera que les confusions a l'hora de transcriure'l no haurien de sorprendre en absolut.

D'altra banda, les variants medievals documentades en l'àmbit europeu inclouen *tafanus*, *tafatanus*, *tafetatus*, *taffetta*, *taffetanus*, *tafetanum*, *tafata*, *taffata* i *tafetalis*: *Unum mantellum (...) de camaca-duplici, cum alba taffatin (...) unum mantellum comitis Cantiae, de panno blodio laneo, duplicatum cum viridi taffata* (*Royal and collegiate chapel in Windsor castle*, XXI, DUGDALE, VI/3: 1366).

El present mot tampoc no resultà aliè al català antic, en una època en què ja se citen multitud de peces elaborades amb aquesta tela tan fina. *Tafetà*, *tafatà* i *taffatà* s'inclouen entre les variants documentades: *Una planeta (...) forrada de taffatà carmesí* (Doc. any 1493, *El Archivo*, VII: 107). Finalment, repassem altres mots neollatins que n'han derivat: el castellà *tafetán*, el francès *taffetas*, el portuguès *tafetá* i l'italià *taffetà* en confirmen la difusió arreu de la Romània.

En definitiva, creiem que la veu *tafalbala* remet al mot *taffata*, que designa una tela de seda fina i lluenta, molt apreciada en la confecció de peces tèxtils. El corpus català altomedieval documenta aquest terme tan sols en l'entorn del monestir de Ripoll i d'Àger, restringit al tercer quart del segle XI.

TIRED

La documentació altomedieval conservada a casa nostra presenta algunes mostres d'aquest terme:

(1) **1013** Junyent-Ordeig, *DipVic* 741 (testament de Guitard): *Et ipso tirezo vermilio ad Sancta Maria de Minorisa.*

(2) **1014** Junyent-Ordeig, *DipVic* 747 (confirmació sacramental del testament de Guitard): *Et ipso tiredo vermilio ad Sancta Maria de Minorisa.*

(3) **1037** Junyent-Ordeig, *DipVic* 958 (confirmació sacramental del testament del difunt Màger): *Et ad Gilla, uxori sue, tirez I.*

(4) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *remaneat ad Guilelmo sacer scriptore (...) ipsa mea pellicia conillina operta tireizo (...) Et ipso meo tireiz remaneat ad Sancti Iacobi Gallecie.*

(5) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *Et ad Stephano dimisit ipsa sua almocelia meliore que abebat in Sede cum lencol et plumaz cuberto de tirez.*

(6) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sancto Romano de Comezols, capa I de tiruez. Ad Sancto Stephano de Guardia, alia. Ad Sancta Margarita de Benevente, similiter. Ad Sanctum Petrum de Vallisfraose, similiter. Ad Sanctum Saturninum de Bisaura, similiter. Ad Sancto Saturnino de Castello Tort, alia capa de tireyz cum coperturo de seda. Ad Sancto Andrea de Bescarri, capa I de tireiz.*

(7) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Petri de Porta, uno pallio et una capa de tirez. Ad Sancti Petri de Sede, unum cobertor. Ad Sancti Vincentii de Tolo, una capa de tirez. Ad Sancta Margarita de Benavento, unum cobertor (...) Ad Sancto Felici de Alos, una capa de tirez.*

(8) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *Et de vestimentos sunt pelliceas II de alfanec copertas de ciclato, et alia de alfanec coperta e tirerz, et alias III de alfanec copertas de tirerz (...) et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz, et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de irerz, et alio de ciclato.*

(9) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Cucuphatem ozturi I rubro et ad cenobium s. Petri tiracium I.*

(10) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario, ad Petro presbiter s. Marie suum brisallo de tired. Iterum dimisit ad Oliba Reimundi bambed I de tired (...) et dimisit ad Stefanus Adalberti tired I et medium.*

(11) **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Stephani de Sarga unum gonellum et unum bambeiz et unas pells de conils (...) Ad Sancti Iuliani de Amtudula uno tireiz per planeda.*

Aquest mot fou manllevat de l'àrab andalús *ṭiráz*, derivat de l'àrab clàssic *ṭirāz* (CORRIENTE, 2003, s. v. *tiraz*), que al seu torn provenia del persa *ṭirāz* ~ *ṭarāz*. D'altra banda, de l'adjectiu *ṭirāzī* en resultaren les variants adjectives corresponents, entre les quals destaca la llatinitzada mitjançant el sufix *-ius*: *tiracius*. Val a dir que es tracta d'una veu que roman aliena als parlars cristians, ja que poques vegades es llatinitza: a tot estirar, observem les formes *tiraces* i *tiracius*. En definitiva, descartem la possibilitat que *tirez* constitueixi una reminiscència de la ciutat de Tir, on s'hauria pogut elaborar aquest teixit (VIGNAU Y BALLESTER, s. v. *craç*), que com veurem més avall era de producció andalusa: *Ilos tiraces bonos cordoueses*²⁸⁷.

El present terme sofrí, al llarg dels segles, una transformació semàntica, que corre paral·lela en persa i en àrab: si bé en un bell principi designava un ornament o un brodat, més endavant ja se'l troba fent referència als rivets brodats que engalanen les vores dels vestits, que per metonímia prenen el caràcter d'una túnica brodada i, en un darrer estadi, d'una vestidura règia. D'altra banda, en ocasions adquireix l'accepció de tela brodada, sentit que també evoluciona, tot adoptant el significat de tapís o cobertor. Finalment convé no passar per alt que també rebia el nom de *ṭirāz* el taller reial de brodats, normalment situat dins del mateix alcàssar. Així doncs, ens trobem davant d'un lema que, si més no en origen, posseïa una munió de significacions. Ara bé, a l'època que ens interessa la càrrega semàntica d'aquest drap tant corrent a la Hispània musulmana, manufacturat a Còrdova i a Almeria, s'havia restringit a un teixit de seda brodat –ja fos amb inscripcions del Corà, ja fos amb el nom del califa regnant, en record de l'amo dels tallers on s'havia confeccionat–, de vegades fins i tot entreteixit amb fil d'or. Evidentment els vestits i ornaments elaborats amb aquest tipus de tela rebien el mateix nom. Els destinataris d'aquestes peces de luxe solien ser els integrants de la cort i de les classes més benestants, motiu pel qual els tallers es trobaven dins de les dependències reials. En el moment en què aquesta tela passa al territori cristià, ja no es reserva per a l'abillament dels monarques, sinó que se'n fan tota mena de vestidures de luxe i ornaments litúrgics: *Concedo (...) kasullas duas, una de pallea et alia tiraz, alhagara una, candelabro ereo uno, ciriales duos*²⁸⁸.

Pel que fa a les variants gràfiques esmentades en la documentació llatina medieval conservada en territori europeu, destaquen *tirace*, *tiraz*, *tiraze*, *tiraçes*, *tiracis* i *tiraciis*.

En la relació d'exemples del nostre corpus tot just esmentada podem comprovar l'abast del mot que ens ocupa: d'una banda es referia a peces ja manufacturades, mentre que

²⁸⁷ Dipl. 51, any 960, *Livro de Mumadona: cartulário medioevo existente no Arquivo Nacional da Torre do Tombo*, citat per LANGE, s. v. *tirace*.

²⁸⁸ CL 42.20, any 917, citat per LELMAL, s. v. *tiraz(e)*.

de l'altra remetia o bé a trossos de tela encara sense confeccionar o bé a elements elaborats amb aquest material que hom no creu necessari especificar. Pertanyen al primer grup una *pellicia conillina operta tireizo* –també *pellicea de alfanec coperta de tirerz*–, un *plumaz cuberto de tirez*, una *capa de tiruez* –també *capa de tireys cum coperturo de seda, capa de tireiz* i *capa de tirez*–, un *bamben de tireiz* (que Sanahuja transcriu erròniament com a *bamben de irerz* en el fragment n° 8) –també *bambed de tired*– i un *brisallo de tirez*. El segon grup, al seu torn, engloba les formes *tirezo*, *tiredo*, *tirez*, *tireiz*, *tiracium* i *tired*, així com els sintagmes *telas de tirerz* i *tireiz per planeda*.

Convé destacar el fet que aquest mot no traspassa els límits de la península Ibèrica, ja que no el trobem ni en les fonts llatines ni en les vernacles de la resta de territoris romànics. De fet, tampoc no n'hem aconseguit trobar testimonis en el català antic. D'altra banda, tant el castellà antic com el portuguès antic utilitzaren la forma *tiraz* per a referir-se a aquest drap regi.

Així doncs, la veu *tired* remet a un teixit de seda brodat –de vegades entreteixit amb fil d'or– del qual se'n confeccionaven peces luxoses. En el nostre corpus, que documenta aquest terme als territoris de Vic, Urgell, Àger i Sant Cugat, aquest terme es restringeix al segle XI –si exceptuem un document de l'any 1101–.

6. Teixits denominats a partir del seu color originari

BERREGANO I BERREGANUS

Pel que fa al corpus altomedieval conservat en terres catalanes, a continuació oferim els fragments en què es documenta el mot que ens interessa:

(1) **1024** CSCugat 491 (publicació sacramental del testament d'Emma): *et ad Orveia gonella I berregana pro ipso mancuso quod illa ei debebat.*

(2) **1034** CSCugat 533 (testament de Beliardis): *et ad Ermengardis, cusina mea Berregano I vermel, in tale captione, ut donet ad Olsava, [femina,] kamiso I.*

(3) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et ad Ermengars, cusina sua, berrega I vermel, in tale captione ut donet ad Odalva, femina, kamiso I.*

(4) **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927 (testament d'Oda): *Et ad nepta mea, nomine Guisla, scrinios IIII ferrads et taxa I et gonna I berragana et aleva I.*

(5) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a Seniofredo scriba remaneat ipsa mea chota de berragano (...) Et a Remon Cerdano remaneant alias calces de beregano.*

(6) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et pellico I vair, et kapa I rebliã coperta de beraga et manegas armelinas et grisas et de guaimantre et golas qui se tenebant in alias pellicias (...) et lencols III obtimos, et beraga I verd, et alio albo (...) et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga, et kapifols II de pelle, et allovas XII.*

(7) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (testament de l'arxilevita Berenguer Bernat): *Et dimitto Petro Guitardi berrangam I (...) Precipio manumissoribus ut donent centum solidos beato Petro pro uno serico panno.*

(8) **1142** Alturo, *Sta. Anna* 237 (testament del prevere Joan): *In primis dimitto Domino Deo et Sancti Cucuphatis cenobii meum corpus cum XXti morabetinorum in auro aud in mobile et meum lectum cum sua colza de ploma et II guadengas et I linteo et I berregano et I plomac et I cuxino.*

(9) **1150** Alturo, *Sta. Anna* 271 (testament de Guillem Ponç): *Item dimisit ei quartam partem de berreganis et cooperatoriis et culcitres et pannis de lectis.*

(10) **1150** CSCugat 983 (testament sacramental de Berenguer de Vallvidrera): *Dimisit s. Cipriani I morabatino et ad eius clericos berreganum et pelles suas, et pellicia I.*

(11) **1167** Baraut, *CartAndorra* I 69 (testament del bisbe Bernat Roger): *Dimitto etiam Guillelmo priori barracanum meum meliorem.*

(12) **1180** DipTortosa 312 (testament de Bernat de Zara): *Et dimitto sorori mee Arnaldete I flazada et I berreganum. Dimitto Perete femine mee (...) I flazada et I berreganum et I pallium meum de bruneta et omnia suppellectilia domus mee.*

El terme *barracanus* –també *baracanus*– penetrà en el baix llatí o llatí tardà –que se sol situar entre els segles III i VII– provinent de l'àrab *barrakân*, que designava una espècie de vestidura negra o un xamellot bast (ALCOVER-MOLL, s. v. *barragà*). La càrrega semàntica del present mot experimentà nombroses variacions en el transcurs dels segles, si bé totes elles responien bàsicament a les diferències en el teixit emprat per a l'elaboració dels draps anomenats barragans, que tothora conservaren el tall de les peces primitives. Malgrat la gran quantitat d'accepcions adoptades, Gay (s. v. *barracan*) arriba a la conclusió que en termes generals es tracta d'un teixit de ratlles –molt populars a l'Edat Mitjana– que combinava dos o més colors: *Putasne cujuspiam ibi lectuli opertorium cattinum, aut discolor barracanus operiebat?*²⁸⁹ Sembla que en un principi es confeccionà amb llana –d'on sorgiren els tapissos multicolors, elaborats tant amb llana de pèl curt com amb llana de pèl llarg–, però a mesura que avançaven els anys es començà a utilitzar la seda teixida amb fils d'or. Tot plegat per culminar amb la incorporació de pèl de cabra, barreja a partir de la qual hom desenvolupà un teixit apte per a la confecció de tapissos, mantes i abrics toscos.

²⁸⁹ S. BERNARDUS, *De Vita et moribus Religiosis*, cap. 9, citat per DU CANGE, s. v. *barracanus*.

Així doncs, del xamellot originari, més aviat ordinari i no gens car –especialment adequat per a l’elaboració de mantells–, s’evoluciona cap a una vestimenta elaborada amb teles fines –de manera que al segle XV el barragà ja formava part de les sederies més preuades–, per retornar a continuació a una espècie de xamellot o tela atapeïda, tenyida de diversos colors i resistent a l’aigua, sobretot emprada per a la confecció de roba d’abric –capots, mantells i capes–. D’aquí que Muzzarelli (s. v. *barracano*) el defineixi així: *tessuto grossolana di peli di capra o di cammello, ma anche mantello o veste pesante*. La present veu designa tant el material com les peces manufacturades amb aquest teixit.

Tot recolzant-se en la semàntica originària d’aquest terme –‘drap de ratlles’–, Alfau (s. v. *baragán*) suggereix que la veu àrab podria interpretar-se com un hispanisme –del castellà *barras*– o un gal·licisme –del francès *barres*–, cosa que també planteja Du Cange (s. v. *barracanus*). Segons el parer d’Eguilaz (s. v. *barragán*), en canvi, deriva del persa *barancán* –*vestis, indumentum*–. El *DRAE* (s. v. *barragán*²⁹⁰) i Corriente (2003, s. v. *barragán*²) també es manifesten a favor de l’ascendència persa del terme àrab –provinent, en aquest cas, de l’àrab hispànic *bar[ra]kán[i]*, que al seu torn reflectiria l’àrab clàssic *barkānī*–, tot i que el fan derivar de la veu persa *pargār* o *pargāl*. D’altra banda, Coromines – Pascual (s. v. *barragán*) constata una certa relació entre les veus castellanques *barragán* i *bocarán*, en assenyalar que, a més de la coincidència vocàlica corroborada per parlars del domini francès –en què es testimonien *boucaran* i *bouquerant* respectivament–, ambdós mots expressaren en algun moment la noció de xamellot de pèl de cabra, cosa que no ens acaba de convèncer, ja que segons la nostra recerca *bocaramum* es referia essencialment a un drap de lli²⁹⁰.

En els passatges inclosos en el nostre corpus es pot apreciar la naturalesa del present mot, que unes vegades apareix mencionat en qualitat d’abrigall –sovint vinculat al parament de lli–, mentre que unes altres consta com a material de què ha estat elaborada una peça d’abric. Així, fent referència a la primera accepció, trobem les formes *berregano vermel* –també *berrega vermel*–, *beraga verd et alio albo*, *berrangam*, *berregano*, *berreganis*, *berreganum* i *barracatum meliorem*. La segona, en canvi, conté una *gonella berregana* –també *gonna berregana*–, una *chota de berregano*, unes *calces de berregano* i una *kapa reblija coperta de beraga* –també *kapas de beraga*–. El fet que se citin peces de tres colors diferents corrobora la idea suara apuntada segons la qual els barragans es podien tenyir de diverses tonalitats. Ben lluny, doncs, del teixit de ratlles originari.

En canvi, si seguim el rastre d’aquest terme en el català antic –testimoniat com a *berregà*, *berregana*, *barregà*, *barragà*, *barracà* i *barracàn*–, ens adonarem que de vegades

²⁹⁰ Vegeu també l’article *bocheren* en l’apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 365-368.

reapareix la tela de ratlles tot just esmentada: *Un barragà listat de diuerses listes vermelles e grogues*²⁹¹. Si més no els estadis més antics de moltes de les llengües romàniques restants també en conserven vestigis: el castellà antic *barracan* i *barragán*; el portuguès antic *barregana* i *barragam*; l'occità antic *barracan*; el francès antic *boucaran* i *barracan*; i l'italià antic *baracane* en constitueixen una bona mostra. Així mateix, l'alt alemany mitjà documenta *buckeram*.

En definitiva, en la documentació altomedieval de Catalunya els mots estudiats es vinculen a abrigoalls de llit o roba d'abric, cosa que ens fa suposar que es tractava de teixits fets amb llana o pèl de cabra –això sí, tenyits de diversos colors i no pas de ratlles–. Els testimonis citats apareixen en textos datats entre els segles XI i XII, gairebé tots provinents de la meitat nord del territori. Com ja és habitual, hem d'esperar fins a les acaballes del segle XII per trobar-los al sud del Principat.

BIZION

El mot *bizion* apareix una sola vegada en el nostre corpus català altomedieval, cosa que en dificulta la interpretació. Ara bé, si tenim en compte el context en què s'insereix, *capas II, una purpurea et alia bizion*, resulta sensat pensar que es podria tractar d'una tela relacionada amb el nom d'un color:

(1) 915 DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *camisas ad textum et missalem III, unam cum auro purpuream et alias palleas; corporales III; palleos III et brosdio I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizion; toallias clicias II, una cum argento; flavellos spaniscos II; altare argenteum I; facistergio I; cossino pallio I.*

Segurament, doncs, ens trobem davant d'una variant vulgar del terme *bisus* o *bisius*, que designa una tonalitat gris cendra: *Aucæ minores albæ (...) in has terrarum fines rarius adveniunt. Majores autem, quæ vulgari vocabulo bysiæ vel etiam grisæ vocantur cum bruma (...) advectantur*²⁹². D'aquí precisament els venia el nom a la secta religiosa dels *Fratricelli*, també anomenats *bizochi*, que vestien hàbits grisos: *Nonnulli viri pestiferi, qui vulgariter*

²⁹¹ Doc. any 1412, Arxiu parroquial de Sta. Coloma de Queralt, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *barragà*.

²⁹² SILVESTER GIRALDUS in *Topogr. Hiberniæ* dist. 1. cap. 18, citat per DU CANGE, s. v. *bisus*.

*Fratricelli, seu Fratres de paupere vita, aut bizochi sive bichini, vel aliis fucatis nominibus nuncupantur*²⁹³. L'origen d'aquesta veu, tanmateix, ens és desconegut.

El català antic també conserva vestigis d'aquesta accepció, tal com evidencia el següent passatge: *Certa classe de color o de tela. Stoles sacerdotals testes de bis*²⁹⁴. Les formes *bis* en francès i occità, i *bigio* en italià confirmen la presència del mot també entre d'altres parlars neollatins.

Així doncs, el terme *bizion*, testimoniats al nostre corpus tan sols en un document del Rosselló d'inicis del segle X, designa un teixit de color gris cendra.

BLASTANEA

Malauradament en el corpus llatí altomedieval conservat a Catalunya el mot *blastanea* apareix tan sols en una ocasió –com a qualificatiu d'un *superlectum*–, cosa que en dificulta la interpretació:

(1) 1077 LAntiq. I 272, citat per *GMLC*, s. v. *blastanea: et concedo ad ospitale de ipsa canonica cholcedra I cum superlectum de blastanea uergada cum feltre unum et guadenga I*.

Segons el *GMLC* (s. v. *blastanea*) tant l'origen com el significat d'aquest mot es desconeixen. No obstant això, potser el podríem relacionar amb el terme *blasta* o *blatta* –també documentat en les fonts europees com a *blattum*, *blattin*, *blattinium* i *blattea*– és a dir, *genus purpureum vermis*²⁹⁵. Du Cange (s. v. *blatta*) descriu aquesta veu com un vermell semblant al color de la sang: *Vermiculus, qui e chermes, ut Arabes vocant, et e cocco sanguinei coloris erumpit*. Primitivament *blatta* significava 'de color terrós' i 'coàgul de sang', sentits que per simple analogia s'estengueren a la substància colorant extreta dels moluscs marins dels gèneres *murex* i *purpura* i a la mateixa llana tenyida de porpra, que adquiria un matís fosc: *Vela serica ornata blatto*²⁹⁶. La seda tenyida de porpra *hyacinthina* o *tyria*²⁹⁷, en canvi, s'anomenava *blatta serica* o *sericoblatta* (DAREMBERG, C. – SAGLIO, s. v. *purpura*), tal com afirma Du Cange (s. v. *blatta*): *interdum et saepe blatta, pro ipso serico blatta tincto usurpant scriptores, quam sericoblatam vocat Lex 10. Cod. de Murileg*. D'altra banda,

²⁹³ JOANNES XXII, any 6. *Epistolar. Communium* 1189, citat per DU CANGE, s. v. *bizochi*.

²⁹⁴ FLAVI JOSEPH I, 8, citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *bis*².

²⁹⁵ PAULUS DIACONUS in glossis, citat per DU CANGE, s. v. *blatta*.

²⁹⁶ ANASTASIUS in Gregor. III, citat per DU CANGE, s. v. *blatta*.

²⁹⁷ Vegeu també l'article *purpura i purpureus* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 447-450.

l'adjectiu corresponent, *blatteus*, també és present en la documentació medieval d'àmbit europeu.

Malgrat la manca de dades concloents, pensem que la noció de drap de seda tenyit de porpra presentat suara casaria amb l'exemple del nostre corpus citat més amunt, ja que no és gens estrany topar-se amb cobrellits de colors vius elaborats amb teles precioses. De fet, tot i que en la peça que apareix en l'esmentat context devia predominar un color vermellós, no era llisa sinó més aviat de tonalitats diverses, com es pot deduir de l'adjectiu que la defineix, *uergada* –de *vegatus* o *virgatus*, conservat en italià com a *vergato*–, que designa un drap o un vestit de colors –ja fos de ratlles, ja fos estampat–, tal com s'observa en el passatge següent: *Non adolescentes, non nobiles, non consanguineos, nec indutos vestibus virgatis, aut argenteis nodulis ornatis, vel partitis, vel viridibus, aut rubeis*²⁹⁸.

Així doncs, creiem que l'únic exemple que el nostre corpus ens ha llegat del mot *blastanea* –que data de finals del segle XI– designa un drap de seda tenyit de porpra.

CASTANEA I CASTANEUS

No hem trobat constància de l'ús d'aquest terme fora de la documentació catalana altomedieval, que en presenta cinc esments:

(1) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Pueri habent camisos VI; camisos veteres VI, castaneos IIII; casullas lineas IIII, et alia nova alba.*

(2) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Palleos V, alium album et castanea I; brosdos III (...)* *Casulas purpureas IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas IIII; casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea; stolas cotidianas VIII (...)* *Vestimentum pontiphicis id est: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio.*

(3) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancta Maria de Midia, una capa de castanea. Ad Sancto Felici de Alos, una capa de tirez.*

(4) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et cobto III de alfanec copertos de palii, et alio martri coperto de palii, et alios II martrinos copertos de kastanea, et superlectos VII de palii, et alios II ex brosdei cum attocs de auctori (...)* *et plumbacios XII de palii, et plumbaz I de kastanea, et plumbacios XV de lana, et lelncols VIII (...)* *et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda, et almocelias V de palii, et alias III de castanea, et feltros VI inter banbeizals et de de lana.*

²⁹⁸ Statuta Innocentii IV. PP. pro reformatione Nigri ordinis, citat per DU CANGE, s. v. *virgatus*.

(5) 1101 Baraut, *DocUrgell* 1193 (testament de Guilla): *Et dimitto ad Sancti Petri uno quato et .I^a. guadenga et uno lenzol et una concedra et uno plomaz et duos superlitos, unum de palii et alio de castania, et unas manus tergeas.*

El present terme deriva del llatí *castanea* –‘castanya’–, que sovint s'utilitza en la seva forma adjectiva, *castaneus* –‘de castanya’ i, per extensió, ‘del color de les castanyes’–. Així doncs, ens trobem davant d'un color marró fosc que, per metonímia, acabà designant els teixits tenyits d'aquesta tonalitat. Els colors foscos eren corrents a la vida quotidiana de l'època, reservats sobretot per a les peces de llana més aviat ordinàries.

Els fragments examinats, que es concentren a la segona meitat del segle XI, constaten la presència de *camisos castaneos*, un *palleo castanea*, *casulas de castanea* –també *casulas de castaneo* i *casula de castanea alba ornata de palio*–, una *stola de castanea*, una *capa de castanea*, *coptos martrinos copertos de kastanea*, un *plumbaz de kastanea*, *almocelias de castanea* i un *superlito de castania*. Destaca la confusió entre la forma masculina i la femenina del substantiu *castanea*. D'altra banda, el sintagma *casula de castanea alba* evidencia el fet que l'esmentada tela no sempre conservava la tonalitat que li havia donat nom.

En definitiva, el mot *castanea* designa una tela originàriament de color marró fosc. Documentat en el nostre corpus en textos datats vers la segona meitat del segle XI, aquest terme es restringeix als territoris de Ripoll, Àger i Urgell.

CERVUNUS

El present adjectiu, d'ascendència llatina, constitueix una variació del terme *cervinus*, que deriva directament del mot *cervus* –‘cèrvol’–. Segons el *GMLC* (s. v. *ceruunus*) aquesta veu es documenta tant sols en glosses. Ara bé, un passatge corresponent al català antic –on pervisqué la forma *cerví*, equivalent de la castellana *cervino* o *cervuno*– ens dóna indicis que segurament permetrien afinar la definició que ens n'ofereix el *GMLC*, que es limita a dir *perteneciente al ciervo*. Heus-lo aquí: *La color que dien ceruina li dien axí perque ha color de ceruo*²⁹⁹. Així doncs, l'adjectiu *cervunus* podria designar un color similar al del cèrvol, cosa que casaria a la perfecció amb el context de l'únic exemple documentat en el corpus altomedieval conservat a Catalunya, en què l'adjectiu *cervuna* qualifica una *cofia* –transcrita aquí com a *rofia*–:

²⁹⁹ DIEÇ, Manuel, *Llibre de Menescalie o tractat de les mules*, Barcelona, 1523, II, 14 v°, MS., citat per ALCOVER – MOLL, s. v. *cerví*.

(1) **1012** CSCugat 442 (establiment d'un alou a precari): *et per singulos annos dent census rofia I optima cervuna ad prefato cenobio, et post illorum obitum libere solidum ad integrum remaneat ad s. Cucuphati cenobii.*

En definitiva, l'adjectiu *cervunus* remet a teixits del color del cèrvol. L'únic testimoni que les fonts catalanes altomedievales ens han llegat, provinent de Sant Cugat, data de principis del segle XI.

GUALABRU

A continuació transcrivim els tres únics exemples que la documentació catalana altomedieval ens n'ha llegat:

(1) **1087** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 473 (testament de Ramon): *et ad Dalmacio presbiter meas pelles coopertas de gualabrii.*

(2) **1097** Baraut, *DocUrgell* 1150 (testament del sagristà Guadall): *Per istum avere iam dicto quod relinquo ad Miro Oliva et ad Olibano nepos suum mando ut habeant pelliculas meas de gatos cum capa de golabru.*

(3) **1125** CSCugat 879 (testament de Poncio Geraldo): *et mando ut fiat venduda ipsam medietate de ipso cavallo (...) et abeat de ipso precio iam dicta domna mea pelles I et de chonils copertis de gualabru nigre et brisallo I de fustani.*

El terme *gualabrunus*, paral·lel en la seva construcció a *isembrunus*³⁰⁰, prové del llatí vulgar *galabrunus*. Es tracta d'un compost format a partir dels mots llatins *galla* –'agalla' o 'cecidí'– i *brunus* –derivat del fràncic *brun*, 'marró'– (ALFAU, s. v. *galabrin*), que penetrà a la península Ibèrica per via del francès *galebrun*. Tot plegat ben lluny de l'enrevessada elocubració plantejada per Coromines (s. v. *gualabru i esembrú*), que proposava un origen **walahbrūn*, compost del termes *walah* i *brun* –'marró', 'bru'–. En el baix alemany antic *wal(a)h* significa 'romànic'; en anglosaxó *wealh* significa 'celta'; i en escandinau antic *valir* es refereix a 'romànic' i 'cèltic'. De manera que el mot sencer designaria 'el bru que agrada a la gent romànica', el sentit del qual resulta si més no estrany. Tampoc no ens acaba de convèncer la proposta de Pottier (1956-1957: 164), que suggereix una combinació del mot alemany *Galle* –'bilis'– i *brun*, de la qual en resultaria un marró groguenc.

³⁰⁰ Vegeu també l'article *isambro* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 444-446.

Val a dir que sovint apareixen *gualabrunus* i *isembrunus* plegats en un mateix context, ja que remetent a realitats semblants: *Ut (...) detis michi annuatim, dum uixero, unum mantum bonum gratunum, de filliola ornatum et ex gualabruno uel guisambruno cooperto, et unam pelliciam cochinilla*³⁰¹.

La veu *gualabrunus* designava un teixit de llana tenyit amb agalla, una hipertròfia produïda per l'acció de determinats paràsits que afecta sobretot el roure i l'alzina surera³⁰². El color resultant era d'un to marró fosc, quasi negre. Malgrat tot, a partir del segle XIII l'esmentat tint s'utilitzà tan sols per a les teles d'inferior qualitat, tal com estipulaven les ordenances dels tintorers de l'època. En efecte, devia ser un drap molt ordinari: *Ponamus delicatas vestes et nullus deinceps isembruna, saia, valenbruno, vel ejusmodi aut etiam subtilioribus pannis utatur*³⁰³. En alguns casos, de fet, ni tan sols se l'arriba a considerar un teixit, com es desprèn del següent fragment: *quod nihil actum erat contra constitutionem, quia galebruna non sunt panni*³⁰⁴

De totes maneres, aquest drap conservà el seu nom originari fins i tot quan més endavant es tenyí de colors diferents. Certament s'observa una predilecció pel color grana, però això no significa que hom pugui descriure el present teixit basant-se simplement en aquesta qualitat, com fa Alvar (s. v. *galanbrún de grana*): *tela de color grana oscuro*. Segons el nostre parer, aquest és el risc que es corre quan s'extreuen conclusions generals a partir d'estudis parcials, basats en corpus concrets i que, per tant, no resulten representatius del conjunt documental vinculat a una regió o a una època determinada. De fet, sovint cal combinar les investigacions sincròniques amb les diacròniques per tal de copsar una certa panoràmica i poder extrapolar les dades obtingudes, per encaminar-les així cap a l'objectiu fixat. El mateix Alvar baralla la possibilitat de vincular el *gualabrunus* a la ciutat saxona de Waldenburg –atenent a la idea que moltes teles portaven el nom de la ciutat on es produïen–, tot i que, acte seguit, reconeix que no és una conjectura massa fiable, ja que la relació comercial entre el territori hispànic i l'alemany en aquella època encara no havia germinat (ALVAR, s. v. *galenbrún*).

Les fonts documentals europees testimonien el mot objecte d'estudi sota les variants següents: *gualabrunus*, *galabrunus*, *galambrunus*, *valenbrunus* i *valenbrunum*.

³⁰¹ SH 1220.35, any 1125, citat per *LELMAL*, s. v. *gualabrunus*.

³⁰² El *LELMAL*, s. v. *gualabrunus*, descriu l'agalla com un fruit dels esmentats arbres. En canvi, ALFAU, s. v. *galabrún*, s'hi refereix com si es tractés d'una nou.

³⁰³ RAINARDUS ABBAS CISTERCIENSIS in *Instit. Capitul. General. Cisterc.*, cap. 83, citat per DU CANGE, s. v. *galabrunus*.

³⁰⁴ Regestum Parlamenti dictum Olim fol. 32. verso, citat per DU CANGE, s. v. *galabrunus*.

En el fragment n° 1 del nostre corpus la forma *gualabrii* probablement s'hauria d'interpretar com una lectura errònia de *gualabru*. Així doncs, els contextos exposats relacionen la present tela ja sigui amb pells –*pelles coopertas de gualabrii* i *pelles de chonils copertis de gualabru nigre*–, ja sigui amb una capa –*capa de golabru*–. El passatge n° 3, en fi, confirma la tonalitat fosca –en aquest cas negra– del teixit que ens ocupa.

No hem trobat constància que el català antic hagués conservat la veu *gualabrunus*. En canvi, sí que és present en d'altres llengües romàniques: *galabrún* i *galanbram* en castellà antic; *galabru* i *galabrun* en occità; i *galebrun* i *walebrun* en francès antic.

Així doncs, el mot *gualabru* designa un teixit de llana tenyit de color marró fosc quasi negre. Els testimonis que ens n'ofereix el nostre corpus, vinculats a Sant Llorenç del Munt, l'Urgell i Sant Cugat, daten entre finals del segle XI i el primer quart del XII.

ALAMBRUGO

D'origen incert i de significat encara més obscur, el present mot apareix un sol cop en la documentació altomedieval del nostre país. Aquest únic testimoni s'inclou entre peces de roba laiques, cosa que podria indicar que també *alambrugo* designa un element de la indumentària civil. Segurament seria massa arriscat pretendre deriva-lo del topònim Lambrugo, localitat del nord d'Itàlia situada a la Llombardia, regió coneguda per la seva filatura de principis de l'època medieval ençà, cosa que contradiria l'opinió de Delort – Mornet – Morenzoni (1997: 338), que inclou el mot en una relació de termes provinents de l'àrab.

Ara bé, formalment no sembla que estigui massa allunyat de la veu *gualabru*, de la qual podria constituir una simple deturpació. És per aquesta raó que l'hem col·locat dins d'aquest article. L'essència del present ètim, però, roman de moment en la incògnita. L'exemple conservat al qual ens referíem és el següent:

(4) **1005** Udina, *La successió testada* 64 (testament sacramental de Guitard): *Sua lorica et sua spata et sua spata sella et freno, calcias, alambrugo, capa, camiso dimisit ad sacerdotes de Sancta Cruce ipsa medietate, et alia medietate ad monachos Sancti Cucuphati pro sacrificia.*

ISAMBRU

Repassem en primer lloc els passatges corresponents a la documentació catalana altomedieval:

(1) **1096** Baraut, *DocUrgell* 1142 (publicació sacramental del testament de Guillem): *ad Petrum Raimundum suam capam de preset concessit, et alteram capam de isambrii P. Seniofredi dare mandavit.*

(2) **1099** Baraut, *DocUrgell* 1174 (testament de Gombau): *Dimitto etiam ad Sendredum I superpellicium et capam esembruni et unum superlectum.*

(3) **1119** Baraut, *DocUrgell* 1313 (publicació sacramental del testament de Ramon Bernat, prepòsit de Santa Maria de la Seu): *Ad Gerall meam capam de isambruno. Ad cognata mea de Sancti Stephani mulier Berengarii meas pelles. Ad Miro Compani alia guadenga. Ad Bernardo Petri quot I.*

El mot *isembrunus*, d'ascendència germànica, representa una formació paral·lela al terme *gualabrunus*³⁰⁵, que l'acompanya en la majoria de contextos. S'introduí a la península Ibèrica de la mà del francès *isanbrun*. Sembla força clar que aquesta veu deriva directament del terme germànic *īsarabrūn*, compost de l'alemany *isarn* –en antic alt alemany *īsar(r)n* i en baix alemany antic *īarn*, que ha resultat en *Eisen*, 'ferro', en l'alemany modern– i del fràncic *braun* o *brun* –llatinitzat sota la forma de *brunus*, 'marró', 'bru'–, cosa que casa amb el color fosc, marronós quasi negre –literalment 'marró ferro'–, de què s'acostumaven a tenyir aquests draps de llana. Alfau (s. v. *ysembrun*) assegura versemblantment que l'*isembrunus* es tenyia amb sal de ferro i agalla, d'on sorgia la tonalitat que tot just acabem de descriure. Així doncs, el color d'aquest teixit de llana regiria la seva designació.

Descartem novament la proposta d'Alvar (s. v. *ysembrunes*), que suggeria una vinculació amb la ciutat flamenca d'Hazebrouck, pel sol fet que moltes teles medievals prenen el nom de la ciutat on es manufacturaven i aquesta –que palesa certa similitud formal amb el mot objecte d'estudi– es trobava precisament en una zona productora ben coneguda. De fet, ell mateix no es mostra gens convençut d'haver-ne tret l'entrellat, ja que en aquella època el contacte comercial entre la regió esmentada i la península Ibèrica encara devia ser molt incipient.

D'altra banda, observem una certa confusió en l'exposició d'Alfau, que cita un mateix passatge il·lustratiu per als ètims *galabrún* (ALFAU, s. v. *galabrún*) i *ysembrun* (ALFAU, s. v. *ysembrun*), però lleugerament modificat. Així doncs, per a *galabrún* addueix el següent fragment: *XXV galabrunes et ysembrunes o carnotenses o burgeses fazen I troxiello (Fuero de Zorita de los Canes, 870: 401)*; mentre que per a *ysembrun* desapareix el mot *et*, cosa que repercuteix en la comprensió del text, ja que, en llegir *galabrunes ysembrunes*, entenem que *ysembrunes* actua com a adjectiu de *galabrunes*, fet bastant improvable. D'altra banda, no compartim el parer d'Alfau quan assegura que l'*isembrunus* és un drap de llana d'alta qualitat,

³⁰⁵ Vegeu també l'article *gualabru* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 442-444.

ja que en la documentació medieval apareix sovint juntament amb *gualabrunus*, cosa que ens fa sospitar que devien ser dues teles d'una qualitat semblant, és a dir, força ordinàries, com s'entreveu en els següents preceptes: *Nus frepier ne ne doit drap drap resouler (...) ne fère chauces de galebrun ne disenbrun, ne nul garnement de feutre vendre ne achater (Réglements sur les arts et métiers, any 1260, LXXVI, DEPPING: 196); Qualitatem autem vestimentorum in colore et pretio accipimus, de qua statuimus, ut isembrunum in vestra societate nullus portet*³⁰⁶. Si *gualabrunus* i *isembrunus* eren draps similars, doncs, es devien destinar a usos similars.

Les variants adoptades pel present mot en els textos llatins medievals europeus són les següents: *ysembrunus*, *isembrunus*, *isembrunum*, *isenbrunus*, *ysembrun*, *isembrun* i *ysembrosum*.

Tots els contextos extrets del nostre corpus vinculen el mot estudiat, consignat sota les variants *isambrii* –lectura errònia per *isambru*–, *esembruni* i *isambruno*, al material de què es confeccionà una *capa*. En mencionar aquest teixit, s'hi observa tant la construcció genitiva llatina com la vernaclea.

No hem trobat rastre del terme *isembrunus* en la documentació catalana antiga. En castellà, en canvi, havia romàs la forma *ysembrun*; i, en francès, les variants *isanbrun* i *isembrun*.

En definitiva, la veu *isambru* designa un teixit de llana tenyida d'una tonalitat marró ferro. La documentació que ens ocupa testimonia aquest mot tan sols a la zona de l'Urgell. Els textos que el contenen daten d'entre finals del segle XI i principis del segle XII.

PARSEGO

El mot *parsego* apareix una sola vegada en el corpus català altomedieval, associat al terme *trapo*, formant part del sintagma *gonela de trapo parsego*. El context en què s'insereix ens revela que es tracta d'un tipus de tela:

(1) 1023 Baraut, *DocUrgell* 382 (publicació sacramental del testament de Trudegards): *et ipsa sua vestimenta, idest camiso I de ciclato et I gonela de trapo parsego et camisos II de seda et camisas II et scisteros II et nastales III obtimes et mapes II cum scinios II relinquit in potestate de Gischafret de Ioncars ut benefeciset salvum ad Iersen filia sua usque ad etatem pefectam venisset et postea ipsa omnia in sua potestate tradidisset ab integrum.*

³⁰⁶ *Liber Ordinis S. Victoris Parisiensis*, cap. 18, citat per DU CANGE, s. v. *isembrunus*.

Malgrat que es tracta d'una simple conjectura, que malauradament no podem corroborar degut a la manca de dades, podríem vincular el present mot amb la veu *pers* o *persus* –també documentada com a *persicus* i *perseus* i sens dubte relacionada amb l'ètim *presseto*³⁰⁷–, que designa un color blau fosc, *ad floris persicæ mali colorem accedens* (DU CANGE, s. v. *persus*), tal com s'entreveu del testimoni següent, en què apareix llistat entre d'altres colors habituals en els teixits: *Ceux dudit mestier qui feront pers, brunettes, verdz et manbres marchands, soient urdiz en xvi. filz, qui soient à trois piedz sur le moins*³⁰⁸. El fragment que segueix corrobora l'ús d'aquest color en l'àmbit tèxtil: *Casulam meam ciricis persici coloris* (*Testamentum Guillelmi de Turre*, any 1461, BALUZE, II: 726).

Pel que fa a la pervivència del mot *pers* en les llengües romàniques, cal assenyalar que en català tal sols ens ha arribat en forma de cognom. Les formes *pers* en francès i provençal antic, i *perso* en italià, en canvi, palesen una certa vitalitat d'aquesta veu en l'esfera neollatina.

En definitiva, creiem que el terme *parsego* remet a un teixit que si més no en el seu origen es distingia per la seva tonalitat blau fosca. L'únic esment que el nostre corpus ens n'ha llegat correspon a document de l'Urgell datat al primer quart del segle XI.

PURPURA I PURPUREUS

A continuació ressenyem els contextos del corpus català altomedieval en què apareix el mot *purpura*:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *albas V, tres clicias et planas II; roquos III, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos; zonas V, una cum auro et gemis preciosis et alias quatuor cum auro (...) et uvantos paria I; camisas ad textum et missalem III, unam cum auro purpuream et alias palleas; corporales III; palleos III et brosdos I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizion; toallias clicias II, una cum argento.*

(2) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *suscintas cum auro V, stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos III, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII, et gonna I, dalmaticas III.*

(3) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Cappas de palio optimas XXIII; alia de tafalbala, alias III, lineas VIII. Casulas purpureas III, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de*

³⁰⁷ Vegeu també l'article *presseto* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 385-387.

³⁰⁸ *Statuta pro villa de Commercy MS.* pàg. 18, citat per DU CANGE, s. v. *persus*.

castaneo, lineas IIII; casulas quadragesimales X, et alia alba nova (...) dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia ortoní, et unam de oved ornatam de purpura.

(4) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et brisal I purpura feminine, et capa de oztori tota facta cum auro et chapud ligamine de auro.*

(5) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et ad Geraldus ebdomedarii, brissallo I de purpura, et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino.*

(6) **1095** Bach, ACSolsona 350 (acte de reconeixença de Sicarda i Silvà a la canònica de Santa Maria sobre els béns i llurs fruits deguts i no prestats): *et dederunt mihi unum mulum et unam obtimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura.*

(7) **1163** Papell, DipSantesCreus 105 (venda feta per Robert Hug i la seva muller Sibil·la): *Accepimus a te pro hac venditione pelles unas vaires novas coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas rubeas bonas.*

Les peces purpúries esmentades remeten tant a l'esfera eclesiàstica com a la profana. Així, el nostre corpus documenta un *roqum purpureum*, una *camisam ad textum cum auro purpuream*, una *capa purpurea*, un *curcibaldum de purpura*, *casulas purpureas*, *dalmaticas purpureas* –també *dalmatica de oved ornata de purpura*–, un *brisal purpura feminine* –també *brissallo de purpura*–, una *tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura* i *pelles vaires novas coopertas de purpura*. Tal com es pot observar, els documents registren tant la forma substantiva com l'adjectiva.

Aquest terme coincideix formalment amb la veu llatina clàssica, que al seu torn prové del grec *πορφύρα* (COROMINES, s. v. *porpra*). L'adjectiu corresponent és *purpureus*. La *purpura* designava tant un molusc marí i el color que se n'extreia com els draps i vestits tenyits amb el pigment resultant. En efecte la cobdiciada *porpra* era un colorant extret de diverses espècies de moluscs marins que poblaven la Mediterrània, als quals els antics es referien indistintament amb els noms de *murex* i *purpura*. Aquest pigment fou molt apreciat entre els fenicis –que en foren els inventors–, els grecs i els romans, tant per la seva durabilitat –a diferència dels tints vegetals, que s'anaven descolorint degut als efectes dels rajos solars– com pels seus foscos matisos violacis, que més aviat s'intensificaven amb el pas del temps i mutaven fins i tot cap a noves tonalitats. De fet, el color variava significativament segons la varietat de molusc, les proporcions de les substàncies colorants i els additius emprats en el procés d'elaboració de l'esmentat pigment.

Les porpres més rudimentàries s'anomenaven *bucinum* i *pelagium*, extreïdes de les *murices* i les *purpurae* respectivament. De la barreja d'ambdues s'obtenien les dues varietats més precioses: d'una banda, la *violacea purpura* –també anomenada *amethystina*, *ianthina* i *hyacinthina*– i, de l'altra, la *tyria* o *laconica purpura* –coneguda també com a *dibapha*–, que

d'ençà del segle III apareixen de nou aglutinades sota l'antiga forma *blatta* (DAREMBERG, C. – SAGLIO, s. v. *purpura*)³⁰⁹. Ni de bon tros tan apreciats eren els tints mixtes, els *conchyli* – de tons blavosos i groguencs-violacis–, més clars i no tan estables, en què el pigment purpuri es barrejava amb substàncies alienes com l'aigua, l'orina, la mel o la farina de faves. Els únics teixits sotmesos a aquest tipus de coloració eren la llana i la seda –que es tenyien en brut–, ja que els intents d'acolorir el lli amb la porpra es revelaren infructuosos.

Els antics coincidien a considerar la porpra com un color sagrat, reflex del poder diví, per la qual cosa, si bé algunes peces del parament de la llar –draps i cobertures, entre d'altres– podien tenyir-se amb aquesta costosa substància, la vestimenta quotidiana purpúria es reservava per a la noblesa i la reialesa. A la resta d'individus els era permès de vestir aquest tipus de teles precioses tan sols en ocasions festives puntuals. Daremberg – Saglio (s. v. *purpura*) afirma que el fet que se'l consideri un color sagrat *s'explique sans doute par le rapprochement de la couleur donnée de préférence aux étoffes pourprées avec la couleur du sang, principe de la vie*. A Roma, concretament, introduït per via dels etruscos, se'l tenia per una insígnia pròpia dels sacerdots, magistrats i comandants militars: *Sedebat in rostris conlega tuus amictus toga purpurea, in sella aurea, coronatus. Escendis, accendis ad sellam –ita eras Lupercus ut te consulem esse meminisse deberes– diadema ostendis* (CIC., *Phil.*, II, 34, 85). Els emperadors s'escarrassaren a restringir-ne l'ús entre els nobles –que majoritàriament l'usaven com a mer ornament, sobretot en mantells i en els *clavi* de les túniques–, que no podien vestir-se completament de porpra, un privilegi exclusiu del cabdill: *Haec sunt autem quae accipere debetis aurum et argentum et aes hyacinthum et purpuram coccumque bis tinctum et byssum pilos caprarum et pelles arietum rubricatas pelles ianthinas et ligna setthim* (VULG., *Exod.*, 25). Tot plegat, de vegades en va.

Mica en mica la producció de porpra s'estancà, fins que el secret de la seva elaboració caigué en l'oblit. Segles més tard, la introducció de nous materials i noves tècniques manufactureres aconseguiren produir substàncies similars i molt menys costoses.

Val a dir que en l'època medieval la veu *purpura* arribà a adquirir l'accepció de tela fina o preciosa, segurament una de les més valuoses del mercat, ja que perdurava el record dels antics privilegis de nobles i emperadors: *Frontalem igitur (sc. oferimus) principali altari tuo purpureo miro opere ex auro obtimo filo totum contextum*³¹⁰. Tanmateix ja no era necessàriament del color morat fosc etimològic. No en va Isidor (*Orig.*, XIX, 28) identificava *purpura* amb *puritate lucis*.

³⁰⁹ Vegeu també l'article *blastanea* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 439-440.

³¹⁰ CO 19.33, any 908, citat per *LELMAL*, s. v. *purpureus*.

Pel que fa a la pervivència del mot en les llengües vernacles, en català antic la veu *purpura* apareix sota les formes de *porpra*, *pórpora*, *purpra* i *púrpora*. Convé subratllar que s'hi observen totes les accepcions suara exposades, ja que es parla tant de vestimentes nobles i reials com de draps i teles precioses en general. Certament el següent passatge no es devia referir al color morat fosc primigeni, sinó que revela una estreta consonància amb les paraules d'Isidor citades més amunt: *Una casula de porpra blanca ab camis e tot son forniment* (Doc. any 1478, *BSAL*, III: 226). D'altres testimonis equiparen les *porpres* a simples *draps de seda*: *Los quals cossos estaven dins en les caixes y demunt elles unes porpres, o draps de seda ab llurs armes brodades* (Doc. any 1527, *Ardits*, V: 167). Les formes *púrpora* en castellà i portuguès, *pourpre* en francès, i *porpora* en italià confirmen la difusió del terme arreu dels territoris romànics.

Així doncs, el mot *purpura* designa un teixit tenyit de porpra reservat per a la confecció de peces extraordinàriament preuades, així com d'altres teles precioses. El nostre corpus documenta aquesta veu entre principis del segle X i mitjans del segle XII gairebé exclusivament a la meitat nord el territori. No és fins mitjans del segle XII que se n'observa l'ús cap a zones del sud del Principat.

7. Els brodats i els ornaments

BROSDE I BROSETATUS

Repassem tot seguit els fragments corresponents al corpus català altomedieval on apareix l'arrel que ens interessa, ja sigui en forma substantiva o adjectiva:

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *et uvantos paria I; camisas ad textum et missalem IIII, unam cum auro purpuream et alias palleas; corporales IIII; palleos IIII et brosdio I; dalmaticas III; capas II, una purpurea et alia bizon.*

(2) **1003 o 1005** Baraut, *DocUrgell* 288 (testament del bisbe Sal·la): *Et ipsum meum lectum brosetato cum ipsa gangab, pallia cum ipso plumaz ad sancta Maria et I lentio ad sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato.*

(3) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Alie stole de palleo cum manipulis suis sunt tres, et II cum brosde, et cotidianas XII, cum manipulis suis (...) Coopertorii quadragesimales II, brosde magor (?) (...) Casula dominicale cum brosde.*

(4) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Palleos IIII, et alium album; brodes II*.

(5) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Palleos V, alium album et castanea I; brodes III*.

(6) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et superlectos VII de palii, et alios II ex brodei cum attocs de auctori, et feltros II de palii, et copertors II de lupo cervario coperts de palii*.

(7) **1074** DipMontalegre 55 (testament sacramental del difunt Amat, fill d'Eldric): *Post modum Sancte Cruci Sancteque Eulalie Barchinonensi concessit fadilium I et plumacium I de brode et superlettum I de pallo*.

(8) **1086** Ordeig, *Dotalies* 209 B (dotació de l'església de Sant Martí del Brull): *et cobertores XII (?) de lino, et cereum I, et brodes (?) I, et marfega I, et cobertores V de lana*.

El mot ja llatinitzat *brosdum* o *brusdum* deriva de l'arrel germànica –potser gòtica o frànica– **bruzdon* (COROMINES, s. v. *brodar*), al seu torn emparentada amb diversos termes de la mateixa família, com l'antic alt alemany *gibrorton* –‘enrivetar’–, l'antic gascó *bryrdan* –‘punxar’, ‘agullonar’– o l'antic gascó *brord*, que es correspon amb l'antic escandinau *broddr* –‘punta aguda’–. Paral·lelament al substantiu *brosdum* els textos testimonien sovint el participi *brosetatus*, format a partir del verb *brosetare*.

Tot plegat fa referència a l'ornamentació obtinguda amb l'art de l'agulla, al brodat, a l'*opere Phrygio, acupicto, plumario* (DU CANGE, s. v. *brusdus*). Així descriu Isidor (*Orig.*, XIX, 22) aquest tipus de decoració: *Acupicta vestis acu textilis vel acu ornata. Eadem et Phrygia; huius enim artis periti Phrygii omnes dicuntur, sive quia in Phrygia inventa est: unde et artifices, qui id faciunt, Phrygiones dicuntur*.

La documentació medieval europea conté una munió de variants, algunes de les quals funcionen ara com a substantius, adés com a adjectius –provinents, de fet, d'una forma participial–: *Casulam unam per totam brudatam, et alias tres optimas de pauleo* (*Cartae ad Widense*, I, DUGDALE, II: 436). D'entre elles destaquem *broda, brodadura, brusdus, brustus, brudatus, brusdatus, brodatus, brosdus, brosto, brostati, brostata, brustus, brudatus, brodatus, breudatus, brodatura, brodula, brodatura, brodericia, broderya, broderatus, broudatus, brondatus, brouderatus, broydadus* i *brullatus*.

D'altra banda, resulta interessant el compost *aurobrustus*, que expressa la noció de ‘brodar d'or’: *Planetam optimam Veneti coloris, listis nihilominus decenter ornatam: stolam optimam aurobrustam cum manipulo suo*³¹¹.

En la documentació objecte d'estudi el terme *brosdum* designa unes vegades una peça brodada la naturalesa de la qual no s'especifica –*brosdo, brode magor* o *major, brodes* i *brosdes*–, mentre que d'altres es vincula a elements ben coneguts –*lectum brosetato, stole*

³¹¹ Charta Benedicti VIII. PP., any 1023. in *Bullario Casinensi* tom. 1. pag. 7, citat per DU CANGE, s. v. *brusdus*.

cum brosde, casula cum brosde, superlectos ex brosdei (de fet, potser s'hauria de llegir *superlectos ex brosde I*), *plumacium de brosde* i *cobertor brrosde*—.

Un cop analitzats els passatges conservats i comparats amb la resta de documentació a l'abast, creiem que cal puntualitzar la informació que ens proporciona Coromines (s. v. *brodar*) sobre la forma substantiva d'aquesta arrel i, de retruc, la definició que n'ofereix el *GMLC* (s. v. *brostum*). En primer lloc, Coromines interpreta erròniament dos fragments publicats per Steiger, probablement arran de l'alteració —no sabem si fortuïta o intencionada— de la puntuació original. Els transcrivim tot seguit: *et duas tunicas pro diebus quadragesime habentem unaqueque suis amictis, orarios VIII unum textilem cumunionibus duos brostos seu haddanis II et III albos*³¹²; *Item albas de lino IIII et quinta tunica, amictos VI, orales brosetos de auro et argento fresatos III, frontales IIII duos inde mataraffes uno vermiculo cum cruce de argento filo et alio amarello et alios pallios II*³¹³. El primer passatge apareix en Coromines sota la forma següent: *orarios octo, unum textilem, cumunionibus duos brostos*; el segon, citat com a: *amictos VI orales, brosetos de auro et argento fresatos III*. En ambdós casos, doncs, ens assalta el dubte de si els mots *brostos* i *brosetos* podrien constituir una realitat independent. En canvi, en la transcripció de Steiger es fa evident que tots dos defineixen els brodats presents en els *orales*: l'un, integrat en el sintagma *orarios VIII unum textilem cumunionibus duos brostos seu haddanis II et III albos*; l'altre, dins del conjunt *orales brosetos de auro et argento fresatos III*. Segurament degut a aquest confusió de Coromines, el *GMLC* defineix el mot *brostum*, emparant-se en el context de l'exemple n° 1, com *cierto ornamento litúrgico bordado*, en comptes d'entendre *brosto* com una mera especificació de *palleo* —o sigui un 'pal·li brodat'—. Probablement hauria succeït el mateix amb els exemples n° 3, n° 4, n° 5 i n° 8, que el *GMLC* no recull. En el n° 3 la primera aparició de *brosde* determina *stole* i la segona potser actua en funció d'adjectiu, de manera que hauríem d'interpretar el sintagma *coopertorii quadragesimales II, brosde magor* com a 'dos cobertors de Quaresma, el major brodat'; en el n° 4 i en el n° 5 *brodes* i *brodes* defineixen *palleos*; i en el n° 8 *brrosde* descriu *cobertores*. Pel que fa al *lectum brosetato* de l'exemple n° 2, la forma *brosetatus* devia respondre a una simple llatinització del participi *brodadus*, vinculat al verb *brodare* (*GMLC*, s. v. *brosetatus*).

Quant a la pervivència del terme en l'entorn de les llengües romàniques, el català antic en conserva les formes *brodar*, *brodadura*, *brodat*, *brostar* i *broidar*: *Era un rich hom, e ab gran cura les riqueses ajustava, e les guardava e les multiplicava, e vestia.s de porpra, de seda, d'or tot brodat e trepat* (FERRER, *Sermons de Quaresma*, I: 157) Les llengües veïnes també en

³¹² Doc. monestir d'Abellar (Lleó), any 927, citat per STEIGER (1943), p. 632.

³¹³ Doc. monestir de Celanova (Galícia), any 938, citat per STEIGER (1943), p. 634.

presenten vestigis, entre els quals destaquen el castellà modern *bordar* i *bordado*; el castellà antic *broslar*, *broidar* i *brosladura*; el francès modern *broder*, *bordeure* i *broderie*; el francès antic *brolder*; i l'occità antic *broidar*. La forma anglesa *embroider* fou sens dubte manllevada dels parlars romànics.

Així doncs, les veus que ens ocupen remetent a peces brodades, presents en els documents altomedievals de Catalunya des d'inicis del segle X fins a finals del segle XI, preferentment en textos provinents de l'extrem nord del territori.

FRES I FRESATUS

En primer lloc repassem els contextos corresponents a la documentació catalana altomedieval en què apareix el concepte objecte d'estudi. Les variants consignades són *frisus*, *fresato*, *fres*, *fresatos*, *freso*, *fresades*, *frez* i *fre*:

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *ob inde et de vestimenta frisus cum vistitos et vestas II et kapas IIII et sariciles XIII, et lentios VIII, et bracas talgatas XXXIII, et sutolares parilia XV, et solarum parilia XL, et cangaves duas lanias et una siricia, et plumacos siricios V.*

(2) **1003 o 1005** Baraut, *CartAndorra* II 2 Apèndix (testament del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell): *Et ipsum meum lectum brosetato cum ipsa gangab, pallia cum ipso plumaz ad Sancta Maria et I lentio ad Sancta Maria super ipsum altare et alium lentium ad ipso camiso fresato.*

(3) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Casullas optimas de palleo VI, et alia vetere, et III de fres. Dalmaticas de palleo VI, et duas de fres, et colobio I. Alias dalmaticas II, una alba et alia nigra. Stolos fresatos VIII, cum VI zonas, et alios stolos de palleo VIII (...) Mapes III; tovalia cum fres, et alias VIII, et aliam veterem. Curcbals VIII; camisos maiores XXI; amits cum fres optimos VIII; camisos paratos XXV; camisos cum fres VII, camisa I (...) Socinta I ubi solet pendere tovalia cum fres. Scrinium de argento et cap[s]a I parvula de argento. Capsa I eburnea de incenso. Guantos lineos cum fres II.*

(4) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a iam dicto Sancto Martino de Ur remaneat capa I de ovedo cum freso.*

(5) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Tovala cum fres cum angelo (?) serico ubi solet pendere. Guants cum fres. Cappas de palio optimas XXIII; alia de tafalbala, alias III, lineas VIII. Casulas purpureas III, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas III; casulas quadragesimales X, et alia alba nova; stolas fresades VIII, cum suis zones; et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea; stolas cotidianas VIII; manipols V; stolas quadragesimales VI cum suis manipulis; colobium; dalmaticas fresades LXXII, purpureas III; ex palio alias III, alia ortoní, et unam de oved ornatam de*

purpura (...) Vestimentum pontiphicis id est: *camis I, et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio. Camis meliores XXII, omnes cum amits, et sunt ibi optima cum fres V; camis partids XXV; amits XXIII; camisos cum fres VII cum suos amictos.*

(6) **1068** Sanahuja, Àger 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Meam pelliciam de alfanech, cooperta de fresco cum capa de oztorino facta cum fresco vendant supradicti mei elemosinariii et de illud precium sint persueratas predictas tabulas.*

(7) **1068-1071** Sanahuja, Àger 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez. Ad Sancti Sebastiani de Penedes, vestimento uno de cafal bafal. Ad Sanctum Salvatorem de Agana, una tela de ez cení. Ad Sancti Petri de Clunieg, una capa de oztorino vermilio. Ad Sanctum Salvatorem de Breda, una capa de oved. Ad Sancti Petri de Porta, uno pallio et una capa de tirez.*

(8) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et dosal I de fre et alio de ciclato, et alio de Alamania, et alios II de palii, et cobto III de alfanech copertos de palii, et alio martri coperto de palii, et alios II martrinos copertos de kastanea (...) et alio sacot cum pecias de palii apud alias pecas, et chamalegas et ligatures III cum pecas de palii, et stola I de palii cum calota I, et capela de fres.*

D'origen incert –si bé Coromines (s. v. *fres*) rebut les etimologies presentades pels estudiosos de més renom, no aconsegueix establir-ne una que el satisfaci–, aquest terme, comú tant en les llengües romàniques com en l'àrab, designa una faixa o franja ornamental –*fimbria* o *limbus*– destinada a embellir draps i vestits, ja fos amb brodats de fils de colors, ja fos amb filigranes teixides d'argent o d'or o amb sanefes de teles precioses. No obstant això, sovint adopta l'aparença *de fres* o *de frez*, com si es tractés d'un teixit concret. És per això que l'hem inclòs en el present estudi, malgrat vincular-se només tangencialment al tema estudiat, ja que no es tracta pas d'un tipus de tela sinó més aviat d'una peça engalanada.

Les variants més habituals documentades pel baix llatí són *frisum* i *frisium*. El període medieval, en canvi, testimonia una munió de formes, entre les quals destaquen *fresatura*, *fresellus*, *fresella*, *frexatura*, *frisatura*, *frisium*, *frisum*, *fresum* i *fresus*; el participi *fresatus*, al seu torn, identifica una peça engalanada amb les esmentades *fimbriae*.

Quant al català antic, hi perviuen les formes *fres* i *fris*: *Un manto fronzit ab fres de suayat* (Doc. anys 1372-1410, *Castells catalans*: 9). La veu castellana *friso*, així com la castellana antiga *freso*, les occitanes *fres*, *fresel* i *fresadura*, la francesa *frise*, i la italiana *fregio* evidencien la difusió del mot arreu de la Romània.

En definitiva les veus *fres* i *fresatus*, presents en les fonts altomedievales de Catalunya des de mitjans del segle IX fins al tercer quart del segle XI en documents provinents de l'extrem nord del territori, designen teixits o peces ornamentades amb faixes o franges decoratives.

TAPID

A més de les accepcions adoptades pel terme *tapet* exposades més amunt³¹⁴, el corpus català altomedieval en testimonia una altra que designa una mena d'estampat vinculat a la tècnica del tapís. A continuació en transcrivim l'únic exemple conservat, que registra el sintagma *bancals de tapid*, de nou dins de la documentació d'Àger:

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et bancals XXII de tapid, et V de cordues, et cortinas III de ilino apud listas. et alia, de seda.*

8. La felpa

PELFO

Quant a la documentació altomedieval conservada a Catalunya, ens n'ha transmès un sol testimoni, que transcrivim a continuació:

(1) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la): *Et iusit dare per trentanarios ipsos suos drapos, id est coopertorio de pallio, velapedos, velladas, razena, badlengos, capcales et tualias, mapas, feltros, bancales, quatos, chamisas, brages, pellicias, chobertorio vulpino, cuzlaria argentea I, plumacios, chortinas, pels martrinas, pelfo[s], alfanechas.*

La forma *pelfus* o *pelfa*, resultat d'una metàtesi en la qual també juga un paper destacat s'associació establerta amb el terme *pèl*, prové de la veu *felpa*, d'ascendència germànica –com ho prova l'alemany *Felbel*–. Coromines (s. v. *pelfa* o *felpa*) proposa un possible origen germànic format a partir del germànic *filt* –‘drap pelut’– i el romànic *pilleum* –‘parrac’, ‘casquet de roba’–, combinació que hauria donat el doblet *felpa* i *pelfa*. Du Cange (s. v. *felparia*), a més, estableix una connexió sinonímica entre els mots *felparia* o *feltaria* i *feltrum*³¹⁵. En qualsevol cas, es tracta d'un teixit pelut d'una sola cara o de totes dues. Alcover

³¹⁴ Vegeu també els articles *tapito* en els capítols dedicats a la roba de llit: 101-107; i al parament cultural: 262-263; i *tapetum* en la resta de parament domèstic: 131.

³¹⁵ Vegeu també l'article *feltrum* i *feltrenius* en l'apartat dedicat als tipus de teixits i als materials de confecció: 399-400.

– Moll (s. v. *pelfa*¹) l'identifica amb un drap de seda, cosa que, després d'analitzar detingudament uns fragments il·lustratius que ell mateix ens ofereix no ens convenç en absolut: *Quatre canes y mitja de pelfa curta, negre*³¹⁶; *Una foscor envellutada semblant a la de la pelfa negra posada sota un vidre* (RUYRA, *Pinya de rosa*: 50). Segons el nostre parer, diversos tipus de tela són susceptibles de ser considerats de pelfa, sempre i quan siguin peluts.

Tant la forma *pelfa* com la seva variant *felpa* eren corrents en el català antic. De fet el mot que ens interessa perviu en la majoria de llengües neollatines, sota la forma de *felpa* en castellà, portuguès i italià; el francès antic *pelf(r)e* o *feupe*; i de *feupo* en provençal.

En definitiva, la veu *pelfo*, documentada en els fonts altomedievals de Catalunya en un text de l'Urgell datat a inicis del segle XI, designa la felpa o pelfa, un teixit pelut.

9. Altres

ALMOCHANRAC

La fesomia d'aquest mot –sobretot la síl·laba inicial–, que el *GMLC* no recull, ens fa sospitar un origen àrab. Es devia tractar d'una tela preciosa, segurament de seda, amb què es confeccionaven tota mena de peces de luxe. En l'únic exemple conservat, corresponent a la documentació d'Àger del corpus català altomedieval, descriu el material d'un *vestimento*. Val a dir que Sanahuja transcriu *almonchanrac* en lloc de la forma *almochanrac*, present al manuscrit original. Malauradament, arran de la manca de testimonis fora del nostre àmbit, no podem afinar les conjectures a l'entorn d'aquest terme, que de moment roman en la incògnita. El passatge on apareix l'esmentada veu és el següent:

(1) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz, et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de tirerz, et alio de ciclato, et vestimento de almonchanrac, et alio de margmed.*

³¹⁶ Inv. de Palma, any 1652, citat per AGUILÓ, s. v. *pelfa, felpa*.

MARIZMED

Ens trobem, un cop més, davant d'un terme registrat un sol cop en el nostre corpus. L'únic esment conegut d'aquest mot –que Sanahuja transcriu creiem que erròniament com a *margmed*– ens el proporciona la documentació d'Àger, dins del corpus altomedieval conservat al nostre territori. Sense cap mena de dubte el mot *marizmed* designa un material preciós amb el qual es confeccionen peces esplèndides. En el passatge assenyalat fa referència a un *vestimento*. Si repassem amb cura els tipus de draps que apareixen en l'esmentat context, no trigarem a copsar un fet inequívoc: moltes de les teles que hi apareixen presenten un origen àrab. Si a aquesta dada hi afegim la tendència exportadora que caracteritzà la Hispània musulmana, sobretot en l'àmbit dels teixits preciosos, podem aventurar-nos a esbossar la hipòtesi que el *marizmed* seria una tela fina, segurament de seda, amb la qual es manufacturaven peces de l'abillament dels individus de les classes benestants. Malauradament no podem afinar més la nostra conjetura. Tot seguit, presentem el context on s'insereix el mot que ens interessa:

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et telas II tirerz, et vestiment I de cafal, et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors, et bamben I de tirerz, et alio de ciclato, et vestimento de almonchanrac, et alio de margmed.*

OZTORINO

Si observem detingudament els passatges de la documentació catalana altomedieval en què apareix el mot esmentat ens adonarem que hom utilitzava l'*austurino* en la confecció de capes, vestits o calces, així com en el folre de pellisses o cobrellits:

(1) **1068** Sanahuja, Àger 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sanctum Micaelem de Mamacastro concedo de mea porcione de ciclatons capas duas et una de oztori cum tela I de pallio (...) Et ad filia mea Valencia concedo pellicia mea maiore armellina cum tela I de oztorino et cum affliballis meis minores de auro (...) Meam pelliciam de alfanech, cooperta de fresco cum capa de oztorino facta cum fresco vendant supradicti mei elemosinariii et de illud precium sint persueratas predictas tabulas.*

(2) **1068-1071** Sanahuja, Àger 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancta Maria Rivipollense, vestimento uno de oztorino. Ad Sancte Marie Sedis, alio optimo de oztorino amarel. Ad Cenobium Sancti Petri de Barchinon e, vestimento uno de pallio albo. Ad Sancti Cucufati, vestimento uno de*

oved blavo. Ad Sancto Michaelē Coxiano, vestimento uno optimo de cidato vermilio. Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez (...) Ad Sancti Petri de Clunieg, una capa de oztorino vermilio.

(3) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et brisal I purpura feminine, et capa de oxtori tota facta cum auro et chapud ligamine de auro (...) et vestimentos XV de paliis et de oztorins qui fuerunt datos pro anima de domina Arsindis, et tolas II de palii, et mantas VI (...) et tela I de ciclato, et alia de oxtori de colors, et bamben I de tirerz, et alio de ciclato (...) et superlectos VII de palii, et alios II ex broseis cum attocs de auctori, et feltros II de palii (...) et lencols III optimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri, et canlzas unas de oxtori, et alchoba I optima cum suos feltros, kapas II de beraga, et kapifols II de pelle.*

(4) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et ad s. Mariam Rivipullentis equas II et estrals II optimos et guadenguas II et lencios II optimos et cordues I et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium qui fuit de Burgs (...) et ad s. Cucuphatem ozturi I rubro et ad cenobium s. Petri tiracium I, et ad ipsum ospitalem s. Crucis superlectum I de palu optimum et colcedram I de pluma coopertam de ozturi et lenciolos II et vellosum et plumacium.*

(5) **1082** CSCugat 708 (testament sacramental del clergue Guillem Sendred): *et ad Isarnus de s. Petri ipsum suum superpellicium de osturino, et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas veres, cum ipso pellicio vario.*

Tant l'origen com el significat exacte del mot *oztorino* o *austurino* ens són desconeguts. Segons el nostre parer, ni la proposta de Coromines (COROMINES, s. v. *astor*) – que el relaciona amb la veu *astor*, que denomina un ocell de presa– ni la de Riquer (1999: 117, nota 14) –que l'emparenta amb el terme germànic *Oster*, 'Orient', d'on presumptament provindria aquest teixit– no resulten del tot satisfactòries. El que sembla clar, no obstant això, és que es tracta d'una espècie de tela. De fet, es devia tractar d'un teixit preciós, potser de seda. Gay (GAY, s. v. *osterin*), per la seva banda, assegura que aquest mot designa una tela de color gris blavós o blava tirant a negra.

Així doncs, les variants documentades en el nostre corpus són *oztorino*, *oztori*, *oztorins*, *auctori*, *oxtori*, *ozturi* i *osturino*. D'altra banda, l'exemple n° 3 ens fa pensar en algun tipus de pell, ja que es parla de *vestimentos XV de paliis et de oztorins*.

Malgrat que no n'hem trobat rastre en els textos corresponents al català antic, la veu que ens ocupa és present en el castellà antic sota les formes d'*austurino*, *austurino*, *austuri*, *osturino* i *ozturi*, així com en el francès antic, on es coneix amb el nom d'*osterin*.

En definitiva, la veu *oztorino*, present a la documentació objecte d'estudi tan sols en textos vinculats a Àger i Sant Cugat –tots ells datats a la segona meitat del segle XI– devia designar una tela preciosa –o potser un tipus de pell molt apreciada en la confecció de peces d'abric–.

EZ CENI

La documentació d'Àger aporta, un cop més, el nom d'una *tela* de la qual no hem trobat cap altre testimoni enlloc: *ez ceni*. Certament mai no es pot descartar un errada de còpia de l'escriba o una lectura poc acurada per part de l'editor. De fet, el document on apareix aquesta forma conté un grapat de mots desconeguts difícils d'atribuir a la poca traça d'un individu expert en el seu camp. A la vista del manuscrit original, no en podem pas millorar la lectura feta per Sanahuja. De fet, tot i que Rubio García transcriu *I tela de eç...ceni*, no podem pas corroborar que l'encerti.

Partint del context que ens proporciona el propi document, doncs, podríem conjecturar que es tracta d'un tipus de teixit provinent de la Hispània musulmana, que no arribà a comercialitzar-se al nostre territori i que, per tant, arribà, a tot estirar, a una minoria. Per la mateixa raó, l'escriba degué vacil·lar a l'hora d'escriure l'insòlit nom d'un teixit que no li era gens familiar, cosa que generà una mutació gens fàcil de reconstruir.

Ens preguntem si el mot *ez ceni* podria vincular-se al terme vulgar *ezrizeny*, que designa un tipus de xarxa. Si fos així, hauríem de suposar que l'ordit de la tela que ens interessa recordava a una mena de xarxa.

Malgrat tot, l'opció que ens sembla més versemblant és que rere aquesta forma estranya s'hi pugui amagar el terme *oztorino*, tractat en el present article, ja que formalment no es presenta massa allunyat d'*ez ceni*. Es qualsevol cas, devia designar una tela preciosa, com la resta que se citen en el passatge que reproduïm a continuació:

(6) **1068-1071** Sanahuja, Àger 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez. Ad Sancti Sebastiani de Penedes, vestimento uno de cafal bafal. Ad Sanctum Salvatorem de Agana, una tela de ez ceni. Ad Sancti Petri de Clunieg, una capa de oztorino vermilio. Ad Sanctum Salvatorem de Breda, una capa de oved. Ad Sancti Petri de Porta, uno pallio et una capa de tirez.*

Capítol 1 : ELS COLORS

En darrer lloc, abans de concloure el present estudi, hem cregut interessant fer un cop d'ull tant als colors com als models –o les provinences– esmentats en els textos del nostre corpus. Com tindrem oportunitat de comprovar tot seguit, n'hi ha ben poques referències. Convé destacar, a més, que en la identificació dels colors conviuen sovint la forma llatina, la seva variant vulgar ja romanitzada i fins i tot de vegades alguna veu forània. No obstant això, per norma general, la variant vernacla hi juga el paper més destacat, segurament pel fet de tractar-se de termes ben quotidians el nom llatí dels quals ja devia haver quedat del tot obsolet fins i tot per als escribes erudits.

Entre les tonalitats registrades, el vermell hi té una presència destacada. Hom s'hi refereix tant amb el mot *vermilus* o *vermelius* –del llatí clàssic *vermiculum*, que desembocà en el vulgar *vermiclum*, ‘cuquet’–, juntament amb la seva forma ja romanitzada *vermell* o *vermel*, com també amb la veu llatina *rubeus* –igualmente documentada com a *rubius* i *rubro*– i fins i tot en una ocasió amb el terme d'ascendència grega *coccineum*. Les peces associades al mot *vermell* són una *kappa ex diorodono* –que com veurem més avall correspon al mateix color–, una *planeda*, un *mantellum*, un *choto* –també *quoto* i *cot*–, un *tirezo* –també *tiredo*–, un *berregano* –també *berrega*–, un *drapo*, unes *calcas*, un *vestmentum de cidato* –segurament una errada de lectura per *ciclato*–, una *capa de oztorino*, una *tela de oved*, un *pallium de pisset* i un *presseti*. D'altra banda, qualificats amb el mot *rubeus* trobem una *cota*, un *plumacium de ozturi*, un *ozturi*, un *cordues*, una *tunica ex lana de presseto parata ex omnibus partibus purpura*, unes *pelliceas*, una *capa* i un *coopertorium de preseto*. La veu *coccineus*, al seu torn, complementa un *palleum*.

També hi té un paper força destacat el color blanc, ara anomenat *album* –tot conservant l'arrel llatina–, adés *blanc* –veu ja romanitzada–. Trobem qualificats com a *album* un *pallium*, una *dalmatica*, un *vestmentum de pallio*, un *vestmentum sacerdotale* i un *beraga*. Per la seva banda, el mot *blanc* –esporàdicament *blaco*, fruit d'una errada d'escriptura– acompanya un *quato* –també *coto* i *quoto*–, una *cota*, una *vellada* i un *pilizone*.

Les tonalitats blaves, al seu torn, també gaudien d'una acceptació notable, com ho prova l'adjectiu *blavo* –derivat del fràncic *blāo*–, que designa un *vestito*, una *planeda*, un

mantellum, una *cota*, unes *calces*, un *vestimento de oved* i un altre de *oztorino*, una *tela de oved* i un *panno linei*.

El color groc, conegut amb el nom d'*amarellus* o *amarel* –del baix llatí *amarellus*, que al seu torn deriva del llatí clàssic *amarus*, ‘amarg’–, s’esmenta molt poc. Com a úniques referències a l’esmentat color trobem la forma *amarellus* al costat d’una *planeta diocodrino* –de nou una altra manera de referir-se al mateix concepte–, un *feltro* i un *vestimento oztorino*.

El *verd* –del llatí *viride*– s’esmenta tan sols en dues ocasions, en designar una *tela de oved* i un *beraga*.

Les tonalitats fosques tampoc no hi tenen massa presència, ja que els testamentaris solien pertànyer a les classes benestants, que no acostumaven a vestir colors foscos –propis dels estaments menys afavorits–. El *gris* –del germànic *gris*–, d’una banda, qualifica un *trapo tolsano* i un *trapo*; mentre que el *niger* –formalment coincident amb el terme llatí clàssic–, de l’altra, designa un *coopertorium*, una *alba oved* –en aquest cas, *oved* sembla que actua com a adjectiu– i un *gualabru*.

Les peces bigarrades o estampades, al seu torn, s’esmenten sota les formes de *polimitus*, *colorius* –segurament ‘de color’– i l’expressió ja del tot romanitzada *de colors*. El terme *polimitus* designa una *stola*, un *banchale* i uns *trapos*; *colorius* qualifica un *lectus*; i, en darrer lloc, *de colors* acompanya una *tela de oztori*.

Finalment cal destacar la presència de tres hel·lenismes que evidencien una formació paral·lela i que sovint apareixen com a qualificatiu d’un dels colors esmentats més amunt –el seu equivalent en la llengua vernaclela–. Es tracta de *diaprasius*, *diorodinus* i *diocodrinus*. La primera d’aquestes veus designa una *casula episcopalis*; la segona, a més de referir-se també a unes *causullas episcopales*, qualifica una *kappa vermilia* –*ex diorodono*, que devia designar un *drap diarodinus*–; la tercera, en fi, acompanya una *planeda amarella*. La forma *diaprasius* deriva del terme llatí medieval *diaprasium*, al seu torn emparentat amb el greco-llatí *diaprasion*, que el *GMLC* (s. v. *diaprasius*) defineix com a *medicamento hecho a base de marrubio*. Designa, doncs, un element de color verd o tenyit d’aquesta tonalitat. Pel que fa a *diorodono* i *diorodinus* –el *GMLC* (s. v. *diorhodonus*) documenta aquesta última veu com a *deorodonas*–, es vinculen a les veus *diorhodon* i *diorhodonus* respectivament, l’arrel de les quals revela un compost dels termes grecs *διά* i *ρόδων*. El seu significat, doncs, remet al color vermell, tal com palesa la reduplicació *vermilia ex diorodono*. Segons el *GMLC* (s. v. *diacitrinus*) *diacodrinus* correspon en realitat a un *diocedrinus* o *diacedrinus* mal copiat. L’etimologia del present mot, compost de *dia* i *citrinus*, remet en última instància a un

compost format pels mots grecs *διά* i *κίτρινος* –‘groc’–. Hom remarca, doncs, el color de la peça mitjançant la reduplicació *colore amarella diacodrina*.

Convé destacar que a l'època que tractem els colors adoptaven una funció específica dins de la societat, ja que en certa manera la jerarquitzaven: mentre que els camperols no es podien permetre altra cosa que peces tosques sense tenyir –es distingien, doncs, pels tons crus, marronosos o grisos de la seva vestimenta–, els membres de les classes benestants gaudien del privilegi de vestir roba tenyida de colors llampants. Val a dir que el vermell era un dels més apreciats així com també el més costós.

Tot seguit repassem els fragments on s'insereixen els exemples tot just adduïts:

ALBUS

(1) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofrè): *Sunt in altario Sancte Marie II pallii optimi, et unum vetustissimum qui iacet super aram, et alium album quem dedit Raimundus, comes.*

(2) **1047** Junyent, *Oliba* Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Dalmaticas de palleo VI, et duas de fres, et colobio I. Alias dalmaticas II, una alba et alia nigra (...) Palleos III, et alium album; brodes II.*

(3) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de Pau, monjo sagristà): *Palleos V, alium album et castanea I; brodes III.*

(4) **1068** Sanahuja, *Àger* 25 (testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost): *Ad Sancta Eulalia de Barchinona concedo vestimentum meum de pallio albo.*

(5) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Cenobium Sancti Petri de Barchinon e, vestimento uno de pallio albo.*

(6) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68 (consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur): *aliud autem vestimentum sacerdotale album optimum et quotidiana vestimenta sacerdotalia II, et planetes lineae I, et stolae optimae II.*

(7) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et lencols III optimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri.*

AMARELLUS

(1) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

(2) **998** DipGirona 612 (testament d'Avierna): *mapes I, tuvallia I, tappito I et feltro I amarello et capizalo I.*

(3) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (publicació sacramental del testament d'Isarn): *simul cum ipso superlito et pallio que habebat in ipsa Sede, et I feltro amarello qui ibidem erat et unum plumacium que sibi dederat Berengarius monachus dimisit a Bernardum Seniofredum supra scribunt.*

(4) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancte Marie Sedis, alio optimo de oztorino amarel. Ad Cenobium Sancti Petri de Barchinon e, vestimento uno de pallio albo.*

BLANC

(1) **992** DCBarcelona 229 (testament sacramental del prevere Barcelona): *A Gontelle quato I blaco.*

(2) **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic* 685 (testament de Madeix, sagristà de la Seu de Vic): *Et ad Ichilane, sacer, coto I blanco et cotos II pro anima mea.*

(3) **1007 o 1008** Udina, *La successió testada* 73 (testament sacramental de Volenda): *mapes III, pelicias II, cota I blanca, capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II.*

(4) **1036** Baraut, *DocUrgell* 24 (publicació sacramental del testament del levita Guisad): *Et a Mir Cardona ipsa vellada blanca, et a Duran ipso drapo vermilio.*

(5) **1045** CSCugat 582 (testament del levita Ramon): *Et uno coto albo et una vellada, qui sunt in iam dicta Betulona, remaneant ad presbiteros de s. Maria de Betulona per missas.*

(6) **1048** Baraut, *CartAndorra* II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *et ad Oto sacer quoto .I. blanco. Et ad Vives sacer remaneat ipso meo coto rodado et portent corpus meum cum ipso ad monumento.*

(7) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696 (testament de Guillem): *Et ad Duran sacer feltro I blanco. Et ad Guilelm Guifred pilizone uno blanco.*

BLAVUS

(1) **874** DipRosselló 83 (donació feta per Aldí): *vachas II et bove I et ferramenta et vestito blavo.*

(2) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'eglésia de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *et gonna I, dalmaticas IIII, planedas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono.*

(3) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del difunt levita Guadamir): *camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello, et capa una vermella et ipsa seda qui est in ipso carterale.*

(4) **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 481 (testament sacramental d'Ermetruit, vídua d'Iquilà): *Et iussit dare pro anima sua cota I blava, et alia cota iussit dare a predicta Sendeleva.*

(5) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618 (testament del sacerdot Miró): *Et ad Wadall sacer remaneant ipsas meas calces blaves et nocternales. Et a Remon Cerdano remaneant alias calces de beregano.*

(6) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Cucufati, vestimento uno de oved blavo. Ad Sancto Michaelae Coxiano, vestimento uno optimo de cidato vermilio. Ad Sancti Petri Ageris, vestimento uno optimo de oztorino blavo et uno dossal de frez et alio de pallio et una capa de pallio et duos cobertors de frez.*

(7) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz.*

(8) **1178** DipTortosa 298 (testament d'Huguzó Llombard): *et duas canas e miga de panno linei tint in blau et unum superlectum bonum.*

COCCINEUS

(1) **967** DipOsona 1023 (consagració de la basílica del cenobi de Sant Benet): *supresit palleum coccineum et Ihericontinam regulam cui dixit Iosue.*

COLORIUS

(1) **1048** Baraut, CartAndorra II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *Et ad Seniofredo sacer qui hunc testamentum scripsit remaneat trapo I de lecto colorio, et ad Oto sacer quoto I blanco.*

DIAPRASIUS

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *casulas episcopales optimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas.*

DIARODINUS

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *casulas episcopales optimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas.*

(2) **925** Ordeig, Dotalies 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

DIOCODRINUS

(1) **925** Ordeig, Dotalies 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

DE COLORS

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors (...) et lencols III obtimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri.*

GRIS

(1) **1048** Baraut, CartAndorra II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *Et ad Aureolo levita remaneant alnas X de drapo tolsano. Et a Ledgards fidele mea remaneant trapos III de lecto et porcós II et alnas X de trapo gris tolsano; et ad filios meos remaneant alnas XI de trapo griso unde vesteat eos.*

NIGER

(1) **1008** Junyent, Oliba Dip. 37 (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré): *Et in altario Sancte Marie duo coopertorii festivals, unum cum serico, et alium oved nigro.*

(2) **1047** Junyent, Oliba Dip. 8, segona part (inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba): *Alias dalmaticas II, una alba et alia nigra. Stolos fresatos VIII, cum VI zonas, et alios stolos de palleo VIII.*

(3) **1125** CSCugat 879 (testament de Poncio Geraldo): *et abeat de ipso precio iam dicta domna mea pelles I et de chonils copertis de gualabru nigre et brisallo I de fustani.*

POLIMITUS

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaça Baró): *lectum meum et libros III et stola polimita*

(2) **908** Junyent-Ordeig, DipVic 41 (testament del bisbe osonenc Idalguer): *lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos ...]II, banchale polimito I, curtinam I, mapas I, tuvalia I.*

(3) **957** Junyent-Ordeig, DipVic 303 (inventari dels béns mobles de l'eglésia de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *et facistergulos XXII, et pallios grezeschos III, et alios pallios XXVI, metraphos VI, et trapos polemites III, tapitos veteres III.*

RUBEUS

(1) **1007 o 1008** Udina, La successió testada 73 (testament sacramental de Volenda): *Et concessit ad Iaghinta cota I rubia et de cinto cingelo I, portella I, tocella I.*

(2) **1078** CSCugat 694 (testament de Raimon Ramon): *et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi rubro, et auricularium (...) et ad s. Cucuphatem ozturi I rubro et ad cenobium s. Petri tiracium I.*

(3) **1082** LAntiq. III 17, citat pel *GMLC*, s. v. *cordues: simul cum cordues rubeo et colcedra una.*

(4) **1095** Bach, *ACSolsona* 350 (acte de reconeixença de Sicarda i Silvà a la canònica de Santa Maria sobre els béns i llurs fruits deguts i no prestats): *dederunt mihi unum mulum et unam obtimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura.*

(5) **1163** Papell, *DipSantesCreus* 105 (venda feta per Robert Hug i la seva muller Sibil·la): *pellis unas vaires novas coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas rubeas bonas.*

(6) **1173** DipPoblet 463 (testament de Berenguer de Calaf): *tribus tapetis et una capa rubea et uno vestitu de sita.*

(7) **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186 (testament de Ramon de Miralpeix): *Dimitto etiam iam dicte uxoris mee unum mantellum vairum coopertorium de presseto rubeo, quem habet Raimundus de Medala.*

VERD

(1) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz (...) et lencols III optimos, et beraga I verd, et alio albo, et lencio I boceri.*

VERMILIUS

(1) **925** Ordeig, *Dotalies* 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

(2) **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *gonna I, dalmaticas IIII, planetas II, una vermilia et alia blava, et pallias II, et chamisos linios XVIII, et unum de alchotono.*

(3) **964** DipOsona 951 (testament sacramental del difunt levita Guadamir): *camiso I, super pellicio I, mantellos II, uno blavo et uno vermello, et capa una vermella et ipsa seda qui est in ipso carterale.*

(4) **967** DipRosselló 448 (testament del levita Sunifred): *Et ipso choto vermilio que est in villa vicho Elna et alium banchale vetulus, donare faciatis ad manumissore meo Franchone, presbitero.*

(5) **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *capas grezeschas V, curcibaldos XIII, dalmaticas V, planeta vermilia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono.*

(6) **1013** Junyent-Ordeig, *DipVic* 741 (testament de Guitard): *Et ipso tirezo vermilio ad Sancta Maria de Minorisa.*

(7) **1014** Udina, *La successió testada* 97 (testament de Guitard Negre): *Et ipso tiredo vermilio ad Sancta Maria de Minorisa.*

- (8) **1014** Junyent-Ordeig, *DipVic* 747 (confirmació sacramental del testament de Guitard): *Et ipso tiredo vermilio ad Sancta Maria de Minorisa.*
- (9) **1034** CSCugat 534 (publicació sacramental del testament de Beliardis): *et ad Ermengars, cusina sua, berrega I vermel, in tale captione ut donet ad Odalva, femina, kamiso I.*
- (10) **1036** Baraut, *DocUrgell* 24 (publicació sacramental del testament del levita Guisad): *Et a Mir Cardona ipsa vellada blanca, et a Duran ipso drapo vermilio.*
- (11) **1044** Baraut, *CartAndorra* II 4 Apèndix (testament del sacerdot Seniofred): *Et ipso alio quoto vermell que abeo in ipsa Sede donatis per I trentanarium.*
- (12) **1051** Baraut, *DocUrgell* 644 (testament del levita Oriol): *Et ad Petrum Ermemir asinum I qui fuit de Mir Geruz et velada I et cot I vermel.*
- (13) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (testament d'Arnau): *Et ipsa almocelia optima ad ipso pont de Valeria cum ipsas calcas vermellas.*
- (14) **1068-1071** Sanahuja, *Àger* 27 (distribució dels béns d'Arsenda, seguint el seu testament): *Ad Sancti Cucufati, vestimento uno de oved blavo. Ad Sancto Michaelae Coxiano, vestimento uno optimo de cidato vermilio (...) Ad Sancti Petri de Clunieg, una capa de oztorino vermilio.*
- (15) **1071** Sanahuja, *Àger* 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et pellizo I de armeli vetere, et tela I de oved vermel, et alia de oved verd, et II de blavo, et telas II tirerz.*
- (16) **1169** DipTortosa 199 (testament de Joan de Narbona): *Unum pallium de pessel vermei cum penna de cuniculis et I bridal et I camisa de ranzam dimitto ut vendantur et dentur pro missis cantandis.*
- (17) **1177** DipPoblet 594 (testament de Berenguer de Cardona): *et ipse debet dare quinque cannas et quartam presseti vermel de Montepesulano et duas pennas vairas.*

Capítol 2: ELS MODELS O LES PROVINENCES

Quant a l'origen de les peces, de vegades trobem mencions que ens l'aclareixen, com és el cas de les expressions *ad guisa de Spania* –‘a la manera d’Hispània’, és a dir, un model provinent de la part musulmana de la península Ibèrica–, que es vincula a *kamisas*; *ad guisa de Xipra* –‘a la manera de Xipre’–, relacionada també amb *kamisas*; *de Alamania* –‘provinent de terres germàniques’–, referida a un *dosal*; *de Castela* –‘de Castella’–, aplicada a *mapas*; *de Luca* –‘de Lucca’, població italiana–, relacionada amb *palillos de guais* –és a dir, ‘parells de guants’–; i *de Podio* –lloc que ens és desconegut–, novament referida a *palillos de guais*.

D'altra banda, alguns adjectius també ens ajuden a identificar la provenença de les peces: *franciscus* –‘fràncic’–, que acompanya a *stollas*; *grezischus* –també *grecus*, *greciscus* i *greziscus*, ‘bizantí’–, vinculat a *pallios*, *casullas*, *capas* i *curcibaldos*; *spaneschus* –també documentat com a *ispanus*, *spanescus* i *espanescus*, ‘hispanic’, és a dir, provinent de la Hispània musulmana–, relacionat amb una *tola*, una *pellicia agnina*, una *vellata* i un *pellicono*; i *tolsa* o *tolsano* –vinculat a *trapo*– cosa que ens indica que la tela s’hauria importat de la

ciutat llenguadociana de Tolosa –un nom propi que al seu torn revela un origen pre-romà, potser ibèric o cèltic (ALCOVER – MOLL, s. v. *Tolosa*)–, d'on sorgiren tant l'adjectiu llatí *tolosanus* com els ja pròpiament catalans *tolsà* o *tulsà*, *tolsan* i *tolosà*.

Un cas especial, en fi, el trobem en l'expressió *in die* –probablement un genitiu, vinculat a un *coopertor* de llit–, que segurament remet a una peça luxosa importada de l'Índia.

Observem ara els termes esmentats dins dels contextos corresponents:

AD GUISA DE SPANIA

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saccet I cum multas pecias de palii et chausa, et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuuanos.*

AD GUISA DE XIPRA

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saccet I cum multas pecias de palii et chausa, et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuuanos.*

DE ALAMANIA

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et dosal I de fre et alio de ciclato, et alio de Alamania, et alios II de palii, et cobto III de alfanec copertos de palii.*

DE CASTELA

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et paracingulos VI, et mapas III de Castela, et tovalas III, et mapas XV apud tovallas.*

DE LUCA

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et palillos XIII de guais de Luca, et V de Podio.*

DE PODIO

(1) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et palillos XIII de guais de Luca, et V de Podio.*

FRANCISCUS

(1) **864** DipRosselló 55 (donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diacon Baró): *suscinta parata una, et camisos III, et planetas III, et stollas III franciscas, et mapas quatuor parilia, et tualias III.*

GREZISCHUS

(1) **915** DipRosselló 189 (donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna): *roquos IIII, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco, et alios duos in Grecia factos; zonas V, una cum auro et gemis preciosis et alias quatuor cum auro.*

(2) **925** Ordeig, Dotalies 46 (consagració de l'església de Sant Salvador, al cenobi de Santa Maria, a la vall de Ripoll): *succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrina, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex palleo greco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta.*

(3) **957** Junyent-Ordeig, DipVic 303 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona): *perpendulos IIII in chapis, chamisos paratos II, casullas IIII grezeschas, amictus cum auro IIII (...) suscintas cum auro V, stola una cum argento et suo phanone, capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos IIII, et unum de purpura, et alium de cendato, et de pallio VII (...) et pallios grezeschos IIII, et alios pallios XXVI.*

(4) **971** Junyent-Ordeig, DipVic 413 (inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona): *capas grezeschas V, curcibaldos XIII, dalmaticas V, planeda vermilia I, et II de pallio, et camisos lineos XXVIII, et I de alchotono (...) facitergulos XXII, pallios grezeschos IIII.*

IN DIE

(1) **1175** DipTortosa 266 (testament de Gina, vídua de Franc Maio): *Dimitto Novela meas pelles vulpinas; et filie Vitali dimitto coopertor in die et una aumalasa et I velada aucotonia et matri sue mea pellicia de conile; et alium coopertum barrato dimitto Verdellie; et alium coopertum novum et I aumalagam filio Moroni dimitto.*

SPANESCUS

(1) **947** DipPallars 155 (venda feta pel comte Isarn, la seva esposa Adalaida i el seu fill Guillem): *tapetium unum, et tolam unam ispanam.*

(2) **992** DCBarcelona 220 (testament d'Aurúcia): *Et iubeo dari a Sinnelo, mulier Eldefredo, pellicia I agnina spanescha, uellada I, coto I. Et concedo a Iohanne, que uocant Boueto, capa I, camisa I, bragas unas.*

(3) **1017** Baraut, DocUrgell 347 (testament de la vescomtessa Sança d'Urgell): *Et kallera maiore cum ipsos cremascles et vellata I^a spanesca cum feltre remaneat ad Vivas sacer prescriptus.*

(4) **1048** Baraut, DocUrgell 618 (testament del sacerdot Miró): *Et a Radolfo seniori meo remaneant ipsas meas pelles cum pellicono I espanesco.*

(5) **1071** Sanahuja, Àger 28 (inventari dels mobles d'Arnau Mir): *et saccet I cum multas pecias de palii et chausa, et kamisas VII de arrides ad guisa de Spania et I ad guisa de Xipra, parilios III de braga cum alfiuuanos.*

TOLSA

(1) **1025** Junyent-Ordeig, DipVic 855 (venda feta pels esposos Bonfill i Adelaida): *in propter prescium assino I et alnes VII de trapo tolsa.*

(2) **1048** Baraut, CartAndorra II 5 Apèndix (testament d'Esteve): *Et ad Seniofredo sacer qui hunc testamentum scripsit remaneat trapo I de lecto colorio, et ad Oto sacer quoto I blanco (...) Et ad Aureolo levita remaneant alnas X de drapo tolsano. Et a Ledgards fidele mea remaneant trapos III de lecto et porcos II et alnas X de trapo gris tolsano; et ad filios meos remaneant alnas XI de trapo griso unde vesteat eos. Et ad Guillelmo sacer de Sancto Petro remaneant meas pelles vulpinas.*

CONCLUSIONS

La recerca duta a terme manté vincles molt estrets amb una obra iniciada als anys 60 del segle passat: el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, que de fet s'integra en un projecte d'abast europeu molt més ambiciós, coordinat per la Unió Acadèmica Internacional, que té com a objectiu la publicació del *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* –una eina de referència per al llatí medieval testimoniat arreu dels territoris europeus, coneguda també amb el nom de *Nou Du Cange*–. El *GMLC* analitza la documentació llatina altomedieval conservada en territori català, tot parant especial atenció a les formes que ja revelen certa influència o ascendència romànica. Quant als límits cronològics, els textos notariais objecte d'estudi –que inclouen sobretot testaments, llegats, acords i confirmacions de compra-venda– se situen entre els anys 800 i 1150, malgrat que en ocasions puntuals hem fet ús de contextos corresponents a la segona meitat del segle XII per tal de poder exemplificar millor mots ja presents en la nostra documentació en l'època que ens interessa. Ara mateix la base de dades digital del projecte –que ha estat de gran ajuda a l'hora d'escollir els fragments que constitueixen l'objectiu central de la nostra recerca– consta de més de 22.000 documents, un volum realment important en l'època tractada.

L'estudi s'ha acotat a un corpus ben concret: la terminologia tèxtil, cosa que, més enllà de la vessant estrictament filològica que mena la nostra investigació, ens ha permès observar si més no una de les esferes quotidianes dels individus que habitaven els comtats catalans a l'Alta Edat Mitjana.

Un cop seleccionat el vocabulari corresponent a l'àmbit escollit, s'ha obtingut un corpus de 188 entrades, que s'han distribuït en tres grans apartats: els draps laics, els draps eclesiàstics, i els tipus de teixits i materials de confecció. En els dos primers grups s'hi estudien els termes referits al parament i la vestimenta propis dels àmbits domèstic i cultural respectivament, mentre que en el tercer s'hi analitzen els diferents tipus de materials i teixits amb els quals s'elaboraven les peces tèxtils. Alguns dels ètims apareixen repetits en diferents apartats per la senzilla raó que, depenent del context en què s'insereixen, es vinculen simultàniament a més d'un àmbit. Finalment, a mode d'apèndix, es fa una minsa referència als colors i les províncies –que vindrien a ser els models– de les peces tractades en els capítols anteriors.

La metodologia emprada en l'anàlisi de cadascun dels ètims –l'encapçalament dels quals respon a criteris de freqüència d'aparició en els textos objecte d'estudi– segueix una estructura ben clara. En primer lloc, s'exposen els contextos catalans altomedievals en què

apareix el mot que ens interessa, del qual se n'ofereixen totes les variants gràfiques seguint un estricte ordre cronològic, cosa que ens permet apreciar els vaivens ortogràfics que experimentaren certs termes al llarg dels anys. A continuació, a més de comentar el contingut dels fragments registrats en les nostres fonts, s'estudia l'etimologia, la semàntica, i la pervivència i trajectòria del terme en els dominis de la Romània, parant especial atenció al català antic. Cada article, a més, consta d'una petita conclusió –complementària, doncs, de les presents conclusions, inevitablement de caràcter més general– on s'inclou tant l'època com el territori en què el mot en qüestió apareix ressenyat a les fonts objecte d'estudi. Val a dir que no s'han pogut observar diferències regionals clares en l'ús dels mots analitzats. En el cas de les vestidures eclesiàstiques, arran de la gran quantitat de reflexions de què foren objecte des de la fi de l'Imperi ençà, ens hem permès la llicència d'esplaiar-nos una mica més en el significat i la incidència de les peces tractades. Així doncs, a part de la documentació altomedieval conservada a Catalunya, ens hem servit sovint d'altres fonts llatines medievals d'arreu d'Europa –que, a més, ens aporten variants complementàries de les veus corresponents– per tal d'il·lustrar millor l'ús dels objectes presents en la nostra documentació. Certament ens han estat de gran ajuda les fonts lexicogràfiques a l'abast, que sovint proporcionen lectures directes de documentació manuscrita que d'altra manera no hauríem pogut examinar; aquestes referències les hem mantingut com a cites semidirectes, tot indicant-ne la provenença i l'autor de la transcripció. Tot plegat ens ha encaminat cap a l'objectiu principal del nostre estudi: una interpretació el més acurada possible dels termes tractats.

Pel que fa a la distribució del corpus objecte d'estudi en els apartats esmentats, s'hi han unificat els termes que designen realitats semblants. Podríem dir, doncs, que les veus agrupades dins d'un mateix subapartat són en certa manera sinònimes. De la mateixa manera que avui en dia no podem destriar del tot una manta d'una flassada o una vànova d'un cobrellit, tampoc no ho devien poder fer els nostres antecessors. D'altra banda, els mots –de vegades fins i tot formalment similars– que es refereixen a un mateix objecte s'han tractat plegats dins d'un mateix ètim. Les esmentades veus no acostumen a aparèixer juntes en un mateix context, ja que s'identifiquen. Així, trobem ètims del tipus *dalmatica*, *roquo subdiaconilis i tunica*; *alba i camiso*; *cinculum, cinta i zona*; o *mant, mantello i manta*. Sens dubte les vestidures eclesiàstiques adquireixen un ventall més ampli de denominacions, ja que d'una banda s'utilitzaren arreu del territoris on s'implantà el ritu romà –de manera que les diverses designacions provinents de diferents territoris podien arribar a confluir–; i de l'altra les esmentades peces es mantingueren al llarg dels segles –cosa que afavoreix la introducció de nous termes per a referir-s'hi–.

Ara bé, sovint resulta difícil establir una definició acurada i unívoca dels ètims, ja que els documents del nostre corpus ben poques vegades ens ofereixen descripcions dels objectes analitzats. A tot estirar es destacava la finor d'algunes teles, així com les sumptuoses ornamentacions –mitjançant les expressions *brosetatus*, *cum auro factum*, *cum fresco* o *fresato*, *cum opera*, *operatus* o *parato*– o els colors excepcionals de determinades peces. D'altra banda, s'esmenten peces *rotatas* –segurament ornamentades amb figures en forma de *rota*, 'roda'–, així com també *teçadas* o *tacadas* –adjectiu probablement referit a decoracions en forma de taca, més que no pas a peces tacades o defectuoses–. Certament la documentació estudiada presenta ben pocs exemples de draps o vestits extraordinaris: a penes se'n ressalten els brodats mentre que els colors hi són pràcticament absents. De vegades, ni tan sols se n'especifica la tonalitat, sinó que hom en té prou amb citar una peça *tincta*. Les referències a peces elaborades a partir de models foranis o bé importades directament de l'estranger hi tenen igualment poca cabuda. A part de les referències als colors i a les províncies tractades en l'apèndix, les fonts analitzades ens presenten exemples d'alguna peça o tela *ampla*, *bona*, *meliore*, *optima*, *cotidiana*, *de fembra*, *nova*, *vetere* o *vetula*, adjectius que si més no donen una idea de la qualitat o l'estat de la peça en qüestió.

De fet, en algunes ocasions resulta fins i tot complicat destriar les peces vinculades al culte dels objectes domèstics, ja que hom s'hi refereix amb el mateix mot. És el cas dels *facistergia* i els *manutergia*, que a dreta llei són draps utilitzats en l'àmbit religiós, malgrat que també els trobem en algun context laic. Certament la naturalesa dels textos examinats, concisos i per tant força opacs, contribueix a dificultar la tasca interpretativa dels mots que s'hi registren. És lògic pensar, d'altra banda, que els individus de l'època no creien necessari descriure elements tan quotidians com els que s'han tractat en aquest estudi per la senzilla raó que eren ben coneguts per tothom.

A més de les dificultats tot just apuntades, ens hem topat amb alguns termes estranys i totalment desconeguts, d'origen igualment incert. És el cas de veus com *annata*, *brecal*, *checova*, *giramphano*, *alambrugo*, *alobetano*, *clenca*, *guaramballo*, *kapifol*, *faldono*, *cornerino*, *chezua*, *chausa*, *tafalbala*, *almonchanrac*, *marizmed*, *oztorino* o *ez ceni*. La majoria s'esmenten una sola vegada en el conjunt de la documentació estudiada, fet que en complica notablement la interpretació, ja que no podem aplicar el mètode comparatiu. Algunes les hem col·locades en forma de subapartat en l'interior d'un lema conegut, tot considerant que es podria tractar de simples deturpacions. La resta, l'hem agrupat sota l'etiqueta "altres", ubicada dins del capítol corresponent, atenent al context en què s'insereix el mot conflictiu. Malgrat tot, sempre que ha estat possible ens hem arriscat a formular una

hipòtesi que si més no podria obrir una escletxa per a la futura interpretació d'uns mots obscurs que molt bé podrien respondre a una simple errada de transcripció. A tall d'exemple, hem considerat el mot *annata* com una deturpació de *manta*, terme que no apareix en territori català fins a les acaballes del segle XII. La veu *brecal* podria respondre a un llençol o *lencol*, ja que tenia relació amb el llit, tal com ens suggereix l'expressió *brecals de lecto*, esmentada en les fonts objecte d'estudi. Pel que fa a *giramphano*, es devia tractar d'una simple deformació del terme *gonfanone*, de la mateixa manera que *faldono*, ubicat en un context on predomina la vestimenta clerical, podria constituir una deturpació de *fanono*. Formalment el mot *alambrugo* no dista massa de *gualabru*. En la mateixa línia, podríem interpretar *guaramballo*, tot i que de forma gens satisfactòria, com una transcripció errònia de *bambacium*. El terme *kapifol* podria respondre a un *capcial*, malgrat que hem de reconèixer que el context en què s'insereix no sembla pas corroborar-ho. Pel que fa a la forma *cornerino*, podria relacionar-se amb *ceruerino*, cosa que l'emparentaria amb el *lupus cervarius*. Finalment, cal assenyalar la presència d'alguns mots sens dubte vinculats a teles precioses – segurament provinents de la Hispània musulmana –, la naturalesa de les quals no hem aconseguit determinar amb exactitud: *chezua* –juntament amb la seva possible variant *chausa*–, *tafalbala* –potser relacionat amb el tafetà–, *almonchanrac*, *marizmed*, *oztorino* o *austurino* –juntament amb la seva presumpta variant *ez ceni*–. D'altra banda, hem aconseguit millorar la lectura del terme *guaimantre*, ja que a la vista del document original llegim *guat matre*, cosa que permet relacionar-lo amb les pells de marta.

Ens movem en una època en què els documents oficials s'havien d'escriure prescriptivament en la llengua de cultura per excel·lència –el llatí–, malgrat que la comunicació oral ja es donava en un parlar vernacle, el que posteriorment en el cas concret del nostre territori rebria el nom de català. Així doncs, la traça lingüística de l'escrivent jugava un paper decisiu en la redacció de qualsevol document, ja que era ell qui decidia com transcrivia en llatí un afer que s'havia donat, per via oral, en un parlar romànic. D'aquí que en els textos sovint hi apareguin mots amb una marcada empremta romànica, així com oscil·lacions de caràcter divers. Els termes vinculats a la llengua emergent, a més, apareixen escrits sota múltiples formes, ja que l'escriba sovint vacil·lava a l'hora reproduir mots en la majoria de les ocasions només vius en la parla oral. En conclusió, la llengua llatina que trobem en els textos medievals no fou mai una llengua de comunicació oral, sinó que constituí una mena d'invenció, una llengua apresada –sobretot vinculada a l'estament eclesiàstic, els individus cultivats de l'època– que permetia la comunicació entre persones de diverses

provincences, a través de la qual els escribes medievals intentaren plasmar el contingut dels aranjaments notariais objecte de la nostra recerca.

La munió de variants ortogràfiques sota les quals es transcriu un terme concret no fa sinó posar de manifest la manca d'una norma escrita. Les emergents llengües romàniques, tot i trascolar-se ara i adés en les fonts documentals, encara no havien adquirit l'estatus de llengües de cultura, cosa que els impedia assentar-se com a llengües vehiculars en la documentació escrita de l'època. Ens trobem, certament, en un moment de transició, un pont entre l'antiga civilització romana que escrivia en una llengua que li era pròpia –la llatina– i la moderna societat medieval que s'atreu a reflectir la llengua romànica per primera vegada en els textos escrits –sobretot literaris–. En efecte l'aflorament del parlar vulgar es fa evident sobretot en els mots que designen peces d'ús quotidià –com és el cas dels termes tèxtils que aquí tractem–.

En la documentació objecte d'estudi el sistema de casos llatí apareix ja en certa manera desvirtuat, alhora que el gènere dels mots –i de vegades fins i tot el nombre– experimenta una certa fluctuació. És per això que hem evitat inventar formes nominatives, que segurament no van arribar a existir mai, en l'encapçalament dels ètims estudiats. Tot plegat reflecteix a la perfecció les vacil·lacions de l'escrivent, avesat a comunicar-se oralment en una llengua vernacle i tanmateix empès a transcriure en llatí les transaccions de què havia estat testimoni, tal com ja hem apuntat més amunt. Així doncs, les oscil·lacions lingüístiques que es manifesten en les nostres fonts, tenint en compte el context en què ens movem, no sorprenen en excés.

D'altra banda, resulta interessant observar com l'escriba transcriu els mots estudiats. En el cas de les veus d'ascendència llatina, unes vegades es recorre al terme originari, mentre que d'altres es prova d'adaptar les variants vernacles a la fonètica o a la morfologia llatina. Quant als préstecs lingüístics, que sens dubte dificulten notablement la tasca de l'escriba, o bé se'ls intenta adaptar a la fonètica de la llengua d'acollida o bé se'ls transcriu tan fidedignament com es pot, tot respectant l'estructura de la llengua de partida. En fi, tenim també testimonis de termes romànics que, tot i no tenir un origen llatí, adopten una forma llatina, que al seu torn desembocarà en una forma romànica evolucionada. Ben mirat, devia tractar-se d'un procés individual: cada escriptor s'hi aboca a la seva manera. En efecte, uns es mostren més maldestres, d'altres més manyosos. D'aquí l'enorme quantitat de variants recollides en els nostres documents. Citem, per exemple, el cas del mot d'origen aràbic *almatrac* –també documentat com a *almatrazt*, el plural del qual adquirí la forma llatinitzada *almatraphios*–; el terme de pretesa ascendència indoeuropea *flazada* –transliterat a la llatina sota multitud de

formes: *flacada, flaciada, flaciata, flasada o flezada*–; la veu *bocheren*, derivat del topònim persa *Buchāra* o *Buḫara*; l'ètim eslau *crusina* –que desemboca en *cruxina* o *croxina*, creiem que fruit del creuament amb el llatí *crux*–; o el mot d'origen neoàrab *oved* –també testimoniatsota les formes *ovedo* i *oued*–.

Al llarg d'aquesta recerca s'ha pogut comprovar que, si bé la majoria de les veus es revelen comunes als territoris romànics –cosa que permet parlar d'un abast europeu dels termes en qüestió, presents en el llatí medieval d'arreu–, determinats mots constitueixen innovacions pròpies de la nostra regió. D'altres, més enllà del domini lingüístic català, abarquen la totalitat de la península Ibèrica. En la vessant cronològica, de vegades l'anàlisi detallada dels termes que aquí tractem permet avançar la primera datació de les formes romàniques que en el seu moment en feren els etimòlegs més celebrats.

A través de l'anàlisi del vocabulari emprat per a la descripció d'objectes tan quotidians com eren els vestits, els draps o els teixits, es perceben certes influències culturals provinents d'altres pobles, que de ben segur degueren repercutir també en la resta d'àmbits vitals. Així, podem corroborar que, juntament amb els termes d'origen llatí, tant l'àrab com el germànic contribuïren a enriquir la termonologia tèxtil de l'època. De l'àrab provenen nombroses designacions de teles i vestits importats de la Hispània musulmana, mentre que del germànic hom adoptà moltes veus relacionades amb la indumentària i la confecció tèxtil –fruit del contacte que les guarnicions establertes al *limes* i el seu seguici mantingueren amb la població germànica–. Les denominacions dels draps eclesiàstics, d'altra banda, solen presentar una forma més homogènia, d'una banda perquè provenen del llatí, llengua mare dels parlars romànics; de l'altra, perquè els vestits i les teles culturals no variaren massa llarg dels segles –sovint deriven, en realitat, de peces ja corrents a l'Antiguitat–, cosa que degué contribuir decisivament a fixar-ne la designació. Quelcom ben diferent succeïa en l'àmbit civil i en el dels teixits i els materials, en què les variants gràfiques es multipliquen, ja sigui perquè els noms de les peces tenen un origen estranger, ja sigui perquè les fluctuacions en les tendències que dictava la moda de cada moment impedièren fixar un vocabulari en expansió constant.

La documentació altomedieval conservada en terres catalanes reflecteix la realitat d'una època en què el baix poder adquisitiu dels individus no els permetia aspirar a luxes superflus. Ni tan sols els considerats rics no podien lluir vestimenta preciosa. El sol fet de poder tenir un plat a taula cada dia ja representava una despesa considerable. És per això que la majoria de peces devien confeccionar-se amb teixits corrents –com el lli i la llana–, mentre que les tonalitats crues o fosques devien predominar, per la senzilla raó que les matèries primeres en el seu estat natural eren més econòmiques que no pas les tenyides. Segurament

pel mateix motiu la indumentària laica apareix relativament poc representada en el corpus estudiat. Es lleguen pocs vestits. D'una banda, perquè no en devien pas posseir en abundància; de l'altra, perquè, tenint en compte que no disposaven de massa mudes, cal imaginar que la majoria devien ser d'ús quotidià, de manera que es devien fer malbé. Un cop esquinçades i després d'haver-les cosit i recosit calia llençar-les —o reservar-les com a parracs, en el cas de les teles—. Això explicaria, per exemple, la poca presència de les sabates o la roba interior. A més, convé tenir present la possibilitat que determinades peces fossin considerades tan ordinàries que ni tan sols constaven en els testaments. Just el contrari s'observa amb les peces del parament domèstic i amb les pells i les pellisses, que no es devien esquinçar tan de pressa i per tant podien passar de generació en generació. De totes maneres, oferim contextos prou amplis i diversos precisament per poder observar sota quines condicions i juntament amb quines altres peces es llegava cada element, cosa que resulta especialment rellevant en el cas dels draps laics.

Els draps religiosos, per la seva banda, apareixen sens dubte més tipificats. L'estament eclesiàstic ja gaudia d'una posició més o menys privilegiada, com corroboren les copioses teles i vestimentes manufacturades amb teles precioses ressenyades en els inventaris, si més no si ho comparem amb les dades relatives als teixits laics. A més, el seu poder econòmic creixia a mesura que la seva repercussió social s'intensificava, ja que molts particulars llegaven nombrosos béns a l'Església amb la intenció d'expiar els pecats comesos en vida per tal de ser admesos al regne celestial. Així i tot, malgrat la major incidència de les vestimentes i el parament eclesiàstic en el corpus objecte d'estudi, els passatges conservats tampoc no parlen d'ornaments sumptuosos, cosa que fa suposar que no n'hi devia haver massa. De fet, les teles precioses amb què s'elaboraven ja constituïen un luxe en si mateixes. Convé no passar per alt, en fi, que en l'època que aquí estudiem l'Església dominava la cultura escrita i actuava de focus difusor d'un saber en certa manera imposat o si més no passat pel seu sedàs.

En aquest moment d'impàs tant lingüístic com cultural, econòmic i social, els textos permeten apreciar el gran canvi que suposà el tombant del segle XI, un punt d'inflexió en la trajectòria d'una societat marcada per l'escalada econòmica que experimentà l'estament nobiliari, tothora atret pels productes luxuosos importats de terres exòtiques. Així doncs, tant les classes benestants com les jerarquies eclesiàstiques es comencen a preocupar per l'ornamentació, aviat present tant en el parament de la llar i de les esglésies com en la indumentària.

Si tenim en compte que els textos i els il·lustradors de l'època poc es preocupen a descriure la vestimenta i els costums de la societat coetània, la documentació notarial

produïda en el període altomedieval constitueix una font gens menyspreable per a l'anàlisi de diversos aspectes de la vida quotidiana en una etapa tan primerenca de l'època medieval.

En endinsar-nos en l'escenari que representava la casa medieval, cal tenir ben present que posseïa pocs mobles. El llit acostumava a ser l'element principal dins d'una estança –de vegades aglutinava també les funcions de seient i de taula–, raó per la qual el parament de llit conformava una de les majors riqueses materials de les llars de l'època –juntament amb la indumentària personal, els estris agrícoles, la vexella i els atuells–, tal com es pot apreciar en la documentació analitzada. A l'hora de vestir un llit, tradicionalment es col·locava un matalàs –anomenat *plumaz*, *cocedra* o de vegades també *almatrac*– sobre el llit de fusta, per tal d'esmoreir-ne la duresa i obtenir un jaç més acollidor. Aquest matalàs es recobria amb la *culcitra* o el *tapet*, sobre el qual s'ajeia l'individu. Finalment un *coopertorium* col·locat sobre la persona ajaguda li servia d'abrigall, alhora que feia goig, ja que podia confeccionar-se amb tota mena de sederies i decorar-se amb esplèndids brodats i tapisseria. Els llençols apareixen tan sols entre les classes més benestants, així com també els cobrellits amb revés de pells. A la capçalera del llit s'hi solia col·locar, a més, un *capciale*, generalment folrat de tela brodada, per tal d'ablanir la superfície on reposava el cap. Cal no oblidar, no obstant això, que els individus de les classes benestants –els únics que de fet es podien permetre engalanar les seves estances amb peces luxoses– constituïen una minoria dins de la societat. Així, el llit usual entre els estaments més pobres el conformaven un tapet, un cobertor i un coixí, és a dir que hi mancava fins i tot el matalàs. En definitiva, a l'hora de determinar el valor d'un llit, cal repassar les peces de què consta, ja que evidentment no tots els llits se cenyien a l'esquema ideal tot just apuntat. En l'època analitzada, no existia un llit estàndard, sinó que cadascú, atenent a la seva posició social i sobretot al seu poder adquisitiu, se'l conformava a la seva mida. A més, els llogats conservats no necessàriament parlen del parament de llit sencer, de manera que no ens permeten fer-nos una idea clara dels elements que el conformaven. Si fem un cop d'ull al corpus objecte d'estudi, ens adonarem que d'entre els mots que designaven els matalassos els més corrents eren el *coto*, el *feltro* i el *plomaz*; quant a les flassades, destaquen la denominació *colcedra*, *flazada* i *vellada*; mentre que en el cas dels cobrellits era corrent anomenar-los *guadenga*, *superlecto* o *tapito*. Pel que fa als termes vinculats a la resta de parament domèstic, destaquen *drapo*, *panno*, *bancale*, *cortina*, *mappa* i *tualia*. Així doncs, en la majoria dels casos, els mots més usuals remetien a objectes funcionals, més que no pas a peces refinades i destinades a l'ostentació.

L'abillament, tant el laic com l'eclesiàstic, també reflecteix l'augment del poder adquisitiu de les classes més afavorides. De les peces austeres registrades en les fonts més

primerenques es passà als elements confeccionats amb tot tipus de teixits preciosos –sobretot sederies nouvingudes–, ornamentats amb rics brodats o engalanats amb metalls i pedres precioses. L'abillament constituïa, en definitiva, un signe social que mostrava la pertinença a una determinada classe, de manera que tot individu estava obligat a observar les exigències marcades per l'estament que li corresponia. Diversos factors palesaven les diferències socials: d'una banda, la qualitat de la tela, el tall i la confecció dels vestits; de l'altra, el color i els ornaments que s'hi afegien. Sens dubte, les teles tenyides constituïen un luxe a l'abast de ben pocs. Precisament per això els camperols utilitzaven peces tosques de colors naturals, mentre que els aristòcrates presumien d'esplèndids vestits sovint tenyits de colors vistosos. L'abillament convencional d'un individu de família benestant podia constar de la túnica interior anomenada *camisa*, sobre la qual duia el *brial* i, de vegades, també la *cota* i el *mantellum*. Sabem que els homes acostumaven a vestir les *calces* i les *brages* com a roba interior; en canvi, de la llenceria femenina gairebé no se'n parla enlloc. Les fonts estudiades revelen una major incidència dels mots *capa*, *gonna* i *gonella*, *mantello*, *pellicea* i *pellicium superpellicio*, *calces*, i *camisa*. Així doncs, predominen les peces d'abric, que devien suportar millor el pas del temps i per tant podien passar més fàcilment de generació en generació.

Pel que fa als teixits culturals, la gran majoria de peces presents en el nostre corpus corresponen al parament de l'altar. Les funcions d'aquestes teles divergeixen notablement: mentre unes actuaven de cobertors tant del mateix altar com del calze, d'altres satisfieien exigències merament ornamentals. En el nostre corpus predomina el terme *pallio* o *pallia* per referir-se de forma genèrica al conjunt de draps culturals, tot que *capciale*, *corporale*, *mapa*, *tapito* i *tualia* també s'esmenten força. D'altra banda, la vestimenta litúrgica pròpiament dita –és a dir, la roba que vestien els clergues ja fos durant l'ofici de la missa, ja fos en la resta de funcions que els eren inherents com a representants de l'Església– la constituïen l'alba, l'amt, el cíngol, el sobrepellís, el *subcinctorium*, la casulla, la dalmàtica, la tunicel·la, el pluvial, el maniple, el pal·li i l'estola. Atenent al grau del clergue dins de la jerarquia eclesiàstica, li corresponia el dret o l'obligació de portar unes peces i d'abstenir-se d'unes altres. Val a dir que la documentació altomedieval conservada a Catalunya testimonia sobretot els mots *alba* i *camiso*, *amicto*, *casulla* i *planeta*, *manipulo*, i *stola*, cosa que fa suposar que aquestes eren les peces més usals en les manifestacions culturals del nostre territori.

Tal com s'ha exposat al llarg d'aquest estudi, cal cercar l'origen de les vestidures litúrgiques en els vestits quotidians, i per tant profans, que la societat greco-romana portava entorn del segle IV en la seva faceta pública. Ja a partir dels segles IV i V els vestits seglars comencen a experimentar canvis deguts a la influència de les noves tendències estètiques,

mentre que les peces litúrgiques romanen fidels a la tradició, fruit del tarannà conservador que des d'antic ha caracteritzat l'estament eclesiàstic. D'aquesta manera, a mesura que corrien els anys, s'anava fent patent la diferència entre clergues i laics, tant en l'aspecte dels propis vestits com en les prescripcions que reglamentaven l'ús de cadascuna de les peces. Val a dir que els canvis en la indumentària quasi sempre provenien de Roma, des d'on s'expandien a la resta de territoris on el ritu romà juntament amb els seus costums i tradicions s'anava difonent. Ara bé, la denominació de les peces recorria sovint el camí contrari. Malgrat tot, convé tenir ben present que ens trobem en una època en què els costums, fortament arrelats en cada territori, difícilment cedien al control de la Seu Apostòlica. Lluny, doncs, del panorama actual –en què el culte catòlic es presenta unificat gairebé arreu–, en l'època altomedieval cada regió o fins i tot cada parròquia gaudia de tradicions i simbolismes propis, afaïçonats al llarg dels segles.

Malauradament s'han conservat pocs testimonis que ens aclareixin l'aspecte dels vestits litúrgics, sobretot en les èpoques més primitives del culte cristià i els primers segles medievals, i encara en menys ocasions han perviscut vestidures eclesiàstiques o trossos del teixit amb què es confeccionaren les peces. Els motius pels quals tan poques vestidures clericals han sobreviscut el pas dels segles són diversos: de vegades es destruïren a causa de guerres o reformes, d'altres s'aprofitaren en la confecció d'una nova peça quan les tendències de la moda decidien que un element ja havia quedat desferrat.

La implantació del culte romà en els territoris hispànics, anglesos i gèl·lics tingué lloc entorn del segle VIII. Pel que fa a la Marca Hispànica, el nou culte començà a assentar-se vers el segle IX, moment en què els emperadors francs inicien la reconquesta dels territoris sotmesos als àrabs des de feia ben bé un segle. A mesura que el poble es convertia al cristianisme i que proliferaven els monestirs benedictins fundats pels vencedors, s'anava adoptant el ritu romà en detriment de l'hispànic –també conegut amb el nom de visigòtic o mossàrab–. La documentació catalana altomedieval objecte d'estudi –els textos més antics de la qual daten de la segona meitat del segle IX– ja reflecteix, per tant, les tradicions i la indumentària vinculades al ritu romà. De fet, en certa manera també s'hi pot apreciar el procés de reconquesta, ja que durant els segles IX, X i XI els testimonis dels mots que ens interessin es restringeixen a la meitat nord del territori català, corresponent a la Marca Hispànica. A mesura que avança el segle XII, no obstant això, alguns d'ells experimenten també una certa difusió per la vessant sud, tot just reconquerida. Així, tampoc no resulta estrany que de vegades hi hagi diferències lèxiques entre els territoris del sud i els del nord, ja que uns reben influències dels regnes hispànics, mentre que els altres fronteritzen amb els gèl·lics.

Certament a la Catalunya altomedieval li tocà viure la transició d'un món encara feudal i humil a un altre de ben diferent on imperava la set d'opulència per part de les classes benestants –incloent-hi l'Església–. Si bé en èpoques anteriors el lli i la llana havien estat pràcticament els únics materials utilitzats en la manufactura de vestits, d'ençà de la fi de l'Imperi la seda s'introduí amb pas ferm i n'anà imposant en els mercats en detriment del lli. Més endavant, a les pells i les sedes s'hi afegiren multitud de teixits preciosos provinents de la Hispània musulmana. El nostre corpus ens dóna bona mostra de teixits de qualitats diverses –tant tradicionals com nouvinguts– utilitzats en l'elaboració de tot tipus de draps i vestimentes: des del lli i la llana fins a les pells i les sedes, passant pel cotó. Tal com ja hem assenyalat, mentre els colors foscos, les teles sense tenyir i els teixits ordinaris predominaven entre els estaments més humils, les classes nobiliàries presumien tant de colors vius i lluentos com de teixits fins i ricament ornamentats.

El contacte amb la Hispània musulmana, així com el desenvolupament de l'activitat comercial amb l'Orient afavoriren l'adquisició de peces forànies, que aviat s'estengueren arreu dels dominis europeus, juntament amb els mots que les definien. Ara bé, amb el pas del temps la indústria tèxtil s'assentà també en diversos nuclis occidentals fruit de la gran demanda existent, fet que repercutí en l'abaratiment dels productes, d'aleshores ençà a l'abast d'un gruix de la població que fins llavors no hi havia tingut accés –ens referim, sobretot, al cas de la confecció de peces de seda, que fins llavors s'havien hagut d'importar–. Alguns dels teixits en voga adquiriren tanta entitat que, fent ús de la metonímia, hom n'utilitzava la denominació per referir-se a les peces elaborades amb el corresponent material, sense especificar-ne la naturalesa concreta. D'aquí que de vegades resulti realment complicat, per no dir impossible, esbrinar de quin element es tracta. Malgrat tot, les fonts altomedievales de Catalunya palesen una alta presència de mots que remetent a teixits tradicionals i gens ostentosos, enfront de les teles de seda, que hom es limita a designar amb els termes genèrics *palleo* i *palleus*, i *seda* i *sericus*, cosa que posa de manifest el limitat poder adquisitiu dels individus de l'època. Així, destaquen els termes *lentio*, *lino* i *lineus*, *lana* i *laneus*, *conil* i *conillinus*, *pelles*, i *berregano* i *berreganus*.

Finalment cal no oblidar que la documentació conservada, malgrat que a efectes pràctics la considerem representativa de l'època i el territori estudiats, podria constituir en el fons un corpus arbitrari o casual, ben allunyat de la realitat. Dit d'una altra manera: mai no podrem saber del cert què ni quant de material s'ha perdut pel camí –sense oblidar els cartularis i diplomataris que encara romanen inèdits–, cosa que convé tenir sempre ben present a l'hora d'analitzar els textos i d'extreure'n les conclusions pertinents.

BIBLIOGRAFIA³¹⁷

FONTS DOCUMENTALS ALTOMEDIEVALS DE CATALUNYA

- AComtalPerg = G. Feliu, J.M. Salrach (dirs.); M. J. Arnall, I. J. Baiges (coords.); P. Benito, R. Conde, V. Fariás, Ll. To, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. I-III, Barcelona, Fundació Noguera, 1999.
- ACondal = F. Udina Martorell, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona 1951.
- Alturo, *DipAlguaire* = J. Alturo i Perucho, *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista, de 1076 a 1244*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999.
- Alturo, *Polinyà* = J. Alturo i Perucho, *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985.
- Alturo, *Sta. Anna* = J. Alturo i Perucho, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*, vol. I-III, Barcelona, Fundació Noguera, 1985. Se cita pel número del document del volum II.
- Bach, *ACSolsona* = A. Bach, "Els documents, del s. XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 13 (1996-1997), pp. 37-334. (Continuació de: Llorens, *DocSolsona*).
- Bach, *Sta. Maria de Gualter* = A. Bach, "Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'Arxiu Episcopal de Solsona (segles XI-XIII)", *Urgellia* 8 (1986-1987), pp. 211-269.
- Bach, *Sta. Maria de Solsona* = A. Bach, *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1987.
- Baraut, *ActUrgell* = C. Baraut, "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia* 1 (1978), pp. 11-182 (doc. 1-90) et *Urgellia* 2 (1979), pp.

³¹⁷ Al llarg del present estudi s'indiquen els volums i els capítols de les obres citades en xifres romanes, mentre que les pàgines es col·loquen després de dos punts en xifres aràbiques. Pel que fa als autors més coneguts (com els clàssics, Isidor o Beda), hem preferit no indicar les pàgines de l'edició corresponent, sinó tan sols el llibre i/o el capítol. Així mateix els autors medievals se solen citar pel nom i el cognom i no pas pel cognom, ja que sovint resulta difícil destriar-los.

481-488 (doc. ap. 1-7). “La data de l’acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 7 (1984-1985), pp. 515-529 (doc. ap. 1-3).

Baraut, *CartAndorra* = C. Baraut, *Cartulari de la Vall d’Andorra*, vol. I, *segles IX-XIII* (1988), vol. II, *segles X-XIII* (1990), Lleida, Conselleria d’Educació i Cultura del Govern d’Andorra.

Baraut, *DipTavèrnoles* = C. Baraut, “Diplomatari de Tavèrnoles, segles IX-XIII”, *Urgellia* 12 (1994-1995), pp. 7-414.

Baraut, *DocUrgell* = C. Baraut, “Els documents, dels segles IX i X, conservats a l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 2 (1979), pp. 7-145 (doc. 1-187); “Els documents, dels anys 981-1010, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 3 (1980), pp. 7-146 (doc. 188-314); “Els documents, dels anys 1010-1035, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 4 (1981), pp. 7-186 (doc. 315-489); “Els documents, dels anys 1036-1050, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 5 (1982), pp. 7-158 (doc. 490-637); “Els documents, dels anys 1051-1075, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 6 (1983), pp. 7-243 (doc. 638-897); “Els documents, dels anys 1076-1092, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 7 (1984-1985), pp. 7-218 (doc. 898-1100); “Els documents, dels anys 1093-1100, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell” (doc. 1101-1189 et ap. 1-28), *Urgellia* 8 (1986-1987), pp. 7-149; “Els documents, dels anys 1101-1150, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 9 (1988-1989), pp. 7-312 (doc. 1190-1508); “Els documents, dels anys 1151-1190, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 10 (1990-1991), pp. 7-349 (doc. 1509-1848); “Els documents, dels anys 1191-1200, de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia* 11 (1992-1993), pp. 7- 125 (doc. 1849-1906 et ap. 1-74). *Índex onomàstic*, pp. 126-160.

Bolòs, *Serrateix* = J. Bolòs, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006.

Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* = J. Bolòs, M. Pagès, *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona, Proa, 1986.

CDipSGirona = R. Martí, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997.

CEGirona = Cartulari de la Catedral de Girona dit «Cartoral de Carlemany». Es dona entre parèntesis el número de l’índex de J. Botet i Sisó: *Cartoral de Carles Many. Índex*

- cronològich del Cartoral de la Cúria eclesiàstica de Gerona, anomenat de «Carlo Magno», BRABL III (1905-1906); IV (1907-1908).*
- Chesé, Àger = Ramon Chesé Lapeña, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'àger fins 1198*, vol. I-II, Barcelona, Fundació Noguera, 2011.
- Constans, DipBanyoles = Ll. G. Constans i Serrats, *Diplomatari de Banyoles (822-1299)*, vol. I-II, Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1985-1987.
- CPoblación = J. M. Font Rius, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I (1-2): *Estudio, Diplomatario*; vol. II: *Estudio, Apéndice*, Madrid-Barcelona, CSIC, 1969-1983.
- CSCugat = J. Rius Serra, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, vol. I-III, Barcelona, CSIC, 1945-1947; *Índices*, vol. IV, Madrid, Ministerio de Cultura, 1981.
- DCBarcelona = A. Fàbrega i Grau, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I: *Documents dels anys 844-1000*, Barcelona, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, 1995. Vid. etiam LAntiq. = *Libri Antiquitatum*.
- DipAmer = E. Pruença i Bayona (ed. J. M. Marquès), *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, Barcelona, Fundació Noguera, 1995.
- DipCardona = A. Galera i Pedrosa, *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998.
- DipCervià = Ll. To Figueras, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajoana, 1991.
- DipGirona = S. Sobrequés i Vidal, S. Riera, M. Rovira, revisat i completat per R. Ordeig i Mata, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia*, vol. V/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003.
- DipManresa = A. Benet i Clarà, *Diplomatari de la ciutat de Manresa (segles IX-X)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994.
- DipMontalegre = X. Pérez i Gómez, *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998.
- DipOsona = R. Ordeig i Mata, *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia*, vol. IV/1-3, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- DipPallars = R. d'Abadal i de Vinyals, *Els comtats de Pallars i Ribagorça. Catalunya Carolíngia*, vol. III/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1955.

- DipPoblet = A. Altisent, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I (960-1177), Barcelona, Abadia de Poblet, 1993.
- DipRosselló = P. Ponsich, revisat i completat per R. Ordeig i Mata, prefaci per A. M. Mundó, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet. Catalunya Carolingia*, vol. VI/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.
- DipTortosa = A. Virgili, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997.
- Gonzalvo, *Pau i treva* = G. Gonzalvo i Bou, *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994.
- Junyent, *Oliba Dip.* = E. Junyent i Subirà, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (a cura d'A. M. Mundó), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992.
- Junyent-Ordeig, *DipVic* = E. Junyent i Subirà, *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, fasc. 1-4, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987; R. Ordeig i Mata, *Diplomatari de la catedral de Vic (s. XI)*, fasc. 1-2, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, 2000-2003.
- LAntiq. = *Libri Antiquitatum* de la Catedral de Barcelona. Arxiu de la Catedral de Barcelona.
- LFeud. = F. Miquel Rosell, *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Reconstitución y edición, vol. I-II, Barcelona, CSIC, 1945.
- Llorens, *DocSolsona* = A. Llorens, "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 11 (1992-1993), pp. 301-486. Vid. etiam Bach, *ACSolsona*.
- Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* = J. M. Marquès, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997.
- Marquès, *Sta. Cecília d'Elins* = Benigne Marquès: "Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)", *Urgellia* 15 (2002-2005), pp. 9-163.
- Oleguer = Josep M. Martí i Bonet: *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona. Comentaris als documents de sant Oleguer* (a cura de J. M. Martí i Bonet; amb la col·laboració d'Anna Rich i Abad -transcripció de documents- i de Joan Bellés i

- Sallent -traducció de la vida de sant Oleguer del canonge Renall-; pròleg de Joan Guiteras Vilanova), Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona, 2003.
- Ordeig, *Dotalies* = R. Ordeig i Mata, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, vol. I/1 (1993), I/2 (1994); II/1 (1996), II/2 (1997); III/1 (2001).
- Papell, *DipSantesCreus* = J. Papell i Tardiu, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, vol. I, Barcelona, Fundació Noguera, 2005.
- Pons, *Roca Rossa* = Josep Maria Pons Guri: *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona, Fundació Noguera, 1984.
- Puig i Ferreté, *Gerri* = I. M. Puig i Ferreté, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, vol. I-II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991.
- Puig i Ferreté, *Lavaix* = I. M. Puig i Ferreté, *El Cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*, La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, 1984.
- Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* = P. Puig i Ustrell, *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa, Diplomatari dels segles X i XI*, vol. I-III, Barcelona, Fundació Noguera, 1995.
- Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* = P. Puig i Ustrell, V. Ruiz i Gómez, J. Soler i Giménez, *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara Terrassa (anys 958-1207)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2001.
- Ricard Guillem = J.-E. Ruiz-Domènec, *Ricard Guillem, un sogno per Barcellona. L'archivio di Ricard Guillem, corpus documentario* (a cura di R. Conde), Napoli, Athena, 1999.
- Rocafiguera, *Aiguafreda* = F. de Rocafiguera, *La documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*, Aiguafreda, Ajuntament d'Aiguafreda, 1985.
- Rubio García, *Documentos* = RUBIO GARCÍA, Luís, *Documentos lingüísticos catalanes (s. X-XII)*, Murcia, Universidad de Murcia, 1979.
- Russell-Gebbett, *MCLT* = P. Russell-Gebbett, *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*, Oxford, The Dolphin Book, 1965.
- Sanahuja, *Àger* = P. Sanahuja, *Historia de la villa de Àger*, Barcelona, Seráfica, 1961.
- Sangés, *DocGuissona* = D. Sangés, "Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana", *Urgellia* 3 (1980), pp. 195-305 (doc. 1-87); "Els documents del segle XII (1101-1175), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell", *Urgellia* 14

(1998-2001), pp. 167-313 (doc. 88-208); “Els documents del segle XII (1176-2001), del fons de Guissona, conservats a l’Arxiu Diocesà d’Urgell”, *Urgellia* 15 (2002-2005), pp. 211-336 (doc. 209-299).

Sans Travé, *DipTBarberà* = J. M. Sans i Travé, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1997.

Sarobe, *DipTGardeny* = R. Sarobe i Huesca, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, vol. I-II, Barcelona, Fundació Noguera, 1998.

Udina, *Comtes i reis* = A. Udina i Abelló, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d’Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera, 2001.

Udina, *La successió testada* = A. M. Udina i Abelló, *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*, Barcelona, Fundació Noguera, 1984.

ALTRES FONTS ANTIGUES, MEDIEVALS I MODERNES

[MARTI, Ramon], *Vocabulista* = [MARTI, Ramon], *Vocabulista in Arabico*, SCHIAPARELLI, C. (ed.), Firenze, Tipografia dei successori Le Monnier, 1871.

Adalhardi abb. = *Adalhardi abbatis Corbejensis statuta*, LEVILLAIN (ed.), *Le Moyen Âge*, vol. XIII, 1900, pp. 333-386.

ADAMUS BREMENSIS, *Hamburgische Kirch-Geschichte*, SCHMEIDLER, Bernhard (ed.), Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 1917.

ALART, Bernard, *Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*, Maisonneuve, 1881.

Alcoatí. Llibre de la figura del uyl, JACME, Joan (ed.), Barcelona, Impr. “La Renaixença”, 1933.

ALCUINUS, *Divin. offic.* = ALCUINUS, *De Divinis officiis liber*, a *Opera omnia*, t. II, MIGNE, J.-P. (ed.), LIII, Paris, 1851, cols. 1173-1286 (Patrologia Latina).

Alia vita Sancta Gudilae Virginis, a BOLLANDUS, Joannes (ed.), *Acta Sanctorum Januarii*, vol. I, Paris, Apud Victor Palmé, Bibliopolam, 1866, pp. 524-530.

- AMALARIUS METENSIS, *Opera liturgica omnia, vol. II: Liber officialis*, HANSSSENS, Johann Michael (ed.), Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1948.
- AMM. = AMMIANUS MARCELLINUS, *Ammianus Marcellinus with an English translation*, ROLFE, John C. (ed.), London – Cambridge, Mass., William Heinemann, Ltd. – Harvard University Press, 1935.
- Ardits* = *Manual de Novells Ardits vulgarment apellat Dietari del Antich Consell barceloní* (17 vols.), Barcelona, Impremta de'n Henrich y Companyía, 1982-1922.
- AUGUSTINUS, *Sermones*, a MIGNE, J.-P. (ed.), XXXVIII, *Opera omnia*, t. V, Paris, Apud Editorem in Vico dicto Montrouge, 1841 (Patrologia Latina).
- AURELIUS PRUDENTIUS, *Contra Symmachus*, a MIGNE, J.-P. (ed.), LX, *Aurelii Prudentii necnon Dracontii carmina omnia*, Paris, Apud J.-P. Migne Editorem, 1847, cols. 111-276 (Patrologia Latina).
- AUSIÀS MARCH, *Poes.* = MARCH, Ausiàs, *Poesies*, vols. III-IV, Barcelona, Editorial Barcino, 1954-1955 (Els nostres clàssics).
- BAEDA, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, PLUMMER, C. (ed.), Oxford, Clarendon Press, 1896.
- BAGLIANI, Agostino Paravicini, *I testamenti dei cardinali del Duecento*, Roma, Società romana di storia patria, 1980.
- BALUZE, Étienne, *Histoire généalogique de la maison d'Auvergne*, vol. II, Paris, chez Dezallier, 1708.
- BARONIO, Cesare, *Annales Ecclesiastici*, vol. XXIII, Paris, Barri-Ducis, Ludovicus Guérin, Eques Ordinis S. Silvestri, Typographus Editor, 1871.
- BERCEO, Gonzalo de, *Vida de San Millán*, a SÁNCHEZ, Tomás Antonio (ed.), *Colección de poesías castellanas anteriores al siglo XV, vol. II: poesías de don Gonzalo de Berceo*, Madrid, Don Antonio de Sancha, 1780, pp. 103-176.
- BERCEO, *Mil.* = BERCEO, Gonzalo de, *Obras completas, vol. II: LOS Milagros de Nuestra Señora*, DUTTON, Brian (ed.), London, Tamesis Books Limited, 1980.
- BERGUA, Juan B., *El Poema del Cid*, Madrid, Ediciones Ibéricas – L. C. L., 1995.
- BERNARDUS MONACHUS, *Ordo Cluniacensis*, a HERRGOTT, Marquard, *Vetus disciplina monastica, seu collectio auctorum ordinis sancti Benedicti*, Paris, Typis Caroli Osmont, 1726, pp. 134-283.

- BONIFACIUS – LULLUS, *Epist.* = BONIFACIUS – LULLUS, *Epistolae, Monumenta Moguntina*, JAFFÉ, Philipp (ed.), Berlin, Weidmann, 1865 (Bibliotheca rerum Germanicarum).
- BRABL = *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VI, 1911-1912.
- BRAE = *Boletín de la Real Academia Española*, vol. XV, 1928.
- BSAL = *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana, revista de estudios históricos*, II (1888), III (1890), VII (1898), IX (1902), X (1904), XI (1907).
- Capitulare Aquisgranense*, a WALTER, Ferdinand, *Corpus iuris Germanici antiqui: Capitularia regum Francorum usque ad Ludovicum Pium*, vol. II/2, Berlin, Impensis G. Reimeri, 1824, pp. 313-323.
- Capitularia Karoli Magni*, a WALTER, Ferdinand, *Corpus iuris Germanici antiqui: Capitularia regum Francorum usque ad Ludovicum Pium*, vol. II, Berlin, Impensis G. Reimeri, 1824, pp. 53-281.
- CARBONELL, *De exequiis* = CARBONELL, Pere Miquel, *De exequiis sepultura et infirmitate Regis Joannis secundi*, a BOFARULL, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. XXVII, Barcelona, Imprenta del Archivo, 1865, pp. 137-320.
- Carolus Magnus* = B. *Caroli Magni imperatoris opera omnia*, t. I, MIGNE, J.-P. (ed.), XCVII, Paris, Apud J.-P. Migne Editorem, 1851 (Patrologia Latina).
- Cartae ad Widense* = *Cartae ad Widense coenobium in agro Wantoniensi spectantes*, a DUGDALE, William, *Monasticon Anglicanum: A history of the abbies and other monasteries, hospitals, frieries, and cathedral and collegiate churches, with their dependencies, in England and Wales; also of all such Scotch, Irish, and French monasteries*, vol. II, London, James Bohn, 1846, pp. 435-448.
- CASSIANUS, *Coenob.* = CASSIANUS, Iohannes, *Opera omnia: De Coenobiorum institutis*, Duaci, Typographia Baltazaris Belleri, 1616.
- Castells catalans* = ALÓS, Ramon, *Inventaris de castells catalans*, Barcelona, J. Horta, 1910.
- CELS. = CELSUS, *De Medicina*, SPENCER, W. G. (ed.), Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971.
- Chronica monasterii Casinensis* = *Leonis Morsicani et Petri diaconi chronica monasterii Casinensis*, a PERTZ, Georg Heinrich (ed.), *Monumenta Germaniae Historica*, vol. VII, Hannover, Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1846, pp. 551-844.

- Chronicon Regum Manniae*, a LANGEBEK, Jacob (ed.), *Scriptores rerum Danicarum medii aevi*, vol. III, København, Typis viduae Andreae Hartvici Godiche, 1774, pp. 209-244.
- CIC., *Amer.* = CICERO, M. TULLIUS, *M. Tulli Ciceronis Orationes* (6 vols.), CLARK, Albert Curtis (ed.), Oxford, Oxford University Press, 1918.
- CIC., *Nat.* = CICERO, M. TULLIUS, *De Natura Deorum*, PLASBERG, M. O. (ed.), Leipzig, Teubner, 1917.
- CIC., *Phil.* = CICERO, M. TULLIUS, *M. Tulli Ciceronis Orationes* (6 vols.), CLARK, Albert Curtis (ed.), Oxford, Oxford University Press, 1918.
- Codicis domini Iustiniani libri XII*, GODEFROY, Denis (ed.), Genève, Ex Typographia Iacobi Stoer, 1614.
- Concilium provinciale Tarraconense*, a CATALANI, Giuseppe, *Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniae, et novi orbis*, vol. VI, Roma, Ex Typographia Antonii Fulgonii, 1755, pp. 236-385.
- Consolat de Mar* = MOLINÉ, Ernest, *Llibre del Consolat de Mar*, Barcelona, Estampa d'Henric y C.^a, 1914.
- Const. Cat.* = *Constitucions y altres drets de Catalunya*, vol. I, Barcelona, Casa de Joan Pau Martí i Joseph Llopis Estampers, 1704.
- Consuetudines Fructuarienses*, a SPÄTLING, Luchsius, G. – DINTER, Peter (eds.), *Corpus consuetudinum monasticarum: Consuetudines Fructuarienses-Sanblasianae*, vol. II, Siegburg, Apud F. Schmitt, 1987.
- Cortes de León y de Castilla* = *Cortes de los antiguos reinos de León y de Castilla*, vol. I, Madrid, Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra, 1861.
- Cost. de Tortosa* = OLIVER, Bienvenido, *Historia del derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las costumbres de Tortosa*, vol. IV, Madrid, Impremta de Miguel Ginesta, 1881.
- COVARRUBIAS OROZCO, Sebastián, *Tesoro de la lengua castellana o española*, Madrid, Editorial Castalia, 1995.
- Crónica troyana: códice gallego del siglo XIV de la Biblioteca Nacional de Madrid*, vol. II, A Coruña, Imprenta de la Casa de Misericordia, 1900.
- Cuentas de Baeza* = *Cuentas de Gonzalo de Baeza tesorero de Isabel la Católica* (2 vols.), DE LA TORRE, Antonio (ed.), Madrid, CSIC, 1955-1956.

- DANTE, *Par.* = ALIGHIERI, Dante, *Divina Comèdia: Paradís*, vol. V (versió bilingüe), Barcelona, Editorial Barcino, 1983.
- De S. Julio = De Sancto Julio*, a HENSCHEN, Godefroy – PAPENBROECK, Daniel van, *Acta Sanctorum Maii collecta digesta illustrata*, vol. VI, Anvers, Apud Michaellem Cnobarum, 1688, pp. 660-661.
- Delectus actorum Ecclesiae = Delectus actorum Ecclesiae universalis seu noua summa conciliorum, epistolarum, decretorum SS pontificum, capitularium, & c.*, vol. II, Lyon, Sumptibus Joannis Certe, 1706.
- DESCLOT, *Cròn.* = DESCLOT, Bernat, *Crònica*, vol. II, Barcelona, Editorial Barcino, 1949 (Els nostres clàssics)
- DEFONTAINES, L. (ed.), a PLINIUS SECUDUS, *Historiae naturalis*, vol. VI, Paris, 1829.
- DUCHESNE, L., *Origenes du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, Paris, Ancienne Librairie Thorin et fils, 1898.
- DURANDUS, *Ration.* = DURANDUS, Gulielmus, *Rationale diuinorum officiorum*, Lyon, 1592.
- Ecclesia cath. S. Pauli = Ecclesia cathedralis Sancti Pauli infra civitatem Londoniensem*, a DUGDALE, William, *Monasticon Anglicanum: fundationes, sive dotationes diversarum ecclesiarum cathedralium ac collegiatarum*, vol. III, London, Apud Robertum Scott, 1683, pp. 298-374.
- Edictum Rotharis*, a WALTER, Ferdinand, *Corpus iuris Germanici antiqui: Leges Wisigothorum et edicta Regum Langobardorum continens*, vol. I/2, Berlin, Impensis G. Reimeri, 1824, pp. 683-753.
- EIXIMENIS, *Com usar bé* = EIXIMENIS, *Com usar bé de beure e menjar. Normes morals contingudes en el 'Terç del Crestià'*, Barcelona, Curial, 1977.
- EIXIMENIS, *Crest.* = EIXIMENIS, Francesc, *Lo crestià* (selecció), HAUF, Albert (ed.), Barcelona, Edicions 62, 1983.
- El Archivo*, CHABÀS LLORENS, Roque (dir.), vol. VII, 1893.
- El libro de los enxemplos*, a GAYANGOS, Pascual, *Escritores en prosa anteriores al siglo XV*, Madrid, M. Rivadeneyra, 1860, pp. 443-542.
- Evang.* = *Una antiga traducció catalana dels quatre Evangelis (Codex del Palau)*, GUDIOL, Joseph (ed.), Vic, Fulla Dominical, 1910.

- Eximplis = Recull de eximplis e miracles*, vol. I, Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer, 1873-1904.
- Expositio brevis antiquae liturgiae Gallicanae*, MARTÈNE, Edmond – DURAND, Ursin (eds.), *Thesaurus novus anecdotorum: complectens SS. Patrum*, vol. V, Paris, Bibliopolarum Parisiensium, 1717, cols. 85-100.
- FELIBIEN, Michel, *Histoire de la ville de Paris*, vol. IV, Paris, Guillaume Desprez – Jean Desessartz, 1725.
- FERRER, Vicent, *Sermons de Quaresma*, vol. I, València, Albatros Edicions, 1973.
- FERRER, Vicent, *Sermons*, vol. I, Barcelona, Editorial Barcino, 1932.
- Fuero de Alba de Tormes = Fueros leoneses de Zamora, Salamanca, Ledesma y Alba de Tormes*, vol. I, CASTRO, Américo – ONÍS, Federico de (eds.), Madrid, Imprenta de los sucesores de Hernando, 1916.
- Fuero de Zorita de los Canes = Memorial histórico español, colección de documentos, opusculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia*, vol. XLIV: *El fuero de Zorita de los canes*, Madrid, Establecimiento tipográfico de Fortanet, 1911.
- FULGENTIUS, *Vita* = FULGENTIUS, *Opera: Vita Sancti Fulgentii episcopi Ruspensis*, Venezia, Apud Augustinum Savioli, 1742.
- GALINDO, Gregorio, *Las rubricas del Missal Romano reformado*, Barcelona, Imprenta de Maria Angela Martí viuda, 1768.
- GELL. = AULUS GELLIUS, *The Attic Nights of Aulus Gellius. With An English Translation*, ROLFE, J. C. (ed.), Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press Cambridge – William Heinemann, Ltd, 1927.
- Gesta abbatum Fontanellensium*, a PERTZ, Georg Heinrich (ed.), *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum vol. II, Hannover, Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1829, pp. 270-300.
- GILBERTUS LUMNICENSIS, *De statu Ecclesiae*, a USSHER, James, *The whole works of the most rev. James Ussher*, vol. IV, Dublin, 1631, pp. 501-510.
- Graal = La versione catalana della inchiesta del San Graal*, CRESCINI, Vincenzo – TODESCO, Venanzio (eds.), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1917.
- HINCMARUS RHEMENSIS, *Epistulae*, a MIGNE, J.-P. (ed.), CXXVI, *Hincmari Rhemensis archiepiscopi opera omnia*, Paris, Apud J.-P. Migne Editorem, 1852 (Patrologia Latina).

- HRABANUS MAURUS, *De clericorum institutione*, ZIMPEL, Detlev (ed.), Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1996.
- HUGO DE SANCTO VICTORE, *In Speculum* = HUGO DE SANCTO VICTORE, *In Speculum de mysteriis Ecclesiae*, a *Opera omnia tribus tomis digesta*, vol. III, Rouen, Sumptibus Ioannis Berthelin, 1648, pp. 335-356.
- INNOCENCIUS III, *De sacro altaris mysterio*, COCHLAEUS, Iohannes (ed.), Leipzig, Nicolaus Faber, 1534.
- Instrumenta Ecclesiae Viennensis*, a HAURÉAU, Barthélemy (ed.), *Gallia christiana, in provincias ecclesiasticas distributa*, vol. XVI, Paris, Apud Firmin Didot fratres, filios sociosque, Institutum Franciae Typographos, 1865, pp. 1-72.
- Instrumenta S. Flori = Instrumenta ad ecclesiam et dioecesim Sancti Flori spectantia*, a SAINTE-MARTHE (ed.), Denis, *Gallia christiana, in provincias ecclesiasticas distributa*, vol. II, Paris, Ex Typographia Regia, 1720.
- ISID., *Orig.* = ISIDORUS HISPALENSIS; *Etimologías* (2 vols.), OROZ RETA, José – MARCOS CASQUERO, Manuel A. (eds.), Madrid, La Editorial Católica, S. A., 1983.
- ISID., *Reg. mon.* = ISIDORUS HISPALENSIS, *Regula monachorum a S. Isidori Hispalensis episcopi opera omnia*, vol. VI: *Opera theologica, liturgica et mystica*, Roma, Apud Antonium Fulgonium, 1802.
- JAUME I, *Cròn.* = JAUME I, *Crònica o llibre dels feits*, SOLDEVILA, Ferran (ed.), Barcelona, Edicions 62, 1994.
- JOSEPHUS BARBARUS, *Itinerarium ad Tanaim*, a BIZARUS, Petrus (ed.), *Persicarum rerum historia in XII. libros descripta*, Anvers, Ex officina Christophori Plantini, 1583, pp. 441-457.
- KAROLUS MAGNUS, *Cap. villis* = KAROLUS MAGNUS, *Capitulare de villis (Kapitularien)*, SCHNEIDER, R. (ed.), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968 (Bibliotheca Augustana).
- KILIAAN, Cornelius, *Etymologicum teutonicae linguae*, CLAES, F. (ed.), Den Haag, Mouton, 1972.
- LACOMBLET, T. J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, vol. I, Düsseldorf, Elberfeld, 1840.
- Las siete partidas* = *Las siete partidas del rey don Alfonso el sabio*, vol. I, Madrid, Real Academia de la Historia, 1807.

- Laudes Papiae* = *Anonymi Ticinensis commentarius de laudibus Papiae*, a MURATORI, Ludovico Antonio (ed.), *Rerum Italicarum scriptores*, vol. XI, Milano, Ex Typographia Societas Palatinae, 1727, cols. 2-46.
- Leuda de Cocliure*, a *Revue des langues romanes*, Société pour l'étude des langues romanes, vol. IV, 1873, pp. 247-255.
- Liber Quare*, GÖTZ, Georg Polycarp (ed.), Turnhout, Brepols, 1983.
- Libre de bones costums* = *Libre de bones costums dels homes e dels oficis dels nobles*, BOFARULL, Manel (ed.), Barcelona, Fr. X. Altés, 1902.
- LIV. = TITUS LIVIUS, *Titi Livi ab urbe condita libri editionem primam curavit Guilelmus Weissenborn editio altera auam curavit Mauritius Mueller Pars II. Libri XXI-XXX. Editio Stereotypica*, WEISSENBORN, W. – MÜLLER, H. J. (eds.), Leipzig, Teubner, 1884.
- LIV. = TITUS LIVIUS, *Titi Livi ab urbe condita libri editionem primam curavit Guilelmus Weissenborn editio altera auam curavit Mauritius Mueller Pars III. Libri XXXI-XL. Editio Stereotypica*, WEISSENBORN, W. – MÜLLER, H. J. (eds.), Leipzig, Teubner, 1911.
- LLULL, *Arbre* = LLULL, Ramon, *Arbre de Sciencia*, vol. I, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lulliana, 1917.
- LLULL, *Blanq.* = LLULL, Ramon, *Libre d'Evast e Blanquerna*, vol. I, Barcelona, Editorial Barcino, 1935 (Els nostres clàssics).
- LLULL, *Contemplació* = LLULL, Ramon, *Libre de contemplació en Déu*, vol. III, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lulliana, 1910.
- LLULL, *Doctrina pueril* = LLULL, Ramon, *Doctrina pueril, Libre del Orde de cavalleria, Libre de clerecia, Art de confessió*, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lulliana, 1906.
- LLULL, *Libre del gentil* = LLULL, Ramon, *Libre del gentil e los tres savis. Libre de la primera e segona intencio. Libre de mil proverbs*, Palma de Mallorca, Hijas de Colomar, 1901.
- LLULL, *Mer.* = LLULL, Ramon, *Libre de Meravelles* (4 vols.), Barcelona, Editorial Barcino, 1931-1934 (Els nostres clàssics).
- LLULL, Ramon, *Rims*, vol. II, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lulliana, 1936.
- MAASSEN, Friedrich, *Concilia aevi Merovingici*, Hannover, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1893.

- MABILLON, Jean – GERMAIN, Michel, *Museum Italicum, seu collectio veterum scriptorum ex bibliothecis Italicis*, vol. II, Paris, Montalant, 1724.
- MACH, Josep, *Norma de vida cristiana*, Barcelona, Estampa del Hereu de Joseph Gorgas, 1858.
- MAI, *Thesaurus* = MAI, Angelo, *Classicorum auctorum e Vaticanis codicibus editorum, t. VIII: Thesaurus novus latinitatis, sive lexicon vetus e membranis nunc primum erutum*, Roma, Typis Collegii Urbani, 1836.
- MANCINI, Augusto, “Scritture volgari del secolo XIII”, *Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei XIII*, 1937, pp. 3-11.
- MARCO POLO, *El libro de Marco Polo aus dem Vermächtnis des Dr. Hermann Knust nach der Madrider Handschrift*, STUEBE, R. (ed.), Leipzig, Dr. Seele & Co., 1902.
- MARTÈNE, *Commentarius* = MARTÈNE, Edmond, *Commentarius in Regulam S. P. Benedicti*, Paris, 1690.
- MARTÈNE, *Tractatus* = MARTÈNE, Edmond, *Tractatus de antiqua Ecclesiae disciplina in divinis celebrandis officiis*, Lyon, Sumptibus Anisson et Joannis Posuel, 1706.
- MARTORELL, *Tirant* = MARTORELL, Joanot, *Libre del valeros e strenu caualler Tirant lo Blanch*, Barcelona, Llibr. d’Alvar Verdaguer, 1905.
- MENÉNDEZ PELAYO, *Antología* = MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino (ed.), *Antología de poetas líricos castellanos desde la formación del idioma hasta nuestros días*, vol. II, Madrid, Librería de la viuda de Hernando y C^a, 1891.
- MIRET, Joaquim, *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya*, Lleida, Pagès Editors, 2006.
- MORISANI, *De Protopapis* = MORISANI, Josephus, *De Protopapis et Deutereis Graecorum et Catholicis eorum Ecclesiis Diatriba*, Napoli, Typographia Simoniana, 1768.
- MUNTANER, *Cròn.* = MUNTANER, Ramon, *Crònica*, Barcelona, Editorial Base, 2006.
- MURATORI, *Antiquitates* = MURATORI, Lodovico Antonio, *Antiquitates Italicae Medii Aevi*, Arretti, Bellotti, 1774.
- MURATORI, *Rerum Ital.* = MURATORI, Lodovico Antonio, *Rerum Italicarum scriptores*, Milano, Typographia Societatis Palatinae, 1730.
- NCl. = Els nostres clàssics, Barcelona, Editorial Barcino.

- NICOLAUS PERGAMENUS, *Dialogus creaturarum*, a GRÄSSE, J. G. Th. (ed.), *Die beiden ältesten lateinischen Fabelbücher des Mittelalters des Bischoffs Cyrillus Speculum Sapientiae und des Nicolaus Pergamenus Dialogus Creaturarum*, Tübingen, Litterarischer Verein in Stuttgart, 1880, pp. 125-280.
- ODERICUS VITALIS, *The ecclesiastical history of Oderic Vitalis*, CHIBNALL, Marjorie (ed.), Oxford, Oxford University Press, 1969.
- Order of Sempringham = Monasteries of the order of St. Gilbert of Sempringham: otherwise called the Gilbertine order*, a DUGDALE, William, *Monasticon Anglicanum: A history of the abbies and other monasteries, hospitals, frieries, and cathedral and collegiate churches, with their dependencies, in England and Wales; also of all such Scotch, Irish, and French monasteries*, vol. VI/2, London, James Bohn, 1846, pp. I-LIX.
- Ordinacions = Ordinacions fetes per lo molt alt senyor en Pere terç rey Darago sobre lo regiment de tots los officials de la sua cort*, a BOFARULL, Próspero, *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia, custodiados en el Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. V, Barcelona, José Eusebio Montfort, 1850, pp. 7-266.
- Ordo Romanus*, ANDRIEU = ANDRIEU, Michel (ed.), *Les Ordines Romani du haut Moyen Âge* (5 vols.), Louvain, Spicilegium sacrum Lovaniense, 1931-1961.
- PAPIAS, *Vocabulista*, Venezia, Philippus de Pincis, 1496.
- PEDRO DE PORTUGAL, *Tragédia* = PEDRO DE PORTUGAL, *Tragédia de la insigne reina doña Isabel*, MICHAELIS DE VASCONCELOS, Carolina (ed.), Coimbra, Imprensa da Universidade, 1922.
- PENYA, *Poesies* = PENYA, Pere A., *Poesies en mallorquí popular*, Palma de Mallorca, Tip. de viuda i fiys d'en Pere J. Gelabert, 1892.
- PERE EL CER., *Crònica* = PERE IV EL CERIMONIÓS, *Crònica a Les quatre grans cròniques*, vol. IV, Barcelona, Editorial Selecta, 1971.
- PERE EL CER., *Obra de mossen* = PERE IV EL CERIMONIÓS, *Obra de mossen sent Jordi e de cavalleria*, a BOFARULL, Manuel de, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. VI, Barcelona, Imprenta del Archivo, 1929, pp. 21-65.
- PETR. = PETRONIUS ARBITER, *Satyricon*, HESELTINE, Michael (ed.), London, William Heinemann, 1913.
- PL., *Ep.* = MACCIUS PLAUTUS, T., *Plauti Comoediae*, LEO, F. (ed.), Berlin, Weidmann, 1895.

- PLIN. = PLINIUS SECUNDUS, C. [PLINI EL VELL], *Naturalis Historia*, MAYHOFF, Karl Friedrich Theodor (ed.), Leipzig, Teubner, 1906.
- PUY, Pierre de, *Histoire de l'ordre militaire des Templiers ou chevaliers du Temple de Jerusalem*, Bruxelles, Chez Pierre Foppens, 1751.
- QUINT. = FABIVS QVINTILIANVS, M., *With an English translation*, BUTLER, Harold Edgeworth (ed.), London – Cambridge, Mass., William Heinemann, Ltd. – Harvard University Press, 1920.
- Réglements sur les arts et métiers = Réglements sur les arts et métiers de Paris rédigés au XIIIe siècle*, DEPPING, G.-B. (ed.), Paris, De l'Imprimerie de Crapelet, 1837.
- RICULFVS SVESSIONENSIS EPISCOPVS, *Statuta*, a MIGNE, J.-P. (ed.), CXXXI, *Remigii opera omnia*, Apud J.-P. Migne Editorem, 1853, cols. 13-23 (Patrologia Latina).
- Rig*, Föreningen för svensk kulturhistoria – Nordiska Museet, vol. XVI-XVII, 1933.
- Rigaud-de Vaudreuil = Preuves de l'histoire généalogique de la Maison de Rigaud-de Vaudreuil*, a *Armorial général, ou Registres de la noblesse de France. Registre sixième*, Paris, Typographie Firmin Didot, 1768, pp. 379-451.
- Rodulfi gesta abb. Trudonensium*, a PERTZ, Georg Heinrich (ed.), *Monumenta Germaniae Historica*, vol. X, Hannover, Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1852, pp. 227-317.
- ROIS DE CORELLA, *Sepul.* = ROÍS DE CORELLA, *Sepultura de Mossen Francí d'Aguilar*, Barcelona, Biblioteca Catalana, 1913.
- ROSSELLÓ DE SON FORTEZA, Joan, *Manyoc de fruita mallorquina*, Barcelona, J. Cunill, 1903.
- Royal and collegiate chapel in Windsor castle*, a DUGDALE, William, *Monasticon Anglicanum: A history of the abbies and other monasteries, hospitals, frieries, and cathedral and collegiate churches, with their dependencies, in England and Wales; also of all such Scotch, Irish, and French monasteries*, vol. VI/3, London, T. G. March, 1849, pp. 1354-1366.
- RUBIÓ = RUBIÓ Y LLUCH, Antoni, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana Mig-eval* (2 vols.), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908-1921.
- RULLÁN, José, *Historia de Sóller, en sus relaciones con la general de Mallorca*, vol. II, Palma, Imprenta de Felipe Guasp y Vicens, 1876.
- RUYRA, Joaquim, *Pinya de rosa*, Barcelona, Editorial Selecta, 1984.
- SACCARELLVS, Gaspare, *Historia ecclesiastica per annos digesta*, vol. XXVI, Roma, Ex Typographia Pauli Junchi, 1798.
- Sancti Fructuosi regula = Sancti Fructuosi Bracarensis episcopi regula monachorum*, a MIGNE, J.-P. (ed.), LXXXVII, *Scriptorum ecclesiasticorum qui in VII saeculi secunda*

- parte fluoruerunt opera omnia*, Paris, Apud J.-P. Migne Editorem, 1951, cols. 1097-1130 (Patrologia Latina).
- SANTA ROSA DE VITERBO, Joaquim, *Elucidario das palavras termos, e frases que em Portugal antiguamente se usárao* (2 vols.), Lisboa, Editor A. J. Fernandes Lopes, 1865.
- SCHILTER, Johann, *Thesaurus Antiquitatum Teutonicarum, ecclesiasticarum, civilium, litterariorum*, Ulm, Sumptibus Danielis Bartholomaei et filii, 1728.
- SCHRAMB, Anselmo, *Chronicon Mellicense, seu Annales monasterii Mellicensis*, Wien, Typis Joannis Georgii Schlegel, 1702.
- SEN., *Ep.* = ANNAEUS SENECA, L., *Ad Lucilium Epistulae Morales* (3 vols.), GUMMERE, Richard M. (ed.), London – Cambridge, Mass., William Heinemann, Ltd. – Harvard University Press, 1917-1925.
- SERV. = SERVIUS HONORATUS, M., *In Vergilii carmina comentarii*, THILO, Georgius – HAGEN, Hermannus (eds.), Leipzig, Teubner, 1881.
- Sta. Coloma Quer.* = SEGURA, Juan, *Historia de la villa de Santa Coloma de Queralt*, Barcelona, Imprenta de Vicente Magriñá, 1879.
- Statuta Massilie*, a MERY, L. – GUINDON, F., *Histoire analytique et chronologique des actes et des délibérations du corps et du conseil de la municipalité de Marseille, depuis le Xme siècle jusqu'a nos jours*, vol. IV, Marseille, Typographie des Hoirs Feissat Ainé et Demonchy, 1845.
- Statuta synodalia Cadurcensis, Ruthenensis et Tutelensis ecclesiarum*, a MARTENE, Edmond – DURAND, Ursin (eds.), *Thesaurus novus anecdotorum: varia concilia, episcoporum statuta synodalia*, vol. IV, Paris, Bibliopolarum Parisiensium, 1717, pp. 671-768.
- SUET. = SUETONIUS TRANQUILLUS, C., *C. Svetoni Tranquilli opera. De vita Caesarum libri VIII*, IHM, Maximilian (ed.), Leipzig, Teubner, 1907.
- Syracusanae ecclesiae episcopalis notitia secunda*, a PIRRO, Rocco, *Sicilia sacra disquisitionibus et notitiis illustrata*, vol. I, Panormi, Apud haeredes Petri Coppulae, 1733, pp. 598-690.
- TAC., *H.* = TACITUS, Cornelius, *Historiae*, FISHER, Charles Dennis (ed.), Oxford, Clarendon Press, 1911.
- Tarif* = *Tarif du droit de reua de Perpignan*, a ALART, M., *Revue des langues romanes*, IV, 1873, pp. 369-377.
- Tarifa dels preus* = *Tarifa dels preus de les teles, y altres sorts de robes, y mercaderies, que entren en lo principat de Catalunya, y Comtats de Rosselló, y Cerdanya: conforme la qual han de pagar los drets del General, los qui les metrá y no tindrán lo ver cost,*

- adverant primer ab jurament, que no tenen lo dit cost de dites mercaderies*, Barcelona, Trienni, 1704
- Testimonia de Sancto Dominico confessore*, a SOLLERIO – PINIO – CUPERO – BOSCHIO, *Acta Sanctorum Augusti*, vol. I, Paris – Roma, Apud Victorem Palme, 1867, pp. 628-641.
- Theodemari usus Casinenses*, a HERRGOTT, Marquard, *Vetus disciplina monastica, seu collectio auctorum ordinis sancti Benedicti*, Paris, Typis Caroli Osmont, 1726, pp. 10-14.
- TORRA, Pere, *Dictionarium, seu Thesaurus catalano-latinus, verborum, ac phrasium*, Vic, Ex Officina Petri Morera Typographi, 1757.
- TORROELLA, Guillem de, *La falla*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- TOURNÉLY, Honoré, *Praelectiones theologicae de augustissimo eucharistiae sacramento*, vol. II, Paris, Apud viduam Raymundi Mazieres, & J. B. Garnier, 1739.
- UDALRICUS CLUNIACENSIS, *Antiquiores consuetudines Cluniacensis monasterii* a VICTOR III, *Opera omnia*, MIGNE, J.-P. (ed.), CXLIX, Paris, Apud J.-P. Migne Editorem, 1882, cols. 633-778 (Patrologia Latina).
- USSERMANN, P. Aemilian (ed.), *Episcopatus Bambergensis sub metropoli Moguntina chronologice ac diplomatice illustratus*, San-Blasianis, 1801.
- Vercellenses episcopi*, a UGHELLI, Ferdinando, *Italia sacra, sive De episcopis Italiae et insularum adjacentium, rebusque ab iis praeclare gestis*, vol. IV, Venezia, Apud Sebastianum Coleti, 1719, pp. 744-815.
- VERDAGUER, Jacint, *Totes les obres de Jacint Verdaguer, vol. II: Canigó. Llegendes pirenaica del temps de la Reconquista*, Barcelona, Proa, 2003.
- VERON, Teddy, *L'intégration des Mauges à l'Anjou au XIe siècle*, Limoge, Pulim, 2007.
- VILLANUÑO, Matías (ed.), *Summa Conciliorum Hispaniae*, vol. III, Madrid, Apud Joachimum Ibarra, 1785.
- Vita S. Columbani = Vita Sancti Columbani Abbatis*, MABILLON, Jean (ed.), *Acta Sanctorum Ordinis S. Benedicti in saeculorum classes distributa, saeculum secundum*, Venezia, Apud Sebastianum Coleti & Josephum Bettinelli, 1733.
- Vita S. Guilelmi = Vita Sancti Guilielmi fundatoris eremitarum Montis Virginis*, a HENSCHEN, Godefroy – PAPENBROECK, Daniel van – BAERTS, François – JANNINCK, Daniel – SOLLIER, J.-B., *Acta Sanctorum Junii*, vol. V, Anvers, Apud viduam Petri Jacobs, 1709, pp. 114-134.

- VOSSIUS, *De vitiis sermonis* = VOSSIUS, Gerardus Joannes, *De vitiis sermonis, et glossematis latino-barbaris*, Frankfurt, Typis Balthazaris Christophori Wustii, 1666.
- VULG. = *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, FISCHER, Bonifatius (ed.), Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1969.
- WADDING, Luke, *Annales minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, vol. VI, Roma, Typis Rochi Bernabo, 1733.
- WALAHFRID STRABO, *Libellus de exordiis* = WALAHFRID STRABO, *Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*, HARTING-CORREA, Alice (ed.), L., Leiden, E. J. Brill, 1996.
- WILLELMUS MALMESBIRIENSIS, *De gestis pontificum Anglorum*, London, Longman & CO. – Trübner & CO., 1870.
- YEPES, Antonio, *Coronica general de la orden de San Benito, patriarca de religiosos* (6 vols.), Yrache, Nicolas de Assiayn, impressor del Reino de Navarra, 1609-1617.

OBRES DE REFERÈNCIA I ESTUDIS

- AEBISCHER, P., “Coussin et oreiller et quelques-uns de leurs synonymes en latin médiéval”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona (BRABL)* XXIV, 1951-1952, pp. 117-132.
- AEBISCHER, P., “La literie et l’histoire du matelas d’après des matériaux médiévaux romans”, *Zeitschrift für romanische Philologie (ZrP)* LXVI 3-4, 1950, pp. 303-337.
- AGUILÓ I FUSTER, Marian, *Diccionari Aguiló*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 1915.
- ALADERN, Joseph, *Diccionari popular de la llengua catalana*, Barcelona, Francisco Baxarías Editor, 1904.
- ALCOVER, A. M. – MOLL, F. de B., *Diccionari català-valencià-balear* (10 vols.), Palma de Mallorca, Moll, 1930-1962 (servei de consulta online: <http://dcvb.iecat.net>).
- ALFAU DE SOLALINDE, Jesusa, *Nomenclatura de los tejidos españoles del siglo XIII*, Madrid, Anejos del Boletín de la Real Academia Española, 1969.
- ALONSO, Martín, *Diccionario medieval español. Desde las glosas Emilianenses y Silenses (s. X) hasta el siglo XV* (2 vols.), Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 1986.
- ALVAR, Manuel, *Los fueros de Sepúlveda, estudio lingüístico y vocabulario*, Segovia, Diputación Provincial de Segovia, 1953.

- ARNALDI, F. (ed.), *Latinitatis Italicae Medii Aevi inde ab a. CDLXXVI usque ad a. MXXII Lexicon imperfectum*, Bruxelles, Secrétariat administratif de l'Union académique internationale, 1939-1964.
- ASHLEY, Kathleen, “Material and symbolic gift-giving. Clothes in English and French wills” a BURNS, Jane E. (ed.), *Medieval fabrications. Dress, textiles, cloth work and other cultural imaginings*, New York, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 137-146.
- BALARI Y JOVANY, J., *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona, Establecimiento tipográfico de Hijos de Jaime Jepús, 1899.
- BATTISTI, C. – ALESSIO, G., *Dizionario etimologico italiano* (5 vols.), Firenze, Barbera Editore, 1968.
- BAUTIER, Robert-Henry – AUTY, Robert – ANGERMANN, Norbert (eds.), *Lexikon des Mittelalters*, München, Artemis-Verlag, 1977-1999.
- BAXTER, J. A. – JOHNSON, C. (eds.), *Medieval Latin word-list from British and Irish sources*, Oxford, Oxford University Press, 1934.
- BEAULIEU, Michèle, *El vestido antiguo y medieval*, Vilassar de Mar, Oikos-tau, s. a. ediciones, 1971.
- BERNIS MADRAZO, Carmen, *Indumentaria medieval española*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1956.
- BERTONE, Maria Beatrice, “La moda in Friuli nel XVI secolo: iconografia, documenti, manufatti” a GUÉRIN DALLE MESSE, Jeannine (ed.), *Il vestito e la sua immagine, Atti del Convegno in omaggio a Cesare Vecellio nel Quarto Centenario della morte*, Belluno, Amministrazione Provinciale di Belluno, 2002.
- BLAISE, A., *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, Brepols, 1954-1967.
- BLAISE, A., *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*, Turnhout, Brepols, 1975.
- BOCK, F., *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters oder Entstehung und Entwicklung der kirchlichen Ornate und Paramente in Rücksicht auf Stoff, Gewebe, Farbe, Zeichnung, Schnitt und rituelle Bedeutung nachgewiesen und durch zahlreiche Abbildungen erläutert* (3 vols.), Bonn, Verlag von Max Cohen & Sohn, 1859-1871.
- BOGGS, R. S. – KASTEN, Lloyd – KENISTON, Hayward – RICHARDSON, H. B., *Tentative dictionary of medieval Spanish*, Chapel Hill, 1946.
- BONNASSIE, P., *Catalunya mil anys enrere, creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, Edicions 62, 1981.

- BORAO, Jerónimo, *Diccionario de voces aragonesas precedido de una introducción filológico-histórica*, Zaragoza, Excma. Diputación Provincial de Zaragoza, 1908.
- BRAUN, Joseph, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, vol. I, München. K. Widmann, 1924.
- BRAUN, Joseph, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient: nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Freiburg im Breisgau, Verlag Herder, 1907.
- BRAUN, Joseph, *Handbuch der Paramentik*, Freiburg im Breisgau, Verlag Herder, 1912.
- BRAUN, Joseph, *Liturgisches Handlexikon*, Regensburg, J. Kösel & F. Pustet, 1924.
- BRIDGEMAN, Jane, “«A guisa di fiume», I «ritratti» di Cesare Vecellio e la storia del vestire” a GUÉRIN DALLE MESSE, Jeannine (ed.), *Il vestito e la sua immagine, Atti del Convegno in omaggio a Cesare Vecellio nel Quarto Centenario della morte*, Belluno, Administration Provinciale di Belluno, 2002.
- BURNS, Jane, *Courtly love undressed, Reading through clothes in medieval French culture*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1948.
- CAGNAT, R., *Lexique des antiquités romaines*, Paris, Librairie Thorin & Fils, 1896.
- CANELLAS, Ángel, *Colección diplomática de San Andrés de Fanlo (958-1270)*, Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita XIV-XV, 1963.
- CASADO LOBATO, María Concepción, “Indumentaria en la España cristiana del siglo XI”, *Revista de dialectología y tradiciones populares* XXXII, 1976, pp. 129-153.
- CASTRO, A., *Glosarios latino-españoles de la Edad Media*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1991.
- CEJADOR Y FRAUCA, J., *Vocabulario medieval castellano*, Madrid, Visor, 1990.
- CHARLES-ROUX, J., *Le costume en Provence*, Raphèle-lès-Arles, Editions culture provençale et méridionale Marcel Petit, 1983.
- COLOM MATEU, M., *Glossari general lul·lià* (4 vols.), Palma de Mallorca, Moll, 1982-1985.
- COROMINES, Joan – PASCUAL, J. A., *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (4 vols.), Madrid, Gredos, 1980-1991.
- COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (9 vols.), Barcelona, Curial Edicions Catalanes – “La Caixa”, 1983-1991.
- Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT)*, <http://gmlc.imf.csic.es/codolcat> (v. 1.0/2012)
- Corpus Documentale Latinum Gallaeciae (CODOLGA)*, <http://corpus.cirp.es/codolga> (consultat el dia 30 de maig de 2012)

- CORRIENTE, Federico, *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*, Madrid, Gredos, 2003.
- CORRIENTE, Federico, *Dictionary of Arabic and allied loanwords: Spanish, Portuguese, Catalan, Galician and Kindred dialects*, Leiden, Brill, 2008.
- CORRIENTE, Federico, “Arabismos dialectales del iberorromance central”, *Estudios de dialectología norteafricana y andalusí* III, 1998, pp. 65-124.
- CROWFOOT, Elisabeth – PRITCHARD, Frances – STANILAND, Kay, *Textiles and clothing. Medieval finds from excavations in London*, London, Museum of London, 1992.
- DANET, P., *A complete dictionary of the Greek and Roman antiquities*, London, 1700.
- DAREMBERG, C. – SAGLIO (dirs.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments* (10 vols.), Paris, Libr. Hachette, 1926-1931.
- DÁVILO CORONA, R. M. – DURAN PUJOL, M. – GARCÍA FERNÁNDEZ, M, *Diccionario histórico de telas y tejidos, castellano-catalán*, Salamanca, Junta de Castilla y León, 2004.
- DDGM= GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto (coord.) – ÁLVAREZ DE LA GRANJA, María – BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel, *Diccionario de diccionarios do galego medieval, Corpus lexicográfico medieval da lingua galega*, Instituto da lingua galega, 2006-2010 (servei de consulta online: <http://sli.uvigo.es/DDGM>).
- DELMAIRE, Roland, “Le vêtement, symbole de richesse et de pouvoir, d'après les textes patristiques et hagiographiques du bas-empire” a CHAUSSON, François – INGLEBERT, Hervé (eds.), *Costume et société dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge*, Paris, Éditions A. et J. Picard, 2003.
- DELORT, Robert – MORNET, Elizabeth – MORENZONI, Franco (eds.), *Milieus naturels, espaces sociaux: études offertes à Robert Delort*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1997.
- DELORT, Robert, “Fibres textiles et plantes tinctoriales” a *L'ambiente vegetale nell'alto Medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1990, pp. 821-861.
- DELORT, Robert; “Les animaux et l'habillement” a *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1985, pp. 673-706.
- DESLANDRES, Y., *Le costume, image de l'homme*, Paris, A. Michel, 1976.
- Dictionary of medieval Latin from British sources*, Oxford, 1975-.
- DIEC = *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007 (servei de consulta online: <http://dlc.iec.cat>).
- DIEFENBACH, L., *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis*, Frankfurt am Main, Baer, 1857.

- DIEZ, Friedrich, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*; Bonn, Adolph Marcus, 1887.
- DONOVAN, R. P., *The liturgical drama in Medieval Spain*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1956.
- DOZY, R. P. A. – ENGELMANN, W. H., *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*, Leiden – Paris, E. J. Brill – Maisonneuve et Cie., 1869.
- DRAE = Diccionario de la lengua española*, Madrid, Real Academia Española, Espasa, 2001.
- DU CANGE, Charles du Fresne, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* (10 vols.), FAVRE, L. (ed.), Paris, Niort, 1883-1887.
- EFFROS, Bonnie, “Appearance and ideology: creating distinctions between clerics and laypersons in early medieval Gaul” a KOSLIN, Désirée G – SNYDER, Janet E. (eds.), *Encountering medieval textiles and dress: objects, texts, images*, New York, St. Martin's Press – Palgrave, 2002, pp. 7-24.
- EGUILAZ YANGUAS, L., *Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco)*, Madrid, Atlas, 1974.
- ELLIOTT, Dyan, “Dressing and undressing the clergy. Rites of ordination and degradation” a BURNS, Jane E. (ed.), *Medieval fabrications. Dress, textiles, cloth work and other cultural imaginings*, New York, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 55-69.
- Enciclopedia Galega Universal en liña*, Ir Indo Edicións (servei de consulta online: <http://www.egu.es/>).
- ESPINAS, Georges, *La draperie das la Flandre française au Moyen Âge*, vol. II, Paris, 1923.
- ESTEVE, J. – BELVITGES, J., *Diccionario catalán-castellano-latino*, Barcelona, Tecla Pla viuda, 1803.
- FERNÁNDEZ CORRAL, Celia, “El léxico referido a las ropas de la cama en la documentación medieval asturleonera hasta 1230”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* LVIII, 2000, pp. 45-65.
- FORCELLINI, A., *Lexicon totius latinitatis*, Bologna, Arnaldo Forni, 1965.
- GAFFIOT, Félix, *Dictionnaire latin-français*, Paris, Hachette, 2001.
- GALVANI, Giovanni, *Saggio di un glossario modenese*, Modena, Tip. dell' Imm. Concezione Editrice, 1868.
- GAMILLSCHEG, E., *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache* (2 vols.), Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 1928.

- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis, *Arabismos nel dominiu llingüísticu ástur*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, 2006.
- GARCÍA DE DIEGO, V., *Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid, Espasa-Calpe, 1985.
- GAY, V., *Glossaire archéologique du Moyen Âge et de la Renaissance* (2 vols.), Paris, Librairie de la Société Bibliographique, 1887-1928.
- GEORGES, K. E., *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch* (2 vols.), Leipzig, Hahn'sche Verlag-Buchhandlung, 1862.
- GERVERS, Veronika, "Medieval garments in the Mediterranean world" a HARTE, N. B. – PONTING, K. G. (eds.), *Cloth and clothing in medieval Europe. Essays in memory of Professor E. M. Carus-Wilson*, London, Heinemann Educational Books – The Pasold Research Fund Ltd., 1983, pp. 279-315.
- GMLC = BASSOLS, M. – BASTARDAS, J. (dir.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol. I (A-D), Barcelona, Universitat de Barcelona – CSIC, 1960-1985.
- GMLC = BASTARDAS, J. (dir.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, mots llatins i romànics documentats en fonts catalanes del any 800 al 1100*, fasc. 11 (F), Barcelona, CSIC, 2001; fasc. 12 (G), Barcelona, CSIC, 2006.
- GODEFROY, F., *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes, du IXe au XVe siècles* (10 vols.), Paris, F. Vieweg, 1880-1902.
- GÓMEZ ORTÍN, F., *Vocabulario del noroeste murciano, contribución lexicográfica al español de Murcia*, Murcia, Consejería de Cultura, Educación y Turismo, 1991.
- GÓMEZ RABAL, Ana, "Latinización constatada. Dudas y dificultades en el Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae" a PÉREZ GONZÁLEZ, Maurilio – PÉREZ RODRÍGUEZ, Estrella (coords.), *Influencias léxicas de otras lenguas en el latín medieval*, León – Valladolid, Universidad de León – Universidad de Valladolid, 2011.
- GÓMEZ RABAL, Ana, "Léxico y cronología: la primera datación de las voces catalanas. De Coromines al Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae", *Zeitschrift für romanische Philologie (ZrP)* CXXVI 1, 2010, pp. 98-114.
- GÓMEZ-MORENO, Manuel, *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX al XI*, Granada, Universidad de Granada, 1998.
- GONZÁLEZ MENA, Ma A., *Colección pedagógico-textil de la Universidad Complutense*; Madrid, Consejo Social de la Universidad Complutense de Madrid, 1994.

- GORDON, Stewart, “A world of investiture” a GORDON, Stewart (ed.), *Robes and honor. The medieval world of investiture*, New York, Palgrave, 2001, pp. 1-19.
- GORDON, Stewart, “Robes, kings, and semiotic ambiguity” a GORDON, Stewart (ed.), *Robes and honor. The medieval world of investiture*, New York, Palgrave, 2001, pp. 379-385.
- GRÀCIA, Teresa – QUETGLAS, Pere, “Interferències del llatí medieval en la formació del lèxic romànic”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* LXIII, 2005, pp. 207-214.
- GRAFF, Eberhard Gottlieb, *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache*, vol. III, Berlin, In Commission der Nikolaischen Buchhandlung, 1837.
- Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986-1998.
- GRIERA, A., *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya* (14 vols.), Barcelona, Polígrafa, 1966-1970.
- HAARMANN, Harald – STUEMUND-HALÉVY, Michael, *Festschrift Wilhelm Giese, Beiträge zur Romanistik und allgemeinen Sprachwissenschaft*, Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1972.
- HAKAMIES, Reino, *Glossarium latinitatis medii aevi Finlandicae*, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 1958.
- HELLER, Sarah-Grace, “Fashion in French crusade literature: desiring infidel textiles” a KOSLIN, Désirée G – SNYDER, Janet E (eds.), *Encountering medieval textiles and dress: objects, texts, images*, New York, St. Martin’s Press – Palgrave, 2002, pp. 103-119.
- HELLER, Sarah-Grace, “Limiting yardage and changes of clothes. Sumptuary legislation in thirteenth-century France, Languedoc and Italy” a BURNS, Jane E. (ed.), *Medieval fabrications. Dress, textiles, cloth work and other cultural imaginings*, New York, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 121-136.
- HILDEBERTUS TURONENSIS ARCHIEPISCOPUS, *Epistulae*, a HILDEBERTUS TURONENSIS ARCHIEPISCOPUS, *Opera tam edita quam inedita*, Paris, Apud Laurentium Le Conte, 1708, cols. 1-200.
- HÖFER, Josef – RAHNER, Karl (eds.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg, Verlag Herder, 1957-1968.
- HOFFMANN, Marta, “Beds and bedclothes in medieval Norway” a HARTE, N. B. – PONTING, K. G. (eds.), *Cloth and clothing in medieval Europe. Essays in memory of Professor E. M. Carus-Wilson*, London, Heinemann Educational Books – The Pasold Research Fund Ltd., 1983, pp. 351-367.

- HUNT, Tony, *Teaching and learning Latin in 13th.-century England* (3 vols.), Cambridge, D. S. Brewer, 1991.
- HUSBAND, Timothy B., “Ecclesiastical vestments of the Middle Ages: an exhibition”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* XXIX 7, 1971, pp. 285-290.
- JARNÍK, Johann Urban, *Neuer vollständiger Index zu Diez’ ,Etymologischem Wörterbuche der romanischen Sprachen’*, Heilbronn, Gebr. Henninger, 1889.
- KINOSHITA, Sharon, “Almería silk and the French feudal imaginary. Toward a ‘material’ history of the medieval Mediterranean” a BURNS, Jane E. (ed.), *Medieval fabrications. Dress, textiles, cloth work and other cultural imaginings*, New York, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 165-176.
- KLEPPER, E., *El traje a través de los tiempos*, Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 1971.
- KLUGE, Friedrich, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Strassburg, Karl J. Trübner, 1904.
- KÖRTING, Gustav, *Lateinisch-romanisches Wörterbuch*, Paderborn, Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1901.
- KOSLIN, Désirée, “The robe of simplicity: initiation, robing, and veiling of nuns in the Middle Ages” a GORDON, Stewart (ed.), *Robes and honor. The medieval world of investiture*, New York, Palgrave, 2001, pp. 255-274.
- LACROIX, Paul, *Usos, costumbres y vestidos de la Edad Media y del Renacimiento*, Buenos Aires, Editorial Victor Leru, 1946.
- LANGE, Wolf-Dieter, *Philologische Studien zur Latinität westhispanischer Privaturkunden des 9.-12. Jahrhunderts* a LANGOSCH, Karl (ed.), *Mittellateinische Studien und Texte* (vol. III), Leiden – Köln, E. J. Brill, 1966.
- LASSALLE, Roger, “L’habit fait le moine”, *Razo VI* (volum monogràfic titulat *Le corps masqué: les changements de l’apparence*), 1986, pp. 15-23.
- LATHAM, R. E. (ed.), *Revised medieval Latin word-list from British and Irish sources*, Oxford, Oxford University Press, 1965.
- LECHNER, Joseph, *Liturgik des römischen Ritus*, Freiburg, Verlag Herder, 1953.
- LELMAL = PÉREZ, Maurilio (ed.), *Lexicon latinitatis medii aevi Legionis (s VIII-1230)*, Brepols, 2010 (Corpus Christianorum).
- LÉVY, E., *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch, Berichtungen und Ergänzungen zu Raynouards Lexique roman* (8 vols.), Leipzig, O. R. Reisland, 1894-1924.
- LEWIS, C. T. – SHORT, C., *A Latin dictionary founded on Andrews’ edition of Freund’s Latin dictionary*, Oxford, Clarendon Press, 1879.

- LIU, Xinru, "Silk, robes and relations between early chinese dynasties and nomads beyond the Great Wall" a GORDON, Stewart (ed.), *Robes and honor. The medieval world of investiture*, New York, Palgrave, 2001, pp. 23-34.
- LLOYD, A. L. – SPRINGER, O, *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*, Göttingen – Zürich, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.
- LOBRICHON, Guy, "Le vêtement liturgique des évêques au IXe siècle" a CHAUSSON, François – INGLEBERT, Hervé (eds.), *Costume et société dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge*, Paris, Éditions A. et J. Picard, 2003.
- LOMBARD, M, *Les textiles dans le monde musulman du VIIe au XIIe siècle*, Paris – New York, Mouton, 1978.
- LÖPELMANN, M., *Etymologisches Wörterbuch der baskischen Sprache, Dialekte von Labourd : Nieder-Navarra und La Soule*, Berlin, De Gruyter, 1968.
- LORQUIN, Alexandra, "Le costume dans l'Antiquité tardive d'après les vestiges textiles coptes" a CHAUSSON, François – INGLEBERT, Hervé (eds.), *Costume et société dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge*, Paris, Éditions A. et J. Picard, 2003.
- MANCIOLI, Danila, *Giochi e spettacoli*, Roma, Edizioni Quasar, 1987 (Vita e costumi dei romani antichi).
- MARANGES, Isidra, *La indumentària civil catalana, segles XIII-XIV*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991.
- MARTÍNEZ MARINA, Francisco, *Catálogo de algunas voces castellanas, puramente arábicas, o derivadas de la lengua griega, y de los idiomas orientales, pero introducidas en España por los árabes a Memorias de la Real Academia de la Historia IV*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1805, pp. 1-85.
- MARTÍNEZ MELÉNDEZ, María del Carmen, *Los nombres de tejidos en castellano medieval*, Granada, Universidad de Granada, 1989.
- MARTÍNEZ RUÍZ, Juan, *Inventarios de bienes moriscos del reino de Granada (siglo XVI)*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1972.
- MAYO, Janet, *A history of ecclesiastical dress*, London, Batsford, 1984.
- MCENCHROE WILLIAMS, Maggie, "Dressing the part: depictions of the noble costume in Irish high crosses" a KOSLIN, Désirée G – SNYDER, Janet E (eds.), *Encountering medieval textiles and dress: objects, texts, images*, New York, St. Martin's Press – Palgrave, 2002, pp. 45-63.
- MENÉNDEZ PIDAL, Gonzalo, *La España del siglo XIII leída en imágenes*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1986.

- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Cantar de Mio Cid, vol. II: Vocabulario*, Madrid, Espasa-Calpe, 1945.
- MEYER-LÜBKE, W., *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1911.
- Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, München, Bayerische Akademie der Wissenschaften – Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1959-.
- MOORE, Michael, “The king’s new clothes: royal and episcopal regalia in the frankish empire” a GORDON, Stewart (ed.), *Robes and honor. The medieval world of investiture*, New York, Palgrave, 2001, pp. 95-135.
- MUZZARELLI, Maria Giuseppina, *Guardaroba medievale. Vesti e società dal XIII al XVI secolo*, Bologna, Il Mulino, 1999.
- NEUVONEN, Eero K., *Los arabismos del español en el siglo XIII*, Helsinki, Imprenta de la Sociedad de Literatura Finesa, 1941.
- NIERMEYER, J. F., *Mediae latinitatis lexicon minus. Lexique latin médiéval – français/anglais. A medieval Latin – French/English dictionary (2 vols.)*, Leiden, E. J. Brill, 1976.
- Novum Glossarium Mediae Latinitatis*, København, Edendum curavit Consilium Academiarum Consociatarum, 1957-.
- OELSCHLÄGER, V. R. B., *A medieval Spanish word-list: a preliminary dated vocabulary of first appearances up to Berceo*, Madison, University of Wisconsin Press, 1940.
- OWEN, Richard, *A history of British fossil mammals and birds*, London, John van Voorst, 1846.
- PASTOREAU, Michel (ed.), *Le vêtement. Histoire, archéologie et symbolique vestimentaires au Moyen Âge*, Paris, Éditions Le Léopard d’Or, 1989.
- PECK, H. T., *Harpers dictionary of classical antiquities*, New York, Harper and Brothers, 1998.
- PEZZI, Elena, *El cuero en el atavío árabe medieval, su huella en la España cristiana*, Vic, Colomer Munmany, 1990.
- PIPONNIER, Françoise – MANE, Perrine, *Se vêtir au Moyen Âge*, Paris, Société nouvelle Adam Biro, 1995.
- POKORNY, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch (2 vols.)*, Bern – München, Francke, 1959-1969.

- POTTIER, Bernard, "Isembrun et galembun", *Archivo de Filología Aragonesa* VIII-IX, 1956-1957, pp. 163-164.
- RACINET, Auguste, *The complete costume history*, Köln, Taschen, 2006.
- RAYNOUARD, M., *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours, comparée avec les autres langues de l'Europe latine* (4 vols.), Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlungen, 1970.
- RICH, A., *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, Paris, Payot & Rivages, 1995.
- RINALDI, Luigi, *Le parole italiane derivate dall'arabo*, Napoli, Libreria Detken & Rocholl, 1906.
- RIQUER, Isabel de, "Interpretación de la indumentaria en las traducciones de las novelas de Chrétien de Troyes" a PAREDES, Juan – MUÑOZ RAYA, Eva (eds.), *Traducir la Edad Media. La traducción de la literatura medieval románica*, Granada, Universidad de Granada, 1999, pp. 103-134.
- RIU, Manuel, "The woollen industry in Catalonia in the later Middle Ages" a HARTE, N. B. – PONTING, K. G. (eds.), *Cloth and clothing in medieval Europe. Essays in memory of Professor E. M. Carus-Wilson*, London, Heinemann Educational Books – The Pasold Research Fund Ltd., 1983, pp. 205-229.
- ROUCH, J. Charles, *Le costume en Provence*, Paris, Bloud et Cie. Éditeurs, 1909.
- ROUCH, Monique, "I vestiti dei contadini alla fine del Cinquecento e l'opera dialettale di Giulio Cesare Croce" a GUERIN DALLE MESSE, Jeannine (ed.), *Il vestito e la sua immagine, Atti del Convegno in omaggio a Cesare Vecellio nel Quarto Centenario della morte*, Belluno, Amministrazione Provinciale di Belluno, 2002.
- RUBIO, Hèlios (ed.), *Art de Catalunya. Ars Cataloniae*, Barcelona, Edicions L'isard, 1997.
- SALAS, Pedro de, *Compendium latino-hispanum*, Madrid, Joaquín de Ibarra, 1784.
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio, *Una ciudad de la España cristiana hace mil años. Estampas de la vida en León durante el siglo X*, Madrid, Ediciones Rialp, 1998.
- SCOTT, Margaret, *Kleider und Mode im Mittelalter*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2009.
- SETTE, Grazia, *L'abbigliamento*, Roma, Edizioni Quasar, 2000 (Vita e costumi dei romani antichi).
- SIMONET, F. J., *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, Madrid, Atlas, 1982.
- SMITH, W. (ed.), *Dictionary of Greek and Roman antiquities*, London, Walton – Murray, 1869.

- SNYDER, Janet, "Cloth from the promised land. Appropriated islamic *tiraz* in twelfth-century French sculpture" a BURNS, Jane E. (ed.), *Medieval fabrications. Dress, textiles, cloth work and other cultural imaginings*, New York, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 147-164.
- SNYDER, Janet, "The regal significance of the dalmatic: the robes of *le sacre* as represented in sculpture of northern mid-twelfth-century France" a GORDON, Stewart (ed.), *Robes and honor. The medieval world of investiture*, New York, Palgrave, 2001, pp. 291-304.
- SOURDEL, Dominique, "Robes of honor in 'Abbasid Baghdad during the eighth to eleventh centuries" a GORDON, Stewart (ed.), *Robes and honor. The medieval world of investiture*, New York, Palgrave, 2001, pp. 137-145.
- SOUTER, *Glossary of later Latin*, Oxford, Oxford University Press, 1949.
- SPITZER, Leo, "Due parole lucchesi antiche", *Italica* XVIII 4, 1941, pp. 193-196.
- STEIGER, Arnald, "Zur Sprache der Mozaraber" a *Sache, Ort und Wort. Jakob Jud zum sechzigsten Geburtstag*, Genève – Zürich, *Romanica Helvetica* XX, 1943, pp. 624-714.
- STEIGER, Arnald, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1991.
- Stoffe medioevali*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1943.
- STOTZ, PETER, "Lexikographische Strenge und der Drang zur Weite: ein Überblickswerk zum mittelalterlichen Latein, und was es den Wörterbüchern verdankt", *Listy filologické, Časopis pro studia klasická, středověká a raně novověká* CXXX 1-2, 2007, pp. 109-132.
- STOTZ, Peter, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters. Erste Band: Einleitung, Lexikologische Praxis, Wörter und Sachen, Lehnwortgut*, München, C. H. Beck Verlag, 2003.
- The Catholic Encyclopedia*, New York, Robert Appleton Company (servei de consulta online: <http://www.newadvent.org/cathen>).
- Thesaurus Linguae Latinae*, München, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1900-.
- TORGERSON, Wilhelm, "Form und Sinn der gottesdienstlichen Gewandung in der lutherischen Traditionen", *Lutherische Beiträge* 1, 2008, pp. 3-15.
- VALPY, F. E. J., *An etymological dictionary of the Latin language*, London, A. J. Valpy, 1828.
- VIGNAU Y BALLESTER, V., *Índice de los documentos del monasterio de Sahagún, de la Orden de San Benito, y Glosario y diccionario geográfico de voces sacadas de los mismos. Publicados por el Archivo Histórico Nacional*, Madrid, Aribau, 1874.
- VIVES, Albert, "Els teixits medievals del Museu Diocesà d'Urgell", *Urgellia, Anuari d'estudis històrics dels antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran* VIII, 1987, pp. 459-512.

- WALDE, A. – HOFMANN, J. B., *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1965-1982.
- WARTBURG, Walther von, *Französisches etymologisches Wörterbuch* (25 vols.), Tübingen – Basel, R. G. Zbinden, 1922-2002.
- WESTERBERGH, U. – ODELMAN, E., *Glossarium Mediae Latinitatis Sueciae*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1968.
- WILLETT, C. – CUNNINGTON, Phillis, *The history of underclothes*, London – Boston, Faber and Faber, 1981.
- WINKLER, Noline (dir.), *Wörterbuch der altgaskonischen Urkundensprache*, Heidelberg, Heidelberger Akademie der Wissenschaften, 1975-.
- YANGUAS MIRANDA, José, *Diccionario de antigüedades del reino de Navarra* (2 vols.), Pamplona, Imprenta de Javier Goyeneche, 1840.
- ZANGGER, Kurt, *Contribution à la terminologie des tissus en ancien français attestés dans des textes français, provençaux, italiens, espagnols, allemands et latins*, Bienne, Arts graphiques Schüler, 1945.
- ZIMMERMANN, Michel, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)* (2 vols.), Madrid, Casa de Velázquez, 2003.